Ἐμοὶ[1] τῆς τῶν βίων ἅψασθαι μὲν γραφῆς

MENI SE DOGODILO DA SAM SE PRIHVATIO PISANJA OVIH

συνέβη δι' ἑτέρους, ἐπιμένειν δὲ καὶ φιλοχωρ

ŽIVOTOPISA ZBOG DRUGIH, ALI DA SAM USTRAJAO I

εῖν ἤδη καὶ δι' ἐμαυτόν,ὥσπερ ἐν ἐσύπτρῳ τῇ ἱσ

RADO OSTAO PRI TOM POSLU SADA I ZBOG SEBE, POKU

PLUTARH

BIBLIOTEKA FONTES

USPOREDNI ŽIVOTOPISI II

τορίᾳ πειρώμενον ἁμῶς γέ πως κοσμεῖν καὶ ἀ

ŠAVAJUĆI NEKAKO POMOĆU POVIJESTI KAO U OGLEDA

φομοιοῦν πρὸς τὰς ἐκείνων ἀρετὰς τὸν βίον.

LU UREDITI SVOJ ŽIVOT I UČINITI GA SLIČNIM VRLINA

οὐδὲν γὰρ ἀλλ' ἢ συνδιαιτήσει καὶ συμβιώσει

MA OVDJE OPISANIH. JER ONO ŠTO NASTAJE NIJE NIŠTA

τὸ γινόμενον ἔοικεν, ὅταν ὥσπερ ἐπιξενούμενον

DRUGO NEGO BLISKO OPĆENJE I ZAJEDNIČKO ŽIVLJENJE

ἕκαστον αὐτῶν ἐν μέρει διὰ τῆς ἱστορίας ὑποδε

KAD POZDRAVLJAJUĆI DOBRODOŠLICOM I PRIMAJUĆI

χόμενοι καὶ παρα λαμβάνοντες ἀναθεωρῶμεν

SVAKOGA OD NJIH REDOM KROZ POVIJEST KAO DA NAM

τὰ κυριώτατα καὶ κάλλιστα ὅσσος ἔην οἷός τε,

JE GOST PROMATRAMO »KAKO LI JE I KOLIK«,UZIMAJUĆI

B I B L I O T E K A F O N T E S

Urednici: ALBERT GOLDSTEIN i BOŽE ČOVIĆ
Glavni urednik: ZDRAVKO ŽIDOVEC
Odgovorni urednik: DRAGAN MILKOVIĆ

Naslov izvornika
PLUTARCHUS
VITAE PARALLELAE
Ed. Cl. Lindskog et K. Ziegler
Leipzig, I–IV, 1964–1980
Bibliotheca Teubneriana

Izdavač
ITRO AUGUST CESAREC
OOUR IZDAVAČKA DJELATNOST, Zagreb, Prilaz JA 57
Za izdavača: DRAGAN MILKOVIĆ
Recenzenti: KAJETAN GANTAR i ZLATKO PLEŠE
Korektori: MARIJA KALAZIĆ i NEVENKA VIDEK
Likovna oprema: NENAD DOGAN
Tehnički urednik: FRANJO PROFETA

ISBN 86-393-0081-X
ISBN 86-393-0103-4

Tisak: Grafički zavod Hrvatske
Radnička cesta Đure Đakovića 210, Zagreb 1988.

PLUTARH

USPOREDNI ŽIVOTOPISI

II

Prijevod i bilješke
ZDESLAV DUKAT

AUGUST CESAREC ZAGREB

OBJAVLJIVANJE OVE KNJIGE POTPOMOGNUTO JE DOTACIJOM IZ FONDA ZA SUFINANCIRANJE DRUŠTVENO VRIJEDNE KNJIGE RSIZ-a ZA KULTURU SRH

FILOPEMEN

(253–183. pr. n. e.)

1. Kleandar je u Mantineji bio od najodličnijega roda i jedan od najutjecajnijih građana, a kad ga je zadesila nesreća i bio prognan iz rodnoga grada, došao je u Megalopol[1] najviše zbog Filopemenova oca Kraugisa koji je bio čovjek izvrstan u svakome pogledu, a osim toga povezan s njime osobnom prijateljskom vezom. Za njegova je života imao sve, a poslije Kraugisove smrti, odužujući mu se za gostoljublje, odgojio je njegova osirotjela sina kao što Homer kaže[2] da je Feniks odgojio Ahileja; tako da je dječakov značaj odmah od početka poprimao nešto plemenito i kraljevsko u oblikovanju i razvoju. Kad je Filopemen već navršio dječačku dob, preuzmu skrb za nj Megalopoljani Ekdem i Megafan koji su u Akademiji drugovali s Arkesilajem[3] i najviše od svojih suvremenika primijenili filozofiju na političko djelovanje i državne poslove. Oni su također oslobodili svoju domovinu tiranide najmivši potajno ljude da ubiju Aristodema,[4] zajedno s Aratom protjerali su sirakuškog tiranina Nikokla, a na molbu Kirenjana,[5] u čijem je gradu vladao nemir i razdor, otplove onamo, uspostave zakoniti poredak i urede prilike u gradu na najbolji način. Sami su, međutim, među druga svoja djela kao jednakovrijedno ubrajali odgoj Filopemenov u uvjerenju da su tog čovjeka uz pomoć filozofije učinili zajedničkom potporom Helade. Jer rodivši ga u starosti kao pozni porod i kao nasljednika vrlina svojih drevnih vojskovođa, Helada ga je osobito zavoljela i, kako mu je porasla slava, uvećala mu je moć. Hvaleći ga, neki ga je Rimljanin nazvao posljednjim Helenom[5a] misleći time reći da poslije njega Helada nije više porodila nijednoga velikog ni sebe dostojnog čovjeka.

2. Obličjem nije bio ružan, kako neki drže; jer vidimo njegov kip koji još stoji u Delfima. A što ga njegova domaćica Megaranka nije prepoznala, kažu da se dogodilo zbog priproste naravi i jednostavnosti njegove odjeće. Kad je, naime, doznala da u njihov dom dolazi ahejski[6] vrhovni zapovjednik, nađe se u neprilici pripremajući ručak, a slučajno joj nije bilo muža kod kuće. Kad u taj čas uđe Filopemen u priprostu vojničkom ogrtaču, misleći da je on jedan od slugu i to preteča, pozove ga da se skupa s njom prihvati kućnog posla. I on smjesta zbaci ogrtač i stane cijepati drva. A kad je unišao domaćin i ugledao to, reče: »Što ti to znači, Filopemene?« »Što drugo«, odgovori mu onaj dorskim dijalektom »nego da trpim kaznu za svoju ružnu vanjštinu?« A Tit[7] reče, podrugujući se njegovu tjelesnom ustrojstvu: »Filopemene, kako lijepe imaš ruke i

noge! Ali trbuha nemaš.« Bio je, naime, u struku prilično tanak. Ali ta se šala više odnosi na njegovu vojsku. Jer imao je valjane teško naoružane pješake i konjanike, ali često mu je nedostajalo novaca. To se, dakle, pripovijeda o Filopemenu u filozofskim školama.

3. No častoljubivost njegova značaja nije bila sasvim čista od svadljivosti niti slobodna od gnjeva. Premda je želio da se najviše ugleda u Epaminondu – veoma je nasljedovao njegovu radinost, razboritost i nepodmitljivost – zbog sklonosti srdžbi i svadljivosti nije mogao u političkim razmiricama očuvati onu blagost, staloženost i ljubeznost, te se činilo da je obdareniji vojničkim nego državničkim sposobnostima. Ta odmah je od malih nogu volio vojništvo i revno se posvećivao za to korisnu učenju, borenju pod teškim naoružanjem i jahanju. Kako se smatralo da je okretan i u rvanju i jer su ga neki prijatelji i skrbnici pozivali da postane atlet, zapita ih neće li atletsko vježbanje štetiti njegovoj vojničkoj izobrazbi, a kad mu rekoše (a tako je stvarno i bilo) da se tijelo i život atleta u svakom pogledu razlikuju od vojničkoga, a pogotovo da je način življenja i vježbanja atleta drukčiji jer on dugim snom, neprestanim obilnim uzimanjem jela, stalnim rasporedom kretanja i mirovanja povećava i održava tjelesnu spremu koju najmanje poremećenje ravnomjerja i odstupanje od stalne kolotečine lako može izokrenuti na zlo, dok vojnik treba da bude iskustvom upoznat sa svakim zastranjenjem i svakom nepostojanošću, a pogotovo treba da se navikne na to da lako podnosi oskudicu hrane i nedostatak sna. Kad je to Filopemen čuo, nije samo sam zabacio to zanimanje i ismijao ga nego je kasnije kao vojni zapovjednik, koliko je do njega bilo, s poniženjem i pogrdama istjerao iz vojske svo atletsko vježbanje, držeći da ono čini beskorisnima za nužne borbe ljude, koji bi inače bili izvanredno korisni.

4. Riješivši se učitelja i nadziratelja, pri provalama u Lakoniju na vojnama što su ih njegovi sugrađani poduzimali radi grabeža i plijena privikao se da ide prvi na polasku, a posljednji na povratku. Za dokolice naprezao je tijelo i činio ga okretnim i krepkim loveći ili težeći zemlju. Imao je, naime, lijepo imanje udaljeno od grada dvadeset stadija.[8] Onamo bi polazio svaki dan poslije objeda ili poslije večere pa počivao kao svaki težak bacivši se na prvi ležaj od lišća ili slame. A pošto bi ujutro rano ustao i prihvatio se posla zajedno sa svojim vinogradarima ili govedarima, vraćao bi se u grad i bavio javnim poslovima s prijateljima i poglavarstvima.

Ono što je stekao vojevanjem trošio bi na konje, na oružje i na otkup sužnjeva, a svoje je gospodarstvo nastojao uvećati prihodom od ratarstva, što je najpošteniji način stjecanja novca; to mu nije bilo tek uzgredna razonoda, nego je, štaviše, mislio da onaj koji se hoće kloniti tuđega imetka treba svakako da ima svoj. Slušao je predavanje filozofa i čitao njihove spise, ali ne sve, nego one za koje je mislio da su mu od koristi za napredovanje prema vrlini. I kod homerskih pjesama zanimao se za sve ono u njima za što je držao da budi i potiče duševne predodžbe koje vode hrabrosti. Od ostaloga je štiva najviše prigrlio Euangelovu *Taktiku*[9] i uza

se je imao i povijest Aleksandra Makedonskog, jer je smatrao da pisane riječi postaju djela ako se ne sastavljaju samo za dokoličarenje i beskorisno naklapanje. I za razmatranje taktičkih načela odbacio je nacrte na pločicama, već ih je provjeravao i izučavao na samom terenu. Nagibe zemljišta i ravnice koje završavaju iznenadnom provalijom, pa promjene i oblike falange rastavljane na odjele i opet sastavljane zbog potoka, jaraka ili tjesnaca, to je on razmatrao sam za sebe na svojim putovanjima, a upozoravao je na takve pojedinosti i svoje pratioce. Ta činilo se da se taj čovjek preko svake mjere zagrijao za vojništvo i zavolio rat kao najmnogovrsniju priliku za usavršavanje vrline, te je ljude koji se time uopće nisu bavili prezirao kao nesposobne.

5. Kad mu je već bilo trideset godina, nahrupi lakedemonski kralj Kleomen obnoć iznenada na Megalopol, svlada straže, uđe u grad i zaposjedne trg.[10] Pritekavši sugrađanima u pomoć, Filopemen doduše nije imao snage da istjera neprijatelje, premda se borio snažno i uz smiono izlaganje; ali je građane neopazice izveo iz grada napadajući progonitelje i privlačeći Kleomena na sebe tako da je teškom mukom i jedva jedvice sam posljednji izmakao izgubivši konja i dopavši rane. A kad Kleomen posla ljude k njima, koji su se sklonili u Mesenu, i ponudi da im vrati njihov grad skupa s blagom i zemlju, Filopemen, videći da to građani s veseljem prihvaćaju i živo žele da se vrate, opre se i govorom ih odvrati od toga objašnjavajući im da Kleomen ne vraća toliko grad koliko želi građane dobiti za sebe kako bi mu grad bio sigurniji, jer on neće moći ondje mirno sjedeći čuvati prazne kuće i zidove, nego će ga pustoš i iz njih istjerati. Tim riječima učini da građani odbace Kleomenovu ponudu, ali Kleomenu dade tako izliku da pohara i poruši najveći dio grada, pa da ode krcat silnim plijenom.

6. Kad kralj Antigon[11] dođe u pomoć i s Ahejcima zavojšti na Kleomena, a on zaposjede uzvisine i klance oko Selasije,[12] Antigon postroji svoju vojsku u blizini imajući namjeru navaliti i silom ga potisnuti. Među konjanicima[13] stajao je svrstan Filopemen sa svojim sugrađanima, a do njega Iliri, brojni i odlični borci, koji su zaključivali kraj bojnog reda. Bilo im[14] je rečeno da miruju spremni za napad kao pričuva sve dok na drugom krilu ne digne kralj crvenu zastavu razapetu na koplju. Kad su vođe Ilira sa svojim ljudima pokušali potisnuti Lakedemonjane, a Ahejci su, kako im je bilo naloženo, i dalje postrojeni čekali kao pričuva, opazi Euklida, Kleomenov brat, gdje nastaje u neprijateljskim redovima praznina pa brzo pošalje naokolo najokretnije lako naoružane pješake naloživši im da navale na Ilire odostrag i odsijeku ih budući da su ostali sami, odvojeni od konjanika. Kad se to dogodi i laki oružanici odsijeku i dovedu Ilire u nered, Filopemen razabere da ne bi bilo velike teškoće napasti lake oružanike, a držao je da je to zgodan čas. Najprije to saopći kraljevim zapovjednicima, ali ih nije mogao nagovoriti, nego su ga s prezirom odbili držeći da je mahnit, jer njegova slava još nije bila dovoljno velika da bi opravdala povjerenje u nj pri tako opasnu manevru. Zato sam navali i povuče za sobom svoje sugrađane.

Pošto je najprije nastala zabuna, onda bijeg i silan pokolj lakih pješaka, Filopemen, hoteći još jače ohrabriti kraljeve zapovjednike da se što brže pobiju sa smetenim neprijateljima, sjaše s konja. Dok se u kraju neravnu i punu potoka i jaruga teško i s mukom borio pješke u konjaničkom oklopu i teškom naoružanju, prostrijeli mu jedna remenasta sulica[15] u jedan mah naskroz oba stegna. Udarac doduše nije bio smrtonosan, ali je bio vrlo žestok i vrškom je koplja probio van na drugoj strani. Isprva je kao putom sputan bio potpuno bespomoćan. Zbog čvora na remenu[16] bilo je teško izvući sulicu kroz ranu natraške. Ali kako su nazočni oklijevali dirati u to, a bitka je dosegla vrhunac, on je sav drhtao od častoljubiva žara za bojem pa je, pomičući noge natrag i naprijed, slomio po sredini sulicu i zapovijedio da mu izvuku svaki komad zasebno. Tako oslobođen i trgnuvši mač, navali kroz prve redove na neprijatelje tako da je u svojih vojnika potakao veliko oduševljenje i nadmetanje u junaštvu. Poslije pobjede stao je Antigon iskušavati Makedonce pitajući ih zašto su bez njegove zapovijedi krenuli s konjicom. Oni su se branili da ih je momče iz Megalopola koje je prvo navalilo preko volje prisililo da se sraze s neprijateljem. A Antigon, nasmiješivši se, reče: »Ono je, dakle, momče izvršilo djelo velika vojskovođe.«

7. Zbog toga je Filopemen, kako je prirodno, stekao ugled. A kad se Antigon upeo da se Filopemen pridruži njegovoj vojsci nudeći mu zapovjedništvo i novac, ovaj odbije najviše zato jer je razabrao da mu je narav odveć opora i teška da prima tuđe zapovijedi, a kako se nije htio lijeniti ni dangubiti, odveze se radi vježbanja i usavršavanja ratne vještine na Kretu u vojnu službu. Ondje je proveo dugo vremena vježbajući s ljudima ratobornim i vještim u korištenju raznim okolnostima u vođenju rata, trijeznim i suzdržana načina življenja, a zatim se vratio Ahejcima tako slavan da su ga odmah izabrali za zapovjednika konjaništva.[16a] Ali kako je preuzeo konjanike koji su, kad bi izbila vojna, sebi onako po slučaju dobavljali slabu kljusad, sami izbjegavali većinu vojnih pohoda, a mjesto sebe slali druge, pri čemu je u svih bila strašna nevještina pored kukavičluka, dok su njihovi zapovjednici pred tim stanjem uvijek zatvarali oči jer su u Ahejaca konjanici bili najugledniji od građana i imali glavnu riječ kod određivanja časti i kazne, Filopemen ne popusti i ne pusti im na volju, nego je obilazio gradove i u svakoga mladića pojedinačno budio častoljublje, kažnjavao one koje je trebalo, uvodio vježbe, smotre i međusobna takmičenja na mjestima gdje se moglo očekivati najviše gledalaca i za kratko im je vrijeme ulio začudnu snagu i ornost te ih – a to je od najveće važnosti – učini okretnima i brzima u poluokretima i punim okretima po četama, pa u zakretima i okretima unatrag po pojedincima[17] naviknuvši ih tako da je vještina čitave mase vojnika u manevriranju bila nalik jednom jedinom tijelu koje se pokreće svojevoljno kretnju po kretnju.

Kad je planuo žestok boj s Etoljanima i Eliđanima na rijeci Larisu,[18] izleti iz bojnog reda zapovjednik elidske konjice Damofant nasrnuvši na Filopemena. Ali ovaj dočeka njegov nasrtaj i, preduhitrivši Demofanta, pogodi ga kopljem i obori na zemlju. Čim im je pao vođa, smjesta nagnu

neprijatelji u bijeg, a Filopemen je sebi pribavio ugled jer nije desnicom zaostajao ni za kojim mladićem, ni razborom ni za kojim starijim čovjekom, nego je bio najvrsniji i u borbi i u zapovjedništvu.

8. Arat[19] je prvi podigao ahejski savez do ugleda i moći jer ga je, neznatna i pocijepana na gradove, sjedinio i uveo u nj helensko i humano državno uređenje. Zatim, kao što se u vodama tekućicama najprije nataloži nešto sitnih čestica, a onda se druge, doplivajući, na njima zaustavljaju i oko njih sliježu, te jedno s drugim čini čvrstu i tvrdu masu, tako da su se Ahejci u vrijeme kad se Helada, slaba i lak plijen za komadanje, ljuljala amo-tamo, grad po grad, ujedinili i onda, pridobivajući jedne od okolnih gradova time što su im pritjecali u pomoć i pomagali im da se oslobode od tirana, a druge su pridruživali sebi istomišljeništvom u pogledu političkog poretka, namjerili od Peloponeza stvoriti jedno političko tijelo i jednu vlast. Ali za života Aratova još su se većinom zaklanjali za makedonsko oružje ulagujući se Ptolemeju,[20] zatim opet Antigonu i Filipu[21] koji su se miješali u helenske prilike. No kad je Filopemen uznapredovao do prvog mjesta,[22] već su sami bili ravni u boju svojim najsilnijim protivnicima, pa su se prestali oslanjati na izvanjske zaštitnike. Jer Arat, koji se činio odviše tromim za ratna nadmetanja, izveo je većinu svojih djela osobnim dodirima, strpljivošću i prijateljstvom s kraljevima, kako je zabilježeno u njegovu životopisu,[22a] dok je Filopemen bio dobar ratnik i vrstan u rukovanju oružjem, a pored toga dobre sreće i pobjedonosan odmah u prvim bitkama, te je uzdigao skupa s moći i ponos Ahejaca koji se naviknuše s njime pobjeđivati i postizati uspjehe u većini bojeva.

9. Najprije promijeni bojni raspored i naoružanje Ahejaca jer im je oboje bilo loše. Imali su dugoljaste štitove koji su bili lagani jer su bili tanki, ali su bili preuski da pokriju tijelo, a koplja su im bila mnogo kraća od sarisa[23]. I zato su, zbog laka naoružanja, bili u boju izdaleka žestoki i vrsni borci, ali su u borbi s neprijateljem prsa o prsa bili slabiji. Članjenje bojnog reda i raspored u manje jedinice nisu bili uobičajeni, te ih je neprijatelj, kako su upotrebljavali falangu[24] koja nije, kao makedonska, imala ni niza uperenih kopalja ni sastavljanja štitova, lako potiskivao i rasturavao. To im Filopemen razloži i nagovori ih da mjesto dugoljasta štita i helenskoga koplja uzmu štit i sarisu, da se zaštite kacigom, oklopom i nazuvcima i da se priučavaju nepomičnu boju na mjestu umjesto da se bore u trku na način lakih četa. A kad je ljude vojne dobi nagovorio da se onako naoružaju, najprije im je ulio pouzdanje da su postali nepredobitni, a onda je proveo veoma sretne promjene u njihovu raskošnu i rasipnu načinu života. Ona se isprazna i besmislena žudnja nije dala do kraja iskorijeniti jer su dugo od nje bolovali, voljeli izvanredno skupe haljine, prostirače davali bojiti grimizom i nadmetali se u gozbama i trpezama. Filopemen započe time što je njihovu sklonost da se pokazuju svraćao od nepotrebnoga na korisno i dično i ubrzo sve uvjeri i navede na to da se okane svakodnevnog trošenja na tijelo, već da vide osobit ukras u vojničkoj i ratnoj opremi. Bilo je tako vidjeti radionice pune porazbijanih

čaša i posuđa Teriklova,[25] a pozlaćivali su se oklopi, posrebrivali štitovi i uzde, dok se u trkalištima krotila ždrebad i mladež se vježbala oružju, a u rukama žena bile su kacige i perjanice da ih bojaju, izvezene konjaničke halje i vojnički ogrtači. Sam je pogled na sve to, uvećavajući smionost i podjarujući zanos, budio poduzetnost i spremnost za srtanje u pogibli. Jer raskoš pri pogledu na druge predmete dovodi do mekoputnosti i usađuje mlitavost u one koji se njima služe, budući da poput peckanja i draškanja sjetila ujedno slama duh, dok pogled na onakve predmete snaži i uznosi srce; baš kao što je Homer prikazao Ahileja kako gori od žestine i plamti od želje da novo oružje upotrijebi[26] kad je uza nj bilo položeno.

Tako uresivši mladiće, Filopemen ih je vježbao i iznurivao, a oni su gorljivo i natječući se slušali i slijedili njegove manevre. I izvanredno su zavoljeli novi borbeni poredak jer im se činilo da pruža neprobojnu kompaktnost. Na oružje im se tijelo priviklo i ono im je postalo lako jer su ga zbog sjaja i ljepote s veseljem hvatali i nosili želeći da se što prije pobiju i omjere s neprijateljem.

10. U to su vrijeme Ahejci ratovali s lakedemonskim tiraninom Mahanidom koji je svojom brojnom i velikom vojskom prijetio svim Peloponežanima. Kad, dakle, stiže glas da je on prodro na područje Mantineje, Filopemen svom brzinom povede svoju vojsku na njega. Blizu grada postroje se u bojni poredak i jedni i drugi s mnogo plaćenika, ali i s gotovo svom građanskom vojskom. Kad se pobiše, Mahanida svojim plaćenicima natjera ahejske teške pješake i Tarenćane koji su bili postrojeni ispred ahejskog bojnog reda, ali umjesto da krene ravno na glavninu boraca i da im razbije bojni red, on se dade odvući predaleko u potjeru i prođe mimo falange Ahejaca koja ostade u čvrstu poretku. A Filopemen, premda ga je na početku stigao tako težak udarac, te se činilo da je sve sasvim propalo i izgubljeno, ipak se pravio kao da ne mari za to i kao da to ne smatra ničim strašnim, a kad opazi koliku su pogrešku počinili neprijatelji, što su pošli u potjeru otcijepivši se od svoje falange i ostavivši između sebe i nje prazan prostor, ne pođe im ususret niti im zakrči put u njihovoj hajci za bjeguncima, nego ih pusti da prođu i da uvećaju razmak, a onda udari ravno na lakedemonsku teško naoružanu pješadiju jer je vidio da im je falanga ostala izložena, pa ih jurišem napadne s boka a nije im bio ni zapovjednik, niti su se nadali boju. Ta mislili su da su pobijedili i potpuno zagospodarili situacijom kad su vidjeli kako Mahanida progoni neprijatelje. Razbivši ih uz silan pokolj (kažu da ih je palo preko četiri tisuće), Filopemen krene na Mahanidu koji se s plaćenicima vraćao iz potjere. A dijelila ih je po sredini velika i duboka jaruga, te su na obje strane jahali jedan nasuprot drugome, ovaj hoteći prijeći jarugu i pobjeći, a onaj[27] hoteći to spriječiti. Nije to bio prizor borbe dvojice vojskovođa nego divlje zvijeri, od nevolje natjerane na obranu od silna lovca Filopemena. Tad se tiraninov konj, koji je bio snažan i plahovit i na oba boka izranjen ostrugama, odvaži da preskoči jarugu; udarivši prsima o njezin rub, silom se upinjao prednjim nogama da se uspne na drugu stranu. U taj tren dojure skupa Simija i Polijen koji su u boju uvijek bili uz Filopemena pokrivajući ga svojim štitovima i

obojica napere koplja na nj. Ali ih Filopemen preteče jurnuvši na Mahanidu, pa videći da njegov konj diže glavu i zaklanja tijelo gospodara, skrene malo svoga i onda koplje, zgrabivši ga čvrsto po srijedi, rukom zavitla i, snažno ga zatjeravši, obori tog čovjeka. U tom ga položaju prikazuje mjedeni štit što su mu ga postavili Ahejci u Delfima prepuni divljenja kako za to njegovo djelo, tako i za njegovo vođenje vojske u toj bitki.[28]

11. Kažu da je za svetkovine nemejskih igara[29] Filopemen, tada strateg[30] po drugi put i nedavno pobjednik u bitki kod Mantineje[31], a u to vrijeme dokon zbog svečanosti,[32] prvi put sabranim Helenima prikazao svoju falangu u potpunoj spremi i dao da ona izvede svoje taktičke pokrete brzo i krepko kao obično. Poslije, kad su se natjecali kitaredi,[33] ušao je u kazalište sa svojim mladićima koji su na sebi imali vojnički ogrtač i grimiznu halju, svi u naponu snage i po godinama vršnjaci, a iskazivali su svome zapovjedniku veliko poštovanje i mladenački ponos zbog mnogih dičnih bojeva. A baš kad su ušli, slučajno je kitared Pilad počeo pjevati Timotejeve *Perzijance:*[34]

Veliku Hèladi diku, slòbodu slavnu joj steče,

a nato, kako se s njegovim blistavim glasom divno sjedinjavala zanosnost pjesnikovih riječi, cijelo kazalište svrnu oči na Filopemena i udari u radosni pljesak jer su se Heleni opet punili nadom u svoje davno dostojanstvo i u svom su se samopouzdanju sasvim približili svom negdašnjem ponosu.

12. Ali u bitkama i pogiblima, kao što ždrepci čeznu za jahačem na koga su se navikli, pa ako nose koga drugog, plaše se i neobično se osjećaju, tako je i ahejska vojska, kad joj je tko drugi bio zapovjednik, bila malodušna i ogledala se za Filopemenom i čim bi ga samo ugledali, smjesta bi digli glave i postali poduzetni zbog samopouzdanja kojim ih je ispunjao; jer su doista vidjeli da protivnici samo njega jedinoga od ahejskih vojskovođa nisu kadri gledati u lice, nego se boje i glasa o njemu i njegova imena, kako je bilo očito iz njegovih postupaka. Misleći da će Ahejci, ako makne Filopemena, opet puzati od straha pred njim, kralj je makedonski Filip[35] krišom poslao ljude u Arg da ga smaknu. Ali kad se doznalo za njegov zao naum, Filip postade predmetom opće mržnje i omraze među Helenima. Beoćani su, opet, opsijedali Megaru i nadali se da će je ubrzo zauzeti kadli najednom dopre do njihovih ušiju glas, koji nije bio istinit, da Filopemen dolazi u pomoć opsjednutima i da je već blizu, a oni ostave ljestve već prislonjene uza zidine i brzo pobjegnu. A kad je Nabis,[36] koji je poslije Mahanide bio tiranin u Lakedemonu, iznenada zauzeo Mesenu, desilo se da je Filopemen bio običan građanin i bez ikakve vojske pod svojim zapovjedništvom. Ali kako nije mogao nagovoriti ahejskog stratega Lisipa da pođe Mesenjanima u pomoć, jer mu je ovaj govorio da je grad izgubljen kad su neprijatelji već u njemu, pođe u pomoć sam sa svojim sugrađanima[37] koji nisu sačekali ni zakon ni izbore, nego su pošli za onim koji je bolji kao za prirodnim vođom u svakoj prilici. Čuvši da je on već blizu, Nabis ne izdrža, premda se utaborio u

gradu, nego se brzo iskrade na druga vrata i odvede vojsku smatrajući sebe sretnim ako umakne. I uteče, a Mesena bi oslobođena.

13. To su, dakle, Filopemenova lijepa djela. Ali njegov ponovni odlazak na Kretu na molbu Gortinjana da im u ratu, koji se vodio protiv njih, bude vojskovođa donio mu je objedu jer je izbivao dok je Nabis ratovao protiv njegove otadžbine, bilo zato što se klonio boja ili što je u nevrijeme nastojao steći slavu drugima na korist. Tolikom je doista žestinom rat u ono vrijeme pritisnuo Megalopoljane da su stanovali na zidinama[38] a sijali po ulicama, jer su bili odrezani od zemlje, a neprijatelji su bili utaboreni gotovo na gradskim vratima. Filopemen je, međutim, ratujući u to vrijeme na Kreti i zapovijedajući brodovljem s one strane mora, pružao svojim neprijateljima priliku za optužbu da je utekao od rata kod kuće. Ali bilo ih je koji su govorili da je Filopemen, budući da je bio običan osebnik jer su Ahejci izabrali druge vođe, stavio svoju dokolicu u službu Gortinjanima kad su ga zamolili da im bude zapovjednik vojske. Ta bio je neprijatelj dangubi, a htio je da se svojom zapovjedničkom i ratnom vještinom kao kakvim drugim posjedom neprekidno koristi i često je upotrebljava, kako je pokazao i onim što je jednom rekao o kralju Ptolemeju.[39] Kad su, naime, neki kralja hvalili da svaki dan marljivo obučava svoju vojsku, a i sam marljivo i naporno vježba u oružju, reče: »Ali tko bi se zadivio kralju koji u toj dobi ne pokazuje vještine na djelu, nego vježba?«

Megalopoljani su se, međutim, ljutili zbog toga i, smatrajući da ih je izdao, naumiše prognati ga; ali su to spriječili Ahejci poslavši u Megalopol stratega saveza Aristena, a on, premda se politički nije slagao s Filopemenom, nije dozvolio da se izrekne osuda. Ignoriran uslijed toga od sugrađana, Filopemen navede mnoga okolna sela da se odmetnu od njih, uputivši ih neka kažu da se nisu udružili s njima[40] i da isprva nisu bili pod njihovom vlašću. Dok su to govorili, podupro je Filopemen otvoreno njihovu stvar i pomogao im pred Ahejcima[41] stvoriti protustranku protiv svoga grada. To je, međutim, bilo kasnije.

Na Kreti je on vodio rat pomažući Gortinjanima, ali nije ratovao jednostavno i viteški kao Peloponežanin ili Arkađanin, nego je usvojio kretsku navadu i protiv njih upotrebljavao njihova lukavstva i varke, pa razbojničke prepade i zasjede, te je ubrzo dokazao da su, poput djece, bezazlene i uzaludne lopovštine suprotstavili istinskom vojničkom umijeću.

14. Stekavši time divljenje i vrativši se na Peloponez ovjenčan slavom svojih podviga na Kreti, nađe da je Tit[42] u ratu porazio Filipa, a da Ahejci i Rimljani ratuju protiv Nabisa. Izabran odmah za zapovjednika u ratu protiv ovoga i pokušavši sreću s pomorskom bitkom, desilo mu se, kako se učinilo, ono što i Epaminondi, jer je na moru prošao mnogo gore nego što se očekivalo prema njegovoj sposobnosti i slavi. Samo što za Epaminondu neki kažu da je oklijevao da sugrađanima dade okusiti koristi od pomorstva da ne bi, neopazice od njega, po Platonovoj riječi[43] postali od nepokolebljivih teško naoružanih pješaka iskvareni mornari; zato se, ne

postigavši ništa, vrlo rado vratio iz Azije i s otoka.[44] Filopemen pak, uvjeren da će mu umijeće u borbama na kopnu dostajati i za uspjeh u boju na moru, razabrao je kako je znatan dio vrsnoće uvježbanost i koliku dodatnu snagu u svemu ona daje onima koji se priviknu nekom načinu borbe. Ali ne samo da je zbog neiskustva postradao u pomorskoj bitki nego je i neku staru, a slavnu lađu,[44a] koja već četrdeset godina nije plovila, spustio u more i napunio ljudstvom tako da su mornari zapali u opasnost jer je lađa propuštala vodu. Razabirući da ga zato neprijatelji preziru uvjereni da je potpuno napustio aktivnosti na moru i da drsko opsijedaju Gitij,[45] odmah otplovi na njih, koji to nisu očekivali, nego su se zbog pobjede opustili. Iskrcavši obnoć vojnike i navalivši zapali šatorje, spali tabor i mnogo ih pobije. Nekoliko dana kasnije u nekakvu nezgodnu kraju nenadano se pred njim pojavi Nabis i uplaši Ahejce koji su držali da im nema nade u spas iz položaja teška, a uz to neprijateljima u rukama. Malo zastavši i osmotrivši prirodu zemljišta, Filopemen dokaza da je taktika kruna ratne vještine. Malo pregrupiravši svoju falangu i prilagodivši je tadašnjoj situaciji, bez zbrke i lako se ukloni neprilici te, navalivši na neprijatelje, žestoko ih potuče. Kad je vidio da ne bježe prema gradu,[46] nego se raštrkavaju jedan ovamo, drugi onamo tim krajem koji je bio šumovit i svuda naokolo okružen brežuljcima, a zbog vododerina i rasjeklina nepogodan za konjaništvo, zaustavi gonjenje i podigne tabor još za dana. Ali sluteći da će se neprijatelji, pošto umaknu, pojedinačno ili po dva pod zaštitom mraka povlačiti u grad, postavi u zasjede po vododerinama oko grada i po brežuljcima mnoštvo Ahejaca naoružanih kratkim mačevima. Tu stiže smrt većinu Nabisovih ljudi jer se nisu povlačili u skupini, nego su padali neprijateljima u šake kako je nekoga bijeg nanio, slijećući kao ptice oko grada.

15. Zbog tih djela Heleni su ga voljeli i iskazivali mu u svojim kazalištima izvanredne počasti, a to je potajno grizlo Tita, čovjeka častoljubiva. Ta očekivao je da se njemu, rimskome konzulu, Ahejci većma dive nego nekakvom Arkađaninu, a držao je da ga zaslugama nemalo natkriljuje jer je jednim jedinim proglasom oslobodio svu onu Heladu koja je bila podložna Filipu i Makedoncima.[47] Zato Tit mirom dovrši rat s Nabisom, ali Nabisa izdajnički umoriše Etoljani;[48] u Sparti nastadoše neredi, a Filopemen, ugrabivši priliku, bane s vojskom pa jedne silom, a druge nagovorom skloni, te pridobije grad i privede ga u ahejski savez. Taj mu događaj silno uveća slavu među Ahejcima jer im je pribavio grad tolika ugleda i moći (tā nije bila mala stvar to što je Sparta postala članicom ahejskog saveza), a pridobio je i najodličnije od Lakedemonjana jer su se nadali da će u njemu imati čuvara svoje slobode. Prodavši stoga Nabisovu kuću i imetak i dobivši za to sto dvadeset talenata,[49] izglasaše zaključak da ih daruju Filopemenu i da se radi toga pošalje u Megalopol poslanstvo. Tu se doista jasno pokazalo da se nije samo činilo da je on izvrstan čovjek nego da je to stvarno i bio.[50] Ponajprije, nitko od Spartanaca nije bio voljan da govori čovjeku takva karaktera o daru, nego, kako su se nećkali i uklanjali tome, povjeriše taj zadatak njegovu gostinskom prijatelju Timolaju. A zatim sam Timolaj,

došavši u Megalopol, ugošćen od Filopemena i razabravši iz bliza njegovu dostojanstvenost u općenju, jednostavnost života i nepristupačan i novcem nepotkupiv značaj, prešuti o poklonu, pa se brzo vrati navevši neki drugi razlog svoje posjete. I po drugi ga put pošalju, ali mu se dogodi isto. Najzad, prigodom treće posjete, jedva izloživši molbu, otkrije želju svoga grada. A Filopemen, rado ga saslušavši, sam pođe u Lakedemon i posavjetuje ih neka ne podmićuju prijatelje ni čestite ljude čijom se vrlinom mogu besplatno koristiti, nego neka potkupljuju i kvare nevaljalce i one koji upropašćuju njihov grad strančarenjem u skupštini da bi, usta začepljenih mitom, manje uznemirivali sugrađane; ta bolje je oduzeti slobodu govora protivnicima nego prijateljima. Tako je tankoćutan bio Filopemen u pogledu novca.

16. Drugi put, kad je ahejski strateg Diofan, čuvši da Lakedemonjani snuju o prevratu, htio ih kazniti, a oni, odlučivši se za rat, bacali u smutnju sav Peloponez, nastojao je Filopemen ublažiti i utišati Diofanov gnjev ukazujući mu da u situaciji kad se kralj Antioh[51] i Rimljani vrzmaju Heladom s tolikim vojskama, glavar saveza mora usmjeravati pažnju na njih, a ne uzbunjivati domaće neprilike, pa i previdjeti i prečuti ako netko nešto skrivi. Ali Diofan nije mario, nego je zajedno s Titom provalio u Lakoniju, te su pošli ravno na grad. Razljućen time, Filopemen se osmjeli na djelo niti zakonito niti na svoj način besprijekorno, ali ne bez veličine i potaknuto velikom samosviješću, te ih pretekne na putu u Lakedemon, kao običan osebnik odbije ahejskog stratega i rimskoga konzula, učini kraj neredima u gradu i vrati opet Lakedemonjane u savez kao što su bili ranije.

Ali kasnije, imajući neke zamjerke Lakedemonjanima, Filopemen kao strateg saveza[52] vrati prognanike u Spartu i pogubi, kako veli Polibije,[52a] osamdeset Lakedemonjana, a po Aristokratu[53] tristo i pedeset. Poruši gradske zidine i, otrgnuvši im mnogo zemlje, pripoji je Megalopoljanima, dok sve one koje su tirani učinili građanima Sparte odvede i preseli u Aheju, osim njih tri tisuće. Ove proda jer mu se nisu pokoravali niti su htjeli ići iz Lakedemona, a onda, kao njihovoj sudbini na porugu, sagradi od tog novca u Megalopolu trijem.[54] Iskaljujući svoju mržnju na Lakedemonjane i gazeći po njima u njihovoj nezasluženoj nesreći, počini na njihovu ustavu najokrutniju i najnezakonitiju stvar. Ukine i uništi Likurgov odgoj prisilivši njihove dječake i mladiće da zamijene svoje djedovsko odgajanje ahejskim, smatrajući da po Likurgovim zakonimma nisu nikada bili skromni. Tada od svojih velikih nesreća pustiše Filopemenu da, tako rekavši, izreže gradu žilu tetivu i postadoše krotki i ponizni, ali kasnije[55] ishode od Rimljana dopuštenje da napuste ahejski ustav, pa nanovo prihvate i uspostave svoj tradicionalni, koliko se to dalo uraditi poslije tolikih nevolja i tolike iskvarenosti.

17. Kad je u Heladi izbio rat Rimljana protiv Antioha,[55a] Filopemen je bio običan građanin i, videći gdje sam Antioh sjedi u Halkidi, pa dangubi u bračnim pregovorima i ljubavnim spletkama s djevojkama, što njemu nije bilo prema dobi,[56] a Sirijci se u veliku neredu i bez

zapovjednika skitaju po gradovima i rasipno žive, ljutio se što tada nije bio ahejski strateg i govorio je da zavidi Rimljanima na njihovoj pobjedi. »Ta ja bih«, reče »kao strateg sve njih sasjekao u krčmama«.

Poslije pobjede nad Antiohom stanu se Rimljani sad jače baviti helenskim prilikama i opasavati svojom vojnom silom Ahejce čiji su pučki vođe pomalo naginjali k njima, a njihova se velika moć pomoću božanstva širila na sve strane i blizu je bio konačni čas u koji je trebalo da sudbina Helade stigne u svom kružnom toku.[57] Protiv dobra kormilara koji se bori protiv vala Filopemen je bio prisiljen ponekad popuštati i uzmicati pred okolnostima, ali većinom se opirao nastojeći da ljude, koji su bili jaki riječju i činom, privuče na stranu slobode.

Kako je Megalopoljanin Aristen bio najutjecajniji među Ahejcima, ali se uvijek dodvoravao Rimljanima i držao da im se Ahejci ne bi trebali suprotstavljati niti im se pokazivati nesusretljivima, priča se da ga je Filopemen šutke i zlovoljeći se slušao kako govori u skupštini saveza, ali najzad, kad ga je posve svladao gnjev, reče Aristenu: »Čovječe, što si toliko nestrpljiv da doživiš kobni čas Helade?«

A kad je rimski konzul Manije,[58] pošto je pobijedio Antioha, tražio od Ahejaca da dopuste lakedemonskim prognanicima da se vrate kućama, a Tit zahtijevao za prognanike isto što i Manije, Filopemen to spriječi ne iz mržnje na prognanike, nego jer je htio da se to dogodi po njegovoj volji i s voljom Ahejaca, a ne milošću Tita i Rimljana. Pa kao strateg sljedeće godine[59] sam vrati prognanike u njihov grad. Do te je mjere njegov ponos imao nešto prgavo i svadljivo u odnosima sa silnicima!

18. Kako mu je već bilo sedamdeset godina, a bio je strateg Ahejaca osmi put,[60] nadao se ne samo da će taj put provesti službu bez rata nego da će mu prilike dopustiti da i ostatak života mirno proživi. Jer kao što se čini da naše bolesti zajedno sa snagom tijela iščezavaju i nestaju, tako je u helenskim gradovima s gubljenjem moći prestajao duh svadljivosti. Ali ga ipak neko nesklono božanstvo obori kao hitronoga atleta na samom cilju života. Pripovijeda se, naime, da je, kad su na nekom skupu prisutni hvalili nekog čovjeka za koga se činilo da je bio vrstan vojskovođa, Filopemen rekao: »Pa kako zaslužuje taj čovjek da se o njemu pripovijeda kad je od neprijatelja bio uhvaćen živ?« A poslije nekoliko dana Mesenjanin Dinokrat, koji je bio u osobnoj zavadi s Filopemenom[60a] i koji je zbog podlosti i razuzdanosti bio mrzak drugima, navede Mesenu da se odmetne od saveza i bi javljeno da namjerava zauzeti selo koje se zove Kolonida. Filopemen je slučajno u Argu ležao u groznici, ali kad to sazna, napregne se u jedan dan do Megalopola, a to je put više od četiti stotine stadija.[61] I odande odmah poteče u pomoć uzevši sa sobom konjanike, a to su bili najugledniji od građana, a opet sasvim mladi, koji su kao dobrovoljci služili pod Filopemenom iz odanosti i divljenja prema njemu. Odjahavši do Mesene i susrevši se s Dinokratom kod Euandrova brežuljka, udare na nj i natjeraju ga u bijeg. Ali onih pet stotina ljudi koji su čuvali mesensku zemlju napadnu ih iznenada a i oni, prethodno potučeni, kad ugledaše ove, stanu se opet okupljati po brežuljcima, tako da se Filopemen poboja da će ga opkoliti i, nastojeći štedjeti svoje konjanike,

stane uzmicati nezgodnim krajem sam na čelu zalaznice i uz česte nasrtaje na neprijatelje, nastojeći da ih potpuno privuče na sebe. Ali oni se nisu mogli odvažiti da uzvrate napadom, nego su vikali i okruživali ga izdaleka. Udaljujući se više puta od ostale vojske radi spasavanja mladića i šaljući ih pokraj sebe jednog po jednog u sigurnost, neopazice osta sam među brojnim neprijateljima. Ali nitko se ne usudi pobiti se s njime, nego su ga gađali izdaleka i tjerali prema krševitim i strmim mjestima tako da je jedva upravljao konjem i mrcvario ga. U njega je uslijed mnogog vježbanja starost bila okretna i nije mu smetala da se spasi, ali tada mu je tijelo bilo od bolesti oslabilo i izmorilo se od duga puta tako da ga je konj, onako već teška i jedva pokretna, posrnuvši bacio na zemlju. Kako mu je pad bio težak i kako je povrijedio glavu, ležao je dugo vremena bez glasa tako da su i neprijatelji, pomislivši da je mrtav, pokušali tijelo okrenuti i oplijeniti. A kad on podigne glavu i otvori oči, bacivši se svi skupa na nj, ruke mu saviju iza leđa i, svezavši ih, odvedu ga podvrgavajući mnogim zlostavljanjima i pogrdama; čovjeka koji nije očekivao ni u snu da bi od Dinokrata mogao doživjeti tako nešto.

19. Silno se uznijevši na tu vijest, oni u gradu stadoše se skupljati na gradskim vratima. Ali kad ugledaju Filopemena kako ga vuku na način nedostojan i njegove slave, i njegovih pređašnjih djela, i pobjednih znakova, većina se sažali i stane suosjećati s njime tako da i zaplakaše i nazvaše ljudsku veličinu, nepouzdanu i ništavu, bezvrijednom. I tako se malo pomalo među narodom stala pronositi čovječna riječ da bi se trebalo sjećati pređašnjih njegovih zasluga i slobode što ju je on njima povratio kad je protjerao tiranina Nabisa. Ali bilo ih je nekolicina koji su za ljubav Dinokratu tražili da ga se muči i ubije kao opasna i neumoljiva neprijatelja, a pogotovo strašna samom Dinokratu ako pobjegne, jer ga je on zasužnjio i zlostavio. Povedu ga, međutim, u takozvanu Riznicu, podzemnu prostoriju, [62] kamo izvana ne dopire ni zrak ni svjetlost, a nema ni vrata, nego se zatvara velikim kamenom koji se dokotrlja do ulaza. Onamo ga strpaju, navale kamen i postave unaokolo naoružane ljude.

Ahejski pak konjanici, kad su se pribrali poslije bijega, a Filopemena nigdje nije bilo vidjeti nego se mislilo da je mrtav, dugo su se vremena ondje zadržali zovući ga i govorili jedan drugome da su spašeni sramotnim i nepoštenim spasom prepustivši neprijateljima svog zapovjednika koji je za njih žrtvovao svoj život, pa zatim krenu zajedno naprijed i, brižljivo istražujući, doznaše za njegovo zarobljavanje i glas o tome jave ahejskim gradovima. A ovi, držeći to velikom nesrećom, odlučiše poslati poslanstvo da traži od Mesenjana Filopemena, a sami se spremahu za vojni pohod protiv njih.

20. Oni su, dakle, bili time zabavljeni. Ali Dinokrat, bojeći se najviše da vrijeme ne bude Filopemenu spas i hoteći predusresti naum Ahejaca, kad je došla noć i razišlo se mesensko mnoštvo, otvorivši tamnicu posla u nju državnog roba s otrovom uz nalog da mu ga da i stoji do njega dok ga ne ispije. Filopemen je baš ležao na podu, umotan u vojnički ogratač, ne spavajući nego obuzet tugom i nemirom. A kad ugleda svjetlo i čovjeka

koji je stao tik do njega s čašom otrova, od slabosti jedva privuče ruke i noge i sjede. Zatim primi čašu, pa zapita tog čovjeka je li što saznao o njegovim konjanicima, a osobito o Likorti.[63] Kad mu čovjek odgovori da je većina umakla, kimne glavom, blago pogleda čovjeka i reče: »Dobru vijest kazuješ; naša nesreća nije, dakle, bila potpuna«. Ne rekavši niti izustivši išta drugo, ispije otrov i opet legne ne zadajući otrovu mnogo muke; ugasnu brzo od slabosti.[64]

21. Kad glas o njegovoj smrti stiže Ahejcima, u njihovim je gradovima zavladala potištenost i žalost, a ljudi dorasli za oružje sastanu se s vijećnicima[65] u Megalopolu i ni časka ne odgode osvetu, nego, izabravši za stratega Likortu, provale u Meseniju; i pustošili su Mesenjanima zemlju sve dok ovi ne privolješe da prime Ahejce u grad. Dinokrat se sam ubije predusrevši osvetu, a od ostalih svi, koji su glasali da se Filopemen pogubi, izginuše od ruke Ahejaca, dok one koji su ga htjeli još i na muke udariti Likorta pohvata da izdahnu na mukama. Tijelo pak Filopemenovo spale i ostatke skupe u žaru, te krenu na put, ali ne bez reda niti kako se koji namjerio, nego su sa sprovodom spojili ujedno i pobjedničku povorku. Bilo je vidjeti ovjenčanih, ali i tih istih kako plaču, a bilo je vidjeti i vezane neprijatelje kako ih vode. Samu žaru koja se od mnoštva vrpci i vijenaca jedva vidjela nosio je sin ahejskog stratega Polibija,[66] a oko njega bili su prvi od Ahejaca. Slijedili su vojnici sami pod oružjem a na iskićenim konjima – niti potišteni kao kod onolike žalosti, niti hvastavi zbog pobjede. Iz gradova i sela kuda su prolazili izlazili su im ljudi u susret kao da ga pozdravljaju na povratku s vojne, dodirivali su žaru i zajedno s ostalima pratili ga u Megalopol. A kad su se s njima pomiješali starci sa ženama i djecom, onda se već naricanje razlijegalo po svoj vojsci do u grad koji je bolno osjećao i teško podnosio gubitak toga čovjeka držeći da je s njime izgubio i prvenstvo među Ahejcima.

Pokopaše ga, kako dolikuje, dično i kod groba kamenovaše mesenske zarobljenike. Bilo je mnogo Filopemenovih kipova i velikih počasti što su mu ih gradovi odredili zaključkom, a sve je te neki Rimljanin u doba helenskih nesreća oko Korinta[67] htio ukloniti i optužiti Filopemena kao da je još živ dokazujući da je neprijatelj i zlonamjeran prema Rimljanima. Pošto je stvar bila raspravljena, a klevetniku odgovorio Polibije, ni Mumije ni poslanici[68] nisu se usudili zatrti počasti slavna čovjeka, premda se on nemalo suprotstavljao Titu i Maniju, nego su, kako se čini, oni znali razlikovati vrlinu od dužnosti i lijepo od korisnoga smatrajući ispravno i dolično da ljudi koji primaju dobročinstva uvijek duguju nagradu i zahvalnost svojim dobročiniteljima, a dobri dobrima. Toliko o Filopemenu!

Bilješke

[1] Megalopol, najvažniji grad u Arkadiji, sagrađen po savjetu Epaminonde poslije bitke kod Leuktre.
[2] *Ilijada* IX 447–480.
[3] Predstavnik srednje Akademije (Platonove filozofske škole). Živio u 3. st. pr. n. e.
[4] Megalopolski tiranin prozvan »Čestiti«; njegovu su uspomenu slavili još dugo poslije njegove smrti.
[5] U sjevernoj Africi.
[5a] Vidi *Arat* 25.
[6] Tj. ahejskog sveza.
[7] Kvinkcije Flaminin.
[8] 3,84 km.
[9] Ništa se ne zna o tom autoru osim da je pisao o vojnoj taktici. Spominju ga još Elijan i Arijan.
[10] Zimi god. 222. pr. n. e.
[11] Makedonski kralj Antigon Doson (vladao od 229. do smrti 220. god.), unuk Demetrija Poliorketa.
[12] Na sjeveru od Sparte. Bilo je to god. 221. Vidi *Kleomen* 27–28.
[13] Prema Polibiju (2,66,7), tisuću Ahejaca i tisuću Megalopoljana bilo je svrstano uz makedonsku konjicu.
[14] Makedonskim konjanicima i Ahejcima, ne Ilirima.
[15] Sulica za bacanje s remenom na sredini da bi zamah bio jači.
[16] Mjesto gdje je remen bio pričvršćen za sulicu. To je mjesto zapinjalo i onemogućavalo izvlačenje sulice.
[16a] Za godinu 209/8.
[17] Poluokret je skretanje u stranu (udesno ili ulijevo) cijele čete, zakret je isto za pojedinog vojnika; puni je okret od 380° cijele čete, a okret unatrag isto kod pojedinaca.
[18] Na granici Ahaje i Elide.
[19] Vidi njegov životopis.
[20] Eurget je vladao Egiptom od 246. do 221. god.
[21] Filip V, makedonski kralj od 220–179. god.
[22] God. 207. bio je izabran za stratega ahejskog saveza. Arat je umro 213. god.
[22a] Vidi *Arat* 10.
[23] Makedonsko koplje dugo, kako se čini, 21 stopu (grčka su koplja, koliko znamo, imala 12–14 stopa).
[24] Falanga: kompaktan i neprekinut bojni red kopljanika s naperenim kopljima i sa štitom do štita; uveli su je Makedonci. No Plutarhu falanga često znači pješačku bojni red uopće.
[25] Lončar Teriklo, Korinćanin, izrađivao je posuđe velike ljepote u 5. st. pr. n. e.
[26] *Ilijada* XIX 15 i dalje.
[27] Mahanida.
[28] Ta se bitka odigrala god. 208.
[29] Održavale su se u Zeusovu čast u Nemejskoj dolini u Argolidi, a osnovao ih je po predaji Heraklo kao spomen na svoju pobjedu nad nemejskim lavom. Prve su navodno bile održane god. 573. pr. n. e. Radi se o igrama ljeti god. 205.
[30] Vrhovni zapovjednik ahejskog saveza.
[31] U proljeće 206. god.

[32] I za nemejskih igara je kao i za olimpijskih, nastupalo opće primirje.
[33] Pjevači koji pjevaju uz kitaru (citru).
[34] Milećanin Timotej, pjevač i pjesnik (446–357). *Perzijanci* imaju kao temu perzijski poraz kod Salamine. Pilad je to pjevao god. 206. pr. n. e. Prijevod K. Raca.
[35] Filip III.
[36] Naslijedio je Mahanidu 207. god., potučen od Filopemena 192. god. a malo zatim ubiše ga Etoljani.
[37] Megalopoljanima.
[38] Grad je bio velik a imao je malo stanovnika.
[39] Vjerojatno Filopatoru (vladao od 222–205. god.), po drugima Euergetu, njegovu ocu.
[40] Megalopol je nastao udruživanjem, spajanjem više arkadskih mjesta.
[41] U saveznoj skupštini.
[42] Tit Flaminin, rimski vojskovođa u ratu s Filipom V Makedonskim. Bilo je to 197. god. kod Kinoskefale. Vidi *Flaminin* 13.
[43] *Zakoni* IV 706. Vidi *Temistoklo* 4.
[44] God. 364. uspješno je organizirao tebansku pomorsku politiku kojom je Teba mogla parirati Ateni.
[44a] Na njoj se 80 godina prije toga, kako se pričalo, vozila žena Kratera, vojskovođe Aleksandra Makedonskog (Velikog), iz Naupakta u Korint.
[45] Glavna spartanska luka na ušću rijeke Eurote.
[46] Sparti.
[47] Vidi *Tit* 10.
[48] Nabis je pozvao Etoljane u pomoć protiv Rimljana i ahejskog saveza. Etoljani ga ubiše i stadoše plijeniti Spartu. Spartanci pobiju Etoljane i po Filopemenovu nagovoru pristupiše ahejskom savezu. Vidi Livije 35,35–37.
[49] Golem iznos. Prema jednom preračunavanju oko 668.000 zlatnih francuskih franaka kupovne moći oko 1914. god.
[50] Aluzija na 589. stih iz Eshilove tragedije *Sedmorica protiv Tebe*, gdje se o Amfijaraju kaže:

Ne želi pravim (= pravednim) činiti se nego bit'.

(prijevod prema K. Racu)

[51] Antioh III Veliki, kralj Sirije od 223–187. god.
[52] Filopemen je po šesti put bio strateg ahejskog saveza god. 188.
[52a] U izgubljenu dijelu svoje *Povijesti*. Livije (38, 33) navodi istu brojku.
[53] Pisac spartanske povijesti, nepoznata datuma.
[54] Spartanci su napali prognanike po primorju, a kad je Filopemen zatražio da izruče krivce, poubijali su neke njegove pristaše.
[55] God. 184. Vidi *Livije 39, 34*.
[55a] God. 191. Vidi *Flaminin* 15.
[56] Antioh se u dobi od 50 godina zaljubio u dvadesetogodišnju kćer Kleoptolemovu i oženio se njom. Vidi *Flaminin* 16. Halkida je grad na otoku Eubeji.
[57] Sudbina kako pojedinaca tako i čitavih naroda zamišljena kao kružni tok od nastanka do propasti i iščeznuća.
[58] Manije Acilije Glabrion, konzul god. 191; pobijedio je Antioha kod Termopila.
[59] To je bila njegova šesta strategija 118/7. god., već spomenuta u 16. glavi, koja je protiv uobičajene prakse slijedila neposredno iza pete.
[60] God. 182. Plutarh preskače godine 187–183. u kojima su ahejski savez i Filopemen sve više dolazili u sukob s rimskom moći.
[60a] Vidi *Flaminin* 17.
[61] 76,80 km.
[62] Vidi *Solon* 15.
[63] Likorta je bio otac znamenitog povjesničara Polibija.
[64] Umro je u ljeto god. 183. Iste su godine umrli Hanibal i njegov pobjednik kod Zame Scipion Stariji.
[65] Članovi saveznog vijeća.
[66] Povjesničar. Tada su mu bile 22 godine.
[67] Rimski je konzul Mumije god. 146. razorio Korint i učinio kraj grčkoj nezavisnosti.
[68] Rimski je senat poslao povjerenstvo od 10 lica da uredi prilike u Grčkoj. Pred tim je tijelom bila napadana i branjena Filopemenova uspomena.

TIT FLAMININ

(oko 228–174. pr. n. e.)

1. Kakav je vanjštinom bio Tit Kvincije Flaminin koga uspoređujem s Filopemenom mogu oni, koji to žele, vidjeti na njegovu brončanu kipu u Rimu koji stoji pokraj velikog Apolona iz Kartage nasuprot hipodromu[1] i na kome je helenski natpis. Po ćudi pak vele da je bio brz kako u pokazivanju gnjeva tako i naklonosti, no ne podjednako; u kažnjavanju je bio blag i nimalo ustrajan, a u iskazivanju naklonosti neumoran, prema onima koji su primali njegova dobročinstva prijazan kao da su oni njegovi dobrotvori, te uvijek voljan zaštićivati i izbavljati one kojima je učinio neko dobro kao da su oni njegova najvrednija tekovina. Kako je veoma čeznuo za častima i slavom, želio je da sam bude izvršilac najboljih i najvećih djela i većma se radovao onima kojima su trebale tuđe usluge nego onima koji su ih bili u stanju činiti drugima, smatrajući one prve građom za djelovanje svoje vrline, a ove druge nekom vrstom takmaca u težnji za slavom.

Primivši uobičajeni vojnički odgoj, jer Rim je tada bio mnoge velike bitke i rimski su mladići od samog početka vojevanjem učili zapovijedati vojskom, najprije je u ratu protiv Hanibala služio kao vojnički tribun pod konzulom Marcelom;[2] Marcelo, upavši u zasjedu, pogine a Tit, imenovan namjesnikom tarentskog područja i samog Tarenta koji je tada bio po drugi put osvojen,[3] steče ne manje ugleda zbog pravedne uprave nego držanjem na toj vojni. Zato ga, i kad su bili poslani naseljenici u dva grada, Narniju i Konsu,[4] izabraše glavarom i utemeljiteljem[5] tih gradova.

2. To ga je najviše potaklo da preskoči niže službe što ih obično mladi ljudi najprije vrše; pučki tribunat, preturu i edilitet,[6] smatrajući sebe odmah dostojnim konzulata; tako istakne svoju kandidaturu[7] uz usrdnu podršku svojih naseljenika. A jer su se pučki tribuni Fulvije i Manije protivili njegovu postupku i govorili da je nepodnošljivo da se mlad čovjek mimo zakona silom gura do najviše magistrature prije nego što je bio posvećen u prve svete obrede i tajne politike,[8] senat prepusti stvar narodu na glasanje, a narod ga izabra za konzula zajedno sa Sekstom Elijem premda još nije napunio ni trideset godina.[9] Ždrijebom ga dopadne rat s Filipom i Makedoncima,[10] a na sreću po Rimljane time je došao u dodir s prilikama i ljudima koji nisu toliko tražili vođu koji se oslanja na rat i silu koliko se njima moglo zagospodariti uvjeravanjem i prijateljskim ophođenjem.

Filipu je, naime, kraljevina Makedonija mogla namaći dostatnu

vojnu silu za pojedinačnu bitku, ali za dugotrajan rat snagu, potporu, utočište i uopće vrelo sredstava njegovoj su falangi bile helenske države i ako se one ne odvoje od Filipa, rat s njime ne bi bio samo stvar jedne bitke. Helada još, međutim, nije imala mnogo dodira s Rimljanima, nego je tada prvi put bila uvučena u političke odnose s njima. Da nije rimski vojskovođa bio čovjek čestita značaja i služio se više riječju nego ratom, da nije bilo u njega uvjerljivosti kad bi nekome pristupao i blagosti kad su njemu pristupali, a osobito nastojanja oko onoga što je pravo, ne bi se Helada tako lako prilagodila tuđinskoj vlasti umjesto one na koju je navikla. To, dakle, jasno pokazuju njegova djela.

3. Doznavši da su njegovi prethodnici, prvo Sulpicije, zatim Publije,[11] provalili u Makedoniju u kasno doba godine, nastavili sporo voditi rat i iscrpli svoje snage u borbi za pojedina jaka mjesta i u čarkanjima s Filipom za putove i opskrbu krmivom, ne htjedne kao oni potratiti svoju konzulsku godinu kod kuće u častima i obavljanju službenih poslova, pa tek onda krenuti u svoje ratne pohode, te produžiti svoje vrijeme službovanja za još jednu godinu, pošto jednu provedu u vršenju konzulskih dužnosti, a drugu u ratovanju, nego se, tjeran slavoljubljem da se još u toku svoje službene godine pokaže djelatnim u ratu, odrekne časti i povlastica u gradu. Zatraživši od senata da ga brat Lucije prati na vojni kao zapovjednik brodovlja i uzevši sa sobom kao jezgru svoje vojske od onih, koji su sa Scipionom[12] u Hispaniji pobijedili Hazdrubala, a u Africi samog Hanibala,[13] tri tisuće boraca koji su još bili krepka tijela i voljni da pođu s njime, prijeđe nesmetano u Epir. I našavši Publija s njegovim trupama utaborena nasuprot Filipu koji je već dugo čuvao prolaze i klance oko rijeke Apsa, pa kako Publije nije postizao nikakva napretka zbog utvrđenosti mjestā, Tit zato preuzme zapovjedništvo nad njegovom vojskom i, poslavši Publija natrag, stane razgledati one krajeve. Sigurni su ne manje od doline Tempe,[14] ali nemaju lijepa drveća, šumskog zelenila, ugodnih počivališta i livada kao ona. Velike i visoke livade s obje strane spuštaju se u samo jednu, veoma široku i duboku guduru kojom se probija Apso, oblikom i brzinom sličan Peneju,[15] pokrivajući sve ostalo podnožje brda, a ostavljajući uz korito usječenu strmu i usku stazu kojom ni inače vojsci nije lako proći, a ako je još i čuvana, sasvim nemoguće.

4. Našlo se zato ljudi koji su se ponudili da Tita odvedu zaobilazeći kroz Dasaretidu[16] do grada Linka[17] udobnim i lakim putem. Ali on, bojeći se da ne bi, upavši daleko od mora u škrte i slabo obrađivane krajeve, uz Filipovo izbjegavanje boja ostao bez hrane i bio prinuđen uzmicati k moru ništa ne postigavši kao i njegov prethodnik, odluči jurišem svim snagama silom sebi prokrčiti put preko visova. Ali kako je Filipova falanga držala planine, a s bokova su odasvud na Rimljane dolijetale sulice i strijele, te je bilo rana i žestokih okršaja i mrtvi padahu na obje strane, a u ratu se nikako nije nazirao konac, dođoše k Titu ljudi koji su ondje pasli stada i, kazujući mu za neki zaobilazni put koji su neprijatelji propustili zaposjesti, obećavahu provesti njime vojsku i dovesti je najviše za dva dana na visove. Kao svjedoka i jamca svoje dobre volje nudili su Haropa, sina

Mahatina, jednoga od prvih ljudi među Epirećanima, naklonjena Rimljanima kojima je krišom, iz straha od Filipa, pomagao u ratu. Povjerovavši ovome, Tit pošalje jednog vojničkog tribuna s četiri tisuće pješaka i tri stotine konjanika. Vodili su ih oni pastiri vezani. Danju se odmarahu skrivajući se po jarugama i šumovitim mjestima, a putovali su noću po mjesečini; bilo je, naime, vrijeme puna mjeseca.

Odaslavši ove, Tit je vojsci dao dva dana odmora osim što je čarkanjem odvlačio pažnju neprijateljima, a onoga dana kad je trebalo da se oni što su išli obilaznicom pojave na uzvisinama, pokrene u cik zore svu tešku i svu laku pješadiju; i podijelivši svoje čete na troje, sam povede manipule[18] postrojene u kolone[19] na najtješnje mjesto staze uz rijeku, gađan od Makedonaca i boreći se prsa o prsa s onima koji su mu dolazili u susret na teškim mjestima, dok su ostala dva odjeljenja s obiju strana nastojala održati korak s njime i odvažno se hvatala krševita zemljišta. Tad sunce izađe i kad se dim, ne baš jasno uočljiv, nego poput gorske maglice, stao dizati i pomaljati, neprijatelji ga ne opaziše jer im je bio za leđima gdje su visovi već bili zaposjednuti, a Rimljani su još bili u sumnji nadajući se u borbi i bojnom naporu da im se ispunja ono što su željeli. Ali kad je dim većma rastao i zacrnjivao zrak, te se gust dizao u vis, pa je bilo jasno da je to znak vatrom od neprijatelja, podigavši bojnu viku, Rimljani snažno navališe i potisnuše neprijatelje na najkršević zemljište, a oni odostrag, s visova, uzvratiše bojnim pokličima.

5. Neprijatelji stoga odmah nagnu u divlji bijeg, ali ih ne pade više od dvije tisuće; nepovoljno je zemljište, naime, onemogućavalo gonjenje. Ali Rimljani, zaplijenivši novac, šatore i robove, i zagospodariše klancima i prođoše Epirom u takvu redu i s tolikom stegom da nisu dirali zemlju bogatu plijenom premda su bili udaljeni od brodova i od mora i premda nisu dobili mjesecima mjeru žita niti su ga imali gdje kupiti. Doznavši, naime, da Filip, prolazeći Tesalijom poput bjegunca, ljude iz gradova tjera u gore, pali gradove, a blago, što su ga zbog obilja ili težine stanovnici morali ostaviti, predaje vojnicima na pljačku prepuštajući tako već na neki način zemlju Rimljanima, Tit je to smatrao pitanjem časti i pozivao vojnike da pri prolaženju štede zemlju kao da je njihova i njima ustupljena. I stvarno, događaji su im odmah pokazali plodove njihova suzdržanog ponašanja. Jer čim su se dotakli Tesalije, gradovi su pristajali uz njih, Heleni ovkraj Termopila[20] željno su i s uzbuđenjem očekivali Tita, a Ahejci, otkazavši Filipu savezništvo, izglasaše u skupštini zaključak da s Rimljanima ratuju protiv njega. Opunćani[21] pak, premda su Etoljani, pomažući tada svim žarom Rimljanima, tražili da mogu zaposjesti njihov grad i držati u njemu posadu, ne pristadoše, nego se, poslavši po Tita, s punim povjerenjem predadoše njemu.

Kažu, međutim, da je Pir, kad je prvi put s osmatračnice ugledao rimsku vojsku potpuno svrstanu, rekao da u barbarskom bojnom poretku ne vidi ništa barbarskoga; i oni koji su prvi put došli u dodir s Titom bili su prisiljeni slično govoriti. Čuli su, naime, od Makedonaca da zapovjednik barbarske vojske ide na njih podjarmljujući i porobljavajući oružjem sve, a onda su, susrećući čovjeka po godinama mlada i vanjštinom

prijazna, Helena po jeziku i govoru i ljubitelja istinske časti, bivali čudesno očarani i, vraćajući se u svoje gradove, prenosili na njih svoju naklonost prema njemu uvjereni da u njemu imaju čovjeka koji će ih voditi prema slobodi. A kad je i Filipu, za koga se činilo da je sklon sporazumu, na sastanku s njime ponudio mir i prijateljstvo pod uvjetom da dopusti da Heleni budu nezavisni, a ovaj to nije prihvatio, tada najzad postade sasvim jasno čak i Filipovim pristašama da Rimljani nisu došli da ratuju s Helenima, nego s Makedoncima u korist Helena.

6. Ostali su, dakle, dijelovi Helade bez teškoća prelazili k njemu, ali kad je miroljubivo prolazio Beotijom, iziđu mu u susret tebanski prvaci pristajući zbog Brahile[22] uz Makedonce, ali pozdravljajući Tita i iskazujući mu čast kao da su u prijateljskim odnosima s objema stranama. A on, ljubezno ih primivši i pozdravivši, produži mirno svojim putem čas zapitkujući i raspitujući se, čas pripovijedajući, naumice ih zadržavajući sve dok nije prikupio vojnike s puta.[23] Potom ih povede naprijed i uniđe u grad zajedno s Tebancima koji se tome nisu baš radovali, ali su oklijevali da ga spriječe jer je za njim išao priličan broj vojnika. Tit, međutim, kao da nema grad u vlasti, iziđe pred skupštinu pa ih pokuša nagovoriti da pristanu uz Rimljane, a zagovarao ga je kralj Atal[24] i poticao Tebance na to. Ali Atal, želeći, kako se čini, revnije nego što mu je to starost dopuštala da se pred Titom iskaže kao govornik, dobivši nekakvu vrtoglavicu ili udaren od kapi iznenada izgubi svijest i, prenesen malo potom na svojim lađama u Aziju, umre. Beoćani pak pristadoše uz Rimljane.

7. Kad je Filip poslao poslanike u Rim, odasla i Tit svoje ljude da ishode da mu senat izglasa produljenje zapovjedništva za slučaj da se rat nastavi; ako pak ne, da se mir sklopi njegovim posredništvom. Kako je, naime, bio častoljubiv, veoma se bojao da će mu drugi vojskovođa, ako ga pošalju da produži rat, preoteti slavu. A kad su mu prijatelji isposlovali da Filip ne dobije ono što je želio i da se njemu produži zapovjedništvo u ratu,[25] primivši odluku senata i ponesen svojim nadama, odmah krene u Tesaliju na Filipa s preko dvadeset šest tisuća vojnika od kojih su šest tisuća pješaka i četiri stotine konjanika dali Etoljani. A i Filipova je vojska bila otprilike te veličine.

Kad su, maršírajući jedni protiv drugih i stigavši do Skotuse,[26] trebali ondje biti odlučujuću bitku, nije, kako bi bilo prirodno, uzajamno susjedstvo vojske ispunjalo strahom, nego ih je, naprotiv, nadahnjivalo poletom i željom za slavom; Rimljane u nadi da će pobijediti Makedonce čiju je slavu zbog hrabrosti i vrsnoće Aleksandar učinio kod njih izvanredno velikom, a Makedonce, koji su smatrali Rimljane nadmoćnijima Perzijancima, u nadi da će, ako nadvladaju, Filipa učiniti slavnijim od Aleksandra. Tit je, dakle, pozivao svoje vojnike neka budu valjani i srčani jer im je nadmetati se s najodličnijima od protivnika u najljepšem kazalištu, u Heladi. A Filip, ili slučajno ili ne opazivši u neprimjerenoj žurbi, započe govoriti vojnicima i poticati ih, kao što je običaj prije bitke, stupivši na visok humak nekakvog skupnog groba izvan tabora, a kad je

zbog toga kobnog znaka vojsku obuzela silna potištenost uzdrži se smeten taj dan od bitke.

8. Sutradan zorom, poslije mlake i vlažne noći, kad su se oblaci prometnuli u maglu, sva se ravnica ispuni dubokom tminom, gust se magleni oblak spuštao s visova u prostor između oba tabora i, čim se počelo daniti, zakrio je od pogleda sav kraj. Ljudi koje su jedni i drugi poslali radi zasjeda ili uhođenja sukobe se jedni s drugima na veoma usku prostoru i zametnu boj kod mjesta zvana Pasje glave,[27] a to su gusto jedan do drugoga poredani oštri vrhunci koji su tako nazvani po sličnosti njihova oblika. Kako je i prirodno na tešku zemljištu, bilo je promjena bojne sreće s naizmjeničnim bježanjem i gonjenjem, a svaka je strana uvijek svojima kad su bili u stisci i uzmicali slala pomoć iz tabora i, kad se najzad zrak pročistio, te su mogli vidjeti što se zbiva, sraze se svom vojskom.

Na desnom krilu Filip je bio nadmoćniji zagnavši s višeg zemljišta svu svoju falangu na Rimljane koji nisu mogli odoljeti težini mase štitova i silini naperenih sarisa;[28] ali kako je njegovo lijevo krilo bilo razvučeno po brežuljcima i izlomljeno, Tit ostavi svoje potučeno krilo, hitro odjaše k drugome i udari na Makedonce koji zbog neravna i krševita tla nisu mogli sastaviti falangu niti zgusnuti redove u dubinu, što je bila glavna snaga njihove vojske, dok im je za borbu čovjeka na čovjeka naoružanje bilo teško i neprikladno za rukovanje. Jer falanga je nalik na životinju nesavladive snage dok je jedno tijelo i dok održava kompaktnost mase štitova u jedinstvenoj formaciji, ali kad se raskine, svaki od boraca gubi i svoju pojedinačnu snagu zbog prirode naoružanja i zato što snaga pojedinaca više leži u uzajamnoj povezanosti dijelova cjeline nego u njemu samome. Kad su Makedonci na tome mjestu bili nagnani u bijeg, jedan je dio Rimljana gonio bjegunce, a drugi dio, zaletjevši se s boka, stade ubijati one Makedonce koji su se još borili tako da je i pobjedničko makedonsko krilo ubrzo okrenulo leđa i pobjeglo bacajući oružje. Palo ih je, dakle, ne manje od osam tisuća, a bi zarobljeno oko pet tisuća.[29] A što je Filip mogao odande nesmetano otići krivnja je bila Etoljana koji su se dali na pljačkanje i plijenjenje neprijateljskog tabora dok su još Rimljani gonili poražene tako da Rimljani, kad se vratiše, ne nađoše u njemu gotovo ništa.

9. Najprije dođe do uzajamnih grdnji i prepirki; ali zatim su Etoljani sve više ozlojeđivali Tita pripisujući pobjedu sebi i puneći Helenima uši glasom o tome tako da su pjesnici i prozni pisci koji su slavili to djelo u zapisima i pjesmama njih spominjali na prvome mjestu. A od toga najviše je od usta do usta išao ovaj epigram:

Neoplakani i neukopani, putniče, na ovom hrptu
Tesalije ležimo nas trideset tisuća
svladani od Aresa[30] *Etoljana i Latina*
koje Tit dovede iz široke Italije,
velik jad Ematiji.[31] *A onaj smioni Filipov*
duh otišao je brže od hitrih jelenova.[32]

To je spjevao Alkej[33] hoteći se narugati Filipu, pa je preuveličao broj poginulih; ali to što je bio recitiran na mnogo mjesta i od mnogo ljudi vrijeđalo je većma Tita nego Filipa. Ovaj je, naime, uzvraćajući Alkeju porugom, parodirao epigram ovim elegijskim stihom:

Bez lišća i bez kore, putniče, na ovom hrptu
za Alkeja zabit je križ visok.[34]

Ali Tita, kome je bilo veoma stalo do ugleda kod Helena, takve su stvari nemalo razdraživale. Stoga je unaprijed djelovao sam, nimalo se ne obazirući na Etoljane. Ali oni su zbog toga bili zlovoljni i, kad je Tit primio od Makedonaca poslanstvo s prijedlozima za nagodbu, oni su, obilazeći druge gradove, u sav glas rogoborili da se Filipu prodaje mir premda bi bilo moguće rat do kraja iskorijeniti i uništiti vlast koja je prva porobila helenski svijet. Dok su Etoljani to govorili i unosili nemir među rimske saveznike, Filip, došavši osobno na pregovore o miru, raspršio sve sumnje predavši Titu i Rimljanima svoju državu. I tako Tit dovrši rat; vrati Filipu makedonsko kraljevstvo, naredi mu da se okani Helade, odredi da plati tisuću talenata[35] ratne odštete, oduze mu sve lađe osim deset, a jednoga od sinova, Demetrija, uze kao taoca pa ga otposla u Rim okoristivši se tako na najbolji način trenutnom situacijom i pobrinuvši se za budućnost.

Jer kako je Hanibal Afrikanac najzakletiji neprijatelj Rimljana i prognanik iz svoje domovine, bio tada već došao kralju Antiohu i podbadao ga na nove pothvate dok sudbina njegovu moć vodi povoljnim tokom, a Antioh i sam zbog velikih uspjeha za koje je dobio pridjevak Veliki stremio za svjetskom vlašću najviše se dižući kao protivnik Rimljanima, da nije Tit, predvidjevši to, razborito pristao na umjerene mirovne uvjete, nego da je rat s Antiohom zatekao u Heladi još rat s Filipom u toku pa da su se iz zajedničkih razloga složila protiv Rima ta dvojica tada najvećih i najmoćnijih kraljeva, zapao bi Rim iznova u borbe i opasnosti ne manje od onih za Hanibala. Ali ovako, razdvojivši u pravi čas oba rata mirom s Filipom i prekrativši postojeći rat prije nego što je započeo onaj koji je prijetio, Tit uze Filipu zadnju nadu, a Antiohu prvu.[36]

10. Ali kad su mu desetorica povjerenika što ih je senat poslao Titu savjetovali neka ostavi slobodu ostalim Helenima, a u Korint, Halkidu i Demetrijadu[37] neka smjesti rimsku posadu radi osiguranja protiv Antioha, tad Etoljani, umiješani u optužbama, vješto počeše buniti gradove tražeći od Tita da Heladu oslobodi veriga (tako je, naime, Filip običavao nazivati spomenute gradove) i pitajući Helene jesu li radosni što sad imaju oko vrata lanac glađi od prijašnjega ali teži i dive li se Titu kao dobročinitelju što je Heladi skinuo okove s nogu i stavio ih oko vrata. Kako se Tit zbog toga zlovoljio i ogorčavao, tražio je od povjerenstva, i najzad ih nagovorio, da oslobode rimske posade i one gradove da bi njegovo dobročinstvo Helenima bilo posvema potpuno.

Za istmijskih, dakle, igara[38] mnoštvo je ljudi sjedilo u stadionu promatrajući atletsko natjecanje; jer doista, poslije mnogo godina smirivši se od ratova u nadi za slobodu, Helada je slavila narodnu svetkovinu u

sigurnosti mira; a kad je truba svima dala znak da umuknu, izišavši na sredinu između gledalaca, glasnik objavi da rimski senat i konzul Tit Kvincije,[39] poslije pobjede nad kraljem Filipom i Makedoncima, dopuštaju da budu slobodni bez vojničkih posada i bez obaveze plaćanja danka, živeći po svojim djedovskim zakonima Korinćani, Lokrani, Fočani, Eubejci, Ahejci, Magnezijci, Tesalci i Perebijci. Isprva, međutim, nisu baš svi, a nisu ni jasno čuli proglas, nego je na stadionu nastalo neujednačeno i burno gibanje ljudi koji su se čudili, raspitivali i tražili da se proglas ponovo objavi; a kad je ponovo nastala tišina, pošto glasnik, podigavši jače glas, učini proglas svima razumljivim i ponovi ga, radosna vika nevjerojatne jačine zaori sve do mora, a čitavo se gledalište diže na noge; nitko nije obraćao nikakvu pažnju na natjecatelje, nego su svi žurili da priskoče te uhvate za ruku i pozdrave spasioca i branitelja Helade.

Ono što se često pripovijeda o prekomjernoj jačini ljudskoga glasa tada se moglo vidjeti. Jer gavrani, koji su ga slučanjo prelijetali, padoše u stadion. Uzrok je tome kidanje zraka; kad se, naime, diže pun i snažan glas, on raskida zrak koji više ne može pružati uporište stvorenjima koja lete, nego pušta da padnu kao da se kreću u zrakopraznu prostoru osim ako ne padaju i ugibaju prostrijeljena nekim udarcem kao strelicom.[40] A možda se radi i o vrtlogu zraka koji nastaje kao vodena pijavica na moru uz unatražno otjecanje valova uslijed njihove veličine.

11. Što se pak Tita tiče, da se nije odmah čim je predstava bila prekinuta uklonio naslutivši nalet oduševljenja i strku mnoštva, čini se da ne bi ostao živ kad je istovremeno toliko ljudi i sa svih strana nagrnulo k njemu. A pošto se umoriše od vikanja oko njegova šatora, a već je bila noć, zatim opet ljubeći i grleći prijatelje i sugrađane koje bi god ugledali, polazili su jedni s drugima na jelo i piće. Pri tome im je u još većoj radosti, kako je i prirodno, dolazilo da razmišljaju i razgovaraju o Heladi koja, premda je vodila tolike ratove radi slobode, još je nikad nije stekla na sigurniji i ugodniji način nego sada kad su se drugi borili za nju, a ona sama gotovo bez kapi prolivene krvi i bez jedne potekle suze odnosi najljepšu i najvećma traženu nagradu. Doista, hrabrost i razboritost rijetke su u ljudi, ali najrjeđe je od svih drugih dobara pravedan čovjek. Jer Agesilaji, Lisandri, Nikije i Alkibijadi znali su dobro voditi ratove i kao zapovjednici odnositi pobjede u bitkama na kopnu i na moru, ali nisu htjeli svoje uspjehe upotrijebiti na opće dobro i u plemenitu svrhu, nego, s izuzetkom podviga kod Maratona, pomorske bitke kod Salamine, Plateje, Termopila i Kimonovih junačkih djela na Eurimedontu i kod Kipra. Helada je sve bitke bila protiv sebe same za svoje ropstvo i svaki njezin pobjedni znak stoji kao spomen na njenu nesreću i sramotu jer ju je većinom upropaštavala pokvarenost i ljubomora njezinih vođa. A ljudi drugoga naroda, za koje se činilo da imaju tek sitne tragove i oskudne ostatke drevnoga zajedničkog roda s Helenima, od kojih bi bilo čudo da je Helada mogla dočekati makar i samo kakav koristan savjet ili mišljenje, ti ljudi, izbavivši uz najveće opasnosti i teškoće Heladu od okrutnih despota i tirana, sad joj daruju slobodu.

12. Takve su misli dolazile Helenima; i djela su Titova bila u skladu s njegovim proglasima. Jer istovremeno posla Lentula u Malu Aziju da oslobodi Bargiliju,[41] a Stertinija u Trakiju da tamošnje gradove i otoke izbavi od Filipovih posada. Publije Vilije pak otplovi da pregovara s Antiohom o slobodi Helena koji su bili pod njegovom vlašću. Sam Tit, prošavši kroz Halkidu, a odande otplovivši u Magneziju,[42] uklanjao je makedonske posade i vraćao ustavni poredak narodima tih gradova. Izabran u Argu za vrhovnog voditelja nemejskih igara,[43] na najbolji je mogući način upravljao tom narodnom svetkovinom i opet je ondje Helenima preko glasnika objavio slobodu. Pohađajući gradove, ujedno je uvodio zakonitost, strogu pravdu, slogu i uzajamnu dobrohotnost, umirivao stranačke svađe, vraćao prognanike njihovim kućama ponoseći se ne manje time što je uspijevao uvjeriti i pomiriti Helene, nego time što je svladao Makedonce, tako da im se već činilo da je njihova sloboda najmanje od njegovih dobročinstava.

Pripovijeda se da je filozof Ksenokrat,[44] kad ga je govornik Likurg[45] izbavio od zakupnika poreza koji su ga vodili u zatvor zato što nije platio porez na doseljenike i koji je one što su ga vodili u zatvor kaznio zbog drskosti, rekao Likurgovim sinovima kad ih je susreo: »Ocu vašem, dječaci, na lijep način uzvraćam za njegovu ljubeznost: sad ga, naime, sav svijet hvali za njegovo djelo«. A Titu i Rimljanima zahvalnost za dobročinstva što ih učiniše Helenima nije bila uzvraćena samo pohvalama nego i povjerenjem i ugledom kod svih ljudi i to s pravom. Jer ne samo primajući zapovjednike poslane od njih, nego i šaljući po njih i zovući ih, povjeravali su im sebe. I ne samo narodi i gradovi, nego i kraljevi koji su trpjeli nepravdu od drugih kraljeva zatjecali su se rimskim zvaničnicima u ruke tako da je za kratko vrijeme, zacijelo i uz sudjelovanje božje, sve postalo njima podložno. Tit se i sam najvećma ponosio svojim oslobođenjem Helade. Posvetivši, naime, u Delfima srebrne štitove i svoj vlastiti veliki štit, stavi na njih ovaj natpis:

Oj Zeusa sinci,[46] *kojima je veselje brzo upravljanje konjima,*
oj Tindarejevići,[47] *kraljevi Sparte,*
Enejević[48] *Tit najizvrsniji vam dade dar*
sincima Helena izradivši slobodu.[49]

Posvetio je i zlatan vijenac Apolonu s ovim natpisom:

Dolikuje da ovaj leži tebi na ambrozijskim uvojcima,
sine Letin, od zlata sjajući vijenac
koji dade veliki vođa Enejevića. Nego, Daljnometni,
podaj božanskome Titu slavu u boju.[50]

Grad je Korint, uostalom, dosada bio dvaput pozornicom istog, za Helene povijesnog događaja: jer i Tit je tada u Korintu, a Neron[51] opet u naše dane, isto tako za istmijskih igara učinio Helene slobodnima i samostalnima; onaj, kako je spomenuto, po glasniku, a Neron osobno na trgu s govornice posred mnoštva govoreći narodu. No to je bilo kasnije.

13. Započevši tada najčasniji i najpravedniji rat protiv Nabisa, najpokvarenijeg i najopakijeg tiranina lakedemonskog, na kraju razočara

nade Helade, jer premda mu je bilo moguće da ga uhvati, ne htjede, nego sklopi mir i prepusti Spartu nedostojnom ropstvu bilo uplašivši se da će mu, ako se rat otegne, drugi zapovjednik koji dođe iz Rima oteti njegovu slavu, bilo iz ljubomore i zavisti zbog počasti Filopemenu koga su, jer je u svemu ostalome bio najsposobniji čovjek među Helenima i u tom je ratu izveo djela začudne smjelosti i vještine, Ahejci slavili isto koliko i Tita i častili u kazalištima, a to je ovoga vrijeđalo jer je smatrao da nije u redu da nekakav Arkađanin, zapovjednik u beznačajnim pograničnim ratovima, prima jednako divljenje kao rimski konzul koji je ratovao za Heladu.[52] No ipak, sam je Tit opravdavao svoje postupke time da je završio rat zato što je vidio da bi smrt tiranina za sobom povukla veliku nesreću za ostale Spartance.[53]

Od mnogih počasti što su mu ih Ahejci izglasali ništa se nije činilo ravnim njegovim dobročinstvima osim jednog poklona koji mu je pričinio zadovoljstva koliko svi drugi zajedno. A bio je ovakav. Oni od Rimljana, koji su u ratu s Hanibalom nesrećom pali u zarobljeništvo, na mnogo mjesta bili su stavljeni na prodaju i, raspršeni, služili su kao robovi. U Heladi bilo ih je na broj tisuću i dvjesto, uvijek sažaljenja vrijednih zbog svog udesa, a tada još više nego inače, kako je prirodno, jer su jedni nailazili na sinove, drugi na braću, a treći na stare prijatelje – na slobodne robovi i na pobjednike sužnjevi. Te ljude Tit nije oduzeo njihovim vlasnicima iako ga je boljela njihova sudbina, ali Ahejci, otkupivši ih po pet mina[54] za svakoga i skupivši ih na jedno mjesto, sve ih predadoše Titu kad se već spremao da se ukrca na brodove tako da je otplovio radostan primivši za plemenita djela plemenito uzdarje, doličnо velika čovjeka koji je volio svoje sugrađane; a čini se da je to doista bio najsjajniji ukras njegovu trijumfu. Jer ti ljudi, kao što je običaj za oslobođene robove da obriju glave i nose pustene kapice, učinivši to, osobno su pratili Tita u njegovoj trijumfalnoj povorci.

14. Ali lijep je prizor pružao i ratni plijen prikazan u ophodu: helenske kacige i makedonski štitovi i sarise. A ni količina blaga nije bila malena: kako bilježi Tuditan,[55] u trijumfu je bilo nošeno tri tisuće sedamsto trinaest funti[56] topljena zlata, četrdeset tri tisuće dvjesto sedamdeset funti[57] srebra i četrnaest tisuća petsto četrnaest zlatnih Filipovih dvodrahmi,[58] osim kojih je Filip dugovao onih tisuću talenata.[59] Ali Rimljani se kasnije dadoše nagovoriti da taj dug, najviše Titovim nastojanjem, Filipu oproste, proglasiše ga i svojim saveznikom, te mu oslobodiše sina koji je u Rimu bio talac.

15. Kad je Antioh, prešavši s velikim brodovljem i vojskom u Heladu,[60] stao gradove nagovarati na odmetnuće i buniti ih, a Etoljani koji su mu pomagali i bili već odavno neprijateljski i ratoborno nastrojeni prema rimskom narodu nudili mu kao povod i izgovor za rat oslobađanje Helena, premda to ovima nije bilo nimalo potrebno (ta bili su slobodni), ali su ga, u nedostatku prikladnijeg uzroka, učili da se posluži najljepšim od svih imena, Rimljani se veoma uplaše tog pokreta i glasa o njegovoj sili te poslaše kao vrhovnog zapovjednika u tom ratu konzula Manija

Acilija,[61] a kao legata[62] Tita. Neke od Helena je već sam pogled na nj učvrstio u vjernosti Rimu, a drugima, koje je već počela zahvaćati zaraza otpadništva, ulijevao je kao pravodoban lijek prijašnju naklonost prema sebi, pridizao je od bolesti i zapriječio da ne pođu po zlu. Malobrojni pak, već prije pridobijeni i zavedeni od Etoljana, izmakoše njegovu utjecaju, ali i njih, premda razljućen i razjaren, ipak poslije bitke poštedi. Antioh je, naime, potučen kod Termopila i, pobjegavši, odmah otplovio u Aziju, a konzul Manije jedne od Etoljana, udarivši osobno na njih, opsjedne, a druge prepusti kralju Filipu da ih uništi. Dok je Makedonac plijenio i robio sad Dolopljane i Magnežijce, sad Atamanijce i Aperančane,[63] a sam Manije, razorivši Herakleju, opsijedao Naupakt koji su držali Etoljani, Tit, sažalijevajući Helene, otplovi na Peloponez ka konzulu. I najprije ga prekori što dopušta da Filip ubire plodove rata premda je on sam pobjednik i što u bijesu gubi vrijeme opsijedajući jedan jedini grad dok Makedonci potčinjavaju ne baš malobrojne narode i kraljevstva. Kako su ga opsijedani opazili pa ga zvali sa zidina, pružali prema njemu ruke i molili ga, u prvi čas ne reče ništa, nego se okrene, zaplače i ode; ali kasnije, porazgovorivši s Manijem i utišavši njegovu srdžbu, ishodi za Etoljane primirje i vremena da za njihovo poslanstvo traže umjerene uvjete u Rimu.

16. No najviše truda i muke zadavalo mu je posredovanje kod Manija za Halkiđane koji su na se navukli njegov gnjev zbog toga što je Antioh uzeo ženu iz njihova grada kad je rat već bio počeo; i to ženu prema svojoj dobi, ni u zgodan čas, nego jer se zaljubio već kao postariji čovjek u djevojku, kćer Kleoptolemovu,[64] za koju kažu da je bila najljepša u zemlji. To je navelo Halkiđane da najspremnije pristanu uz kralja i da mu stave svoj grad na raspolaganje kao operativnu bazu. On se, dakle, bježeći najvećom brzinom, poslije termopilske bitke zadrži u Halkidi i, uzevši sa sobom djevojku, svoje blago i prijatelje, otplovi u Aziju; a Manija je, koji je u bijesu odmah krenuo u Halkidu, Tit, koji ga je pratio, nastojao umekšati i umilostiviti i najzad ga predobi i ublaži upućujući molbe i njemu i drugim rimskim uglednicima.

Tako se spasivši, Halkiđani posvetiše Titu najljepše i najveće zavjetne građevine u svom gradu na kojima se sve do danas mogu vidjeti ovakvi natpisi: »Narod posvećuje ovo vježbalište Titu i Heraklu«, a drugdje opet: »Narod posvećuje ovaj Delfinij[65] Titu i Apolonu«. I u naše dane postavlja se biranjem svećenik Titu i poslije žrtve i ljevanica u njegovu čast pjevaju u tu svrhu sastavljen pean od kojega, izostavivši zbog dužine ostalo, bilježim završne riječi pjesme:

A rimsku vjeru[66] *štujemo,*
onu koja je najveće snage čuvanje zakletvi;
pjevajte, djevojke,
Velikog Zeusa, Rim, Tita i ujedno
rimsku vjeru;
oj Peane, o spasioče Tite![67]

17. A i ostali su mu Heleni iskazivali dolične počasti i začudnu naklonost zbog njegova čestita značaja, što je te počasti činilo iskrenima. Pa ako je zbog politike ili iz častohleplja i došao u sukob s nekima od njih, kao s Filopemenom i opet s Diofanom, strategom[68] ahejskog saveza, nije bio neugodne naravi niti je dopuštao da mu srdžba upravlja postupcima, nego bi se smirivao pošto je sebi dao oduška u otvorenim, umjerenim riječima. Nije ni prema kome bio zajedljiv i mnogima se činilo da je, premda nagle i površne ćudi, inače u ophođenju nadasve ugodan i da umije ono što zgodno kaže začiniti finom dosjetkom. Kad su Ahejci sebi prisvajali otok Zakint,[69] reče im odvraćajući ih toga, da će za njih biti opasno ako budu poput kornjače pružali glavu predaleko od Peloponeza. Kad je Filip, pošto su se prvi put sastali na razgovore o primirju i miru, rekao da je Tit došao u pratnji mnogih, a on sam, Tit, prihvativši, odgovori: »Sam si sebe osamio pobivši prijatelje i rođake«. Kad je Mesenjanin Dinokrat u Rimu, napivši se na veselici, plesao u ženskim haljinama, a sutradan tražio od Tita pomoć jer da kani Meseniju odvojiti od ahejskog saveza, ovaj mu odgovori da će razmisliti o tome, ali da se čudi da on, prihvativši se tako zamašnih stvari, može plesati uz piće i pjevati. Kad su Antiohovi poslanici Ahejcima opisivali mnoštvo kraljeve vojske i nabrajali po nazivima mnoge rodove, Tit koji je jednom na ručku kod znanca zamjerio zbog mnoštva raznih jela od mesa i čudio se odakle je znanac dobavio tako raznovrsne nabavke, na što mu je ovaj odgovorio da je sve to svinjetina, a razlikuje se načinom pripremanja i začinima, reče: »Nemojte se, dakle, ni vi, Ahejci čuditi Antiohovoj sili kad slušate o kopljonošama, suličarima i gardistima;[70] ta sve su to Sirijci, a razlikuju se samo štitićima.«

18. Poslije tih bavljenja helenskim prilikama i rata s Antiohom Tit bi izabran za cenzora, a to je najviša čast i na neki način vrhunac političke karijere. Sudrug u službi bio mu je sin onog Marcela[71] koji je pet puta bio konzul. Zajedno su iz senata uklonili četvoricu ne baš odveć uglednih ljudi, a primili među građane sve, koji su se dali upisati u konzulske listine a bili su slobodnih roditelja, jer ih je na to prisilio pučki tribun Terencije Kuleon koji je, škodeći aristokratima, nagovorio narod da izglasa tu mjeru.

Od dvojice najuglednijih i najutjecajnijih ljudi u Rimu u njegovo doba, Scipiona Afričkog[72] i Marka Katona,[73] koji su međusobno bili u zavadi, prvoga učini prvakom senata[74] smatrajući ga najboljim i prvim među Rimljanima, a Katonu pak postade neprijateljem zbog slijedećih nesretnih okolnosti: Tit je imao brata Lucija Flaminina koji mu inače po naravi nije bio sličan, a sasvim se nedostojno podavao užicima i potpuno je prezirao pristojnost. S njime je živio dječačić u koga je Lucije bio zaljubljen i koga je uvijek kao zapovjednik vojske vodio sa sobom i kao upravitelj pokrajine držao uza se. Na nekoj pijanci dječak, umiljavajući se Luciju, reče da ga tako voli da nije otišao da gleda gladijatorske igre samo da bude s njim, premda još nikada u životu nije vidio ubijanje čovjeka, ali mu je više stalo do njegova nego do vlastita užitka. A Lucije, razdragan, reče: »Nemaj brige! Zadovoljit ću ja tvoju želju«. I zapovjedi

da iz zatvora dovedu jednog osuđenika na smrt i šalju po liktora, te mu naredi da tom čovjeku usred gozbe odsiječe glavu. Valerije iz Ancija[75] veli da je Lucije to učinio da ugodi ne ljubavniku nego ljubavnici. A Livije[76] kaže da je u jednom govoru samoga Katona bilo napisano da je nekoga galskog prebjega koji je sa ženom i djecom došao na vrata, primivši ga u prostoriji gdje se pilo, Lucije ubio vlastitom rukom nastojeći ugoditi ljubavniku. To je Katon vjerojatno dodao da optužbu učini težom; a da smaknuti nije bio prebjeg nego utamničenik i jedan od na smrt osuđenih rekli su mnogi drugi, a napose govornik Ciceron u spisu *O starosti* gdje tu priču stavlja u usta samome Katonu.[77]

19. Poslije toga Katon, postavši cenzor[78] i pročišćujući senat, istjera iz njega Lucija premda je po dostojanstvu bio bivši konzul[79] i premda se smatralo da je time ujedno osramoćen i njegov brat. Stoga obojica, istupivši pred narod ponizna držanja i u suzama, uputiše građanima molbu koja se činila umjerenom tražeći da Katon navede uzrok i motiv koji ga je naveo da na slavnu kuću baci toliku sramotu. Katon istupi bez ikakva oklijevanja i, zauzevši sa svojim drugom u službi[80] mjesto da govori, upita Tita da li zna za onu pijanku. Kad je ovaj odgovorio da ne zna, Katon, pošto ispriča cio događaj, pozove Lucija neka položi sudsku jamčevinu[81] ako tvrdi da nešto od onoga što je on rekao nije istinito. Kako je Lucije šutio, narod razabere da je gubitak časti opravdan i isprati Katona s govornice kući s počasnom pratnjom, ali Tit, veoma pogođen bratovom nesrećom, združi se s onima koji su Katona odavno mrzili i, nadvladavši u senatu, poništi i raskine sve najmove i zakupe javnih zgrada i zakupe poreza što ih je on zaključio,[82] a povede protiv njega i mnoge teške parnice; ne znam da li baš časno i politički razborito jer je time pokazao nepomirljivu mržnju prema zakonitu vršiocu vlasti i izvrsnu građaninu zbog čovjeka, doduše svoga rođaka, ali nedostojna, koji je dobio ono što je zaslužio. No ipak, kad je rimski narod u kazalištu gledao predstavu, a senat je po običaju u znak počasti sjedio u prvim redovima, Lucije, viđen kako sjedi sramotno i pokunjeno sasvim straga, pobudi sažaljenje; i mnoštvo ne podnese taj prizor, nego mu dovikivahu tražeći da promijeni mjesto sve dok ga on doista ne promijeni jer ga među sebe primiše bivši konzuli.

20. Sve dok je Tit mogao svoje prirodno slavoljublje dovoljno zapošljavati u spomenutim ratovima pratio ga je dobar glas; tako je poslije konzula ponovo bio vojnički tribun premda za to nije bilo potrebe; ali kad je napustio zapovjednički položaj i bio odmakle dobi,[83] većma su mu zamjerali što se, premda mu ostatak života više nije dopuštao većih djelatnosti, hlepteći za slavom i u svom se žaru ponašajući poput mladića, nije mogao susprezati. Činilo se da je, postupivši u takvu naletu strasti u slučaju s Hanibalom, postao omražen kod većine Rimljana. Hanibal je, naime, potajno utekavši od kuće iz Kartage, boravio kod Antioha. A kad je ovaj poslije bitke u Frigiji[84] bio vrlo zadovoljan što je ishodio mir, opet pobježe i, mnogo se nalutavši, najzad dođe na dvor Pruzijin u Bitiniji,[85] što nije bilo nepoznato nikome u Rimu, ali što nitko nije mario zbog

njegove slabosti i starosti.[86] Tit, međutim, došavši kao poslanik senata k Pruziji zbog nekih drugih poslova[87] i vidjevši da Hanibal ondje boravi, razljuti se što je on živ i ne popusti, premda ga je Pruzija usrdno molio i zaklinjao za čovjeka koji je bio kod njega pribjegar i drug za stolom. Budući da je, kako se čini, neko drevno proročanstvo o Hanibalovoj smrti glasilo ovako:

Trup Hànibalov kriť će gruda libiska,[88]

on je, dakako, mislio da se to odnosi na Libiju[89] i na ukop u Kartagi vjerujući da će ondje završiti život; ali u Bitiniji ima pjeskovito mjesto uz more i do njega neko veliko selo što se zove Libisa. Baš u blizini tog sela boravio je Hanibal. Ne pouzdajući se nikad u Pruziju zbog njegove slabosti i strepeći od Rimljana, imao je kuću u kojoj je još ranije bilo izbušeno sedam podzemnih izlaza iz prostorije za boravak, od koje su hodnici ispod površine zemlje kretali svaki u drugom pravcu, a svi su imali tajne izlaze daleko. Kad je, dakle, čuo za Titov nalog, udari u bijeg kroz hodnike ali, naišavši na kraljeve straže, odluči sam sebi oduzeti život. Neki, dakle, kažu da se ubio ovivši halju oko vrata i naredivši robu da se odostrag upre koljenom o njegov kuk i snažno priteže halju unatrag, pa je napinje i steže sve dok ga ne usmrti istjeravši mu dah. Neki opet vele da je, povevši se za Temistoklom i Midom,[90] popio bikovlju krv. Livije pak tvrdi da je smiješao otrov što ga je imao uza se i, uzevši čašu, rekao: »Oslobodimo najzad velike brige Rimljane koji su zaključili da im je dugo i teško sačekati smrt mrskoga starca! Neće ipak Tit steći pobjedu vrijednu zavisti niti dostojnu njegovih djela koji su Piru, kad je s njima ratovao i pobjeđivao ih, potajno poslanom porukom dojavili o pripremanom trovanju.«[91]

21. Tako kažu da je umro Hanibal. Kad je to bilo javljeno senatu, mnogi su smatrali da je Titov postupak bio mrzak, pretjeran i okrutan zato što je ubio Hanibala kao pticu, od starosti nesposobnu da leti i podrezana repa, puštenu da živi pitoma, a bez ikakve potrebe, nego radi slave – da bi njegovo ime bilo povezano s Hanibalovom smrću. I ukazujući na blagost i velikodušnost Scipiona Afričkog, ovome su se još više divili zato što, pobijedivši u Africi dotad nepobijeđenog i strašnog Hanibala, niti ga je istjerao iz domovine, niti je od Kartažana zatražio njegovo izručenje, nego se, sastavši se prije bitke na dogovor, s njime rukovao, a poslije bitke, ugovarajući primirje, nije sebi dopustio da ga ponizuje niti je nogama gazio sudbinu toga čovjeka. A kažu da su se ponovo susreli u Efezu;[92] i kao prvo, kad je Hanibal, dok su zajedno šetali, zauzeo počasnu stranu koja bi više dolikovala Scipionu, on je to primio spokojno i nastavio šetnju; a potom, kad se zapodjeo razgovor o vojskovođama i kad je Hanibal izjavio da je najbolji bio Aleksandar, zatim Pir, a treći on sam, Scipion će mirno se nasmiješivši: »A što bi ti kazao da te nisam pobijedio?« našto Hanibal odvrati: »Ne bih Scipione, sebe stavio na treće nego na prvo mjesto«.

Takvom se Scipionovom držanju većina divila i grdila Tita što je digao ruku na čovjeka kome je drugi već zadao smrtni udarac. Ali bilo ih

je i koji su hvalili njegovo djelo i smatrali Hanibala, dok je živ, vatrom koja samo treba nekoga da je raspiri; jer ni onda kad je bio u punoj snazi nije strašno bilo Rimljanima njegovo tijelo ni ruka, nego vještina i iskustvo združeni s urođenim neprijateljstvom prema Rimu; a od toga starost ne oduzima ništa; prirodne značajke ostaju nepromijenjene, ali sreća ne ostaje jednaka, nego mijenjajući se, izaziva one koji neprekidno ratuju iz mržnje na nove napadačke pothvate. I pozniji su događaji u nekom smislu još više dali pravo Titu jer ovamo je Aristonik,[93] sin svirača na kitari, koristeći svoje tobožnje srodstvo s Eumenom, ispunio svu Aziju bunom i ratovima, a onamo se Mitridat poslije poraza od Sule i Fimbrije i tolikih gubitaka u vojsci i vojskovođama[94] ponovo podigao protiv Lukula, moćan istovremeno i na kopnu i na moru[95] kao nikada ranije.[96]

Pa ipak, čak ni Hanibal nije spao niže od Gaja Marija. Jer Hanibalu je kralj bio prijatelj i život mu je tekao po navici, ispunjen bavljenjem oko lađa i konja i brigom za vojnike; a Marije je u svojoj nesreći, potucajući se i prosjačeći Afrikom, bio predmet smijeha Rimljanima iako su domala u Rimu pred njegovim krvničkim sjekirama i bičevima ničice padali na zemlju. Tako pred budućnošću ništa u sadašnjosti nije niti maleno niti veliko, nego životna mijena, kao i sâmo naše postojanje, ima sâmo jedan ishod. Zato i kažu neki da Tit nije onako postupio sam od sebe, nego da je bio poslan kao poslanik s Lucijem Scipionom, a da poslanstvo nije imalo nikakav drugi cilj osim Hanibalove smrti.

Kako nisam doznao ni za kakvo Titovo niti političko niti vojno djelo poslije tih, nego je u miru dokončao život, vrijeme je da mislimo na našu usporedbu.

Bilješke

[1] Većinom se smatra da je to *Circus Flaminius*, zapadno od sjevernog vrha Kapitolija na Flaminijevim livadama, kog je sagradio cenzor Gaj Flaminije Nepot god. 221/220. Južno od njega stajao je do Augusta jedini Apolonov hram sagrađen 433. god. prilikom neke epidemije. Po drugima radi se o *Circusu Maximusu*, između Palacija i Aventina, čije se utemeljenje pripisivalo Tarkviniju Starijem (Prisku); kasnije su ga proširili Cezar i Trajan.

[2] Marko Klaudije Marcelo, konzul 208. god., pao je iste godine u Apuliji; vidi Marcelov životopis, glava 28.

[3] Tarent je Hanibal zauzeo 212. god., pod rimsku ga je vlast vratio Fabije Maksim 209. god. Prvo je osvojenje Tarenta bilo 272. god. za rata s Pirom.

[4] Narnija u Umbriji, Konsa u Etruriji.

[5] Radilo se o popunjavanju prorijeđenog stanovništva. Flaminin je bio poslan kao *triumvir coloniae deducendae*, član odbora trojice za osnivanje kolonije (naseobine).

[6] U Rimu je postojao određen redoslijed službi *(cursus honorum)* što ih je svatko u javnom djelovanju redom morao proći. Ali Plutarh griješi što spominje pučki tribunat koji nije bio obična javna služba nego specifična funkcija, a edilitet – za razliku od preture i, na primjer, kvesture – nije ulazio u kurzus honorum.

[7] Doslovno: »sîde«, naime na Martovo polje gdje su konzuli bili birani.

[8] Usporedba s misterijama (tajnim kultovima) u kojima se samo preko nižih stupnjeva moglo doprijeti do posvećenja u više.

[9] Vilijevim zakonom iz god. 180. tražile su se za konzulsku čast napunjene četrdeset i tri godine, a prije toga još i više. Flaminin je bio izabran god. 198.

[10] Bio je to drugi rat s Filipom V. Prvi je trajao od 215. do 205. god., a drugi je započeo 200. god.

[11] Publije Sulpicije Galba, konzul god. 199; Publije Vilije Tupul, konzul god. 198.

[12] Scipion Stariji.

[13] Prvoga od 210–207. god., drugoga 202. god.

[14] Dolina rijeke Peneja između planina Pelija i Ose u sjevernoj Tesaliji.

[15] Apso (danas Beratinó) je kod Apolonije, a Penej u Tempi.

[16] Ilirska oblast uz makedonsku granicu.

[17] Glavni grad makedonske pokrajine Linkestide, nazivan i Heraklejom.

[18] Rimska mala taktička jedinica.

[19] Tj. u duboke bojne redove uskoga pročelja borbenog stroja.

[20] Tj. na jugu od Termopila, u srednoj Grčkoj.

[21] Opunt je bio najznatniji grad južno od istočne Lokride nasuprot Eubeji.

[22] Vođa makedonske stranke u Tebi; poslije mira između Rimljana i Filipa protivnici ga ubiše.

[23] Išli su za njim raspršeni.

[24] Atal I, pergamski kralj, vrstan vojskovođa i državnik, velik prijatelj znanosti i umjetnosti; u strahu od seleukidske Sirije potražio je rimsko savezništvo. Bile su mu tada 72 godine.

[25] Normalno bi ga morao prepustiti jednome od novih konzula.

[26] Grad u Pelazgiotidi, dijelu Tesalije. Na istom je mjestu Pelopidu potukao i ubio Aleksandar Ferski god. 364. Vidi Pelopidin životopis, glava 32.

[27] Kinoskefale.

[28] Dugih makedonskih kopalja.

[29] Bilo je to u jesen god. 197.
[30] Bog rata; metaforički umjesto, na primjer, »ratnički duh, bojna vještina« ili sl.
[31] Kraj u Makedoniji, kolijevka kraljevske vlasti.
[32] Prijevod je u prozi. Izvornik je u elegijskim distisima.
[33] Inače nepoznat pjesnik koji nije identičan ni s velikim liričarom s Lezba (7. st.) ni s komičarom, suvremenikom Aristofana (5. st.). U *Grčkoj antologiji* sačuvano je više njegovih epigrama. Rodom je bio Mesenjanin.
[34] Križeve na koje su razapinjali razbojnike i teške zločince postavljali su obično na uzvisine da ih svi vide i da budu opomena drugima. Prijevod je u prozi, a izvornik u elegijskom dvostihu.
[35] Otprilike 5,560.000 zlatnih francuskih franaka kupovne vrijednosti oko 1914. godine.
[36] Rat s Antiohom započeo je tek 191. god. Krajem prethodne godine Antioh se iskrcao u Grčkoj.
[37] Demetrijada je grad u Tesaliji u Pagaškom zaljevu; osnovao ju je Demetrije Poliorket.
[38] God. 196. pr. n. e.
[39] Stvarno je Flaminin bio prokonzul.
[40] Vidi *Pompej* 25.
[41] Grad u Kariji, dotada u Filipovoj vlasti.
[42] U Tesaliji.
[43] Nemejske su se igre održavale u Nemeji na Peloponezu svake druge godine a priređivali su ih Argivci. Smatralo se da ih je osnovao Heraklo u spomen na svoju pobjedu nad nemejskim lavom.
[44] Učenik Platonov, naslijedio ga na čelu Akademije. Bio je iz Halkedona u Bitiniji, a živio je od 396. do 314. god. Zbog siromaštva nije mogao kao doseljenik (metek) platiti 12 drahmi poreza na doseljenike.
[45] Atenski državnik, Demostenov prijatelj, kasnije uvršten u kanon desetorice najvećih atičkih govornika. Proslavio se umješnim vođenjem atenskih financija. Dogradio je atensko kameno kazalište. Živio je od 396. do 323. god.
[46] To su Dioskuri, Kastor i Poluks (Polideuk). Smatrali su ih zaštitnicima Rima. U mitu oni su, a osobito Kastor, vrsni vješti konjanici.
[47] Tindarej, spartanski kralj i Ledin muž, prividni otac Helene i Polideuka (djece Zeusa i Lede) i stvarni otac Kastora i Klitemnestre.
[48] Rimljani su svoje porijeklo izvodili od mitskog junaka Trojanca Eneje.
[49] Prozni prijevod. Izvornik je u elegijskim distisima i lakonskom (dorskom) dijalektu.
[50] Isto kao u prethodnom epigramu.
[51] God. 67. n. e.
[52] Vidi *Filopemen* 25.
[53] Tako je Tit Flaminin branio svoj postupak na kongresu grčkih državica u Korintu neposredno prije svog odlaska iz Grčke.
[54] Oko 4500 francuskih zlatnih franaka predratne vrijednosti. Mina je vrijedila 100 drahmi ili šestinu talenta.
[55] Gaj Sempronije Tuditan, pretor god. 145, bio je obrazovan čovjek i povjesničar.
[56] Preko 1200 kg! Jedna grčka (i rimska) funta imala je nešto preko 327 grama.
[57] Preko 14.000 kg.
[58] Filipova zlatna dvodrahma ili stater vrijedila je oko 24 predratna francuska franka u zlatu.
[59] 5 i po milijuna predratnih zlatnih francuskih franaka. Trebalo je da Filip polovicu plati odmah, a ostatak u deset godišnjih obroka.
[60] Godine 192.
[61] Manije Acilije Glabrion bio je konzul god. 191. zajedno s Publijem Kornelijem Scipionom Nazikom.
[62] Zapovjednik legije u kasnije doba, a onda pobočnik konzula kao vrhovnog zapovjednika.
[63] Atamanijci su živjeli između Epira i Tesalije u gorju Pindu, južno od njih u Etoliji Dolopljani, dalje uz rijeku Aheloj Aperanćani. Magnezija je bila istočni dio Tesalije oko gorja Pelija i Ose.
[64] Vidi *Filopemen* 17.
[65] Hram Apolona Delfinija. Halkiđani nisu dizali građevine u čast Titu, nego su na postojećima njega uvrštavali u posvetne natpise.

[66] Rimska *Fides*.
[67] Prijevod je u prozi. Izvornik je u kompleksnom lirskom metru peana i u dorskom dijalektu. Pean je izvorno pohvalna pjesma Apolonu (koji i sam nosi ime Pean); uz to pjesma kojom se moli pomoć.
[68] Vrhovnim vodom.
[69] Otok u Jonskome moru, danas Zanto.
[70] Grč. pezeteri; kod Filipa i Aleksandra činili su falangu, a ime je ostalo i kod dijadoha (nasljednika Aleksandra Velikog) za odabrane teško naoružane pješake.
[71] Vidi glavu 1. i njegov životopis.
[72] Radi se o Scipionu Starijemu (234–183?), pobjedniku nad Hanibalom.
[73] Katon Cenzor (234–149).
[74] Prvak senata *(princeps senatus)* bio je senator čije ime cenzori prvo upisuju kod sastavljanja listina senatora i koji prvi iznosi mišljenje pri raspravi i time ima znatna utjecaja na senatske odluke. Obično je to bio najstariji bivši konzul.
[75] Rimski povjesničar iz Sulina vremena.
[76] Tit Livije, poznat povjesničar iz Augustova vremena.
[77] Glava 42.
[78] God. 184. Vidi *Katon* 17.
[79] Bivši konzul; takvi su automatski postajali članovi senata.
[80] Drugim cenzorom Lucijem Valerijem Flakom.
[81] Svaka stranka prije početka sudskog postupka polaže neku svotu. Gubi je ona koja izgubi parnicu.
[82] Vidi *Katon* 19.
[83] Imao je četrdeset godina – što je za antička mjerila bilo »odmakla dob«! Plutarh drugdje piše da ne bi trebalo da starci napuštaju bavljenje javnim poslovima.
[84] Bitka je bila god. 191. kod Magnezije u Lidiji i donijela je Antiohu potpun poraz. Prema mirovnim uvjetima trebalo je da Antioh izruči Hanibala Rimljanima. Pokraj Magnezije tekla je rijeka Frigij, što je vjerojatno dovelo do zbrke kod Plutarha.
[85] Bitinija je pokrajina u sjeverozapadnoj Maloj Aziji. Pruzija II bio je kralj Bitinije od 192. do svoje smrti 148. god.
[86] Kad je 183. god. umro, Hanibalu su bile 64 godine.
[87] Livije i drugi povjesničari kažu da je Hanibalovo prisustvo u Bitiniji bilo jedan od razloga zbog kojih je senat prosvjedovao kod Pruzije. Plutarh svu krivnju svaljuje na Flaminina.
[88] Jampski šesterac. Prijevod K. Raca uz manji ispravak.
[89] Libija u antici obično znači Afriku.
[90] Lidijski kralj; pripovijeda se da se sam ubio kad su sredinom 8. st. pr. n. e. provalili Kimerani ili, prema samom Plutarhu, da izbjegne noćne more koje su ga mučile. O Temistoklu vidi njegov životopis, glava 31.
[91] Vidi *Pir* 21.
[92] Kao poslanik Scipion je išao god. 193. k Antiohu. O daljnjem vidi još *Pir* 8.
[93] Aristonik (?–129) izdavao se za nezakonitog sina Eumena II, pergamskoga kralja. Kad je 133. god. umro Atal III i oporučno ostavio pergamsko kraljevstvo Rimljanima, Aristonik se pokušao domoći pergamske krune. God. 131. potukao je Marka Licinija Krasa, ali su ga god. 130. pobijedili Marko Perpena i Manije Akvilije; u trijumfu voden Rimom i smaknut.
[94] God. 88–84. Vidi *Sula* 25. Mitridat je bio kralj Ponta.
[95] Treći rat protiv Mitridata vodio je Lukul od 74–67. god.
[96] Poanta je da bi uz tolike opasnosti što su ih Rimljanima u (Maloj) Aziji stvarali Aristonik i Mitridat Hanibalovo prisustvo još neznatno pogoršalo situaciju.

Usporedba Filopemena i Tita Flaminina

1. Veličinom zasluga za Helene, dakle, nije pravo da se s Titom uspoređuje niti Filopemen niti veoma mnogi drugi ljudi bolji od Filopemena. Jer oni su kao Heleni vodili ratove s Helenima a on, koji nije bio Helen, vodio ih je za Helene. I kada je Filopemen, ne znajući kako da u ratu brani svoje sugrađane, odjedrio na Kretu, tada je Tit, pobijedivši Filipa usred Helade, oslobodio i sva helenska plemena i gradove. A ako bi tko istraživao bitke jednoga i drugoga, Filopemen je ubio više Helena zapovijedajući Ahejcima nego Tit Makedonaca pomažući Helenima.

Nadalje, što se tiče njihovih pogrešaka, u jednoga one su nastale uslijed častoljublja, u drugoga uslijed svadljivosti, jedan je lako planuo, drugi je bio neumoljiv.[1] Jer Tit je i Filipu sačuvao kraljevsko dostojanstvo i pokazao se pomirljivim prema Etoljanima, a Filopemena je srdžba navela da otcijepi od rodnoga grada zajednicu okolnih naselja. K tome jedan je uvijek bio postojan prema onima kojima je činio dobro a drugi je bio pripravan iz srdžbe pogaziti iskazanu milost. Ta Lakedemonjanima, kojima je ranije bio dobročinitelj, razvalio je gradske zidine, opustošio zemlju i najzad im promijenio i uništio samo ustavno uređenje. Činilo se da je zbog gnjeva i svadljivosti i život izgubio jer je požurio u Meseniju ne u zgodan čas, nego s više naglosti nego što je trebalo, ne vodeći sve svoje vojne operacije promišljeno i pazeći na sigurnost poput Tita.

2. Ali brojem ratova i pobjednih znakova Filopemenova je vrsnoća jamačno čvršće utemeljena. Titov je, naime, sukob s Filipom bio riješen u dva boja, a ovaj je bio uspješan u nebrojenim bitkama i nije ostavio mjesta nikakvoj sumnji da ih je možda dobio srećom a ne vještinom. Nadalje, onaj je postigao slavu upotrijebivši moć Rima u njezinoj punoj snazi, a ovaj dosegavši svoj vrhunac kad je Helada već propadala tako da je uspjeh jednoga bio njegovo vlastito djelo, dok je Titov bio rezultat zajedničkih napora; ovaj je, naime, zapovijedao vrsnim vojnicima, a onaj je kao zapovjednik od svojih tek stvarao vrsne. Pa svakako i to što se Filopemen morao boriti s Helenima pružilo je nesretan ali snažan dokaz njegove hrabrosti; jer kod ljudi koji su u ostalome jednaki pobjeđuju oni koji druge nadmašuju hrabrošću. I stvarno, zarativši s najratobornijima od Helena, s Krećanima i Lakedemonjanima, one prve je nadvladao lukavštinom premda su bili najvještiji smicalicama a ove druge smionošću premda su bili najsrčaniji.

Osim toga, Tit je pobjeđivao sredstvima koja su mu gotova stajala na

raspolaganju služeći se vrstama naoružanja i bojnog rasporeda što ih je preuzeo od drugih, a Filopemen je sam unio novine i promjene u borbeni poredak tako da je ono o čemu je najviše ovisila pobjeda u jednom slučaju trebalo iznaći jer nije postojalo, a u drugom već je bilo pri ruci. Dalje, obzirom na osobno junaštvo Filopemen je izveo mnoge velike podvige, Tit nijedan, nego mu se, štaviše, neki Etoljanin po imenu Arhedem narugao da je, dok je on s isukanim mačem svom brzinom trčao na Makedonce koji su se borili i skupa pružali otpor, Tit stajao ruku ispruženih prema nebu i molio se.

3. Nadalje, Tit je sva svoja slavna djela izvršio bilo kao zapovjednik ili kao poslanik; a Filopemen se nije pokazao lošijim niti manje djelotvornim za Ahejce kad je bio običan osebnik nego kad je bio strateg.[2] Jer kao običan je građanin istjerao Nabisa iz Mesenije i oslobodio Mesenjane, kao običan je građanin zatvorio vrata Sparte strategu Diofanu i Titu kad su na nju išli i tako spasio Lakedemonjane. Imajući prirodan dar vođe, umio je ne samo zapovijedati po zakonima, nego i zapovijedati zakonima na opću dobrobit ne tražeći da od onih kojima je zapovijedao primi vlast, nego uzimajući ih pod svoje zapovjedništvo kad je god to prilika iskala jer je držao da im je pravi zapovjednik onaj koji razborito misli prije nego onaj koga su izabrali.

Plemenit je bio Titov blagi i čovječni postupak prema Helenima, ali još je plemenitiji bio Filopemenov čvrsti i slobodoljubivi prema Rimljanima; jer lakše je iskazivati milost onima koji mole nego svojim suprotstavljanjem zadavati muke moćnijima. Kako je poslije tog istraživanja razlika između te dvojice teško odrediva, prosudi[3] neće li se činiti da smo donijeli ispravnu odluku podjeljujući Helenu vijenac za ratnu vještinu i zapovijedanje vojskom a Rimljaninu za pravednost i čestitost!

[1] Prvi je u oba slučaja Tit.
[2] Vrhovni vojni zapovjednik ahejskog saveza.
[3] Obraća se onome kome je posvetio svoje životopise (ovdje vjerojatno Kvintu Sosiju Senecionu).

PIR

(319/8–272. pr. n. e.)

1. Povjesničari izvješćuju da je poslije potopa kraljem Tesproćana i Mološana prvi postao Faetont, jedan od onih koji su s Pelazgom[1] došli u Epir; neki pak kažu da su Deukalion i Pira,[2] osnovavši svetište u Dodoni,[3] ondje prebivali među Mološanima. U potonje doba Neoptolem, sin Ahilejev, dovevši narod, sam zauze zemlju i ostavi za sobom lozu kraljeva, svojih potomaka, zvanih po njemu Pirovićima; jer i njemu je u djetinjstvu nadimak bio Pir[4] a i od svojih zakonitih sinova što mu ih je rodila Lanasa, kći Hilova[5] sina Kleodeja, jednoga je nazvao Pirom. Odatle je božanske časti u Epiru stekao i Ahilej u domaćem jeziku nazivan Aspetom.[6] Poslije prvih kraljeva postali su oni između tih i kasnijih barbarima i odveć im je u tamu utonula i moć i životne sudbine. Izvješćuju da je Taripa prvi u gradove uveo helenske običaje, pismo i čovječne zakone postavši time glasovit. Taripin je sin bio Alketa, Alketin Ariba, Aribin i Troadin Eakid. Taj se oženi Ftijom, kćeri Tesalca Menona, čovjeka koji je došao na glas u lamijskom ratu[7] i stekao najveći ugled kod saveznika poslije Leostena.[8] Ftija rodi Eakidu kćeri Deidamiju i Troadu te sina Pira.

2. Kad su se Mološani pobunili pa, protjeravši Eakidu, doveli sebi za vladare sinove Neoptolemove,[9] pohvataju i onda pogube prijatelje Eakidove a Pira, koji je još bio maleno dijete a neprijatelji su ga tražili, ukradoše Androklid i Angel i pobjegoše, ali po nuždi vukli su sa sobom manji broj služinčadi i ženske čeljadi koja je dojila dijete. Pa kako im je zbog toga bijeg bio tegotan i spor te ih je potjera pristizala, povjere dječačića Androklionu, Hipiji i Neandru, mladićima pouzdanim i krepkim, naloživši im da iz sve snage bježe i nastoje dohvatiti Megaru, mjesto u Makedoniji, a sami su, što pregovarajući što boreći se, ometali potjeru do kasno uvečer. A kad su je napokon odbili, pohitaju za onima koji su nosili Pira. Kad je već sunce bilo zašlo, oni su bili blizu cilju svoje nade, kadli se iznenada nađoše odsječeni od nje stigavši do rijeke što je tekla mimo grada na pogled prijeteća i divlja a potpuno neprelazna kad su je kušali prijeći. Izlijevala se voda nabujala i mutna od nadošlih kiša a tmina je sve činila još strašnijim. Kako su imali uza se dijete i žene koje su hranile dijete, odustali su od pokušaja da sami prijeđu, ali kad opaziše neke domaće ljude gdje s onu stranu stoje, stanu ih moliti da im pomognu pri prelaženju i pokazivahu Pira vičući i zaklinjući ih. Ali ovi ih zbog žestine i huke rijeke nisu čuli pa su tako gubili vrijeme jedni vičući, a drugi ne razumijevajući sve dok se nije jedan dosjetio i, ogulivši koru s

hrasta, kopčom ispisao poruku javljajući njihovu potrebu i dječakovu nesreću, zatim omotavši koru oko kamena, i tako se njime posluživ ši da poveća zamah hicu, bacio ga preko. Neki vele da su izmetnuli sulicu ovivši koru oko nje. Bilo kako bilo, čim su oni preko pročitali poruku i razabrali da ne valja gubiti časa, sjekući drva i vežući ih jedno s drugim, prijeđoše rijeku. A slučaj je htio da je, prešavši prvi od njih, Pira primio čovjek po imenu Ahilej; druge pak bjegunce prevedoše drugi kako se tko namjerio.

3. Tako se spasivši i pretekavši potjeru, stigoše u Iliriju kralju Glaukiji; i našavši ga kod kuće gdje sjedi sa ženom, položiše dječačića preda nj na zemlju. A on se zamislio bojeći se Kasandra[10] koji je bio Eakidu neprijatelj i razmišljajući šutio dugo vremena. Nato Pir sam od sebe dopuže, uhvati se ručicama za kraljevu haljinu i, uspravivši se uz Glaukijina koljena, najprije pobudi u Glaukije smijeh a onda sažaljenje držeći se kao kakav pribjegar njegovih koljena i plačući. Neki, međutim, tvrde da se nije ničice privinuo Glaukiji, nego da je, uhvativši se za žrtvenik bogova, stajao ogrlivši ga ručicama i da se to Glaukiji učinilo božanskim znakom. Zato i preda Glaukija odmah Pira ženi u ruke i reče joj neka ga odgaja zajedno s njihovom djecom. Malo potom, kad su dječakovi neprijatelji tražili njegovo izručenje a Kasandar mu čak nudio dvjesto talenata[11] za nj, on ga nije predao, nego ga je, štaviše, kad mu je bilo dvanaest godina, odveo s vojskom natrag u Epir i postavio ondje za kralja.

Pir je izrazom svog lica bio više strašna nego dostojanstvena kraljevska pojava. Mnogo zubi nije imao, nego je gornja čeljust bila jedna cjelovita kost a sićušni su tek zarezi davali naslutiti usjekline među zubima. Vjerovalo se da umije pomoći ljudima bolesne slezene žrtvujući, pa pošto bi oni legli nauznak, pažljivo im pritiskajući utrobu desnom nogom. A nitko nije bio toliko siromašan ni neugledan da ga on ne bi liječio ako bi ga zamolio. I poslije žrtvovanja uzimao bi pijetla i to mu je bio najmiliji dar. A kaže se da mu je na onoj nozi palac imao nadnaravnu moć tako da su ga poslije Pirove smrti, kad mu je ostalo tijelo bilo spaljeno, našli neozlijeđena i netaknuta od vatre. To je, međutim, bilo kasnije.

4. Napunivši nekih sedamnaest godina[12] i misleći da mu je vlast čvrsta, desi se da je pošao na put prilikom ženidbe jednoga od Glaukijinih sinova s kojima je odrastao. Ali Mološani, pobunivši se ponovno, protjeraju njegove prijatelje, razgrabe blago i stave se pod vlast Neoptolema.[13] Izgubivši tako prijestolje i lišen svega, Pir se pridruži Antigonovu sinu Demetriju koji je imao za ženu njegovu sestru Deidamiju. Nju su još kao djevojčicu učinili po imenu ženom Aleksandra,[14] Roksanina sina, a kad je Roksanu i njezina sina stigla nesreća, oženi se njom Demetrije budući da je već napunila dob za udaju. U onoj velikoj bitki što su je bili svi kraljevi kod Ipsa[15] Pir je, premda još mlado momče, bio prisutan i sudjelovao na strani Demetrijevoj, natjerao u bijeg neprijatelje koji su stajali nasuprot njemu i sjajno se odlikovao među borcima. Poslije poraza

Pir ne napusti Demetrija, nego čak očuva za nj povjerene mu gradove u Heladi i poslije Demetrijeve nagodbe s Ptolemejem otplovi u Egipat da bude njegov talac. I Ptolemeju je i u lovu i po vježbalištima pokazao svoju snagu i izdržljivost a videći da od Ptolemejevih žena najveći utjecaj i prvo mjesto vrlinom i razboritošću ima Berenika, ukazivao joj je posebno štovanje. Pa kako se umio ulaskati moćnijima sebi na korist baš kao što je prezirao od sebe neznatnije, a jer je bio uredna i suzdržana načina življenja, između mnogih je mladih kneževića bio izabran da dobije za ženu Antigonu, jednu od Berenikinih kćeri, koju je imala s Filipom[16] prije svog braka s Ptolemejem.

5. Poslije te svadbe poraste mu još više ugled a jer se Antigona prema njemu pokazala izvrsnom suprugom, on isposluje da bude s novcem i vojskom poslan u Epir da povrati svoje kraljevstvo. Za većinu bio je dobro došao jer se Neoptolem omrazio svojom krutom i nasilničkom vladavinom. Pir, međutim, pobojavši se da se Neoptolem ne bi obratio za pomoć kojem drugom kralju, pomiri se s njime i sklopi prijateljstvo pod uvjetom da vladaju zajednički. No s vremenom našlo se ljudi koji su ih u potaji podjarivali i budili među njima uzajamna sumnjičenja. Uzrok pak koji je najviše razdražio Pira kažu da je započeo ovako. Kraljevi su običavali u Pasaronu,[17] mjestu u zemlji Mološana, pošto žrtvuju Zeusu Ratniku,[18] izmjenjivati zakletve s Epirećanima i prisizati oni da će vladati po zakonima a ovi da će po zakonima održavati kraljevsku vlast. To se, dakle, vršilo u nazočnosti obojice kraljeva i bili su zajedno jedan s drugim skupa sa svojim prijateljima pa su mnogo darova što davali što opet primali. Tada Neoptolemov pouzdanik Gelon, prijazno pozdravivši Pira, darova mu dva jarma volova orača. Peharnik Mirtil, koji je bio nazočan, zamoli Pira da mu ih dade a kad ovaj nije dao njemu nego drugome, Mirtil se veoma ozlovolji, što ne promaknu Gelonovoj pažnji. Pozvavši ga stoga na večeru, a kako neki tvrde, iskoristivši uz vino i njegovu mladenačku ljepotu, ponudi mu i potakne ga da pristane uz Neoptolema i otrovom umori Pira. Mirtil prihvati ponudu pretvarajući se da je odobrava i da se dao nagovoriti, ali oda stvar Piru. I na Pirovu zapovijed predstavi Gelonu natpeharnika Aleksikrata uvjeravajući ga da će on sudjelovati u njihovoj uroti; Pir je naime, htio da preko više ljudi stekne dokaz o namjeravanom nedjelu. Tako je Gelon bio potpuno zavaran a skupa s njime bio je zavaran i Neoptolem koji se, u uvjerenju da zavjera teče svojim tokom, nije mogao susprezati, nego ju je od veselja otkrivao svojim prijateljima. Napose je jednom poslije pijanke došao k sestri Kadmeji i stao brbljati o tome misleći da ga ne sluša nitko osim nje. Nitko drugi, naime, nije bio u blizini osim Fenarete, žene Samona, Neoptolemova nadglednika sitnog i krupnog blaga, a ona, okrenuta k zidu na jednoj počivaljci, činilo se da spava. Ali čula je sve i sutradan u jutro neopazice otiđe Antigoni, ženi Pirovoj, i otkrije joj sve što je čula kako Neoptolem govori svojoj sestri. A kad je Pir saznao, ončas je ostao miran, ali je prigodom žrtve pozvao Neoptolema na večeru i ubio ga. Jer bio je svjestan da najodličniji od Epirećana pristaju uza nj i potiču ga neka se riješi Neoptolema i neka se ne zadovoljava malim dijelom kraljevstva, već neka se, slijedeći prirođeno

mu nagnuće, poduhvaća većih djela pa Neoptolema, kad se već uz ostalo rodila i neka sumnja, pretekne smaknuvši ga.

6. Bereniki i Ptolemeju na spomen nazva sinčića što mu ga je rodila Antigona Ptolemejem a gradu što ga je utemeljio na poluotoku u Epiru[19] dade ime Berenikida. Poslije toga, kako je u glavi smišljao mnoge velike planove, ali kako su mu nade bile ponajviše i prvenstveno usmjerene pothvatima u susjedstvu, nađe povoda da se uplete u makedonske prilike pod sljedećom izlikom. Od Kasandrovih je sinova stariji, Antipatar, umorio svoju majku Tesaloniku i protjerao brata Aleksandra. Ovaj pošalje ljude Demetriju moleći ga za pomoć a zvao je i Pira. A kako je Demetrije kasnio zadržan poslovima, Pir, došavši, zaište kao uzdarje za vojnu pomoć Stimfeju i Paraueju[20] u Makedoniji a od novostečenih zemalja Ambrakiju, Akarnaniju i Amfilohiju.[21] Mladić popusti njegovim traženjima a on zaposjedne te krajeve i ostavi ondje svoje posade, dok je, što se ostaloga tiče, osvajajući za Aleksandra otkidao Antipatru! Kralj Lisimah[22] bio bi rado pritekao Antipatru u pomoć, ali je sam bio zauzet poslovima a kako je znao da Pir ne želi ništa uskratiti Ptolemeju, pošalje Piru krivotvoreno pismo kojim mu tobože Ptolemej nalaže neka se okani te vojne primivši za to od Antipatra tri stotine talenata.[23] Čim otvori pismo, Pir odmah razabere Lisimahovu podvalu; ta nije bilo niti uobičajena pozdrava: »Otac pozdravlja sina«, nego; »Kralj Ptolemej pozdravlja kralja Pira«. Izgrdivši Lisimaha, Pir je ipak sklopio traženi mir i sastadoše se da uz žrtve polože zakletve. Ali kad dovedoše bika, nerasta i ovna a ovan sam od sebe ugine, druge je obuzimao smijeh, ali Pira odvrati gatar Teodot da se ne zakune rekavši mu da božanstvo navješćuje jednom od tri kralja smrt. Tako je, dakle, Pir odustao od mira.

7. Premda su se Aleksandrove prilike već bile sredile, Demetrije ipak dođe; i odmah se vidjelo da nije došao na Aleksandrovu molbu i ovome je zadavao strah a tek što su proveli zajedno par dana, zbog obostrana nepovjerenja već su jedan drugome radili o glavi. No Demetrije upotrijebi povoljnu priliku pa preduhitri mladića te ga ubije i dade se proglasiti kraljem Makedonije. Još je prije, međutim, imao zamjerki protiv Pira i Pir je više puta vršio upade u Tesaliju a bolest, prirođena vladarskim kućama, lakomost, učinila je njihovo susjedstvo razlogom strahu i nepovjerenju i to osobito poslije Deidamijine smrti. A kad su se obojica, zaposjevši po dio Makedonije, susretali na istom zemljištu i razmirica je dobivala i ozbiljnije razloge, Demetrije, udarivši na Etoljane, svlada ih i ostavi ondje Pantauha s velikom vojskom a onda sam krene na Pira i Pir na njega čim je to doznao. Ali pogriješiše put pa se mimoiđoše i Demetrije, provalivši u Epir, stane pljačkati zemlju a Pir se namjeri na Pantauha i zametne s njime bitku. Nastade strašan i žestok boj vojnika koji su se srazili a osobito onih oko vođa. Pantauh, naime, koji je po općem priznanju bio vještinom i tjelesnom snagom Demetrijev najbolji vojskovođa a imao je odvažnosti i ponosa, pozivao je Pira na pojedinačnu borbu, dok Pir, koji nije nijednom kralju ustupao u srčanosti i neustrašivosti pa je želio da mu slava Ahilejeva pripada više zbog junaštva nego po

rodu, prolazio je kroza svoje prve redove u susret Pantauhu. Najprije izmetnuše koplja a onda su se, zametnuvši borbu izbliza, vješto i snažno borili mačem. Primivši jednu a zadavši dvije rane, jednu na stegnu a drugu na vratu, Pir natjera Pantauha u bijeg i sruši ga na zemlju, ali ga ne ubi; prijatelji ga, naime, istrgnuše. A Epirećani, poneseni pobjedom svoga kralja i zadivljeni njegovim junaštvom, svladaše i razbiše makedonsku falangu i, goneći je u bijegu, mnoge pobiše a živih zarobiše pet tisuća.

8. Taj boj nije toliko Makedonce napunio gnjevom i mržnjom zbog toga što su stradali koliko je u onih koji su vidjeli njegova djela i sukobili se s njim u boju potakao poštovanje prema Piru, divljenje zbog njegove vrline i govor o njemu. Držali su također da su njegova pojava, brzina i kretnje nalik na Aleksandrove[24] i da se u njega vidi neka sjena i slika i prilika njegove žestine i sile u boju; ostali ih kraljevi podsjećaju na Aleksandra grimiznim haljinama, tjelesnom stražom, nakrivljenim vratom[25] i glasnijim govorom, a samo ga Pir odaje oružjem i desnicom.

Njegovu znanju i vještini u taktici i vođenju vojske dokazom mogu biti spisi što ih je o tome ostavio. Pripovijeda se i da je Antigon na pitanje tko je najbolji od vojskovođa odgovorio: »Pir ako doživi starost.« Ali taj se njegov sud odnosio samo na suvremenike. A Hanibal je od svih vojskovođa prvim po iskustvu i vještini proglasio Pira, drugim Scipiona a sebe trećim, kako je zabilježeno u životopisu Scipionovu.[26] Čini se uopće da se Pir u tome vježbao uvijek bez prestanka i razmišljao o tome kao o znanosti koja najviše dolikuje kralju a ostale je otmjenosti smatrao za slavu bezvrijednima. Kažu, naime, da je, upitan jednom pri piću tko mu se čini boljim sviračem na fruli, Piton ili Kafisija, odgovorio da je najbolji vojskovođa Poliperhont hoteći time reći da kralju dolikuje da samo takva pitanja istražuje i razumije.

Bio je ljubezan s bliskim prijateljima i blag u gnjevu a strastven i revan u dokazivanju svoje zahvalnosti. U svakom slučaju, Aeropova ga je smrt jako pogodila te je znao reći da je on[27] pretrpio ono što je ljudska sudbina, ali je sebe prekoravao i grdio što je uvijek oklijevao i otezao i tako mu nije uzvratio zahvalnosti. Jer i nasljednicima vjerovnika možeš plaćati dug, ali ako se za učinjena dobra ne uzvrati zahvalnošću dok je još dobročinitelj može osjetiti, to boli čestita i pravedna čovjeka. Kad su pak u Ambrakiji htjeli da Pir protjera nekog klevetnika i hulitelja, on reče: »Neka radije ostane ovdje i ruži nas pred nekolicinom nego da nas, obilazeći naokolo, grdi pred cijelom svijetom.« I opet, kad su ga neki mladići uz vino pogrdili, on ih kod istrage upita jesu li to rekli; a kad mu jedan od njih odgovori: »Jesmo, kralju, i još bismo više toga rekli da smo imali više vina,« nasmije se i otpusti ga.

9. Poslije Antigonine smrti oženio se iz političkih razloga i radi povećanja moći s više žena. Uzeo je kćer peonskoga kralja Autoleonta Birkenu, kćer Ilira Bardilisa i Lanasu, kćer Sirakužanina Agatokla, koja mu je u miraz donijela grad Korkiru što ga je Agatoklo zauzeo. Od Antigone imao je sina Ptolemeja, od Lanase Aleksandra a Helena, najmlađega, od Birkene. I sve ih je odgojio da budu vrsni i vatreni borci

i od samog ih je poroda brusio za to. Pripovijeda se, naime, da ga je jedan još kao dijete zapitao kome će ostaviti kraljevstvo a on odvratio: »Onome od vas koji će imati najbolje naoštren mač.« To je sasvim nalik na onu kletvu u tragediji neka braća

oštrim gvožđem dvore ove podijele.[28]

Tako je nemilosrdna i zvjerska narav lakomosti.

10. Poslije one se bitke Pir radostan vratio kući blistajući od slave i ponosa. Kad su ga Epirćani pozdravljali kao »Orla«, reče: »Zahvaljujući vama sam orao: ta kako neću biti kad se dižem vašim oružjem kao brzim krilima?« Malo kasnije, saznavši da se Demetrije opasno razbolio, iznenada provali u Makedoniju[29] namjeravajući samo izvesti pljačkaški upad, ali zamalo da nije čitavom zavladao i bez borbe osvojio tu kraljevinu doprijevši do Edese a da nitko nije pružao otpora a mnogi su mu se čak pridruživali i s njim zajedno sudjelovali u pohodu. Pogibao pridigne preko snage samog Demetrija a prijatelji i zapovjednici, skupivši za kratko vrijeme veliku vojsku, snažno i odlučno udare na Pira. On ih, kako je više došao da plijeni, ne dočeka, nego bježeći, izgubi putem dio vojske pod napadima Makedonaca.

No ipak Demetrije nije Pira zato što ga je lako i brzo istjerao iz svoje zemlje smetnuo s uma, jer odlučivši da se poduhvati velikih djela i ponovno stekne očevu državu[30] sa sto tisuća vojnika i pet stotina brodova, nije želio imati neprilike s Pirom niti ostaviti Makedoniji nemirna i opasna susjeda, nego je kako nije imao vremena da ratuje s njim, želio da se nagodi i sklopi s njime mir a da se tek onda okrene protiv drugih kraljeva.[31] Ali kad su iz tih razloga oni uglavili sporazum i kad je zbog veličine njegovih problema Demetrijev naum postao očevidan, kraljevi, uplašivši se, stanu slati Piru glasnike i pisma izražavajući svoje čuđenje što, propustivši za sebe povoljnu priliku, čeka da Demetrije započne rat kad bude njemu povoljno i što, premda bi ga mogao onako jako zauzeta i puna teškoća istjerati iz Makedonije, on čeka da se s njime, kad se Demetrije riješi poslova i postane moćan, pobije o svetišta i grobove u mološkoj zemlji i to nakon što mu je ovaj nedavno oteo Korkiru skupa sa ženom! Lanasa se, naime, oneraspoložena prema Piru što više mari za žene barbarke, povukla na Korkiru pa je, željna kraljevskoga braka, pozvala Demetrija znajući da je on od svih kraljeva najviše sklon brakovima. On se doveze, oženi se Lanasom i ostavi u gradu posadu.

11. To su kraljevi pisali Piru a ujedno su uznemirivali Demetrija koga su još zadržavale pripreme. Jer Ptolemej je doplovio s velikim brodovljem i nastojao navesti helenske gradove da se odmetnu a Lisimah je, provalivši iz Trakije, pustošio gornju Makedoniju. Prihvativši se oružja skupa s njima, Pir krene na Beroju[32] očekujući – a to se dogodilo – da će Demetrije poći Lisimahu u susret i ostaviti donje krajeve bez obrane. Te se noći Piru usnilo da ga zove Aleksandar Veliki pa kad mu je pristupio, vidio ga je bolesna u postelji, ali je čuo blage i prijazne riječi kojima mu je obećavao da će mu pomagati. A kad se Pir odvažio zapitati:

»Pa kako bi, kralju, bolestan mogao meni pomagati?«, on mu reče: »Imenom svojim!« i, zajahavši nisejskoga konja,[33] povede ga.

Ta ga prikaza u snu ohrabri; prošavši svom brzinom krajevima na putu do grada, osvoji Beroju. Smjestivši ondje većinu svoje vojske, podloži sebi ostalu zemlju preko svojih vojskovođa. Kad je to Demetrije čuo i razabrao zlosutnu buku Makedonaca u taboru, bilo ga je strah poći dalje da ne bi, došavši blizu kralja Makedonca[34] i veoma slavna, prešli k njemu. Stoga se okrene i pođe na Pira misleći da je on kao tuđinac Makedoncima mrzak. Kad se ondje utaborio njemu nasuprot, mnogi su iz Beroje dolazili i veličali Pira da je nepobjediv u oružju i sjajan junak a blag i čovječan prema zarobljenicima. Bilo ih je koje je sam Pir ubacivao da se izdaju za Makedonce i govore da je sada pravi čas da se otresu nemilog Demetrija prelazeći k čovjeku prijatelju naroda i vojnika. Većinu je vojske to uzbunilo pa stadoše pogledom tražiti Pira. Slučajno je bio skinuo kacigu i tek kad je to opazio i ponovno je stavio na glavu, prepoznavši ga po upadljivoj perjanici i jarčim rogovima[35] tako da su Makedonci, pritrčavajući k njemu, tražili lozinku[36] a drugi su stavljali na glave vijence od hrastovih grančica jer su vidjeli da su i Pirovi vojnici tako ovjenčani.[37] I već su se neki usudili govoriti samom Demetriju da će biti očevidno da je postupio razborito ako se mirno udalji i napusti vlast. Videći da se s tim savjetom podudara gibanje u taboru i uplašivši se, kradom umakne zaogrnuvši se pustenim klobukom[38] i priprostim vojničkim ogrtačem. Došavši, Pir tako bez boja zauzme tabor i bi proglašen makedonskim kraljem.

12. Ali kad se pojavi Lisimah držeći da je svrgavanje Demetrija zajedničko djelo njih obojice i tražeći podjelu kraljevstva, Pir prihvati Lisimahovu ponudu jer još nije sasvim čvrsto vjerovao Makedoncima, nego se među njima osjećao nesigurnim i podijeliše međusobno gradove i zemlju. To je za onaj čas poslužilo i zapriječilo rat između njih, ali su domala razabrali da diobom nisu učinili kraj neprijateljstvu nego početak optužbama i razmiricama. Ta kako će ljudi kojima nije ni more, ni gora, ni nenastanjena pustinja granicom lakomosti a niti im njihove neumjerene želje ograničuju međe što dijele Evropu i Aziju, kako će, kad je jedan s drugim u neposrednu dodiru, mirovati uz ono što već imaju ne čineći jedan dugome nažao, to je nemoguće reći, nego uvijek ratuju jer im je prirođeno da rade drugome o zlu i da mu zavide od dviju riječi, rat ili mir, upotrebljavaju kao novac onu koja im se desi pri ruci samo ako im je na korist a ne kako je pravedno budući da su većma pošteni kad priznaju da ratuju nego kad besposlicu i kratak predah od nanošenja nepravde nazivaju pravednošću i prijateljstvom. To je jasno pokazao Pir: stajući, naime, na put ponovnu jačanju Demetrijevu i sprečavajući njegovu moć koja se oporavljala kao od teške bolesti, on pođe Helenima u pomoć i uđe u Atenu. Uspne se na Akropolu i prinese žrtvu božici pa još istoga dana siđe a onda reče da cijeni naklonost i pouzdanje naroda u njega, ali da ipak, ako budu razumni, neće više nijednog kralja pustiti u grad niti mu otvoriti gradska vrata. Nato učini mir i s Demetrijem, ali doskora, kad je Demetrije otišao u Aziju, opet nagovoren od Lisimaha,

stane Tesaliju poticati na otpadništvo i ratovati protiv Demetrijevih posada u helenskim gradovima jer su mu Makedonci bili pouzdaniji dok ratuju nego kad su u dokolici a uopće nije ni sam bio rođen za mirovanje.

Napokon, kad je Demetrije u Siriji bio potpuno poražen pa se Lisimah osjećao sigurnim i dokonim, odmah je krenuo na Pira. I dok je Pir boravio kod Edese, udari on na njegov dovoz hrane i ovlada njime te tako najprije pritisne Pira oskudicom a onda stane pismima i razgovorima zavoditi makedonske prvake karajući ih što su sebi za gospodara izabrali čovjeka tuđinca čiji su preci uvijek bili makedonske sluge, dok tjeraju iz Makedonije Aleksandrova prijatelja i pouzdanika. Kako su se mnogi dali nagovoriti, Pir se poboja pa ode s epirskom i savezničkom vojskom izgubivši Makedoniju baš onako kako ju je i dobio. Zato se i ne smiju kraljevi tužiti na većinu naroda što prema svojoj koristi mijenjaju strane: ta povode se u tome za njima samima koji su učitelji nevjere i izdajstva i koji smatraju da najviše koristi izvlači onaj koji najmanje mari za pravdu.

13. Kad je Pir bio stjeran u Epir i napustio Makedoniju, dala mu je sudbina da ono što je imao uživa bez smetnje, da živi na miru i da kraljuje nad svojima. Ali to što nije drugima činio zla niti ga od drugih trpio on je držao dosadom koja izaziva mučninu kao što niti Ahilej nije podnosio dokolicu:

... nego drago izjedaše srce
Ostajuć' ondje a boja i cike bio je željan.[39]

Tražeći, dakle, našao je ovakvu priliku za nove pothvate. Rimljani su ratovali s Tarenćanima;[40] Tarenćani, koji niti su bili kadri podnositi rat niti su ga zbog naprasitosti i pokvarenosti pučkih vođa mogli završiti, zaključiše da Pira učine svojim vođom i pozovu ga u rat držeći da on ima od svih kraljeva najviše vremena a i da je najvrsniji vojskovođa. A od starijih i razumnijih građana jedni, koji su se izravno suprotstavljali toj odluci, propadali su[41] zbog vike i nasilja ratne stranke a drugi, videći to, ostavljahu skupštine. Ali jedan je valjan čovjek, po imenu Meton, onoga dana u koji su imali potvrditi tu odluku a kad je narod već sjedao na svoja mjesta u skupštini, uzevši vijenac uvela cvijeća[42] i malu zublju na način pijanaca, pošao u skupštinu kao u raspojasan ophod a pred njim je stupala frulašica. Pa kako svjetina u demokratskoj državi nema osjećaja reda, jedni, vidjevši to, pljeskahu a drugi se smijahu, ali nitko ga nije zaustavljao, nego su još pozivali žensku neka svira a njega neka stupi naprijed i pjeva i očekivalo se da će to učiniti. A kad je nastao muk, on reče: »Ljudi Tarenćani, dobro činite što ne kratite zabave i bančenja onima koji su toga željni dok im je to još moguće. A ako ste razboriti, još ćete se svi naužiti slobode jer vas čekaju drugi poslovi i drugi život i način življenja kad Pir dođe u grad.« Te riječi uvjeriše većinu Tarenćana a skupštinom se pronese žamor povlađivanja da dobro govori. Ali oni koji su se bojali da će biti izručeni Rimljanima ako dođe do mira stali su narod grditi što mirno trpi tako bestidno ponašanje bančitelja i pijanca i, skupivši se, izbace Metona napolje.

Kad su, dakle, tako potvrdili odluku, poslaše u Epir poslanike ne

samo u svoje ime nego i u ime sviju Helena u Italiji,[43] a oni su Piru nosili darove i govorili mu da trebaju samo vođu razumna i slavna a velike će se vojne snage okupiti odande, od Lukanaca, Mesapljana, Samnićana i Tarenćana, do dvadeset tisuća konjanika i oko tristo pedeset tisuća pješaka. To nije samo potaklo samog Pira, nego je i u Epiroćana razbudilo spremnost i volju za vojnom.

14. A bio je neki Kineja, čovjek Tesalac, koji se umnošću činio veoma vrsnim i za koga se držalo, jer je bio učenik govornika Demostena, da od tadašnjih govornika uopće jedini kao na slici podsjeća slušaoce na Demostenovu snagu i vještinu. Družio se s Pirom i, kad ga je Pir slao kao poslanika u gradove, Kineja je takvom zgodom potvrđivao onu Euripidovu da »sve osvaja govor

Pa vrši što i gvožđe može dušmansko«.[44]

Bar je Pir govorio da mu je Kineja riječima pribavio više gradova nego on sam sebi oružjem. I uvijek je toga čovjeka nadasve štovao i koristio se njime. Videći, dakle, tada Pira spremna za pohod u Italiju, ovaj zapodjene s njim ovakav razgovor našavši ga dokona: »Za Rimljane, Pire, kažu da su bojovni i da vladaju mnogim ratu vještim narodima. Ako bi bog dao da nadvladamo te ljude, koju će nam korist pribaviti pobjeda?« A Pir odgovori: »Pitaš, Kinejo, za ono što je očevidno. Pobijedimo li Rimljane, nema ondje ni barbarskoga ni helenskoga grada da nam je u boju ravan, nego ćemo jednim udarcem steći čitavu Italiju a nepoznavanje njezine veličine, ljepote i snage dolikuje valjda prije nekome drugom nego tebi.« Malo zastavši, Kineja reče: »Kad osvojimo Italiju, kralju, što ćemo onda?« I Pir, ne razabirući još njegovu misao, odvrati: »U blizini Sicilija pruža ruke, otok bogat i mnogoljudan, a veoma lako osvojiv; ta razdor je, Kinejo, sada ondje posvuda, bezvlađe po gradovima i naprasitost pučkih vođa otkako je umro Agatoklo.«[45] »To što kažeš vjerojatno je«, reče Kineja, »ali zacijelo nam je to međa ratovanju, zauzimanje Sicilije?« »Bog nam davao,« odgovori Pir, »pobjedu i uspjeh! To će nam biti tek uvodne borbe[46] za velike pothvate. Ta tko bi se suzdržao da ne posegne za Libijom i za Kartagom kad mu dođe na dohvat a umalo ju je zauzeo Agatoklo kad je krišom utekao iz Sirakuze i preplovio more s malim brojem brodova.[47] A da nam se, kad postanemo gospodari tih zemalja, nitko od naših, sada preuzetnih neprijatelja neće oprijeti, što da se o tome i govori?« »Nije potrebno,« reče Kineja, »ta jasno je da će uz toliku moć biti moguće ponovno osvojiti Makedoniju i sigurno vladati Heladom. Ali kad sve podložimo sebi, što ćemo tada?« Tad Pir, nasmiješivši se, reče: »Provodit ćemo mnogo vremena u besposličarenju, svakog dana, dragi moj, bit će pred nama trbušast vrč i u povjerljivim razgovorima razveseljavat ćemo jedan drugoga.« Kad je napokon dotle doveo Pira u razgovoru, Kineja reče: »Pa što nam onda sada stoji na putu ako se hoćemo prihvatiti vrčeva i provoditi vrijeme u dokolici jedan s drugim? Nemamo li to već sada i nije li nam bez muke na raspolaganju ono čega se namjeravamo domoći krvlju i velikim naporima i opasnostima nanijevši drugima i sami pretrpjevši mnoga zla?«

Tim riječima Kineja Pira više ozlovolji nego promijeni jer je spoznao koliku sreću ostavlja za sobom, ali nije se mogao odreći svojih nada za kojima je posizao.

15. Najprije stoga pošalje Kineju u Tarent s tri tisuće vojnika; zatim, kad je iz Tarenta dovezeno mnogo lađa za prijevoz konjice, natkritih lađa i svakovrsnih teretnih brodova, ukrcao je dvadeset slonova, tri tisuće konjanika, dvadeset tisuća pješadije, dvije tisuće strijelaca i pet stotina praćara. Kad je sve bilo spremno, isplovivši krene. Na sredini Jonskoga mora zahvati ga sjevernjak provalivši neočekivano za to doba godine. Pritiješnjen njime, sam se hrabrošću i odanošću mornara i kormilara održi i s mnogo muka i uz opasnost primakne se obali, ali ostalo se brodovlje smete a od raspršenih lađa jedne, zanijete s puta za Italiju, bile su odbačene u Libijsko i Sicilsko more a druge, koje nisu uspjele svladati Japigijski rt,[48] zateče noć i uzburkano i silovito more, bacajući ih na mjesta nepovoljna za pristajanje i muljevita, uništi ih sve osim kraljevske lađe. Ona je, dok su još valovi udarali s boka, odolijevala i veličinom i snagom izmicala nasrtajima mora; ali kad je vjetar okrenuo i s kopna zapuhao njoj u pramac pa je bila, okrenuta prednjim krajem protiv silnog valovlja, u opasnosti da je ono razbije a kako se opet činilo strašnijom od tadašnje nevolje prepustiti je podivljaloj pučini i udarcima vjetra sad odavde sad odande da je nose, Pir se diže i baci se u more a odmah oko njega nastade gorljivo natjecanje prijatelja i tjelesnih stražara da mu pomognu. Ali noć i visoki valovi koji su se razbijali uz silan štropot i povlačili s velikom silom otežavali su priskakanje u pomoć tako da je jedva, već za dana i tek kad se vjetar smirio, bio izbačen na obalu tijelom potpuno onemoćao, ali odupirući se nevolji bodrošću i snagom duha. Mesapljani, kod kojih je bio izbačen na suho, strčaše se da revno pružaju pomoć u nastalim neprilikama a istovremeno prispješe neke od spasenih lađa na kojima je bio sasvim malen broj konjanika, pješaka manje od dvije tisuće a slona dva.

16. S time pođe Pir u Tarent. Kad mu je Kineja, čim je doznao za njegov dolazak, doveo u susret svoje vojnike, ušavši u grad, ništa nije radio protiv volje Tarenćana niti je primjenjivao silu sve dok se njegovi brodovi ne spasiše s mora i dok se ne skupi veći dio njegove vojske. Tada, međutim, videći da je mnoštvo nesposobno bilo spasavati sebe bilo spasavati druge bez jake prisile, nego da su skloni tome da sjede kod kuće baveći se kupeljima i društvima dok on za njih vodi rat, zatvori vježbališta i šetališta gdje su lunjali i samo na riječima preuzimali položaje zapovjednika nad ratnim operacijama, ukine pijanke, pijane ophode i gozbe u nevrijeme te ih stane pozivati pod oružje i kod popisivanja unovačenih bio je tako neumoljiv i strog da su mnogi otišli iz grada zbog nenaviknutosti da im se zapovijeda nazivajući ropstvom to što nisu mogli živjeti po svojoj volji.

Kad bi javljeno da rimski konzul Levin ide na njega s velikom vojskom i ujedno hara Lukanijom, Piru još nisu pristigli saveznici, ali kako mu je bilo nepodnošljivo dopustiti i otrpjeti da se neprijatelj

primakne bliže, iziđe pred njih sa svojom vojskom poslavši prije toga Rimljanima glasnika ne bi li prije započinjanja rata htjeli primiti zadovoljštinu od italskih Helena uzevši njega za suca i posrednika. Ali kad Levin odgovori da niti su ga Rimljani izabrali za posrednika niti ga se plaše kao neprijatelja, pošavši dalje podigne tabor u ravnici između gradova Pandosije i Herakleje. Doznavši da su Rimljani blizu i da taboruju onkraj rijeke Lirisa,[49] dojaha do rijeke da razgleda njihov položaj. Vidjevši njihov bojni red, straže, zapt i ustroj tabora, zadivi se i prozbori najbližemu od svojih prijatelja: »Taj bojni red barbara, Megaklo, nije barbarski a kakav mu je učinak, saznat ćemo.« I već u brizi oko ishoda, odluči čekati saveznike a protiv Rimljana, ako prije pokušaju prijeći rijeku, postavi na nju stražu da im to zapriječi. Oni pak, nastojeći predusresti dolazak jedinica što ih je Pir odlučio čekati, poduzeše prijelaz preko rijeke, pješaci gazom a konjanici jašući preko nje na više mjesta tako da Heleni, pobojavši se opkoljavanja, uzmakoše i Pir se, vidjevši to, smete pa naredi zapovjednicima pješadije neka odmah postrojavaju svoje ljude u borbeni raspored i neka čekaju pod oružjem a sam sa svojim konjanicima, kojih je bilo tri tisuće, izjaše pokraj njih nadajući se da će zaskočiti Rimljane u neredu dok još prelaze rijeku i dok su raštrkani. Ali kad je ugledao mnoštvo štitova kako se pojavljuje iz rijeke i konjanike kako u redu idu na njega, učinivši zaokret konjem navali prvi otprve uočljiv ljepotom i sjajem svoga izvanredno ukrašena oružja i dokazujući djelima da mu hrabrost ne zaostaje za slavom, osobito zato što se, predajući se rukama i tijelom boju i krepko odbijajući neprijatelje pred sobom, nije smućivao u prosuđivanju niti je gubio prisutnost duha, nego je upravljao bitkom kao da je izvana nadzire sam jureći ovamo i onamo i donoseći pomoć onima za koje se činilo da su suzbijeni.

Tad Makedonac Leonat, opazivši nekog Italca kako se usredotočio na Pira vodeći konja prema njemu, uvijek mijenjajući mjesto istovremeno kad i on i slijedeći njegove pokrete, reče Piru: »Vidiš li, kralju, onog barbarina na bjelonogu vrancu? Nalik je na čovjeka koji snuje nešto veliko i strašno. Ta upiljio se pogledom u tebe i sav se ustremio na tebe pun žestine i vatre ne mareći za druge. Deder se ti čuvaj tog čovjeka!« Pir mu odgovori: »Onome što je suđeno, Leonate, nemoguće je pobjeći; ali ni taj ni netko drugi od Italaca neće se nekažnjeno sukobiti sa mnom.« Dok su još bili u riječi, onaj čvrsto uhvati koplje po sredini i okrene konja pa navali na Pira. Tad pogodi sam kraljeva konja a istovremeno Leonat, primaknuvši se, pogodi njegova. Kad su konji obojice pali, Pira njegovi prijatelji okružiše te ga istrgoše a Italca, koji se još borio, ubiše. Bio je rodom Frentanac,[50] zapovjednik konjaničke čete, imenom Oplaks.

17. To je Piru bila pouka da se više čuva; i videći da mu konjanici uzmiču, pozove svoju falangu[51] i svrsta je u bojni poredak, dok sam, predavši konjanički ogrtač i oružje Megaklu, jednom od prijatelja, i sakrivši se na neki način njegovim, nasrne na Rimljane. Ali pošto ga oni dočekaju i sraze se, dugo vrijeme bitka je bila neodlučna i pripovijeda se da se sedam puta ratna sreća okretala te su jedni bježali a drugi ih gonili i obrnuto. I zamjena oružja, koja je bila izvršena u prvi čas na spas kralju,

umalo nije preokrenula situaciju i upropastila mu pobjedu. Kad je, naime, mnoštvo neprijatelja jurnulo na Megakla, prvi koji ga udari i obori, po imenu Deksije, strgne mu kacigu i ogrtač i dojaše do Levina pokazujući mu ih i ujedno vičući da je ubio Pira. Pa kad je taj plijen bio nošen uzduž bojnih redova i pokazivan, nastade veselje i klicanje Rimljana a malodušnost i zaprepaštenje Helena sve dok Pir, saznavši što se dešava, ne projaha svojim bojnim redom otkrita lica pružajući borcima desnicu i dajući se prepoznati po svom glasu. Najzad, kad su najviše slonovi potisnuli Rimljane i jer su se konji još prije nego su se oni približili veoma uznemirili i odvlačili jahače s pravog pravca, Pir, pustivši tesalsku konjicu na njih dok su bili u zabuni, natjera ih u bijeg uz teške gubitke.

Dionizije[52] izvješćuje da je palo malo manje od petnaest tisuća Rimljana, po Hijeronimu[53] samo sedam tisuća; od Pirovih je ljudi po Dioniziju palo trinaest tisuća, po Hijeronimu manje od četiri tisuće; ali to su bili njegovi najbolji vojnici; također, Pir je izgubio prijatelje i zapovjednike kojima se uvijek najviše služio i u koje se najviše pouzdavao. No ipak, zauze tabor koji su Rimljani ostavili i privuče na svoju stranu njihove savezničke gradove; također opustoši mnogo zemlje i uznapredova toliko da od Rima nije bio udaljen više od tristo stadija.[54] Poslije bitke stiže k njemu mnoštvo Lukanaca i Samnićana koje izgrdi što su zakasnili, ali se očevidno veselio i ponosio što je samo sa svojim ljudima i Tarenćanima potukao veliku rimsku vojsku.

18. Rimljani nisu Levinu oduzeli zapovjedništvo. No ipak, kažu da je Gaj Fabricije rekao da nisu Epirćani pobijedili Rimljane nego Pir Levina misleći time da porazu nije kriva vojska nego njezino vodstvo. A dok su popunjavali jedinice i spremno sastavljali druge, držali su neustrašive i ponosite govore o ratu, čime prenerazište Pira. Odluči zato, poslavši najprije poslanstva, iskušati te ljude da li su skloni sporazumu držeći da uopće nije lagan pothvat osvojiti grad i potpuno ih svladati niti je to kadra izvršiti vojska kojom je raspolagao a da bi prijateljsko pomirenje poslije pobjede bilo jako dobro za njegovu slavu. Poslan bi, dakle Kineja i on je posjećivao uglednike i slao njihovim ženama i djeci darove od kralja. Ali nitko ne primi, nego svi, muškarci i žene, odgovoriše da će, ako bude službeno sklopljeno primirje, i oni kralju iskazati svoju naklonost i ljubav. Kad je pred senatom Kineja izrekao mnogo zavodljivoga i ljubeznoga, ništa ne prihvaćahu s veseljem niti s gorljivošću premda im je Pir nudio da će bez otkupa pustiti u bitki zarobljene njihove ljude i obećavao da će im pomoći da podlože sebi Italiju a za uzvrat je tražio samo prijateljstvo za sebe i sigurnost za Tarenćane i ništa drugo. No bilo je očito da je većina bila sklona miru jer su u jednoj velikoj bitki bili poraženi a čekala ih je druga s još većom vojskom budući da su se Piru pridružili Italci. Tada Apije Klaudije, ugledan čovjek, koji se, međutim, zbog starosti i sljepoće odrekao i okanio političkog djelovanja, tada kad su bile dojavljene kraljeve ponude i kad je učestao glas da senat kani izglasati prekid naprijateljstva, ne izdrža, nego, naredivši slugama da ga podignu, dade se u nosiljci odnijeti preko Foruma u vijećnicu a kad je

bio kod vrata, sinovi ga i zetovi prihvatiše, okružiše i uvedoše unutra dok je senat, iz obzira prema tome čovjeku, šutio pun poštovanja.

19. A on, kako stade, odande progovori: »Ranije sam, Rimljani, nesreću svojih očiju s mukom podnosio, a sada mi je žao što uz to što sam slijep nisam i gluh, nego slušam vaše sramotne zaključke i odluke koje uništavaju slavu Rima. Ta gdje su vam riječi što ih uvijek ponavljate cijelom svijetu, da je u Italiju došao onaj veliki Aleksandar i sukobio se s nama dok smo bili mladi i s našim očevima dok su još bili u punoj snazi, da ne bi sada bio pjesmom slavljen kao nepobjediv, nego bi ostavio Rim još slavnijim ili pobjegavši ili pavši negdje ovdje? Doista, dokazujete da je to isprazno hvalisanje i razmetanje kad se bojite Haonaca i Mološana, vječnog plijena Makedonaca, i dršćete pred Pirom koji je život proveo štujući i služeći uvijek bar jednoga od Aleksandrovih tjelesnih stražara[55] i sada tumara Italijom ne toliko pomažući ovdašnjim Helenima koliko bježeći od tamošnjih neprijatelja, obećavajući da će nam pribaviti prvenstvo onom vojskom koja nije bila dorasla da mu očuva malen dio Makedonije. Ne mislite stoga da ćete se njega riješiti učinivši ga sebi prijateljem, nego da ćete privući na sebe one koji će vas prezreti kao ljude koje svatko može lako svladati ako Pir otiđe nekažnjen za svoju drskost a još i primi Tarenćane i Samnićane kao nagradu za to što je ismijao Rimljane.«

Poslije tih Apijevih riječi obuzme senatore želja da nastave rat i pošalju Kineju natrag s odgovorom da će tek kad Pir ode iz Italije, ako želi, razgovarati o prijateljstvu i savezništvu, ali sve dok je on ovdje u oružju da će Rimljani protiv njega ratovati svom snagom ako i porazi u bitki još deset tisuća Levina. Pripovijeda se da je Kineja, dok je vodio te pregovore, ozbiljno se prihvativši posla i potrudivši se da razmotri njihov način života i da uoči odlike njihova državnog uređenja i ujedno porazgovorivši se s najodličnijima od njih, Piru između mnogoga drugog što je ispripovijedao rekao i to da mu se senat učinio vijećem mnogo kraljeva a što se tiče naroda da se boji da se ne bi pokazalo da se bore s drugom lernejskom hidrom: ta konzul je već skupio dvaput toliko vojnika koliko ih je prije pošlo u boj a ima još mnogo puta toliko Rimljana sposobnih da nose oružje.

20. Zatim stigoše poslanici da pregovaraju o zarobljenicima a na čelu im bijaše Gaj Fabricije za koga je Kineja rekao da ga Rimljani najviše cijene kao čestita čovjeka i valjana vojnika, ali veoma siromašna. Iskazujući njemu posebice prijateljstvo, Pir ga je pokušavao nagovoriti da primi zlata tobože ni za kakvu ružnu svrhu, nego nazivajući to znakom prijateljstva i gostoprimstva. Kad je Fabricije odbio, ostavi ga Pir taj čas na miru; a sutradan, hoteći ga prestrašiti jer još nikad nije vidio slona, naredi da postave najvećega od njih, zakrivena zastorom, iza njih dok su vijećali. Na dani znak zastor bi povučen u stranu a životinja, iznenada podigavši rilo, nadvije ga nad Fabricijevom glavom i ispusti strašan i hrapav glas. Ali on se mirno okrenu i nasmiješi pa reče Piru: »Niti me jučer pokolebalo tvoje zlato, niti danas tvoja životinja.« A kad su za večere razgovarali o raznim stvarima a najviše o Heladi i njezinim filozofima,

Kineja, slučajno spomenuvši Epikura, razloži učenje njegove škole o bogovima i o svrsi života, kako ovom smatra užitak, izbjegava javno djelovanje kao štetno i kao smetnju za blaženstvo a božanstvo preseljava sasvim daleko od osjećaja naklonosti, gnjeva i brige za nas u život bez truda i pun slasti. A dok je još bio u riječi, uskliknuvši reče Fabricije: »Herkule, o da se Pir i Samnićani drže tog učenja dok ratuju s nama!«

Tako je Pir, zadivivši se ponosu i značaju tog čovjeka, još većma želio da umjesto da ratuje sklopi prijateljstvo s njegovim gradom, i poticao je ovoga nasamu ako ishodi prestanak neprijateljstva, da pođe za njim i da s njime živi kao prvi od sviju njegovih drugova i vojskovođa. No kažu da je on mirno odgovorio: »Ali to ni za tebe, kralju, nije probitačno; ta isti oni koji te sada štuju i dive ti se, ako mene upoznaju, željet će više da im ja budem kralj umjesto tebe.« Takav je bio Fabricije. Pir pak ne primi te riječi sa srdžbom niti silnički, nego i prijateljima pripovijedi o duševnoj veličini Fabricijevoj a zarobljenike povjeri njemu jedinome da budu, ako senat ne izglasa mir, poslani natrag Piru pošto se pozdrave sa svojima i proslave Saturnalije.[56] I bili su poslani natrag poslije svetkovine budući da je senat izglasao smrtnu kaznu za onoga koji ostane.

21. Poslije toga, kad je Fabricije preuzeo konzulat, dođe k njemu u tabor čovjek noseći pismo što ga je napisao kraljev liječnik obećavajući da će otrovom umoriti Pira ako mu oni obećaju nagradu što je završio rat bez opasnosti za njih. Ali Fabricije, ozlovoljen nevjerom toga čovjeka i prenijevši slično raspoloženje na svog druga u službi, pošalje najvećom brzinom Piru pismo opominjući ga da se čuva zavjere. To je pismo glasilo ovako: »Gaj Fabricije i Kvint Emilije, rimski konzuli, pozdravljaju kralja Pira. Čini se da nisi uspješan ni u prosuđivanju prijatelja ni neprijatelja. Pročitavši ovo pismo što smo ti ga poslali, razabrat ćeš da ratuješ sa čestitim i poštenim neprijateljima a da se pouzdaješ u nepoštene i opake. Jer tu ti zavjeru ne otkrivamo iz želje za tvojom zahvalnošću,[57] nego zato da tvoja smrt ne donese nama klevetu i da se ne učini da smo rat završili lukavštinom kad već nismo mogli hrabrošću.« Pročitavši to pismo i uvjerivši se u postojanje zavjere, Pir liječnika kazni a Fabriciju i Rimljanima za uzdarje darova zarobljenike bez naknade i opet posla Kineju da mu isposluje mir. Ali Rimljani, ne hoteći primiti te ljude bez naknade niti ako je to zahvalnost neprijatelja niti ako je nagrada što se nisu ogriješili o njega, oslobodiše za nj isti broj Tarenćana i Samnićana a o prijateljstvu i miru nisu dopuštali da se bilo što razgovara prije nego Pir, uklonivši oružje i vojsku iz Italije, brodovima na kojima je došao ne otplovi natrag u Epir.

Kako su zbog toga prilike od njega tražile drugu bitku, prihvativši se opet svoje vojske, Pir krene i, pobivši se kod grada Askula[58] s Rimljanima i potisnut u krajeve nepogodne za konjicu i do rijeke obrasle drvećem i plahovite gdje slonovi nisu mogli prići ni napadati rimski bojni red, borio se uz mnogo ranjenih i poginulih sve do noći koja ga najzad rastavi od neprijatelja. Ali sutradan, manevrirajući tako da se pobije na ravnici i da slonovi prodru u neprijateljske redove unaprijed zaposjedne stražom nepogodna mjesta pa, izmiješavši sa slonovima mnogo suličara i strijelaca, povede snažno i silovito u boj svoju vojsku u gusto svrstanim

redovima. Ne imajući kao dan ranije mogućnost za krilne uzmake i bočne taktičke protuudare, Rimljani su bili prisiljeni da se bore na ravnu, licem u lice, i, nastojeći da potisnu helenske teško naoružane pješake prije nego navale slonovi, žestoko su se borili mačevima protiv sarisa[59] ne štedeći sebe i gledajući samo kako će raniti i oboriti, a ne mareći nimalo za svoje gubitke. Pripovijeda se da je poslije duga vremena njihov uzmak započeo na mjestu gdje je bio sam Pir potisnuvši neprijatelje pred sobom, ali najveći je uspjeh postigao jakošću i silom slonova jer Rimljani u takvu boju nisu mogli upotrijebiti svoju hrabrost, nego su smatrali da treba da odstupaju kao pred nadolaskom velika vala ili razorna potresa a ne da ostaju na svojim mjestima samo da ginu ništa ne uradivši, trpeći najgore bez ikakve koristi.

Premda bijeg do tabora nije bio dug, Hijeronim veli da je izginulo šest tisuća Rimljana a od Pirovih ljudi u Kraljevskim se spomenima[60] navodi da ih je palo tri tisuće petsto i pet. Dionizije,[61] međutim, ne izvješćuje niti o dvije bitke kod Askula niti o općepriznatom porazu Rimljana, nego da su se borili samo jednom do sunčeva zalaska i da su se onda jedva razdvojili kad je Pir bio sulicom ranjen u mišicu i kad su ujedno Daunijci[62] opljačkali njegovu prtljagu a da je jednih i drugih, i Pirovih vojnika i Rimljana, izginulo preko petnaest tisuća.

Obje se vojske raziđoše. I pripovijeda se da je Pir rekao nekome koji mu je čestitao na uspjehu: »Ako Rimljane pobijedimo još u jednoj bitki, potpuno ćemo biti upropašteni.« Izgubio je, naime, velik dio vojske s kojom je došao i sve prijatelje i vojskovođe osim nekolicine i nije bilo drugih da ih pozove a vidio je također da su italski saveznici sve mlitaviji, dok se Rimljanima kao iz vrela koje navire vojska od kuće obilato i brzo popunjava i oni zbog poraza ne gube odvažnost, nego im gnjev još pridodaje i snage i želje za pobjedom u ratu.

22. Ali dok je još bio u takvim neprilikama, opet ga obuzmu nove nade i dvojake zamisli koje su ga dovodile u nedoumicu. Došli su, naime, sa Sicilije ljudi nudeći mu Agrigent, Sirakuzu i Leontine i moleći ga da im pomogne istjerati Kartažane i osloboditi otok od tirana a istovremeno su iz Helade došli drugi javljajući da je Ptolemej Grom[63] s vojskom zaglavio u boju protiv Gala i da bi sada bio pravi čas da dođe onamo kad Makedonci trebaju kralja više nego ikada. Jako prekorivši sudbinu što mu je u jedan čas zajedno pružila prilike za velika djela i smatrajući da postojanjem dvojega gubi jedno od toga, kolebao se dugo vremena u svojim promišljanjima. Najzad, kako se činilo da sicilske prilike pružaju mogućnosti za veća dostignuća jer je izgledalo da je Libija blizu, okrenuvši se na tu stranu, posla odmah Kineju da unaprijed porazgovara, kako je običavao, s tim gradovima a sam, smjestivši u Tarent svoju posadu zbog čega su Tarenćani bili veoma nezadovoljni i tražili ili da čini ono radi čega je došao pomažući im u ratu s Rimljanima ili neka napusti njihovu zemlju i ostavi grad onako kako ga je preuzeo, ne odgovori im nimalo obzirno, nego, naredivši da miruju i čekaju trenutak koji mu bude odgovarao, otplovi.[64]

Stigavši na Siciliju, naiđe na pouzdano ispunjenje svojih očekivanja

i gradovi mu se gorljivo predavahu a gdje je trebalo boja i sile, ništa mu isprva nije odolijevalo, nego je, navalivši s trideset tisuća pješaka, dvije tisuće petsto konjanika i dvjesto lađa, istjerao Feničane[65] i podložio sebi područje kojim su oni vladali. A kako je Eriks bio najutvrđenije mjesto i imao mnogo branilaca, odluči jurišati na njegove zidine. I kad je vojska bila spremna, navuče na se potpuno naoružanje i, krenuvši na čelu svojih četa, zavjetuje se Heraklu da će prirediti igre i žrtvu kao nagradu za hrabrost[66] ako se sicilskim Helenima pokaže borcem dostojnim svog roda i položaja. Naredi da se trubom dade znak, strijelcima raspršiti barbare i, prislonivši ljestve, prvi se pope na zid. Mnogi mu se ondje suprotstaviše, ali on, braneći se, jedne gurne sa zida na jednu ili drugu stranu i baci dolje, a većinu mačem mrtve nagomila oko sebe. Njemu se ne dogodi ništa, nego se i pojavom neprijateljima ukazao strašan i pokazao je da je Homer[67] ispravno i iz iskustva izrekao da hrabrost kao jedina od vrlina često sa sobom nosi bjesomučne i mahnite provale žestine. A kad je grad bio zauzet, prinio je bogu žrtvu na veličanstven način i priredio predstave najrazličitijih natjecanja.

23. Od barbara u mesanskom kraju, zvanih Mamertincima,[68] koji su jako dodijavali Helenima te su nekima čak nametnuli obavezu plaćanja danka a bili su brojni i vješti ratovanju pa su ih stoga jezikom Latina i nazivali Marcijalima,[69] Pir pohvata pa pogubi njihove skupljače danka a njih same pobijedi u boju te onda razori mnoga njihova utvrđenja. Štaviše, Kartažanima je onda kad su bili skloni sporazumu i voljni plaćati novce, ako bi bili uspostavljeni prijateljski odnosi, i slati brodove, odgovorio težeći za većim da je s njima moguće samo jedno pomirenje i prijateljstvo ako, napustivši svu Siciliju, učine Libijsko more svojom granicom prema Helenima. Ali sada, ponesen svojom dobrom srećom i snagom i slijedeći nade zbog kojih je na početku pošao na pomorski pohod, kako je u prvom redu težio za Libijom i imao mnogo brodova s nedovoljnom posadom, skupljao je veslače, ali pri tom nije s gradovima postupao obzirno niti blago, nego ih je despotski i u srdžbi prisiljavao i kažnjavao premda takav nije bio odmah i u početku, nego je i više od drugih primamljivao ljude k sebi ljubeznim ophođenjem, pouzdavanjem u svakoga i ne dosađujući ničime drugima, a zatim, postavši od narodnoga vođe tiraninom, osim po surovosti izišao je na glas i po nezahvalnosti i nevjeri.

Pa ipak, dopuštali su mu to kao nužno iako teško podnoseći; ali kad Tenona i Sosistrata, vodeće ljude u Sirakuzi, koji su ga prvi nagovorili da dođe na Siciliju a kad je došao, odmah mu predali grad i pomogli podložiti sebi veći dio Sicilije, nije htio niti voditi sa sobom niti ostaviti za sobom jer ih je smatrao sumnjivima, te se Sosistrat, uplašivši se, odmetnuo a Tenona je smaknuo optuživši ga da isto snuje, njegov se položaj izmijenio ne malo po malo niti u pojedinostima, nego kad se u gradovima protiv njega pojavila strašna mržnja, jedni pristadoše uz Kartažane a drugi pozivahu Mamertince. No sada kad je posvuda vidio odmetništvo, pobune i silne zavjere protiv sebe, primi pismo od Samnićana i Tarenćana koji su se jedva u svojim gradovima odupirali ratu pošto su bili odsječeni

od svoje zemlje i molili za pomoć. To je bio prikladan izgovor da otplovi odande a da to ne bude smatrano bijegom niti očajanjem zbog tamošnjeg stanja stvari. A u stvari kako nije mogao držati u vlasti Siciliju koja je bila poput lađe bacakana olujom, nego je tražio načina da se izvuče iz toga, opet se bacio na Italiju. A pripovijeda se da se, već na odlasku, obazreo na otok i rekao onima oko sebe: »Kakvo li rvalište, prijatelji, ostavljamo Kartažanima i Rimljanima!« I to se, kako je naslutio, doskora obistinilo.

24. A kad su se barbari složili protiv njega na odlasku, pobivši se s Kartažanima u morskom tjesnacu, izgubi mnogo brodova a s ostalima uteče u Italiju, dok su se Mamertinci, kojih je ne manje od deset tisuća prije njega prešlo onamo, pobojali pobiti se u otvorenoj bitki, pa su, napadajući i nasrćući na nezgodnim mjestima, unijeli pometnju u cijelu vojsku. Padoše dva slona i izginu velik broj vojnika iz zalaznice. On sam, dojahavši od prethodnice, odbijao je neprijatelje i izlagao se opasnosti protiv ljudi izvježbanih u boju i srčanih. Kad je bio mačem ranjen u glavu i za kratko se povukao iz redova boraca, to još više dade poleta neprijateljima. A jedan od njih, istrčavši daleko pred ostale, čovjek golema tijela i sjajna oružja, drskim je glasom pozivao Pira da iziđe naprijed ako je još živ. Razljućen, Pir se vrati protiv volje svojih tjelesnih stražara i, proguravši se između njih, bijesan, poprskan krvlju i lica strašna na pogled, prije nego što je barbarin stigao udariti, zadade mu u glavu udarac mačem koji je snagom ruke i dobro iskovanim gvožđem prošao sve do dolje tako da su u jednom trenu dijelovi rasječena tijela pali svaki na svoju stranu. To zaustavi barbare da ne idu dalje zadivljeni i zastrašeni Pirom kao da je jedno od viših bića. Prešavši tako ostatak puta neuznemirivan, stiže u Tarent vodeći dvadeset tisuća pješaka i tri tisuće konjanika. Uzevši najbolje od Tarenćana, odmah ih povede na Rimljane koji su taborovali u samnitskoj zemlji.

25. Moć Samnićana bila je skršena i samopouzdanje im je klonulo jer su bili od Rimljana potučeni u mnogo bitaka. Bilo je u njih dosta srdžbe na Pira zbog njegova pohoda na Siciliju; zbog toga nije mu ih se mnogo pridružilo. Podijelivši svu vojsku na dva dijela, Pir posla jedne u Lukaniju da napadnu drugog konzula da ne bi došao u pomoć svom sudrugu u vlasti a druge sam povede na Manija Kurija koji se utaborio kod Beneventa na sigurnu mjestu i čekao pomoć iz Lukanije; a mirovao je djelomice i zato što su ga nepovoljna znamenja i žrtve odvraćale od aktivnosti. Žureći se stoga da napadne toga konzula prije nego što dođe onaj drugi, Pir uze svoje najbolje ljude i ratu najvještije slonove i krene noću na rimski tabor. Ali kako ga je zaobilazio dugačkim i gustom šumom obraslim putem, zublje im ne dotrajaše i desi se da vojnici zalutaše. I kako je zbog toga nastalo zakašnjenje, noć je prošla i skupa s dolaskom dana postade Pir vidljiv neprijateljima kako navaljuje spuštajući se s uzvisina tako da među njima izazva buku i komešanje. Kako su, međutim, žrtve Maniju bile povoljne a presudnost trenutka silila ga je da predusretne neprijatelja, izvevši vojsku iz tabora, udari na najisturenije od Pirovih vojnika i, natjeravši ih u bijeg, izazove strah kod čitave vojske tako da ih

je i nemalo palo a neke od slonova uhvati ostavljene. Ta pobjeda dovede Manija dolje u ravnicu da se ondje bori; i srazivši se u otvorenu boju, natjera dio neprijatelja u bijeg, ali drugdje, pritiješnjen slonovima i odbačen do tabora, pozva brojne straže koje su stajale na palisadama u oružju i čile. Pojavivši se nenadano iz svojih utvrđenih mjesta i gađajući slonove, ovi ih prisiliše da se okrenu i, uzmičući u bijegu natrag kroz redove svoje vojske, izazovu metež i zabunu koja pribavi Rimljanima pobjedu i ujedno premoć u boju za vrhovništvo. Jer stekavši svojom hrabrošću u tim borbama samosvijest, moć i slavu da su nepobjedivi, odmah osvojiše Italiju a malo kasnije Siciliju.

26. Tako su Pira iznevjerile njegove italske i sicilske nade pošto je šest godina potratio na ratove ondje i postradao u svojim pothvatima, ali je u tim porazima očuvao nesalomivim svoj junački duh; i smatralo se da je ratnim iskustvom, osobnom snagom i smjelošću nadaleko prvi među kraljevima svoga doba, no ono što je stekao djelima gubio je zbog varavih nada jer, žudeći za onim što nije imao, ništa od onoga što je imao nije dospio urediti kako treba. Stoga ga je Antigon uspoređivao s kockarom koji mnogo puta umješno baci kocke, ali se ne zna okoristiti svojim uspjehom.

Pir je natrag u Epir doveo osam tisuća pješaka i pet stotina konjanika, ali kako nije imao novaca, tražio je rat kojim će hraniti vojsku. Pa kad su mu se pridružili neki Gali,[70] provali za kraljevanja Antigona, sina Demetrijeva, u Makedoniju da plijeni i pljačka. Ali kad osvoji mnoge gradove a dvije tisuće vojnika prijeđoše k njemu, ponada se nečemu većem pa krene na Antigona i, napavši ga u klancima, baci mu u pometnju svekoliku vojsku. No Gali koji su sačinjavali Antigonovu zalaznicu a bili su veoma mnogobrojni odlučno mu se odupru. Pa kad se zametnula žestoka bitka, većina njih bude sasječena a vodiči slonova, opkoljeni, predadoše se sa svim životinjama. Toliko ojačan i oslanjajući se više na dobru sreću nego na promišljanje, Pir udari na makedonsku falangu preplavljenu metežom i strahom zbog predašnjeg poraza. Zato se suzdrže od navale i boja s njim našto on, pružajući desnicu i glasno zovući zapovjednike i četovođe, privuče na svoju stranu sve Antigonove pješake zajedno. Ovaj pak, bježeći s malim brojem konjanika, zadrži u vlasti samo neke od primorskih gradova a Pir, smatrajući da među tolikim uspjesima njegovoj slavi najviše pridonosi pobjeda nad Galima, najljepše i najsjajnije od plijena posveti u svetištu Atene Itonske[71] s ovim natpisom u elegijskim distisima:

Štitovi ovi dar su Ateni Itonskoj svetoj;
S junačkih Gala ih, znaj, skide Mološanin Pir
Svu Antìgonu vojsku kad pobi. A nije ni čudo:
Kopljanici su još svi Eakìdi[72] *i sad.*

Poslije bitke stane odmah osvajati gradove. Svladavši stanovnike Egea,[73] osim što je loše postupio prema njima, ostavio je u gradu i posadu Gala koji su se borili u njegovoj vojsci. A Gali, narod nikada sit novaca, navališe raskapati grobove ondje pokopanih kraljeva i razgrabiše blago a

kosti od obijesti razbacaše. Čini se da je to Pir podnio laka srca i ravnodušno ili zbog spriječenosti poslom odgodivši ili iz straha potpuno zanemarivši da kazni barbare. Zbog toga je među Makedoncima došao na zao glas. Još mu se položaj nije pravo sredio niti čvrsto ustalio a njegove su misli opet lebdjele prema drugim nadama. I rugajući se Antigonu, zvao ga je bestidnikom jer još nosi grimiz ne uzimajući građansku odjeću. A kad je došao Spartanac Kleonim i pozvao ga da pođe na Lakedemon, rado se odazvao. Kleonim je bio kraljevskoga roda, ali jer se činilo da je silovit i sklon samovlašću, nije stekao ni naklonosti ni povjerenja, nego je kraljem bio Arej. I to mu je bila otprije općenita pritužba protiv svih građana; osim toga, Kleonim se već postariji oženio lijepom djevojkom kraljevskoga roda, Hilonidom, kćeri Leotihidinom. Ona se zaljubi do ludila u Akrotata, Arejeva sina, momka u cvijetu mladosti, i tako učini Kleonimu, koji ju je volio, brak mučnim i ujedno ponižavajućim; nijednom, naime, Spartancu ne ostade skriveno da Kleonima žena prezire. Kad se tako političkim tegobama pridružiše i obiteljske, on u srdžbi i potištenosti povede protiv Sparte Pira s dvadesetpet tisuća pješaka, dvije tisuće konjanika i dvadesetčetiri slona tako da je po veličini Pirove oružane snage bilo odmah jasno da on ne smjera steći Spartu za Kleonima nego Peloponez za sebe, dok je to, dakako, bar na riječima tvrdokorno poricao i pred samim Lakedemonjanima koji su kao poslanici došli u Megalopol. Rekao je, naime, da je došao da oslobodi gradove koji su pod vlašću Antigona i da, tako mu Zeusa, pošalje svoje mlađe sinove u Spartu, ako nema kakve zapreke, da budu odgojeni po lakonskim običajima kako bi već time bili nadmoćni svim kraljevima. Tako izmišljajući i zavaravajući one koji su ga putem sretali, odmah čim je stigao u Lakoniju stade plijeniti i pljačkati; a kad su se spartanski poslanici pritužili da ratuje protiv njih bez objave rata, reče: »Pa i za vas Spartance znamo da drugima ne kazujete unaprijed što kanite činiti.« Nato mu jedan od prisutnih, po imenu Mandroklida, reče na lakonskom dijalektu: »Ako si bog, ništa nam se lošega neće dogoditi; ako pak čovjek, naći će se drugi i od tebe jači.«

27. Poslije toga nastavio je pohod na Lakedemon.[74] I dok ga je Kleonim poticao neka odmah po dolasku navali, pobojavši se da će vojnici, ako noću udare, opljačkati grad, Pir ih zadrži rekavši im da će isto uraditi za dana. Ta oni u gradu bili su malobrojni i nepripremljeni zbog iznenadne opasnosti a i Arej slučajno nije bio ondje nego na Kreti pomažući Gortinjanima u ratu. I upravo je to najviše spasilo grad što je nedostatak branilaca i slabost izazvala prezir napadača. Jer Pir je zanoćio na otvorenu misleći da neće biti nikoga da se bori s njime a prijatelji i heloti[75] tako su ukrasili i pripremili Kleonimovu kuću kao da će Pir večerati kod njega.

Kad je pala noć, Lakedemonjani najprije zaključiše da otpreme žene na Kretu, ali se one usprotiviše. Arhidamija[76] čak s mačem uđe u vijeće koreći u ime žena muškarce što smatraju za njih doličnim da žive pošto Sparta propadne. Zatim odluče naporedo s neprijateljskim taborom povući jarak i s jednog i drugog kraja postaviti kola zasuvši zemljom kotače do

pola tako da bi, imajući čvrsto uporište, bila teško savladiva zapreka slonovima. Dok su još bili s tim poslom na početku, dođoše k njima djevojke i žene, jedne u gornjim haljinama pripasavši donje, druge samo u donjima,[77] da pomognu starijima. Od muškaraca koji su imali poći u boj tražile su da počivaju i, preuzevši razmjeran dio, same svojim rukama iskopaše trećinu jarka. Bio je šest lakata širok, četiri dubok a dug osam pletara,[78] kako izvješćuje Filarh,[79] a po Hijeronimu manje. Kad su se sa svitanjem neprijatelji počeli micati, žene su mladima pružale oružje i, predajući im jarak, poticale su ih da ga brane i čuvaju govoreći da je slatko biti pobjednikom domovini pred očima a slavno umirati na rukama majki i žena pavši dostojno Sparte. Hilonida pak, uklonivši se od ostalih, imala je oko vrata vezanu omču da Kleomenu nè padne živa u ruke ako grad bude osvojen.

28. Sam Pir, dakle, udarao je sprijeda sa svojim teško naoružanim pješacima na guste redove spartanskih teških oružanika postrojene sučelice njemu i na jarak koji se nije moglo prijeći niti je borcima pružao siguran nogostup zbog mekoće zemlje. Ali njegov sin Ptolemej s dvije tisuće Gala i odabranih Haonaca, pošavši uzduž jarka, pokuša prijeći kod kola. Ova su, međutim, bila tako duboko i na gusto ukopana da nisu samo njima ometala navalu, nego i Lakedemonjanima pritjecanje u pomoć. A kad su Gali stali izvlačiti kotače i gurati kola u rijeku, mladi Akrotat, razabravši opasnost i pretrčavši kroz grad s tristo ljudi, zaobiđe Ptolemeja koji ga nije opazio zbog nekih nagiba tla sve dok nije napao njegove zadnje redove i prisilio ih da se okrenu i bore s njim pri čemu su jedni druge gurali u jarak i padali pod kola dok najposlije poslije velikoga krvoprolića teškom mukom napadači budu suzbijeni. A stariji i mnoštvo žena gledali su s divljenjem Akrotatov sjajan podvig. Pa kad se vraćao natrag kroz grad na svoj pređašnji položaj[80] pokriven krvlju i trijumfirajući, ushićen zbog pobjede, učinio se Lakonkama i većim i ljepšim te su zavidjele Hilonidi na njegovoj ljubavi. A neki od starijih pratili su ga vičući: »Idi, Akrotate, i ženi se Hilonidom! Samo rađaj Sparti valjane sinove!«

Oko samog Pira vodila se žestoka bitka i pored drugih Spartanaca koji su se sjajno borili najustrajnije se održao Filija i poubijao najviše napadača a kad je osjetio da malakše zbog velikog broja rana, ustupivši svoje mjesto drugome, pade među redove svojih da mrtav ne dođe u ruke neprijatelju.

29. Obnoć bitka bi prekinuta. I dok je spavao, Piru se ukaza ovakva prikaza. Činilo mu se da baca gromove na Lakedemon i da ovaj sav gori a da se on raduje. Od radosti se probudi i naredi svojim časnicima da drže vojsku spremnu a prijateljima ispripovijeda san uvjeren da će jurišem zauzeti grad. Pravo je čudo kako su drugi vjerovali da je u pravu, ali Lisimahu se prikaza nije sviđala, nego reče da se boji ne naviješta li i Piru božanstvo da za nj neće biti ulaza u grad kao što mjesta u koja je udario grom ostaju zabranjena ljudskoj nozi. No Pir, odvrativši da je to glupo zaludivanje svjetine i velika ludost a da treba, držeći svoje oružje u rukama, imati pred očima ono:

Jedno najbolji znak je ptičji: za Pira se boriť,[81]

ustane i sa svitanjem povede vojsku u napad.

Ali Lakedemonjani su se branili žarom i hrabrošću iznad svoje snage. I žene su bile ondje dodajući strijele i koplja, donoseći hranu i piće potrebnima i odnoseći ranjene. Makedonci pokušavahu zatrpati jarak snoseći velike količine drvlja koje je, nasipano, prekrivalo oružje i trupla mrtvih. I dok su se Lakedemonjani upinjali da to spriječe, ugledaše Pira kako se kraj jarka i kola na konju probija u grad. A kad nastade vika onih koji su branili to mjesto i trka i kuknjava žena i već je Pir projahao između kola i navaljivao na one pred sobom, propne se njegov konj pogođen kretskom strijelom[82] ispod trbuha i, boreći se sa smrću, zbaci Pira na klisku i strmu mjestu. U onoj zabuni njegovih pratilaca[83] oko njega dotrče Spartanci i strijelama ih sve potisnu. Poslije toga obustavi Pir i drugdje borbu misleći da će Lakedemonjani ponešto popustiti sad kad su im gotovo svi borci poizranjavani a mnogo ih je palo. Ali dobra sreća grada, bilo iskušavajući junaštvo njegovih ljudi ili dokazujući kolika joj je moć u teškim prilikama, dovede im u pomoć Antigonova vojskovođu Fočanina Aminiju s plaćenicima kad su već nade Lakedemonjana bile jadne, i tek što je taj bio primljen u grad, dođe im s Krete kralj Arej vodeći dvije tisuće vojnika. Žene se odmah raspršiše svojim kućama ne držeći više dličnim da se miješaju u ratne poslove a muškarci, otpustivši one koji su mimo svoje dobi od nevolje stali pod oružje, svrstaše se za bitku.

30. Pira je pak zbog tih pojačanja još više obuzela odvažnost i ambicija da svlada grad; ali kako nije ništa postizavao, pretrpjevši gubitke, odustane od opsade i stane harati zemlju namjeravajući da ondje prezimi. Ali ono je moralo biti i nije se dalo izbjeći. U Argu, naime, bijaše razdor između Aristeje i Aristipa. A kako se činilo da Aristip uživa Antigonovo prijateljstvo, Aristeja, preduhitrivši ga, pozva Pira u grad. On pak, uvijek u mislima prevrćući jednu nadu za drugom i koristeći se jednim uspjesima kao polaznom točkom za druge a hoteći svoje neuspjehe nadoknaditi drugim pothvatima,niti poraz niti pobjedu nije činio granicom uznemiravanju sebe i drugih. Stoga odmah krene u Arg. A Arej je postavivši mnoge zasjede i zaposjevši najnezgodnija mjesta na putu, nanosio teške gubitke Galima i Mološanima koji su sačinjavali zalaznicu.

Piru je gatar prorekao po žrtvi koja nije imala jetara[83a] gubitak jednog rođaka, ali tada, u kritičnom času, zaboravivši se u onoj buci i vrevi, naredi sinu Ptolemeju da pođe s njegovim pratiocima zalaznici u pomoć dok se on sam, izvlačeći vojsku brže iz uskih klanaca, polako povlačio. Ljuta se bitka zametne ondje gdje je bio Ptolemej i dok su se birani Lakedemonjani koje je vodio Eualko borili s borcima ispred njega, čovjek koji je umio udariti i bio brz u trčanju, imenom Oris iz Aptere na Kreti, pritrčavši sa strane, udari i obori mladića koji se žestoko borio. Kad je on pao i oni oko njega nagnuli u bijeg, Lakedemonjani, goneći ih kao pobjednici, neopazice skupa s bjeguncima zalete se u ravnicu i tu im Pirovi teško naoružani pješaci odsijeku odstupnicu a Pir, koji je upravo doznao za sinovljevu smrt i bio teško potresen, okrene na njih mološku konjicu. I prodrijevši prvi u redove Lakedemonjana, nasićivao se njiho-

vom krvlju; on koji se uvijek pokazivao u oružju na poseban način neodoljivim i strašnim tada je smjelošću i žestinom nadmašio sve što je pokazao u svojim ranijim bitkama. Kad je nagnao konja na Eualka, ovaj, zastavši sa strane, zamalo mačem ne rasiječe Piru ruku kojom je držao uzdu, ali ovako, udarivši, samo odsiječe uzdu. A Pir, probovši ga udarcem koplja, istovremeno pade s konja i sada kao pješak pobi sve odabrane Spartance koji su se borili pod Eualkovim zapovjedništvom. I taj je težak i nepotreban gubitak kad je rat već bio završen priskrbilo Sparti častoljublje njezinih zapovjednika.

31. Pir pak, kao da je dovršio posmrtnu žrtvu svome sinu i pošto je proslavio njegov pokop sjajnim igrama te dao oduška velikom dijelu svoje tuge u bijesu na neprijatelje, povede vojsku na Arg. I kad je doznao da je Antigon već zaposjeo uzvisine nad ravnicom, utabori se kod Nauplija.[84] Sljedećeg dana posla Antigonu glasnika nazivajući ga bijednikom i pozivajući ga da siđe u ravnicu da se s njime bori o kraljevstvo. Ali Antigon odgovori da se njegov način ratovanja više oslanja na korištenje povoljnim prilikama nego na oružje a da su Piru otvoreni mnogi putovi u smrt ako nema vremena živjeti. A obojici dođoše poslanici iz Arga moleći ih da se udalje i da dopuste da grad ne pripadne ni jednom ni drugom, nego da bude sklon obojici. Antigon se dade nagovoriti i ponudi Argivcima sina za taoca a Pir je pristajao da se udalji, ali kako nije davao jamstvo, sumnjali su u njega.

Štaviše, samom se Piru ukaza važno pretkazanje. Jer glave žrtvovanih goveda, već ležeći odvojene od tijela, vidjeli su kako pružaju jezik i liže vlastitu krv a u gradu Argu proročica Apolona Likejskog istrčala je vičući da vidi grad pun leševa i krvi i da je orao došao na mjesto bitke i onda nestao.

32. Za duboka mraka Pir, primakavši se zidinama i našavši da im je Aristeja ostavio otvorena vrata koja zovu Dijamperes,[85] ostade neprimijećen sve dok se njegovi Gali nisu krišom uvukli u grad i zaposjeli trg; ali kako gradska vrata nisu mogla propustiti slonove pa su zbog toga morali s njih skidati tornjeve i zatim ih u mraku i metežu ponovno postavljati te je to prouzročilo gubitak vremena, Argivci, opazivši što se zbiva, potrčaše u Aspidu[86] i u utvrđena mjesta i, šaljući po Antigona, pozvahu ga da dođe. Približivši se gradu, on je držao vojsku u pripravnosti a svoje zapovjednike i sina posla u grad sa znatnom pomoći. Dođe i Arej s tisuću Krećana i najpokretnijih[87] Spartanaca i svi zajedno udare na Gale i izazovu među njima veliku pometnju. A Pir, ušavši uz bojne poklike i viku pokraj Kilarabisa,[88] kako Gali nisu njegovim ljudima uzvraćali poklicima bodro i ohrabrujući, nasluti po njihovu glasu da su smeteni i u nevolji te požuri sa svojim četama gurajući pred sobom konjanike koji su se teško kretali među kanalima kojih je grad bio pun i zbog toga su zapadali u pogibao. U toj noćnoj bitki bilo je posve nejasno što tko radi ili zapovijeda i bilo je vrludanja i raspršivanja po uskim ulicama a od zapovjedništva nije bilo nikakve koristi zbog mraka, ispremiješane vike i tjesnoće prostora pa su i jedni i drugi samo uzaludno gubili vrijeme čekajući dan.

Kad je najzad svitalo, pogled na Aspidu prepunu neprijateljskih teških oružanika smete Pira a kad među brojnim zavjetnim darovima na trgu opazi vuka i bika od mjedi prikazane kako se sukobljuju u borbi, prepadne se sjetivši se jednog starog proroštva da mu je suđeno da umre kad ugleda vuka kako se bori s bikom. Argivci pripovijedaju da su ti likovi postavljeni kod njih kao spomen na jedan davni događaj. Danaj[89] je, naime, kad je prvi put stupio na njihovu zemlju kod Piramije u Tireatidi,[90] idući u Arg, ugledao vuka koji se borio s bikom. Danaj pomisli da vuk predstavlja njega (jer je tuđinac i napada domaće kao i on) te je promatrao borbu do kraja i kad je vuk nadjačao, zavjetovavši se Apolonu Likejskome,[91] navali na grad i nadvlada pošto je pobunom bio istjeran Gelanor koji je tada kraljevao Argivcima. To se, dakle, pripovijeda o tom zavjetnom daru.

33. Klonuvši duhom pri pogledu na to a ujedno i zato što mu nijedno od onoga čemu se nadao nije polazilo za rukom, Pir naumi da se vrati; no bojeći se uskoće gradskih vrata, posla nalog svom sinu Helenu, koga je ostavio izvan grada s većim dijelom vojske, neka razvali dio gradskog zida i prihvati one koji budu onuda izlazili iz grada ako ih budu uznemirivali neprijatelji. Ali uslijed žurbe i meteža glasnik nije donio nikakvu jasnu zapovijed, nego je čak nastao potpun nesporazum i mladić s preostalim slonovima i najboljim vojnicima krene kroz gradska vrata u grad da pomogne ocu. No Pir se već vratio. I dok mu je trg pružao prostora da se povlači i bori, okrećući se, na uzmaku je odbijao napadače, ali kad je s trga bio potisnut u usku ulicu koja je vodila gradskim vratima i naletio na one koji su mu iz suprotnog smjera hitali u pomoć, jedni od njih nisu ga čuli kad im je vikao neka se povlače a druge, koji su bili posve voljni da ga poslušaju, sprečavali su u tome oni odostrag koji su grunuli od gradskih vrata. Jer najveći je slon pao poprijeko na gradskim vratima i ričući ležao na putu onima koji su se vraćali; a drugi slon po imenu Nikon (jedan od onih koji su prije ušli u grad), nastojeći da pronađe svog vodiča koji je zbog rana spao s njega i srćući ususret onima koji su uzmicali iz grada, ispremiješao je prijatelje i neprijatelje podjednako ih gurajući. I padali su jedni preko drugih sve dok nije, našavši mrtvaca, podigao ga surlom i, položivši ga preko obiju kljova, okrenuo se natrag kao mahnit obarajući i ubijajući one na koje se god namjerio. Budući da su bili tako gnječeni i stiskani jedni uz druge, nitko nije mogao ništa sam za sebe učiniti, nego se cijelo mnoštvo, kao čavlima zakovano u jedno tijelo, ljuljalo i okretalo sad ovamo sad onamo. I malo je bilo mogućnosti za borbu s onima od neprijatelja koji su neprestano bivali uklještivani među njima ili su napadali odostrag, a najviše su pri tome zla sami sebi nanosili. Jer isukan mač ili napereno koplje nije bilo moguće povući natrag niti staviti opet u korice, nego bi probadalo sve na što se namjerilo i tako su ginuli naliječući jedni na oružje drugih.

34. A Pir, videći oluju kako bjesni oko njega i zapljuskivanje valova, skinuvši vijenac koji je kao znak raspoznavanja ukrašavao njegovu kacigu, dade je jednom od svojih pratilaca a sam, pouzdavši se u svog konja, jurne

među neprijatelje koji su ga slijedili i, kad ga kroz oklop pogodi koplje, ali mu ne zadade smrtnu niti tešku ranu, on se okrene protiv onoga koji ga je pogodio, a bio je to Argivac, ali ne jedan od uglednika, nego sin siromašne postarije žene. A ona, promatrajući tada bitku kao i sve druge žene s krova, kad razabere da joj se sin sukobio s Pirom, uzrujavši se zbog opasnosti koja mu prijeti, podigne objema rukama crijep te ga baci na Pira. Kako mu je pao na glavu i smrskao mu kralješke pri dnu zatiljka, oči mu se zamute a ruke ispuste uzde. On sam, srušivši se s konja kod Likimnijeva groba,[92] padne neprepoznat od većine. Ali neki Zopir, jedan od Antigonovih vojnika, i dvojica ili trojica drugih, pritrčavši i prepoznavši ga, odvukoše ga u neko predvorje kad je već počeo dolaziti k sebi od udarca. Zopira, koji je trgnuo ilirski kratki mač da mu odsiječe glavu, pogleda tako strašnim pogledom da se Zopir prestravio te su mu se ruke tresle, ali je ipak pokušao da izvede svoju namjeru, no sav smeten i zbunjen ne zasiječe kako treba, nego kraj usta i brade te mu sporo i teškom mukom otkine glavu. Već ih je više znalo što se dogodilo i, dotrčavši, Alkionej[93] zatraži glavu kao da bi je raspoznao. A kad je dobije, odjaše k ocu i baci je preda nj dok je sjedio s prijateljima. Ali kad je Antigon ugleda i prepozna, otjera sina udarajući ga štapom i nazivajući ga prokletnikom i barbarinom a sam, zaklonivši oči ogrtačem, zaplače jer se sjetio djeda Antigona i oca Demetrija, primjera promjenljivosti sudbine iz vlastite obitelji.[94]

Glavu i tijelo Pirovo, dakle, uredi i spali. A kad se Alkionej, slučajno susrevši Helena[95] potištena i odjevena malenim i priprostim ogrtačem, prijazno njemu obratio i odveo ga svome ocu, Antigon, vidjevši to, reče: »Ovo ti je, sine, bolje od onoga prije, ali ni sada nisi učinio pravo što mu nisi skinuo tu halju koja više sramoti nas[96] koje smatraju pobjednicima.« Zatim prijazno pozdravivši i lijepo odjenuvši Helena, posla ga u Epir a i s Pirovim je prijateljima postupao blago kad je postao gospodarem njegova tabora i čitave njegove vojske.

Bilješke

[1] Pelazgo je mitski praotac Pelazga koji su po grčkoj tradiciji nastavali Grčku prije Grka; Faetont je izvorno epitet boga sunca Helija, npr. u *Odiseji* V 479.
[2] Po priči, ostalo je poslije općeg potopa samo njih dvoje na životu.
[3] U Epiru, sjeverozapadnoj grčkoj pokrajini.
[4] Ridokosi.
[5] Hilo, najstariji sin Heraklov.
[6] Vidi se da je već u antici pripadnost Epirećana Grcima bila dvojbena. Ali *áspetos* je grčka riječ i znači »neizrecivi, neiskazivi, neizrecivo veliki.«
[7] Rat što su ga Atenjani poveli na vijest o smrti Aleksandra Velikog 323–322, nazvan po tesalskoj utvrdi Lamiji gdje su isprva Grci imali uspjeha. Rat se završio porazom Grka kod Kranona 322.
[8] Leosten je vodio Grke i potukao Makedonca Antipatra g. 323. a kad je pao, preuzeli su vodstvo Grka Antifil i Menon.
[9] Neoptolem, sin Aribin, dakle stric Eakodov. Njegov je unuk bio Aleksandar Veliki.
[10] Sin Antipatrov, od god. 316. pr. n. e. vladar u Makedoniji.
[11] Oko 1,100.000 predratnih (do 1914) zlatnih francuskih franaka.
[12] God. 302.
[13] Unuk istoimenog Alketinog brata iz glave 2.
[14] Rodila ga je žena Aleksandra Velikog Sogdijanka Roksana poslije Aleksandrove smrti. Kasandar ga je dao smaknuti g. 311. zajedno s njegovom majkom.
[15] Kasandar, Seleuk, Lisimah i Ptolemej pobijedili su Antigona u toj bitki god. 301. Antigon je pao a Demetrije izgubio kraljevstvo ali je doskora opet sebi stvorio moćnu državu u Grčkoj (vidi njegov životopis). Tako je propala posljednja nada da se ponovno ujedini golema država Aleksandrova. »Svi kraljevi« nasljednici su Aleksandra Velikog (»dijadosi«).
[16] Inače nepoznat Makedonac.
[17] Stara prijestolnica Epira.
[18] Grč. Areju (»posvećenom bogu rata Aresu«, onda »ratobornom, junačkom, bojnom«).
[19] Na izlazu iz Korintskog zaljeva, nasuprot rtu Akciju gdje je kasnije August pobijedio Antonija i osnovao grad Nikopol.
[20] Nisu pripadale staroj Makedoniji, nego su ih stekli posljednji vladari. Drugi tumače: stečenih u tome ratu.
[21] Na jugu Epira.
[22] Vladao je u Trakiji i prednjoj Aziji.
[23] Oko 1,650.000 zlatnih francuskih franaka.
[24] Aleksandra Velikog (ili Makedonskog).
[25] Aleksandar Veliki držao je vrat i glavu ponešto nagnute ulijevo, što su mnogi oponašali.
[26] Taj je životopis izgubljen (vidi predgovor). U *Titu Flamininu* 21 prvi je Aleksandar, drugi Pir a treći Hanibal.
[27] Aerop. Ništa nije poznato ni o tom čovjeku ni o njegovoj smrti.
[28] Tako proklinje Edip sinove u Euripidovim *Feničankama* stih 69. Prijevod Kolomana Raca.
[29] God. 288.
[30] Demetrijev otac Antigon pokušao je obnoviti državu Aleksandra Velikog, ali je taj pokušaj osujetila koalicija ostalih Aleksandrovih nasljednika u bitki kod Ipsa 301.

[31] Ptolemeja, Seleuka i Lisimaha.
[32] U Makedoniji.
[33] Nisejsko je polje u Perziji, na glasu s kraljevskih ergela. Aleksandar je našao još oko 50.000 konja a inače ih je znalo biti do 150.000.
[34] Lisimaha.
[35] Na kacigi je imao dva roga. Bili su simbol snage i možda su podsjećali na ovnujske rogove koje je Aleksandar Veliki stavio na svoju kacigu kao sin boga Zeusa Amona.
[36] Time su ga priznavali svojim zapovjednikom.
[37] Vijenci od hrastovih grančica kod Epirana podsjećali su na sveti hrast u Dodoni.
[38] Dio makedonske kraljevske odore.
[39] U Homerovoj *Ilijadi* I, 491–492.
[40] God. 282.
[41] Kao što glumci propadnu na predstavi: kazališna metafora.
[42] Kao da dolazi sa sinoćnje zabave.
[43] Tarent je bio grčka naseobina (kolonija) u Italiji.
[44] U *Feničankama*, stih 516–517. Gornji se stih citira s malom preinakom. Prijevod Kolomana Raca.
[45] Nakon 28-godišnje vladavine kao tiranin i kralj sirakuški umrije god. 289. kao 72-godišnjak od otrova.
[46] Metafora iz kazališnog života: u kazalištu bila su to preliminarna natjecanja pjesnika ili uvodni ceremonijalni ophod glumaca.
[47] God. 311. potukli su ga Kartažani. Ostavljen od saveznika, opsijedan u Sirakuzi, probije se kroz obruč i navali na samu Kartagu, ali se morao vratiti kući jer su se neki gradovi pobunili protiv njega.
[48] Danas Capo di Leuca, zatvara Tarentski zaljev na istoku; najisturenija je jugoistočna točka Italije.
[49] Po drugima Sirisa (danas Sinno?).
[50] Frentanci, hrabro pleme u srednjoj Italiji, susjedi i saveznici Samnićana.
[51] Izvorno naziv posebne vrste makedonskog pješačkog bojnog reda (formacije), kod Plutarha naziv i za grčki pa i za rimski bojni red.
[52] Dionizije Helikarnašanin živio je za cara Augusta u Rimu i pisao između ostalog rimsku povijest.
[53] Pisao je povijest Aleksandrovih djela i njegovih nasljednika.
[54] 57,6 km.
[55] Sarkastična aluzija na Ptolemeja i Demetrija.
[56] Svetkovina u prosincu kao uspomena na zlatno doba kad je vladao bog Saturn (identificiran s grčkim Kronom) i kad su ljudi bili jednaki. Za Saturnalija robovi su uživali sve povlastice slobodnih građana.
[57] »Jer da to činimo iz uslužnosti očekujući od tebe protuuslugu, ne bismo bili pošteni«.
[58] Grad u Apuliji, istočno od Beneventa, danas Ascoli di Puglia ili di Satriano.
[59] Dugačko makedonsko koplje pješadije u falangi.
[60] Službeni zapisi o ratovima sastavljanje kojih je nadgledao sam Pir koga neki stari pisci spominju i kao njihova autora. Slični su dnevnici bili vođeni već na vojnama Aleksandra Velikog.
[61] Helikarnaški u XX knjizi (glave 1–3) *Rimske povijesti*.
[62] Rimske pomoćne trupe iz Arpina u Apuliji.
[63] Ptolemej Kerauno (»Grom«), sin Ptolemeja Spasitelja (Sotera); poslije smrti Seleuka Pobjeditelja (Nikatora) prigrabio je Makedoniju, ali je pao u borbi s Grcima a naslijedio ga je Demetrijev sin Antigon Gonata.
[64] Početkom god. 278.
[65] To jest Kartažane.
[66] Eriks je izvorno ime planine, danas Santo Giuliano, na zapadu Sicilije, nedaleko Drepana, a na vrhu joj je stajao hram Venere (grč. Afrodite) Ericine. Grad je ležao na zapadnim padinama planine. U mitu je Eriks div s kojim se Heraklo rvao i, pobijedivši ga, stekao Siciliju »kao bojnu nagradu«: odatle malo nejasan Plutarhov izraz »nagrada za hrabrost«.
[67] Npr. *Ilijada* V 185, VI 101, IX 238.
[68] Bili su to plaćenici iz Kampanije, zvani Mamertinci po Mamertu (drugo ime boga rata

Marta). Poslije Agatoklove smrti ušli su u Mesanu (Mesinu) i poubijali muškarce. Sirakuza im to oprosti, štoviše, dopusti im da zauzmu neke gradove. U Pirovo su doba pristali uz Kartažane.

[69] *Martiales*, od *Mars* = bog rata Mart (grčki *Areioi*, od *Ares*, isto).

[70] Oplijenili su Delfe. Potukao ih je Antigon Gonata god. 278. i uzeo kao plaćenike u svoju vojsku.

[71] Iton, grad u Tesaliji.

[72] Eakovići. Eak je bio Ahilejev djed.

[73] Ege su bile stara makedonska prijestolnica.

[74] Prema vijestima kod drugih pisaca, prethodno je Pir pred samim gradom Spartom (ili Lakedemonom) potukao Spartance.

[75] Državni robovi u Sparti.

[76] Baka kralja Agisa (vidi životopis).

[77] Po nekima, gornju haljinu (himatij) i donju (hiton) nosile su udate žene, samo donju djevojke.

[78] Lakat: 0,48 m, pletar: 32 m.

[79] Filarh iz Atene, suvremenik Aratov (vidi životopis), napisao je povijest od Pirove vojne na Peloponez do smrti Kleomenove (vidi životopis), dakle, od 272. do 219, u 28 knjiga. Sačuvani su samo oskudni fragmenti.

[80] Prikaz nije jasan. Čini se da su kola bila u više redova (»nagusto«) ukopana na krajevima jarka koji je jednim krajem dopirao do rijeke Eurote koja je tekla pokraj Sparte. Akrotat je napustio svoj položaj kod kola, protrčao gradom do mosta preko Eurote, prešao most i onda na drugome mjestu pregazio ponovno rijeku i tako dospio iza leđa Ptolemeju. Odbacivši njegove ljude, probio se natrag u grad i vratio se na svoj prvobitni položaj.

[81] Riječi iz *Ilijade* XII 234. To odvraća Hektor Pulidamantu kad ga ovaj zbog nepovoljna znamenja odvraća od polaska u boj. Hektor veli: »za otadžbinu se borit'« (Maretić–Ivšić).

[82] Tj. od kretskog strijelca. Krećani su bili strijelci na glasu.

[83] Prema Arijanu (opisao je, uz ostalo, vojevanje Aleksandra Makedonskog ili Velikog), pratioci su bili konjanici od domaćeg življa, dakle Makedonci, koji su pratili kralja. Slično mora da je bilo i kod Pira.

[83a] Oblik i boja jetara žrtvene životinje smatrani su osobito važnima pri proricanju. Ako je žrtva bila »bez jetara« (tj. ako je manjkao koji režanj), bio je to veoma loš predznak.

[84] Oko 7,5 km jugoistočno od Nauplija.

[85] Doslovno značenje »skroz«, dakle »Prolaz«. To su bila istočna vrata grada Arga.

[86] Posebno utvrđena uzvisina u citadeli (akropoli, gradskoj tvrđi) Larisi u Argu. Aspida inače znači »štit«.

[87] Bile su posebne, lako naoružane i veoma pokretne trupe.

[88] Vježbalište izvan grada blizu vrata Dijamperes.

[89] Došao je s 50 kćeri iz Egipta bježeći pred bratom Egiptom i njegovih 50 sinova.

[90] Piramija je grad u pokrajini Tireatidi ili Kinuriji, zapadnom dijelu Argolide koji graniči s Lakonijom i često je bio uzrokom krvavih ratova između Arga i Sparte.

[91] Grč. *lýkos* »vuk«. Obično se prevodi: »Apolon koji uništava vukove«. Ali vjerojatnije je da pridjevak Likejski dolazi od *leukós* »bijel, sjajan« i označuje Apolona kao boga svjetlosti.

[92] Heroja Likimnija, sina Elektrionova, ubio je Heraklov sin Tlepolem. Njegov je grobni humak bio u ulici koja je vodila do vrata Dijamperes.

[93] Sin Antigona Gonate.

[94] Antigona je pao u bitki kod Ipsa a Demetrija je uhvatio Seleuk i umro je u sužanjstvu.

[95] Sin Pirov.

[96] Naime, više nego Helena koji je nosi.

GAJ MARIJE

(oko 158/7–86. pr. n. e.)

1. Treće ime[1] Gaja Marija nismo u stanju reći kao što niti Kvinta Sertorija koji je zaposjeo Hispaniju niti Lucija Mumija, osvojitelja Korinta;[2] jer pridjevak Ahejski Mumiju je pripao po njegovu velikom vojničkom uspjehu kao Afrički Scipionu i Makedonski Metelu.[3] To je i glavni dokaz kojim Posejdonije[4] misli da pobija one koji smatraju da je treće ime Rimljanima osobito ime kao Kamilo, Marcelo ili Katon; da je, naime, tako, oni sa samo dva imena ne bi imali osobnog imena. Ali njegovoj pažnji izmiče da tim zaključivanjem lišava osobnog imena žene: jer nijednoj se ženi od imenā ne nadijeva ono prvo koje Posejdonije smatra pravim vlastitim imenom kod Rimljana. Od ostala je pak dva jedno zajedničko, po njemu, cijeloj obitelji, kao Pompeji, Manliji ili Korneliji (kao što bi netko mogao spomenuti[5] Heraklovićе ili Pelopovićе) a drugo je pridjevak koji se nadijeva po nadimku prema naravi ili izgledu odnosno nedostacima tijela, na primjer Makrin, Torkvat ili Sula[5] (kao što je[6] Mnemon, Gripo ili Kalinik[7]). U takvim stvarima, međutim, neujednačenost upotrebe daje mnogo prilike za dijalektičko raspravljanje.

2. Što se tiče Marijeve vanjštine, vidjeli smo u Raveni, u Galiji,[8] njegov mramorni kip koji potpuno odgovara onome što se govori o oporosti i oštrini njegova značaja. Jer kako je po naravi bio muževan i stvoren za rat te odgojen više kao vojnik nego kao građanin, ćud mu na vlasti postade žestoka. Pripovijeda se da niti se upoznao s helenskom književnošću niti se služio helenskim jezikom u ozbiljnim poslovima smatrajući smiješnim izučavanje nauka učitelji kojih su podanici drugima; kad je, poslije svoga drugog trijumfa,[9] pri posvećenju nekog hrama priređivao helenske predstave za narod, došao je u kazalište i tek što je sjeo, odmah se opet udaljio. Zato, kao što je filozofu Ksenokratu,[10] za koga se držalo da ima odveć mrzovoljnu narav, Platon običavao govoriti: »Žrtvuj Haritama,[11] dragi moj Ksenokrate!«, da je tako netko nagovorio Marija da žrtvuje helenskim Muzama i Haritama, ne bi svoju najizvrsniju vojničku i političku karijeru okrunio na najgrđi mogući način nasukavši se zbog slijepe strasti, njegovoj dobi nedolična vlastoljublja i nezasitne lakomosti, na hrid najokrutnije i najsurovije starosti.

3. Rođen od sasvim neuglednih roditelja, siromašnih ljudi koji su živjeli od rada svojih ruku,[12] oca istog imena i majke Fulcinije, tek je kasno ugledao grad[13] i okusio gradske zabave a u međuvremenu je u selu

Ceretinu u arpinskom kraju[14] provodio život odveć priprost prema uglađenosti gradskoga, ali umjeren i u skladu s odgojem što ga Rimljani daju svojoj djeci. Kako je prvi put kao vojnik služio u vojni na Keltibere kad je Scipion Afrički opsijedao Numanciju,[15] tom vojskovođi nije promakla hrabrost kojom se isticao među ostalim mladićima i njegovo sasvim vedro prihvaćanje promjene u načinu življenja što ga je uveo Scipion u vojsku iskvarenu razuzdanošću i raspnošću. Pripovijeda se i da je, sukobivši se s neprijateljskim vojnikom, ovoga oborio pred očima svog zapovjednika. Stoga ga je ovaj uzvisio i drugim počastima a napose jednom, kad se poslije večere zavrgao razgovor o vojskovođama i jedan od prisutnih, ili zato što je zaista bio u sumnji ili što je samo nastojao ugoditi Scipionu, upitao ga gdje će rimski narod poslije njega naći vođu i braniča takva formata, Scipion, blago potapšavši po ramenu Marija koji je ležao na mjestu ispred njegovoga, reče: »Možda ovdje.« Tako od prirode bijahu obojica obdareni, jedan pokazavši se još kao mlad čovjek velikim, a drugi uočivši kraj[16] prema početku.

4. Pripovijeda se, dakle, da se Marije, ponesen k visokim nadama ponajviše tim Scipionovim riječima kao da je to poziv božanskoga glasa, bacio na politiku i postigao pučki tribunat[17] potporom Cecilija Metela čijoj su kući Mariji od davnina, preko oca na sina, bili klijenti.[18] Podnoseći kao tribun prijedlog nekog zakona o načinu glasanja za koji se činilo da umanjuje utjecaj aristokrata kod donošenja sudskih odluka, kad mu se suprotstavio konzul Kota[19] pa nagovorio senat neka pobija taj zakon a Marija pozove preda se da ga obrazloži te je senat izglasao takav zaključak, Marije, došavši u senat, nije osjetio prirodnu zbunjenost mlada čovjeka koji je netom ušao u politički život bez ikakvih sjajnih zasluga za sobom, nego je odmah poprimio samosvijest koju su mu opravdala njegova potonja djela pa je zaprijetio Koti da će ga dati odvesti u tamnicu ako ne odustane od senatskog zaključka. A kad se ovaj okrenuo Metelu i tražio od njega da iznese svoje mišljenje, ustavši, Metel je zagovarao konzula a Marije, pozvavši izvana redarstvenog službenika,[20] naloži mu da samog Metela odvede u zatvor. Kad je pak ovaj stao prizivati u pomoć ostale tribune, nijedan se i ne makne a senat, popustivši, odreče se svog zaključka. I izišavši trijumfalno k puku, Marije dade od njega ratificirati zakon stvorivši kod ljudi dojam da se ne da slomiti strahom, da se ne osvrće na osobne obzire i da se vješto umije suprotstavljati senatu vodeći jednu politiku povoljnu za većinu rimskog pučanstva. Pa ipak, ubrzo je drugim političkim potezom učinio da se to mišljenje promijeni. Kad je bio podnesen prijedlog zakona o podjeli žita građanima, najenergičnije se usprotivivši i nadvladavši, pribavi sebi uvažavanje obiju stranaka[21] kao čovjek koji ni jednoj ni drugoj ne ugađa na štetu općeg dobra.

5. Poslije svoga pučkog tribunata natjecao se za viši edilitet.[22] Postoje, naime, dvije vrste edila od kojih je jedna dobila svoj naziv po kurulskoj stolici zaobljenih nogu na kojoj sjede ti magistrati[23] pri obavljanju svoje službene dužnosti, a drugu, nižu, nazivaju plebejskim edilitetom. Kad se izaberu ti viši edili, ponovno se glasa za ove druge.

Zato, kad je bilo jasno da Marije gubi izbore za kurulskog edila, brzo premjesti svoju kandidaturu na izbore za pučki edilitet. Ali jer su to uzeli za drskost i preuzetnost, on propade; i premda je izgubio dvaput u jednome danu, što se nikad nikome drugom nije dogodilo, nimalo mu to nije umanjilo samosvijest, pa niti kad je malo kasnije[24] kao kandidat za preturu za dlaku izbjegao poraz i kad je, proglašen izabranim kao posljednji od sviju,[25] potpao pod sud zbog podmićivanja.

Sumnju je najviše pobudilo što je kućni rob Kasija Sabakona bio primijećen unutar ograde glasališta[26] umiješan među glasače; Sabakon je, naime, bio jedan od najvećih Marijevih prijatelja. Pozvan stoga pred suce, Sabakon reče da je, ožednjevši od pripeke, zatražio vode i da je rob s čašom ušao k njemu a zatim, pošto je ispio vodu, da je ovaj smjesta otišao. Sabakona, međutim, cenzori sljedeće godine izbaciše iz senata a bilo je ocijenjeno da je zaslužio da mu se to dogodi ili zbog lažna svjedočenja ili zbog nesposobnosti da se svlada;[27] Gaj Herenije, također pozvan pred sud kao svjedok protiv Marija, reče da nije u skladu s drevnim djedovskim običajem svjedočenje klijenata protiv patrona (tako, naime, Rimljani nazivaju naše pravne zastupnike), nego da ih zakon oslobađa te obaveze; a Marijevi su roditelji i sam Marije u početku bili klijenti obitelji Herenija. Ali kad suci prihvatiše to uskraćivanje svjedočenja, sam Marije pobi Herenija izjavivši da je on izišao iz klijentskog odnosa otkako je prvi put bio izabran na magistratsku funkciju; to baš nije bilo posvema istina. Jer nije svaka magistratura oslobađala same njezine nosioce i njihovo potomstvo ovisnosti,[28] nego samo ona kojoj zakon daje pravo na kurulsku stolicu. Pa ipak, premda je prvih dana Marijeva stvar loše stajala na sudu i on je vidio da su suci naginjali strogosti prema njemu, posljednjeg dana protiv očekivanja bi oslobođen jer je jednak broj porotničkih glasova bio za osudu i za oslobođenje.

6. Za svoje je preture pružio osrednje razloge za pohvalu. A kad je poslije preture ždrijebom dobio onostranu Hispaniju,[29] kažu da ju je očistio od razbojnika premda je pokrajina po svojim običajima još bila neuljuđena i na stupnju divljaštva pa su tada Hispanci razbojništvo još smatrali sasvim časnim zanimanjem. Ali kad se vratio u politički život,[30] nije raspolagao niti bogatstvom niti rječitošću čime su se u to vrijeme najvećma poštovani uglednici služili da utječu na narod. Ali intenzitet njegove samosvijesti, njegov neumoran rad i prostonarodski način življenja pribavili su mu određenu popularnost među sugrađanima pa mu je njihovo štovanje povećavalo utjecaj tako da se čak sjajno oženio iz ugledne obitelji Cezara Julijom čiji je nećak bio onaj Cezar koji je godinama kasnije postao najvećim od Rimljana i donekle zbog srodstva povodio se za Marijem, što je navedeno u njegovu životopisu.[31]

Mariju priznaju i umjerenost i čvrstinu za koju je primjer njegovo držanje za vrijeme kirurške operacije. Imao je, kako se govori, na obje noge jako proširenje vena i, kako mu je taj deformitet smetao, odluči da se preda u ruke kirurgu; i pruži mu jednu nogu ne davši se vezati niti se pomakavši niti zajauknuvši, nego podnijevši nepomična lica i šuteći

neizdržive bolove pri operaciji. Ipak, kad je liječnik htio prijeći na drugu nogu, više je ne dade rekavši da vidi da izliječenje nije vrijedno bolova.

7. Kad je Cecilije Metel, određen kao konzul za vrhovnog zapovjednika u ratu protiv Jugurte,[32] uzeo sa sobom u Afriku Marija kao legata, poduhvativši se ondje velikih djela i sjajnih borbenih podviga, Marije nije ni pomislio da uvećava slavu Metelu kao ostali i da sve aktivnosti podređuje njegovoj koristi; smatrajući ne da ga je Metel pozvao sebi za legata, nego da ga je sretna sudbina dovela u izvanredno povoljnu priliku a ujedno i na najveću pozornicu junačkih djela, pokazivao je svaku vrst junaštva. I premda je rat donosio mnogo teškoća, nikad nije ustuknuo niti pred nekim velikim naporom niti prezreo neki od sitnih, nego je nadmašivao sebi po činu ravne razboritošću i osjećajem za opću dobrobit a s običnim se vojnicima natjecao u jednostavnosti i izdržljivosti te tako stekao njihovu veliku naklonost. Jer uopće se čini da je svakome utjeha za njegov trud da vidi drugoga kako ga dobrovoljno s njime dijeli; čini mu se, naime, da se uklanja element prisile; a za rimskog je vojnika najugodniji prizor kad vidi zapovjednika kako javno jede zajednički kruh, počiva na prostoj slamarici ili se s njime prihvaća posla oko nekog rova ili palisade. Ta ne dive se toliko onim vođama koji dijele s njime svoje časti i novac koliko onima koji uzimaju udjela u njihovim naporima i opasnostima, ali više cijene one koji su voljni da se skupa s njima trude od onih koji ih puštaju plandovati.

Čineći sve to i osvajajući time srca vojnika, Marije ispuni brzo Afriku a brzo i Rim svojim imenom i slavom jer su ljudi iz tabora pisali onima kod kuće da nema načina da se završi rat protiv barbarina ako ne izaberu Gaja Marija konzulom.

8. Očito je bilo da je sve to izazivalo Metelovo nezadovoljstvo. Ali najviše ga je uvrijedio slučaj s Turpilijem. Taj je čovjek, naime, bio po precima gostinski prijatelj Metelu i u to je vrijeme služio u vojsci kao zapovjednik inžinjerijskih jedinica; ali vršeći zadatak zapovjednika posade u Vagi, veliku gradu, i pouzdajući se u stanovnike budući da im nije činio nikakva zla, nego je s njima postupao blago i čovječno, neopazice pade u ruke neprijateljima. Jer građani primiše u grad Jugurtu, no Turpiliju ne učiniše ništa nažao, nego, postigavši[33] njegovo oslobođenje, pustiše ga živa i zdrava. Protiv njega bude zato podignuta optužba zbog izdaje; i Marije, kao član vijeća koje je sudilo u tom slučaju, i sam je bio oštar i podjarivao je većinu ostalih[34] tako da je Metel protiv volje bio prisiljen osuditi toga čovjeka na smrt. Kad je, međutim, kratko potom bilo ustanovljeno da je optužba bila lažna, svi su drugi suosjećali s Metelom u njegovoj boli, ali Marije, veseo i prikazujući osudu kao svoje vlastito djelo, nije se stidio govoriti idući naokolo da je Metelu objesio o vrat osvetnika ubojstva gostinskog prijatelja.

Kao posljedica toga između njih nastade otvoreno neprijateljstvo; i pripovijeda se da je jednom kad je Marije bio prisutan Metel njemu rekao s gorkom ironijom: »Ti, dakle, doista namjeravaš, premili, ostavivši nas, otploviti kući i natjecati se za konzulat? Nećeš se, znači, zadovoljiti time

da budeš drug u konzulatu ovome mome sinu?« A Metelov je sin tada bio posve mlado momče.[35] Ipak, kako je Marije ustrajno tražio otpust,[36] poslije mnogih odlaganja otpusti ga kad je još preostajalo samo dvanaest dana do konzulskih izbora.[37] Ali Marije, prevalivši veliko rastojanje od tabora do Utike na moru u dva dana i jednu noć, prinese žrtve prije plovidbe. I pripovijeda se da mu je gatalac rekao da je božanstvo objavilo Mariju uspjehe nevjerojatnih razmjera i veće od sviju njegovih nadanja. A on, ponesen time, zaplovi. I prešavši more uz povoljan vjetar za tri dana, odmah vidje da ga narod željno očekuje i, predstavljen puku od jednog tribuna, uz mnoge potvore protiv Metela zatraži konzulsku čast obećavajući da će Jugurtu ili ubiti ili živa uhvatiti.

9. Trijumfalno izabran,[38] odmah stade skupljati vojsku unovačujući protiv zakona i običaja mnogo siromaha i najprostijih ljudi premda pređašnji vojni zapovjednici nisu primali takve, nego su podjeljivali oružje, kao što bi i bilo koju drugu čast, samo onima koji su se činili toga dostojnima[39] a kao zalog za to smatralo se da svaki pojedinac polaže svoju imovinu. Nije, međutim, to najviše omrazilo Marija, nego su njegovi drski govori, puni prezira i oholosti, vrijeđali prve ljude u Rimu jer je vikao da svoj konzulat odnosi kao ratni plijen od mlitavosti plemića i bogataša i da se on pred narodom može hvaliti vlastitim ranama a ne nadgrobnim spomenicima umrlih niti tuđim portretima.[40] Također, često po imenu spominjući zlosretne vojskovođe u Africi, sad Bestiju, sad Albina, ljude iz odličnih kuća, ali same loše sreće, za rat nesposobne, čije je neiskustvo prouzročilo njihove poraze, pitao je prisutne ne misle li da bi i preci tih ljudi prije poželjeli da su ostavili potomke slične njemu jer niti oni nisu postali slavni po svom plemenitom porijeklu, nego svojom vrsnoćom i junačkim djelima. I nisu te njegove riječi bile isprazno hvalisanje niti mu je bila želja da se bezrazložno omrazi kod moćnih, nego ga je narod, uživajući u vrijeđanju senata i uvijek mjereći nečiju duševnu veličinu razmetljivom zvučnošću njegova govora, kovao u oblake i poticao neka ne štedi uglednike ako hoće ugađati mnoštvu.

10. Kad je Marije prešao morem u Afriku, Metel, postavši žrtvom zavisti i srdit što je, pošto je on rat priveo koncu i kad više nije preostalo ništa drugo osim da se uhvati Jugurtu osobno, Marije došao po pobjednički vijenac i trijumf, čovjek koji se uzdigao nezahvalnošću prema njemu, ne otrpi da se s njime sretne, nego se sam povuče a Rutilije, koji mu je bio legat, predade vojsku Mariju. I na kraju tih događaja stigla je Marija sasvim pravedna odmazda jer mu Sula ote slavu za taj uspjeh kao što je on Metelu; na koji je način do toga došlo, razložit ću ukratko jer su pojedinosti opširnije navedene u Sulinu životopisu.[41]

Bokho, kralj gornjih barbara,[42] bio je Jugurtin tast i činilo se da mu u toku rata uopće nije pružao pomoć izgovarajući se njegovom vjerolomnošću i bojeći se u stvarnosti porasta njegove moći; ali kad je Jugurta, bježeći i potucajući se, bio prisiljen položiti svoju zadnju nadu u njega i potražiti kod njega utočište, Bokho ga je, primivši ga više iz obzira prema njegovu položaju pribjegara nego iz naklonosti, imao u rukama zalažući

se javno za nj kod Marija i pišući prividnom prostodušnošću da on njega ne bi izručio, ali tajno smišljajući da ga izda i šaljući po Lucija Sulu koji je bio Marijev kvestor a učinio mu je neke usluge za vrijeme vojne. Ali kad je Sula došao k njemu u punom povjerenju, barbarin se odnekud premisli i pokaje te provede mnogo dana kolebajući se u odlučivanju i razmišljajući da li da izruči Jugurtu ili da i Sulu zadrži; odlučivši se najzad za prvi plan izdaje, predade Jugurtu živa Suli u ruke.

To je bilo prvo sjeme onog nepomirljivog i pogubnog razdora između njih dvojice[43] koji umalo nije upropastio Rim. Jer mnogi su, zaviđajući Mariju, željeli da zasluga za to djelo pripadne Suli a sam je opet Sula običavao nositi pečatnjak što ga je sebi dao izraditi, na kome je bilo izrezbareno Bokhovo izručenje Jugurte njemu. I služio se stalno njime izazivajući Marija, čovjeka slavična, potpuno nesklona da dijeli zajedništvo u slavi i svadljiva, a Marijevi su neprijatelji najviše poticali Sulu na to i pripisivali prve i najveće ratne uspjehe Metelu a zadnje i završetak rata Suli tako da bi se narod prestao diviti Mariju i posvećivati njemu najviše pažnje od sviju vođa.

11. Ubrzo je, međutim, svu tu zavist, mržnju i klevete o Mariju raspršila i uklonila opasnost koja je Italiji zaprijetila sa zapada čim je država zatrebala velikog vojskovođu i obazrela se za kormilarom kojim se može poslužiti da sretno izbjegne tolikom ratnom vihoru jer nitko nije otrpio da članovi velikih i bogatih kuća dolaze u skupštinu za izbor konzula, nego proglasiše Marija konzulom[44] premda je bio odsutan. Jer tek što im je bilo dojavljeno hvatanje Jugurte, dopriješe do njih glasovi o Teutonima i Cimbrima izazivajući isprva nevjericu u boj i snagu invazionih vojski, ali kasnije se pokazalo da su još zaostali za istinom. Dolazilo je, naime, tristo tisuća ratnika pod oružjem a govorilo se da s njima zajedno idu još mnogobrojne gomile žena i djece u potrazi za zemljom koja će moći prehranjivati toliko mnoštvo i za gradovima u kojima će, naselivši se, moći živjeti kao što su doznali da su prije njih Kelti[45] zaposjeli najbolji dio Italije oduzevši ga Etruščanima. O njima pak samima, zato što nisu održavali veze s drugim narodima i zbog velike udaljenosti što su je prevalili, nije se znalo koji su narod i odakle su krenuli spustivši se poput oblaka na Galiju i Italiju. I da su germanska plemena od onih koja se protežu sve do sjevernog Okeana[46] najvećma se nagađalo po tjelesnoj veličini, svijetloplavim očima i činjenici da Cimbrima Germani nazivaju razbojnike.

Ali ima ih koji kažu da je keltska zemlja[47] dovoljno široka i prostrana da se od vanjskog mora[48] i subarktičkih regiona prema istoku, skrećući kod Meotide,[49] dotiče pontske Skitije[50] i da su se odande dalje ti narodi[51] pomiješali. Ovi[52] su, napustivši svoju zemlju, ne u jednom niti u kontinuiranom pokretu, nego svake godine u proljeće polazeći uvijek prema naprijed, u ratovanju kroz mnogo godina prešli sav kontinent. Stoga, premda imaju mnogo naziva po pojedinim skupinama, čitavu svoju vojsku zajednički nazivahu Keltoskitima.

Treći opet tvrde da oni Kimerani koje su prvi upoznali drevni Heleni[53] nisu bili velik dio čitavog naroda nego skupina prognanika ili

neka stranka koja je, od Skita otjerana od Meotide, prešla u Aziju pod vodstvom Ligdamisa, dok je njihov najveći i najbojovniji dio, prebivajući na krajnjim rubovima zemlje uz vanjsko more, nastavao zemlju sjenovitu, šumovitu i sasvim bez sunca uslijed visine i gustoće drveća koje se proteže u unutrašnjost sve do Hercinijskoga gorja;[54] a što se tiče neba, oni su pod onim njegovim dijelom gdje pol, dobivajući jako na visini zbog nagnutosti paralela, čini se da ima položaj malo udaljen od gledaočeva zenita i gdje dani, jednaki noćima kako u svom kraćem tako i u dužem trajanju, dijele godinu na dva jednaka dijela; zbog toga je to bilo od koristi Homeru za njegovo pripovijedanje o carstvu mrtvih.[55] Iz tih je krajeva, dakle, potekao pohod tih barbara na Italiju, isprva nazivanih Kimeranima a u ono vrijeme ne bez razloga Cimbrima.[56] Ali sve se to priča po nagađanju više nego po sigurnom povijesnom istraživanju.

Njihov broj, međutim, o kojem izvješćuju mnogi povjesničari, nije manji nego veći od ranije navedenoga. Štaviše, žestinom i smionošću neodoljivi u bitkama po djelima ruku slični hitrosti i sili vatre napadahu a da nitko nije odolijevao njihovu naletu, nego su svi, koliko ih se god našlo njima na putu, postajali njihov plijen i žrtva, pa i mnoge velike rimske vojske skupa sa zapovjednicima, koje su bile porazmještene da štite transalpinsku Galiju, bile su neslavno zatrte;[57] a baš su ti vojskovođe bili oni koji su svojim lošim otporom privukli barbare da krenu na Rim. Jer kada su pobijedili svakoga s kime su se sreli i domogli se velikih materijalnih sredstava, odlučiše da se nigdje stalno ne nasele prije nego što unište Rim i opljačkaju Italiju.

12. Dobivši te vijesti s mnogo strana, Rimljani pozvaše Marija da preuzme vrhovno zapovjedništvo. I po drugi put bi proglašen konzulom premda je zakon zabranjivao da se čovjek koji je odsutan[58] i prije isteka određena vremena[59] ponovno bira jer je narod otjerao one koji su se protivili. Smatrali su, naime, da to i nije prvi put da zakon uzmiče pred općim interesom i da razlog da se to učini nije manje ozbiljan od onoga zbog kojeg su Scipiona suprotno zakonima izabrali za konzula premda se tada nisu bojali da će izgubiti svoj grad, nego su željeli razoriti kartaški.[60] To mišljenje prevlada; i Marije, prevezavši se sa svojom vojskom iz Afrike, na same Kalende,[61] koje Rimljani računaju kao prvi dan godine preuzme konzulat i proslavi trijumf prikazavši Rimljanima prizor za koji nisu vjerovali da će ga vidjeti: Jugurtu kao zarobljenika (jer nitko od neprijatelja ne bi se bio ponadao da će ga se domoći živa); tako je on bio vješt da se prilagodi obratima sudbine i s tolikom je prevejanošću kod njega bila združena hrabrost. Ali kada je bio proveden u trijumfalnom ophodu, tada je, kako kažu, izgubio svoju prisebnost; i bačen poslije trijumfa u tamnicu, kad mu jedni silom strgnuše kratku haljinu a drugi, žureći se da mu otrgnu zlatan prsten s uha, otkinuše mu s njime i ušnu resicu, pa zatim gurnut gol u zatvorsku jamu, kad pade dolje, posvema smeten i sav isceren reče: »Herakla mi, kako je ledeno to vaše kupalište!« Ali pošto se šest dana borio s glađu i do zadnjeg časa grčevito se držao želje za životom, pretrpje zasluženu kaznu za svoja bezbožna nedjela.

Kažu da je u trijumfu bilo preneseno tri tisuće i sedam funti[62] zlata

a nekovana srebra[63] pet tisuća sedamsto sedamdeset i pet, dok je u kovanu novcu bilo dvjesto osamdeset i sedam tisuća drahmi.[64]

Poslije trijumfalnog ophoda Marije sazove senat na Kapitoliju; i bilo nepažnjom bilo vulgarno se razmećući svojom sretnom sudbinom, uđe na sjednicu u odjeći trijumfatora, ali opazivši ubrzo nezadovoljstvo senata, ustane i iziđe te, preobukavši se u togu pretekstu,[65] opet se vrati.

13. U toku vojne putem je naporno čeličio svoju vojsku uvježbavajući je u raznim vrstama trčanja i dugotrajnim marševima prisiljavajući vojnike da sami nose svoju prtljagu i pripremaju sebi hranu tako da su i u kasnija vremena ljude trudoljubive i takve koji su bez mrmljanja vedro izvršavali izdane zapovijedi nazivali marijevskim mazgama. Neki, međutim, drže da je taj naziv imao drugo porijeklo. Kad je, naime, Scipion opsijedao Numanciju, budući da je poželio pregledati ne samo oružje i konje nego i mazge i kola kako ih je svaki momak izvježbao i pripremio, Marije je, kažu, izveo svoga konja koga je izvrsno uhranio i mazgu koja se zdravljem, poslušnošću i snagom uvelike isticala među svima ostalima; kako je zapovjednik razumljivo bio ushićen Marijevom marvom i često bi ih spomenuo, tako su podrugljivo, hvaleći ustrajna, strpljiva i trudoljubiva čovjeka, nazivali ga marijevskom mazgom.

14. Čini se da je Marija zapala velika sreća. Jer kako su barbari uzeli smjer poput neke bujice u povlačenju i poplavili najprije Hispaniju, dobio je vremena da svojim ljudima očvrsne tijelo i ojača borbeni moral da budu samopouzdaniji a što je najvažnije, da im dade spoznati kakav je on čovjek. Jer njegova mrka strogost u vršenju zapovjedničke funkcije i neumoljivost pri kažnjavanju njima su se, kad su se navikli da ne griješe u ispunjavanju svojih dužnosti i da slušaju, činile koliko pravične toliko i spasonosne a oštrinu njegove ćudi, grubost glasa i surov izraz lica koji im je pomalo postajao običan smatrali su prijetnjom ne njima nego neprijateljima. Ali najviše od svega sviđala se vojnicima pravičnost njegovih sudskih odluka; a kao primjer za nju pripovijeda se i ovo.

Gaj Lusije, njegov nećak, služio je u vojsci kao časnik pod njegovim vrhovnim zapovjedništvom a činilo se da inače nije rđav čovjek, ali je imao slabost prema lijepim mladićima. On se zaljubi u mladića koji je služio kao njegov podređeni, po imenu Trebonija, i često je bezuspješno pokušavao da ga zavede; a najzad, poslavši noću svog pobočnika, dade ga pozvati k sebi; mladić dođe jer nije bilo moguće da uskrati poslušnost pozivu, ali kad ga, uvedena u njegov šator, Lusije pokuša silovati, trgnuvši mač, mladić ga ubije. To se dogodilo kad Marija nije bilo kod vojske; a kad se vratio, stavi Trebonija pred sud. No kad je, budući da su ga mnogi optuživali a nitko branio, sam, smjelo ustavši, ispripovijedao sve o toj stvari i naveo svjedoke da je mnogo puta odbio Lusijeva napastovanja i da se nikome nije podao unatoč velikim ponudama, Marije, zadivljen i ushićen, naredi da se donese vijenac kakav Rimljani tradicionalno dodjeljuju za osobito sjajna djela i, uzevši ga, sam njime ovjenča Trebonija zato što je, po njegovim riječima, pokazao dično držanje u času kad su potrebni dični primjeri.

Vijesti o tome, javljene u Rim, nemalo pomogoše Mariju do trećeg konzulata;[66] kako su ujedno u proljeće morali očekivati i barbare, Rimljani nisu bili voljni da riskiraju bitku s njima pod nekim drugim vojskovođom. Pa ipak, barbari nisu došli tako brzo kako se očekivalo a Mariju opet ističe vrijeme njegova konzulata. Kako su predstojali izbori za konzule a Marijev je sudrug po časti umro, Marije, ostavivši na čelu vojske Manija Akvilija, dođe osobno u Rim. Premda su mnogi odlični kandidati težili za konzulatom, Lucije Saturnin, onaj od pučkih tribuna koji je imao najveći utjecaj na narod, pridobiven Marijevim laskavim pažnjama, držao je pred narodom govore tražeći da njega biraju za konzula. A kad se Marije pretvarao i otklanjao tu počast govoreći da mu ne treba, Saturnin ga je otvoreno nazivao izdajicom domovine kad u tolikoj opasnosti izbjegava preuzeti vrhovno zapovjedništvo nad vojskom. I bilo je očevidno da igra komediju u dosluhu s Marijem i još da je igra neuvjerljivo, ali videći da kritičnost situacije treba Marijevu sposobnost kao i njegovu sretnu zvijezdu, većina mu izglasa njegov četvrti konzulat[67] i sudrugom mu učiniše Lutacija Katula, čovjeka i od aristokrata poštovana i ne nemila puku.

15. Doznavši da su neprijatelji blizu, Marije najvećom brzinom prijeđe Alpe; i podigavši utvrđen tabor kraj rijeke Rodana,[68] dade onamo snositi obilje zaliha živeža da nikada ne bude oskudicom najnužnijega prisiljen protiv boljeg uvjerenja upustiti se u bitku. Prijevoz za vojsku potrebnoga, koji je prije, obavljan morem, bio dugotrajan i skup, sam učini lakim i brzim: budući da je, naime, ušće Rodana povlačenjem morske vode primalo velike količine mulja i pijeska koji se pod udarcima morskih valova zbio s dubokim blatom, činilo je uplov lađama sa živežem teškim, napornim i sporim. Dovevši onamo vojsku koja nije imala što raditi, Marije dade izgraditi velik kanal i, skrenuvši njime velik dio riječnog toka, dovede ga naokolo do prikladna mjesta na obali, čime je kanal dobio duboko i za velike lađe plovno a ravno i od valova zaštićeno ušće u more. Taj kanal još uvijek čuva ime što ga je dobio po njemu.[69]

Pošto su se barbari podijelili na dvoje, Cimbre dopade da odozgo preko Norika pođu protiv Katula i silom prokrče prolaz onuda, dok je Teutone i Ambrone zapalo da kroz Liguriju morskom obalom krenu na Marija. Kod Cimbara bilo je mnogo gubljenja vremena i oklijevanja, dok se Teutoni i Ambroni, krenuvši smjesta i prošavši zemlju koja ih je odvajala od cilja, pojaviše neizmjerni brojem i grozni izgledom, glasovima i bukom nimalo nalik na druge narode. Pokrivši velik dio ravnice i utaborivši se, izazivahu Marija na bitku.

16. On, međutim, uopće nije na njih obraćao pažnju, nego je držao vojnike na okupu iza šanca i žestoko je psovao nepromišljeno smione a one koji su zbog nagle ćudi pokušavali izjuriti i htjeli zametnuti bitku nazivao je izdajicama domovine. Jer neka ne budu sada, govorio je, trijumfi i trofeji cilj za kojim žude, nego kako da, suzbivši tako velik oblak i vihor rata, spase Italiju. To je na samu govorio svojim časnicima i ljudima svoga staleža;[70] vojnike je pak po skupinama postavljao na šanac

i naređivao da promatraju neprijatelje pa ih tako navikavao da podnose njihov lik i da izdržavaju divlje krikove koji su bili posvema neprirodni i zvjerski te da se upoznaju s njihovom opremom i manevrima čineći s vremenom da je gledanjem ta strašna vanjština njihovim mislima postajala običnom; smatrao je, naime, da strašnim objektima njihova novina krivo pridaje mnoge osobine kojih oni stvarno nemaju a da pomoću navike i oni koji su po prirodi strašni gube svoju sposobnost zastrašivanja. Tako i kod njih svakodnevno gledanje ne samo da je oduzimalo ponešto od njihova zaprepaštenja, nego je također pred prijetnjama barbara i njihovim nepodnošljivim hvalisanjem rasla u njima srdžba zagrijavajući i raspaljujući im duhove; jer ne samo da su neprijatelji pustošili i pljačkali svu okolnu zemlju, nego su se i na rimski šanac zalijetali s mnogo obijesti i drskosti tako da su do Marijevih uši dopirali razjareni glasovi vojnika. »Pa kakav je to kukavičluk Marije opazio u nas te nas drži daleko od bitke kao žene pod ključem i pod paskom vratara? Hajde, zapitajmo ga poniječši se kao slobodni ljudi, da li čeka na neke druge vojnike da se bore za Italiju a nama će se služiti čitavo vrijeme kao radnicima kad god bude trebalo kopati jarke, čistiti blato i skretati poneku rijeku! Jer za to nas je, kako se čini, izvježbao u onim mnogim naporima i to su dostignuća njegovih konzulata koja će se pokazati svojim sugrađanima po povratku u Rim. Ili ga plaši sudbina Karbona i Cepiona[71] koje su neprijatelji pobijedili, ali koji su jako zaostajali slavom i hrabrošću za Marijem a vodili su i mnogo lošiju vojsku? Nego bolje je i propasti radeći nešto kao oni nego sjediti skrštenih ruku uživajući u predstavi u kojoj se pljačkaju naši saveznici.«

17. Marije je uživao slušajući to i nastojao ih je umiriti govoreći da čeka istovremeno i na prikladan čas i na mjesto za pobjedu ne iz nepovjerenja prema njima nego na temelju nekih proroštava. I doista, običavao je u nosiljci svečano naokolo voditi neku ženu Sirijku, po imenu Martu, za koju se govorilo da ima dar proricanja i prinosio je žrtve kad bi mu ona naložila. A nju je ranije senat otjerao kad je htjela stupiti preda nj u vezi s tim događajima i proricati ishod rata a kad je, dobivši pristup k ženama senatora, davala dokaze o svojoj sposobnosti a osobito kad je Marijevoj ženi, sjedeći do njezinih nogu, uspješno navješćala koji će od gladijatora biti pobjednik, poslana k Mariju pobuđivala je njegovo divljenje. I većinom se davala nositi u nosiljci, ali k žrtvama bi dolazila u dvostrukoj grimiznoj haljini učvršćenoj kopčom i noseći koplje omotano vrpcama i vijencima. Ta je predstava, međutim, izazvala kod mnogih dvoumljenje da li Marije javno pokazuje tu ženu zato što stvarno vjeruje u nju ili se prenavlja i igra komediju u dogovoru s njom.

Međutim događaj s jastrebovima, o kojem izvješćuje Aleksandar Minđanin,[72] vrijedan je divljenja. Dva su se, naime, uvijek pojavljivala prije uspješnih bitaka oblijećući Marijevu vojsku i pratili su je prepoznavani po brončanim kolutovima oko vrata; te su im stavili vojnici uhvativši ih a onda su ih pustili; otada ih vojnici pozdravljahu prepoznajući ih i, kad bi se pojavili na marševima, radovali su se uvjereni da će imati uspjeha.

Od mnogih znamenja što su se pokazivala većina njih bila su banalna, ali iz Amerije i Tuderta[73] bilo je javljeno da su se noću na nebu pojavila plamena koplja i štitovi koji su se najprije kretali u raznim pravcima a onda udarali jedni na druge zauzimajući rasporede i opisujući pokrete ljudi u bitki a kad su najzad jedni stali uzmicati a drugi se natiskivati za njima, svi utonuše na zapadu. Otprilike u to vrijeme dođe i Batak iz Pesinunta,[74] svećenik Velike Majke,[75] javljajući da mu se boginja oglasila iz hramskog svetišta da su pobjeda i premoć u ratu na strani Rimljana. A kad je senat poklonio vjeru toj vijesti i izglasao zaključak da se boginji podigne hram kao spomen na pobjedu, Bataka, koji je došao pred narodnu skupštinu i htio to ispričati, spriječi pučki tribun Aulo Pompej nazivajući ga opsjenarom i tjerajući ga uz uvrede s govornice. Ali gle, baš je to najviše vjerodostojnosti podarilo priči toga čovjeka. Jer kad se skupština razišla, nije Aulo dospio ni da se vrati kući, kadli mu je izbila takva vrućica da je umro za tjedan dana, što je svima postalo znano i svi su o tome govorili.

18. Teutoni pak, kako je Marije i dalje mirovao, pokušaše opsijedati njegov tabor, ali pogađani mnoštvom strelica što su dolijetale sa šanca i izgubivši nešto od svojih ljudi, odlučiše krenuti naprijed očekujući da će bez smetnji prijeći Alpe; i spremivši se na put, stadoše prolaziti mimo rimskog tabora; tada se doista pokazala ogromnost njihova broja po dužini povorke i vremenu koliko je trajalo prolaženje jer se pripovijeda da su šest dana prolazili u neprestanu slijedu kraj Marijeva šanca. A išli su blizu pitajući u smijehu Rimljane imaju li što poručiti svojim ženama; uskoro će, naime, govorahu, oni biti kod njih. Kad su se barbari udaljili i odmakli naprijed, Marije ih, i sam digavši tabor stane pratiti u stopu uvijek se držeći blizu i postavljajući tabor uz njih, ali ga dobro utvrđujući i zauzimajući čvrsta uporišta ispred njega tako da je mogao noćivati u sigurnosti. Napredujući tako, dođoše do mjesta zvana Sekstijeve toplice[76] odakle su trebali prijeći nevelik put da budu u podnožju Alpa. Stoga se Marije doista i pripremao da ondje zametne bitku i zaposjeo je za svoj tabor jak položaj, ali slabo opskrbljen vodom hoteći, kako kažu, i time potaći hrabrost svojih vojnika. Jer kad su mnogi od njih bili nezadovoljni i govorili da će ondje biti žedni, pokazavši rukom neku rijeku što je tekla blizu šanca barbara, reče im da ondje mogu kupiti vodu krvlju. »Pa zašto nas onda«, rekoše oni, »ne vodiš odmah protiv njih dok nam još krv teče u žilama?« A on im odgovori mirnim glasom: »Prvo moramo utvrditi tabor.«

19. Vojnici ga, dakle, poslušaše iako nevoljko; ali mnoštvo taborske služinčadi, kako nisu imali pića niti za sebe niti za tovarnu stoku, siđoše u gomili k rijeci jedni uzevši skupa s vedrima sjekirice, drugi bradve, a neki i mačeve i koplja namjeravajući da makar i borbom dođu do vode. S ovima se isprva pobije tek malen broj neprijatelja; većina je, naime, baš doručkovala poslije kupanja a drugi su se još kupali. Jer na tome mjestu izbijaju vrela tople vode; i dok se dio barbara zabavljao i uživao u čudesnoj ugodnosti toga mjesta, iznenadiše ih Rimljani. Kad je na

njihovu viku pritrčalo više barbara, Mariju je bilo teško dulje zadržati svoje vojnike koji su bili u strahu za svoje sluge a osim toga, skočivši k oružju, stao se primicati najbojovniji dio neprijatelja koji su ranije porazili Rimljane pod Manlijem i Apionom (zvali su se Ambroni i sami za sebe brojili su preko trideset tisuća). No premda su im tjelesa otežala od prenatrpanosti jelom a srca bila razgaljena i vesela od jaka vina, nisu pritom jurili u nesređenu i bezglavu trku niti su ispuštali neartikuliranu bojnu viku, nego jednolično udarahu oružjem i poskakivahu svi zajedno na zvuk svoga imena Ambroni što su ga opetovano izvikivali bilo hrabreći sami sebe bilo unaprijed plašeći neprijatelje time što su im obznanjivali svoj rod. Prvi od Italaca koji siđoše protiv njih, Ligurijci, kad su čuli i razabrali što barbari viču, i sami uzvraćahu povicima da je to njihovo od predaka baštinjeno ime: jer Ligurijci sebe nazivaju prema porijeklu Ambronima. Mnogo je puta tako odjekivao taj poklič podjednako s jedne i s druge strane prije nego što su se srazili; i kako su ga prihvaćali naizmjence vojnici obiju vojski i živo nastojali najprije nadmašiti jedni druge snagom glasova, vika je podbadala i još jače razdraživala bijes boraca.

Međutim, prijelaz preko rijeke razdvoji Ambrone; prešavši je, nisu, naime, stigli uspostaviti bojni poredak, nego kako su se na prve smjesta sjurili Ligurijci, nastade borba prsa o prsa; a kad Rimljani dođoše Ligurijcima u pomoć i udarahu s uzvisina na barbare, ovi, nadvladani, udariše u bijeg. Većina njih bila je poubijana ondje dok su se međusobno gurali oko rijeke i rijeka se punila krvlju i leševima. Ostale koji se, kad su Rimljani prešli rijeku, nisu usuđivali okrenuti licem njima, ubijahu sve dok bježeći nisu došli do svog tabora i kola. A ondje ih presretoše žene s mačevima i sjekirama i jezivo škrgućući zubima izvan sebe od srdžbe te odbijahu natrag podjednako bjegunce i progonitelje, jedne kao izdajice, druge kao neprijatelje, izmiješane među borce i golim rukama otkidajući Rimljanima štitove, hvatajući mačeve i podnoseći ranjavanja i sakaćenja sve do konca nesavladive u svom bijesu. Kažu, dakle, da je do bitke na rijeci došlo igrom slučaja više nego po zamisli rimskoga vojskovođe.

20. Pošto se Rimljani, uništivši mnogo Ambrona, povukoše natrag i pade mrak, vojsku ne dočekaše, kao što bi bilo prirodno poslije tako velika uspjeha, pobjednički peani,[77] pijanke pod šatorima, prijateljski pozdravi uz večeru niti ono što je najslađe za ljude poslije sretna boja, blag san, nego tu noć provedoše više od bilo koje druge u strahu i nemiru. Jer njihov tabor još uvijek nije imao ni šanca ni utvrđenja a neporaženih je barbara ostalo još mnogo desetina tisuća i, kako su se s ovima združili Ambroni koliko ih je umaklo pokolju, kroz cijelu je noć trajalo naricanje, ne plač niti jadanje poput ljudskoga, nego nekakvo se zavijanje i urlikanje kao kod zvjeradi pomiješano s prijetnjama i tužaljkama podizalo iz tolikog mnoštva da su odjekivale uokolne planine i dolina rijeke. I ravnicu ispuni jeziva buka a Rimljane strava pa i samog Marija presenećenje jer je očekivao noćnu bitku bez reda i konfuznu. Međutim, barbari ne napadoše niti te noći niti sljedećega dana, nego su vrijeme provodili pregrupirajući se i pripremajući.

U međuvremenu Marije – kako su položajem barbara dominirale okolne strme, šumovite gudure i sjenovite dubodoline – posla onamo Klaudija Marcela s tri tisuće pješaka naloživši mu da se krišom zavuku u zasjedu i u toku bitke pojave neprijateljima iza leđa. Ostale vojnike, pošto su večerali i legli spavati ranije nego obično, u svitanje izvede pred šanac pa ih svrsta u bojni poredak a konjanike posla naprijed u ravnicu. Vidjevši to, Teutoni ne mogoše dočekati da Rimljani siđu pa da se onda s njima bore uz jednake uvjete,[78] nego, naoružavši se brzo i u gnjevu, navališe uz brežuljak. A Marije je, razašiljajući svoje časnike na sve dijelove bojnog reda, upozoravao vojnike neka stoje na svojim mjestima i kad se neprijatelji približe na dohvat, neka izbace svoja koplja[79] a zatim neka se posluže mačevima i štitovima, i upevši se, suzbijaju navalu barbara; jer kako je neprijatelj na nesigurnu zemljištu, niti će njegovi udarci imati sile niti njihov gusti bojni red snage budući da će tlo svojom neravninom prenijeti na njihovu masu gibanje valovita mora. To je savjetovao svojim ljudima i ujedno su mogli vidjeti kako to sam prvi radi; jer izvježbanošću tijela nije ni za kim zaostajao a odvažnošću sve ih je daleko nadmašivao.

21. Kad su, dakle, Rimljani, sačekavši barbare i srazivši se s njima, zaustavili njihov juriš prema gore, potiskivani, ovi su pomalo uzmicali u ravnicu; i kad su se prvi već svrstavali u bojne redove na ravnu zemljištu, nastade vika i pometnja u njihovoj pozadini. Marcelu, naime, nije promakao povoljan trenutak, nego, kad je buka bitke doprla do uzvisina koje je on zaposjeo, natjeravši svoje ljude u trk i uz glasne poklike udari neprijatelju u leđa ubijajući one sasvim odostrag. Potjeravši one pred sobom, ovi ubrzo dovedoše svu vojsku u pometnju i pod napadom s dviju strana barbari ne izdržaše dugo, nego, raskinuvši bojni poredak, udariše u bijeg. A Rimljani, progoneći ih, ili žive pohvataše ili sasjekoše preko sto tisuća ljudi a kad se dočepaše njihovih šatora, kola i stvari, vojnici glasanjem odlučiše dati Mariju sve osim onoga što su barbari sami pokrali. I premda je dar što ga je primio bio tako sjajan, opet se priznalo da je zbog veličine opasnosti koja je prijetila sasvim nedostojan njegovih zasluga u vođenju vojske.

No drugi se povjesničari ne slažu s tim opisom darivanja plijena niti s navedenim brojem palih.[80] Kažu, međutim, da su Masilijci[81] njihovim kostima ograđivali svoje vinograde i da je zemlja, pošto su leševi istrunuli i u toku zime pale kiše, postala tako masnom i do u dubinu tako prepunom truleži koja je u nju utonula da je u razdobljima skupljanja uroda rodila izvanrednim obiljem plodova i posvjedočila onu Arhilohovu[82] izreku da se »njive obogaćuju« od takva procesa. I kažu da se obično na velike bitke slijevaju izvanredno obilne kiše bilo zato što božanstvo čisti i ispire zemlju čistim vodama s neba bilo što krv i trulež šalju u vis vlažno i teško isparivanje koje zgušnjava zrak koji je promjenljiv i lako se mijenja u najvećoj mjeri pri najsitnijem uzroku.

22. Poslije bitke Marije skupi od barbarskog oružja i plijena ono što je bilo izvrsno, čitavo i prikladno da poveća sjaj trijumfalnoj povorci a

nagomilavši mnoštvo ostaloga na veliku lomaču, prinese veličanstvenu žrtvu. I dok je uz lomaču stajala vojska u oružju ovjenčanih glava, on sam, opasavši se kao što je običaj, obukavši haljinu s grimiznim obrubom[83] i uzevši upaljenu zublju i objema je rukama uzdigavši prema nebu, upravo je kanio potpaliti lomaču kad se pojaviše na vidiku neki njegovi prijatelji kako svom brzinom jašu prema njemu tako da je nastala grobna tišina i napeto iščekivanje svih. A kad su već bili blizu, poskakavši s konja, pružahu Mariju desnicu na pozdrav javljajući mu veselu vijest da je po peti put izabran za konzula[84] i predadoše mu pismenu obavijest o tome. Pa kad se velika radost priključila proslavi pobjede, oduševljena vojska podiže jedinstven bojni poklič uz silan štropot i zveketanje oružjem i, pošto časnici Marija ponovno ovjenčaše lovorovim vijencima, on zapali lomaču i dovrši žrtvu.

23. No ona sila koja ne dopušta čisto i nepomiješano uživanje niti kod velikih uspjeha, nego čini ljudski život raznovrsnom mješavinom zla i dobra, bila to sudbina ili božanska odmazda ili neizbježna prirodna nužda, za par dana donese Mariju vijest o njegovu drugu u konzulatu Katulu, koja kao oblak na vedru i tihu nebu zavije ponovno Rim novom olujom straha. Jer Katul, utaboren licem u lice prema Cimbrima, odustade od čuvanja alpskih prijevoja da ne bi bio oslabljen potrebom da svoju vojsku dijeli na mnogo dijelova te, sišavši odmah u ravnicu Italije i postavivši se tako da ima ispred sebe rijeku Atison[85] a utvrdivši se na obje obale jakim šančevima da spriječi pokušaj prijelaza preko rijeke, premosti gaz da bi mogao priteći u pomoć onima na drugoj obali ako bi barbari, protisnuvši se kroz alpske klance, pokušavali silom probiti njegova utvrđenja. Ali oni su bili toliko puni preuzetnosti i prezira prema neprijatelju da su, razmećući se svojom snagom i smjelošću više nego iz bilo kakve potrebe, goli podnosili snijeg i, probijajući se kroz led i dubok snježni pokrivač, verali se na vrhunce odozgo, metnuvši poda se svoje široke štitove a zatim se otisnuvši, spuštali su se niz strme obronke pune klizavih i zjapećih glatkih stijena. A kad su, utaborivši se blizu rijeke i razgledavši gaz, počeli ga nasipavati otkidajući poput Giganta okolne brežuljke i nosili u rijeku čitava stabla s korijenjem, otrgnute komade stijena i humke zemlje potiskujući riječnu maticu iz njezina korita i šaljući niz struju na potporne stupove velike terete što su ih dovlačili i koji su udarcima potresali most, većina rimskih vojnika, ustrašeni, ostaviše svoj glavni tabor i stadoše uzmicati.

Tada doista Katul, kao što i treba da čini dobar i zreo zapovjednik, pokaza da mu je više stalo do dobra glasa sugrađana nego do njegova vlastitoga. Jer kad nije mogao nagovoriti vojnike da ostanu nego je vidio da odlaze u preveliku strahu, naredivši da se digne orao,[86] požuri među one koji su prvi odlazili i stane im na čelo hoteći da sramota bude njegova, ali ne njegove domovine, i da se čini da vojnici, uzmičući, ne bježe, nego da slijede svoga vrhovnog zapovjednika. Barbari pak napadoše i osvojiše rimska utvrđenja na svojoj strani rijeke a Rimljane koji su bili ondje, zadivljeni što su se pokazali najvaljanijima od ljudi i dostojno se izložili opasnosti za domovinu, pustiše pod jamstvom primirja zaklevši se

mjedenim bikom[87] za kojega kažu da je kasnije, zaplijenjen poslije bitke, bio odnesen u Katulovu kuću kao glavna nagrada za pobjedu. A zemlju, sada lišenu branitelja, barbari poplaviše te je pljačkahu.

24. Nato pozvaše Marija u Rim; kad je stigao, dok su svi očekivali da će proslaviti trijumf i senat mu je to spremno izglasao, on odbije bilo što nije htio svoje vojnike i suborce lišiti časti koju su željeli i zaslužili,[88] bilo što je htio obodriti narod u tadašnjoj kritičnoj situaciji povjeravajući slavu za prve uspjehe sudbini države u nadi da će mu biti vraćena još sjajnija kod drugih.[89] Održavši govor u kojem je rekao ono što je toj prilici dolikovalo i krenuvši ka Katulu, njega je osokolio i poslao po svoje vojnike u Galiji. Kad su došli, pokušavao je, prešavši Eridan,[90] prepriječiti barbarima upad u unutrašnju[91] Italiju. Ali ovi otklanjahu bitku govoreći da čekaju Teutone i da se čude što toliko kasne bilo što stvarno nisu znali za njihovo uništenje ili što su htjeli da se čini da ne vjeruju u to. Jer i glasnike te vijesti strašno su zlostavljali a od Marija su preko poslanika tražili za sebe i za svoju braću zemlju i dovoljno gradova da se u njima nastane. A kad je Marije upitao tko su im ta braća a oni kazali da su to Teutoni, drugi su se svi nasmijali a Marije im se naruga rekavši: »Pustite vi samo svoju braću! Ta imaju oni zemlje i zauvijek će je imati jer su je dobili od nas.« Razumjevši sarkazam, poslanici ga stadoše ružiti prijeteći da će biti za to kažnjen od Cimbara odmah a od Teutona kad pristignu. »Pa oni su ovdje«, reče Marije, »i neće biti od vas lijepo da odete prije nego što zagrlite svoju braću.« I rekavši to, naredi da se izvedu kraljevi Teutona; zarobili su ih, naime, u Alpama Sekvanci[92] dok su bježali.

25. Kad je to bilo javljeno Cimbrima, opet se iznova stadoše primicati Mariju koji se nije micao i pažljivo je čuvao tabor. A pripovijeda se da je za tu predstojeću bitku Marije prvi puta uveo novinu u konstrukciji kopalja.[93] Jer onaj drveni dio koji se umeće u željezni vršak dotada je bio pričvršćen s dva željezna čavla a tada Marije jednoga ostavi kao što je i bilo a drugi izvadi pa umjesto njega stavi drveni klin koji se lako lomi računajući da koplje, kad se zabije u štit neprijatlja, ne ostane u ravnom položaju, nego da se, kad se slomi drveni klin, savije željezni šiljak i da se koplje vuče po zemlji čvrsto se držeći štita svinutim šiljkom.[94]

Bojoriks, kralj Cimbara, dojahavši s malom pratnjom pred rimski tabor, izazivao je Marija neka odredi dan i mjesto pa iziđe iz tabora i pobije se o zemlju. Kad je Marije odgovorio da Rimljani nikada nisu primali od neprijatelja savjete za bitku, ali da će ipak ugoditi Cimbrima u tome, odrediše kao dan treći računajući od onoga a kao mjesto ravnicu kod Vercela[95] koja je bila prikladna za Rimljane da upotrijebe svoju konjicu a Cimbrima je davala prostora da razviju svoje mnoštvo.

Dočekavši, dakle, određeno vrijeme, Rimljani se stanu svrstavati u bojni poredak nasuprot barbarima; Katul je imao dvadeset tisuća i tristo vojnika dok je broj Marijevih dosegao trideset dvije tisuće a oni su, podijelivši se na oba krila, okružili Katula u središtu, kako je zabilježio Sula[96] koji se borio u toj bitki. Tvrdi također da se Marije ponadao da će se oba bojna reda sukobiti svojim krajevima i na krilima tako da sva

zasluga za pobjedu pripadne njegovim vojnicima a da Katul uopće ne uzme učešća u boju niti se pobije s neprijateljima, a da je zato tako rasporedio čete jer će se središta, kao što obično biva kod bojnih rasporeda jako razvučena pročelja, ugibati prema natrag. Spominje se da se i sam Katul brani sličnom tvrdnjom[97] optužujući Marija za veliku zlonamjernost prema njemu.

Pješadija Cimbara polako je izlazila iz svojih zaklona održavajući dubinu bojnog reda jednaku pročelju; svaka se, naime, strana njihove formacije protegla u dužinu od trideset stadija;[98] a konjanici, kojih je bilo petnaest tisuća, izjahaše u sjajnoj opremi, s kacigama napravljenima nalik na razjapljene čeljusti strašnih zvijeri i odsječene glave životinja neobičnih oblika koje su uvis uspravljene perjanice od perja činile još višima, te opremljeni željeznim oklopima i blistavim bijelim štitovima. Za bacanje svaki je imao koplje sa šiljkom na oba kraja; a u borbi iz bliza služili su se velikim i teškim mačevima.

26. Taj put nisu napadali[99] na Rimljane čelom, nego, skrećući udesno, nastojali su ih malo pomalo odvući da ih ukliješte između sebe i svoje pješadije koja je bila postrojena slijeva. I rimski vojskovođe prozreše lukavu zamku, ali ne stigoše zadržati vojnike, nego, kad je jedan od njih povikao da neprijatelji bježe, svi nagnuše da ih progone. I uto navali barbarska pješadija poput beskrajna uzbibanog mora. Tada se Marije, opravši ruke i podigavši ih k nebu, zavjetova prinijeti bogovima hekatombu.[100] A i Katul se isto tako, podigavši ruke, zavjetovao da će podići hram Fortuni današnjega dana.[101] Pripovijeda se također da je Marije, prinijevši žrtvu, kad su mu bila pokazana žrtvena znamenja,[102] glasno uskliknuo: »Moja je pobjeda!«

Ali kad je započeo napad, Sula izvješćuje da je Marija snašla božanska osveta. Kad se, naime, podigla silna prašina, kao što je prirodno, i potpuno zastrla obje vojske, on je, čim je od prvog trena krenuo da goni neprijatelja, promašio ga i, projurivši pokraj njegova bojnog reda, tumarao dugo vremena po ravnici a barbari su se voljom slučaja žestoko srazili s Katulom i glavni teret boja poniješe on i njegovi vojnici među koje kaže Sula da je i sam bio svrstan; a Rimljanima je, veli pomogla vrućina i sunce koje je blještalo Cimbrima u oči. Jer dok su bili sposobni izdržati studen i othranjeni u sjenovitim i, kako je bilo rečeno,[103] hladnim krajevima, žega ih je uništavala jer su se jako znojili uz otežano disanje i zaklanjajući lica za štitove budući da se bitka odigrala poslije ljetnog suncostaja[104] koji po rimskom računanju vremena pada tri dana prije mlađaka u mjesecu koji se sada zove august a onda se zvao sektil.[105] A hrabrosti Rimljana doprinijela je i prašina zakrivši neprijatelje. Nisu im, naime, iz daljine vidjeli mnoštvo, nego se svatko, navalivši trkom, borio s onim koji je bio njemu sučelice a da ih nije unaprijed prestrašio pogled na ostalu neprijateljsku vojsku. I tijela su im tako bila očvrsnula na napore i očeličena u bojevima da nije bilo vidjeti nijednog od Rimljana niti da se znoji niti da teško diše zbog tolike zapare i zato što su se sukobili u trku, o čemu kažu da izvješćuje sam Katul veličajući svoje vojnike.

27. Najveći i najratoborniji dio neprijatelja bude ondje sasječen; jer da spriječe razvlačenje bojnog reda oni u prvim redovima bili su povezani jedni s drugima dugačkim lancima koji su bili pričvršćeni za pojaseve; a kad su bjegunce potisnuli prema njihovoj ogradi od kolja, namjeriše se Rimljani na najtragičniji prizor. Jer žene u crnim haljinama, stojeći na kolima, ubijahu bjegunce, svoje muževe, braću, očeve, i, daveći svoju nejaku djecu vlastitim rukama, bacahu ih pod kotače i pod noge teretne stoke a zatim ubijahu same sebe. Kažu za jednu da je bila obješena o vrh kolskog ruda a dječica su joj visjela s obje strane privezana za njene gležnjeve; ljudi su, kažu, zbog nedostatka drveća vezivali vratove jedni za rogove stoke, drugi na njezine noge, a zatim, kad bi ih ostalom podboli, pogibali su vučeni i gaženi od marve koja je skačući jurila. Ipak, unatoč takvim samoubojstvima, zarobljeno ih je bilo preko šezdeset tisuća; onih pak koji su pali pričalo se da je bilo dvaput toliko.

Imovinu neprijatelja opljačkaše Marijevi vojnici a plijen iz bitke pa zastave i trube kažu da su bili odneseni u Katulov tabor; a time se i najvećma služio Katul kao dokazom da je on izvojevao pobjedu. No osim toga, kad je i među vojnicima, kako se čini nastala svađa oko toga, izabraše kao arbitre[106] poslanike Parme kojima su Katulovi vojnici, vodeći ih između leševa neprijatelja, pokazivali one koji su bili probodeni njihovim kopljem; moglo ih se razaznati po slovima jer je Katul svoje ime dao urezati na drvo. Međutim, ipak se sveukupna zasluga pripisivala Mariju i zbog prijašnje pobjede i pod izlikom njegove magistrature.[107] Osobito ga je puk proglašavao trećim osnivačem Rima[108] s obrazloženjem da ova opasnost, koju je odvratio od grada, nije bila manja od one keltske[109] i, veseleći se sa ženama i djecom svaki u svojoj kući, prinosili su prvine od večere i žrtvu ljevanicu istovremenu i Mariju i bogovima i uporno zahtijevali da sâm proslavi oba trijumfa. Ipak nije tako proslavio trijumf, nego zajedno s Katulom hoteći se kod tolike dobre sreće pokazati skromnim; a nemoguće je također da se uplašio vojnika[110] koji su svrstani stajali spremni da ni njemu ne dopuste da proslavi trijumf ako se ta čast bude uskraćivala Katulu.

28. Obavljao je, dakle, peti konzulat; a za šestim je žudio kako nitko ne žudi ni za prvim nastojeći pridobiti narod laskavom udvornošću i ugađao mu tako da mu je popuštao želeći ne samo protiv dostojanstva i javnog ugleda svoje službe, nego i protiv vlastite naravi biti preučtiv narodni čovjek a takav po naravi nije bio ni najmanje. Nego bio je, kako kažu, u političkom životu i posred plahovite rulje zbog častoljublja krajnje plašljiv i njegova su ga hladnokrvnost i mirnoća iz dana bitaka ostavljale u skupštini gdje je zbog kakvegod pohvale ili pokude znao biti izvan sebe. Ipak se pripovijeda, kad je odjednom podijelio građansko pravo tisući građana iz Kamerina[110a] zato što su se osobito odlikovali u borbi za vrijeme rata, jer se smatralo da je taj postupak protuzakonit i jer su ga neki zbog njega prekoravali, da je rekao da od buke oružja nije mogao čuti glas zakona. Pa ipak, čini se da se većma prepadao i plašio galame u skupštinama. U svakom slučaju, pod oružjem je imao ugled i moć jer su ga trebali, ali u političkom životu, kako mu je pravo mjesto

bilo potkresavano, potražio je utočište u naklonosti i ljubavi puka ne mareći da bude najbolji ako samo uzmogne biti najveći. Zbog toga dođe u sukob sa svim aristokratima[111] a kako je naročito strepio od Metela koji je od njega doživio nezahvalnost a koga je istinska vrlina učinila prirodnim neprijateljem onima koji su se zazornim postupcima ulagivali mnoštvu i nastojali njime vladati ugađajući mu, Marije stane plesti intrige da ga otjera iz grada. Povezavši se u tu svrhu s Glaucijom[112] i Saturninom,[113] ljudima izvanredno drskima, koji su siromašnu i na bunu spremnu svjetinu imali u svojoj vlasti, preko njih je predlagao zakone; uzbunivši i vojništvo, miješao ih je s narodom u skupštinama da protustrankom skrši Metelovu moć. A kako izvješćuje Rutilije,[114] inače ljubitelj istine i čestit čovjek, ali koji je imao osobnu zavadu s Marijem, postigao je doista Marije šesti konzulat podijelivši mnogo novaca među tribuse[115] i kupivši osujećivanje Metelova izbora za konzula, a za druga u službi uze Valerija Flaka, više slugu nego kolegu.[116] Pa ipak, nikome od njegovih prethodnika nije narod podijelio tolike konzulate osim jedinome Valeriju Korvinu.[117] Ali kažu da je u njegovu slučaju između prvog i posljednjeg konzulata proteklo četrdeset pet godina a Marije je poslije prvoga protrčao ostalih pet u jednom jedinom naletu sretne sudbine.

29. I osobito je u tom posljednjem konzulatu[118] navukao na sebe mržnju sudjelujući u mnogim Saturninovim nedjelima. Jedno je od tih bilo i umorstvo Nonija koga je Saturnin ubio jer se protiv njega kandidirao za pučkog tribuna. Zatim kao tribun Saturnin predloži agrarni zakon[119] kome doda klauzulu da će senat doći da se zakune da će se držati onoga što narod izglasa i da se ničemu neće suprotstavljati. Pretvarajući se da napada tu odredbu zakona, Marije reče u senatu da neće pristati na tu zakletvu a misli da se i nitko drugi pametan neće zakleti; ta ako zakon i nije loš, uvreda je za senat da pod silu daje takve ustupke a ne na osnovu uvjerenja niti slobodnom voljom. A to je rekao ne zato što je tako mislio, nego postavljajući Metelu bezizlaznu zamku. Jer dok se on, držeći laž dijelom sposobnosti i vještine, nije uopće namjeravao obazirati na ono o čemu se sporazumio sa senatom, znao je da je Metel čovjek od riječi i da on, prema Pindaru, smatra »istinu temeljem velike vrline« te je želio da ga unaprijed uhvati njegovom izjavom pred senat, da se neće zakleti i onda, kad odbije zakletvu, da Metel navuče na sebe neizlječivu mržnju naroda. A to se i dogodilo.

Jer kad je Metel izjavio da se neće zakleti, tad se senat raziđe a poslije par dana, kad je Saturnin pozivao senatore na govornicu[120] i nastojao ih prisiliti da se zakunu, Marije, istupivši, kad je nastala tišina i oči sviju bile su uprte u njega, pošto izjavi da se potpuno odriče svojih mladenački neodgovornih, samo usmenih iskaza u senatu, reče da njegov vrat nije tako širok[121] da može jednom zauvijek unaprijed izreći svoje mišljenje o tako važnoj stvari, nego da će se[122] zakleti i pokoriti zakonu ako to jest zakon; tu je, naime, mudru ogradu dodao da prikrije svoju sramotu. Narod, međutim, oduševljen njegovim zaklinjanjem, zaplješće i klicanjem mu povladi, ali aristokrate obuze silna utučenost i mržnja na Marija zbog njegove neočekivane promjene stava. U strahu od naroda svi se, dakle,

redom zakleše dok ne dođe red na Metela; a Metel, premda su ga prijatelji zaklinjali i molili neka položi zakletvu i neka ne izlaže sebe nepopravljivim kaznama koje je Saturnin predlagao za one koji se ne budu htjeli zakleti, nije popustio u svome ponosu i nije položio prisegu, nego, vjeran svome značaju i pripravan podnijeti i najgore zlo samo da ne uradi nešto sramotno, otiđe s Foruma razlažući onima oko sebe da je ružno učiniti nešto loše a banalno učiniti nešto lijepo kad nema opasnosti, dok postupati plemenito kad je to opasno, to je zadatak časna čovjeka. Nato Saturnin dade na glasanje odluku neka konzuli proglase da se Metelu ima uskratiti vatra, voda i krov; a najgori ološ pučanstva bio je spreman da ga ubije. Ali kad su najčestitiji građani bili veoma uzrujani i žurno se skupljali kod Metela, on im ne dopusti da zbog njega izazovu građanski razdor, nego ode iz grada uz razborito zaključivanje: »Ta ili ću se«, reče, »ako se situacija popravi i narod predomisli, pozvan vratiti natrag, ili, ako ostanu kakvi jesu, najbolje je biti daleko.« A kolike se naklonosti i poštovanja naužio Metel za svoga progonstva i na koji je način proveo vrijeme u bavljenju filozofijom na Rodu, naći će prikladnije mjesto u njegovu životopisu.[123]

30. Marije pak, prisiljen da za uzvrat za tu Saturninovu uslugu mirno trpi njegovo posizanje za krajnjom drskošću i vlašću, ne opazi da je učinio zlo koje se nije dalo popraviti, nego je preko oružja i umorstava vodilo ravno k tiraniji[124] i obaranju zakonite vlasti. Zaziruć od aristokrata a ulagujući se svjetini, usudi se počiniti djelo krajnje podlo i podmuklo. Kad su, naime, k njemu došli noću prvi ljudi u gradu i tražili njegovu podršku protiv Saturnina, on bez njihova znanja na druga vrata pusti njega u kuću. Zatim, navodeći kao izgovor pred objema stranama želučanu dijareju,[125] trčao je kroz kuću naizmjence sad k njima sad k njemu huškajući i podjarujući ih uzajamno. Kad su se, međutim, senat i vitezovi[126] stali udruživati i izražavati svoje nezadovoljstvo, izvede vojsku na Forum i, prognavši izazivače nereda[127] na Kapitolij, pohvata ih pomoću žeđi; jer dao je presjeći vodovodne cijevi a oni, odustavši od borbe, pozvaše ga i predadoše mu se pod zaštitom onoga što se nazivalo javnom vjerom. Kad je Marije pokušao sve moguće da spasi te ljude, ali bez uspjeha te su bili poubijani pošto su sišli na Forum,[128] bio je on poslije toga u zavadi i s aristokratima i s pukom pa kad je došlo vrijeme izbora cenzora, ne prijavi se kao kandidat protiv očekivanja sviju, nego, u strahu da neće biti izabran, dade izabrati druge, neznatnije ljude. Uostalom, on je sam sebi spasavao obraz izgovorom da se nije želio omraziti mnogim građanima strogim provjeravanjem njihova života i vladanja.

31. Kad je bio podnesen prijedlog zaključka da se Metel pozove natrag iz progonstva, Marije se svom silom suprotstavi i riječju i djelom, ali kako je bilo uzalud, najzad popusti; i pošto je narod taj prijedlog oduševljeno prihvatio, ne mogući podnijeti da vidi prizor Metelova povratka, otplovi u Kapadokiju i Galatiju[129] tobože da prinese žrtve Majci bogova na koje se zavjetovao, ali imajući stvarno drugi motiv za odlazak,

a taj je bio nepoznat rimskoj svjetini. Kako po naravi nije bio stvoren za život u miru i bavljenju politikom, nego se uzdigao ratovima, pa onda misleći da mu pomalo opet zbog neaktivnosti i mirovanja blijede moć i slava, tražio je povod za nove pothvate. Nadao se, naime, ako uzbuni tamošnje kraljeve[130] i podjari i razdraži Mitridata za koga se očekivalo da će započeti rat, da će odmah biti izabran za vrhovnog zapovjednika u ratu s njime i da će grad ispuniti novim trijumfima a kuću ratnim plijenom i kraljevskim bogatstvom. Stoga, premda je Mitridat postupio prema njemu sa svom smjernošću i poštovanjem, nije se dao umekšati niti je popustio, nego rekavši: »Ili nastoj, kralju, da budeš moćniji od Rimljana, ili šuteći radi ono što ti se naređuje«, zapanji Mitridata koji je često već čuo govoriti o rimskoj otvorenosti u govoru, ali nju je samu tada doživio prvi put.

32. Vrativši se u Rim, sagradi sebi kuću blizu Foruma bilo, kako je sam govorio, jer nije htio da se oni koji su mu dolazili iskazivati štovanje muče pješačeći izdaleka, bilo jer je tu udaljenost smatrao razlogom što njemu na vrata ne dolazi više ljudi nego drugima.[131] Nije, međutim, toliko to bilo razlog; nego jer je za drugima zaostajao po umiljatosti u ophođenju i u političkoj uslužnosti, poput nekog ratnog oruđa u vrijeme mira bio je zanemarivan. A od onih koji su ga zasjenjivali manje se ljutio na druge, ali veoma ga je ozlovoljavao Sula čiji je uspon do moći bio posljedica zavisti aristokrata prema Mariju a koji je svoje razmirice s njime uzimao kao polazište za političku djelatnost. I kad je Numiđanin Bokho, službeno proglašen rimskim saveznikom,[132] postavio na Kapitoliju boginje Pobjede, donositeljice pobjednih trofeja, i uz njih zlatne likove koji su prikazivali Jugurtu kako ga on predaje Suli, Marije je bio izvan sebe od bijesa i suparničke zavisti smatrajući da Sula sebi prisvaja slavu njegovih djela i spremao se da silom sruši te zavjetne darove. Ali Sula mu je uzvraćao svadljivom zavidljivošću i samo što razdor nije izbio na površinu kad ga spriječi savezнички rat koji je iznenada buknuo protiv Rima.[133] Najbojovniji i najmnogoljudniji italski narodi složili su se, naime, protiv Rima i malo je uzmanjkalo da ne sruše njegovu prevlast jer su bili snažni ne samo oružjem i ljudstvom, nego su također imali vojskovođe čija je odvažnost i vještina bila zadivljujuća i ravna onoj kod Rimljana.

33. Koliko je taj rat svojim potresnim peripetijama i vrlo promjenljivom ratnom srećom dodao slave i moći Suli, toliko je oduzeo Mariju. Jer Marije se pokazao sporim u napadima, punim oklijevanja i krzmanja u svemu bilo da je starost ugasila njegovu poznatu energiju i žestinu (ta već je prešao šezdesetpetu godinu), bilo, kao što je sam govorio, da ga je osjećaj stida tjerao da preko svojih snaga nastoji izdržati teškoće ratovanja, dok su mu živci bili bolesni a tijelo nesposobno za rat. Pa ipak, i tada izvojevavši pobjedu u velikoj bitki, pobije šest tisuća neprijatelja i nigdje im ne pruži priliku da ga čvrsto zgrabe, nego kad su ga okružili sa svih strana opkopima, strpljivo je sačekao svoju priliku i nije se dao razljutiti kad su mu se podrugivali i izazivali ga. Pripovijeda se, kad mu je Popedije Silon,[134] koji je imao najveći ugled i moć među neprijateljima, rekao:

»Ako si velik vojskovođa, Marije, siđi i pobij se!«, da je odgovorio: »A ti, ako si velik vojskovođa, prisili me da se pobijem protiv svoje volje!« A drugi put, kad su mu neprijatelji pružili priliku da ih napadne, ali su se Rimljani ponijeli kao kukavice, skupivši svoje vojnike u skupštinu, reče im: »Ne znam da li da nazovem većim plašljivcima neprijatelje ili vas; jer niti su oni smogli hrabrosti da pogledaju vaša leđa, niti vi njihov zatiljak.« Najzad napusti zapovjedništvo jer zbog slaba tjelesnog zdravlja nije bio u stanju da ga obavlja.

34. Kad su se, pošto su se Italci već pokorili, mnogi u Rimu preko pučkih vođa otimali za zapovjedništvo u ratu s Mitridatom, mimo svakog očekivanja pučki tribun Sulpicije, čovjek izvanredno smion, iznijevši Marijevu kandidaturu, predloži njega za vrhovnog zapovjednika protiv Mitridata u svojstvu prokonzula. I narod se razdvoji u mišljenju, jedni pristajući uz Marija a drugi izvikujući Sulino ime[135] i pozivajući Marija neka ide u toplice u Baje[136] i liječi tijelo klonulo od starosti i reume, kako je sam govorio.

I imao je, naime, ondje kod Mizena Marije raskošnu kuću namještenu rasipno i za život odveć ženskasto mekoputan no što to priliči čovjeku koji je aktivno sudjelovao u tolikim ratovima i vojnama. Pripovijeda se da ju je Kornelija[137] kupila za sedamdesetpet tisuća drahmi; a nedugo poslije toga kupio ju je Lucije Lukul za dva i po milijuna; tako je brzo rasla rastrošnost i tako je uvelike napredovao luksuz života u gradu. Marije, međutim, pokazujući revan takmičarski duh koji bi mogao karakterizirati mlada čovjeka i djetinjasto otresavši sa sebe starost i slabost, svakodnevno je silazio na Martovo polje i, vježbajući s mladićima, pokazivao je okretnost u oružju i spretnost u jahanju premda u starosti tijelo više nije bilo pokretno, nego je postao gojazan i težak.

Nekima se, dakle, sviđalo da to radi i, silazeći promatrali su njegov žar u natjecanjima, ali u najplemenitijem dijelu publike pogled na njegovu nezasitnost i slavohleplje pobuđivao je sažaljenje što on, uzdigavši se od siromaštva do najvećeg bogatstva i iz neznatnosti do najvišega mjesta, nije znao staviti granice svojoj dobroj sreći i nije se zadovoljavao time da mu se dive i da u miru uživa u onome što ima, nego, kao da je svega toga još potreban, pošto je stekao trijumfe i slavu, krenuvši vuče u Kapadokiju i na Pont Euksin[138] tako duboku starost da bije bojeve s Arhelajem i Neoptolemom, običnim Mitridatovim satrapima.[139] Opravdanja koja je Marije za to navodio ukazivala su se posve budalasta; tvrdio je, naime, da sam osobno želi na toj vojni dati sinu vojnički odgoj.

35. To je učinilo da na površinu izbije tajna bolest od koje je Rim već dugo bolovao kad je Marije našao najprikladnije oruđe za opću propast u drskosti Sulpicija[140] koji se u svemu ostalome divio Saturninu i nasljedovao ga osim što mu je zamjerao u političkim postupcima bojažljivost i oklijevanje! On je sam, ne gubeći vremena, držao oko sebe šest stotina vitezova kao tjelesnu stražu i njih je nazivao protusenatom a kad je oružjem napao konzule dok su držali skupštinu[141] pa jedan od njih umakao s trga, uhvati i ubije mu sina,[142] dok Sula, gonjen mimo Marijeve

kuće, učini ono što nitko ne bi bio očekivao pa upadne u kuću; i kažu da je on, ostavši tako neprimijećen od progonitelja koji su u trku prošli kraj kuće pošto ga je sam Marije zdrava i čitava na druga vrata pustio iz kuće, odjurio u svoj tabor. Sam pak Sula u svojim *Sjećanjima* tvrdi da nije pobjegao k Mariju tražeći zaklon, nego da se onamo udaljio s Foruma da se posavjetuje s Marijem o tome što ga je Sulpicije pokušavao natjerati da protiv svoje volje dade izglasati okruživši ga golim mačevima i stjerav ga k Marijevoj kući sve dok najzad nije odande otišao na Forum i poništio odluku konzula o prestanku obavljanja javnih poslova, kako su to oni zahtijevali.[143] Kad se to sve dogodilo, Sulpicije, sada gospodar situacije, dade izglasati da se zapovjedništvo[144] prenese na Marija i Marije se bio spremao za odlazak i poslao dva vojnička tribuna da preuzmu od Sule vojsku. Ali Sula, podjarivši vojnike (a bilo ih je ne manje od trideset tisuća legionara[145]), povede ih na Rim. Vojne pak tribune koje je poslao Marije vojnici napadoše i ubiše.

Istina, i Marije je u Rimu dao pogubiti mnoge od Sulinih prijatelja i proglasio da daje slobodu robovima koji se hoće boriti na njegovoj strani; pripovijeda se, međutim, da su mu se pridružila samo trojica. Tako poslije otpora Sulinu ulasku u grad i ubrzo istjeran iz njega pobježe[146]. Čim je umakao iz grada, njegovi pristaše budu raspršeni pa, kako je bio mrak, zakloni se na Solonij, jedno od svojih poljskih dobara. I posla sina da s nedalekih imanja svog tasta Mucija[147] uzme nužni živež a sam, sišavši u Ostiju, gdje mu je jedan prijatelj, Numerije, pripravio brod, isplovi ne sačekavši sina, nego uzevši sa sobom pastorka Granija.[148] A mladi Marije, kad je došao na Mucijevo imanje, dok je uzimao i spremao nešto, kad ga je zatekao dan, ne izbjegne sasvim pažnji svojih neprijatelja, nego dođoše neki konjanici jašući na to mjesto jer su nešto posumnjali; a kad ih nadzornik imanja vidje izdaleka gdje dolaze, sakri Marija u kola natovarena bobom. Na taj način prebačen do kuće svoje žene, uzevši sve što mu je trebalo, mladi Marije siđe noću k moru i, ukrcavši se na brod koji je plovio u Afriku, preveze se onamo.

36. Stari pak Marije, kako je zaplovio nošen povoljnim vjetrom uz obalu Italije, poboja se nekoga Geminija, jednoga od utjecajnih ljudi u Teracini[149] a njegova neprijatelja, i zapovijedi mornarima da se drže daleko od Teracine. Oni su htjeli udovoljiti njegovoj želji, ali kako je vjetar okrenuo i zapuhao prema obali donoseći jako valovlje, činilo se da ni brod neće izdržati udarce valova, jer je i Mariju bilo zlo i slabo se osjećao od morske bolesti, jedva se dokopaše žala kod Circeja.[150] No kako je oluja rasla a ponestalo im je živeža, iskrcavši se na obalu, lutali su naokolo ne s određenim ciljem nego kao što to već biva u velikim neprilikama kad se nastoji pobjeći od postojeće situacije smatrajući je najgorom i kad se nade polažu u nepoznato. Jer neprijatelj im je bila zemlja, neprijatelj more, strašna je bila mogućnost da naiđu na ljude, zbog oskudice u najnužnijem strašna i mogućnost da ne naiđu. No ipak, negdje kasno namjere se na malobrojne pastire koji na njihove molbe nisu imali što da im dadu, ali, prepoznavši Marija, posavjetovaše ih neka se najvećom brzinom udalje; jer malo prije brojni su konjanici bili viđeni

ondje kako jašu u potrazi za njim. I tako, zapavši u krajnju nevolju a osobito jer mu je pratioce od izgladnjelosti obuzimala potpuna klonulost, tada skrenuvši sa ceste i zavukavši se u duboku šumu, mučno provede noć. A sutradan, pritiješnjen nuždom i hoteći iskoristiti tjelesnu snagu prije nego ga potpuno izda, pođe naprijed morskom obalom hrabreći svoje pratioce i moleći ih neka ne podliježu iscrpljenosti prije nego propadne zadnja nada za koju čuva sam sebe pouzdajući se u davna proroštva. A ona je, reče, bila u tome da je, kad je još bio sasvim mlad i boravio na selu, dočekao u svoju gornju haljinu orlovsko gnijezdo sa sedam mladih koje je padalo; a kad su to vidjeli njegovi roditelji i začudili se, raspitivali su se o značenju kod gatalaca; ovi su pak rekli da će on postati najznamenitiji od ljudi i da po sili sudbine mora sedam puta primiti vrhovno zapovjedništvo i vlast.

Jedni kažu da se to uistinu tako dogodilo Mariju; drugi opet vele da su oni koji su tada i ostalo vrijeme bijega tu priču čuli i povjerovali zapisali je premda je potpuno fantastična. Jer orao, kažu, ne izliježe više od dvoje mladunaca odjednom; nego kažu da se i Musej[151] prevario kad je rekao o orlu da »troje leže, dvoje izliježe a jedno othranjuje.«[152] Ipak se općenito priznaje da je za vrijeme svog bijega i u krajnjim nevoljama Marije često puta ponovio da će dotjerati do samoga konzulata.

37. Ali sada kad su bili oko dvadeset stadija[153] udaljeni od italskoga grada Minturne,[154] ugledaju izdaleka konjaničku turmu[155] kako jaši prema njima i također dvije tovarne lađe kako slučajnom podudarnošću plove mimo. Zato koliko je svaki imao brzine i snage, potrčaše dolje k moru i, bacivši se u vodu, stadoše plivati prema lađama. Granije i njegovi pratioci, dohvativši se jedne, prevezoše se na otok preko puta; zove se Enarija;[156] ali samog Marija, koji je bio težak i nespretan da ga se rukama dohvati, dva roba jedva i s mukom izdigoše iznad morske površine pa metnuše u drugu lađu kad su već konjanici zastali i dovikivali s obale mornarima neka dovedu brod k obali ili bace Marija u more pa otplove kamo ih volja. A kako ih je Marije sa suzama u očima zaklinjao, gospodari lađe, pošto su u kratko vrijeme mnogo puta promijenili odluku, ipak odgovoriše konjanicima da neće izdati Marija. Kad konjanici bijesni odjahaše, mornari, opet se predomislivši, pristadoše uz obalu; i bacivši sidro kod ušća rijeke Liris gdje se rijeka proširuje u jezera, savjetovahu Marija da iziđe iz lađe, uzme na obali hrane i okrijepi svoje od nevolja izmučeno tijelo dok ne zapuše povoljan vjetar; a pošto utihne vjetar s mora i podigne se vjetrić od močvara, rekoše, tada se dešava obično u isti sat da ovaj puše u dovoljnoj jačini. Davši se nagovoriti, Marije tako učini; i kad ga mornari iznesoše na suho, leže na nekakvu travu ni izdaleka ne sluteći ono što će se dogoditi. Tad mornari, smjesta se popevši na lađu i podigavši sidra, pobjegoše osjećajući da niti je časno da izruče Marija niti bezopasno da ga spase. Ostavljen tako posve sam, dugo je vremena bez riječi ležao na obali a onda, jedva se nekako pribravši, pođe mučno kroz bespuće; i prošavši duboke močvare i jarke pune vode i blata, namjeri se na kolibu starca koji je živio od rada u močvarama[157] i njega Marije, bacivši mu se pred noge, stade preklinjati da bude spasiocem i pomoćni-

kom čovjeku koji će mu, ako izbjegne sadašnju opasnost, uzvratiti nagradom preko svih očekivanja. Tada čovjek, bilo poznavajući Marija odavna ili jer je, ugledavši ga, osjetio divljenje prema čovjeku višega staleža, reče da je kolibica dovoljna ako mu je potrebno samo da otpočine, ali ako luta bježeći od nekih progonilaca, da će ga sakriti na mirnijemu mjestu. A kad ga je Marije zamolio da to učini, odvede ga u močvaru i reče mu neka se zguri u udubinu pokraj rijeke pa, donoseći nabaca preko njega trstike i drugog raslinja koje je bilo lagano i moglo ga je pokrivati a da ga ne pozlijedi.

38. Nije prošlo mnogo vremena kad do njega od kolibe dopre štropot i buka. Geminije je, naime, iz Teracine poslao mnogo ljudi da ga gone a od tih su neki, slučajno došavši do kolibe, plašili starca i derali se na nj što je primio neprijatelja Rimljana. Podigavši se stoga iz svog skrovišta i svukavši se, Marije se spusti u gustu i blatnu vodu močvare. Ondje nije mogao ostati neopažen od onih koji su ga tražili, nego ga izvukoše gola, prekrivena muljem, pa ga odvedoše u Minturnu i predadoše vlastima. Jer u svaki je grad bila poslana zapovijed da vlasti treba da gone Marija i, kad ga uhvate, da ga ubiju. Ipak su magistrati odlučili da se najprije posavjetuju; i Marija dadoše na čuvanje u kuću Fanije, žene za koju se činilo da mu nije sklona zbog davna razloga.

Imala je, naime, Fanija muža Titinija; ali rastavši se s njime, tražila je natrag svoj miraz koji je bio znatan. No on ju je optuživao da je preljubnica; i Marije je za svog šestog konzulata predsjedao suđenju. A kad je za vrijeme raspravljanja o toj stvari izlazilo na vidjelo i da je Fanija razuzdana žena, i da ju je njezin muž, premda je to znao, uzeo i proživio dugo vremena s njom, Marije, kome se zgadilo oboje, naredi mužu da ženi vrati miraz a njoj odredi kao znak nečasnosti[158] globu od četiri mjedena novčića.[159]

Međutim u vrijeme o kojem govorimo Fanija se nije ponijela kao žena kojoj je učinjeno krivo, nego kad ugleda Marija, sasvim daleko od toga da mu pokaže svoje zlopamćenje, brinula se za nj i hrabrila ga je koliko su joj to prilike dopuštale. A i on je nju hvalio zbog plemenitosti i govorio da je pun samopouzdanja; jer pojavilo mu se izvrsno znamenje. A bilo je ovakvo.

Kad je, vođen kroz grad, bio kod Fanijine kuće, pošto se vrata otvoriše, iznutra istrči magarac da se napije iz izvora koji je tekao sasvim blizu; a pogledavši nekako nestašno i veselo Marija, najprije zastane pred njim, zatim prodorno zareve i proskakuće obijesno pokraj njega; izvukavši iz toga zaključak, Marije je tvrdio da mu božanstvo ukazuje na spas morem a ne kopnom; jer magarac je, ne mareći za svoju suhu hranu, nju ostavio pa pošao k vodi.

Pošto je to izložio Faniji, Marije se odmarao nasamu zatraživši da se zatvore vrata sobe.

39. Pošto su se posavjetovali, magistrati i vijećnici Minturnjana odlučiše da ne oklijevaju, nego da odmah Marija pogube. I kako nitko od građana nije htio preuzeti taj zadatak, jedan konjanik rodom Gal ili

Cimbar (jer navodi se i jedno i drugo), uzevši mač, uđe k njemu. A kako onaj dio sobe u kojem je Marije baš počivao nije bio dobro osvijetljen nego je bio u polumraku, pripovijeda se da se onom vojniku učinilo da Marijeve oči isijavaju jak plamen a da iz duboke sjene dolazi snažan glas: »Ti se, dakle, čovječe, doista usuđuješ ubiti Gaja Marija?« Pobjegavši smjesta iz sobe i bacivši javno nasred kuće mač na zemlju, barbarin se dohvati vrata vičući samo ovo: »Ne mogu ubiti Gaja Marija!« Sve dakako obuzme zaprepaštenje, zatim sažaljenje, pa kajanje zbog odluke i predbacivanje sebi samima što su donijeli odluku nezakonitu i nezahvalnu prema spasiocu Italije kome ne biti na pomoć bila bi strašna stvar. »Neka ide kamo želi kao prognanik da drugdje pretrpi ono što mu je sudbina namijenila. A mi mölimo se bogovima da nas ne pogodi njihova osvetnička kazna što smo Marija izbacili iz grada nevoljna i gola!« Potaknuti takvim razmišljanjima, uletješe u gomili u njegovu sobu i uzeše ga u svoju sredinu pa ga povedoše k moru. No premda se jedan revno trudio da mu bude na usluzi u ovome, drugi u onome i svi su se žurili, opet su izgubili dosta vremena. Naime gaj nimfe koja se zvala Marika a koji su štovali i bdjeli da se ništa odande ne iznese od onoga što je jednom bilo uneseno našao im se na putu dok su išli prema moru i bilo je nužno da ih obilaženje naokolo zadrži, dok najzad jedan od starijih ne poviče da nijedan put nije zabranjen niti neprolazan ako je to put spasa za Marija. I taj sam, uzevši neke od stvari što su ih nosili na brod, prvi prođe onim svetim mjestom.

40. Kad su tolikom pripravnošću namakli sve i neki je Belaj dao lađu za Marija, a taj je[160] kasnije, davši naslikati te događaje, sliku postavio kao zavjetni dar u tom svetištu na onome mjestu odakle je Marije zaplovio kad se ukrcao, nošen povoljnim vjetrom on je po nekom slučaju prolazio pokraj otoka Enarije gdje nađe Granija i ostale prijatelje pa s njima zaplovi u Afriku. Kako im je ponestalo vode, silom prilika pristadoše kod Ericine[161] na Siciliji. Slučajno se u onim krajevima desio rimski kvestor vrebajući i zamalo ne uhvati samog Marija kad je izišao na obalu a ubio je nekih šesnaest njegovih ljudi koji su išli po vodu. Zaplovivši zato svom brzinom i prešavši na otok Meninks, Marije ondje prvi put dozna da mu se sin spasio zajedno s Cetegom i da su na putu k numidskom kralju Hijempsalu da od njega traže pomoć. Odahnuvši malo na tu vijest, osmjeli se Marije da se od tog otoka zaputi k području Kartage.

Afrikom je tada kao rimski namjesnik upravljao Sekstilije, čovjek koji od Marija nije doživio niti kakvo zlo niti kakvo dobro, nego od koga se očekivalo da će mu ići na ruku bar koliko ga potakne sažaljenje. Ali tek što je on s malobrojnim pratiocima izišao na obalu, predusretne ga i stane ravno nasuprot njemu jedan liktor pa reče: »Namjesnik Sekstilije zabranjuje ti, Marije, da stupiš na tlo Afrike; poručuje da će inače izvršavati zaključke senata postupajući s tobom kao s neprijateljem Rima.« Čuvši to, Marije nije smogao riječi od tuge i ogorčenja, nego je dugo vremena šutio bacajući strašne poglede na liktora. A kad ga je ovaj upitao što ima reći i kakav je njegov odgovor namjesniku, duboko uzdahnuvši, reče: »Javi mu, dakle, da si vidio Gaja Marija kako kao

prognanik sjedi na ruševinama Kartage«, ne baš loše skupa spomenuvši kao paralelan primjer[162] sudbinu onoga grada i obrat svoje vlastite.

U međuvremenu Hijempsal, kralj Numiđana, kolebajući se u svom umovanju sad ovamo sad onamo, odnosio se s poštovanjem prema mlađem Mariju i njegovim pratiocima, ali kad su htjeli otići, uvijek bi pronalazio neku izliku da ih zadrži i bilo je jasno da ne odlaže njihov odlazak ni sa kakvim časnim namjerama. Pa ipak, dogodi se nešto nimalo neobično njima na spasenje. Kako je, naime, mladi Marije bio pristao momak, jednu od kraljevih inoča žalostilo je da gleda njegov nedostojan položaj; a to je sažaljenje bilo početak i izgovor za njezinu ljubav. On je, međutim, isprva odbijao tu ženu; ali kad nije vidio drugog puta za bijeg i jer su se njezini postupci osnivali na iskrenim osjećajima a ne na razuzdanoj želji za užicima, prihvati njezine iskaze nježnosti i uz njezinu pomoć uteče s prijateljima i pobjegne k Mariju. Pošto zagrliše jedan drugoga, idući uz more, naiđu na škorpione koji su se borili; i to znamenje protumači stari Marije kao loše. Stoga odmah se ukrcavši na ribarski brod, prebaciše se na otok Cercinu[163] koji nije daleko od kontinenta; i jedva što su dospjeli zaploviti, već su mogli vidjeti konjanike poslane od kralja kako jašu prema mjestu odakle su oni isplovili. Reklo bi se da Marije nikad nije izbjegao većoj opasnosti od te.

41. Međutim, za Sulu se u Rimu čulo da se bori s Mitridatovim vojskovođama u Beotiji a konzuli,[164] posvadivši se,[165] latiše se oružja. I pošto je došlo do bitke,[166] Oktavije, nadvladavši, izbaci iz grada Cinu koji je pokušavao vladati odveć samosilnički i postavi umjesto njega za konzula Kornelija Merulu; ali Cina, skupivši iz drugih dijelova Italije vojsku, obnovi rat protiv njih. Kad je doznao za to, Marije je smatrao pametnim da što brže otplovi onamo; i uzevši sa sobom iz Afrike neke maurske konjanike te neke ljude koji su iz Italije dospjeli onamo – jednih i drugih zajedno nije bilo više od tisuću – zaplovi. Pristavši kod Telamona u Etruriji i iskrcavši se, dade proglasiti da daje slobodu robovima; i od tamošnjih slobodnih ratara i pastira, koji su se zbog njegova slavna imena jatomice stjecali k moru, predobijajući najkrepkije, u par dana skupi veliku vojnu silu i njom napuni četrdeset lađa.

Potom znajući da je Oktavije izvanredno čestit čovjek i da želi vladati na najpravičniji način a da je Cina Suli sumnjiv i da se bori protiv postojećeg ustavnog poretka,[167] odluči priključiti se sa svojom vojskom njemu. Posla stoga k njemu obećavajući da će izvršavati sva naređenja od njega kao konzula. Kad mu je Cina, prihvativši ponudu i imenovavši ga prokonzulom, poslao fasce[168] i druge oznake njegova dostojanstva, Marije reče da ta odličja nisu u skladu s njegovom sudbinom, nego u odrpanu odijelu i s kosom koju nije rezao od dana svoga bijega, već preko sedamdeset godina star, pođe polaganim korakom naprijed[169] želeći pobuđivati sažaljenje, ali s tim je traženjem smilovanja bio izmiješan njegov prirodni izgled koji je više izazivao stravu i kroz njegovu snuždenu poniznost dao se razabrati ponos koji se nije dao slomiti, nego je od udarca sudbine postao divlji.

42. Pozdravivši Cinu i predstavivši se njegovim vojnicima, odmah se prihvati posla i uvelike izmijeni stanje stvari. Ponajprije presijecajući svojim brodovljem dovoz žita[170] i robeći trgovce dobije u svoje ruke svu trgovinu a zatim, napadajući s mora primorske gradove, redom ih osvoji. A najzad, zauzevši izdajom samu Ostiju,[171] opljačka je a većinu stanovnika pobije; premostivši zatim rijeku,[172] potpuno odreže opskrbu neprijatelja morem. Onda krenuvši s vojskom, pođe na Rim i zaposjedne brežuljak zvani Janikul[173] pri čemu Oktavije nije toliko štetio svojoj stvari zbog nesposobnosti koliko time što je previše respektirao zakonitost zbog koje je protiv javnog interesa zanemario mjere što su bile potreba trenutka, jer premda su mnogi tražili da pozove na oružje robove obećavši im slobodu, on reče da neće s robovima dijeliti domovinu iz koje nastoji isključiti Marija braneći zakone. Štaviše, kad je Metel, sin onog Metela koji je imao zapovjedništvo u Africi i koji je Marijevim spletkama bio prognan, došao u Rim i činilo se da je mnogo sposobniji vojskovođa od Oktavija, vojnici ostaviše Oktavija pa dođoše k njemu moleći ga da on preuzme zapovjedništvo i spasi grad; valjano će se, naime, boriti i pobijediti ako dobiju iskusna i odlučna vođu. A kad ih on primi zlovoljno i naredi im neka idu natrag konzulu, oni otiđoše k neprijateljima. Tako se i Metel ukloni iz grada izgubivši nadu u njegov spas.

Oktavija pak neki Haldejci, žreci i tumači sibilinskih knjiga nagovoriše neka ostane u Rimu uvjeravajući ga da će stvari dobro ispasti. Čini se, naime, da je taj čovjek, inače najrazumniji u Rimu, koji je dostojanstvo konzulata brižljivo očuvao od iskvarenosti laskanja u skladu s djedovskim običajima i zakonima gledajući u njima nepromjenljive odredbe, imao slabost u tome što je provodio više vremena sa sljeparima i gataocima nego s ljudima koji su bili vješti državnim poslovima i ratu. Njega stoga prije Marijeva ulaska u grad naprijed poslani ljudi izmrcvariše povukavši ga dolje s govornice; i pripovijeda se da su mu u njedrima, pošto je bio umoren, našli haldejski zapis. I tako se desila ona neobjašnjiva stvar da od dvojice najistaknutijih vojskovođa Marije svoj uspjeh duguje respektiranju gatalaštva koje je Oktavija upropastilo.

43. Kako je situacija bila takva, senat, sastavši se, posla Cini i Mariju poslanike moleći ih da uđu u grad i da poštede građane. Cina je primio poslanike sjedeći kao konzul na svojoj kurulskoj stolici i dao im je ljubezan odgovor, ali Marije je stajao pokraj konzulove stolice ne govoreći ni riječi, no tvrdoća njegova lica i mrk pogled neprestano su jasno pokazivali da će grad odmah napuniti krvoprolićem. Kad su poslije završena razgovora ustali, Cina uđe u grad s tjelesnom stražom a Marije, zastavši kod gradskih vrata, sa srditom je ironijom govorio da je prognanik i po zakonu isključen iz domovine a ako tko želi njegovu prisutnost, treba novim glasanjem poništiti ono o njegovu izgnanstvu držeći se kao da je on doista čovjek koji poštuje zakone i koji se vraća u slobodan grad. Stoga je narod bio sazvan na Forum; ali prije nego su tri ili četiri file[174] završile glasanje, zbaci masku i daljnje šikaniranje svojim progonstvom te uđe u grad vodeći kao tjelesnu stražu odabrane između robova koji su mu se u veliku broju pridruživali a on ih je nazivao

Bardijejcima.[175] Ovi poubijaše mnoge na jednu njegovu riječ i samo na mig; i najzad Anharija, čovjeka senatorskog i pretorskog dostojanstva, koji se sreo s Marijem i od njega nije dobio odgovor na svoj pozdrav, sasjekoše pred licem svoga gospodara. Poslije toga, kad god bi netko pozdravio Marija i ne bi od njega dobio za uzvrat pozdrav niti bi on odzdravio, to je samo po sebi bilo znak da ga odmah na samoj ulici usmrte tako da su i Marijevi prijatelji svi do jednoga bili puni smrtnoga straha i užasa kad bi se god približili Mariju da ga pozdrave; budući da ih je bilo mnogo ubijano, Cina je već bio sit i umoran od krvoprolića, ali Marije, kod koga je svakoga dana rastao bijes i žeđ za krvlju, nastavi s ubijanjem svih na koje je ma na koji način posumnjao. I svaka se cesta i svaki grad napuni onima koji su gonili i lovili one koji su pokušavali pobjeći ili su se sakrili. Štaviše, pokazalo se da pouzdanje u gostinske veze i prijateljstvo ne pruža nikakvu sigurnost protiv udaraca sudbine; jer sasvim su malobrojni bili oni koji nisu izdali ljude koji su potražili kod njih ubježište. Stoga su vrijedni divljenja i pohvale Kornutovi robovi koji su, sakrivši svoga gospodara u kući a objesivši za vrat nekoga od brojnih mrtvaca i stavivši mu na prst zlatan prsten,[176] pokazivali ovoga Marijevim tjelohraniteljima i, ukrasivši ga kao da je tijelo njihova gospodara, pokopali ga. Nitko nije naslutio lukavštinu, nego su Kornuta, koji je tako izmakao pažnji, njegovi robovi prebacili u Galiju.

44. I govornik Marko Antonije,[177] mada je našao čestita prijatelja, nije imao sreće. Jer taj prijatelj, siromašan plebejac, primivši u svoju kuću prvog čovjeka u Rimu i hoteći ga ugostiti koliko mu je u toj situaciji bilo moguće, posla roba da od nekog obližnjeg krčmara uzme vina. Kad je rob kušao vino pažljivije nego obično i zatražio da mu odmjeri boljega, krčmar ga upita koji je razlog da ne kupuje kao obično mlado vino što ga pije puk, nego traži dobroga i skupoga. A kad je onaj u svojoj prostodušnosti, znajući da govori sa starim poznanikom, rekao da njegov gospodar ugošćuje Marka Antonija koji se kod njega skriva, krčmar, čovjek bežbožan i pokvaren, čim je rob otišao, sam pohita k Mariju koji je već bio pri večeri i, kad ga uvedoše, obeća da će mu predati Antonija. Čuvši to, pripovijeda se da se Mariju oteo glasan uzvik i da je od zadovoljstva pljesnuo rukama; i malo je uzmanjkalo da sam, ustavši od stola, ne požuri na ono mjesto, ali kad ga prijatelji zadržaše, posla Anija i s njime vojnike naredivši im da mu što brže donesu Antonijevu glavu. Kad su, dakle, oni došli do one kuće, Anije stade kod vrata a vojnici, popevši se stepenicama u sobu i ugledavši Antonija, jedan je drugoga pozivao i gurao naprijed da izvrši umorstvo umjesto njega. Takva je doista bila, kako se čini, snaga vezivanja i čar njegovih riječi da se, kad je zaustio i stao moliti za život, nitko nije usudio dići ruku na nj niti ga čak pogledati u oči, nego su svi, oborivši oči, plakali. Kako je vrijeme prolazilo, Anije se popne pa vidje Antonija kako govori a vojnike smetene i začarane njegovim riječima; ispsovavši ih zato i pritrčavši Antoniju, sam mu odsiječe glavu.

Kad je Marije onima koji su molili za Lutacija Katula, koji je zajedno s Marijem bio konzul i skupa s njime proslavio trijumf nad Cimbrima, i

pokušavali mu izmoliti život odgovorio samo: »Treba da umre,« on se zaključa u sobu i raspiri vatru pod velikom količinom ugljena te se uguši.

Kad su na ulice bila bacana i gažena tijela bez glava,[178] nije bilo sažaljenja nego jeze i zebnje kod svih pri tom prizoru. A najviše je narod jadila obijest takozvanih Bardijejaca. Jer oni su, koljući glave obitelji u njihovim kućama, obeščašćivali njihovu djecu i silovali žene a njihovom se grabeži i umorstvima nije moglo stati na put sve dok Cina i Sertorije, dogovorivši se, ne navališe na njih dok su spavali u svom taboru i sve ih pobiše kopljima.[179]

45. U međuvremenu, kao kad vjetar počinje mijenjati smjer, dolazili su glasnici odasvud s vijestima da Sula, završivši rat s Mitridatom i povrativši izgubljene pokrajine, plovi kući s velikom vojskom. I to donese kratak predah i mali odmor od neizrecivih zala jer su marijevci mislili da rat samo što nije stigao na njih. Međutim, Marije bi izabran[179a] za konzula po sedmi put i, kad je nastupio službu na same siječanjske Kalende, na početku godine,[180] dao je strmoglaviti nekog Seksta Licinija s Tarpejske pećine;[181] a to je izgledalo kao najsigurniji predznak novih nevolja i za marijevce i za grad.

Ali on sam, kako je već bio sasvim na kraju snaga od napora i kao da je bio preplavljen brigama i iznemogao, nije više imao snage u duši koja je drhtala pri pomisli na nov rat i nove borbe, na strahove čiju je strahotu poznavao iz iskustva i na umor promišljajući da se neće izlagati opasnosti protiv Oktavija ili Merule, koji zapovijedaju odasvud skupljenom ruljom i buntovnim ološem, nego da na nj ide onaj slavni Sula[182] koji ga je nekoć istjerao iz domovine a sada je stjerao Mitridata na obale Ponta Euksina.[183] Satiran takvim razmišljanjima i dozivajući sebi pred oči svoje dugo lutanje, bježanja i opasnosti dok je bio gonjen kopnom i morem, zapadao je u strašnu tjeskobu, noćne strave i snove pune nemira u kojima mu se stalno činilo da čuje neki glas:

Strašan ležaj je lavlji i kada lav je daleko.[184]

Ali kako se najviše od svega plašio besanice, predao se pijankama i opijanju u nevrijeme i na način koji nije priličio njegovoj dobi nalazeći tako u snu utočište od briga. I najzad, kad je došao netko s vijestima s mora pa ga spopadoše novi strahovi dijelom od strepnje pred budućnošću dijelom kao da je do gađenja bio izmoren sadašnjošću, kako je za to još trebala samo sitnica, razboli se od upale porebrice, kako izvješćuje filozof Posejdonije koji tvrdi da je osobno ušao k Mariju i porazgovarao o onome radi čega je došao kao poslanik s njime kad je već bio bolestan. Ali neki Gaj Pizon, povjesničar, izvješćuje da je Marije, šećući poslije večere s prijateljima, došao u razgovoru na svoj životni put počevši od prvih dana; i pošto je naveo česte sretne i nesretne obrate svoje sudbine, rekao je da za razumna čovjeka nije da se povjerava sudbini; pozdravivši se potom s prijateljima i odležavši u krevetu sedam dana bez prekida, umre. Neki pak tvrde da ga je njegovo slavohleplje, otkrivši se posvema bolesti, otjeralo u čudno ludilo jer je mislio da je zapovjednik u ratu s Mitridatom pa je onda, kao što je običavao u stvarnim bojevima, zauzimao tijelom

raznorazne položaje i izvodio pokrete popraćene prodornim povicima i čestim bojnim pokličima. Tako je silnu i neutaživu želju za vođenjem onog rata usadila u nj želja za vlašću i ljubomora. I stoga, proživjevši sedamdeset godina, kao prvi od ljudi izabran sedam puta za konzula, stekavši kuću i bogatstvo dovoljno za mnogo kraljevstava istovremeno, tužio se na svoju sudbinu da umire prije nego što mu se do kraja ispunilo ono što je želio.

46. Platon, međutim, kad je već bio na samrti, slavio je svoga dobrog duha i svoju sudbinu prvo zato što je bio rođen kao čovjek, zatim kao Helen a ne kao barbarin niti kao neka životinja po naravi lišena razuma, k tome zato što je njegovo rođenje palo u vrijeme Sokratovo. I, Zeusa mi, kažu da Antipatar Taršanin,[185] isto tako blizu kraju života nabrajajući sva svoja blaženstva koja su ga dopala, nije zaboravio svoje sretno putovanje od kuće do Atene baš kao što je smatrao da ga svaki dan dobrostive sudbine obavezuje na veliku zahvalnost i čuvao ga je do kraja u svome sjećanju koje je čovjeku najsigurnije spremište dobara. Zaboravnim pak i nerazumnim ljudima sve to s vremenom nestaje iz sjećanja; zato, kako ništa ne zadržavaju i ne čuvaju, stalno prazni bez dobara a puni nada, svraćaju pogled prema budućnosti zanemarujući sadašnjost. Pa ipak ih sudbina može spriječiti da uživaju u toj budućnosti, ali sadašnjost nije moguće nikome oduzeti; no takvi ljudi svejedno, zabacujući sadašnji dar sudbine kao nešto njima tuđe, sanjare o nejasnoj budućnosti pa im se pravo i događa. Jer prije nego su ih razum i obrazovanje osposobili da stvore bilo kakav temelj i osnovu za izvanjska dobra, zgrćući ih i gomilajući, ne mogu nasititi nezasitnost svoje duše.

Umro je, dakle, Marije sedamnaest dana nakon nastupa svoga sedmog konzulata. I odmah Rim obuze veliko veselje i pouzdanje kao da se riješio krute tiranije; ali za par dana razabraše da su samo zamijenili starog silnika mladim i krepkim gospodarom: toliku je okrutnost i ogorčenost pokazao Marijev sin pogubljujući najbolje i najuglednije građane. Stekavši glas da je smion i da voli opasnost u borbi s neprijateljima, u početku bio je nazivan sinom Martovim, ali kad je ubrzo svojim djelima dokazao kakav je stvarno, zvali su ga umjesto toga sinom Venerinim. Najzad zatvoren od Sule u Preneste i poslije mnogih uzaludnih pokušaja da spasi sebi život, kako nije mogao umaći usudu poslije osvajanja grada, sam se ubije.[186]

Bilješke

[1] Puno ime rimskoga građanina sastojalo se od »nadjenutog, osobnog, vlastitog« imena *(praenomen)*, imena koje je označavalo pripadnost rodu *(nomen gentile)* i pridjevka *(cognomen)* koji se također nasljeđivao. Žene su rijetko imale *praenomen*, nego obično samo *nomen gentile* (u ženskom rodu). Istaknuti su vojskovođe imali ponekad još jedan nadimak *(agnomen)*, npr. Afrički, Gotski i sl.

[2] Lucije Mumije, konzul god. 146. Sertorije i Mumije nisu imali treće ime valjda zato što su, ko i Marije, bili niska roda. Mumijev *agnomen* Ahejski potjecao je odatle što je on razorio Korint, jedan od glavnih gradova Ahejskog saveza.

[3] Kvint Cecilije Metel, pretor god. 148, dobio je taj nadimak zbog pobjede nad uzurpatorom makedonskog prijestolja Andriskom. Scipion je pobjednik nad Hanibalom kod Zame u Africi.

[4] Posejdonije iz Apameje u Siriji bio je filozof i povjesničar; živio je koncem 2. i u prvoj polovici 1. st. pr. n. e. Umro je god. 51.

[5] Makarin znači Mršavko, Torkvat »čovjek s lancem oko vrata«, Sula po jednima Šugavi, po drugima je to deminutiv od pridjeva *sura* »meki, nježni.«

[6] Kod Grka.

[7] Mnemon znači onoga »koji dobro pamti«, Gripo je Krivonosi, Kalinik Pobjedonosni.

[8] U Cisalpinskoj Galiji.

[9] Nad Cimbrima i Teutonima god. 102.

[10] Ksenokrat (396–314) naslijedio je 339. Platonova nećaka Speusipa na čelu Akademije.

[11] Rimske Gracije, tri boginje dražesti i ljupkosti.

[12] A ne od rada robova, što je u antici bilo manje ili više normalno za slobodna građanina.

[13] Rim (grad *par excellence* kao kod Grka isprva Atena, kasnije Konstantinopol).

[14] *Arpinum* je bio izvorno volščanski, kasnije samnićanski grad na rijeci Fibrenu nedaleko od Lirisa. Osim Marijev bio je i Ciceronov rodni grad.

[15] God. 133. Radi se o Scipionu Emilijanu ili Mlađem.

[16] Marijeve vojničke karijere.

[17] God. 119. u dobi od 38 godina. Marije se rodio 158. a umro je 86.

[18] Klijenti su bili u nekoj vrsti pravne ovisnosti o svojim patronima koji su im bili zastupnici pred zakonom, sudom, i magistratima a zauzvrat dugovali su im lojalnost.

[19] Lucije Aurelije Kota, konzul god. 119. Marijev je zakonski prijedlog bio *»ut pontes angustiores fierent«*, tj. da prilazi do birališta, gdje su birači glasali, budu uži da se ne bi mogli ugledniji građani miješati među puk i tako vršiti pritisak ili kortešovanje pri glasanju (agitaciju).

[20] Drugi prevode: svoga pobočnika (jednog od nižih činovnika koji su pomagali pučkim tribunima).

[21] Optimatske (aristokratske) i plebejske (pučke).

[22] Kurulski je edilitet dobio naziv po kurulskoj stolici a ova zato što se i u ratu vozila na kolima *(currus)*. Rimljani su je preuzeli od Etruščana. Imala je svinute noge a bila je ukrašena slonovačom i zlatom. Pravo na kurulsku stolicu imali su samo redovni viši magistrati: konzuli, pretori i kurulski edili.

[23] Lat. *magistratus* ostavljeno je i u prijevodu jer je to teško točno prevesti (otprilike nešto kao funkcioneri, ali istovremeno znači i skup njihovih službenih ovlasti, pa ponekad i samu njihovu službu ili funkciju).

[24] God. 115.

[25] Od izabranih dobio je najmanji broj glasova.
[26] Radi se o ogradi koja je odvajala one koji su glasali (imali pravo glasati, aktivno biračko pravo) od onih koji to nisu.
[27] Naime da svlada žeđ.
[28] O patronu.
[29] Onkraj Ibera (danas Ebro). Marije je bio ondje kao propretor god. 112.
[30] U Rimu.
[31] Glava 5. i 6.
[32] Godine 109. Za uspjehe u tom ratu dobio je Metel nadimak Numidski.
[33] Od Jugurte.
[34] Protiv optuženoga.
[35] Imao je 20 godina a konzulska se čast mogla postići tek s navršene 43 godine.
[36] Svaki je kandidat morao biti osobno prisutan kod izbora.
[37] Kako bi mu što više skratio vrijeme za izbornu agitaciju.
[38] Za godinu 107, u dobi od pedeset godina.
[39] Po imovinskom cenzusu.
[40] Rimski su aristokrati u trijemovima svojih palača izlagali voštane obrazine i mramorne kipove svojih predaka (osobito ako su ti bili slavni).
[41] 3. glava.
[42] Zapadnih Maura. Bokhovo se kraljevstvo protezalo od rijeke Muluha, granice prema Jugurtinoj državi, do Atlantskog oceana.
[43] Dakako, Marija i Sule.
[44] Za godinu 104.
[45] Gali.
[46] Naziv bez nekog određenog značenja.
[47] Galija.
[48] Okean koji po atičkom shvaćanju okružuje kontinente, za razliku od unutrašnjeg, tj. Sredozemnog mora. Drugo je uže značenje Atlantski ocean.
[49] Meotida ili Meotidsko jezero današnje je Azovsko more.
[50] U priobalju Crnog mora.
[51] Kelti (Gali) i Skiti.
[52] Pomiješani Kelti i Skiti.
[53] Kod Homera bajni »ljudi tmine«. Historijski, u 8. stoljeću Kimerani su, potisnuti od Skita iz svog sjedišta na sjevernim obalama Crnog mora, provalili u Malu Aziju i tu su se izgubili. Plutarh izjednačuje mitske i povijesne Kimerane.
[54] Hercinijsko gorje u Germaniji koje Dunav dijeli na zapadni i istočni lanac.
[55] *Odiseja* XI, 14–19:

Zemlja je tamo i grad Kimerana koji su mrakom
Obavîti i maglom; žarkovito nikada sunce
Lučama svojim na njih ne gledi, ni ȍndā kad gȍre
Ono uzlazit stane sa zemlje na zvjezdano nebo,
Nì ondā kad se k zemlji s nebesa naginje dolje,
Nego strahovita noć nad jadnicima širi se tima. (Prijevod Maretić-Ivšića)

[56] U klasičnom latinskom izgovoru Kimbri. Veza između imena posve je, dakako, prividna i slučajna. Stvarno su Kimbri bili germansko pleme koje je s Kimbričkog poluotoka (Danske) i Visokog Lietha god. 120. zbog jedne ili više prirodnih katastrofa krenulo prema jugu.
[57] Rimljani su protiv Cimbara doživjeli pet poraza: kod Noreje na ilirskoj granici g. 113. pod konzulom Gnejom Papirijem Karbonom, u Galiji g. 109. pod konzulom Markom Junijem Silanom, na Ženevskom jezeru g. 107. pod konzulom Lucijem Kasijem Longinom koji je pao, g. 106. pod legatom Markom Aurelijem Skaurom koji je bio zarobljen, te g. 105. pod konzulom Gnejem Manlijem Maksimom kod Arauzija.
[58] Vidi prethodnu glavu. Marije je još bio u Africi.
[59] Marije bi morao čekati 10 godina da bi mogao biti ponovno izabran.
[60] God. 206. Scipion Stariji imao je samo 28 godina kad je bio izabran za konzula a ni 147. Scipion Emilijan Mlađi nije imao propisanu zakonsku dob za konzulat. Radilo se o drugom odnosno trećem punskom ratu.
[61] 1. siječnja.

[62] Jedna rimska funta imala je 327,45 grama.
[63] Ne u obliku novca.
[64] Smatra se da je jedna drahma vrijedila 0,90 francuskih zlatnih franaka iz vremena prije 1914.
[65] Toga s grimiznim rubom, što su je nosili javni funkcioneri i djeca slobodnih građana. Toga je uobičajena gornja haljina Rimljana u doba mira.
[66] Za godinu 103.
[67] Za godinu 102.
[68] Danas Rona (Rhône).
[69] Strabon IV 8. Trag se vidi još u današnjem nazivu Fos-sur-Mer prema negdašnjem Fossa Mariana.
[70] Senatorskoga.
[71] Kvint Servilije Cepion bio je glavni krivac porazu Rimljana kod Arauzija g. 105.
[72] Mind je bio dorski gradić u maloazijskoj Kariji. Aleksandar Minđanin inače je nepoznat.
[73] Amerija i Tudert bili su gradovi u Umbriji, danas Amelija i Todi.
[74] Grad u Frigiji pod gorom Dindimom gdje se osobito štovala Cibela.
[75] Rea Cibela, Majka bogova.
[76] *Aquae Sextiae* (danas Aix-en-Provence) sagradio je Gaj Sekstije blizu Masilije (danas Marseille).
[77] Svečane pjesme.
[78] Na ravnu zemljištu.
[79] Rimsko koplje *(pilum)* bilo je 3–4 prsta debelo i oko 3 m dugačko.
[80] Prema Titu Liviju palo je 200.000 a zarobljeno bilo 90.000 Teutona, što je najvjerojatnije uobičajeno rimsko pretjerivanje iz propagandnih razloga.
[81] Masilija, danas Marseille.
[82] Grčki lirski pjesnik iz 6. st. pr. n. e.
[83] Toga preteksta.
[84] Za godinu 101.
[85] Danas Adige.
[86] »Dići orla« znači »krenuti dalje« jer je u rimskoj vojsci orao bio ono što su u današnjima zastave.
[87] Njihovim bojnim znakom a možda, kako neki misle, i totemom.
[88] On je došao sam u Rim a da dovede vojsku trebalo bi mnogo vremena.
[89] Drugih uspjeha, pobjede nad Cimbrima.
[90] Rijeka Po ili Pad.
[91] Cispadansku, južno od rijeke Po.
[92] Galsko pleme u južnom Alsaceu, između Saône, Doubsa i Jura.
[93] I tu se radilo o *pilum*-u, rimskom nacionalnom oružju.
[94] Što će neprijatelju veoma smetati u kretanju i rukovanju štitom.
[95] *Vercellae* (danas Vercelli), grad u Cisalpinskoj Galiji.
[96] U svojim izgubljenim *Sjećanjima*. Vidi i *Sula* 4.
[97] Kvint Lutacije Katul napisao je izgubljenu povijest svoga konzulata i svojih djela, koju Ciceron veoma hvali (*Brut*, 35, 132 i dalje).
[98] Oko 5400 metara.
[99] Konjica Cimbara.
[100] Izvorno »žrtva od stotinu goveda«, kasnije svaka osobito velika, svečana žrtva.
[101] »Hram današnje sreće« *(templum fortunae huius diei)* Katul je doista kasnije dao sagraditi.
[102] Utroba žrtvovanih životinja.
[103] Glava 11.
[104] Solsticija.
[105] 30. srpnja (»šestaka«). Rimski su nazivi osmog mjeseca august odnosno sekstil (sextilis), šestak, koji je bio šesti mjesec u vrijeme kad je rimska godina počinjala ožujkom (martom, mjesecom boga rata Marta); tako je i prosinac-decembar bio deseti mjesec (decem, deset). Kasnije je u počast Oktvijana Augusta sekstil bio preimenovan u augustus kao što je još ranije srpanj-kvinktil bio nazvan iulius prema Juliju Cezaru.
[106] Obranički, od stranaka izabrani suci.
[107] Marije je bio konzul, Katul samo prokonzul jer on nije bio ponovno izabran.

[108] Poslije Romula i Kamila (po jednoj sumnjivoj predaji), pobjednika nad Galima 390. Vidi *Kamilo* 31.
[109] Galske.
[110] Očito Katulovih.
[110a] Grad u Umbriji.
[111] Nobilima, optimatima, plemstvu.
[112] Gaj Servilije Glaucija, gradski pretor, bio je po Ciceronovu mišljenju najgori čovjek na svijetu, ali bio je lukav i oštrouman.
[113] Lucije Apulej Saturnin bio je poslije braće Grakha »najrječitiji buntovnik« (Ciceron).
[114] Publije Rutilije Ruf bio je autor izgubljene rimske povijesti napisane na grčkom.
[115] Izvorno tri područja na koja su se po predaji dijelili rimski stanovnici, kasnije teritorijalne i izborne jedinice (kotari, gradski rajoni) u Rimu.
[116] Ravnopravna druga u službi.
[117] Marko Valerije Korvin (ili Korvo), junak samnitskih ratova, prvi je put bio izabran za konzula 348. a ukupno je 21 put bio biran na kurulske magistrature (konzulat, pretura, kurulski edilitet).
[118] Godine 100.
[119] Saturninov »zakon o zemlji« odnosio se na podjelu zemlje u gornjoj Italiji koju su Cimbri osvojili a Marije im je preoteo tako da se smatralo da ona više ne pripada tamošnjim žiteljima nego Rimljanima.
[120] Pred narodnu skupštinu.
[121] To jest da nije dovoljno energičan ili možda dovoljno preuzetan. Plutarh tu prevodi neku latinsku metaforu koju je valjda krivo pročitao ili loše razumio.
[122] Unatoč stavu iznijetu u senatu.
[123] Niti je takav sačuvan, niti je poznato da li ga je Plutarh uopće napisao.
[124] Tj. nezakonitim putem prisvojenoj vlasti.
[125] Proljev.
[126] Po imovinskom cenzusu drugi stalež u državi iza aristokracije.
[127] U izvorniku stoji samo »ih«; radi se stvarno o Saturninovoj stranci. Plutarh ovdje naivno simplificira političke prilike u Rimu.
[128] U tom pokolju zaglaviše i Saturnin i Glaucija.
[129] God. 99.
[130] Kralja Ponta Mitridata i kralja Bitinije Nikomeda koji su se sporili oko Kapadokije koju je Mitridat zaposjeo poslije umorstva kralja Arijarata.
[131] Običaj je bio da ujutro dođu poštovaoci, klijenti (štićenici), simpatizeri i pristaše pojedinih uglednih senatora i magistrata pred njihovu kuću i otprate ih u senat ili skupštinu.
[132] Ta je počast podjeljivana osobito pouzdanim i provjerenim pojedincima i državama: proglašavani su »prijateljem i saveznikom rimskog naroda« (*amicus et socius populi Romani*).
[133] God. 90–89. Italski »saveznici« Rima bili su – sasvim opravdano – ogorčeni što im Rim uskraćuje rimsko građansko pravo a bilo je i drugih razloga nezadovoljstvu. Vidi i *Sula* 6.
[134] Pobunjeni italski saveznici Rima osnovali su svoju zasebnu republiku sa senatom i konzulima. Za konzule izabrali su vodu Marsa Popedija Silona i Gaja Aponija Mutila. Vidi *Katon Mlađi* 2.
[135] Kao svoga kandidata.
[136] Baje (*Baiae*), grad u Kampaniji s toplicama i na prekrasnu položaju blizu rta Mizena.
[137] Vjerojatno majka braće Grakha. Tu je vilu (*vila*) Marije kupio poslije njezine smrti. Mnogo kasnije kupio ju je car Tiberije koji je u njoj i umro.
[138] Crno more.
[139] Naziv pokrajinskih upravitelja perzijskoga carstva; onda obično u značenju »podređeni namjesnik« ili sl.
[140] Publije Sulpicije Ruf, pučki tribun g. 86.
[141] To su bili Sula i Strabon, otac Pompeja Velikog. Sulpicije je napao konzule zato što su odredili »praznike za sve javne poslove« (*iustitium*) samo da se ne bi mogli prihvatiti njegovi prijedlozi.
U to je vrijeme borba između optimata i populara (plemstva, aristokracije odnosno naroda, puka) dobila oružan oblik i u svjetlu toga treba prosuđivati opisivane događaje.

Plutarh, uz nedostatak povijesnog smisla, otvoreno simpatizira optimate a crno prikazuje vođe populara braću Grakhe, Saturnina, Sulpicija iako je u stvarnosti situacija bila obrnuta. Pokazuje to činjenica da su čak i vitezovi (imućni trgovci, bankari, vlasnici velikih dobara i radionica) podržavali Sulpicija protiv senatske oligarhije i njenog terora.

[142] Strabonu. Ubijeni sin bio je Kvint Pompej, Sulin zet.

[143] Jasnije piše Plutarh o tome u *Suli* 8. Vidi također Apijanov *Građanski rat* I 55.

[144] U ratu s Mitridatom.

[145] Plutarh kaže: »hoplita« (grčkih teško naoružanih pješaka).

[146] Vidi *Sula* 11.

[147] Augura (= vrst svećenika) Kvinta Mucija Scevole, znamenitog pravnika.

[148] Sina iz prvog braka njegove žene.

[149] Teracina je negdašnji Anksur u zemlji Volščana.

[150] Circeji su rt i grad, danas Circello.

[151] Polumitski grčki pjesnik, živio navodno prije Homera (treba ga lučiti od historijskog pjesnika Museja iz aleksandrijskog doba, autora kratkog epa *Heroja i Leandar*).

[152] Prijevod je u prozi. U izvorniku je nepotpun daktilski šestomjerac (herojski, epski heksametar).

[153] Oko 3 i po km.

[154] Minturno je bio grad južno od Teracine na ušću rijeke Liris u more (danas mu je ime Garigliano).

[155] Turma je bila četa (eskadron) u jačini od 30 momaka.

[156] Enarija ili Pitekusa, danas Ischia blizu Napulja.

[157] Vjerojatno ribara.

[158] Proglašenje nečasnim *(capitis deminutio)* bila je sankcija po rimskom pravu za razvratan život i sl. Imala je i određene pravne posljedice, npr. u pogledu pasivne biračke sposobnosti (pravo kandidiranja za određene magistrature).

[159] Plutarh loše preračunava rimski novac u grčki. Prema Valeriju Maksimu, to je iznosilo jedan sestercij. Globa je u svakom slučaju bila simbolična.

[160] Belej.

[161] Eriks je bio grad na zapadnoj Siciliji (danas Trapani del Monte). Ondje je bio hram Venere često nazivane Ericina.

[162] Prevrtljivosti sudbine (usuda).

[163] Arcina (Kerkina), velik otok pred afričkom obalom ispred Male Sirte, s istoimenim gradom i lijepom lukom, danas Kerkine, Kherkara ili Zerbi.

[164] Konzuli za g. 85. bili su Gnej Oktavije i Lucije Kornelije Cina.

[165] Oko te vijesti. No i inače su se slabo slagali.

[166] Na Forumu.

[167] Plutarh je prozirno pristran i subjektivan.

[168] Snop svezanih prutića s umetnutom sjekiricom, znak konzulske časti. Nosili su ih liktori.

[169] Valjda da pozdravi konzula Cinu. Nije jasno gdje Plutarh sada zamišlja Marija.

[170] Rim je praktično živio od uvažana žita, dopremana uglavnom iz Egipta.

[171] Grad na ušću Tibera; služio je kao luka Rimu.

[172] Tiber.

[173] Janikul u antici još nije bio dio Rima kao danas.

[174] Tribusa. Vidi bilj. 115.

[175] Možda ime nekog ilirskog plemena.

[176] Znak senatorskog dostojanstva.

[177] Znamenit govornik, djed kasnijeg triumvira.

[178] Glave najuglednijih smaknutih Rimljana bile su izložene na Forumu.

[179] Vidi *Sertorije* 5.

[179a] Livije tvrdi da su Marije i Cina postali te godine konzuli bez izbora.

[180] 1. siječnja 86.

[181] Stijena s koje su strmoglavljivanjem u ponor bili u Rimu pogubljivani teški zločinci.

[182] Plutarh se slabo trudi da prikrije gdje su njegove simpatije.

[183] Crnog mora.

[184] Daktilski heksametar (šestomjerac) nepoznata autora. Lavlji je ležaj Rim a lav je, dakako, Sula. Marije treba da se svega boji iako je zavladao gradom dok je njegov protivnik bio odsutan.

[185] Antipatar iz Tarsa, stoički filozof i učitelj znamenitog Panetija kojim se Ciceron nadahnuo u spisu *De officiis*. Antipatar je bio »u punoj snazi« (grč. *akmé*, lat. *floruit*) oko g. 144. pr. n. e.

[186] Vidi *Sula* 32.

LISANDAR

(umro 395. pr. n. e.)

1. Riznica Akanćana[1] u Delfima nosi ovakav natpis: »Brasida i Akanćani od plijena atenskoga«; zato i drže mnogi da je mramorni kip unutar zdanja, uz vrata, Brasidin. Ali on je stvarno vjerna slika Lisandrova lika s veoma dugačkom kosom po drevnom običaju i spuštenom bradom. Jer nije istina, kako neki tvrde,[2] da su Spartanci uz inat Argivcima, koji su se poslije svoga teškog poraza[3] ostrigli u znak žalosti, pustili dugačku kosu dičeći se svojim djelom a niti da se u njih probudila želja da nose dugu kosu zato što su Bakhijadi,[4] koji su pobjegli iz Korinta u Lakedemon, osvanuli ondje poniženi i unakaženi zbog ošišanih glava, nego i taj običaj potječe od Likurga. I kažu za nj da je rekao da kosa čini vanjštinu lijepih još pristalijom a ružnih strašnijom.[5]

2. Pripovijeda se da Lisandrov otac Aristoklit nije potekao iz kraljevske obitelji, ali da je inače bio roda Heraklovića. Lisandar je odrastao u siromaštvu i pokazao se više nego itko drugi vjernim običajima svoje domovine, muževnim i jačim od svake naslade osim one što je plemenita djela donose ljudima od časti i uspjeha. U tom užitku podlijegati nije mladićima u Sparti sramota. Ta Spartanci žele da im se odmah od malena u dječaka rađa osjetljivost na slavu tako da se žaloste zbog prijekora i gorde zbog pohvala; a onaj koji je na to neosjetljiv i koga to ne dira preziran je kao čovjek trom i bez plemenite težnje za vrlinom. Častoljublje i takmičarski duh ostao je, dakle, Lisandru čvrsto usađen spartanskim odgojem i u tome ne valja nikako njegovoj naravi nalaziti neku veliku manu; ali čini se da je po prirodi bio udvorniji prema moćnicima nego što je to uobičajeno kod Spartanaca i bez teškoće umio je radi ostvarenja svojih ciljeva podnijeti osionost ljudi na visokim položajima a to neki smatraju ne baš beznačajnim dijelom političke vještine. A Aristotel, koji razlaže[6] da su svi veliki značajevi naginjali sjeti kao Sokrat, Platon i Heraklo,[7] izvješćuje da je i Lisandar zapao u sjetu ne odmah nego u poodmakloj dobi.

Ali ono što je kod njega najosobenije jest da je, premda je dostojanstveno podnosio siromaštvo i nikad nije dopustio da ga novac svlada ili makar samo podmiti, napunio domovinu bogatstvom i strašću za bogatstvom i da je učinio da joj se prestanu diviti zato što se ona ne divi imućnosti unoseći obilje zlata i srebra poslije rata s Atenom,[8] ali ne ostavljajući niti jednu drahmu za sebe. Kad je tiranin Dionizije[9] poslao

njegovim kćerima skupocjene sicilske donje haljine, on ih ne primi rekavši da ga je strah da one u njima ne postanu ružnije. Ali malo potom, kad ga je grad odaslao kao poslanika istome tiraninu a ovaj mu poslao na dar dvije halje i poručio neka odabere koju hoće pa je nosi svojoj kćeri,[10] Lisandar odvrati da će ona sama bolje izabrati pa otiđe uzevši obje.

3. Kad se peloponeski rat otegao i, premda se poslije sicilske katastrofe[11] moglo očekivati da će Atenjani odmah izgubiti svoju prevlast na moru a doskora i posvema klonuti, Alkibijad, vrativši se iz progonstva i preuzevši zapovjedništvo, izazvao je velik preokret u ratnoj situaciji i uspostavio ponovno ravnotežu u pomorskoj snazi obiju strana,[12] Lakedemonjani, opet se uplašivši i prikupivši iznova odlučnost za rat koji je po njihovu mišljenju tražio vješta vođu i snažnije naoružanje, odašlju Lisandra da preuzme zapovjedništvo na moru.[13] Stigavši u Efez i zatekavši grad njemu naklonjen i pun revnosti za lakedemonsku stvar premda je tada bio u jadnu stanju i u opasnosti da postane potpuno barbarskim miješanjem s primjesama perzijskih običaja budući da je bio posvema okružen Lidijom a kraljevi su vojskovođe boravili ondje, Lisandar podigne tabor i zapovijedi da se odasvud onamo dovlače natovareni teretni brodovi pa uredi brodogradilište za troveslarke te oživi trgovinom njihove luke i obrtom tržište a radionice napuni dobitkom tako da je od tog vremena zahvaljujući Lisandru Efez po prvi put mogao poživjeti nadom u veličanstven sjaj i veličinu što ih uživa sada.

4. Kad je doznao da je u Sard došao kraljev sin Kir,[14] otputuje u unutrašnjost da porazgovara s njim i iznese optužbe protiv Tisaferna[15] jer se činilo da ovaj, premda je imao nalog da pomaže Lakedemonjanima i istjera Atenjane s mora, ponašajući se pod Alkibijadovim utjecajem[16] popustljivo, pokazuje nedostatak revnosti i da škrtim novčanim potpomaganjem upropaštava djelotvornost spartanskog brodovlja. A i Kiru su bile po volji optužbe i prijekori protiv Tisaferna jer je ovaj bio čovjek pokvaren i njegov osobni neprijatelj. Učinivši se omiljenim na taj način kao i inače svojim ponašanjem u društvu a napose osvojivši mladića udvornim ophođenjem, potakne ga neka se krepče prihvati rata. Kad ga je na gozbi koju je priredio njemu na odlasku Kir molio neka mu ne odbija znakove prijateljske naklonosti, nego neka kaže i traži što god želi jer mu neće apsolutno ništa uskratiti, Lisandar, prihvativši, reče: »Pa dobro, Kire, kad si već tako susretljiv, tražim od tebe i obraćam ti se da dometneš obol[17] plaći mojih mornara tako da dobivaju četiri umjesto tri obola.«[18] Oduševljen čašću i poštenjem toga čovjeka, Kir mu dade deset tisuća darika[19] čime on dodade još po obol svojim mornarima i, čim se ta njegova darežljivost razglasila, za kratko vrijeme isprazni neprijateljske lađe. Jer većina je pomoraca prelazila onima koji su više nudili a oni koji su ostajali postajahu bezvoljni i buntovni i svakodnevno zadavahu muke svojim zapovjednicima. Pa ipak, premda je tako neprijatelju odmamio ljudstvo i oslabio ga, Lisandar se pribojavao pomorske bitke iz straha od Alkibijada koji je bio odrešit, nadmašivao ga brojnošću brodova i sve do tog vremena ostao nepobijeđen u bojevima i na kopnu i na moru.

5. Ali kad je Alkibijad sa Sama prešao brodom u Fokeju[20] ostavivši zapovjedništvo nad brodovljem svome kormilaru Antiohu a Antioh, kao da se podruguje Lisandru i razmeće svojom hrabrošću, doplovio je dvjema troveslarkama[21] u efešku luku i izazovno prošao uz smijeh i urnebesnu dreku kraj sidrišta Lakedemonjana, Lisandar, razljutivši se i najprije spustivši u more nevelik broj troveslarki, udri u potjeru za njim, ali, ugledavši onda Atenjane gdje mu odlaze u pomoć, stade opremati posadama[22] i ostale i najzad, pošto se sraziše, dođe do pomorske bitke. Lisandar ostane pobjednikom i, uhvativši petnaest troveslarki, podigne pobjedni znak. Nato narod u Ateni, razbjesnivši se na Alkibijada, smijeni ga sa zapovjedništva a on, kako su ga vojnici na Samu prezirali i vrijeđali, otplovi iz tabora na Hersonez. Ta bitka, premda stvarno nije bila velika, postala je znamenitom zbog utjecaja na Alkibijadovu sudbinu.[23]

Sad je Lisandar, pozivajući iz drugih gradova u Efez ljude za koje je vidio da se najviše ističu nad mnoštvom odvažnošću i samosviješću potajno sijao sjeme deseterovlada[24] i drugih novotarskih ustanova što ih je kasnije uveo potičući te ljude i podbadajući ih neka se udružuju u politička društva i obraćaju pažnju na političke prilike zato da se, čim Atenjani budu satrti, oslobode demokratskog uređenja i preuzmu vlast u svom zavičaju. A svakome od njih pouzdanje je usađivao djelima uzdižući na visoke položaje, časti i zapovjedništva one koji su mu već postali prijatelji i milogosti i čineći sebe suučesnikom u nepravdama i nedjelima što su ih oni počinjali samo da udovolji njihovoj gramzljivosti, tako da su se svi držali njega, ugađali mu i čeznuli za njim nadajući se da im neće ostati neispunjena niti najsmjelija očekivanja ako on bude pobjednikom. Stoga nisu niti odmah u početku prijazna oka gledali na Kalikratidu koji je došao da zamijeni Lisandra kao zapovjednik brodovlja,[25] a niti kasnije, premda je on, pružajući tome dokaza, pokazivao da je od sviju najvrsniji i najpravičniji, nije im se sviđao njegov način zapovijedanja vojskom koji je imao neku dorsku jednostavnost i iskrenost. Divili su se, istina, njegovoj vrlini kao što bi se divili ljepoti kipa kakva heroja, ali žalili su za Lisandrovom gorljivošću i mislili na njegovu ljubežljivost i korisnost tako da su bili potišteni kad je on odlazio brodom i prolijevali su suze.

6. Lisandar ih je činio još neprijateljskijima prema Kalikratidi a k tome je preostatak novca što mu ga je Kir dao za mornaricu poslao natrag u Sard poručivši Kalikratidi neka ih, ako hoće, sam traži i neka gleda kako će prehraniti vojsku. I najzad, kad je odlazio, pozove Kalikratidu za svjedoka da mu predaje brodovlje koje gospodari morem. Ali ovaj, hoteći razobličiti tu hvastavu i ispraznu taštinu, reče: »U tom slučaju otplovi u Milet oko Sama tako da ti on bude s lijeva pa mi ondje predaj troveslarke; zacijelo ne treba da se plašimo ploviti mimo neprijatelja na Samu ako smo gospodari mora.« Odgovorivši na to da je Kalikratida a ne on zapovjednik lađama, Lisandar otplovi na Peloponez ostavivši Kalikratidu u velikoj neprilici.[26] Jer niti je od kuće ponio sa sobom novaca, niti je smogao srca da ih silom utjeruje od gradova koji su već bili u bijednu stanju. Nije mu, stoga, preostalo drugo nego da traži novac obijajući pragove kraljevih velikodostojnika kao Lisandar; a za to je bio po naravi

on baš najmanje podoban kao čovjek slobodna i ponosita duha koji je smatrao da je svaki poraz Helena od Helena za njih doličniji od ulagivanja i klanjanja barbarima u kojih ima mnogo zlata, ali nikakva drugog dobra.

Prisiljavan, međutim, nuždom, pošto je otputovao u Lidiju, smjesta pođe Kirovoj kući i naredi neka mu dojave da je došao Kalikratida, vrhovni zapovjednik brodovlja, želeći porazgovarati s njime. Kad mu jedan od vratara reče: »Ali Kir sada, stranče, nema vremena; baš je pri vinu,« Kalikratida odgovori s najvećom prostodušnošću: »Ništa ne smeta; ovdje ću stojeći pričekati dok ga popije.«[27] Tad je, dakle, samo otišao a da se barbarima učinio nekakvom seljačinom i doživio njihov podsmijeh; ali kad, došavši i po drugi put, nije bio pušten unutra, otiđe ogorčen u Efez zazivajući mnoge kletve na one koji su se prvi izložili poruzi barbara i naučili ih da se zbog svoga bogatstva drsko ponašaju i zaklinjao se pred nazočnima da će doista, čim stigne u Spartu, sve poduzeti da izmiri Helene kako bi opet ulijevali barbarima strah i prestali moljakati njihovu pomoć jedni protiv drugih.

7. Ali Kalikratida, zamislivši planove dostojne Lakedemona i postavši premcem najistaknutijim Helenima u pravednosti, veledušju i hrabrosti, nedugo potom, potučen u pomorskoj bitki kod Arginusa, nestade netragom.[28] Kako se situacija pogoršavala, saveznici, šaljući poslanstvo u Spartu, iskahu Lisandra kao zapovjednika brodovlja uvjeravajući da će se s mnogo više volje uhvatiti ukoštac s nastalim neprilikama ako on bude vrhovni vojskovođa. Isti je zahtjev upućivao i Kir. Ali budući da je u Lakedemonjana bio zakon koji nije dopuštao da isti čovjek dvaput bude zapovjednikom mornarice a ipak su htjeli činiti po volji svojim saveznicima, naslov admirala podijeliše nekom Araku a Lisandra poslaše po imenu kao njegova podadmirala,[29] ali stvarno kao nosioca vrhovne vlasti. Tako je, dakle, došao kako je većina onih što su imali političku moć i utjecaj po gradovima davno željela; ta nadahu se da će još više ojačati njegovom pomoću kad budu demokratska uređenja potpuno uništena; ali onima koji su voljeli jednostavnost i plemenitost u karakteru svojih vođa Lisandar se, uspoređivan s Kalikratidom, činio beskrupuloznim i prevejanim kao čovjek koji je najveći dio onoga što je uradio u ratu prošarao raznim bojama varki uzvisujući pravednost ako je bila probitačna, ali ako nije, služeći se korisnošću kao časnim putem i ne smatrajući istinu prirodno boljom od laži, nego određujući cijenu jednoj i drugoj prema praktičnim potrebama trenutka. Pozivao je na ismijavanja onih koji su zahtijevali da Heraklovi potomci ne ratuju lukavstvom: »Ta gdje ne doseže lavlja koža ondje treba prišiti lisičju.«[30]

8. Takvi su, prema izvještajima što ih imamo, bili i njegovi postupci u vezi s Miletom. Jer kad su njegovi prijatelji i milogosti kojima je obećao suradnju pri obaranju demokracije i istjerivanju njihovih protivnika, promijenili mišljenje i izmirili se sa svojim neprijateljima, u javnosti se pretvarao da se raduje i da se pridružuje tom izmirenju, ali potajno ih je uz prijekore i grdnje podjarivao da udare na puk. I čim je opazio da se diže ustanak, brzo pritekavši u pomoć i ušavši u grad, ljutito se otresao

na prve od buntovnika na koje bi se namjerio i grubo ih dao odvoditi tobože da ih kazni, dok je ostale građane pozivao neka se ne plaše i ne očekuju više nikakva zla sad kad je on ondje. Ali pri tome je samo glumio i šarao želeći da najistaknutiji i najutjecajniji pristaše demokracije ne pobjegnu nego da, ostavši u gradu, zaglave. A to se i dogodilo: jer svi koji su se pouzdali u nj bili su pobijeni.

Androklid spominje izjavu Lisandrovu koja ga teško optužuje za veliku lakomislenost u pogledu zakletvi. Savjetovao je, kako tvrdi Androklid, da djecu treba obmanjivati kockama a ljude zakletvama oponašajući tako Samljanina Polikrata,[31] ali to nije bilo pravo da se on kao vojskovođa ugleda u tiranina kao što nije bilo u skladu s lakonskim običajima ophoditi se prema bogovima kao prema neprijateljma pa uz to još i s većom drskošću; jer onaj koji vara krivokletstvom priznaje da se boji neprijatelja, ali da prezire boga.

9. Pozvavši, dakle, Lisandra u Sard, Kir mu jedno dade a drugo obeća izjavivši s mladalačkom samodopadnošću u želji da mu ugodi, ako mu otac ne bi davao ništa za Spartance, da će ih novčano potpomagati vlastitim novcem; pa ako i svega drugoga bude premalo, reče da će razbiti na komade svoje prijestolje na kome je sjedio kad je održavao službena primanja a ono je bilo od zlata i srebra. Najzad, polazeći k ocu u Mediju, odredi Lisandra da prima danak od gradova i povjeri mu svoju vlast; pa zagrlivši ga i zamolivši neka se ne upušta u pomorsku bitku sve dok se on ne vrati, a vratit će se s mnogo brodova iz Fenikije i Kilikije, otputuje u unutrašnjost zemlje ka kralju.[32]

Tad Lisandar, ne mogući niti zametati pomorske bitke uz jednake brojčane uvjete niti s tolikim lađama sjediti besposlen, zaplovi pa pokori neke otoke i, pošto pristade na Egini i Salamini, opustoši ih a onda se iskrca u Atici i pozdravi Agisa[33] – ovaj je, naime, osobno sišao iz Dekeleje k njemu[34] – pa pokaza tamošnjoj kopnenoj vojsci snagu svog brodovlja držeći se kao onaj koji plovi kamo hoće jer je gospodar mora. Pa ipak, doznavši da Atenjani idu za njim u potjeru, drugim putem između otoka pobježe u Aziju.

Zatekavši Helespont bez zaštite, stade napadati Lampsak[35] on sam brodovima s mora a Toraks s kopnenom vojskom, uskladivši djelovanje s njime, udari na gradske bedeme. Zauzevši grad jurišem, prepusti ga vojnicima da ga opljačkaju.[36] U međuvremenu atensko je brodovlje od sto osamdeset troveslarki slučajno baš bilo usidreno u Eleuntu na Hersonezu[37] pa čim dočuše za gubitak Lampsaka, odmah otplove u Sest.[38] I snabdjevši se ondje namirnicama, zaploviše uz obalu do Kozje rijeke[39] upravo nasuprot neprijateljima koji su još bili usidreni kod Lampasa. Atenskim je brodovljem zapovijedalo više zapovjednika među kojima je bio i Filoklo koji je nedavno nagovorio narod da izglasa zaključak da se ratnim zarobljenicima odsiječe desni palac da ne mogu nositi koplje, ali da mogu rukovati veslom.[40]

10. Zasada obje su strane počivale očekujući da će sutradan zametnuti pomorski boj. Ali Lisandru je drugo bilo na umu a mornarima i

kormilarima izdavao je naređenje kao da će do bitke doći rano izjutra da se ukrcavaju u svoje troveslarke u samo svitanje i da sjedaju u redu i šutke na svoja mjesta čekajući zapovijed a da kopnene jedinice isto tako u borbenom rasporedu miruju uz more. Kad je sunce granulo i Atenjani u dugačkom ravnom pročelju zaplovili prem njima i stali ih izazivati na bitku, premda su mu brodovi bili okrenuti licem prema neprijatelju i popunjeni posadama još obnoć, Lisandar se nije izvezao na pučinu, nego je, šaljući pomoćne brodice najisturenijim lađama, naređivao neka se ne miču i neka ostaju u bojnom redu ne dajući se smesti i ne isplovljavajući neprijatelju ususret. I kad su se tako pod večer Atenjani stali vraćati natrag, nije pustio svoje ljude s brodova prije nego su dvije ili tri troveslarke, koje je poslao u izviđanje, došle pošto su vidjele da su se neprijatelji iskrcali. Sutradan se opet zbivalo isto, pa treći i najzad četvrti dan tako da se u Atenjana pojavila silna samosvijest i prezir prema protivnicima za koje su bili uvjereni da su se iz straha stisnuli zajedno.

U tom kritičnom času Alkibijad (slučajno je, naime, baš boravio na Hersonezu u svojoj utvrdi), dojahavši na konju k atenskoj vojsci, stade prekoravati zapovjednike kao prvo zato što taboruju na otvorenu žalu bez pouzdana pristaništa a kao drugo zato što griješe uzimajući opskrbu iz udaljena Sesta, a trebalo bi da prevale morem naokolo kratak put do luke i grada Sesta da budu u većoj udaljenosti od neprijatelja koji vreba s vojskom pod zapovjedništvom jednoga čovjeka koga se dovoljno boje da na njegov mig hitro izvršavaju sve naloge. To ih je on upozoravao, ali ga oni nisu slušali a Tidej mu je čak uvredljivo odgovorio rekavši da nije on sada zapovjednik nego oni.[41]

11. Posumnjavši stoga da ima među njima i neke izdaje, Alkibijad se udalji. Ali petoga dana, kad su Atenjani otplovili do neprijatelja i opet se vratili natrag kao obično veoma nemarno i prezrivo, Lisandar, odašiljući lakše izvidnice, naredi njihovim zapovjednicima, kad vide da su Atenjani izišli na kopno, neka se okrenu pa svom brzinom veslaju natrag i, kad budu na pola puta,[42] neka na pramcu podignu mjeden štit kao znak za navalu. Sam je pak, obilazeći ih lađom, pozivao i poticao svoje kormilare i zapovjednike troveslarki neka svaki drži u borbenom redu svoju posadu, podjednako i mornare i vojnike, a kad bude dan znak, neka žustro i krepko veslaju na neprijatelja. Kad je, dakle, štit bio istaknut na izviđačkim brodovima i s admiralskoga truba dala znak za pokret, lađe zaploviše a suhozemne su trupe hitale obalom da zaposjednu rt.[43] Udaljenost između oba kontinenta na tome je mjestu petnaest stadija i bila je brzo savladana zahvaljujući ustrajnosti i revnosti veslača. Atenski zapovjednik Konon, koji je prvi s kopna ugledao neprijateljsko brodovlje kako dolazi, iznenada je povikao ljudima neka se ukrcavaju i, strahovito uzrujan zbog prijetećeg sloma, stade zvati jedne, moliti druge a siliti treće da idu na troveslarke. Ali od njegova truda nije bilo nikakve koristi jer su ljudi bili raspršeni. Čim su se, naime, iskrcali, budući da nisu slutili nikakvu nevolju, odmah su odlazili kupovati na tržnicu, tumarali zemljom, spavali pod šatorima, pripremali objed a da im zbog neiskustva njihovih vođa ni na kraj pameti nije bilo što će se dogoditi. Kad su se

neprijatelji već primicali uz viku i pljusak vesala, Konon s osam brodova isplovi i, umakavši, prijeđe na Kipar k Evagori,[44] dok Peloponežani, navalivši na ostale, jedne zarobljavahu posve prazne a druge, dok su se još posade penjale na njih, razbijahu. A ljudi, pritječući u pomoć nenaoružani i pojedinačno, ginuli su kod svojih lađa a ako su bježali kopnom, neprijatelji ih, iskrcavši se, ubijahu. Lisandar pak zarobi tri tisuće ljudi zajedno sa zapovjednicima a zaplijeni i cjelokupno brodovlje osim paralijske lađe[45] i onih koje su pobjegle s Kononom. Tako, privezavši uhvaćene brodove o krmu svojih i opljačkavši neprijateljski tabor, uz svirku frula i pobjedničke pjesme zaplovi natrag u Lampsak ostvarivši uz najmanji napor najzamašniji rezultat i privevši u jedan sat koncu rat najduži, pun najraznovrsnijih udesa i najnevjerojatnijih obrata od sviju koji su mu prethodili, u kojem su bojevi promijenili nebrojene oblike a situacija nebrojene mijene i koji je stajao Heladu više vojskovođa nego svi dotadašnji ratovi zajedno a dokončala ga je razboritost i vještina jednoga čovjeka;[46] stoga neki čak pomisliše da je to bilo djelo božje.

12. Bilo ih je koji su govorili da su Dioskuri[47] s obje strane Lisandrova broda kad je izlazio iz luke zasjali nad ručicama kormila u obliku zvijezda. Neki opet tvrde da je i onaj pad kamena bio predznak tog sloma; s neba se, naime, po općem vjerovanju survao pregolem kamen u Kozju rijeku.[48] I žitelji Hersoneza pokazuju ga još i dandanas i iskazuju mu štovanje; a kažu da je Anaksagora najavio[49] da će se od tjelesa koja su pričvršćena o nebo nekim iskliznućem ili trešnjom jedno, otkinuvši se, stropoštati i pasti; i da, reče, nijedna zvijezda nije na svome prvotnome mjestu: jer kako su od kamena i teške, sjaju uslijed otpora i lomljenja etera o njih a silom ih vuče u stalne putanje vrtložni impuls koji je izazvao njihovo kružno kretanje tako da je bez sumnje to u prapočetku spriječilo njihov pad na zemlju kad su se hladna i teška tijela izdvajala iz cjelokupnosti tvari.[50]

Ali postoji drugo mišljenje uvjerljivije od navedenoga a njegovi su zastupnici ustvrdili da svjetleći meteori nisu izljev niti izbijanje nebeske vatre koja se u zraku gasi u trenutku svoga paljenja niti je to paljenje i sažizanje dijela zraka koji se uslijed svoje množine probio u gornje slojeve, nego su oni rušenje i padanje nebeskih tijela koja se survavaju kao nekim labavljenjem napetosti i skretanjem iz svoga kružnoga kretanja, ali ne padaju na nastanjeni prostor na zemlji nego pretežno izvan njega u veliko more. Zato i ostaju neprimijećeni.

Anaksagorinu mišljenju, međutim, potporu pruža i Daimah[51] u raspravi *O pobožnosti* gdje saopćuje da je prije pada onoga kamena neprestano kroz sedamdeset i pet dana bilo na nebu vidjeti plameno tijelo goleme veličine poput ognjena oblaka koje nije mirovalo na jednome mjestu, nego se kretalo krivudavim i izlomljenim gibanjem tako da ognjeviti komadići, koji se otkidaju uslijed tog potresanja na njegovu lutajućem putovanju, jure u raznim smjerovima i presijavaju upravo kao svjetleći meteori. Ali kad se on stropoštao na onaj dio zemlje i domaće se stanovništvo, oporavivši se od straha i zaprepaštenja, skupilo, ne bi viđeno nikakvo djelovanje vatre pa niti trag takvoga, nego kamen gdje

leži, bez sumnje velik, ali tako reći nimalo razmjeran onoj plamenoj gromadi što su je ugledali na nebu. Jasno je da Daimah treba blagonaklone čitaoce; ali ako je njegova priča istinita, on potpuno pobija one koji tvrde da se kamen što ga vjetrovi i oluje otkinu s kakva planinskog vrha pa ga zgrabe i nose poput zvrka sruši i padne ondje gdje popusti i izgubi se onaj zagon koji ga je zavrtio. Osim ako, Zeusa mi, ono što se pokazivalo na nebu kroz mnogo dana nije stvarno bilo vatra čije je gašenje i utrnuće izazvalo u zraku promjenu koja je proizvela snažne vjetrove i gibanja koji su i doveli do pada kamena. Ali o tome treba da rasprave spisi druge vrste.

13. Pošto je onih tri tisuće Atenjana koje je Lisandar zarobio savezničko vijeće osudilo na smrt, Lisandar, pozvavši njihova zapovjednika Filokla, upita ga kakvu kaznu po svojoj ocjeni zaslužuje zato što je svojim sugrađanima savjetovao onakav postupak prema Helenima.[52] Ali ovaj, nimalo slomljen nesrećom, pozove ga neka se ne igra tužitelja u postupku u kojem nema suca, nego neka kao pobjednik postupa onako kako bi se s njime postupalo da je bio poražen; zatim, okupavši se i odjenuvši skupocjenu haljinu, prvi pođe na čelu svojih sugrađana na smaknuće, kako izvješćuje Teofrast. Potom je Lisandar, ploveći od grada do grada, naređivao svakom Atenjaninu na koga bi se namjerio neka ide natrag u Atenu; neće, reče, poštedjeti nikoga, nego koga god zatekne izvan njegova grada, pogubit će ga. Tako je postupao i utjerivao ih sve u Atenu želeći da u gradu brzo nastane oskudica i velika glad kako mu ne bi, podnoseći opsadu uz obilje namirnica, zadali muke. Također, ukidajući demokratske i ostale oblike vlasti, u svakom je gradu ostavio Lakedemonjanina kao namjesnika[53] i po deset upravitelja izabranih iz tajnih društava što ih je sastavio po gradovima. I tako radeći podjednako u neprijateljskim gradovima kao i u onima koji su mu bili savezнички, brodio je polagano duž obale osiguravajući na neki način svoje vrhovništvo nad Heladom. Jer imenujući upravitelje nije se obazirao niti na pripadnost plemstvu niti na bogatstvo, nego je vlast davao kao poklon njemu naklonjenim i prijateljskim udruženjima čineći ih potpunim gospodarima počasti i kazni a time što je osobno prisustvovao mnogim smaknućima i sudjelovao u istjerivanju neprijatelja svojih prijatelja davao je Helenima nemio primjer lakedemonske vladavine; štaviše, čini se da je komički pjesnik Teopomp[54] govorio besmislice uspoređujući Lakedemonjane s krčmaricama jer su, davši Helenima da okuse najslađe piće slobode, potom im nalili octa; ta već je prvi gutljaj bio opor i gorak budući da Lisandar ne samo da nije dopuštao narodu da bude sam svoj gospodar, nego je gradove predavao najbješnjim i najsvadljivijim oligarsima.

14. Posvetivši nemnogo vremena tome i poslavši naprijed u Lakedemon glasnike s viješću da dolazi s dvije stotine brodova, združi se u Atici s kraljevima Agisom i Pausanijom misleći da će s njima brzo osvojiti grad.[55] Ali kako su im Atenjani odolijevali, prijeđe opet s lađama u Aziju; i podjednako je u svim gradovima ukidao ustavno uređenje i uspostavljao deseterovlađe mnoge građane pogubljujući a mnoge šaljući u progonstvo, dok je Samljane istjerao sve pa njihove građove predao prognanicima.[56]

Dapače, otevši Atenjanima Sest koji su oni još držali ne dopusti Sešćanima da stanuju u njemu, nego dade grad i njegovo područje da se dijeli među kormilare i brodarske koji su bili u njegovoj službi. A to je i bilo prvo čemu su se usprotivili Lakedemonjani i vratili Sešćanima njihovu zemlju. Ali svi su Heleni gledali s veseljem barem to što Eginjani poslije duga vremena[57] dobivaju natrag svoj grad i što Meljane[58] i Skionejce[59] on ponovno naseljava u njihov zavičaj istjerujući Atenjane koji im vraćaju njihove gradove. A kad su mu već pristizale vijesti da stanovništvo Atene stradava od gladi, otplovi u Pirej i prisili grad na predaju prinudivši ga da pristane na obustavu neprijateljstva pod uvjetima što ih je sam određivao. Pa ipak, može se čuti Lakedemonjane gdje vele da je Lisandar napisao eforima ovo: »Atena je zauzeta«, a da su efori pismeno odgovorili: »Dovoljno je da je zauzeta.« Ali ta je priča izmišljena radi uljepšavanja.[60] A uistinu odluka efora glasila je ovako: »Vlasti u Lakedemonu odlučile su ovo: porušivši Pirej i Duge zidove i napustivši sve gradove te zadovoljavajući se svojom zemljom, ako budete tako postupali, imat ćete mir ako ga želite pošto vratite kući prognanike. U pogledu broja vaših lađa koje ćete predati činite ono što bude odlučivano na licu mjesta.«[61] Tu službenu poruku Atenjani primiše na savjet Hagnonova sina Teramena; kažu još da je, upitan od Kleomena, jednog mladog narodnog vođe, kako se usuđuje raditi i govoriti suprotno Temistoklu predajući Lakedemonjanima zidove što ih je on podigao protiv njihove volje, odgovorio: »Ali ja, mladiću, ne radim ništa suprotno Temistoklu; ta te je iste zidove i on podigao za spas sugrađana, i mi ih radi njihova spasa rušimo. A da zidovi čine gradove sretnima, trebalo bi da je Sparta, koja uopće nema zidova, najbjednija od sviju.«

15. Lisandar, dakle, pošto je preuzeo sve atenske lađe osim dvanaest i njihove zidove šesnaestog dana mjeseca munihiona,[62] na godišnjicu atenske pomorske pobjede nad barbarinom kod Salamine,[63] odmah smisli da promijeni i ustavno uređenje. A kad se oni nisu htjeli pokoriti niti to prihvatiti, posla narodu poruku da ga je uhvatio u kršenju ugovorenih uvjeta: jer zidovi još stoje premda su istekli dani u koje je trebalo da budu srušeni.[64] Stoga će iznova iznijeti pitanje njihove sudbine na odlučivanje budući da su po njegovu sudu pogazili sporazum. Neki tvrde da je prijedlog da svi Atenjani budu prodani u ropstvo u savezničkom vijeću stvarno i bio iznesen onda kad je Tebanac Erijant predložio da se grad razori a zemlja ostavi ovcama za pašnjak. Zatim ipak, kad su se zapovjednici sastali uz piće i neki je Fočanin zapjevao pristupnu pjesmu[65] kora iz Euripidove *Elektre* kojoj je početak:

Kćeri Agamemnonova,
Dođoh, Elektro, do tvog seoskog stana,

svi su, kažu, bili dirnuti i učini im se grešnim činom uništiti i zatrti grad tako slavan i koji rađa takve ljude.

Pošto su, dakle, Atenjani popustili u svim točkama, Lisandar, poslavši po brojne frulašice iz grada i skupivši sve koji su bili u taboru, stade razvaljivati zidove i paliti lađe uz zvuk frule dok su se istovremeno

saveznici ovjenčavali vijencima i zabavljali smatrajući onaj dan početkom svoje slobode.[66] A odmah izvrši i promjene u ustavnom uređenju postavivši tridesetoricu kao upravitelje u gradu a desetoricu u Pireju te metnuvši na Akropolu vojnu posadu i stavivši joj na čelo Spartanca Kalibija kao gradskog namjesnika. Kad je ovaj, podigavši štap, naumio udariti atleta Autolika koga je Ksenofont učinio glavnim likom u svome *Simpoziju*[67] a Autolik, zgrabivši ovoga za noge, prevrnuo ga nauznak, Lisandar nije podijelio Kalibijevu srdžbu, nego je čak Kalibija izgrdio da ne zna vladati slobodnim ljudima. Ali malo kasnije tridesetorica, ugađajući Kalibiju, smaknuše Autolika.

16. Obavivši to, Lisandar sam zaplovi u Trakiju a ostatak državnog novca kao i darove i vijence što ih je on osobno primio – ta mnogi su, kako je i prirodno, obdarivali najmoćnijeg čovjeka i na neki način gospodara Helade – otposla u Lakedemon po Gilipu koji je bio onomadne vrhovni zapovjednik na Siciliji.[68] Ali ovaj, kako se pripovijeda, rasparavši odozdo šavove vreća i uzevši mnogo srebra iz svake, opet ih zašije ne opazivši da je u svakoj listić s naznakom iznosa što ga vreća sadrži. Došavši u Spartu, sakri utajeni novac pod crijep svoje kuće a vreće predade eforima i pokaza im pečate na njima. Ali kad se, pošto ih otvoriše i prebrojaše, iznos srebra nije slagao s popisom i ta je stvar efore dovodila u nepriliku, otkrije im Gilipov sluga istinu natuknuvši zagonetno da se pod Gilipovim crijepom[69] gnijezdi mnogo sova. Jer većina je novca onda, kako se čini, imala zbog Atenjana na sebi lik sove.[70]

17. Učinivši, dakle, poslije ranijih sjajnih i velikih djela ovo tako sramotno i nedostojno, Gilip sam ode u progonstvo iz Lakedemona. A najrazboritiji od Spartanaca, uplašeni snagom novca ne baš najmanje i zato što joj podliježu ne kakvi god obični građani, predbacivali su Lisandru i usrdno zaklinjali efore neka očiste grad od svega toga srebra i zlata kao uvezena prokletstva. Ovi izniješe stvar na raspravu u vijeću staraca i prema tvrđenju Teopompovu bio je to Skirafida a po Eforovu Flogida koji je izrekao mišljenje da ne valja u grad primati zlatan i srebren novac, nego se i dalje služiti domaćim. Taj je bio željezan a ponajprije bio je, pošto su ga izvadili iz vatre, umakan u ocat da ga ne bude moguće pretapati, nego da bi tim namakanjem postao krt i neupotrebljiv,[71] a onda bio je masivan i nepriličan za nošenje i velika ga je količina i težina imala tek malenu vrijednost. Moguće je da je i drveni novac bio takav te su se kao novcem služili željeznim šipkama a neki mjedenima; odatle potječe običaj da se još i danas velik broj sitna novca naziva obolima a šest obola drahmom; toliko ih je, naime, mogla ruka obuhvaćati.[72]

Ali kako su se Lisandrovi prijatelji protivili i živo uznastojali da taj novac ostane u gradu, odlučeno bi da se takav novac može unositi za javnu upotrebu, ali ako bude neki privatnik zatečen da ga posjeduje, odrediše mu smrtnu kaznu kao da se Likurg bio uplašio novca a ne gramzljivosti što je on izaziva a tu manu nije uklanjala zabrana da novac posjeduju obični građani koliko ju je dublje usađivalo dopuštanje da ga posjeduje država jer je njegova upotreba to više dobivala na prestižu i privlačnosti.

Ta nije bilo moguće, gledajući kako država novac cijeni, prezirati ga privatno kao beskoristan ili bezvrijednom za osobnu, privatnu upotrebu stvar koja se javno tako štuje i priznaje; dapače, kudikamo brže prodiru navike iz javnog života u privatni nego što mogu omaške i strasti ovoga ili onoga čovjeka porocima zaraziti čitave gradove. Jer prirodno je da se prije dijelovi kvare zajedno sa cjelinom kad ona popusti goremu a da pogreške koje iz jednog dijela teku prema cjelini nailaze na mnogo otpora i pomoći u dijelovima koji ostaju zdravi. Tako su vlasti postavile strah od zakona za stražara kućama građana da novac u njih nema pristupa, ali im nisu očuvale duše neustrašivima i neosjetljivima prema moći srebra zadojivši ih sve jagmom za bogatstvom kao za nečim uzvišenim i velikim. Zbog toga smo, međutim, prekorili Lakedemonjane i u drugom spisu.[73]

18. Od ratnog plijena Lisandar postavi u Delfima brončani kip svoj i svakoga od svojih admirala te zlatne zvijezde Dioskura koje nestadoše uoči bitke kod Leuktre.[74] A u riznici Braside i Akanćana[75] nalazila se dva lakta[76] dugačka troveslarka izrađena od zlata i bjelokosti koju je Kir poslao Lisandru kao nagradu za pobjedu. Štaviše, Delfljanin Anaksandrid izvješćuje da je ondje pohranjen i Lisandrov polog od talenta srebra i pedeset dvije mine te k tome jedanaest statera,[76] ali to što on piše ne slaže se s općenito priznatim Lisandrovim siromaštvom. U svakom slučaju, čini se da je Lisandar, dovinuvši se tada moći kolike nijedan od Helena prije njega nije posjedovao, gajio uznositost i gordost još veću od svoje moći. Ta njemu su prvome od Helena, kako izvješćuje Duris,[77] gradovi podigli žrtvenike kao bogu i prinijeli žrtve, prvome su mu zapjevali pobjedničke himne[78] jednoj od kojih spominje se ovakav početak:

Vojskovođu svete Helade
iz Sparte širokijeh kola
hvalopjevom slavit ćemo,
Iju, iju, Peane!

Samljani izglasaše da se njihova svetkovina Here zove Lisandrijom. Od pjesnikā Herila je uvijek držao u svojoj pratnji da pjesnički ukrasi njegova djela a Antilohu, koji je njemu u čast spjevao nekoliko posve dobrih stihova, obradovan dade klobuk napunjen srebrom. Kad su se Antimah Kolofonjanin[78a] i neki Nikerat Heraklejanin[79] stali nadmetati na Lisandrijama spjevovima u njegovu čast, on dodijeli pobjednički vijenac Nikeratu a Antimah, razljućen, uništi svoju pjesmu. Ali Platon, koji je tada bio mlad[80] i divio se Antimahu zbog njegova pjesničkog dara, videći da ga poraz grize, nastojao ga je umirivati i tješiti govoreći mu da je neznanje nesreća za neznalice kao što je sljepoća za slijepe.[81] Kad je, međutim, kitarist Aristonoj, šesterostruki slavodobitnik na pitijskim igrama, hoteći pokazati svoju naklonost, obećavao Lisandru da će se, ako opet pobijedi, dati javno oglasiti Lisandrovim, odvrati ovaj: »Zar robom?«

19. Prvima i njemu po dostojanstvu ravnim ljudima Lisandrovo je slavoljublje bilo samo mrsko. Ali jer se poradi laskavaca skupa s častoljubljem uvukla u njegov karakter preuzetnost i osionost, nije u njega bilo ni u podjeljivanju časti ni u kažnjavanju umjerenosti kakva

priliči narodnome vođi, nego su za prijateljstvo i milogošće nagradom bili neograničeno gospodarenje po gradovima samovoljne tiranide, dok mu je gnjev tražio samo uništenje omražena čovjeka; jer niti progonstvo nije bilo dopušteno. Čak se kasnije, u strahu da miletski narodni vođe ne pobjegnu u zatočeništvo i hoteći izvući iz njihovih skrovišta one koji su se posakrivali, zakleo da im neće nauditi; ali kad su se pouzdali u nj i izišli, predade ih oligarsima da ih pobiju a bilo ih je ne manje od osam stotina. I u drugim je gradovima bio pokolj nebrojenih demokrata jer nije ubijao samo iz svojih osobnih motiva, nego je to radio ugađajući i idući na ruku mržnji i pohlepi svojih brojnih prijatelja posvuda. Stoga se razglasila primjedba Lakedemonjanina Eteokla da Helada ne bi mogla podnijeti dva Lisandra. Teofrast tvrdi da je to isto kazao i Arhestrat o Alkibijadu.[82] Ali u slučaju ovoga drskost i razuzdanost uz samovolju bile su ono što je ozlovoljavalo ljude; a Lisandrovu je moć strašnom i ugnjetavalačkom činila surovost njegove naravi.

Lakedemonjani, međutim, nisu obraćali osobitu pažnju na druge koji su se tužili na nj; ali kad je Farnabaz[83] poslao u Spartu ljude da ga tuže zbog nasilja što mu plijeni i hara zemlju, efori, razljutivši se i uhvativši Toraksa, jednoga od njegovih prijatelja i drugova u zapovjedništvu da privatno posjeduje novaca, ovoga pogubiše a Lisandru otposlaše štap za pisma s tajnim nalogom da dođe kući.

Taj je štap za pisma ovakav. Kad efori odašilju zapovjednika brodovlja ili kopnene vojske, izglade dva okrugla komada drveta da se točno podudaraju dužinom i debljinom pa jedan sami zadržavaju a drugi daju onome koga šalju. Te komade drveta nazivaju štapovima za pisma. Kada, dakle, požele da pošalju neku tajnu i važnu poruku, načine dugačak i uzak trak pisaćeg papira poput kožnog remena pa ga ovijaju oko svog štapa ne ostavljajući na njemu nikakva prazna prostora nego pokrivajući uokrug svu njegovu površinu papirom. Pošto to učine, ispisuju ono što žele na papir onako kako je omotan oko štapa; a kad napišu, skinu papir te ga šalju vojskovođi bez drveta. Primivši ga, taj ne može ništa pročitati jer pismena nisu ni u kakvoj vezi nego su razasuta osim da uzme svoj štap za pisma te odrezak papira namata oko njega tako da, vraćajući svitak opet u prijašnji poredak i nadovezujući ono što slijedi na ono što prethodi, vodi pogled unaokolo i otkriva povezanost poruke. Štapom za pisma naziva se svitak kao i drvo baš kao što ono što se mjeri može nositi ime onoga čime se mjeri.

20. No Lisandar se, kad mu je na Helespont stigao štap s pismom, veoma uznemiri pa kako je najviše bio u strahu od Farnabazovih optužbi, požuri da se sastane s njime na razgovor da izgladi njihovu razmiricu. I kad se sastao s njime, molio ga je neka napiše o njemu drugo pismo poglavarstvima da mu Lisandar nije ništa krivo uradio niti da ima tužbi protiv njega. Ali dok je tako, štono je riječ, igrao Krećanina s Krećaninom, krivo je sudio o Farnabazu. Obećavši, naime, da će sve učiniti, Lisandru pred očima napisa pismo kakvo je ovaj zaiskao, ali potajno je uza se držao drugo već napisano. I kad je došlo do pečaćenja, zamijenivši pisma koja se izgledom nisu nimalo razlikovala, dade mu ono drugo,

krišom napisano. Došavši, dakle, u Lakedemon i otišavši, kao što je običaj, u zgradu poglavarstava, Lisandar dade eforima Farnabazovo pismo uvjeren da je time sebi skinuo s vrata najtežu optužbu; jer Lakedemonjani su visoko cijenili Farnabaza koji im je od sviju kraljevih vojskovođa najrevnije pomagao u ratu. Ali kad mu efori pokazaše pismo pročitavši ga i on shvati da Odisej nije jedini baš lukavac[84] veoma smućen otiđe; a par dana potom pohodi poglavarstva te reče da mora poći u Amonov hram[85] i prinijeti tom bogu žrtvu na koju se zavjetovao prije svojih bojeva; neki, međutim, tvrde da mu je stvarno za opsade grada Afite[86] u snu pristupio Amon; digavši stoga opsadu, navodno po nalogu toga boga, naredi Afićanima neka prinose žrtve Amonu i požuri da otputuje u Libiju i umilostivi toga boga. Ali većini se činilo da on Amona uzima kao izliku a da u stvari zato što se boji efora, što ne podnosi jarma kod kuće i što ne može trpjeti da mu zapovijedaju čezne za skitanjem i udaljenim obilascima kao konj koji sa slobodne paše na livadi opet dolazi k jaslama i opet ga vode na njegov uobičajeni posao. Razlog pak tome putovanju što ga bilježi Efor izložit ću malo kasnije.[87]

21. Pošto je jedva i teškom mukom ishodio da su ga efori pustili, isplovi. Ali kad je otputovao, kraljevi, postavši svjesni da je on vladar i gospodar Heladi upravljajući gradovima pomoću tajnih društava, stanu poduzimati mjere da vrate državnu upravu pučanima izbacivši njegove prijatelje. Pa ipak, kad u vezi s tim promjenama izbiše novi nemiri i u prvome redu Atenjani iz File[88] napadoše tridesetoricu i nadvladaše ih, Lisandar, vrativši se žurno, nagovori Lakedemonjane neka priskaču u pomoć oligarhijama i kažnjavaju demokracije. I kao prvima pošalju tridesetorici sto talenata[89] za ratne svrhe i Lisandra osobno kao vojskovođu. No kraljevi, zavideći mu i bojeći se da opet ne osvoji Atenu, odlučiše da jedan od njih dvojice krene s vojskom. I pođe Pausanija[90] tobože radi podrške tiranima[91] protiv naroda a stvarno da učini kraj ratu da Lisandar pomoću svojih prijatelja ne bi opet postao gospodarom Atene. To je, međutim, lako postigao; i izmirivši Atenjane i učinivši da prestane razdor među njima, osujeti Lisandrove častoljubive planove. A kad su se malo poslije Atenjani ponovno odmetnuli, Pausanija bi sam okrivljen što se narod, oslobođen uzda oligarhije, opet uzobijestio i osmjelio a Lisandar, nasuprot tome, steče glas čovjeka koji je svoju zapovjedničku dužnost obavljao ne nastojeći da ugađa drugima niti praveći od toga kazališnu predstavu nego iskreno Sparti na korist.

22. Bio je i u govoru oštar i zastrašujući za svoje protivnike. Kad su se tako Argivljani sporili oko međa i smatrali da je njihovo stanovište pravno utemeljenije, Lisandar, pokazavši mač, reče: »U raspravi o međama najispravnije prosuđuje onaj koji raspolaže ovim.« Kad mu se na nekom skupu jedan Megaranin obratio veoma slobodnim tonom, on reče: »Tvojim riječima, stranče, nedostaje grad.« Beoćane koji su se ponašali dvolično pitao je da li da kroz njihovu zemlju prolazi podignutih ili spuštenih kopalja. Kad je za pobunu Korinćana, prilazeći njihovim zidinama, vidio da njegovi ljudi oklijevaju s navalom a baš je bilo vidjeti

zeca gdje preskače jarak oko grada, Lisandar reče: »Zar se ne stidite što se bojite neprijatelja koji su tako nemarni da im zečevi mirno spavaju na zidovima?«

Kad je umro kralj Agis[92] ostavivši za sobom brata Agesilaja i Leotihidu koji je bio smatran njegovim sinom, nagovori Lisandar Agesilaja, kome je bio ljubavnik, neka traži kraljevsku čast zato što je zakonit potomak Heraklov. Leotihidu, naime, potvarahu da je potekao iz potajne veze Alkibijada s Agisovom ženom Timejom u svoje vrijeme kad je ovaj boravio kao prognanik u Sparti. A Agis, zaključivši na temelju proračuna vremena da ona nije mogla zatrudnjeti s njime, zanemarivao je Leotihidu i otvoreno ga se odricao sve do kraja. No kad je bolestan bio donesen u Hereju[93] i bio na samrti, privoljevši molbama i sama mladića i svojih prijatelja, izjavi pred mnogima da je Leotihida njegov sin i, pošto zamoli nazočne da to posvjedoče pred Lakedemonjanima, preminu. Ovi su, dakle, tako svjedočili za Leotihidu; štaviše, Agesilaju, koji je inače bio ugledan a podupirao ga je Lisandar, škodio je Diopit, čovjek na glasu s proročke vještine, objavivši ovo proroštvo o Agesilajevoj hromosti:

Pazide, Sparto, ako i jesi hvastava silno,
Iz sebe zdravijeh nogu da ne rodiš kraljevstvo hromo
Jer će te zadugo preko nade ispunjati jadi,
Vali se rata ljudomornog k tome valjati na te.[94]

Kako su, međutim, mnogi pokazivali pokornost prema proroštvu i okretali se Leotihidi, Lisandar reče da Diopit ne tumači izreku proročišta ispravno; jer ne ljuti se bog ako bude netko sakat vladao Lakedemonjanima, nego je hromo kraljevstvo ako će mu zajedno s Heraklovićima kraljevima biti nezakonito i nečasno rođeni. Takvim riječima kao i svojim izvanrednim utjecajem nagovori ih i kraljem postane Agesilaj.[95]

23. Odmah ga Lisandar stade poticati i nagovarati da zavojšti na Aziju budeći u njemu nade da će oboriti perzijsku državu i postati najvećim od ljudi a svojim prijateljima u Aziji pisao je pisma nalažući im neka od Lakedemonjana ištu Agesilaja za vojskovođu u ratu protiv barbara.[96] Ovi ga poslušaše i poslaše poslanika u Lakedemon s tim zahtjevom; tako je Lisandrovim posredovanjem Agesilaja dopala čast koja nije bila manja od kraljevskog dostojanstva. Ali kod častohlepnih naravi koje inače nisu nenadarene za zapovjedništvo zavist sebi po slavi ravnim nemala je zapreka ostvarivanju velikih djela; jer oni čine svojim takmacima na stazi vrline ljude u kojima bi mogli imati pomagače. Agesilaj, dakle, povede sa sobom Lisandra među tridesetoricom svojih savjetnika[97] da mu bude osobit i prvi od prijatelja;[98] ali kad su, po dolasku u Aziju, ljudi koji nisu poznavali Agesilaja s njime razgovarali kratko i rijetko, dok su Lisandru zbog njihova dugotrajna ranijeg saobraćanja dolazili na vrata i bili mu u pratnji, prijatelji iz udvornosti a sumnjivci iz straha, kao što se sada dešava u tragedijama da se glumac koji igra ulogu kakva glasnika ili sluge odlikuje i u prvome je planu, dok onoga koji nosi krunu i žezlo niti ne slušaju kad zbori, tako je i ovdje sav prestiž vlasti bio u savjetnika, dok je kralju preostajalo prazno ime moći. Možda je, istina, trebalo oštro

postupati s tom pretjeranom slavičnošću i potisnuti Lisandra na drugo mjesto; ali potpuno odbaciti i uvredljivo odgurnuti radi slave čovjeka dobročinitelja i prijatelja, to nije bilo dostojno Agesilaja.

U prvome redu, dakle, nije mu pružao prilika ni za kakvo djelovanje niti mu je povjeravao zapovjedništva a onda je one za koje bi opazio da se Lisandar osobito zalaže i trudi uvijek slao od sebe posve neuslišane ili tako da su kod njega postizali manje od kakva god obična molitelja pomalo okrnjujući i oslabljujući njegov utjecaj. Kad je Lisandar, ne uspjevši ni u jednom svom posredovanju, razabrao da njegovo zalaganje za prijatelje postiže suprotan učinak, ne samo da ih sam prestade zagovarati, nego je i njih molio neka ne dolaze k njemu i ne iskazuju mu svoje štovanje, nego neka razgovaraju s kraljem i onima koji su trenutno većma kadri biti od koristi ljudima koji im ukazuju počasti. Većina onih koji su to čuli suzdržavahu se od toga da ga uznemiruju svojim poslovima, ali mu nisu prestali iskazivati jednako poštovanje; dapače pridružujući mu se na šetalištima i u vježbalištima još su više jedili Agesilaja nego prije zato što mu je zavidao na slavi tako da je, premda je većini Spartanaca[99] dodjeljivao ravnanje važnim poslovima i upravu nad gradovima, Lisandra imenovao mesosječom[100] pri zajedničkom blagovanju. A onda je kao za porugu Jonjanima govorio: »Sad neka idu pa se ulaguju mome mesosječi.«

Lisandar stoga odluči porazgovarati s njime; i njihov je razgovor bio kratak i lakonski. »Doista, Agesilaju, dobro znaš unizivati prijatelje.« A on će: »Da, ako hoće biti veći od mene; ali je pravo da oni koji mi uvećavaju moć imaju i udjela u njoj.« »Pa dobro, Agesilaju, možda su tvoje riječi ljepše od mojih djela; no molim te već i zbog stranaca koji gledaju u nas, rasporedi me na takvo mjesto pod svojim vrhovnim zapovjedništvom gdje misliš da ću ti najmanje smetati a biti više od koristi.«[101]

24. Nato bi odaslan kao poslanik na Helespont; i premda se ljutio na Agesilaja, nije zanemarivao obavljanje svoje dužnosti, nego je Perzijanca Spitridata, čovjeka plemenita roda, koji je uza se imao vojsku, pošto ga je naveo da se odmetne od Farnabaza s kime je bio u zavadi, priveo Agesilaju.[102] Ovaj ga, međutim, ni za što drugo u ratu nije upotrijebio, nego je Lisandar, kad mu je isteklo vrijeme službovanja, otplovio neslavno u Spartu ne samo bijesan na Agesilaja, nego i pun mržnje na sav ustavni poredak više nego ikada te s odlukom da odmah bez otezanja stane izvoditi zamisao o promjeni i prevratu što ju je, čini se, odavno bio zasnovao i smislio.

Ta je pak bila ovakva. Od Heraklovića koji su se izmiješali s Doranima i sišli na Peloponez[103] izniklo je u Sparti brojno i slavno potomstvo, ali nije svaka njegova obitelj imala pravo nasljeđivanja kraljevske časti, nego su kraljevali samo oni iz dviju kuća, Euripontovića i Agisovića, dok ostalima nije na temelju odlična porijekla u državnom ustrojstvu pripadala nikakva druga posebna povlastica, nego su počasti za zasluge bile pristupačne svima koji su imali sposobnosti da ih steknu. Potekavši iz jedne od tih porodica, Lisandar, kad se uzdigao svojim djelima do velike slave i stekao mnogo prijatelja i moć, bio je zlovoljan

gledajući kako on čini da se grad uvećava, ali njime kraljuju drugi rodom ništa bolji od njega te je namjeravao, prenijevši vlast iz onih dviju kuća u zajedničku očevinu, vratiti je svim Heraklovićima ili, kako neki tvrde, ne Heraklovićima nego uopće Spartancima[104] da to visoko dostojanstvo ne pripada Heraklovim potomcima nego onima koji se, kao Heraklo, cijene po vrlini koja je i njega uzvisila do božanskih počasti. A nadao se, ako se kraljevska čast bude podjeljivala po tom načelu, da nitko od Spartanaca neće biti izabran prije njega.

25. Ponajprije prihvati se i spremi da vlastitim naporima nagovori sugrađane i u tu svrhu stane učiti napamet govor što ga je napisao Kleon Halikarnašanin. Kao drugo, videći da neobičnost i zamašnost njegove ustavne reforme zahtijeva smioniju podršku, kao u tragediji djelujući na građane kazališnom mašinerijom,[105] sastavljao je i izmišljao proročke odgovore Delfa i proročanstva držeći da mu Kleonova vještina neće ništa koristiti ako najprije strahom od boga i praznovjerjem ne isprepada i ne upokori svoje zemljake pa ih tek onda privede razložitu uvjeravanju. Efor, međutim, tvrdi da se Lisandar, poslije neuspjela pokušaja da podmiti Pitiju onda opet da posredstvom Ferekla nagovori dodonske svećenice, zaputio u Amonovo svetište i razgovarao s tamošnjim tumačima božje volje nudeći im silno zlato, ali da su oni, srdeći se zbog toga, poslali ljude u Spartu da ga optuže a kad je bio riješen krivnje, Libijci su, kažu, na odlasku rekli: »Ali mi ćemo bolje suditi, Spartanci, kad dođete k nama u Libiju da se nastanite«, nišaneći time na neko drevno proroštvo Lakedemonjanima neka se nasele u Libiji. No kako čitava zavjera i prepredena spletka nije bila nimalo beznačajna niti neprečac započeta, nego je sadržavala mnoge važne preduvjete kao kod matematičkog izvođenja te se primicala svome zaključku preko mnogih teških i nedohvatnih pretpostavki, mi ćemo se u našem opisu povesti za izvještajem čovjeka koji je bio povjesničar i filozof.[106]

26. Bila je na Pontu ženska koja je tvrdila da je zatrudnila od Apolona što mnogi, kao što je i prirodno, nisu vjerovali, ali također mnogi poklanjahu pažnju njezinim tvrdnjama tako da su se, kad je rodila muško čedo, brojne ugledne osobe živo zanimale za njegov odgoj i obrazovanje. Iz ovog ili onog razloga djetetu nadjenuše ime Silen. Uzevši te okolnosti za temelj, Lisandar je ostalo sam nadograđivao i pleo služeći se u toj priči pomagačima niti malobrojnima niti lošima koji su glasine u vezi s dječakovim rođenjem činili vjerodostojnima bez pobuđivanja sumnje a kad su iz Delfa donijeli drugu vijest, proširili su je i rasturili Spartom da svećenici ondje čuvaju neka prastara proročanstva i da ih nije moguće dobiti niti slobodno pročitati osim ako bi poslije duga vremena došao netko rođen od Apolona i, pružívši čuvarima poznat ugovoreni znak svoga rođenja, ponio sa sobom pločice na kojima su bila ta proroštva. Pošto je put bio tako unaprijed pripravljen, trebalo je da Silen, pošto dođe, ište proroštva kao Apolonov sin a da svećenici, koji su bili u dogovoru, potanko ispituju sve pojedinosti njegova rođenja a najzad, tobože uvjereni, pokažu mu kao Apolonovu sinu zapise našto će Silen u

nazočnosti mnogih glasno pročitati pored drugih proročanstava napose i ono o kraljevstvu radi kojega je sve ostalo i bilo izmišljeno: da bi za Spartance bilo bolje i korisnije birati kraljeve između najvrsnijih građana.

Ali kad je Silen dosegao mladićku dob i došao u Heladu da obavi svoj zadatak, propade Lisandrova predstava zbog kukavičluka jednoga od glumaca i suradnika u njoj koji je, baš kad je došao čas za djelovanje, izgubio hrabrost i povukao se.[107] Ali za Lisandrova života ništa nije izišlo na vidjelo nego tek poslije njegove smrti.

27. A umro je prije Agesilajeva povratka iz Azije pošto je uvalio sebe – ili, bolje, pošto je uvalio Heladu – u beotski rat.[108] Pripovijeda se, naime, i ovako i onako; i neki svaljuju krivnju na nj, drugi na Tebance, a treći i na njega i na njih okrivljujući Tebance što su porazbacali žrtve u Aulidi[109] i zato što su, pošto su se Androklid i Amfitej dali potkupiti kraljevim novcem da Lakedemonjane uvuku u rat u Heladi,[110] napali Fočane i opustošili im zemlju,[111] za Lisandra pak tvrde da je bio ljut na Tebance zato što su oni jedini zatražili desetinu ratnog plijena[112] dok su ostali saveznici šutjeli i što su se ozlovoljili zbog novca što ga je on otpremio u Spartu, ali ponajviše zato što su Atenjanima otvorili put oslobođenju od tridesetorice tirana koje je postavio Lisandar a Lakedemonjani su, uvećavajući njihovu strahovladu, izglasali zaključak da je slobodno bjegunce iz Atene odasvud odvoditi natrag i da svi koji se suprotstavljaju njihovu odvođenju budu isključeni iz saveza. Kao odgovor na to izglasaše Tebanci i protuzaključak dostojan Heraklovih i Dionisovih[113] djela i u njihovu duhu da svaka kuća i grad u Beotiji budu otvoreni Atenjanima kojima budu od potrebe a tko god ne pomogne bjeguncu koga uhićuju da mora platiti kaznu od jednog talenta; ako pak ma tko ide s oružjem kroz Beotiju u Atenu protiv tirana, neka ga nijedan Tebanac niti vidi niti čuje. I nisu se zadovoljili samo time da izglasaju tako posvema helenske i čovjekoljubive odluke a da nisu i svoje čine učinili njima jednakima, nego su Trasibul i oni koji su zajedno s njime zaposjeli Filu krenuli iz Tebe,[114] pri čemu su im Tebanci priskrbili oružje, novac, tajnost pothvata i polazište za djelovanje. To je, dakle, Lisandar uzeo za pritužbe protiv Tebanaca.

28. Kako je već bio veoma razdražljiv zbog sjete koja mu se povećavala pod starost, podbadao je efore i nagovorio ih da iznenada pođu s vojskom na Tebance te je, preuzevši zapovjedništvo, krenuo na vojnu.[115] Kasnije odaslaše i kralja Pausaniju s vojskom. Ali je Pausanija, obišavši naokolo oko Kiterona, kanio provaliti u Beotiju, dok mu je Lisandar dolazio u susret kroz Fokidu s jakim snagama; i uze grad Orhomon koji je dragovoljno pristao uza nj, dok Lebadiju napadne pa opljačka. Onda posla Pausaniji pismo s porukom neka krene od Plateje te se združi s njime kod Halijarta jer će on u osvit dana stići pod zidove toga grada. To pismo dospije Tebancima u ruke jer je donosilac naletio na neke njihove uhode te oni povjeriše svoj grad Atenjanima koji su im došli u pomoć a sami, krenuvši za prvoga sna, preduhitriše za malo Lisandra stigavši u Halijart i jedan dio njihovih trupa uniđe u grad. Lisandar najprije odluči

čekati Pausaniju smjestivši svoju vojsku na brežuljak; no zatim, kako je dan odmicao, ne mogući mirovati, pograbi oružje, osokoli saveznike pa ih povede u poretku u obliku kolone putem prema gradskom zidu. Ali oni Tebanci koji su ostali izvan grada, ostavivši grad slijeva, nastupahu protiv neprijateljske zalaznice u blizini vrela zvana Kisusa gdje su po legendi dadilje okupale nejaka Dionisa poslije njegova rođenja; voda mu, naime, svjetluca po boji rujna poput vina,[116] prozirna je i izvanredno ukusna za piće. Nedaleko poraslo je unaokolo kretsko smolasto grmlje koje Halijarćani drže dokazom da je Radamant[117] ondje prebivao i pokazuju njegov grob koji nazivaju Alejom. Blizu je i nadgrobni spomenik Alkmenin;[118] tu je, naime, kako tvrde, bila pokopana pošto se poslije Amfitrionove smrti udala za Radamanta.

Tebanci u gradu, svrstani u borbeni poredak skupa s Halijarćanima, neko su se vrijeme držali mirno, ali kad ugledaše Lisandra kako se s čelnim jedinicama približava zidu, iznenada rastvoriše gradska vrata i baciše se na nj te ga ubiše zajedno s njegovim gataocem i još nekolicinom drugih; jer većina ih je brzo pobjegla natrag ka glavnini. Ali kako Tebanci nisu popuštali nego su ih u stopu slijedili, svi udariše bježati uz brežuljak i tisuću ih pade. I Tebanaca izgibe tri stotine kad su se neprijateljima zaletjeli na teško prohodna i čvrsta mjesta. Ti su bili pod optužbom da pristaju uz Lakedemonjane i oni, u svom silnom nastojanju da je pred sugrađanima speru i ne štedeći sebe prilikom gonjenja, nepotrebno žrtvovaše svoje živote.[119]

29. Nesreća bi dojavljena Pausaniji kad je bio na putu iz Plateje u Tespiju; i svrstavši vojsku u borbeni raspored, dođe do Halijarta. A došao je iz Tebe i Trasibul s Atenjanima. Ali kad je Pausanija htio uz primirje tražiti mrtve, stariji su se Spartanci, smatrajući to nepodnošljivim, među sobom ljutili i, pristupajući kralju, prosvjedovali neka ne preuzima Lisandrovo tijelo uz primirje, nego neka ga pokopa pobivši se za nj oružjem i pobijedivši, a ako budu pobijeđeni, za njih je dika da ondje leže skupa sa svojim vojskovođom. Dok su stariji tako govorili, Pausanija je, videći da je teška stvar nadbiti u bitki Tebance neposredno poslije njihove pobjede a da tijelo paloga Lisandra leži blizu gradskih bedema tako da ga se teško domoći bez miroljubive nagodbe čak i u slučaju da budu pobjednici, posla glasnika i, sklopivši primirje, odvede svoje trupe natrag. A čim su prešli granice Beotije noseći Lisandra, pokopaše ga u neprijateljskoj i savezničkoj zemlji Panopejana[120] gdje sada stoji njegov nadgrobni spomenik pored puta koji vodi iz Delfa u Heroneju.

Pošto je vojska ondje zanoćila, pripovijeda se da je neki Fočanin, pripovijedajući o boju drugome koji nije sudjelovao u njemu, rekao da su neprijatelji udarili na njih kad je Lisandar već bio prešao Oklopnika. Tada jedan Spartanac, prijatelj Lisandrov, u čudu zapita koga on naziva Oklopnikom; ta on ne zna za to ime. »Doista baš ondje«, odgovorio je, kažu Fočanin, »poubijali su neprijatelji prve od naših. Jer potok pored grada zove se Oklopnik.« Kad je to čuo, Spartancu su, vele, navrle suze i rekao je da čovjek svome usudu ne može umaći. Lisandar je, naime, kako se govori, primio ovakvo proroštvo:

Oklopnika se šumnoga čuvati nalažem tebi,
Zmaja još, zemljina podmuklog sina, odostrag što kroči.[121]

Neki, međutim, kažu da Oklopnik ne teče kod Halijarta, nego da ima gorska bujica kod Koroneje, koja se ulijeva u rijeku Filar uz taj grad, a nju nekoć nazivahu Hoplijom a sada Isomantom. Štaviše, Halijarćanin koji je ubio Lisandra, imenom Neohor, kao znak na štitu[122] imao je zmaja; i nagađalo se da se proroštvo odnosilo na to. A priča se da su i Tebanci za peloponeskog rata dobili proročanstvo u svetištu Apolona Izmenija koje je naviještalo ne samo bitku kod Delija,[123] nego i onu kod Halijarta trideset godina[124] kasnije. Ono je glasilo ovako:

Vukove koljem[125] *dok vrebaš, krajnje se granice čuvaj*
I Orhalída brežuljka kog lija ne napušta nikad.[126]

»Krajnjom granicom« nazvao je kraj oko Delija gdje Beotija međaši s Atikom a Orhalidom brežuljak koji sada nazivaju Alopek[127] a leži u onom dijelu Halijarta koji se pruža prema Helikonu.

30. Sad kad je Lisandra zadesio takav konac, Spartance u prvi tren obuze toliko ogorčenje da su kralja pozvali pred sud pod prijetnjom smrtne kazne; ali on, ne usudivši se podvrći suđenju, pobježe u Tegeju[128] i ondje proživje ostatak života kao pribjegar u Ateninu svetištu. I siromaštvo Lisandrovo, naime, koje se otkrilo poslije njegove smrti, još je vidljivijom učinilo njegovu vrlinu jer od silna novca i moći, pa od tolikih izraza štovanja što su mu ih iskazivali gradovi i kralj ni u najmanjoj mjeri nije uzdigao svoju obitelj u imovnom pogledu, kako izvješćuje Teopomp a on je vjerodostojniji u pohvalama nego u pokudama; ta više uživa u kuđenju nego u hvaljenju. Ali Efor tvrdi da je Agesilaj pošao njegovoj kući kad je poslije određena vremena izbila neka nesuglasica između Sparte i njezinih saveznika i pojavila se potreba da se razgledaju pisma što ih je Lisandar zadržao kod sebe. Našavši spis u kome je bio zapisao govor o ustavnom uređenju[129] gdje je Lisandar izlagao da treba kraljevsku čast, oduzevši je Euripontovićima i Agisovićima, učiniti dostupnom svim Spartancima i odabir vršiti među najboljima, naumio je Agesilaj iznijeti taj govor pred sugrađane i pokazati im da je promaklo kakav je stvarno građanin bio Lisandar, ali Lakratida, čovjek razuman i u to vrijeme predstojnik efora zadržao je, kaže Efor Agesilaja i rekao da ne valja opet iskapati Lisandra nego radije govor pokopati zajedno s njime budući da je bio sastavljen s tolikom uvjerljivošću i vještinom.[130]

Pa ipak, iskazali su mu prilikom pogibije mnoge počasti a napose su prosce njegovih kćeri, koji su raskinuli zaruke kad se poslije Lisandrove smrti pokazalo da je bio siromašan, kaznili novčano zato što su mu se dodvoravali dok su mislili da je bogat, a kad su po njegovu siromaštvu razabrali da je bio pravičan i pošten, iznevjerili su mu se. Postojalo je, naime, kako se govori, u Sparti sudsko gonjenje i zbog nesklapanja braka, i zbog kasna sklapanja braka, i zbog nedolična sklapanja braka; a među slučajeve ovoga posljednjeg uvrštavali su osobito one koji su se nastojali brakom sroditi s bogatima umjesto s čestitima i njima bliskima. Takav je, dakle, izvještaj što smo ga doznali o Lisandru.

Bilješke

[1] Akant je primorski grad na poluotoku Halkidici, nedaleko gore Atosa. Spartanac Brasida vodio je ondje uspješne ratne operacije od 424. do 422. kad je poginuo. God. 424. uspio je odvratiti Akanćane od savezništva s Atenom (Tukidid 4, 84–88). Riznica ovdje znači zavjetne darove otete Atenjanima.

[2] Na primjer Herodot 1, 82.

[3] Možda onoga koji im je nanio Kleomen I, spartanski kralj od 520. do 491.

[4] Oligarhijska obitelj u Korintu koja je svoje porijeklo izvodila od Heraklovića Bakhida, kralja u Korintu. Protjerao ih je Kipsel oko god. 655 (vidi Herodot 5, 92).

[5] Vidi *Likurg* 22.

[6] *Problemi* 30, 1.

[7] Zbog Sokrata i Platona, neki ovdje čitaju Heraklit koji bi se zbog svog poznatog pesimizma dobro uklapao.

[8] God. 404.

[9] Dionizije Stariji, sirakuški tiranin.

[10] Možda starijoj? Neki misle da se radi o greški u prepisivanju ili o praznini u tekstu.

[11] God. 413. pred Sirakuzom. Vidi Tukidid 8, 2.

[12] Vidi *Alkibijad* 32.

[13] U jesen god. 408.

[14] Zamijenio je Tisaferna kao satrap Lidije.

[15] Tisaferno (?–395), satrap u Maloj Aziji.

[16] Vidi *Alkibijad* 25.

[17] Obol je vrijedio šestinu drahme ili 15 predratnih zlatnih francuskih santima.

[18] Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 1, 5, 6 i dalje.

[19] Darik je zlatnik, procijenjen na oko 21,50 predratnih zlatnih francuskih franaka.

[20] Fokeja, drevni grad na zapadnoj obali Male Azije, matica brojnih grčkih naseobina (Masilija/Marseille).

[21] Lađa s tri reda vesala na svakoj strani, ratni brod.

[22] Posade nisu stalno boravile na brodovima. Nije bilo vojnika specijaliziranih za pomorske bitke.

[23] Vidi *Alkibijad* 25–26.

[24] Vlast desetorice oligarha (umjesto demokracije).

[25] Krajem 407. ili početkom 406. Spartanska je politika bila da svake godine mijenjaju zapovjednika brodovlja.

[26] Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 1, 6, 2 i dalje.

[27] Kalikratida nije znao kako dugo traju gozbe i pijanke perzijskih kraljeva i satrapa.

[28] Kod arginuskih otoka nedaleko Lezba, u srpnju god. 406. Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 1, 6, 33.

[29] U proljeće god. 405. Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 2, 1, 7.

[30] Heraklo se odijevao u lavlju kožu. Spartanci su sebe smatrali njegovim potomcima.

[31] Polikrat (?–522), Anakreontov mecena, moćan tiranin Sama, poznat po priči o prstenu kod Herodota. Na prijevaru ga je smaknuo satrap Sarda.

[32] Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 2, 1, 13 i dalje.

[33] Agis II, spartanski kralj od 427. do oko 400.

[34] U proljeće 413. Spartanci su na Alkibijadov savjet utvrdili Dekeleju, nekoliko milja sjeverozapadno od Atene, i smjestili onamo posadu pod Agisovim zapovjedništvom.

Lisandrovo pustošenje Egine i Salamine bilo je neposredno prije njegove opsade Atene, kako tvrdi Ksenofont (*Grčka povijest* 2, 2, 9).

[35] Maloazijski grad na ulazu u Propontidu (danas Mramorno more).

[36] Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 2, 1, 18 i dalje.

[37] Na Dardanelima.

[38] Drugi grad na tračkom Herzonezu, na obali Helesponta, preko puta Abidu.

[39] Grč. Egospotam.

[40] Vidi glavu 13. i bilj.

[41] Vidi *Alkibijad* 26–27. i Ksenofont, *Grčka povijest* 2, 1, 20–26.

[42] Između Evrope i Azije, u Dardanelima.

[43] Oko 2,5 km.

[44] Evagora, kralj kiparske Salamine od 410. do 374.

[45] Jedna od dviju posvećenih državnih lađa specijalne namjene u Ateni. Sad je javila u Atenu o nesreći (Ksenofont, *Grčka povijest* 2, 1, 28). Druga je bila salamin(ij)ska lađa.

[46] Peloponeski je rat trajao 27 godina. Poraz Atenjana pao je krajem jeseni god. 405.

[47] Kastor i Polideuko (Poluks). Rimljani su ih nazivali blizancima.

[48] Prema kronici Parski mramor (57) imao je oblik zvijezde a prema Pliniju (*Prirodoslovlje* 2, 149 i dalje) kamen je imao oblik kola.

[49] Bilo je to 468, dakle 60 godina ranije.

[50] Postavivši se u središtu svijeta, Nus (Um) odvaja kompaktni zrak, hladan, vlažan i taman, iz koga će se roditi zemlja, od vatre koja je laka, suha i topla. Sva se druga tjelesa oblikuju iz ta dva prapočela. Čim kretanje prodre u kaos, pod impulsom inteligencije vihor života u sukcesivnim spiralama prožme sve dijelove svijeta. On još traje, kako pokazuje rotacija neba i trajat će neprekidno. Naša zemlja zauzima središte a oblik joj je cilindričan. Zvijezde su masivne, odvojile su se od zemlje uslijed rotacije u kojoj sudjeluju skupa s ostalim svemirom i postale su sjajne u dodiru s nebeskim eterom koji ih pali. Teško je dati cjelovitu rekapitulaciju Anaksagorine kozmogonije.

[51] Daimah iz Plateje, povjesničar kojeg Plutarh citira u *Usporedbi Solona i Publikole*.

[52] Vidi 9. glavu. Prema Ksenofontu (*Grčka povijest* 2, 1, 31 i dalje), atenska je skupština usvojila zaključak da se svakom zarobljeniku odsiječe desni palac (da ne mogu rukovati kopljem i veslom). Povrh toga Filoklo je, zarobivši dvije troveslarke iz Korinta i s Andra dao baciti u more cjelokupne posade.

[53] Grčko mu je ime bilo harmost.

[54] Pjesnik stare atičke komedije, suvremenik Aristofanov. Djela su mu izgubljena. Ne valja ga zamijeniti s istoimenim povjesničarom, učenikom Isokratovim.

[55] Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 2, 2, 5–9.

[56] To je bilo tek poslije zauzeća Atene (Ksenofont, *Grčka povijest* 2, 3, 6 i dalje).

[57] Atenjani su zauzeli Eginu 431. i istjerali stanovnike.

[58] Otok i grad Mel Atenjani su osvojili zimi 416/5. i stanovništvo što pobili što prodali u ropstvo.

[59] Grad Skionu na halkidskom poluotoku Atenjani su osvojili i opustošili god. 421.

[60] Kao ilustracija spartanske težnje kratkoći i sažetosti u govoru.

[61] Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 2, 2, 20.

[62] Travnja god. 404.

[63] God. 480.

[64] Taj je rok iznosio 10 dana.

[65] Stihove 167–199.

[66] Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 2, 2, 23.

[67] Mjesto zbivanja *Simpozija* smješteno je u Kalijinu kuću kamo su bili pozvani Autolik i njegov otac zajedno sa Sokratom i nekolicinom njegovih prijatelja.

[68] Kao spartanski vojskovođa poslan u pomoć Sirakužanima, preokrenuo je uspjeh Atenjana koji su opsijedali grad u njihovu katastrofu. Vidi *Nikija* 18. i dalje.

[69] »Crijep«, grč. keramik, aluzija na gradsku četvrt u Ateni. Atenski je novac imao na aversu glavu božičinu a na reversu sovu.

[70] Sova, »tužna ptica Atenina«, bila je amblem grada Atene, odakle poslovica: »Ne nosi sove u Atenu!«

[71] Vidi *Likurg* 9.

[72] Povezivanje *obolós* »obol« sa *obelós* »šipka, ražanj« prihvatljivo je a *drakhmé* »drahma« s *drágma* »pregršt« ingeniozno ali neprihvatljivo.
[73] *Lakedemonski ustav* 42 (*Moralia* 239 f). Vidi i *Likurg* 30.
[74] Predznak spartanskog poraza. Bilo je to god. 371.
[75] Vidi glavu 1.
[76] Prema preračunima, 1 talent vrijedio je 4715 predratnih zlatnih dinara, 52 mine 2975 zl. din. a 11 statera (zlatnika) 173,80 zl. din. Po istom preračunavanju drahma je vrijedila 79 zl. para, a obol 13 zl. para.
[77] Tiranin Sama i povjesničar, suvremenik Ptolemeja Filadelfa (285–247), učenik Teofrastov; napisao izgubljenu povijest razdoblje od 371. do 281.
[78] Grč. peane; izvorno to su bile pjesme u čast Apolonu kome je također nadimak Pean.
[78a] Znamenit epski pjesnik, autor visoko cijenjene (izgubljene) *Tebaide*.
[79] Vjerojatno iz Herakleje u Bitiniji.
[80] Imao je najmanje 25 godina.
[81] Trebalo je, dakle, Lisandra žaliti zbog nedostatka ukusa.
[82] Vidi *Alkibijad* 16.
[83] Satrap na Helespontu.
[84] Jampski trimetar, vjerojatno iz Euripidova *Palameda* ili *Telefa* (obje su tragedije izgubljene). Prijevod K. Raca.
[85] U jednoj oazi u velikoj libijskoj pustinji. Vidi *Kimon* 18.
[86] Afit, grad na Palenskom poluotoku, u kome je bio jedan Amonov hram.
[87] Vidi glavu. 25.
[88] God. 403. pod Trasibulovim vodstvom, koji se sa sedamdeset ljudi dokopao citadele u Fili, dvadesetak kilometara od Atene.
[89] Oko 471.500 predratnih zlatnih dinara.
[90] Pausanija, unuk slavnog pobjednika kod Plateje, spartanski kralj od 408. do 394.
[91] To jest, atenskoj tridesetorici.
[92] Agis II. Bilo je to 398. kad se vratio kući s pobjedonosnog pohoda. Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 3, 3, 1.
[93] Grad u Arkadiji, na rijeci Alfeju.
[94] Vidi Agesilaj 2.
[95] Vidi Agesilaj 3 i Ksenofont, *Grčka povijest* 3, 3, 2.
[96] Vidi *Agesilaj* 6.
[97] Pratnja zapovjednikova na vojni.
[98] Taj je polazak bio god. 396.
[99] To su ona tridesetorica savjetnika koji su pratili kralja (*Agesilaj* 6, Ksenofont, *Agesilaj* 1, 7). »Spartanci« su sinonim za aristokraciju u Lakedemonu (Sparti). Rukopisno »većini vojnika« ne daje smisla.
[100] Časnik koji nadzire diobu mesa.
[101] Vidi (Plutarhov) *Agesilaj* 7–8. i Ksenofont, *Grčka povijest* 3, 4, 7–9.
[102] Vidi (Plutarhov) *Agesilaj* 8, Ksenofont, *Grčka povijest* 3, 4, 10.
[103] To je, po predaji, bilo god. 1104.
[104] Vidi Plutarhov *Agesilaj* 8.
[105] Aluzija na tzv. *deus ex machina*, način na koji su bogovi bili dovođeni na pozornicu pomoću kazališne sprave nalik na velik kran. Osobito čest u Euripidovim tragedijama, *deus ex machina* služio je razrješenju dramskog čvora, najavljivanju budućnosti, uvođenju kultova i sl. Vidi *Temistoklo* 10.
[106] Gotovo sigurno radi se o Eforu.
[107] Ovdje Plutarh govori u kazališnim metaforama. Lisandrova režija kao da aludira na Pizistrata i njegov teatralni povratak u Atenu kad ga je vodila mlada djevojka odjevena u božicu Atenu.
[108] God. 395. agresivni pokušaji Sparte doveli su do saveza između Tebe i Atene protiv nje. Slijedeće godine savezu su se pridružili Korint i Arg i čitav rat, koji se vukao do 387, obično se naziva korintskim.
[109] U proljeće 396. kad je Agesilaj bezuspješno pokušavao dobiti povoljna žrtvena znamenja oponašajući Agamemnona. Tebanci su razbacali meso žrtvenih životinja jer su čuli da je protiv ustaljena običaja upotrijebio gatara koji nije bio Beoćanin. Vidi Plutarhov *Agesilaj* 6 i Ksenofont, *Grčka povijest* 3, 4, 3 i dalje i 3, 5, 5.

[110] Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 3, 5, 1 i 4.
[111] Perzija je podmitila tebanske, korintske i argivske govornike da u Grčkoj izazovu rat protiv Sparte. Kad je došlo do svađe između Focana i Lokrana, Tebanci stanu na stranu potonjih a Spartanci na stranu Focana.
[112] Iz peloponeskog rata.
[113] Obojica su po mitskoj predaji bili sinovi Tebanki (i Zeusa): Heraklo Alkmene a Dionis Semele.
[114] Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 2, 4, 1 i dalje.
[115] God. 395. Lisandar je imao ovlaštenje da digne savezničke trupe u Fokidi i susjednim krajevima s kojima se trebao združiti Pausanija (Ksenofont, *Grčka povijest* 3, 5, 6). Plutarhov je izvještaj nejasan.
[116] Prirodno je, dakle, da su u nju uronile boga vina. Ime vrela može potjecati od *kissós* »bršljan« jer je bršljan bio posvećen Dionisu.
[117] Radamant, sin Zeusa i Europe, pobjegao je s Krete u Beotiju iz straha pred bratom Minosom. Poslije smrti zajedno s njime postao je sudac u podzemlju.
[118] Alkmena, žena Amfitrionova i majka Heraklova.
[119] Vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 3, 5, 17–20.
[120] U Fokidi.
[121] To je proroštvo po tradiciji u daktilskom heksametru kao i sljedeće. Dvoznačnost je u riječi »oklopnik« koja kao apelativ označava hoplita, teško naoružana pješaka, pripadnika osnovnog roda vojski većine grčkih državica.
[122] Štit se na putu nosio na leđima: zato »odostrag što kroči.«
[123] God. 424. kod Delija su Tebanci pobijedili Atenjane.
[124] God. 395.
[125] Kopljima.
[126] Prijevod je prema K. Racu.
[127] Grč. lisac.
[128] God. 393.
[129] Vidi glavu 25.
[130] Lakratida nije želio braniti uspomenu Lisandrovu, nego spriječiti moguće efekte posmrtne propagande koja se mogla okrenuti u smjeru suprotnu od onih što ih je želio postići Agesilaj.

SULA

(138–78. pr. n. e.)

1. Lucije Kornelije Sula[1] bio je rodom iz patricijske, što će reći stare plemićke obitelji, a za jednoga od njegovih predaka, Rufina,[2] kažu da je postao konzulom premda je postao poznatiji po lišenju časti koje ga je zadesilo nego po tom dostojanstvu. Bilo je, naime, pronađeno da posjeduje više od deset funti srebrna posuđa a to zakon nije dopuštao; zbog toga bi izbačen iz senata. Njegovi potomci zapadoše otada u anonimnost i sam je Sula bio othranjen uz ne baš obilnu očevinu. Dorastavši do mladića, stanovao je u tuđim stanovima uz nisku najamninu, kako su mu kasnije predbacivali kad se smatralo da mu sreća nadilazi zasluge. Kad se, na primjer, jednom prsio i hvastao poslije vojne u Africi, kažu da mu je jedan od aristokrata rekao: »Kako bi ti zaboga mogao biti pošten kad imaš tolik imetak premda ti otac nije ostavio ništa?« Jer iako Rimljani tog vremena nisu više zadržali svoju negdašnju čestitost i neporočnost u životnim navadama nego su zapali u iskvarenost i prepustili se sklonosti za raskoši i rasipnošću, ipak su podjednako zamjerali onima koji su rastepli naslijeđeni imetak i onima koji su zapustili otačko siromaštvo. A poslije, kad je već imao posvemašnju vlast i pogubljivao mnoge, neki oslobođenik, za koga se mislilo da skriva jednoga od proskribiranih i zato je imao biti strmoglavljen niz Tarpejsku pećinu, predbaci Suli da su dugo živjeli zajedno u istoj najamnoj zgradi gdje je on plaćao za gornje sobe najamninu od dvije tisuće sestercija[3] a Sula za donje tri tisuće tako da je razlika u njihovu imovnom stanju iznosila samo tisuću sestercija što odgovara protuvrijednosti od dvjesto pedeset atičkih drahmi.[4] To, dakle, izvješćuje o ranijim Sulinim imovnim prilikama.

2. Njegova je tjelesna vještina vidljiva inače na kipovima, ali strašno resko i prodorno plavetnilo njegovih očiju još je više zastrašujućim na pogled činila put njegova lica. Bilo je, naime, ono posuto pjegama gruba crvenila mjestimice izmiješana s bjelinom; zato kažu da je svoj nadimak dobio zbog svoje puti[5] i u Ateni neki joj se šaljivac narugao sastavivši stih:

Dud je pravi naš nam Sula bijelim brašnom posut sav.[6]

A nije neumjesno spomenuti takva svjedočanstva o čovjeku za koga kažu da je po prirodi bio tolik prijatelj podrugivanju da je još mlad i neugledan provodio mnogo vremena s pantomimičarima i lakrdijašima i dijelio njihov raspusni način života, a kad je postao vrhovni gospodar svima, da je, sakupivši najbezočniju čeljad s pozornice i iz kazališta, svakodnevno s

njima pio i zadirkivao se podrugljivim šalama premda se smatralo da postupa nedolično za svoje godine i premda je ne samo sramotio visoko dostojanstvo svoga položaja, nego i zanemarivao mnogo toga što je zahtijevalo njegovu brigu. Jer kad je Sula jednom bio za stolom, nije bilo moguće s njime ništa ozbiljno raspraviti, nego je, iako je inače bio energičan i odveć mrk, doživljavao potpunu preobrazbu čim bi se našao u društvu i uz piće tako da je prema glumcima mima i plesačima bio popustljiv kao i prijemljiv i susretljiv za svaku njihovu molbu. Ta je popustljivost, kako se čini, dovela kod njega do bolesne sklonosti za spolne užitke i strastvene želje za zabavama čega se ni u starosti nije okanio nego je nastavio svoju mladenačku ljubav prema glumcu Metrobiju.[7] A desilo mu se i ovo: u početku bio je zaljubljen u prostu ali bogatu ženu po imenu Nikopolis i stalnim ljubeznim ophođenjem prema njoj kao i čarom svoje mladenačke ljupkosti do te je mjere postigao uzvraćanje ljubavi da ga je ta žena učinila svojim nasljednikom poslije svoje smrti. A naslijedio je i imetak svoje maćehe koja ga je zavoljela kao da joj je rođeni sin; i zahvaljujući njima dvjema prilično se obogatio.

3. Određen kvestorom Mariju za njegova prvoga konzulata[8] otplovi zajedno s njime u rat progiv Jugurte. Dospjevši tako u vojsku, i u drugome umio se odlikovati, a napose je, okoristivši se povoljnom prilikom koja mu se nadala, stekao prijateljstvo numidskoga kralja Bokha. Kad su, naime, poslanici toga kralja umakli bandi numidskih razbojnika, posla ih Sula natrag s darovima i sigurnom pratnjom pošto ih je primio ljubezno i prijateljski. Bokho je, međutim, već odavno mrzio svoga zeta Jugurtu i bojao ga se, pa kad je ovaj bio poražen i potražio utočište kod njega, Bokho je, radeći mu o glavi, pozvao k sebi Sulu želeći da njegovo uhićenje i izručenje radije obavi Sula nego on sam. Izvijestivši o tome Marija i uzevši sa sobom malen broj vojnika, Sula se izloži najvećoj pogibli jer se pouzdao u barbarina vjerolomna i prema svojoj najbližoj rodbini te se, da bi se dokopao drugoga, stavi njemu u ruke. No ipak, dobivši u svoju vlast obojicu i dovevši sebe u situaciju da mora prekršiti vjeru jednome ili drugome, poslije duga kolebanja Bokho se najzad opredijeli za prvotnu izdaju i predade Suli Jugurtu. Trijumf je za to, istina, proslavio Marije, ali slava zbog uspjeha, koju su Marijevi zavidnici pripisivali Suli, potajno je grizla Marija. I sam je Sula, naime, kako je bio po naravi razmetljiv i tada je prvi put iz skromna i neznatna života došao do neke važnosti kod svojih sugrađana kusajući slast javnog štovanja, pošao u svojem slavoljublju tako daleko da je dao prikaz toga događaja, kako Bokho predaje a on prima Jugurtu, urezati na svoj prsten pečatnjak i otada se njime neprestano služio.

4. To je, dakako, veoma ozlovoljavalo Marija; ali kako je smatrao Sulu preneznatnim da bi mu zavidio, upotrebljavao ga je na svojim vojnama kao legata[9] za svoga drugog konzulata a kao vojničkog tribuna za trećega i mnogo je probitačnih uspjeha zahvaljivao njemu. Na primjer, kao legat Sula je uhvatio Kopila, poglavicu Tektosaga,[10] a kao vojnički je tribun nagovorio velik i mnogoljudan narod Marsa[11] da postanu prijatelji

i saveznici Rimljana. Ali opazivši poslije toga da se Marije zbog toga jedi i više nije rad da mu pruža prilike za djelovanje nego da se suprotstavlja njegovu napredovanju, priključi se Katulu, Marijevu drugu u službi, čovjeku čestitu, ali premlitavu za ustrajne bojeve. Kako mu je on povjeravao najvažnije i najznačajnije zadatke, vine se Sula do moći i do slave. Ne samo što u ratu svlada velik dio barbara u području Alpa, već, kad ponestade opskrbe, preuze brigu za nju te je pribavi u takvu obilju da su Katulovi vojnici otada imali više nego što im je trebalo i čak su mogli od suviška dati Marijevima. Sam Sula veli[12] da je ta okolnost izazvala Marijevo žestoko ogorčenje. Potekavši, dakle, iz tako beznačajna i djetinjasta prvog povoda i začetka, njihovo je neprijateljstvo, vodeći kroz prolijevanje krvi građana i nepopravljiv razdor k tiraniji i rušenju svega državnog poretka, dokazalo da je Euripid bio čovjek mudar i dobar znalac političkih boljki kad je posavjetovao ljude[13] da se čuvaju slavoljublja jer je ono kod onih u kojih postoji najpogubniji i najkobniji demon.

5. Sula pak, smatrajući da mu ratna slava dostaje za državničku karijeru i posvetivši se odmah po povratku s vojne javnoj djelatnosti,[14] prijavi se kao kandidat za gradsku preturu i propadne na izborima, ali krivnju za svoj poraz pripisuje on svjetini. Jer kaže da su oni, znajući za njegovo prijateljstvo s Bokhom i očekujući, ako bi prije preture obnašao edilitet,[15] priređivanje sjajnih lovova i borbi afričkih zvijeri, izabrali druge za pretore da ga prisile da se primi službe edila. Ali čini se da potonji događaji dokazuju da Sula ne priznaje pravi razlog svog neuspjeha. Godinu dana kasnije, naime, postigao je preturu pridobivajući narod dijelom dodvoravanjem, dijelom i novcem. Stoga se i desilo za njegove preture, kad je u srdžbi rekao Cezaru[16] da će se poslužiti protiv njega svojim vlastitim autoritetom, da je Cezar, nasmijavši se, odvratio: »S razlogom smatraš magistraturu svojom vlastitom: ta kupio si je.«

Poslije preture poslan bi u Kapadokiju pri čemu je službena izlika za njegov pohod bila da vrati na prijestolje Ariobarzana,[17] ali pravi je razlog bio da zaustavi Mitridata koji je snovao opasne zamisli i udvostručavao svoju naslijeđenu državu i moć. Stoga Sula ne uze sa sobom veliku vojnu silu, nego, upotrijebivši saveznike koji su mu se uslužno stavili na raspolaganje i ubivši mnogo Kapadočana a još više Armenaca koji su im došli u pomoć, otjera Gordija a kraljem postavi Ariobarzana.

Dok je boravio na obalama Eufrata, posjeti ga Part i Orobaz, poslanik kralja Arsaka,[18] premda između obaju naroda do tada još nije bilo međusobna dodira; nego čini se da je i to zapalo Sulu po njegovoj velikoj sreći da k njemu kao prvome Rimljaninu Parti dođoše na razgovore tražeći savezništvo i prijateljstvo. Pripovijeda se da je tom prilikom Sula, davši postaviti tri stolca, jedan za Ariobarzana, jedan za Orobaza a jedan za sebe, držao službeni prijem sjedeći u sredini između obojice. Zbog toga je partski kralj Arsak kasnije dao smaknuti Orobaza, dok Suli jedni povladiše zbog ohola postupka prema barbarima a drugi ga okriviše zbog prostakluka i nadutosti u nevrijeme. Izvješćuju također da je neki čovjek Haldejac iz Orobazove pratnje, zagledavši se duboko u Sulino lice i pažljivo se zadržavši na njegovim duševnim i tjelesnim

pokretima te proučivši po načelima svoje vještine njegovu narav, rekao da je sva nužda da taj čovjek postane najveći na svijetu a da se on čudi što Sula već sada podnosi da ne bude prvi od sviju. Kad se, međutim, Sula vratio u Rim, Cenzorin podnese protiv njega tužbu zbog podmićivanja tvrdeći da je nezakonito ubrao velike iznose novca od prijateljskoga i savezničkoga kraljevstva. No Cenzorin se ne pojavi na suđenju nego odustane od optužbe.

6. Sukob Sulin s Marijem ipak se iznova rasplamsavao dobivši nov povod u Bokhovu častohleplju jer je ovaj, želeći se udvoriti narodu u Rimu a ujedno ugađajući Suli, dao postaviti na Kapitoliju kao zavjetni dar kipove s pobjednim znacima i pored njih od zlata izrađen lik Jugurte kako ga on predaje Suli. Kad je Marije zbog toga bio veoma srdit i pokušao srušiti te kipove a drugi branili Sulu i grad samo što nije planuo, zbog njih dvojice, bukne saveznički rat[19] protiv Rima, koji je dugo tinjao, te privremeno zaustavi svađu. U tom ratu, koji se pokazao teškim i prepunim obrata a Rimljanima je prouzročio bezbrojne nevolje i najteže opasnosti, Marije ne uzmože izvesti ništa veliko i time dokaza da za ratnu vrsnoću treba pune tjelesne snage i krepčine, dok Sula, uradivši mnogo vrijedno spomena, steče kod sugrađana slavu velikoga vođe, najvećega kod svojih prijatelja i najsretnijeg čak i kod neprijatelja. No on to nije primio isto onako kao Timotej,[20] sin Kononov, koji se, kad su neprijatelji njegove uspjehe pripisivali sreći i na slikama ga prikazivali kako spava dok Sreća razapinje mrežu u koju se hvataju gradovi, ponašao poput seljačine i ljutio na one koji su to radili jer ga, po njegovu mišljenju, lišavahu slave njegovih djela pa je jednom rekao narodu vraćajući se s vojne za koju se smatralo da je bila uspješna: »Ta barem u ovoj vojni, ljudi Atenjani, sreća nema udjela.« Kažu da je Timoteju, koji se pokazao tako slavoljubivim, božanstvo uzvratilo za njegovu djetinjastu drskost tako da više nije uradio ništa sjajna, nego je, ne imajući uspjeha u svojim pothvatima i dolazeći u sukob s narodom, najzad bio prognan iz grada; Sula, naprotiv, ne samo da je prihavaćao sa zadovoljstvom to što su ga smatrali sretnim i što čak izaziva time zavist, nego je i sam, uveličavajući ulogu božanstva u svojim djelima, pripisivao zaslugu za njih sreći bilo iz hvalisavosti bilo što je uistinu tako mislio o božanstvu. Jer i u svojim je *Uspomenama* napisao da su mu od pothvata, za koje su ljudi smatrali da ih je dobro smislio, bolje uspijevali oni u koje se smiono upuštao prema trenutnim okolnostima od onih kod kojih je to činio poslije zrela razmišljanja. I nadalje, po onome što kaže da je bio bolje prirodno obdaren za sreću nego za rat čini se da više tog pripisuje kad već i svoju slogu s Metelom, čovjekom njemu ravnim po dostojanstvu i rođakom po tazbinstvu, smatra darom božanske sreće; jer dok je Sula očekivao da će mu ovaj kao drug u službi zadati mnogo poteškoća, Metel se pokazao izvanredno popustljivim. I još k tome, u posveti svojih *Uspomena* Lukulu savjetuje mu neka ne smatra ništa tako stalnim kao ono što mu u snu naloži božanstvo. Kad je sam bio izašiljan s vojskom u saveznički rat, izvješćuje da se kod Laverne[21] pojavila velika rasjeklina na zemlji; iz nje je šiknula silna vatra i sjajan se oganj uzdigao prema nebu. A nato su,

kaže, i gatari rekli da će srčan čovjek izvrsne i neobične vanjštine, preuzevši vlast, osloboditi grad tadašnjih nemira. Sula kaže da je on bio taj čovjek; ta bio je osobena izgleda svojom zlatnom kosom a u pogledu hrabrosti nije se, kaže, ustručavao svjedočiti sam za sebe poslije tako lijepih i velikih djela. Toliko, dakle, o njegovu stavu prema božanskim silama.

U drugom pogledu čini se da je bio veoma neuravnotežene ćudi i nedosljedan sam sebi jer je oteo mnogo a poklanjao još više, preko očekivanja udijelio časti a jednako preko očekivanja i uvrede, ulagivao se onima koje je trebao a razmetao pred onima koji su njega trebali tako da se nije znalo je li po naravi većma preziratelj ili udvorica. Što se tiče te neuravnoteženosti u izricanju kazni pri kojima je davao premlaćivati osuđenike na smrt za kakvu god slučajnu krivicu i opet dobroćudno podnosio najteže prestupe, mirio se s lakoćom poslije nepopravljivih zavada a za sitne i beznačajne razmirice svetio se pogubljenjima i zapljenama imovine, čovjek bi mogao presuditi da je po naravi bio nemio u svojoj srdžbi i osvetljiv a da je u svojoj oštrini popuštao kad je to tražila njegova korist. Upravo u tom savezničkom ratu, kad su njegovi vojnici batinama i kamenjem zatukli njegova legata imenom Albina, čovjeka pretorskog[22] dostojanstva, prijeđe preko toga i ne kazni tolik zločin, nego je, razmećući se svojom obzirnošću, razglašivao da će mu vojnici biti revniji u ratu okajavajući svoju krivnju hrabrošću. Za predbacivanja koja su ga zbog toga stizala nije nimalo mario, nego je, misleći već na to da sruši Marijevu moć i da bude, sad kad je smatrao da je savezнички rat pri kraju, imenovan vrhovnim zapovjednikom u ratu protiv Mitridata, podilazio svojoj vojsci.

Vrativši se u grad, bude izabran konzulom s Kvintom Pompejem[23] kad je bio pedeset godina star a brak sklopi veoma odličan oženivši se Cecilijom, kćeri vrhovnog svećenika Metela. Tom su prilikom pučani pjevali mnoge poruge protiv njega a mnogi su politički prvaci bili ogorčeni smatrajući ga nevrijednim žene iako su, kako kaže Livije,[24] procijenili da je vrijedan konzulata. To nije bila jedina njegova žena, nego još kao momčić prvi put uze za ženu Iliju i ona mu rodi kćerkicu a zatim poslije nje Eliju te kao treću Kleliju koju otpusti kao nerotkinju s poštovanjem i uz mnogo riječi hvale i pridodavši darove, ali kako se malo dana potom oženio Metelom, pojavilo se mišljenje da je Kleliju okrivio bez dobra razloga. Prema Meteli je uvijek pokazivao veliko štovanje tako da se i rimski narod, kad je želio vratiti natrag prognane pristaše Marijeve a Sula to odbijao, obratio molbama za pomoć Meteli. A činilo se da je i s Atenjanima, kad im je osvojio grad, postupio grublje zato što su sa zidina prostački izručili Metelu. Ali to je bilo kasnije[25].

7. U vrijeme o kojem govorim, smatrajući konzulat sitnicom u usporedbi s onim što dolazi, zanosio se mišlju na rat s Mitridatom. Ali tu mu se uslijed svoje mahnite težnje za slavom i svog častohleplja, strasti koje nikada ne stare, suprotstavljao Marije, čovjek tijelom teško pokretan i za nedavnih vojevanja sustao od starosti, koji je, međutim, sada težio za dalekim prekomorskim ratom. I dok je Sula zbog nedovršena posla

krenuo u svoj tabor,[26] sam je, sjedeći kod kuće, kovao onaj najkobniji građanski razdor koji je Rimljanima nanio više štete nego svi ratovi zajedno, kako im je i božanstvo navijestilo. Jer iz kopljača na kojima su nosili bojne znakove sam od sebe buknu plamen i jedva se dade ugasiti a tri gavrana izvedoše svoje ptiće na cestu pa ih proždriješe a njihove ostatke odnesoše natrag u svoje gnijezdo; i kad su miševi izglodali u hramu posvećeno zlato, hramski sluge uhvate u zamku jednu ženku a ona, okotivši u samoj stupici petoro mladunčadi, pojede troje od njih; a najznačajnije je znamenje od sviju bilo kad je iz bezoblačna i vedra neba odjeknuo zvuk trube dugotrajna i tako prodorna i tugaljiva tona da se sav svijet prepao i bio izvan sebe od njegove zaglušujuće snage. Učeni etrurski gatari objaviše da taj čudesni znak obznanjuje promjenu svjetskog poretka i dolazak novog pokoljenja. Ima, naime, rekoše, osam pokoljenja koja se međusobno razlikuju načinom života i običajima a bog je za svako utvrdio određeno trajanje prema tijeku velike godine.[27] I kad ova dođe svome koncu, pri nastupanju nove neko se čudesno znamenje javlja iz zemlje ili s neba tako da je onima koji su proučili te pojave i stekli njihovo poznavanje odmah jasno da su na svijet došli ljudi drugačijih navika i načina življenja za koje se bogovi brinu više ili manje nego za prethodne generacije. Između svega drugoga što prolazi velike promjene kod takve mijene pokoljenja zbiva se to osobito i s gatalaštvom koje sad raste ugledom i postiže uspjeh u svojim pretkazanjima jer božanstvo šalje jasna, razumljiva znamenja a u drugom opet razdoblju gubi na cijeni jer je većinom ishitreno i nastoji dokučiti budućnost nesigurnim i mutnim sredstvima. U svakom slučaju to je bila priča koju su pripovijedali najučeniji Etruščani za koje se činilo da znaju o tome mnogo više od ostalih. A kad je senat bio zauzet gatarima u vezi s tim znakovima i držao sjednicu u hramu Belone, uletje svima u oči vrabac noseći u kljunu cvrčka i, izbacivši jedan dio njega, ostavi ga ondje a s drugim odletje. Tumači znamenja slutili su po tome nadolazak nesloge i sukoba zemljoposjednika i gradske svjetine s Foruma; jer ova je bučna poput cvrčka, dok se oni prvi poput seljaka zadržavaju po oranicama.[28]

8. Marije se sad poveže s pučkim tribunom Sulpicijem, čovjekom koji po krajnjim opačinama nije ustupao nikome tako da se nije pitalo koga drugoga nadmašuje izopačenošću, nego u kojoj vrsti izopačenosti nadmašuje sam sebe. Tâ okrutnost, drskost i pohlepa u njega nisu se obzirale na sramotnost nikojega djela jer je, naočigled prodajući rimsko građansko pravo oslobođenicima i doseljenicima, brojio za to primljen novac na novčarskom stolu postavljenu posred Foruma. Štoviše, držao je tri tisuće mačonoša i imao uza se mnoštvo mladića viteškog staleža spremnih na sve, koje je nazivao protusenatom. Pa onda, premda je progurao zakon da nijedan senator ne smije dugovati više od tisuće drahmi, sam je za sobom ostavio dug od tri milijuna. Taj čovjek, koga je Marije poslao među narod, pošto je nasiljem i mačem unio posvemašnju smutnju u političke prilike, između ostalih nevaljalih zakona predloži napose jedan kojim se Mariju povjeravalo vrhovno zapovjedništvo u ratu protiv Mitridata. Kad su konzuli, da to spriječe, odredili obustavu

obavljanja javnih poslova,[29] Sulpicije, povevši svjetinu protiv njih dok su držali narodnu skupštinu kod hrama Dioskura, ubije među mnogima drugima i mladog sina konzula Pompeja na Forumu;[30] sam pak Pompej neopažen uteče. A Sula, za kojim su gonioci došli sve do u Marijevu kuću, bi prisiljen da istupi te ukine obustavu vršenja javnih poslova; i to je bio razlog što Sulpicije, premda je Pompeja lišio njegova službenog položaja,[31] nije Suli oduzeo konzulat, već je samo vrhovništvo u vojni protiv Mitridata prenio na Marija; i odmah posla vojničke tribune u Nolu da preuzmu vojsku i odvedu je Mariju.

9. Ali kad je Sula, preduhitrivši ih, umakao u tabor i njegovi vojnici, doznavši što se dogodilo, kamenovali vojničke tribune, marijevci zauzvrat stanu ubijati Suline prijatelje u gradu i pljačkati njihovu imovinu. Uslijed toga nastadoše bježanja s jedne strane na drugu jer su jedni odlazili u grad napuštajući tabor a drugi, napuštajući grad onamo. Senat nije više bio svoj gospodar, nego je svoje odluke donosio u potpunoj zavisnosti od naloga Marijevih i Sulpicijevih pa je, doznavši da Sula nastupa protiv grada, poslao dva pretora, Bruta i Servilija,[32] da mu zabrane daljnje napredovanje. Kad su ovi u razgovoru sa Sulom bili odveć osorni, vojnici ih htjedoše ubiti, ali se zadovoljiše time da im slomiše štapove, strgoše grimizom obrubljene haljine i, obasuvši ih pogrdama, poslaše ih natrag, zbog čega u gradu zavlada duboka potištenost kad ih vidješe lišene obilježja pretorske časti i kad oni javiše da se pobuna više ne da obuzdati nego da je u punom zamahu.

Marijevci su, međutim, bili zabavljeni pripremama; Sula pak, krećući iz Nole s potpunih šest legija i svojim drugom u konzulatu, vidio je da mu je vojska posve pripravna da odmah pođe na grad, ali je sam iz straha pred opasnošću kolebao u odluci. Ali kad je sam prinio žrtvu, gatalac Postumije, razabravši predznake i ispruživši obje ruke prema Suli, zahtijevao je da ga dade svezati i držati pod stražom sve do bitke uvjeravajući ga da je voljan pretrpjeti najtežu kaznu ako sve ubrzo ne završi sretno po Sulu. Pripovijeda se također da se Suli u snu ukazala božica čije su bogoštovlje Rimljani preuzeli od Kapadočana, bila to Luna, Minerva ili Belona.[33] Suli se prisnilo da mu je ona pristupila te mu stavila u ruke grom i onda, spomenuvši poimenice njegove neprijatelje jednoga po jednoga, naredila mu neka ih gađa a oni su, pogađani, padali i iščezavali. Ohrabren tim viđenjem i ispričavši ga svome konzulskom drugu, u osvit dana krene na Rim.

Kad mu kod Pikta[34] dođe u susret poslanstvo moleći ga neka ne kreće odmah neprijateljski protiv grada jer mu je senat izglasao da ima sva prava koja ga idu, obeća da će se utaboriti i naredi svojim časnicima da premjeravaju zemljište za tabor kao što je bio običaj tako da je poslanstvo otišlo povjerovavši mu; ali odmah po njihovu odlasku, odaslavši Lucija Bazila i Gaja Mumija, zaposjedne preko njih gradska vrata i zidine kod brežuljka Eskvilina;[35] a zatim je sam pohitao najvećom žurbom da se združi s njima. Kad je Bazilo sa svojim ljudima upao u grad i stao ga osvajati, brojan nenaoružan narod, gađajući ga s krovova crepovima i kamenjem, zaustavi njegovo napredovanje i stjera ga uza zidine. Uto je

već pristigao Sula i, vidjevši što se događa, vikao je vojnicima neka potpaljuju kuće te je, zgrabivši goruću zublju, sam išao pred njima a svojim je strijelcima naredio neka upotrijebe bacače plamena ispaljujući ih gore na krovove pri čemu mu je strast pomračila hladno razmišljanje i prepustio je bijesu da ga vodi u njegovim postupcima jer je imao pred očima samo neprijatelje i, ne obazirući se nimalo na prijatelje, rođake i rodbinu i bez sažaljenja prema njima, ulazio je u grad pomoću vatre koja nije pravila razlike između krivih i nekrivih. Dok se to zbivalo, Marije, potisnut ka hramu Zemlje,[36] dao je proglasom pozivati robove na oružje obećavajući im slobodu; ali pošto je podlegao navali neprijatelja, uteče iz grada.[37]

10. Sazvavši sad senat, Sula dade izglasati smrtnu osudu samome Mariju i nekolicini drugih među kojima je bio pučki tribun Sulpicije. Ali Sulpicije je bio zaglavio izdan od sluge kome je Sula najprije podijelio slobodu a zatim ga dao strmoglaviti niz tarpejsku pećinu, dok je na Marijevu glavu raspisao ucjenu, što niti je bilo plemenito niti politički mudro jer kad se tome čovjeku kratko vrijeme prije toga bio predao u ruke u njegovoj kući, ovaj ga je sigurna pustio. A ipak, da nije tada Marije pustio Sulu da umakne nego da ga je prepustio Sulpiciju da ga smakne, mogao je biti apsolutni gospodar u Rimu, no unatoč tome on ga je poštedio; ali kad je par dana potom Marije dospio u isti položaj u odnosu na Sulu, nije od njega doživio sličan postupak. Zbog toga je Sula navukao na se prikrivenu zlovolju senata; ali narod je svoje neprijateljstvo i ogorčenje prema njemu očigledno pokazivao činom. Tako su, na uvredljiv način oborivši na izborima Sulina nećaka Nonija i Servija koji su se natjecali za magistrature, izabrali druge za čiji su izbor mislili da će biti Suli u najvećoj mjeri neugodan. No on se pretvarao da mu je to drago govoreći da narod time što čini što hoće uživa u slobodi koju duguje njemu i, nastojeći ublažiti mržnju mnoštva, dopusti da za konzula bude izabran Lucije Cina, čovjek iz protivničke stranke, pošto ga je vezao zakletvama i prisegama da će biti naklonjen njegovoj politici. A ovaj, uspevši se na Kapitolij, zaklinjao se držeći u ruci kamen a zatim, pomolivši se neka bude izbačen iz grada kao taj kamen iz njegove ruke ako se ne bude držao svoje odanosti prema Suli, baci kamen na zemlju u nazočnosti velikog broja ljudi. No čim je preuzeo službu, odmah je pokušao izvršiti prevrat u uspostavljenom poretku i započeo sudski postupak protiv Sule a kao zastupnika optužbe postavio je Verginija, jednoga od pučkih tribuna, ali Sula, prezrevši ovoga koliko i sud, otplovi na Mitridata.[38]

11. Pripovijeda se da se negdje onih dana kad je Sula pokretao svoju vojnu silu iz Italije, između mnogih drugih nadzemaljskih pretkazanja Mitridatu, koji je boravio u Pergamu, i boginja pobjede, koju su Pergamci pomoću nekakve sprave spuštali odozgo prema njemu, u času kad tek što nije dotakla njegovu glavu, razbila u komadiće i da se kruna, ispavši joj iz ruke na pod u kazalištu, smrskala tako da je izazvala prepast kod naroda a duboku obeshrabrenost kod Mitridata premda su tada njegovi

pothvati napredovali preko svakog očekivanja.[39] Jer on je sam, istrgnuvši Rimljanima Aziju i Bitiniju i Kapadokiju njihovim kraljevima, stolovao u Pergamu dijeleći prijateljima bogatstva i vladarske i tiranske položaje, dok je od njegovih sinova jedan[40] na Pontu i Bosporu držao staro kraljevstvo sve do nenastanjenih krajeva onkraj Meotidskog jezera a da mu nitko nije činio smetnje a Arijarat na čelu velike vojske pokoravao Trakiju i Makedoniju; ostali su vojskovođe s vojskama podvrgavali druge krajeve a najveći od njih, Arhelaj, vladajući svojim brodovima u potpunosti nad morem, porobljavao je kikladske otoke i ostale koji leže ovkraj malejskog rta;[41] držao je i samu Eubeju a iz glavnog je štaba u Ateni[42] navodio na otpadništvo od Rima helenska plemena sve do Tesalije premda je pretrpio mali neuspjeh kod Heroneje. Ondje mu dođe ususret Brutije Sura, legat pretora Makedonije Sencija, čovjek izuzetne srčanosti i pameti. Suprotstavivši se najžešće Arhelaju kad je taj poput bujice srljao kroz Beotiju i pobivši se s njime u tri bitke kod Heroneje, on ga suzbije i stjera natrag k moru. Ali kad mu je Lucije Lukul naredio da ustupi mjesto Suli koji je dolazio i da vođenje rata prema zaključku što ga je izglasao senat prepusti njemu, Brutije se vrati natrag Senciju odmah napustivši Beotiju premda su mu poduhvati uspijevali iznad svakog očekivanja, premda je zbog njegova plemenita držanja Helada bila pripravna da opet pristane uz Rimljane. To su, uostalom, bila najsjajnija od Brutijevih djela.

12. Sula je pak odmah stao primati poslanstva i pozive drugih gradova, ali kako je Atenu tiranin Aristion[43] prisilio da stane na kraljevu stranu, pođe sa svom svojom silom i, zatvorivši Pirej odasvud, opsijedao ga je postavljajući protiv njega sve moguće ratne strojeve i iskušavajući svakovrsne napade. Pa ipak, da se strpio samo kratko vrijeme, mogao je bez opasnosti zauzeti gornji grad[44] jer ga je uslijed nedostatka živeža glad već stjerala u krajnju nuždu; ali kako se žurio u Rim i plašio da će tamo izbiti prevrat, uz teške je pogibli, brojne bitke i velike troškove ubrzavao rat u kojem je, pored druge opreme, samo za pokretanje opsadnih strojeva trebalo namaći deset tisuća pari mazgi koje su bile svakodnevno zaposlene na tome poslu. A kad je počelo ponestajati drva zbog rušenja mnogih ratnih sprava koje su se lomile uslijed vlastite težine i zbog njihova izgaranja jer su ih neprijatelji stalno gađali bacačima plamena, lati se svetih gajeva i posiječe Akademiju, koja je od svih predgrađa Atene bila najgušće obrasla drvećem, kao i Likej.[45] A jer je za rat trebao i mnogo novaca, posegne u nepovrediva svetišta Helade šaljući po najljepše i najdragocjenije zavjetne darove dijelom iz Epidaura[46] a dijelom iz Olimpije. Pisao je i amfiktionijcima u Delfe da bi bilo bolje da blago toga boga dopreme k njemu; jer ili će ga on čuvati u većoj sigurnosti, ili će, ako ga potroši, vratiti ne manje od toga; i od svojih prijatelja posla Fočanina Kafisa s nalogom da izvaže sve što uzme. Kafis dođe u Delfe, ali je oklijevao da dirne svete predmete te u nazočnosti amfiktionijaca[47] proli mnoge suze zbog nužde koja ga je silila na to. A kad su neki tvrdili da su čuli zvuk božje kitare iz unutrašnjeg svetišta, on posla Suli vijest o tome bilo zato što je povjerovao, bilo što mu je htio utjerati u kosti strah božji.

A Sula odgovori rugajući se da se čudi što Kafis nije shvatio da je to pijev od radosti a ne od srdžbe; stoga mu zapovjedi neka te stvari uzme s mnogo pouzdanja u uvjerenju da ih bog rado daje.

Drugo je, dakle, bilo odaslano bez znanja bar većine Helena, ali srebren sud, još jedini preostali od kraljevskih darova,[48] pretežak i prevelik da bi ga mogla ponijeti tovarna marva, amfiktionijci su bili prisiljeni sjeći na komade i pri tome su se prisjećali kako su se jednom Tit Flaminin i Manije Acilije[49] a drugi put Emilije Paulo,[50] od kojeg je onaj prvi istjerao Antioha iz Helade a ovaj drugi ratom svladao makedonske kraljeve, ne samo suzdržali od diranja helenskih svetišta, nego su im još poklonili dodatnih darova i veoma im uvećali čast i ugled. Ali oni su bili zakoniti zapovjednici ljudi punih samosuzdržavanja i naučenih da bez mrmljanja služe svojim vođama a sami su bili kraljevskoga duha i jednostavni u svojim osobnim troškovima, dok su u javnim izdacima bili umjereni i držali su se reda smatrajući ulagivanje vojnicima sramotnijim od straha pred neprijateljima; vojskovođe ovoga vremena, međutim, koji su stjecali svoje prvenstvo nasiljem a ne vrlinom a svoju su vojsku trebali više jedan protiv drugoga nego protiv neprijatelja, bili su prisiljeni da čak i kao vrhovni zapovjednici laskanjem pridobivaju svoje vojnike a onda, kupujući njihove usluge za goleme iznose koje su ovi trošili za lagodan život, neopazice su učinili cijelu svoju zemlju predmetom kupoprodaje a same sebe robovima najgorih da bi vladali najboljima. To je istjeralo Marija iz Rima a zatim ga opet vratilo natrag protiv Sule, to je Cinu učinilo ubojicom Oktavijevim[51] a Fimbriju Flakovim.[52] Tim je strahotama više od bilo koga Sula utro put jer je zato da podmiti i k sebi privuče vojnike pod zapovjedništvom drugih pred svojima bio izdašan do rasipništva tako da je istovremeno, navodeći tuđe vojnike na izdaju a svoje na raskalašenost, trebao mnoštvo novca, osobito pak za ovu opsadu.

13. Bio je, naime, obuzet nekakvom strašnom i neodoljivom strašću da osvoji Atenu bilo zato što se nekom vrstom žara borio sa sjenom drevne slave toga grada ili što su kod njega izazivale bijes poruge i prostačke pošalice kojima je njega i Metelu s gradskih zidina zasipao, dražeći ga svakom prilikom pogrdama i sprdnjama, tiranin Aristion, čovjek čija se duša podjednako sastojala od razuzdanosti i okrutnosti i koji je sebe učinio slivnikom najgorih opačina i strasti[53] te se u gradu, koji se ranije sretno provukao kroz nebrojene ratove i mnogobrojne tiranide i bune, nametnuo kao smrtonosna bolest dovodeći ga u krajnju stisku; premda se u to vrijeme mjerica[54] žita u gradu prodavala po tisuću drahmi[55] dok su se ljudi hranili crnikom[56] što je rasla oko Akropole i dok su jeli kuhanu obuću i mješčiće za ulje, on je sam svakodnevno pijančevao i bančio bez prestanka, plesao u oružju[57] i ismijavao neprijatelje te mirno puštao da uslijed nedostatka ulja stoji utrnuta sveta luč božičina,[58] vrhovnoj je svećenici,[59] koja ga je zamolila dvanaestinu vagana pšenice, poslao toliku količinu bibera a vijećnike i svećenike, koji su ga ponizno zaklinjali neka se sažali nad gradom i sporazumije sa Sulom, raspršio je gađajući ih strelicama. I najzad, poslije duga vremena, jedva nekako posla dva ili tri svoja vinska druga radi razgovora o miru; a kako ovi nisu tražili ništa

spasonosno za grad nego su samo držali svečane besjede o Tezeju,[60] Eumolpu[61] i perzijskim gradovima, Sula im reče: »Odlazite, srećkovići, pokupivši sa sobom te svoje govore; ja, naime, nisam bio poslan iz Rima u Atenu da učim povijest nego da pokorim odmetnike.«

14. Pripovijeda se da su u međuvremenu neki, načuvši na Kerameiku[62] kako neki starci međusobno razgovaraju i grde tiranina što ne čuva pristup zidinama i slabo mjesto kod Heptahalka[63] gdje je neprijateljima jedino moguće i lako prebaciti se u grad, javili to Suli. Ovaj nije potcijenio tu vijest nego se, pošavši noću onamo i uvidjevši da se ono mjesto dade osvojiti, dao na posao. A sam Sula kaže u svojim *Uspomenama* da je Marko Atej, uspevši se prvi na zid, kad mu se ispriječio jedan neprijatelj a on mu zadao udarac po kacigi, razbio mač, ali da nije uzmakao sa svog mjesta, nego je ostao i održao se. S toga, dakle, mjesta grad bi zauzet, kako su pamtili najstariji Atenjani.[64] Sam pak Sula, srušivši i sravnivši sa zemljom zid između pirejskih i svetih vrata, u ponoć uvede vojsku u grad izazivajući stravu jekom brojnih trublji i bojnih rogova, pobjedničkim pokličima i urlicima vojske koju je pustio da pljačka i ubija a jurila je kroz uske ulice isukanih mačeva tako da pobijeni nisu bili izbrojani, nego se njihov broj još i danas procjenjuje prema prostoru prekrivenu krvlju. Jer ne spominjući ubijene u drugim dijelovima grada, krv prolivena na trgu prekrila je sav Kerameik ovkraj dipilonskih vrata[65] a poplavila je i predgrađe. Ali premda je tolik bio broj onih koji su tako izginuli, ne manje ih je bilo koji su se sami ubijali iz jada i žaljenja za svojom domovinom za koju su smatrali da će biti uništena. To je, naime, uvjerenje učinilo da najčestitiji od očaja i straha izgube svaku nadu u spas ne očekujući od Sule ništa čovječno niti umjereno. No ipak, dijelom na molbe prognanika Midije i Kalifonta koji su mu se bacili pred noge, dijelom zato što su rimski senatori koji su ga pratili na vojni zagovarali grad, kako je već i sam bio zasićen osvetom, poslije nekoliko pohvalnih riječi za drevnu Atenu reče da zbog mnogih poklanja milost nekolicini a živima zbroj mrtvih.

Sam kaže u svojim *Uspomenama* da je Atenu zauzeo na martovske Kalende,[66] dan koji se gotovo potpuno podudara s prvim danom mjeseca antesteriona[67] u kojem voljom slučaja Atenjani vrše mnoge odredbe na spomen na razaranje i propast izazvane poplavom vjerujući da je davni potop[68] pao baš u to vrijeme. Poslije pada grada tiranin se zaklonio na Akropolu gdje ga je opsijedao Kurion kome je bio povjeren taj zadatak; i pošto je izdržao prilično vremena, pritisnut mukama žeđi sam se predade. I božanstvo odmah pokaza jasno znamenje: jer istoga dana i sata kad je Kurion doveo dolje svog zarobljenika, oblaci se skupiše na vedru nebu, i obilje kiše, sručivši se na Akropolu, ispuni je vodom. A Sula nedugo poslije toga zauze i Pirej i najveći mu dio spali, među ostalim i Filonovu oružarnicu,[69] divljenja vrijedno djelo.

15. U međuvremenu Mitridatov vojskovođa Taksil, pošto je sišao iz Trakije i Makedonije sa sto tisuća pješaka, deset tisuća konjanika i devedeset srponosnih četveroprega, pozove k sebi Arhelaja koji je još bio

usidren u Munihiji[70] i niti je bio voljan ostaviti more, niti rad pobiti se s Rimljanima, nego je namjeravao zavlačiti rat i presijecati im dovoz hrane. Ali Sula je, poimajući situaciju mnogo bolje od njega, poveo vojsku u Beotiju iz krajeva oskudnih koji ni u doba mira nisu bili kadri uzdržavati svoje žiteljstvo. Mnogima se činilo da je pogriješio u proračunu kad je, napustivši krševitu i za konjaništvo nepovoljnu Atiku, upao na ravnice i otvorena prostranstva Beotije premda je vidio da je snaga barbara u bornim kolima i konjaništvu. Ali bježeći, kako je bilo spomenuto, od oskudice i gladi, bio je prisiljen da ide u drugu opasnost, onu koja je proizlazila iz bitke. A k tome bio je u strahu za Hortenzija,[71] vješta zapovjednika i sklona upuštanju u borbu, na koga su, dok je Suli dovodio trupe iz Tesalije, u klancima[72] barbari motrili vrebajući. Zbog tih je razloga Sula pokrenuo vojsku u Beotiju; Hortenzija je pak Kafis, naš zemljak,[73] prevarivši barbare, vodio drugim putovima kroz Parnas, dolje pod samu Titoru[74] koja još nije bila tolik grad kao sada nego utvrđenje okruženo sa sviju strana strmim vrletima a u nju su se nekoć davno zaklonili i spasili oni Fočani koji su bježali pred navalom Kserksa.[75] Utaborivši se ondje, Hortenzije je danju suzbijao neprijatelje a noću, sišavši teško prohodnim stazama do Patronide,[76] združio se sa Sulom koji mu je s vojskom došao ususret.

16. Udruživši svoje snage, zaposjedoše brežuljak koji se uzdizao posred ravnice Elateje,[77] plodan i gusto obrastao, s obiljem vode pri podnožju; Filobeot mu je ime i njegov položaj i prirodne prednosti Sula s divljenjem hvali. Ulogorivši se ondje, neprijateljima se ukazaše veoma malobrojni; ta nije ih bilo više od tisuću i pet stotina konjanika a pješaka manje od petnaest tisuća. Stoga ostali Mitridatovi zapovjednici, nadvladavši Arhelajeve prigovore i svrstavši svoje čete za boj, ispuniše ravnicu konjima, bornim kolima, štitovima velikima i malima.

Zrak nije mogao izdržati bojnu viku i buku tolikih naroda koji su se postavljali u borbeni poredak a ujedno nije bilo moguće da razmetljivost i gizdavost njihove raskošne opreme ne djeluje na Rimljane i ne izazove u njih stravu; svjetlucanje njihova oružja prekrasno iskićena zlatom i srebrom, jarke boje njihovih medskih i skitskih nošnji, izmiješane s mjeđu i sjajnim željezom pružali su pri kretanju neprijatelja ovamo i onamo zastrašujući izgled plamene povorke u pokretu tako da su se Rimljani skutrili ispod taborskog šanca i Sula, nesposoban da ma kakvim razložitim uvjeravanjem rastjera njihovu prepast a ne hoteći da ih sili u boj od kojega su nastojali umaći, mirovao je i podnosio koliko se dalo pogled na barbare koji su ga vrijeđali hvalisanjem i podsmijevanjem. Pa ipak, baš to mu je donijelo korist najveću od svega. Jer uslijed prezira prema Rimljanima njihovi protivnici zapadoše u silan nered jer i inače nisu baš rado slušali svoje zapovjednike zato što je ovih bio velik broj; stoga samo malobrojni izdržaše da ostanu u svom šancu a najveći dio rulje, mamljen pljačkom i pustošenjem, raspršise po okolišu i po mnogo dana hoda od svog tabora. I priča se da su razorili grad Panopu[78] i opljačkali Lebadiju[79] te oplijenili proročište u njoj premda im nijedan od njihovih zapovjednika nije dao takav nalog.

Ali Sula, premda se jedio i zlovoljio što njemu naočigled bivaju uništeni gradovi, nije puštao svoje vojnike dokone, nego, izvevši ih iz šanca i sileći da kopaju jarke i skreću tok Kefisa iz njegova korita, nikome nije davao odmora i pokazao se neumoljivim kažnjavateljem onih koji su popuštali zato da, klonuli od napora na poslu, s veseljem dočekaju opasnost. A to se i dogodilo. Jer trećega dana kako su radili, dok je Sula prolazio, vičući stadoše ga moliti neka ih vodi na neprijatelje. No Sula im odvrati da te riječi ne pokazuju volju da se bore nego nevoljkost da se naprežu; ali ako su stvarno bojovno raspoloženi, naloži im neka uzmu oružje pa odmah pođu onamo gdje im je pokazao ono što je ranije bila citadela Parapotamija[80] a tada, kako je grad bio razoren, ostao je samo krševit i sa svih strana vrletan brežuljak razmeđen od planine Hedilija[81] širinom toka rijeke Asa[82] koja se potom ulijeva u Kefis uz samo podnožje planine i postaje tako mnogo plahovitija te čini vrh brda čvrstim mjestom za postavljanje tabora. Iz tog razloga kao i zato što je vidio neprijateljske Mjedene štitove[83] kako se tiskaju onamo, Sula ih htjede preduhitriti zauzimanjem onog mjesta; i zauze ga zahvaljujući ornosti svojih vojnika. A kad je Arhelaj, suzbijen, krenuo odande na Heroneju a Heronejani u Sulinoj vojsci molili ga neka ne prepusti njihov grad njegovoj sudbini, odasla Gabinija, jednoga od vojničkih tribuna, s jednom legijom a pusti i Heronejane da pođu jer su poželjeli, ali nisu i uzmogli, ući u grad prije Gabinija. Tako je on bio savjestan i požrtvovniji u spasavanju od onih kojima je spas bio potreban. Juba, međutim, tvrdi da nije bio poslan Gabinije nego Ericije. U svakom slučaju tako je naš grad samo za dlaku izmakao pogibli.

17. Iz Lebadije i Trofonijeve spilje[84] Rimljanima su stizali povoljni nagovještaji i proroštva što su najavljivala pobjedu. O njima stanovnici toga kraja pripovijedaju više toga; kako je pak sam Sula napisao u desetoj knjizi svojih *Uspomena*, Kvint Ticije, jedan od uglednih Rimljana poslom u Heladi, došao je k njemu kad je već pobijedio u bitki kod Heroneje[85] javljajući da mu Trofonije pretkazuje i drugu bitku i pobjedu u istom kraju[86] i za kratko vrijeme. A poslije njega legionar imenom Salvenije dojavi mu od boga[87] kakav treba da bude ishod događaja u Italiji. A obojica se slagahu u opisu božanskog lika koji im je to objavio; rekoše, naime, da su ugledali pojavu ljepotom i veličinom veoma nalik olimpskome Zeusu.

Pošto je prešao Aso, uznapredovavši do podnožja planine Hedilija, Sula se utabori nasuprot Arhelaju koji je podigao čvrst šanac između gora Akontija[88] i Hedilija uz ravnicu zvanu asijskom. Mjesto na kome je postavio svoj šator po njemu se sve do danas zove Arhelajem. Zadržavši se ondje jedan dan, Sula ostavi Murenu s jednom legijom i dvjema kohortama da uznemiruju neprijatelje ako se budu pokušavali svrstati u poredak za bitku a sam je na obalama Kefisa prinosio žrtve klanice i, pošto je izvršio obrede, krene prema Heroneji da uzme sa sobom vojsku što je bila ondje i da razvidi jedno mjesto, zvano Turij, što su ga neprijatelji već bili zaposjeli. To je strm vršak čunjaste gore koja se u nas naziva Ortopag a u njezinu je podnožju rijeka Mol[89] i hram Apolona

Turijskoga. A prema tradiciji bog je svoj pridjevak dobio po Turi, majci Herona koji je bio utemeljitelj Heroneje. Ali neki tvrde da se krava što ju je Apolon dao Kadmu za vodiča ovdje pokazala i da je to mjesto nazvano po njoj; jer *tor* je fenička riječ za kravu.[90]

Kad se Sula primakao Heroneji,[91] vojnički tribun postavljen na čelo obrane grada dođe mu u susret s vojnicima pod punim naoružanjem noseći sa sobom lovorov vijenac. Kad je Sula, primivši vijenac, pozdravio vojnike i osokolio ih pred nadolazećom opasnošću, pristupe mu dva čovjeka iz Heroneje, Homoloih i Anaksidam, obećavajući da će istjerati trupe koje su zauzele Turij ako im dade par vojnika; jer postoji, rekoše, staza za koju barbari ne znaju koja vodi od mjesta zvana Petrah pokraj hrama Muza do Turija poviše glave neprijatelja i, kad nju prođu, neće biti teško napasti ih i pobiti odozgo kamenjem ili potisnuti u ravnicu. A kad je Gabinije posvjedočio hrabrost i pouzdanost tih ljudi, Sula im naredi da to pokušaju; sam je pak svrstavao bojni red i razdijelio konjaništvo na oba krila preuzimajući osobno zapovjedništvo nad desnim a lijevo povjerivši Mureni.[92] Njegovi legati Galba i Hortenzije s kohortama iz pričuve svrstaše se u pozadini po uzvisinama da paze da vojska ne bude opkoljena; bilo je, naime, vidjeti neprijatelje kako brojnom konjicom i hitrom pješadijom pripremaju svoje krilo da bude pokretno i lako za okret s ciljem da ga razvuku i zaokruže Rimljane.

18. Kad u međuvremenu Heronejani, dobivši od Sule za zapovjednika Ericija,[93] neopazice obiđoše naokolo do Turija a onda se iznenada pokazaše, nastade među barbarima silan metež i na bijegu su najviše jedni ginuli od ruku drugih. Jer nisu ostali na svome mjestu, nego su, srćući sunovratce, padali sami na svoja vlastita koplja i, gurajući jedni druge, strmoglavljivali se niz stijene dok su njihovi neprijatelji odozgo udarali na njih i sjekli ih po nezaštićenim tijelima tako da ih je kod Turija palo tri tisuće. Od bjegunaca pak jedne je Murena, postavivši se već u borbeni poredak, sjekao i uništavao dolazeći im u susret a drugi, potisnuti prema prijateljskom taboru i upavši bez reda u svoj bojni stroj, ispuniše najveći dio ljudi strahom i metežem a kod zapovjednika izazvaše zakašnjenje koje im je nemalo naškodilo. Jer Sula ih žestoko napadne dok su još bili u neredu i, skrativši razmak između obiju vojski brzinom svoga približavanja, oduze srponosnim kolima njihovu djelotvornost. Ona su, naime, najefikasnija poslije duga trka koji im daje brzinu i zalet za proboj protivničkog reda, dok su uz kratak zagon slabo ili nimalo djelotvorna poput strelica s nedovoljno zategnuta luka. To se i taj put dešavalo barbarima i prva njihova kola, koja su izlijetala tromo i mlitavo napadajući, Rimljani suzbiše pa onda uz pljesak i smijeh stadoše zahtijevati druga kao što običavaju na utrkama u cirku. Nato se sraziše pješačke trupe pri čemu su barbari isturali svoja dugačka koplja i nastojali zadržati svoj bojni red neporemećen povezavši u cjelinu štitove, dok su Rimljani izbacili koplja a onda trgnuli mačeve i nastojali gurati u stranu njihove dugačke sulice da u svom bijesu što brže dođu do boja izbliza s neprijateljima. Jer vidjeli su postrojene pred njima petnaest tisuća robova koje su kraljevi zapovjednici proglasom učinili slobodnima pa ih uvrstili među teške pješake. Kažu

da je na to jedan rimski centurion rekao da robovi, koliko on zna, samo za saturnalijske svetkovine[94] imaju udjela u sveopćoj slobodi. Kako su te ljude, međutim, zbog dubine i gustoće njihova rasporeda kao i zbog neprirodne odvažnosti kojom su ustrajali na svojim mjestima rimski legionari sporo potiskivali, najzad ih plamene strijele, što su ih Rimljani odostrag neštedimice izbacivali, baciše u metež i natjeraše natrag.

19. Kad je sad Arhelaj razvukao svoje desno krilo da opkoli Rimljane, Hortenzije[95] posla trkom svoje kohorte da ih napadnu s boka. Ali kad je Arhelaj hitro okrenuo protiv njih svoje dvije tisuće konjanika a Hortenzije, potiskivan njihovom brojnom nadmoći, zaklanjao se u gorovito područje, pomalo je gubio vezu s glavninom bojnog reda i zapadao u okruženje neprijatelja. Opazivši to, Sula s desnoga krila, koje još nije bilo zašlo u bitku, brzo pohita u pomoć. Ali Arhelaj, nagađajući to po oblaku prašine što su ga podizale Suline jedinice, ostavi Hortenzija na miru a sam, okrenuvši se, krenu protiv desnoga krila odakle je Sula dolazio, da ga zaskoči i uništi bez zapovjednika. Istovremeno Murenu je napadao Taksil s Mjedenim štitovima tako da je Sula, kako je vika dopirala do njegovih ušiju s dviju strana i odzvanjala od okolnih brežuljaka, zastao u nedoumici u kojem pravcu treba da pođe. Ali jer je odlučio da ponovno zauzme svoj prednašnji položaj, Mureni posla u pomoć Hortenzija s četiri kohorte, dok sam, naredivši petoj da ga slijedi, požuri na desno krilo koje se već i samo ravnopravno borilo s Arhelajem, no kad se pojavio Sula, suzbiše neprijatelje na svim točkama i, nadvladavši, progonili su ga u stopu sve do planine Akontija. Pa ipak, Sula nije smetnuo s uma opasnost u kojoj je bio Murena, nego je pošao u pomoć četama na onom dijelu fronte; ali videći ih kao pobjednike, tad im se pridruži u gonjenju. Mnogi od barbara bili su ubijani u ravnici, ali većina bi sasječena dok su jurili k svojim šančevima tako da ih je od tolika nebrojena mnoštva samo deset tisuća umaklo u Halkidu. Sula pak veli da je njegov gubitak iznosio četrnaest vojnika a dvojica od tih pojavili su se pred večer. Stoga na pobjedne znakove dade ispisati imena Marta, Viktorije i Venere[96] u uvjerenju da svoj uspjeh u ratu duguje ne manje dobroj sreći nego vojničkoj vještini i snazi. Taj pobjedni znak od bitke u ravnici stoji na mjestu gdje su Arhelajeve čete najprije popustile uz potok Mol[97] a drugi je postavljen na sljemenu Turija kao spomen na opkoljavanje barbara, a on helenskim slovima bilježi da su Homoloih i Anaksidam bili junaci tog podviga. Svetkovinu u čast te pobjede slavio je Sula u Tebi postavivši pozornicu kod Edipova izvora.[98] Ali suci su bili Heleni pozvani iz drugih gradova jer s Tebancima je bio u nepomirljivu[99] neprijateljstvu i, pošto im je oduzeo polovinu njihove zemlje, posveti je pitijskom Apolonu i olimpijskom Zeusu uz naredbu da se iz prihoda od nje vraća bogovima novac što im ga je bio uzeo.[100]

20. Poslije toga, doznavši da Flak,[101] čovjek iz protivničke stranke, izabran za konzula,[102] prelazi s vojskom Jonsko more tobože protiv Mitridata a stvarno protiv njega sama, krene u Tesaliju njemu u susret. Ali kad je došao do grada Melitije,[103] dođoše mu sa svih strana vijesti da

krajeve iza njega ponovno pustoši kraljeva vojska ne manja od prethodne. Jer Dorilaj, pristavši u Halkidi s velikim brodovljem na kojem je dovodio osamdeset tisuća najuvježbanije i najdisciplniranije Mitridatove vojske, odmah provali u Beotiju i zaposjedne je željan da uvuče Sulu u bitku ne obaziruć se na protivljenje Arhelaja koji ga je pokušavao spriječiti u tome i šireći javno tvrdnju o predašnjoj bitki da bez izdaje ne bi izginule tolike desetine tisuća. Sula, međutim, brzo se okrenuvši, pokaza Dorilaju da je Arhelaj razborit čovjek i izvrsno upoznat s rimskom vrsnoćom tako da je poslije malene čarke sa Sulom blizu Tilfosija[104] Dorilaj bio prvi od onih koji su smatrali da nije zgodno rješavati ishod bitkom, nego da radije treba voditi rat iscrpljivanja u kojem će Rimljani gomilati izdatke i gubiti vrijeme. Pa ipak, Arhelaj se prilično ohrabri položajem kod Orhomena[105] gdje se utaborio jer je bio izvanredno pogodan kao bojno polje za stranu nadmoćnu konjaništvom. Tà od svih ravnica Beotije ta je najljepša i najprostranija i, nadovezujući se na grad Orhomen, širi se jednolika i bez drveća sve do močvara u kojima se gubi Melas izviruć ispod grada Orhomena, jedina od helenskih rijeka koja obiluje vodom i plovna je kod svog izvorišta i raste za vrijeme ljetnog suncostaja poput Nila a i oko nje raste isto bilinstvo kao što je i tamo oko Nila samo što ne donosi plodova i ne izrasta do te visine. Njezin tok, međutim, nije dugačak, nego njegov najveći dio odmah nestaje u tamnim i močvarnim jezerima, dok se nevelik dio slijeva s Kefisom ponajviše na onome mjestu gdje se čini da voda stajaćica proizvodi trstiku prikladnu za izradu frula.[106]

21. Kad su se obje vojske ulogorile jedna blizu druge, Arhelaj je ostao mirujući a Sula je s jedne i s druge strane dao kopati jarke za to da, ako bude mogao, odsiječe neprijatelja od čvrsta i konjici pogodna zemljišta pa ih potisne u močvare. Kako to ovi ne htjedoše dopustiti, nego, kad ih njihovi zapovjednici pustiše, jurišahu žestoko i hrpimice, ne samo rastjeraše Suline radnike, nego i najveći dio njima pridodane vojne zaštite baciše u pometnju te ovi pobjegoše. Tad Sula, skočivši sam s konja i zgrabivši bojni znak, stade se protiskivati između bjegunaca prema neprijateljima vičući: »Za mene je bez sumnje časno ovdje umrijeti, Rimljani, ali vi, kad vas budu pitali gdje ste izdali svog imperatora, ne zaboravite da kažete da je to bilo kod Orhomena.« Ta riječ navede ih da se okrenu a dvije od kohorata s desnoga krila dođoše u pomoć i on, povevši ih na neprijatelje, natjera ove u bijeg. Povukavši se zatim malo natrag i davši svojim ljudima doručak, opet nastavi jarkom opasavati neprijateljski šanac. Ali ga oni ponovno napadoše s više reda nego prethodno. I Diogen, Arhelajev pastorak, pade pošto se upadljivo odlikovao u borbi na desnom krilu a strijelci, koje su Rimljani snažno pritješnjavali, kako nisu imali pred sobom prostora da napnu lukove, udarahu svežnjevima strijela u rukama kao mačevima te tako odbijahu neprijatelje, ali najzad budu zatvoreni u svom oklopu i provedoše jadnu noć zbog mnoštva ranjenih i ubijenih. Idućeg dana Sula opet izvede vojnike k neprijateljskom šancu te ih je i dalje opkopavao jarkom. A kad je većina njih izišla da zametne bitku, srazi se pa ih potuče i, kako je njihov strah bio tolik da nitko nije pružao otpor, zauze na juriš njihov

tabor. I umirući napuniše krvlju močvare a leševima jezero tako da se sve do današnjega dana nalaze mnogi barbarski lukovi, kacige, otkinuti komadi željeznih oklopa i sablje uronjeni u glib premda je od te bitke proteklo dvjesto godina.[107]

22. Kako su, međutim, Cina i Karbon[108] u Rimu s najuglednijim ljudima postupali protuzakonito i nasilno, mnogi su, bježeći od njihove tiranije, dospijevali u Sulin tabor kao u kakvu luku spasa i oko njega stvorila se neka vrst senata. I Metela, jedva se iskravši skupa sa svojom djecom, dođe s viješću da su njegovu kuću i ljetnikovac neprijatelji spalili te s molbom za pomoć njegovim pristašama kod kuće. Dok je on bio u neprilici ne mogući trpjeti da ostane ravnodušan prema nasiljima što se nanose domovini a opet ne videći načina da ode ostavivši nedovršen tako velik posao, rat s Mitridatom, dođe k njemu trgovac iz Delija[109] Arhelaj donoseći mu krišom neke neodređene nade i prijedloge od kraljevskoga vojskovođe Arhelaja.[110] Ta je stvar Suli došla tako u dobar čas da je požurio da se osobno sastane s Arhelajem; i sastadoše se na moru kod Delija gdje je svetište Apolonovo. Kad je Arhelaj započeo razgovor predlažući Suli da ostavi Aziju[111] i Pont pa da plovi da ratuje u Rimu uzevši od kralja novaca, lađa troveslarki[112] i vojske koliko hoće, Sula, prihvativši riječ, zatraži od njega neka se ne brine više za Mitridata, nego neka sam kraljuje umjesto njega postavši saveznikom Rimljana i predavši im svoje lađe. Kad je Arhelaj sa zgražanjem odbio tu izdaju, reče Sula: »Tako, dakle, ti, Arhelaje, koji si Kapadočanin i rob barbarskoga kralja ili, ako hoćeš, prijatelj, ne pristaješ na tako velika dobra uz cijenu sramote, a meni, rimskom zapovjedniku i jednome Suli, usuđuješ se predlagati izdaju kao da nisi onaj Arhelaj koji je, pobjegavši od Heroneje s malim brojem preživjelih od sto dvadeset tisuća i provevši u skrivanju dva dana u močvarama oko Orhomena, ostavio Beotiju neprohodnom od mnoštva mrtvih?« Nato Arhelaj, promijenivši ton i bacivši se ničice pred Sulu, zamoli ga da prekine ratovanje i izmiri se s Mitridatom. Kad je Sula udovoljio toj molbi, sklopiše sporazum da se Mitridat odrekne Azije i Paflagonije, da vrati Bitiniju Nikomedu a Kapadokiju Ariobarzanu, da isplati Rimljanima dvije tisuće talenata[113] i da im preda sedamdeset među okovanih lađa s odgovarajućom opremom, a Sula da mu sa svoje strane potvrdi vlast nad ostalim posjedima i da ga dade izglasati saveznikom rimskog naroda.

23. Pošto je to bilo ugovoreno, Sula, okrenuvši se, pođe kroz Tesaliju i Makedoniju prema Helespontu vodeći sa sobom Arhelaja i iskazujući mu sve počasti. I kad se opasno razbolio u Larisi, prekine svoj put te se pobrine za nj kao da je jedan od njegovih vlastitih časnika i zapovjednika. To je budilo sumnju da Sulina pobjeda kod Heroneje nije bila časno izvojevana, a jednako i to što je, oslobodivši ostale Mitridatove prijatelje koje je držao kao ratne zarobljenike, otrovom smaknuo samo tiranina Aristiona koji je s Arhelajem bio u neprijateljskim odnosima; ali najjači je razlog za sumnju bio dar Kapadočaninu od deset tisuća jutara zemlje na Eubeji i to što mu je podijelio naslov prijatelja i saveznika rimskog

naroda. Bilo kako bilo, od takvih se sumnjičenja sam Sula brani u svojim *Uspomenama*.

Kako su u to vrijeme prispjeli i poslanici od Mitridata i izjavili da prihvaćaju ostale uvjete, ali su tražili da mu se ne oduzme Paflagonija a da o lađama uopće ne može biti pregovora, razljutivši se, Sula reče: »Što velite? Mitridat postavlja svoja prava na Paflagoniju i odbija da izruči lađe, dok sam ja mislio da će se ničice baciti preda me na zemlju ako mu ostavim desnu ruku kojom je pobio tolike Rimljane! Ali ubrzo će on progovoriti na drugi način kad ja prijeđem u Aziju; a sada, sjedeći u Pergamu, upravlja ratom koji još nije niti vidio.« Poslanici su, međutim, prestrašeni šutjeli, ali Arhelaj stade moliti Sulu i nastojao je ublažiti njegov gnjev hvatajući ga za desnu ruku i plačući. Najzad ga nagovori da njega osobno odašlje k Mitridatu; jer će, reče, izraditi sporazum o miru prema Sulinim uvjetima ili, ako ne bude mogao nagovoriti kralja, sam se ubiti.

Otposlavši ga uz takva uvjeravanja, Sula provali u Mediku[114] i, pošto je opustošio veći dio zemlje, vrati se u Makedoniju i primi kod Filipa[115] Arhelaja koji mu javi da je sve u redu; ali, reče, potrèbno je na svaki način da se sastane s Mitridatom. Prvenstveni je razlog tome bio Fimbrija[116] koji je ubio Flaka, konzula protivničke stranke,[117] i nadvladao Mitridatove vojskovođe te maršira na samoga kralja.[118] Uplašivši se, naime, toga, Mitridat je radije izabrao da sklopi prijateljstvo sa Sulom.

24. Sastadoše se, dakle, u Dardanu[119] u Troadi pri čemu je Mitridat imao ondje dvije stotine lađa na vesla i od pješadije dvadeset tisuća teških oružanika, konjanika pak šest tisuća i priličan broj srponosnih kola a Sula četiri kohorte i dvjesto konjanika. Kad mu je Mitridat pošao u susret i ispružio desnicu, Sula ga upita da li će obustaviti rat pod uvjetima na koje je pristao Arhelaj; budući da je kralj šutio, Sula reče: »Ta zacijelo je na onima koji mole da govore prvi a za pobjednika je dovoljno da šuti.« Ali kad je na to Mitridat, počevši se braniti, pokušavao dijelom prebaciti odgovornost za rat na bogove a dijelom optuživati same Rimljane, presjekavši ga, Sula reče da je odavno čuo od drugih a sada je i sam razabrao da je Mitridat izvanredno sposoban govornik jer nije imao teškoća da pronađe tako prikladna opravdanja za tako podle i zločinačke čine kakvi su njegovi. Onda mu jetko predbaci njegova djela i prekori ga zbog njih pa ga opet upita da li odobrava ono što je uglavio Arhelaj. Kad Mitridat potvrdi da odobrava, tad ga Sula pozdravi zagrljajem i poljupcem a onda opet, izvevši preda nj kraljeve Ariobarzana i Nikomeda, izmiri ih s njime. Mitridat, dakle, pošto predade Suli sedamdeset lađa i pet stotina strijelaca, otplovi na Pont.

Sula pak, opazivši ogorčenje vojnika zbog završetka neprijateljstva (jer su smatrali nepodnošljivim što moraju gledati kako njima najmrži od kraljeva, koji je dao prirediti u jedan dan pokolj sto pedeset tisuća Rimljana u Aziji,[120] odlazi na brodovima s blagom i plijenom iz Azije koju je četiri pune godine neprestano robio i cijedio dadžbinama), branio se pred njima da ne bi mogao istovremeno ratovati s Fimbrijom i s Mitridatom da su se njih dvojica složila protiv njega.

25. Krenuvši odatle protiv Fimbrije koji je taborovao kod Tijatire[121] i ulogorivši se blizu njega, okruži svoj tabor jarkom. Ali Fimbrijini vojnici, izlazeći u samoj haljini iz svog tabora, srdačno pozdravljahu njegove i revno se zajedno s njima prihvaćahu radova. Videći tu promjenu u lojalnosti i bojeći se da je Sula nepomirljiv, Fimbrija sam sebi u svom taboru uze život.

Sula kazni Aziju zajedničkom globom od dvadest tisuća talenata[122] a napose još pojedinačne kuće potpuno upropasti obiješću i grabežljivošću vojnika koje je u njima ukonačivao. Bilo je, naime, naređeno da domaćin svakoga dana svome ukonačeniku daje po četiri tetradrahme[123] i da poslužuje večeru njemu i njegovim prijateljima koliko ih god ovaj bude želio pozivati a da centurion prima pedeset drahmi[124] na dan i jedno odijelo da ga nosi po kući a drugo kad izlazi na trg.

26. Isplovivši sa svim svojim lađama iz Efeza, treći se dan usidri u Pireju; i pošto se dao posvetiti u misterije, prisvoji sebi knjižicu Apelikona Tejanina[125] u kojoj se nalazila većina Aristotelovih i Teofrastovih djela koja u to vrijeme široka javnost još nije dobro poznavala. Pripovijeda se, kad je ta knjižnica bila prenesena u Rim, da je njezin najveći dio uredio gramatičar Tiranion[126] i da je Rođanin Andronik,[127] koga je on obilno snabdio prijepisima, ove objavio i sastavio njihove popise koji još i sada kolaju.

Stariji peripatetičari[128] očito su po sebi bili obrazovani i učeni ljudi, ali čini se da nisu posjedovali niti iscrpno niti točno poznavanje Aristotelovih i Teofrastovih spisa zato što je nasljedstvo Neleja iz Skepsisa,[129] kome je Teofrast namro svoje knjige, došlo u ruke neukih ljudi koji nisu imali nikakvih plemenitih težnji.[130]

Dok je Sula boravio u Ateni, noge mu zahvati bolna ukočenost praćena osjećajem oteščalosti a za to Strabon kaže[131] da je predznak uloga. Preplovivši stoga morski tjesnac, u Edepsu[132] je uzimao kupke vruće vode provodeći ujedno radi razonode dane u društvu s kazališnim umjetnicima. Jednom, dok je šetao uz more, neki mu ribari doniješe prekrasnih riba. Obradovan njihovim poklonima i doznavši da su iz Haleje,[133] reče: »Što? Zar je još živ tko od Halejana?«; jer slučaj je htio da je Sula, kad je poslije pobjede kod Orhomena gonio neprijatelje, istovremeno razorio tri beotska grada, Antedon, Larimnu i Haleju. A kad su ti ljudi zanijemili od straha, nasmiješivši se, pozove ih neka otiđu s mirom kad su doveli sa sobom tako valjane i poštovanja vrijedne zagovornike. Halejani kažu da su se nato, ohrabrivši se, opet sabrali da žive u svome gradu.

27. Sišavši kroz Tesaliju i Makedoniju k moru,[134] Sula se spremao da se s tisuću dvjesto lađa prebaci[135] iz Dirahija[136] u Brundizij.[137] U blizini Dirahija leži Apolonija[138] a kod nje Nimfej, sveto mjesto, gdje u jednoj zelenoj, livadama prekrivenoj šumskoj udolini neprestano izbijaju razasuti izvori tekućeg ognja.[139] Kažu da je ondje bio na spavanju uhvaćen satir upravo onakav kakva ga prikazuju kipari i slikari i da su ga, dovedena k Suli, preko mnogih tumačenja pitali tko je; a kad on najzad nije izustio ništa razumljivo, nego je, štaviše, hrapavi glas što ga je ispustio bio

najbliži nekoj mješavini između konjskog rzanja i jarčeg večanja, Sula ga, užasnut, dade ukloniti od sebe.

Kad je kanio započeti s prebacivanjem vojnika i bio u strahu da se oni ne bi, domogavši se Italije, raspršili svaki u svoj grad, najprije uze od njih zakletvu da će ostati uza nj i da neće na svoju ruku nanositi Italiji nikakvu štetu a zatim, kad su vidjeli da mu je potrebno mnogo novaca, prinosili su i prilagali svatko prema svome imovnom stanju. Sula, međutim, nije htio primiti tu njihovu žrtvu, nego, zahvalivši im i osokolivši ih, stade prelaziti more da se, kako sam veli,[140] suprotstavi petnaestorici neprijateljskih vojskovođa[141] s četiri stotine i pedeset kohorata[142] jer mu je božanstvo davalo najnedvosmislenija pretkazanja uspjeha. Jer kad je prinio žrtvu odmah ondje kod Tarenta gdje se iskrcao,[143] bilo je vidjeti na jetri žrtvene životinje otisak lovorova vijenca s dvije vunene vrpce koje su postrance visjele s njega.[144] A malo prije njegova prelaska u Italiju, na gori Tifatu[145] u Kampaniji bila su viđena za dana dva krupna jarca[146] kako se sukobljuju i kako se ponašaju potpuno kao ljudi koji se nalaze u boju. Ali pokazalo se da je to bila prikaza i, pomalo se dižući sa zemlje, raspršila se posvuda po zraku slična nejasnim utvarama i onda nestala iz vida. I nedugo potom[147] upravo na tom mjestu, kad su mladi Marije i konzul Norban poveli protiv njega velike snage, Sula, ne uredivši svoj bojni poredak niti rasporedivši svoju vojsku po jedinicama nego iskoristivši opći zanos svojih ljudi i polet pun smjelosti u njima, razbije neprijatelje i zatvori Norbana u grad Kapuu pošto je ubio sedam tisuća njegovih ljudi. Kaže da je taj uspjeh bio razlogom što su njegovi vojnici, umjesto da se raziđu po gradovima, ostali na okupu i prezreli svoje protivnike iako su ovi bili mnogostruko brojniji. Štaviše, veli da je u Silviju[148] k njemu došao Poncijev sluga u stanju božanskoga nadahnuća govoreći da mu od Belone naviješta nadmoć i pobjedu u ratu; ali ako se ne požuri, da će Kapitolij biti spaljen; a to se, kaže Sula, i dogodilo upravo onoga dana koji je taj čovjek unaprijed najavio; bio je to, naime, šesti dan kvintila[149] koji sada nazivamo julijem. A osim toga kod Fidencije[150] Marko Lukul, jedan od Sulinih podzapovjednika, stavši sa šesnaest kohorata nasuprot pedeset neprijateljskih, premda je imao povjerenja u borbeni žar svojih vojnika, kako je većina njih bila bez oružja, oklijevao je da se upusti u bitku. I dok je on tako premišljao i otezao, s obližnje ravnice pokrivene livadom blagi vjetrić, noseći mnoštvo cvijeća, pobaca i razaspe ga po njegovoj vojsci a ono je padalo po štitovima i kacigama vojnika gdje je samo od sebe ostajalo čvrsto stajati tako da su se u očima neprijatelja pojavljivali kao vijencima ovjenčani. Postavši zbog toga još orniji za borbu, oni se sraziše; i pobijedivši, ubiše osamnaest tisuća neprijatelja i osvojiše njihov tabor. Taj Lukul bio je brat Lukula koji je kasnije u ratu pobijedio Mitridata i Tigrana.[151]

28. Ali Sula, videći da je još uvijek sa svih strana okružen brojnim neprijateljskim vojskama i moćnim snagama, lati se pored sile još i varki pozivajući drugoga od dvojice konzula, Scipiona, na miroljubivu nagodbu. Pošto je ovaj to prihvatio, dolazilo je do više sastanaka i dogovora, ali Sula je, neprestano pronalazeći kakav izgovor za odugovlačenje, zavodio

Scipionove vojnike posredstvom svojih koji su se bili izvještili u varanju i svakoj vrsti sljeparija kao i sam njihov vođa. Ulazeći, naime, u neprijateljski šanac i slobodno se miješajući među njih, jedne pridobivahu novcem, druge obećanjima, treće laskanjem i nagovaranjem. I najzad, kad se Sula primakao s dvadeset kohorata, njegovi vojnici pozdraviše Scipionove a ovi, uzvrativši pozdrav, prijeđoše na njihovu stranu; Scipiona pak, koji, ostavši napušten, bi uhvaćen u svome šatoru, pustiše, dok Sula, posluživ se sa svojih dvadeset kohorata kao izdresiranim pticama-mamcem da uhvati četrdeset neprijateljskih, odvede ih sve natrag u svoj tabor. A kažu da je to i bila prilika u kojoj je Karbon rekao da mu, dok ratuje s lisicom i lavom u Suli, lisica zadaje više muka. Poslije toga[152] kod Signija[153] je Marije,[154] koji je raspolagao s osamdeset i pet kohorata, izazivao Sulu na bitku. Sula je, međutim, bio itekako voljan riješiti stvar bojem upravo toga dana; baš je, naime, u snu imao ovakvo viđenje. Činilo mu se da stari Marije, već odavno mrtav,[155] savjetuje svom sinu Mariju neka se pričuva nadolazećeg dana jer mu donosi veliku nesreću. Zato je, dakle, Sula bio željan da bije bitku i poslao je po Dolabelu koji je taborovao podalje od njega. Ali kako su neprijatelji zaposijedali putove i presijecali prolaze, Sulini vojnici, morajući se borbom probijati, bivali su iscrpljeni; ujedno i obilna kiša, nadošavši dok su bili pri poslu, još je pogoršala njihove teškoće. Stoga su časnici, dolazeći k Suli, molili neka odloži bitku pokazujući mu vojnike popadale od umora gdje počivaju na svojim štitovima položenim na tlu. Kad Sula protiv volje popusti i izdade naredbu za taborovanje, dok su vojnici počinjali utvrđivati tabor šancom i kopati pred njim jarak, Marije ih napadne razmetljivo jašući ispred svojih trupa u namjeri da raspršiSuline čete dok još među njima vlada nered i zbrka. Tad božanstvo stade ispunjavati glas što ga je Sula čuo u onome snu. Jer njegov gnjev prijeđe na vojnike i, prekinuvši svoj posao, pobiše koplja u opkop te, trgnuvši mačeve i uz sveopći bojni poklič, zagnaše se na neprijatelje. Ovi ne izdržaše zadugo, nego, pošto udariše u bijeg, nastade među njima velik pokolj. Bježeći u Preneste,[156] Marije nađe gradska vrata već zatvorena; kad mu, ipak, odozgo bude spušteno uže, opasavši se njime, bi povučen gore na zid. Neki, međutim, tvrde – a jedan je od njih i Fenestela[157] – da Marije nije bitke ni vidio, već je, od nespavanja i umora klonuvši na zemlju na neku sjenovitu mjestu, pošto je dao lozinku, utonuo u san a zatim, kad je nastalo bježanje, da se jedva probudio. Sula veli da je u toj bitki izgubio samo dvadeset i tri čovjeka a da je neprijatelja poubijao dvadeset tisuća i živih pohvatao osam tisuća. I ostale njegove planove s jednakim su uspjehom provodili u djelo njegovi zapovjednici Pompej,[158] Kras,[159] Metel i Servilije. Jer pretrpjevši male ili nikakve neuspjehe, ovi satrše velike neprijateljske snage tako da je Karbon, glavni oslonac protivničke stranke otplovio u Libiju utekavši noću od vlastite vojske.[160]

29. Ali u zadnjem Sulinu boju[161] Samnićanin[162] Telesin, kao treći rvač koji čeka da se pobije s izmorenim pobjednikom, umalo ga ne obori i ne baci na zemlju pred vratima Rima. Skupivši, naime, skupa s Lukancem Lamponijem brojnu vojsku, žurio je u Preneste da Marija

oslobodi opsade; no kad dozna da Sula sprijeda a Pompej odostrag hitaju jedan drugome u pomoć protiv njega, sprečavan da ide i naprijed i natrag, vješt ratnik s velikim iskustvom u bojevima kakav je bio, podigne se noću pa sa svom svojom vojskom pođe na sam Rim. I malo je nedostajalo te bi upao u nebranjen grad; ali udaljen samo deset stadija[163] od Rolinskih vrata[164] zanoći pred gradom pun ponosa i ponesen dobrim nadama što je manevriranjem nadmudrio tako brojne i velike vojskovođe. Kad je u osvit zore najodličnija mladež grada izjahala protiv njega, ubi on mnoge a među njima i Apija Klaudija, čovjeka plemenita roda i značaja. Dok je u Rimu, prirodno, bio metež, vriska žena i jurnjava na sve strane kao da je grad zauziman na juriš, prvi se pokaza Balbo kako jašući uzagrepce dolazi od Sule sa sedamsto konjanika. Pričekavši samo koliko da se osuši znoj na konjima a zatim ih opet zauzdavši, svom se brzinom upusti u boj s neprijateljima.

Uto se pojavi i Sula; i izdajući zapovijed prethodnici da odmah doručkuje, stade uvrstavati svoju vojsku u borbeni poredak. Kad su ga Dolabela i Torkvat usrdno molili neka se suzdrži i ne stavi sve na kocku s premorenim ljudstvom (ta nisu mu ovdje protivnici Karbon i Marije, nego Samnićani i Lukanci, najzagriženiji i najbojovniji neprijatelji Rima), odbije njihove molbe pa naredi da se trubljama trubi znak za početak navale premda je već bila skoro deseta ura[165] zahodećeg dana. U boju koji je slijedio, a tako žestoka još nije bilo, desno krilo na kome je bio postavljen Kras sjajno je pobjeđivalo, ali budući da je lijevo bilo u teškoj stisci i velikoj nevolji, Sula mu pođe u pomoć jašući na vatrenu i izvanredno brzu bijelu konju; prepoznavši ga po njemu, dvojica neprijatelja nanišane kopljima da ih izbace na nj. Sam Sula ne opazi unaprijed njihovu namjeru, ali kako je konjušar dospio ošinuti njegova konja, ovaj ubrza trk baš toliko da su se koplja, očešavši njegov rep, zabila u zemlju. Pripovijeda se i da je Sula imao malen zlatan kipić Apolonov iz Delfa koji je u bitkama uvijek nosio sa sobom u njedrima, ali da ga je toga puta i poljubio govoreći: »Pitijski Apolone, sad kad si u tolikim bojevima podigao sretnog Kornelija Sulu u slavi i veličini, zar je moguće da si ga doveo na vrata rodnoga grada samo zato da ga ovdje baciš dolje da najsramotnije propadne zajedno sa svojim sugrađanima?« Tako zazivajući boga, kažu da je Sula jedne od svojih ljudi zaklinjao, drugima prijetio, treće hvatao rukama; ali najzad, pošto je njegovo lijevo krilo bilo potpuno smrvljeno, pomiješavši se među bjegunce, vele da je potražio zaklona u taboru izgubivši mnogo prijatelja i znanaca. Ne baš malen broj onih iz grada koji su izišli da vide bitku također su bili zgaženi i izginuli su tako da se mislilo da je s gradom svršeno a da opsada Marija samo što nije skinuta jer su se mnogi na bijegu probili onamo i pozivali Lukrecija Ofelu, zapovjednika opsade, neka najvećom brzinom digne vojsku budući da je Sula poginuo a Rim je u rukama neprijatelja.

30. Ali kad je već bila duboka noć, dođoše u Sulin tabor ljudi od Krasa po večeru za nj i za njegove vojnike; jer kad je pobijedio neprijatelje, nastavio je njihovo gonjenje sve do u Antemnu gdje se utaborio. Kad je, dakle, Sula to doznao kao i da je najveći dio neprijatelja

uništen, dođe u svitanje u Antemnu[166] i, kad je tri tisuće stanovnika grada poslalo k njemu poslanstvo zatraživši milost, obeća da će im podijeliti sigurnost ako prije nego dođu k njemu učine kakvo zlo njegovim preostalim neprijateljima. Povjerovavši, oni napadoše ostale žitelje grada i mnogi od ovih bili su sasječeni jedni od drugih. Unatoč tome, sakupivši preživjele s jedne i druge strane, na broj oko šest tisuća, u cirku,[167] sazove senat u hram Belone.[168] I istovremeno je sam započinjao govoriti u senatu a oni kojima je to bilo stavljeno u zadatak započinjali su sjeći onih šest tisuća. Kako su krici tolikoga mnoštva koje su klali na malenu prostoru dopirali dakako u hram i senatori bili preneraženi, Sula im nepomućena mira i spokojna izraza, kao što je upravo govorio, naredi neka slušaju njegove riječi a neka ne pridaju važnosti onome što se zbiva vani; ta samo nekolicina zločinaca na njegov nalog dobiva pouku!

To je čak i najnedotupavijeg Rimljanina dovelo k spoznaji da je u pitanju tiranije nastupila promjena, ali ne oslobođenje. Kod Marija, koji je od početka bio surov, moć je samo pojačala to njegovo prirodno nagnuće a nije ga mijenjala; ali Sula, koji se isprva pokazao u svojoj sreći umjerenim i državnički mudrim i dao razloga ljudima da u njemu vide vođu naklonjena aristokraciji ali i narodu korisna, pa k tome od mladosti bio prijatelj smijehu i prijemljiv prema sažaljenju tako da je lako zaplakao, prirodno je ozloglasio svojim primjerom veliku moć pokazujući da ona ne dopušta svome nosiocu da ostane vjeran svojoj predašnjoj naravi, nego ga je činila ćudljivim, nadutim i nečovječnim. Da li je to, međutim, promjena i preobrazba naravi pod utjecajem sudbine ili se prije radi o dolaženju do izražaja prirodne zloće, bilo bi pitanje za rješavanje u raspravi neke druge vrste.

31. Pošto se sad Sula dao na ubijanje i stao puniti grad umorstvima bez broja ili granica, kako su mnogi bili smicani i žrtve osobne mržnje premda nisu imali nikakvih problema sa Sulom, ali je on to dopuštao ugađajući ljudima iz svoje okoline, odvaži se jedan od mlađih ljudi, Gaj Metel, da u senatu zapita Sulu kad će jednom biti kraj tim nevoljama i kako daleko kani poći prije nego mogu očekivati da prestanu takvi postupci. »Ta mi ne tražimo od tebe,« reče, »oslobođenje od kazne za one koje si odlučio smaknuti, nego od neizvjesnosti za one koje si odlučio ostaviti na životu.« Kad je Sula na to odgovorio da još ne zna kojima otpušta krivnju, Metel prihvati pa reče: »Pa dobro, objavi onda barem koje kaniš kazniti.« I Sula reče da će to učiniti. Neki pak kažu da je ovo posljednje Suli rekao ne Metel nego neki Fufidije, jedan od Sulinih udvorica. Sula, dakle, odmah proskribira[169] osamdesetoricu a da o tome nije obavijestio nijedan magistrat. I unatoč sveopćem negodovanju samo dan kasnije proskribira drugih dvjesto i dvadeset a zatim treći dan još toliko. Govoreći javno o tim mjerama, reče da daje uvrstiti u popise proskribiranih samo onoliko ljudi koliko ih se može sjetiti a one koje je sada zaboravio proskribirat će drugi put. Proskribirao je i one koji su prihvatili i spasili proskribirana čovjeka određujući smrt kao kaznu za takvu čovječnost ne izuzevši niti brata, niti sina, niti roditelje, nego obećavši svakome koji ubije proskribiranu osobu dva talenta kao nagradu

za njegovo umorstvo čak i ako rob ubije gospodara ili sin oca. Ali ono što se učinilo najnepravičnijim od svega bilo je to što je oduzeo građanska prava i sinovima i unucima proskribiranih i što je zaplijenio imetak sviju njih. A proskripcije se nisu vršile samo u Rimu, nego i u svakom gradu Italije; i ni hram božji, ni gostoljubivo ognjište, ni otačka kuća nije ostajala neoskvrnjena ljagom umorstava, nego su muževi bili usmrćivani u naručju svojih vjenčanih žena a sinovi majki. Ali broj onih koji su gubili život zbog političkog neprijateljstva i osobne mržnje bio je još beznačajan u odnosu na broj onih koji su bili ubijani zbog svojih dobara pa se, štaviše, i ubojicama znalo desiti da kažu da je ovoga ubila njegova velika kuća, onoga njegov vrt, trećega opet njegovo toplo kupalište. Kvinto Aurelije, koji se ni u šta nije miješao i smatrao je da mu je udio u općoj nevolji bio samo u tome što je suosjećao s drugima u njihovoj nesreći, došavši na Forum, čitao je popis proskribiranih; i našavši sebe na njemu reče: »Ao, jadna li mene! To me optužuje moje imanje kod Albana.« I nije otišao daleko kadli ga probode jedan što je pošao u potragu za njim.

32. U međuvremenu Marije, u trenutku kad je trebao biti uhvaćen,[170] sam se ubije, a Sula, došavši u Preneste, isprva je prije smaknuća sudio svakome čovjeku pojedinačno, no kasnije, kako mu je ponestajalo vremena, skupivši sve zajedno na jednome mjestu – a bilo ih je dvanaest tisuća – naredi da ih pogubljuju podjeljujući pomilovanje jedino svome gostoprimcu. No ovaj, rekavši Suli s pravom plemenitom uznositošću da neće nikada svoje spasenje dugovati krvniku svoje domovine, umiješa se dobrovoljno među sugrađane te bi posječen zajedno s njima. Ali najčudovišnijim učini se ono što je uradio Lucije Katilina.[171] On, naime, pošto je ubio brata kad još nije bio odlučen ishod građanskoga rata, zamoli sada Sulu da ga uvrsti među proskribirane kao da je još živ; i bi mu udovoljeno. Tad Katilina, uzvraćajući Suli za uslugu, ubije nekog Marka Marija[172] iz protivničke stranke pa donese njegovu glavu Suli dok je sjedio na Forumu a onda, prišavši posudi s vodom za očišćenje na vratima obližnjega Apolonovog hrama, opere si ruke.

33. Pored tih pokolja, i ostali su Sulini postupci izazivali ozlojeđenost. Proglasio se, naime, diktatorom[173] obnovivši tako poslije prekida od sto dvadeset godina tu izvanrednu magistraturu.[174] Štaviše, dade sebi od narodne skupštine izglasati potpunu nepovredivost za sve prošle čine a za budućnost ovlaštenje da pogubljuje, da zapljenjuje imanja, da osniva kolonije, da utemeljuje i razara gradove, da oduzima i podjeljuje kraljevstva kako mu se svidi.[175] Rasprodaju zaplijenjene imovine provodio je sjedeći na zborištu s takvom bezobzirnošću i samovoljom da su njegova darivanja izazivala više omraze nego njegove otimačine jer je lijepim ženama, sviračima, mimičarima, pa čak i najgorim vucibatinama među oslobođenicima poklanjao čitave zemlje i prihode od cijelih gradova a nekima i brakove pošto je za njih žene na silu udavao. Bar što se tiče Pompeja Velikog,[176] hoteći se s njime sroditi, naloži mu da otpusti svoju vjenčanu ženu[177] i dade mu za ženu Emiliju, kćer Skaura[178] i svoje vlastite supruge Metele, rastavivši je od Manija Glabriona unatoč tome što je bila

s njime trudna; i mlada žena umrije pri porodu u Pompejevoj kući.[179] Kad je Lukrecije Ofela, koji je opsadom svladao Marija, tražio konzulat i natjecao se za nj, Sula ga je najprije nastojao spriječiti; ali kad je on upao na Forum nailazeći na revnu podršku mnogih, poslavši jednog centuriona, dade tog čovjeka ubiti dok je sam sjedio na sudačkoj stolici u hramu Kastora i Poluksa i odozgo promatrao umorstvo. Kad su ljudi zgrabili centuriona i priveli ga pred Sulino sudište, zapovijedivši neka prestanu sa svojim bučnim prosvjedima, Sula reče da je on sam naredio taj čin i naloži im neka puste centuriona.

34. Njegovu trijumfu,[180] međutim, koji je bio sjajan raskoši i rijetkošću kraljevskog plijena,[181] još su veći ukras u ljepoti prizora dali prognanici. Jer najodličniji i najutjecajniji od građana išli su u povorci ovjenčanih glava nazivajući Sulu spasiteljem i ocem zato što su doista njemu dugovali svoj povratak u domovinu i to što su dobivali natrag svoje žene i djecu. Kad je sve već bilo završilo, opravdavajući u govoru u narodnoj skupštini svoja djela, nabrajao je s ne manje pomnje slučajeve svoje dobre sreće nego svoje junačke podvige i na koncu naredi da ga ubuduće nazivaju »Sretnim«; jer to je najbliže značenje riječi *Feliks*; sam pak, pišući Helenima u službenim stvarima, javno je sebe nazivao Epafroditom[182] i na pobjednim je znacima u našoj zemlji[183] njegovo ime napisano ovako: Lucije Kornelije Sula Epafrodit. Osim toga, kad mu je Metela rodila dvojke, muškom je djetetu dao ime Fausto a ženskome Fausta; jer sve što je sretno i radosno Rimljani nazivaju riječju *faustom*. Do te se mjere više pouzdavao u svoju dobru sreću nego u svoja djela da je, posmicavši veliko mnoštvo ljudi i uvevši tolike novine i promjene u državi,[184] položio vlast[185] i predao konzulske izbore narodu u ruke a sam se prilikom njihova održavanja nije uopće ondje pojavio, nego se vrzmao Forumom kao običan građanin izlažući slobodno svoju osobu svima koji ga žele pozivati na račun.[186] I protivno njegovim željama, najviše izgleda da bude izabran imao je jedan drzak čovjek i njegov neprijatelj, Marko Lepid,[187] ne zbog vlastitih zasluga, nego zahvaljujući djelotvornoj podršci i zalaganju Pompeja koji je uživao naklonost naroda. To je i bio razlog što je Sula, ugledavši Pompeja gdje s birališa odlazi radostan zbog pobjede, pozvao ga k sebi da mu kaže:[188] »Kakav ti je to krasan državnički potez, mladiću, što si dao izabrati Lepida radije nego Katula, najnepouzdanijega čovjeka umjesto najvaljanijega od sviju![189] Sada ti uistinu nije vrijeme spavanju pošto si svoga protivnika ojačao protiv sebe.« U tome Sula se pokazao poput proroka; jer Lepid se ubrzo, kad se osilio, upusti u rat s Pompejem i njegovim istomišljenicima.[190]

35. Kad je Herkulu prikazivao desetinu svega svog imetka,[191] Sula je narod častio raskošnim gozbama; i izobilje je u tolikoj mjeri nadilazilo potrebe da su svakodnevno u rijeku bile bacane goleme količine jela a pilo se vino staro četrdeset i više godina. Posred gošćenja koje je potrajalo mnogo dana umrije Metela od bolesti; budući da svećenici nisu dopuštali da Sula dođe k njoj niti da se kuća okalja njezinim pogrebom, posla joj on pismenu razrešnicu braka te naredi da je još živu prenesu u drugu

kuću. U tome je iz praznovjerja postupio strogo po slovu zakona: ali je zakon o ograničavanju troškova za pokop što ga je sam uveo prekršio ne poštedjevši nikakva izdatka. A kršio je i vlastite odredbe o jednostavnosti svečanih objeda[192] nastojeći blažiti svoju tugu pijankama i čašćenjima koja su obilovala rastrošnošću i lakrdijašenjem.

Kad su poslije nekoliko mjeseci bile održavane gladijatorske igre, kako mjesta u gledalištu nisu bila razdvojena[193] nego su muškarci i žene još bili izmiješani, desi se da je blizu Sule sjedila žena velike ljepote i odlična roda; bila je, naime, kći Mesale i sestra govornika Hortenzija a ime joj je bilo Valerija;[194] slučajno se baš nedavno bila razvela od muža. Prolazeći iza Sule, ona se rukom osloni o njega i, strgnuvši jednu nit s njegove haljine, uputi se na svoje mjesto. Kad je Sula bacio na nju začuđen pogled, ona reče: »Ne uzimaj to za zlo, imperatore, ali i ja želim dobiti malen udio u tvojoj sreći.« Suli to nimalo nije bilo nemilo čuti; dapače, odmah je bilo vidljivo da je time ugodno polaskan; potajno je, naime, slao pitajući za njezino ime i nastojeći doznati njezin rod i prijašnji život. Zatim su slijedila uzajamna dobacivanja pogleda, neprestano okretanje glave jednoga prema drugome i razmjena smiješaka a najzad dogovor o zaključenju braka,[195] za što se njoj možda ne može zamjeriti, ali Sula, ako je i dobio ženu u najvećoj mjeri čestitu i plemenitu, nije se s njom oženio ni iz kakva čestita niti časna motiva, nego zato što se dao poput dječaka zaluditi vanjštinom i čeznutljivim očijukanjem koji prirodno bude najnedoličnije i najsramotnije strasti.

36. Pa ipak, premda je kod kuće imao takvu ženu, općio je s glumicama, kitarašicama i kazališnom čeljadi pijući s njima po slamnatim ležajevima od rane zore. Jer oni koji su tada imali najveći utjecaj na nj bili su komički glumac Roscije, prvi mimičar Soriks i Metrobije koji je igrao ženske uloge a u koga je, premda mu je već prošao cvijet mladosti, Sula sve do kraja bio neprekidno zaljubljen a nije to niti nijekao.[196] Tim načinom življenja pogoršao je bolest koja je u početku bila beznačajna i dugo vremena nije znao da mu je utroba ispunjena gnojnim čirovima a uslijed te bolesti, koja mu je i meso izjela, ono se čitavo pretvorilo u uši tako da, premda je mnogo ljudi bilo zaposleno time da ih uklanja, ono što su oni odstranjivali nije bilo ništa u odnosu na broj nametnika koji su neprestano nastajali a sva njegova odjeća, njegova kupelj, voda za pranje i hrana bili preplavljeni bujicom toga zatora; tolikom je žestinom on provaljivao. Stoga je mnogo puta na dan uranjao u vodu ispirući i čisteći tijelo. Ali od toga nije bilo nikakve koristi; trulenje je, naime, sve više dobivalo na brzini a gamad je svojim mnoštvom odolijevala svakom čišćenju.

Pripovijeda se da je u pradavno doba Akast,[197] sin Pelijin, umro izjeden od uši a u kasnijim vremenima lirski pjesnik Alkman,[198] teolog Ferekid,[199] Kalisten Olinćanin[200] dok je pod stražom ležao u zatvoru, te pravnik Mucije.[201] A ako treba spomenuti i one koji nisu postali poznati ni po kakvu dobru, ali su to ipak postali, pripovijeda se da je vođa robovskoga rata na Siciliji,[202] odbjegli rob po imenu Eunus, odveden poslije hvatanja u Rim, umro ondje od ušljivosti.[202a]

37. Sula je ne samo predvidio svoju smrt, nego je, može se reći, i pisao o njoj. Jer prestao je s pisanjem dvadeset druge knjige svojih uspomena dva dana prije nego je umro; i kaže u njoj da su mu Haldejci unaprijed navijestili da mu je preminuti poslije slavna života na vrhuncu sreće; veli također da mu se sin, koji je umro malo prije Metele, ukazao u snu odjeven u jadno odijelo i molio ga neka učini kraj svojim brigama i radije neka pođe s njime k majci Meteli da kod nje živi u miru i spokoju. No on se nije prestao baviti javnim poslovima. Tako je deset dana pred smrt, izmirivši zavađene protivničke stranke u Dikearhiji,[203] propisao žiteljima zakonom kako će voditi gradsku upravu; a dan uoči smrti, doznavši da Granije, magistrat u tome gradu, neće platiti dug što ga duguje državnoj blagajni nego da čeka njegovu smrt, dade toga čovjeka pozvati u svoju sobu; i postavivši oko njega svoje sluge, naredi im da ga zadave, ali jer mu od naprezanja i glasa i tijela puče čir, izbaci veliku količinu krvi. Izgubivši uslijed toga snagu, poslije mučno provedene noći umrije ostavivši dvoje malene djece od Metele.[204] Valerija, naime, tek poslije njegove smrti rodi kćerkicu koju zvahu Postumom; jer to je ime što ga Rimljani daju djeci koja se rodiše poslije očeve smrti.

38. Mnogi se sad žustro pridružiše Lepidu da spriječe da se Sulinu tijelu ukažu uobičajene pogrebne počasti; ali Pompej, ma koliko imao razloga za predbacivanje Suli – njega, naime, jedinoga od svojih prijatelja nije spomenuo u oporuci [205]– odvrati od te namjere jedne prijateljskim riječima i molbom a druge prijetnjom, pa otpremi tijelo u Rim i pribavi mu častan i siguran pokop. Pripovijeda se da su žene donijele toliku količinu miomirisa za pokojnika da su, pored onoga što se nosilo na dvjesto i deset nosiljki, od skupocjena tamjana i cimeta bila izrađena dva kipa, jedan Sule a drugi jednoga liktora, u prirodnoj veličini. Kako je dan od sama jutra bio oblačan, očekujući da će biti kiše, najzad oko devete ure[206] ipak staviše mrtvaca na lomaču. Pošto se na nju sručio snažan vjetar i raspirio silan oganj, bilo je još upravo dovoljno vremena, dok je već lomača trnula i vatra dogorijevala, da se skupe kosti za ukop kadli se spusti jak pljusak i potraja do noći tako da se činilo da je sretna sudbina, ostajući uza nj do samoga konca, sudjelovala u njegovu pogrebu. Bilo kako bilo, njegov spomenik stoji na Martovu polju; kažu da je natpis na njemu on sam ostavio sastavivši ga unaprijed za sebe a glavni mu je smisao da njemu nijedan prijatelj nije učinio tolika dobra i nijedan neprijatelj toliko zla a da ih on u obojemu nije nadmašio.

Bilješke

[1] Lucije Kornelije Sula rodio se 138. a umro 78. pr. n. e.
[2] Publije Kornelije bio je konzul god. 290. i 277.
[3] U Sulino vrijeme sestercij je bio srebrni novac vrijedan, prema jednoj procjeni, između 2 i 3 penija, oko 5 centi ili 9 austrougarskih novčića, sve iz vremena uoči I svjetskog rata; Atička je drahma bila srebrni novac vrijedan oko 8 penija, 20 centi, 36 novčića ili 0,90 zlatnih francuskih franaka, sve iz istog vremena.
[4] Plutarh izjednačuje vrijednost rimskog denara (= 4 sestercija) i grčke drahme, što i nije sasvim točno, bar ne u vrijeme o kojem govori.
[5] Nema nikakva razloga vjerovanju da je pridjevak Sula (ili Sila) grčkog porijekla a nikako nije mogao biti aluzija na put glavnog lika ove biografije jer su ga nosili već njegovi preci. Makrobije (početak 5. st. n. e.) kaže da je početkom punskih ratova neki Kornelije Ruf dobio nadimak »Sibila« zato što je na temelju sibilinskih knjiga predložio slavljenje igara Apolonu u čast a to je onda bilo skraćeno u Sila ili Sula. Sasvim nevjerojatna etimologija.
[6] Trohejski osmerac. Metrički su naglašeni neparni slogovi.
[7] Smisao te u izvorniku nejasne rečenice vidljiv je iz glave 36.
[8] God. 107.
[9] Legati su u doba republike bili zamjenici zapovjednika a u carsko zapovjednici legija. Prema ovome mjestu činilo bi se da su imali manja ovlašćenja od vojničkih tribuna kojih je u svakoj legiji bilo 6.
[10] Keltsko pleme u Narbonskoj Galiji; glavni im je grad bio današnji Toulouse.
[11] Marsi su ovdje germansko pleme iz heruščanskog saveza. Provalili su u Galiju da se združe s Teutonima a Sula im pođe ususret i pridobije ih svojom prijaznošću.
[12] Sula je napisao svoju autobiografiju *Sjećanja (Memoari)* u 22 knjige koja je izgubljena. Vidi i 6. glavu.
[13] *Feničanke*, stih 532. i dalje, osobito 534. i 599.
[14] Vratio se u Rim god. 101. Za pretora bio je izabran 93.
[15] Edilima je jedna od glavnih dužnosti bila priređivanje igara u cirku, obično na svoj trošak. Za tu svrhu dobio je Sula od Bokha 100 lavova i mauritanskih lovaca.
[16] Naravno ne kasnijem diktatoru koji je tada imao svega 7 godina.
[17] Mitridat je dao otrovati zakonitoga kralja Kapadokije Arijarata VII, njegova sina ubiti a na prijestolje je posadio svoga sina koji se također zvao Arijarat. Nato se pobuniše Kapadočani i s dopuštenjem rimskog senata izabraše za kralja Ariobarzana. Po Mitridatovu nagovoru ovoga protjera armenski kralj Tigran. Ariobarzan se obrati Rimljanima i Sula ga vrati na prijestolje.
[18] Počevši od osnivača partske dinastije, više se partskih kraljeva zvalo Arsak.
[19] Savezнички rat, posljedica pobune rimskih italskih saveznika, trajao je od 90. do 89. pr. n. e.
[20] Atenski vojskovođa u 4. st. pr. n. e. Poslije više pobjeda nad Spartancima bude prilikom opsade Bizantije optužen od Haresa zbog izdaje i osuđiše ga na ogromnu globu od 100 talenata. On uteče i umre u izgnanstvu na Eubeji.
[21] Južna vrata Rima, između Celija i Aventina. Ime su dobila po božici koju su osobito štovali kradljivci a imala je niže od Rima gaj i žrtvenik.
[22] Aulo Postumije Albin bio je ne samo pretor nego i konzul god. 90.
[23] God. 88. pr. n. e.
[24] U 77, izgubljenoj knjizi svoje *Povijesti*.

[25] Vidi 13. glavu.
[26] Sula je bio zaokupljen opsadom Nole u Kampaniji.
[27] Velika je godina vremensko razdoblje koje obuhvaća jedno takvo razdoblje.
[28] Svi se priređivači izdanja Plutarhovih životopisa slažu da je ovdje tekst iskvaren. U prijevodu dan je smisao najvjerojatnije verzije izvornika.
[29] Tzv. *iustitium*. Konzuli su to mogli proglasiti u sporazumu sa senatom u slučaju opasnosti. Obustava je obuhvaćala i neodržavanje centurijatskih komicija (skupština) pa tako i izglasavanje Sulpicijeva zakona.
[30] Ubijeni Pompejev sin bio je Sulin zet.
[31] Pompej je bio imenovan propretorom i time je automatski izgubio konzulsku čast.
[32] Lucije Junije Brut i Publije Servilije Albinovan.
[33] Mora biti da Plutarh misli Veliku majku Kibelu. Vidi *Temistoklo* 30. Kultovi spomenutih triju božanstava postojali su u Rimu i prije nego su Rimljani došli u doticaj s Kapadočanima.
[34] U najboljim rukopisima stoji »Picinā« o kojima ništa nije poznato. Pikte su bile svratište 25 milja (45 km) južno od Rima na labikanskoj cesti (Strabon 5, 3, 9).
[35] Na jugoistoku Rima, isprva napučen Etruščanima.
[36] Hram božice Zemlje *(Tellus)* bio je između Eskvilina i Palacija (Palatina).
[37] God. 88.
[38] God. 87.
[39] Mitridat je dobro iskoristio neprilike Rimljana izazvane savezničkim ratom i sukobom Marija i Sule a kako su lakomi i siloviti rimski činovnici bili omraženi, primali su ga posvuda s najvećim oduševljenjem. Tako je rimske vojskovođe redom potukao a neke uhvatio i zlostavljao.
[40] Farnak, koga je kasnije pobijedio Cezar. Po drugima to je bio istoimeni sin Mitridatov, kralj Ponta (crnomorsko primorje na sjeveroistoku Male Azije) i Bospora (između Azovskog, Crnog i Kaspijskog mora), koga je sam otac dao kasnije pogubiti.
[41] Malejski rt, najjužnija točka Peloponeza (i Balkanskog poluotoka), između lakonskog i argivskog zaljeva.
[42] Atenski je tiranin Aristion bio saveznik Mitridata koji ga je i doveo na vlast.
[43] Aristion je bio sin Atenjana i egipatske robinje. Vidi i bilj. 53.
[44] Gornji je grad sama Atena za razliku od luke Pireja.
[45] Akademija na sjeverozapadu i Likej na istoku Atene bila su dva vježbališta s lijepim šetalištima, donekle opasana zidovima.
[46] Grad na Peloponezu s Posejdonovim hramom kamo su bolesnici, kad bi ozdravili, slali bogate darove.
[47] Amfiktionijci su članovi političko-vjerskih saveza grčkih državica. Ovdje se radi o delfijskoj amfiktioniji koja je imala 12 članova.
[48] Darovi posljednjeg lidijskog kralja Kreza (vidi Herodot 1, 51). Krez je, između ostalog, poklonio delfijskom hramu i 4 srebrne bačve. Većinu tih darova opljačkali su davno prije Fočani u tzv. svetom ratu (355–346).
[49] Flaminin je pobijedio Filipa V Makedonskog kod Kinoskefale 197 (vidi *Flaminin* 15) a Manije Acilije Glabrion, konzul 191, Antioha Velikog 191. kod Termopila i prisilio ga na povlačenje iz Grčke.
[50] Emilije Paulo pobijedio je Perzeja, zadnjeg makedonskog kralja, 168. kod Pidne (vidi *Emilije Paulo* 16–22).
[51] Prema Apijanu, *Građanski rat* 1, 71, konzul Oktavije, Sulin pristaša, bio je u Rimu umoren od Cenzorina god. 86. Ubojica je postupio po Marijevim i Cininim naređenjima. Vidi također *Marije* 42.
[52] Valerije Flak, izabran za konzula kao nasljednik Mariju, bio je 86. poslan u Malu Aziju da suzbije Sulu i vodi rat protiv Mitridata, ali ga je tamo umorio buntovni legat Fimbrija slijedeće godine. Vidi glave 20. i 23. Sulinog i 34. Lukulovog životopisa.
[53] Aristiona je Arhelaj postavio na čelo 2000 ljudi kao posadu u Ateni, ali on se pomoću tih trupa nametne Ateni za tiranina. Izdavao se za pristalicu Epikurove filozofije a povjesničar Apijan veli da su od tirana uvijek najgori bili oni koji su se izdavali za filozofe.
[54] Medimno (mjerov, vagan) imao je oko pola hektolitra.
[55] 900 zlatnih francuskih franaka kupovne moći iz 1914.

[56] Grč. partenij, biljka srodna kamilici, zvana djevičanskom travom u počast djevičanskoj božici Ateni.
[57] Pirik, ratnički ples dorske provenijencije.
[58] Svjetiljka koja je gorjela danju i noću pred kipom Atene Polijade i koju su punili samo jednom na godinu.
[59] U izvorniku doslovno: posvetnoj svećenici; to je veoma neuobičajen naslov za Ateninu svećenicu.
[60] Osnivač atenske države i grada Atene, lik na sredini između mita i povijesti (vidi životopis).
[61] Eumolpu iz Trakije, sinu Posejdona i Hijone, kćeri tračkoga kralja Boreja, po jednima, a pjesniku Museja po drugima, pripisivali su uvođenje misterija u Eleusini. Njegovi potomci Eumolpovići nasljedno su vodili brigu o misterijima.
[62] Kerameik znači »lončarski trg«. Bila su u Ateni dva: ovdje se radi o vanjskome za razliku od unutrašnjeg. To je bilo predgrađe pred dipilonskim ili svetim vratima kroz koja se išlo za Eleusinu. Bio je ukrašen spomenicima u ratu palih.
[63] Prostor uz dio gradskog zida negdje između pirejskih ili zapadnih i dipilonskih ili svetih vrata. Ime potječe, kako se misli, ili od sedam mjedenih pločica ili od sedam komada mjedena novca.
[64] Plutarhova vremena.
[65] Dipilonskim vratima (dipilon znači »dvovraće, dvostruka vrata«), koja su bila na kraju unutrašnjeg Kerameika, na sjeverozapadu grada, na onoj strani koja je gledala prema Kolonu, išlo se za Akademiju.
[66] God. 86. Vidi i Apijanov opis osvojenja Atene u *Mitridatovu ratu* 30.
Kalende su po rimskom kalendaru prvi dan u mjesecu.
[67] Atička je godina započinjala prvim mlađem poslije ljetnih krijesova. Zato je prvi atički mjesec padao u drugu polovicu srpnja i prvu kolovoza a posljednji u drugu polovicu lipnja i prvu srpnja. Imena su im bila hekatombejon, metagejtion, boedromion, pijanepsion, majmakterion, posejdejon, gamelion, antesterion, elafebolion, munihion, targelion i skiroforion a u sredinu godine umetao se prestupni mjesec. Antesterij je, dakle, bio od polovice veljače do polovice ožujka.
[68] U vrijeme Deukaliona, grčkog Noe u mitsko doba (vidi Pausanija 1, 18, 7).
[69] Filon je bio znamenit graditelj. Taj je arsenal vjerojatno bio dovršen god. 330/329. a u njemu se moglo smjestiti do tisuću brodova.
[70] Atenska luka istočno od Pireja s istoimenom tvrđavicom.
[71] Lucije Hortensije. Ne valja ga miješati sa znamenitim Ciceronovim takmacem u govorništvu.
[72] U Termopilama.
[73] Jer je bio rodom iz Heroneje kao i Plutarh.
[74] U Fokidi, blizu beotske granice, oko 4 milje od Delfa, na cesti koja je vodila preko gore Parnasa.
[75] Vidi Herodot 8, 32.
[76] Nepoznato je mjesto gdje je ležala ta fokidska utvrda.
[77] Elateja je uz Delfe najznamenitiji grad u Fokidi.
[78] U Fokidi, blizu beotske granice.
[79] U Beotiji, između Helikona i Heroneje.
[80] Parapotam(ij) je ležao između Beotije i Fokide uz rječicu Kefis. Spalio ga je Kserkso.
[81] U Beotiji.
[82] U Fokidi.
[83] To je bila elitna jedinica.
[84] Polubog, ali ponekad i drugo ime za podzemnog Zeusa. Proročište je bilo u jednoj guduri blizu beotskog grada Lebadije.
[85] Opisanoj u 19. glavi.
[86] Nedaleko Orhomena; opisano u 21. glavi.
[87] Od kojeg boga? Apolona, Trofonija? Pojavu olimpskog Zeusa nije lako objasniti.
[88] U Fokidi.
[89] U rukopisnoj se predaji javlja i u obliku Morije. Vidi 19. glavu.
[90] Fantastično izvođenje.

[91] Bitku kod Heroneje Plutarh opisuje neuobičajeno iscrpno i detaljno jer se odigrala kod njegova rodnog mjesta.
[92] Vidi 17. glavu. Arhelaj je slijedio Sulu prema Heroneji i dopustio Mureni da se pridruži vrhovnom zapovjedniku.
[93] Budući da Ericije nije rimsko ime, možda je Plutarh ovdje pisao Hircije. Tako i u 6. glavi kao ime Suline žene stoji Ilija a možda bi trebalo Julija.
[94] Svetkovina boga Saturna, vrijeme velike raspojasanosti i veselja, sjećanje na mitsko zlatno doba. Tada su gospodari postupali s robovima kao sa sebi ravnima.
[95] Vidi 17. glavu.
[96] Sve božanstva dobre sreće kod Rimljana.
[97] Vidi bilj. 89.
[98] Tako nazvano »jer je njegova voda oprala s Edipa krv njegova ubijenog oca« (Laja): Pausanija 9, 18, 4.
[99] Stali su na Mitridatovu stranu.
[100] Vidi 12. glavu
[101] Lucije Valerije Flak.
[102] Poslije Marijeve smrti god. 86. na njegovo mjesto. Drugi je konzul bio Cina. Bio je poslan da mjesto prognanog Sule vodi rat s Mitridatom, ali kako nije bio osobit ratnik, dali su mu za legata Fimbriju koji ga uskoro ubije i preuzme zapovjedništvo nad vojskom.
[103] Dosta značajan grad u tesalskoj Ftiotidi.
[104] Planina u Beotiji.
[105] Jedan od najstarijih i najznačajnijih gradova u Beotiji i Grčkoj uopće.
[106] Beoćani su bili na glasu po vještini sviranja na fruli. Vidi *Alkibijad* 2.
[107] Znači da je Plutarh pisao taj životopis kratko prije god. 115. n. e.
[108] Lucije Kornelije Cina i Gnej Papirije Karbon, konzuli za 85. i 84. bez izbora, kako se tvrdi.
[109] U Beotiji, blizu Tanagre.
[110] U bitki kod Heroneje Arhelaj se nekoliko dana skrivao među poginulima a onda je pobjegao u Halkidu na Eubeji i stao skupljati ostatke svoje razbijene vojske.
[111] Azijom se često naziva rimski dio Male Azije: Jonija, Frigija, Lidija i Karija.
[112] Glavni tip ratnog broda.
[113] Talent je vrijedio 5.560 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[114] Kraj u Trakiji na rijeci Nestu, u susjedstvu Makedonije (ne valja je miješati s azijskom Medijom). Tamošnji su stanovnici često uznemirivali Makedoniju. Sula je želio da mu vojnici steknu iskustva i da se obogate plijenom.
[115] Grad u onom dijelu Makedonije koji je ranije pripadao Trakiji i ime mu je bilo Krenis a kasnije je preimenovan po ocu Aleksandra Velikog. God. 42. ondje su Oktavijan i Antonije pobijedili Bruta i Kasija.
[116] Gaj Flavije Fimbrija, pristaša Marija i Cine, poslan u Aziju god. 86. kao Flakov pobočnik.
[117] Vidi 12. glavu i bilješke.
[118] Mitridata.
[119] U Troadi, na sjeverozapadu Male Azije.
[120] U kasnu jesen god. 88. Gradovi Male Azije s veseljem su poslušali Mitridatov nalog za opći pokolj tamo nastanjenih Rimljana. Vidi Apijan, *Mitridatov rat* 22. Valerije Maksim (9, 2, 4) navodi brojku od 80.000 poklanih.
[121] Makedonska naseobina u Lidiji, blizu Sarda.
[122] Oko 105 milijuna predratnih zlatnih franaka. Vidi Lukul 4. Ionako već iscijeđeni gradovi morali su zalagati vježbališta, luke i javne zgrade samo da mogu platiti namet.
[123] Oko 14 zlatnih franaka.
[124] Oko 43 zlatna franka.
[125] Tej je grad na obali Lidije, zavičaj lirskog pjesnika Anakreonta (559–474). Apelikon je bio peripatetički filozof a umro u Ateni malo prije Sulina dolaska.
[126] Tiranion iz Amisa na Pontu došao je kao zarobljenik u Rim gdje ga je kupila Ciceronova žena i pustila na slobodu. Imao je ogromnu knjižnicu.
[127] Andronik s Roda bio je jedanaesti nasljednik Aristotela na čelu peripatetičke filozofske škole.
[128] Peripatetičari su bili pripadnici Aristotelove škole. Naziv najvjerojatnije potječe odatle

što je Aristotel podučavao šetajući ili, po drugima, jer je to činio u parku (perivoju, *peripatos*).

[129] Učenik Aristotela i Teofrasta.

[130] Strabon 13, 1, 54. Skepsis (ili Skepsida) je grad u Troadi i središte učenosti atalovićkog Pergama. Vlasnici su spise Aristotelove i Teofrastove sakrili u podzemni podrum da ne dođu na silu u ruke pergamskih vladara. Odatle su u veoma trošnu stanju, istočeni od crva i nagriženi vlagom, došli u ruke Apelikonu.

[131] U izgubljenu dijelu svog djela.

[132] Edeps (sada Dipso) na Eubeji. Tamošnje su toplice bile posvećene Heraklu.

[133] Aleja ili Haleja u Beotiji.

[134] God. 83.

[135] Njegova je flota opłovila Peloponez iz Pireja. Prema Apijanu (*Građanski rat* 1, 79), Sula je u Brundiziji prešao iz Patra.

[136] Danas Drač.

[137] Danas Brindisi.

[138] Grad u Iliriji, nedaleko Drača.

[139] Bili su to izvori bitumena ili smole.

[140] U svojim izgubljenim *Sjećanjima (Memoarima).*

[141] To su bili konzuli Lucije Kornelije Scipion i Gaj Junije Norban, pa Apije Klaudije, Kvint Sertorije, mlađi Marije, Marko Marije, Lucije Brut, Damasip, Albinovan, Flavije Fimbrija, Albin, Marko Lamponije, Poncije i Guta od Kapue.

[142] Kohorta je deseti dio legije. Ako se legija uzme u prosječnoj jačini od 5000 ljudi, kohorta je imala 500 pa je 450 kohorata iznosilo 225.000 ljudi.

[143] U proljeće 83. Najveći dio njegovih trupa u svakom se slučaju morao iskrcati u Brundiziju.

[144] Tipičan trijumfalni vijenac.

[145] Ta gora još nije identificirana jednako kao ni alternativno brdo Hifej koje se također pojavljuje u rukopisnoj predaji na ovome mjestu.

[146] Neki izdavači bez dovoljno osnova ovo mijenjaju u »(dvije velike) vojske«.

[147] God. 83.

[148] Grad u Apuliji.

[149] Brojeći od ožujka kojim je nekoć počinjala rimska godina, srpanj je bio peti mjesec pa se zato zvao kvintil (*qinque* »pet«) a kasnije je u počast Cezaru preimenovan u juli. Vidi *Publikola* 15.

[150] U cisalpinskoj Galiji, između Parme i Placencije, današnje Piacenze.

[151] Vidi životopis ovoga potonjeg.

[152] God. 82.

[153] Na latinskoj cesti, u zemlji Volščana.

[154] Ovdje i dalje, naravno mlađi Marije. Stariji je umro god. 86.

[155] Četiri godine: vidi prethodnu bilješku.

[156] Jedan od najstarijih gradova u Laciju, smješten na visokoj gori, istočno od Rima a južno od Tibura. Danas Palestrina.

[157] Lucije Fenestela, rođen god. 49. pr. n. e. a umro za Tiberijeve vladavine, pisac jedne rimske povijesti u 22 knjige.

[158] Vidi *Pompej* 6–8.

[159] Vidi *Kras* 6.

[160] Karbon je sretno stigao u Afriku, ali je, bojeći se da će biti uhvaćen, kanio pobjeći u Egipat. Pompej ga ulovi i dade smaknuti na Siciliji.

[161] 1. studenog 82. pr. n. e.

[162] Po završetku savezničkog rata god. 89. Samnićani i Lukanci gotovo su jedini ustrajali u svom neprijateljstvu prema Rimu. Marijeva se stranka izmirila s njima, ali Sulu su smatrali svojim najljućim neprijateljem.

[163] Oko 1800 m.

[164] Blizu brežuljaka Kvirinala, Viminala i Eskvilina.

[165] Bilo je oko 4 sata popodne.

[166] Stari sabinski grad na mjestu gdje se Anion ulijeva u Tiber.

[167] I Flaminijev cirk (o kome se ovdje radi) i Belonin hram, gdje se senat sastajao radi

primanja stranih poslanika i rimskih vojskovođa koji su tražili dozvolu za trijumf, nalazili su se na Martovu polju.

[168] Boginja rata.

[169] Listina s imenima proskribiranih bila je javno izvješena i svatko tko je htio mogao je ubiti bilo koga od onih koji su bili uvršteni u nju.

[170] Prema Apijanu (*Građanski rat* 1, 94), dok je pokušavao umaći iz Preneste nekim podzemnim hodnikom.

[171] Lucije Katilina, kasniji urotnik iz 63.

[172] Bivši pretor, rođak, po nekima brat, Gaja Marija.

[173] God. 82. ili 81.

[174] Posljednji je diktator bio Gaj Servilije Gemin god. 202.

[175] Sula je osnovao vojničke naseobine (kolonije) smjestivši 120.000 svojih vojnika po gradovima koji su bili njegovi protivnici pošto im je naprosto rastjerao stanovnike. Po Livijevoj procjeni, od zaplijenjenih kuća i imanja priteklo je 350 milijuna sestercija.

[176] Pridjevak Veliki dao mu je sam Sula; vidi *Pompej* 13.

[177] Zvala se Antistija.

[178] Marko Emilije Skauro, konzul 133. i 114.

[179] Vidi *Pompej* 9.

[180] God. 81.

[181] Iz rata s Mitridatom dovukli su Rimljani 15.000 rimskih funti zlata (4.912 kg) i 115.000 funti srebra (37.657 kg).

[182] Miljenik Afrodite, odnosno rimske Venere koju su u Rimu štovali pod nadimkom *Victrix* »Pobjednica«. Vidi 19. glavu.

[183] Tj. u Beotiji.

[184] Sula je obnovio negdašnja ovlaštenja senata a skučio tribunsku vlast i prava.

[185] God. 79.

[186] Malo cinično: tko ga je mogao pozivati na odgovornost kad bi samo na jedan njegov poziv odmah skočile na oružje stotine tisuća vojnika. No možda Plutarh misli: ne zaštićujući se tjelesnom stražom.

[187] Marko Emilije Lepid, konzul 78. zajedno s Kvintom Lutacijem Katulom. Otac kasnijeg triumvira.

[188] Vidi *Pompej* 15.

[189] Obojica su bili izabrani, ali je Lepid dobio više glasova od Katula.

[190] Poslije Suline smrti Lepid, kao prokonzul Narbonske Galije, krenuo je na Rim da obori postojeće ustavno uređenje uvedeno od Sule. Pompej se stavio na stranu senata i potukao Lepida (*Pompej* 16) koji je pobjegao na Sardiniju gdje je umro, možda od tuge.

[191] To je bio običaj u bogatih građana. Plutarh u *Rimskim pitanjima* 18. nastoji naći objašnjenje tog običaja.

[192] Kornelijev zakon određivao je 30 sestercija (oko 5,85 zlatnih franaka po osobi kao najveći dopustiv trošak za svečane objede na kalende, ide i none (1, 5. ili 7. i 13. ili 15. dan u mjesecu) te na svetkovine a 3 sestercija za obične dane.

[193] Kao što su bili po odredbi Augustovoj.

[194] Valerija je bila kći Valerija Mesale, potomka osvajača Mesane (danas Mesina), odakle potječe pridjevak (*cognomen*) roda; ali sumnja se u tvrdnju da je bila Hortenzijeva sestra premda to nije sasvim nemoguće obzirom na zbrku s imenima što su je stvarale zloupotrebe s usvajanjem i razvodima u obiteljima onog vremena.

[195] To je Suli bio peti brak.

[196] Vidi glavu 2.

[197] Akast, sin Pelije, kralja Jolka u Tesaliji; bio je jedan od Argonauta i brat Alkestide koja se proslavila bračnom odanošću Admetu. Sve to, dakako, u mitu.

[198] Alkman, možda iz Sarda u Lidiji, došao je kao rob u Spartu gdje ga oslobodiše. Proslavio se kao lirski pjesnik, ali od njega imamo samo nešto fragmenata.

[199] Ferekid sa Sira, filozof u 6. st., navodno je bio učitelj Pitagore.

[200] Kalisten, učenik Aristotelov i pratilac Aleksandra Velikog, zbog navodne je urote bio bačen u tamnicu gdje je, po nekim vijestima, umro od bolesti o kojoj se ovdje govori. Vidi *Aleksandar* 56.

[201] Publije Mucije Scevola, konzul 133.

[202] God. 134. Vidi Diodor 34, 2, 23.

[202a] Eunus je umro 132. Rat je trajao tri godine.
[203] Dikearhija, grčki grad u Kampaniji; Rimljani ga zvahu Puteoli (danas Pozzoli).
[204] Vidi glavu 34.
[205] Očigledno zato što je Pompej podupirao Lepidovu kandidaturu za konzula.
[206] Tj. usred popodneva (oko 5 sati popodne).

Usporedba Lisandra i Sule

1. A pošto smo izložili i njegov životopis, prijeđimo sada na usporedbu. Bez sumnje im je to što su u sebi samima našli temelj svoje postignute veličine, bilo obojici zajedničko, ali osobito je kod Lisandra to što je časti koje je stekao primio uz pristanak i pri trijeznu rasuđivanju sugrađana a ni na što ih nije prisilio niti je stekao kakvu moć mimo zakona.

Razdor kad vlada, i rđa se najveća domogne časti,[1] kao što su se u Rimu onoga vremena, gdje je narod bio iskvaren a državna im je uprava bila u nezdravu stanju, sad odavde sad odande dizali moćnici. I nikakvo nije bilo čudo što je vladao Sula kad su razni Glaucije i Saturnini tjerali iz grada ljude poput Metela, kad su sinovi konzula bili masakrirani u skupštinama, kad su, kupujući zlatom i srebrom oružane snage, preuzimali vojsku a ognjem i gvožđem uvodili zakone čineći nasilje onima koji su im se opirali. Ne krivim, dakako, onoga koji se u takvim okolnostima vinuo do najviše moći, ali to što je postao prvim u gradu u tako lošim prilikama nije, po mome sudu, dokaz da je bio najbolji. Naprotiv, ako je Lisandar, u času kad je Sparta imala najbolje zakone i primjenjivala ih najvećom trijeznošću, bio izašiljan na najvažnije zadatke i dužnosti, time je gotovo bio ocjenjivan najboljim od najboljih i prvim od prvih. Iz toga razloga, premda je više puta vratio povjerenu mu vlast sugrađanima, svaki puta primio ju je opet natrag; jer priznanje iskazivano vrlini neprestano je zauzimalo prvo mjesto u državi; a Sula, jednom izabran za zapovjednika vojsci, proveo je sljedećih deset godina neprestano pod oružjem namećući se sad kao konzul, sad kao diktator, ali uvijek ostajući tiranin.

2. Uistinu Lisandar je, kako je spomenuto, pokušao promijeniti ustavni poredak na način blaži i zakonitiji nego Sula: naime uvjeravanjem a ne oružjem i ne rušeći sve odjednom kao onaj, nego poboljšavajući sam način postavljanja kraljeva; a to se nekako i po naravi činilo pravičnim da najvaljaniji od najvaljanijih vlada gradom koji je držao prvenstvo u Heladi zahvaljujući svojoj vrlini a ne plemenitu rodu. Jer kao što lovac ne pita za mlado neke određene kuje nego za psa i kao što jahač ne pita za mlado neke određene kobile nego za konja – ta što ako se od kobile okotio mazgov? – tako će državnik potpuno pogriješiti ako ne bude pitao o vladaocu kakav je to čovjek a ne od koga je potekao. A baš su sami Spartanci svrgnuli neke svoje kraljeve smatrajući da ne posjeduju kraljevskih sposobnosti nego da su beznačajni nikogovići. A ako je nevaljalština

i pored ugledna roda sramotna, onda niti vrlina ne postaje štovanja vrijednom po odličnu porijeklu nego samo po sebi.

Nadalje, nepravde što ih je jedan počinio bile su u korist prijatelja a kod drugoga čak i na prijateljima. Jer općenito se priznaje da je Lisandar najviše svojih prestupa učinio radi svojih drugova i da je većina pokolja bila izvršena da njima pribavi vladarske i tiranske položaje; a Sula je iz zavisti okrnjio Pompeju vojsku i pokušao Dolabeli oduzeti zapovjedništvo nad brodovljem koje mu je dao a kad je Lukrecije Ofela težio za konzulatom kao nagradom za svoje brojne velike zasluge, naredio je da ga smaknu pred njegovim očima ulijevajući svim ljudima strah i grozu pred njim zbog umorstva najdražih prijatelja.

3. Trud pak što su ga ulagali u stjecanje užitaka i novca još bolje pokazuje da je jedan imao sklonosti vladarske a drugi tiranske. Jedan očigledno pri onolikoj vlasti i moći nije počinio nikakvu razuzdanost niti mladenačku ludost, nego je više no itko izbjegao da se na nj uzmogne primijeniti ona naširoko poznata: »Kod kuće lavovi, vani lisice«;[2] tako je trijezan, spartanski i strog bio način života što ga je posvuda pokazivao. Drugi pak niti je u mladosti zbog siromaštva držao mjere prohtjevima, niti u starosti zbog godina, nego je za građane uvodio zakone o braku i ćudoređu, ali je sam ljubakao i činio preljub, kako veli Salustije.[3] To je bio razlog što je grad doveo do prosjaštva i tako iscrpio njegova novčana sredstva da je savezničkim i prijateljskim gradovima za novac prodavao slobodu i samosvojnost premda je danomice plijenio i na dražbi prodavao dobra najbogatijih i najvećih porodica. Ali nikakve granice nije bilo njegovu razbacivanju i rasipanju na laskavce. Ta kakva se računanja ili štednje moglo očekivati pri njegovim društvima uz piće i veselicama kad je jednom javno, posred naroda koji je stajao oko njega, prilikom dražbene prodaje velikog imanja naredio javnome izvikivaču da ga za prvu ponuđenu cijenu proda jednome od njegovih prijatelja a kad je drugi ponudio više i izvikivač oglasio povišenu ponudu, razbjesnio se rekavši: »Strašno li nasilje trpim, mili moji sugrađani, ako mi nije slobodno po volji raspolagati svojim ratnim plijenom«? A Lisandar je čak i njemu darovane poklone zajedno s ostalim plijenom slao kući sugrađanima. I nije da hvalim taj postupak; ta možda je on stjecanjem novca naškodio Sparti više nego onaj drugi Rimu otimajući mu ga; ali u tome svakako vidim dokaz njegove ravnodušnosti prema bogatstvu. Štaviše, iskustvo svakoga od njih dvojice sa svojim gradom bilo je osobeno. Sula, raskalašen i rastrošan, sugrađane je činio umjerenima a Lisandar je svoj grad ispunio strastima koje su njemu samome bile strane tako da je prvi griješio spuštajući se ispod razine svojih zakona a drugi je činio da se njegovi sugrađani spuštaju ispod njegove razine; naučio je, naime, Spartu da osjeća potrebu za onim za čime je sam naučio ne osjećati potrebe. I to je bio njihov državnički rad.

4. Ali u pogledu bojeva u ratovima, dostignuća u vođenju vojski, broja pobjednih znakova i veličine opasnosti Sula je neusporediv. Ovaj drugi je, istina, u dvije pomorske bitke izvojevao dvije pobjede; pribrojit

ću njegovim uspjesima opsadu Atene, djelo stvarno ne baš veliko, ali koje je doživjelo izvanredan odjek. Onome što se dogodilo u Beotiji i kod Halijarta možda je uzrokom bila kakva zla sreća, ali čini se da je bila kriva i njegova loša odluka jer nije sačekao veliku vojnu silu kraljevu koja tek što nije pristigla od Plateje, nego je iz žestine i častoljublja u nezgodan čas natisnuo ka gradskome zidu tako da mu je slučajna skupina ljudi, izvevši ispad iz grada, nanijela posve neslavan poraz. Jer nije pao kao od smrtonosna udarca kao Kleombrot[4] kod Leuktre[5] uporno se odupirući neprijateljskoj navali niti kao Kir[6] ili Epaminonda[7] zaustavljajući svoje ljude koji su uzmicali odnosno učvršćujući pobjedu; svi su oni ginuli smrću kraljeva i vojskovođa, dok je Lisandar, zaglavivši neslavno poput kakva lakog pješaka ili izvidnika, posvjedočio mudrost drevnih Spartanaca da su s razlogom izbjegavali napade na utvrđene gradove, pri kojima se može desiti da najsnažniji ratnik pogine od udarca ne samo kakva god obična čovjeka, nego čak i djeteta ili žene, kao što kažu da je Paris ubio Ahileja kod gradskih vrata.[8]

Kod Sule, međutim, nije lako niti nabrojiti kolike je pobjede izvojštio u uređenim, otvorenim bitkama i koliko je desetina tisuća neprijatelja pobio; sam je Rim osvojio dvaput a atenski je Pirej osvojio ne glađu kao Lisandar, nego nizom velikih bitaka stjeravši Arhelaja s kopna na more. Važno je ocijeniti i vrijednost vojskovođa njihovih protivnika. Ta mislim da je bila tričarija i igrarija boriti se na moru s Alkibijadovim kormilarom Antiohom i nadmudrivati atenskog demagoga Filokla

što slave nema, tek mu jezik nabrušen;[9]

a njih se Mitridat ne bi udostojao usporediti sa svojim konjušarom niti Marije sa svojim liktorom. Ali od vladara, konzula, vojskovođa i pučkih vođa koji su se digli protiv Sule, da ne spominjem ostale, tko je među Rimljanima bio strašniji od Marija ili tko među kraljevima moćniji od Mitridata ili tko među Italcima vještiji boju od Lamponija i Telesina? A on je jedne od njih prognao, druge podložio, a treće ubio.

5. No najvažnije je od svega spomenutoga po mome mišljenju to što je Lisandar sve svoje uspjehe postizavao uz podršku vlasti kod kuće, dok je Sula, nadvladan od protivničke stranke i prognanik, u vrijeme kad mu je žena bila proganjana, kuća razvaljivana, prijatelji ubijani, sam suočen u Beotiji s nebrojenim desetinama tisuća neprijatelja i izlažući život za domovinu, podizao pobjedni znak, pa čak i kad mu je Mitridat nudio savezništvo i vojnu silu protiv njegovih neprijatelja, nije mu nigdje učinio nikakva ustupka niti pokazao prijaznosti, pa mu nije niti riječ prozborio niti ruku pružio prije nego je ovaj osobno izjavio da napušta Aziju, predaje svoje brodove i ustupa i Bitiniju i Kapadokiju zakonitim kraljevima. Čini se da Sula nije učinio apsolutno ništa ljepše od toga niti s više duševne veličine zato što je, stavivši javne interese ispred svojih i poput plemenita psa ne popustivši s ugrizom i zahvatom sve dok protivnik nije klonuo, tek tada krenuo da osvećuje njemu osobno učinjene nepravde. A pored svega i njihov postupak prema Ateni ima neke težine pri usporedbi njihovih značajeva; ako je Sula, osvojivši grad koji je zaratio protiv njega

u korist Mitridatove moći i vrhovništva, ostavio mu slobodu i samosvojnost,[10] Lisandar se na njega, koji je izgubio toliku prevlast i imperij, nije sažalio, nego je čak, oduzevši mu demokratsko uređenje, postavio najkrvoločnije i najbezakonije ljude da mu budu tirani.

Čas je da razmotrimo ne griješimo li jako protiv istine iznoseći mišljenje da je više uspjeha postigao Sula a manje pogrešaka počinio Lisandar te priznajući jednome prvenstvo u samosvladavanju i trijeznoj umjerenosti a drugome u vještini vođenja vojske i u hrabrosti.

[1] Poslovica u daktilskom heksametru, pripisivana Kalimahu iz Aleksandrije. Plutarh je također navodi u *Nikiji* 11 (u nešto izmijenjenu obliku), u *Aleksandru* 53 i u *Etičkim spisima* 479a.
[2] Aristofan, *Mir*, 1189–1190. Citat nije posve točan.
[3] *Povijest* I.
[4] Spartanski kralj od 380. do 371. kad je pao kod Leuktre.
[5] God. 371.
[6] Kod Kunakse 401. Radi se o Kiru Mlađem.
[7] Kod Mantineje 462.
[8] »Najsnažniji ratnik« koji je poginuo od ruke žene bio je Pir (vidi njegov životopis). Paris je smatran oličenjem čovjeka odana uživanjima i ženskasto mekušasta.
[9] Jampski trimetar nepoznata autora (misli se, Euripidov).
[10] To je samo oratorska ili diplomatska fikcija.

KIMON

(oko 510–450. pr. n. e.)

1. Gatalac Peripolta, koji je doveo iz Tesalije u Beotiju kralja Ofeltu i njegove podanike, ostavio je za sobom rod visoko cijenjen kroz mnogo pokoljenja a najveći se dio njih[1] nastanio u Heroneji koja je bila prvi grad što su ga zaposjeli istjeravši barbare. Kako su njegovi potomci po prirodi većinom bili bojovni i srčani, izginuli su za medskih navala i bojeva s Galima u kojima se nisu štedjeli;[2] no ostao je dječak bez roditelja po imenu Damon a nadimkom Peripolta, koji je ljepotom tijela i snagom duha daleko nadmašivao sve mladiće svoje dobi premda je inače bio bez obrazovanja i opore ćudi.

Rimski zapovjednik jedne kohorte[3] koja je zimovala u Heroneji, zaljubio se u njega netom izišla iz dječačke dobi, pa iako su njegova napastovanja i pokloni ostajali bezuspješni, bilo je očevidno da neće ustuknuti pred upotrebom sile jer je naš rodni grad[4] tada bio u žalosnu stanju i zanemarivan zbog neuglednosti i siromaštva. U strahu baš od toga i razljućen samim napastovanjem, Damon je tome čovjeku stao raditi o glavi i združivao je protiv njega nekolicinu svojih vršnjaka, ne velik broj da bi mogli ostati neprimijećeni, nego oni svi, ukupno šesnaestorica, namažu sebi noću lica čađi i, zagrijavši se čistim vinom, udare u zoru na Rimljanina dok je na trgu prinosio žrtvu i, pošto ubiše njega i priličan broj njegovih pratilaca, odmetnuše se iz grada. U nastalim nemirima gradsko vijeće Heroneje, sastavši se, osudi ih na smrt; i time se grad opravdao pred Rimljanima. Ali uvečer, dok su magistrati, kako je običaj, zajedno večerali, Damon i njegovi drugovi, provalivši u vijećnicu, pobiše ih i onda ponovno hitro umakoše iz grada.

Slučajno je tih dana[5] onuda prolazio po nekom zadatku Lucije Lukul s vojskom. Zaustavivši se na putu i provevši istragu o tim događajima dok su još bili svježi u sjećanju, utvrdi da grad ne snosi nikakvu krivnju, nego da je prije i sam žrtva; i pokupivši vojnike, odvede ih sa sobom. Tada Damona, koji je razbojničkim prepadima pustošio zemlju i prijetio gradu, građani poslanstvima i pomirljivim zaključcima lukavo namamiše, a kad se vratio, imenovaše nadzornikom atleta; ali doskora dok se mazao uljem u parnoj kupelji, ubiše ga. Budući da su se dugo vremena na tome mjestu pojavljivala priviđenja i čuli uzdisaji, kako kažu naši oci, vrata parnoga kupališta zazidaše; i sve do današnjega dana susjedi vjeruju da s onoga mjesta dolaze zastrašujuće prikaze i zvuci. Potomke Damonova roda (jer nekoliko ih je još na životu, ponajviše u Fokidi oko Stirisa, koji govore

eolski) nazivaju »Ogaravljenima« zato što se Damon namazao garom prije nego što je pošao na izvršenje umorstva.

2. Ali kad Orhomenjani, koji su bili susjedi Heronejaca a u zavadi s njima, unajmiše nekog rimskog denuncijanta koji je grad, optuživši ga poimenično kao čovjeka pojedinca, stao sudski goniti zbog onih koje je Damon poubijao a suđenje bilo održano pred pretorom Makedonije (Rimljani, naime, još nisu odašiljali pretore u Heladu), branitelji grada prizivahu Lukulovo svjedočanstvo, a kad se pretor pismeno obratio Lukulu, on posvjedoči istinu i tako bi grad, kome je prijetila najveća opasnost, oslobođen krivnje. Stoga žitelji grada, kad se spasiše, postaviše na trgu kameni kip Lukulov pokraj Dionisova a mi, ako smo i mnogo pokoljenja udaljeni od njega, držimo da se obaveza zahvalnosti proteže i na nas koji sada živimo i, budući da je, po našem mišljenju, portret koji odražava značaj i narav mnogo ljepši od onoga koji samo odslikava tijelo i lice, unijet ćemo u opis usporednih životopisa djela tog čovjeka izlažući ih po istini. Ta samo je njihovo spominjanje dovoljan izraz blagodarnosti; a kao uzdarje za svoje istinito svjedočenje zacijelo niti on sam ne bi poželio da primi počast u obliku iskrivljena pripovijedanja svog života.

Jer kao što od onih što slikaju lijepe modele pune ljupkosti, u slučaju da kod ovih postoji neki sitan nedostatak, tražimo da ga niti posvema izostave niti sasvim točno prikažu – u ovom će, naime, slučaju portret biti ružan, u onome nesličan predlošku – isto tako, budući da je teško ako ne i nemoguće prikazati život čovjeka čistim i besprijekornim, u onim lijepim dijelovima treba upotpuniti istinitost sličnošću. Ali one pogreške i ljage koje se uslijed neke strasti ili političke nužde miješaju u njegovo djelovanje, smatrajući ih većma manjkavostima kakve vrline nego zločinačkim rezultatima opačine, ne treba u našoj povijesti odveć revno i preopširno naznačivati nego tako kao da se stidimo zbog ljudske prirode zato što ne stvara nikakav savršeno neporočan ili neprijeporno prema vrlini usmjeren značaj.

3. Što se pak Lukula tiče, kad sam o tome razmišljao, činilo mi se da ga treba usporediti s Kimonom. Ta obojica su bili dobri ratnici i proslavili su se uspjesima protiv barbara a kao državnici bili su blagi te su svojoj domovini u najvećoj mjeri omogućili predah od građanskih razdora a svaki je od njih podigao pobjedne znakove i izvojštio pobjede koje su bile glasovite. Jer niti je koji Helen prije Kimona niti koji Rimljanin prije Lukula ratujući dopro do tako udaljenih zemalja ako ne računamo ovamo podvige Herakla i Dionisa i ako ima kakve vjerodostojnosti u pohodima Perzejevim na Etiopljane ili Međane i Armence i u Jazonovu, koji su predajom iz onih davnih vremena dospjeli do našega. Zajedničko im je na neki način i to što su im vojne ostale nepotpune jer je i jedan i drugi satro protivnika, ali ga ni jedan ni drugi nije dotukao. No više no išta rastrošna lakoća njihovih prijemova i ugošćivanja kao i mladenačka opuštenost njihovog načina života podjednako su uočljive u obojice. Moguće je da izostavljamo i neke druge sličnosti, ali neće ih biti teško izvesti izravno iz sama pripovijedanja.

4. Kimonu, sinu Miltijadovu, mati je bila Hegesipila rodom Tračanka, kći kralja Olora, kako se navodi u pjesmama Arhelaja i Melantija napisanim u počast samome Kimonu. To je ujedno razlog što se otac povjesničara Tukidida, rođaka Kimonove porodice, također zvao Olor izvodeći ime od zajedničkog pretka, i što je posjedovao zlatne rudnike u Trakiji.[6] Pripovijeda se da je i umro u Skapte Hili (a to je mjesto u Trakiji) gdje je bio umoren a njegov nadgrobni spomenik, pod kojim počivaju njegovi ostaci dopremljeni u Atiku, pokazuju među spomenicima Kimonove obitelji pored groba Kimonove sestre Elpinike. Ali Tukidid je po općinskoj pripadnosti bio Halimunćanin a Miltijad i njegovi Lakijci.

Miltijad je, osuđen na novčanu kaznu od pedeset talenata[7] i zatvoren dok ne plati, umro u zatvoru, dok je Kimon, ostavši kao posve mlad momčić sa sestrom koja je još bila mlada djevojka i neudata, bio u prvo vrijeme na lošem glasu u gradu i morao slušati pogrde kao razuzdanik i pijanica koji se po naravi umetnuo na svog djeda Kimona koga zbog prigluposti prozvaše Zvekanom. A Stesimbrot Tašanin, koji je bio otprilike Kimonov suvremenik, veli da on nije stekao obrazovanje niti iz glazbe niti iz kojeg drugog od slobodnih umijeća što ih Heleni gaje i da je ostao posvema bez atičke govorničke vještine i rječitosti; s druge strane, u njegovu je vladanju bilo mnogo plemenitosti i istinoljubivosti i po duševnu je ustrojstvu prije bio Peloponežanin nego Atenjanin, neotesan, priprost, u teškoj stisci koristan, kako Euripid kaže o Heraklu; to se, naime, može dodati Stesimbrotovoj bilješci.

Još mlad bi optužen za nedopušteno općenje sa sestrom. Ta i inače kažu za Elpiniku da nije bila kreposna, nego da se upuštala u nedolične odnose i sa slikarom Polignotom; i zato i tvrde da je on, slikajući Trojanke u Pisijanakteju, kako se tada zvao, dok mu je sada ime Šareni trijem,[8] pod likom Laodike[9] izradio portret Elpinike. Polignot, međutim, nije bio jedan od običnih zanatlija i nije oslikavao trijem za ugovorenu novčanu nagradu nego besplatno, iskazujući počast svome gradu, kako izvješćuju povjesničari a i kako pjesnik Melantije iskazuje na ovaj način:

Polubogóva vrlinom ukrasio hrame je božje
Kekropov k tome još trg, sve to na trošak baš svoj.[10]

No ima ih koji kažu da Elpinika nije tajno živjela s Kimonom nego otvoreno kao vjenčana žena[11] budući da zbog siromaštva nije mogla naći muža dostojna svog odličnog porijekla; ali kad je bogati Atenjanin Kalija, zaljubivši se u nju, izrazio spremnost da državnoj blagajni plati globu na koju je bio osuđen njezin otac, kažu da je ona pristala i da ju je Kimon dao Kaliji za ženu.

Pa ipak, posve je očevidno da je Kimon bio podložan ljubavi prema ženama. Jer pjesnik Melantije spominje u šali u elegijskim distisima upućenima Kimonu da se on udvarao i Asteriji, rodom sa Salamine, i opet nekoj Mnestri. A poznato je da je bio i odveć strastveno zaljubljen u svoju zakonitu suprugu Isodiku, kćer Megaklova sina Euriptolema, i da ga je duboko ražalostila njezina smrt, ako možemo zaključivati po elegiji napisanoj da ga tješi u njegovoj boli kojoj je, po mišljenju filozofa

Panetija, autor prirodoznanac Arhelej i to je nagađanje kronološki posve prihvatljivo.

5. Sve su ostale crte Kimonova značaja bile divljenja vrijedne i plemenite. Niti je, naime, odvažnošću zaostajao za Miltijadom niti oštroumnošću za Temistoklom a po općem se priznanju pokazao pravednijim od obojice, pa dok u vojničkim vrlinama nije od njih bio niti malo slabiji, nemoguće je opisati koliko ih je, još mlad i u ratu neiskušan, nadmašio državničkima. Jer kad je za navale Međana Temistoklo nastojao nagovoriti narod da žrtvuje svoj grad i ostavi zemlju pa se u oružju s lađama postave ispred Salamine i odlučujući boj zametnu na moru, dok se većina prepala smionosti te zamisli, Kimon je prvi bio viđen kako se kroz Kerameik uspinje vedra lica s drugovima na Akropolu da božici položi kao zavjetni dar nekakvu konjsku uzdu što ju je nosio u rukama hoteći time pokazati da grad u nastalim prilikama ne treba konjaničke hrabrosti nego boraca na moru. Pošto je posvetio uzdu i uzeo jedan od štitova koji su visjeli oko hrama te se pomolio božici, sišao je k moru postavši tako izvorom hrabrosti za nemali broj ljudi.

Niti njegovu izgledu nije bilo zamjerke, kako veli pjesnik Ijon, nego je bio stasit, glave urešene gustom i kovrčavom kosom. Iskazavši se sjajno i srčano upravo u tom boju,[12] ubrzo je u gradu stekao slavu zajedno s popularnošću jer su se mnogi okupljali oko njega i pozivali ga neka već sada smišlja i ostvaruje osnove dostojne Maratona. Kad je ušao u politički život, narod ga je primio s veseljem i, kako je bio sit Temistokla, uzvisivao ga je do najviših časti i službi u gradu budući da je bio susretljiv i omiljen kod mnoštva zbog blagosti i jednostavnosti. Ali najviše je njegovu uzdizanju pridonio Aristid, sin Lisimahov, jer je zapažao lijepe osobine njegova karaktera i činio ga je nekom vrstom protuteže Temistoklovoj okretnosti i poduzetnosti.

6. Kad je poslije bijega Međana iz Helade bio poslan protiv njih kao strateg[13] dok još Atenjani nisu posjedovali prevlast na moru, nego su bili pod zapovjedništvom Pausanije i Lakedemonjana, isprva se trudio da se njegovi sugrađani na vojni neprestano pokazuju zadivljujuće disciplinirani i da se revnošću daleko ističu nada sve ostale; a onda, kad je Pausanija vodio izdajničke pregovore s barbarima, pisao pisma kralju, osorno i osiono postupao sa saveznicima i jako ih zlostavljao zloupotrebom svoje moći i nerazumnom nadutošću, Kimon je, primajući obzirno žrtve Spartančeva vrijeđanja i ljubezno se ophodeći prema njima, neopazice stekao prvenstvo u Heladi ne silom oružja nego razboritošću i karakternošću. Jer većina se saveznika pridruživala njemu i Aristidu ne mogući podnositi Pausanijinu goropadnost i oholost. A oni su sve privlačili na svoju stranu a istovremeno slali k eforima objašnjavajući im da treba Pausaniju opozvati zato što Sparta gubi ugled a u Heladi vlada nerad.

Kad je Pausanija slao po neku djevojku Bizanćanku uglednih roditelja da je obeščasti, pripovijeda se da su roditelji od sile i straha prepustili kćer njezinoj sudbini a ona, pošto je zamolila poslužitelje pred njegovom sobom da uklone svjetlo, dok je u tami i tišini prilazila

počivaljci na kojoj je Pausanija već spavao, spotakla se i nehotice prevrnula malenu svjetiljku; on pak, uznemiren tim štropotom i potegavši bodež koji je ležao uza nj, misleći da neki neprijatelj ide na nj, udario je, kažu, i oborio djevojku a ona, umrijevši od tog udarca, nije ostavljala Pausaniju na miru, nego je, dolazeći noću k njemu kao sablast, srdito mu kazivala ovaj epski stih:

Bliži se zasluženoj kazni; ta oholost ljud'ma je propast.

Saveznici, ogorčeni tim zločinom u najvećoj mjeri, zajedno s Kimonom natjeraše Pausaniju da ostavi grad. Istjeran iz Bizantija i mučen utvarom, potraži utočište, kako se priča, u proročištu zazivanja umrlih u Herakleji i, zazvavši Kleonikin duh, stade je zaklinjati da se okani gnjeva. Ukazavši mu se, ona mu reče da će se ubrzo osloboditi nevolja čim stigne u Spartu, time mu, kako se čini, zagonetno naviještajući njegovu skoru smrt. U svakom slučaju, o tome izvješćuju mnogi pisci.

7. Kimon pak, pošto su mu se sad pridružili saveznici, otplovi na čelu vojske u Trakiju[14] jer je doznao da ugledni Perzijanci, rođaci kraljevi, držeći u vlasti grad Ejon koji leži na rijeci Strimonu, uznemiruju okolne Helene. Najprije, stoga, pobijedi same Perzijance u bitki i zatvori ih u grad; zatim Tračane onkraj Strimona, odakle je Perzijancima pristizalo žito, protjera s njihova sjedišta i stavi čitavu zemlju pod stražu te dovede opsjednute u takvu stisku da je kraljev vojskovođa Buto, očajavši o svom položaju, potpalio grad i zaglavio u njemu zajedno s prijateljima i blagom. Tako Kimon, zauzevši grad, ne steče time nikakve druge spomena vrijedne koristi – jer najveći mu je dio izgorio zajedno s barbarima – nego zemlju, koja je bila izvanredno plodna i lijepa, prepusti Atenjanima da je nasele. Nato mu narod dopusti da posveti kamene Hermove stupiće[15] na prvome od kojih bilo je napisano:

Junačka srca bijáhu i oni što nekada medske
Sinove, Ejon gdje bje, Strimona okolo tok,
Napavši žestokom gladu i groznijem Aresom bogom,
Prvi dušmana tih otkriše beznadni jad;[16]

na drugome:

Vođama za dobročinstvo i za velika dobra
Daše Atenjani taj uzdarja dostojan dar.
Jače će, vidjevši to, i buduće potomstvo htjeti,
Braneći općeni spas, zaći u pogubni boj;[16]

a na trećem:

Negda iz ovog grada s Atreja sin'ma Menèstej
Ljude povede u svêt trojanske zaravni kraj;
Za nj reče Homer da među Danajcima oklopa čvrsta
Čete je bolje od svih svrstati znao za boj.
Zato je dolično posve Atenjani ime da nose.
Svrstaváča za rat i za muževan čin.[17]

8. Premda ti natpisi nigdje ne spominju Kimonovo ime, po mišljenju njegovih suvremenika oni su za nj značili izvanrednu počast. Jer takvo

nešto nisu postigli ni Temistoklo ni Miltijad, nego, kad je ovaj tražio samo vijenac od maslinovih grančica, Sofan Dekelejanin, ustavši posred skupštine, prosvjedovao je riječima koje nisu bile bez gorčine, ali su se tada narodu svidjele: »Kad sam, Miltijade, izvojštiš pobjedu nad barbarima«, reče, »tada traži i da se tebi samome iskazuje počast.« Pa što su onda Atenjani pokazali toliko oduševljenje Kimonovim uspjehom? Možda je razlog bio u tome što su pod drugim vojskovođama odbijali od sebe neprijatelje tek da se obrane od kakve nesreće, ali kad ih je on vodio, uzmogli su čak činiti štetu neprijateljima prenijevši rat k njima i stekli novu zemlju naselivši ne samo sam Ejon nego i Amfipol.

Naselili su i Skir[18] pošto ga je Kimon osvojio a povod je bio ovaj. Otok su nastanjivali Dolopljani, ali su bili slabi obrađivači zemlje; kako su se zato od davnine bavili gusarenjem na otvorenome moru, na kraju nisu se ustezali od robljenja čak i onih koji su dolazili u njihove luke i održavali s njima poslovne dodire pa su tako neke tesalske trgovce koji su se usidrili kod Ktesija opljačkali a onda strpali u zatvor. Kad su ti ljudi, umakavši iz uza, ishodili pred amfiktionijskom skupštinom osudu njihova grada, kako skirski narod nije bio voljan da sudjeluje u plaćanju izrečene novčane kazne, nego je tražio da opljačkana dobra vrate oni koji su ih posjedovali, ovi, uplašivši se, poslaše Kimonu pismo pozivajući ga da dođe s brodovljem da zauzme njihov grad koji će mu oni predati. Domogavši se na taj način otoka, Kimon Dolopljane istjera a Egejsko more učini slobodnim. Doznavši pak da je drevni Tezej, sin Egejev, kao prognanik iz Atene došao u Skir a da ga je ondje kralj Likomed iz straha na prijevaru ubio, uznastoja pronaći njegov grob. Postojalo je, naime, proroštvo koje je naređivalo Atenjanima da Tezejeve ostatke dopreme natrag u svoj grad i da ga dolično štuju kao heroja, ali oni nisu znali gdje on leži pokopan a Skirani nisu htjeli priznati istinitost te priče niti su dopuštali da ga se traži. Davši se sad, međutim, na posao s velikim žarom, pošto je najzad otkrio ograđeno mjesto ukopa, Kimon položi njegove kosti na svoju vlastitu troveslarku koju velebno ukrasi pa heroja poslije gotovo četiri stotine[19] godina dovede natrag u rodni grad. To je i bio glavni razlog za prijaznost koju mu je narod iskazao.

No pohranili su u sjećanje njemu na spomen i njegovu odluku u natjecanju tragičkih pjesnika koja je postala glasovitom. Kad je Sofoklo, još mlad, prikazao po prvi put svoje drame,[20] arhont Apsenion, zbog žestoka razdora i neslaganja među gledaocima, ne dade iždrijebati suce natjecanja, nego, kad se Kimon s ostalim stratezima pojavio u kazalištu pa prinio bogu uobičajenu žrtvu ljevanicu, ne pusti ih otići, već ih prisili da polože zakletvu kao suci budući da ih je bilo deset, iz svakog plemena po jedan. Tako je to nadmetanje, već i zbog ugleda sudaca, bilo življe nego inače. A kad je Sofoklo odnio pobjedu, pripovijeda se da je Eshil, veoma rastužen i ogorčen time, ostao samo za kratko u Ateni a zatim otišao pun srdžbe na Siciliju gdje je i umro a pokopan je kod Gele.

9. Ijon veli da je, došavši kao sasvim mlado momče s Hija u Atenu, bio zajedno s Kimonom na večeri kod Laomedonta i da je poslije žrtve ljevanice Kimon, zamoljen da zapjeva, doista zapjevao veoma rado, našto

su ga nazočni pohvalili da je sposobniji od Temistokla; ovaj je, naime, kažu, rekao da pjevati i kitaru svirati nije naučio, ali da umije grad učiniti velikim i bogatim;[21] kad je potom, reče Ijon, razgovor skrenuo, kako je i prirodno uz piće, na Kimonove podvige i spominjahu se najznamenitiji, on je sam ispričao jednu svoju lukavštinu koju je smatrao najdovitljivijom. Jer kad su saveznici, zarobivši u Sestu i Bizantiju mnogo barbara, povjerili Kimonu da podijeli ratni plijen a on stavio na jednu stranu same zarobljenike a na drugu bogati nakit što su ga nosili na sebi, optuživahu ga da je dioba nepravična. Ali on ih pozove neka odaberu jedan od dijelova a Atenjani će biti zadovoljni onim koji oni ostave. Po savjetu Samljanina Herofita neka radije izaberu perzijsko blago nego same Perzijance, reče, oni uzeše nakit a Atenjanima ostaviše zarobljenike. I u tom je času Kimon, dakako, odlazio praćen podsmijehom zbog svoje podjele jer su saveznici nosili sa sobom zlatne narukvice, grivne, ogrlice, perzijske haljine i grimiznu odjeću, dok su Atenjani dobili gola tijela, loše izvježbana za rad. Ali su malo kasnije prijatelji i rođaci zarobljenika, silazeći iz Frigije i Lidije, otkupljivali za velik novac svakoga od njih tako da je Kimon došao do sredstava za četveromjesečno uzdržavanje svog brodovlja a k tome preostalo je nemalo zlata od otkupnine gradu.

10. Kako je već bio imućan, Kimon je sredstva za koja se smatralo da ih je časno stekao od neprijatelja još časnije trošio na svoje sugrađane. Uklonio je, naime, ograde sa svojih polja da i stranci i građani u slučaju potrebe mogu bez straha uzimati plodine i svakog je dana kod svoje kuće priređivao večeru, doduše jednostavnu ali dovoljnu za mnogo ljudi, na koju je mogao doći svaki siromah koji je to želio i bez truda je imao prehranu tako da mu je ostajalo vremena da se posvećuje isključivo državnim poslovima. Ali, kako tvrdi Aristotel,[22] nije on pripremao besplatan obrok za sve Atenjane, nego samo za one pripadnike svoje općine Lakije koji su to željeli. Pri izlascima obično su ga pratili mladići u bijeloj odjeći, od kojih je svaki, ako bi Kimona susreo koji stariji građanin loše odjeven, zamjenjivao s njime odijelo;[23] i taj je postupak ostavljao dubok dojam. Ti su isti mladići nosili sa sobom i znatne iznose novca pa su, pristupajući odličnijim siromasima na trgu, šutke im turali u ruku sitniš. Čini se da na to nišani i komički pjesnik Kratin u ovim stihovima:

I ja, Metrobije pisar, nadao sam se
S božanskim mužom, najgostoljubivijim,
U svemu najboljim od svih Helena baš,
U vedroj starosti se gosteć' s Kimonom,
Ostatak v'jeka skupa provesti. Al' on,
Ostaviv mene, ode ranije.[24]

I nadalje, Gorgija Leontinac veli da je Kimon stjecao novac da ga troši a trošio ga da mu za to iskazuju počasti, dok Kritija, jedan od tridesetorice tirana, u svojim elegijama priželjkuje

Bogatstvo Skopada,[25] *velikodušnost Kimona*
i pobjede Lakedemonjanina Arkesilaja.[26]

Pa ipak, znamo bar za Spartanca Lihu da je postao glasovit među Helenima ni iz kojeg drugog razloga nego zato što je ugošćivao strance za svetkovine gimnopedija; ali Kimonova je širokogrudnost nadmašila čak i tradicionalnu gostoljubivost i prijaznost Atenjana. Jer oni su – a time im se grad s pravom ponosi – proširili među Helene uzgajanje usjeva[27] i izvorskih voda[28]... i poučili[29] ljude koji nisu poznavali umijeće paljenja vatre, dok je on, učinivši svoju kuću zajedničkim hranilištem[30] za sugrađane i dopuštajući strancima da na njegovu imanju uzabiru i uživaju najprobranije zrele plodove i sve dobro što proizvode godišnja doba, na neki način opet vratio u život legendarno zajedništvo dobara Kronova doba. Klevete onih koji su govorili da je to ulagivanje svjetini i demagogija pobijedilo je njegovo političko opredjeljenje koje je bilo aristokratsko i u lakonskom duhu, jer se zajedno s Aristidom čak suprotstavljao Temistoklu, kad je ovaj mimo potrebe uzdizao demokraciju, i sukobio se kasnije s Efijaltom zato što je ovaj, da ugodi narodu, pokušao razvlastiti areopaško vijeće, a premda je vidio da se svi osim Aristida i Efijalta pretrpavaju primanjima iz državne blagajne, ostao je u svom političkom djelovanju sve do kraja nepodmićen i netaknut mitom obavljajući sve svoje dužnosti bez naknade i neokaljano.

Pripovijeda se bar da je neki Resak, barbarin koji se odmetnuo od kralja, došao s mnogo novaca u Atenu i da je, kad su ga denuncijanti htjeli rastrgati, potražio utočište kod Kimona te da je uz njegova dvorišna vrata stavio dvije plitice napunivši jednu srebrnim daricima a drugu zlatnima;[31] a Kimon, kad ih je ugledao, kažu, osmjehnuvši se, upitao je tog čovjeka da li mu je milije da u Kimonu ima najamnika ili prijatelja; kad je ovaj odgovorio: »Prijatelja«, on je, vele, rekao: »Pa dobro, otiđi onda i uzmi sa sobom taj novac; postavši ti prijateljem, poslužit ću se time kad mi bude trebalo.«

11. Budući da su saveznici plaćali svoje novčane doprinose, ali nisu dobavljali utvrđeni broj ljudi i brodova, nego su, kako su već bili siti vojevanja i nisu željeli rat, čeznuli za poljodjelstvom i mirnim životom čim su barbari otišli i nisu im više dosađivali, te niti su lađe opremali posadama niti odašiljali vojnike, ostali su ih atenski vojskovođe nastojali prisiliti da to čine i, izvodeći ih za njihove propuste pred sud i kažnjavajući ih, činili svoju vlast neugodnom i mrskom, Kimon pak, idući kao strateg upravo suprotnim smjerom, nije ni prema jednome od Helena primjenjivao silu, nego je od onih koji nisu htjeli služiti u vojsci uzimao novce i prazne lađe i tako puštao da se oni, dajući se hvatati na meku uživanja u miru, bave svojim privatnim poslovima postajući pod utjecajem nerazborite raskoši od ratnika za rat nesposobni ratari i trgovci, a Atenjane je, ukrcavajući ih naizmjence u veliku broju na lađe i iznurujući ih vojevanjem, za kratko vrijeme plaćama i novcem saveznika učinio gospodarima onih koji su taj novac davali. Jer kako su se oni koji nisu imali nikakva vojničkog iskustva navikli da se plaše njih koji su neprestano plovili, stalno imali oružje u rukama i vojnički se obrazovali i vježbali i da im se dodvoravaju, neopazice su od saveznika postali podanici koji su plaćali danak.

12. Pa i samoga velikoga kralja nitko nije više od Kimona ponizio niti potisnuo njegov ponos. Nije ga, naime, pustio da se mirno udalji iz Helade, nego, slijedeći ga u stopu, prije nego što su barbari stali i odahnuli, sad je pustošio i pokoravao njihove zemlje, sad ih je navodio da se odmetnu i priđu na stranu Helena tako da je Azija od Jonije sve do Pamfilije bila posvema očišćena od perzijskog oružja. Doznavši da kraljevi vojskovođe s velikom vojskom i brojnim lađama vrebaju kod Pamfilije i hoteći im strahom učiniti more ovkraj Helidonskih[32] otoka posve nedostupnim i nepristupačnim, zaplovi[33] brzo od Knida i Triopija[34] s dvjesto troveslarki koje je još od sama početka Temistoklo izvrsno sagradio u pogledu brzine i lakoće manevriranja a on ih je sada učinio širima i povezao palube mostovima da bi ih brojni teško naoružani pješaci učinili djelotvornijim pri napadu na neprijatelje. Doplovivši do grada Faselićana, koji su bili Heleni ali nisu htjeli primiti njegovo brodovlje niti se odmetnuti od kralja, stane im pustošiti zemlju i udarati na gradske zidove. No Hijani, koji su činili dio njegove mornarice a od davnine su bili u prijateljskim odnosima s Faselićanima, nastojali su ublažiti Kimonovu srdžbu a istovremeno su, prebacujući preko njihovih zidina papiriće pričvršćene o strelice, javljali Faselićanima o uspjehu. Najzad se Kimon izmiri s njima uz uvjet da plate deset talenata pa da pođu zajedno s njime na vojnu protiv barbara.

Efor tvrdi da je Titraust zapovijedao kraljevskim lađama a Ferendat kopnenom vojskom, Kalisten pak da je Ariomanda, sin Gobrijin, koji je bio vrhovni zapovjednik svih perzijskih oružanih sila, bio s brodovima usidren kod Eurimedonta a nije mu se nimalo žurilo zametati boj s Helenima, nego je čekao osamdeset feničkih lađa koje su plovile s Kipra. Želeći predusresti njihov dolazak, Kimon isplovi spreman da iznudi bitku ako je Perzijanci ne prihvate dobrovoljno. Isprva ovi se zavukoše u rijeku da ne budu prisiljeni na bitku, ali kad su ih Atenjani i ondje napadali, izvezu se protiv njih sa šest stotina brodova, kako izvješćuje Fanodem a s tristo pedeset prema Eforu. Bilo kako bilo, na moru ne uradiše ništa dostojno tolike pomorske sile, nego se smjesta okretahu prema kopnu gdje su oni sprijeda žurno napuštali brodove i tražili zaklon u redovima suhozemne vojske koja je bila svrstana u blizini, dok su oni koje su Heleni dostizali bili uništavani zajedno sa svojim lađama. A po tome je vidljivo da je broj momčadi opremljenih barbarskih lađa bio veoma velik jer premda ih je, prirodno, mnogo umaklo a mnogo bilo smrskano, ipak su ih Atenjani zaplijenili dvije stotine.

13. Kad su neprijateljske suhozemne trupe stale prijeteći nastupati prema moru, Kimonu se činilo preteškim pothvatom forsirati iskrcavanje i povesti izmorene Helene protiv svježih i mnogostruko brojnijih neprijatelja, ali ipak, videći da su poneseni osjećajem snage i samosvijećšu zbog pobjede te željni da pođu u susret barbarima, stade iskrcavati svoju tešku pješadiju još zagrijanu od pomorske bitke, koja je polaziła u napad uz viku i trkom. Kako su ih Perzijanci dočekali čvrsto i dično se oduprli njihovu jurišu, nastade žestok boj; i od Atenjana padoše valjani muževi, ugledom prvi i odlični. Ali poslije duge borbe natjeraše barbare u bijeg

uz silan pokolj a zatim zarobljavahu i njih same i njihove šatore prepune svakovrsna blaga.

No Kimon, premda je kao izvrstan atlet u jednom danu postigao dvije bojne nagrade i bitkom na suhu nadmašio onu kod Salamine a pomorskom onu kod Plateje, dao se u nadmetanje s tim pobjedama i, doznavši da je osamdeset feničkih troveslarki, koje su zakasnile u bitku, pristalo kod Hidre,[35] zaplovi svom brzinom onamo dok još njihovi zapovjednici ništa pouzdano nisu znali o glavnini vojske, nego su još bili puni sumnjičave napetosti; to više uspaničeni njegovim napadajem, izgubiše sve lađe a zajedno s njima stradala je i većina ljudi. Taj je uspjeh do te mjere slomio kraljev ponos da je sklopio onaj znameniti mir kojim je bilo utvrđeno da se on uvijek mora držati na odstojanju od jednodnevna puta konjem od helenskoga mora[36] i da ne smije ploviti ratnim, mjedenokljunim brodom zapadno od Kijanejskih i Helidonskih[37] otoka.

Pa ipak, Kalisten tvrdi da barbarin nije ugovorio tako nešto, nego da to stvarno nije radio iz straha uslijed onog poraza i da je tako daleko odstupio od Helade da Periklo s pedeset lađa i Efijalt sa svega trideset, ploveći onkraj Helidonskih otoka, nisu naišli ni na kakvo plovilo barbara. S druge strane, među tekstove skupštinskih odluka što ih je skupio Krater uvršten je na odgovarajućem mjestu prijepis tog ugovora kakav je on morao biti. Vele da su Atenjani tom prigodom također podigli žrtvenik Miru i da su iskazali osobite počasti Kaliji koji je kao poslanik pregovarao o miru.

Prodajom u ratu zarobljena plijena bilo je narodu omogućeno da zadovolji i razne druge financijske potrebe a napose je izgradio južni zid oko Akropole obilnim sredstvima stečenima na toj vojni. Pripovijeda se također, premda je izgradnja dugih zidova koje zovu »nogama« bila kasnije dovršena, da im je prvi temelj ondje gdje je radove ometalo močvarno i vodom otežalo zemljište čvrsto udario Kimon koji je velikim količinama šljunka i teškim kamenjem zasuo močvare a novac za to sam je pribavljao i davao. Prvi je grad ukrasio sastajalištima namijenjenima zanimanjima otmjenim i slobodoumnim, kako su ih nazivali, a ta su mjesta malo poslije postala izvanredno omiljena; na trgu je posadio platane a Akademiju je od bezvodna i suha mjesta pretvorio u dobro natapan lug snabdjeven čistim trkaćim stazama i sjenovitim šetalištima.

14. Budući da neki od Perzijanaca nisu htjeli ostaviti Herzonez, nego su i Tračane odozgo pozivali u pomoć preziruć Kimona koji je isplovio iz Atene sa sasvim malim brojem troveslarki,[38] krenuvši na njih sa svoje četiri lađe, zaplijeni njihovih trinaest pa, istjeravši Perzijance i svladavši Tračane, učini čitav Herzonez posjedom svoga grada. Pobijedivši potom u pomorskoj bitki Tašane koji su se odmetnuli od Atenjana,[39] zaplijeni trideset i tri njihova broda, grad im opsadom prinudi na predaju, stekne Atenjanima zlatne rudnike na kopnu nasuprot Tasu i osvoji područje što su ga ondje Tašani imali pod vlašću.

Budući da mu se, kako se činilo, pružila mogućnost da odande lako napadne Makedoniju i da joj otkine znatan dio zemlje a on to ne htjede, navuče na se optužbu da se na to dao nagovoriti mitom kralja Aleksandra

i potpade pod sudsko gonjenje pošto se njegovi neprijatelji udružiše protiv njega.[40] U svojoj obrani pred sucima on reče da nije državni gostoprimac[41] bogatih stranaca poput Jonjana ili Tesalaca kao što su to drugi koji preuzimaju tu službu da bi im se ovi ulagivali i da bi oni od njih primali novac, nego Lakedemonjana čiju trijeznu jednostavnost on s ljubavlju nasljeduje ne cijeneći nikakvo bogatstvo koliko nju, nego uljepšavajući grad bogatstvom što ga stječe od neprijatelja. Spomenuvši to znamenito suđenje, Stesimbrot tvrdi da je Elpinika došla s molbom za Kimona Periklu na vrata (on je, naime, bio najžešći od njegovih tužitelja) a da je on, nasmiješivši se, rekao: »Stara si, Elpiniko, stara da se miješaš u tako zamašne stvari.« Ali na sudskoj se raspravi, veli Stesimbrot, pokazao veoma popustljivim prema Kimonu i samo je jednom ustao zastupajući optužbu kao da hoće svoju dužnost formalno ispuniti.

15. Na tom je, dakle, suđenju, Kimon bio oslobođen; i u svom daljnjem političkom djelovanju, koliko je bio nazočan u Ateni, susprezao je i obuzdavao narod koji je udarao na aristokrate i vukao k sebi svu vlast i utjecaj; ali kad je ponovno isplovio na vojnu,[42] mnoštvo, posve prepušteno svojoj samovolji i razrušivši postojeći politički poredak i djedovske zasade kojih su se ranije pridržavali, pod Efijaltovim vodstvom oduzeše areopaškom vijeću svu sudbenu nadležnost osim u malom broju slučajeva i, učinivši sebe gospodarima sudnice, vrgoše grad u neograničenu demokraciju pri čemu je sad i Periklo bio čovjek od vlasti i držao je stranu puka. To je i bio razlog što je Kimon, kad se vratio, bio ogorčen gaženjem ugleda areopaškog vijeća te mu nastojao vratiti njegova pravosudna ovlaštenja i oživjeti aristokratski poredak Klistenovih vremena, našto su se oni združivali u povici na nj i huškali narod protiv njega ponavljajući stare klevete u vezi s njegovom sestrom i predbacujući mu zbog simpatija prema Sparti. Na to ciljaju i općepoznati Eupolidovi[43] stihovi o Kimonu da on

Loš ne bje, al' pijanac i pun nemara;
I gdjekad spavao bi u Lakedemonu
A Elpiniku svoju samu bi ostavljao.

Ali ako je on, nemaran i sklon opijanju, osvojio tolike gradove i postigao tolike pobjede, jasno je da ga, da je bio trijezan i savjestan, nijedan od Helena ni prije ni poslije ne bi nadmašio uspjesima.

16. Bio je, međutim, doista od početka lakonoljubac; čak je jednome od dvojice sinova blizanaca dao ime Lakedemonije a drugome Elej,[44] a rodila mu ih je, kako izvješćuje Stesimbrot, neka žena iz Klitora;[45] zbog toga im je, veli, Periklo često predbacivao majčino porijeklo. Ali putopisac Diodor[46] tvrdi da je i njih i trećega od Kimonovih sinova, Tesala, rodila Isodika, kći Megaklova sina Euriptolema. Utjecaj Kimonov porastao je zaslugom Lakedemonjana koji su već bili na ratnoj nozi s Temistoklom i zato su željeli da Kimon, premda mlad, ima više autoriteta i moći u Ateni. Atenjani su to isprva gledali sa zadovoljstvom jer su izvlačili nemale koristi iz blagonaklonosti Spartanaca prema njemu; jer u početku, dok je

snaga Atene rasla i oni bili zaokupljeni sklapanjem savezničkih veza, Spartance to nije nimalo smetalo budući da su toliko poštovali i voljeli Kimona.[46a] Posredovao je, naime, u najvećem broju međuhelenskih sporova ophodeći se blago sa saveznicima a ljubežljivo s Lakedemonjanima. Ali kasnije, kad su postali moćniji i vidjeli da je Kimon i dalje jako privržen Lakedemonjanima, bili su zlovoljni zbog toga. Jer on je i sam, svakom zgodom pred Atenjanima veličajući Lakedemon i, osobito, kad bi ga prilike navele da ih kudi ili potiče, kako veli Stesimbrot, običavao govoriti: »Ali Lakedemonjani baš nisu takvi.« Time je na sebe navlačio zlonamjernost i omrazu svojih sugrađana.

Bilo kako bilo, najteža je osvada protiv njega potekla iz sljedećeg povoda. Kad je Arhidam, sin Zeuksidamov, četvrtu godinu kraljevao u Sparti,[47] najjači potres od sviju što se pamte učinio je da je zemlja Lakedemonjana utonula u mnoge raspukline i tako potresao Tajget da su mu se mnogi vrhunci otkinuli a sam je grad sav bio srušen osim pet kuća, jer je ostale razvalio potres.

Dok su odrasli mladi ljudi i momčići zajedno vježbali u unutrašnjosti trijema, pripovijeda se da se malo prije potresa pojavio zec i da su momčići, onako namazani uljem kakvi su već bili, za zabavu istrčali i pognali ga, a na mlade je ljude, koji su ostali, palo vježbalište i svi su zajedno zaglavili. Njihov grob sve do današnjega dana nazivaju Potresištem.

Razabravši po nastaloj opasnosti onu koja je prijetila i videći da građani nastoje iz kuća spasavati najvrednije predmete, Arhidam naredi da se trubom daje znak da neprijatelji napadaju da bi se žitelji što brže s oružjem okupili oko njega. I to je bilo jedino što je u onom kritičnom trenutku spasilo Spartu. Jer državni su robovi trkom sa sviju strana dolazili s polja da unište preživjele Spartance. Ali našavši ih naoružane i svrstane za boj, povukoše se u svoje gradove i započeše otvoren rat nagovorivši nemalo perijeka[48] na isto a k tome se i Mesenjani pridružiše napadu na Spartance.

Lakedemonjani stoga pošalju Periklidu u Atenu moleći pomoć a Aristofan ga prikazuje u jednoj komediji[49] kako »sjedeći uza žrtvenik, blijed u licu, u grimiznoj haljini, moljaka da pošalju vojsku.« Kad se Efijalt protivio i zaklinjao Atenjane neka ne priskaču u pomoć i ne obnavljaju grada takmaca, nego neka puštaju oholost Sparte da leži pogažena na zemlji, Kritija veli da je Kimon, zapostavivši povećanje moći svoje domovine u korist probitka Lakedemonjana, nagovorio narod da krene u pomoć s velikim brojem teško naoružanih pješaka. A Ijon čak spominje i izraz kojim je on najviše dirnuo Atenjane pozivajući ih da ne dopuste da Helada ohromi niti da njihov grad izgubi svog parnjaka u jarmu.[50]

17. Kad se, pomogavši Lakedemonjanima, vraćao s vojskom kroz Korint, predbacivao mu je Lahart[51] što se nije obratio građanima prije nego je uveo vojsku u njihov grad: jer, reče, ako se pokuca na tuđa vrata, ne ulazi se prije nego kućedomaćin pozove. A Kimon odvrati: »Ali vi, Laharte, niste niti pokucali na vrata Kleonjana i Megarana, nego ste ih

razvalili kad ste s oružjem silom ušli smatrajući da jačemu sve treba da bude otvoreno.« Tako je Korinćaninu pokazivao svoju smionost kad je trebalo i prošao je sa svojim trupama.

Lakedemonjani još jednom pozvaše Atenjane protiv Mesenjana i državnih robova u Itomi, ali kad su došli, uplašivši se njihove odvažnosti i sjaja njihova oružja, poslaše ih jedine od svih saveznika natrag kao podstrekače nemira. Vrativši se bijesni, oni odmah stadoše otvoreno poduzimati neprijateljske mjere protiv simpatizera Sparte i, uhvativši se za beznačajnu izliku, poslaše Kimona ostrakizmom u izgnanstvo na deset godina;[52] toliko je, naime, vremena bilo određeno za sve slučajeve progonstva ostrakizmom.

Kad su se u međuvremenu Lakedemonjani, oslobodivši Delfe od Fočana, na povratku utaborili u Tanagri,[53] Atenjani im pođoše ususret da riješe stvar bitkom a Kimon u oružju dođe u redove svog lakejskog plemena sa žarkom željom da zajedno sa sugrađanima odbija Lakedemonjane. Ali vijeće pet stotina, doznavši za to i uplašivši se, budući da su Kimonovi neprijatelji vikali protiv njega da hoće izazvati smutnju u bojnim redovima i povesti Lakedemonjane protiv svoga grada, zabrani stratezima da prime tog čovjeka. I on ode zamolivši Eutipa iz općine Anaflista i ostale svoje drugove koji su bili najvećma osumnjičeni zbog simpatija prema Sparti, neka se krepko pobiju s neprijateljima i pred sugrađanima činom sa sebe speru optužbu. A oni, uzevši njegovu bojnu opremu, staviše je u sredinu svoje jedinice; i njih stotinu, ostavši jedni s drugima zajedno na okupu, junački padoše ostavivši za sobom kod Atenjana veliko žaljenje i kajanje zbog nepravedne optužbe kojoj su bili žrtvom. Stoga ne ustrajaše dugo u svojoj zlovolji protiv Kimona djelomice zato što su se, kao što je prirodno, sjećali dobara što im ih je učinio a dijelom zato što su mu pogodovale prilike. Pobijeđeni, naime, kod Tanagre u velikoj bitki i očekujući sljedećeg proljeća dolazak vojske Peloponežana, pozvaše Kimona natrag iz progonstva; i on se vrati pri čemu je prijedlog za takav skupštinski zaključak podnio Periklo. Tako su u to vrijeme razmirice bile čisto političke, dok su osobna čuvstva bila suzdržana i lako su se dala dovesti u sklad s općom dobrobiti a častoljublje, taj gospodar sviju strasti, ustupalo je pred probitkom domovine.

18. Odmah, međutim, čim se vratio, Kimon je učinio kraj ratu i izmirio oba grada; i pošto je bio sklopljen mir,[54] videći da Atenjani nisu u stanju mirovati nego su željni kretanja i uvećavanja svoje sile ratnim pohodima, da ne dosađuju Helenima i, vrteći se velikim brodovljem oko otoka i Peloponeza, ne navuku na grad optužbe zbog bratoubilačkog rata te ne budu povod žalbama saveznika, ukrca momčad u dvije stotine troveslarki da s njima ponovno zavojšti na Egipat i Kipar hoteći uvježbavati Atenjane bojevima s barbarima a ujedno im davati priliku da se časno obogaćuju dopremajući u Heladu bogatstvo svojih prirodnih neprijatelja.

Kad je već sve bilo pripremljeno i vojska samo što se nije ukrcala na

brodove, Kimon usni san. Činilo mu se da na nj laje bijesna kuja a da, izmiješano s lajanjem, progovara ljudskim glasom rekavši mu:

Idi! Jer prijatelj bit ćeš i meni i štenadi mojoj. Pri tako teško protumačivu viđenju, Astifil iz Posidonije, čovjek vješt gatanju i prisan prijatelj Kimonu, objasni mu to ovako: pas je neprijatelj čovjeku na kojeg laje; neprijatelju nije moguće većma postati prijateljem nego umrijevši; a mješavina glasova naznačuje da je neprijatelj Međanin; jer medska je vojska mješavina Helena i barbara. Kad je poslije tog priviđenja Kimon prinio žrtvu Dionisu, gatar je rasjekao žrtvenu životinju a brojni mravi, uzimajući krv koja se već zgrušnjavala, pomalo su je nosili Kimonu i oblagali njegov nožni palac a da on to dugo vremena nije primjećivao. Baš nekako kad je Kimon opazio što oni rade, došao je žrec pokazujući mu jetru žrtvene životinje, koja nije imala glave.[55]

Ali kako se nije mogao ukloniti vojni, on isplovi i posla šezdeset lađa u Egipat a s ostalima je opet[56]... plovio. I pobijedivši u pomorskoj bitki kraljevsko brodovlje sastavljeno od feničkih i kiličkih brodova, predobijao je unaokolo gradove i vrebao na prilike u Egiptu smjerajući na ništa manje nego rušenje cjelokupna kraljeva vrhovništva pogotovo zato što je doznao da je među barbarima velika moć i utjecaj Temistokla koji je kralju obećao da će preuzeti zapovjedništvo kad on obnovi rat s Helenima. Pripovijeda se, međutim, da je Temistoklo, digavši ruke od helenskih poslova ne najmanje zato što je bio uvjeren da ne bi mogao nadvisiti Kimona dobrom srećom i hrabrošću, sam sebi oduzeo život.[57] Kimon je pak, nošen planovima o velikim bojevima i držeći brodovlje na okupu kod Kipra, poslao ljude u Amonovo proročište[58] da dobiju od boga odgovor na neko tajno pitanje; nitko, naime, ne zna točan cilj njihova slanja a ni bog im ne dade odgovora, nego, čim su mu se približili, zapovijedi onima koji su došli da ga pitaju neka otiđu: jer sam je Kimon, reče, već kod njega. Čuvši to, donosioci pitanja spustiše se k moru; a kad su došli u helenski tabor koji je tada bio u Egiptu, doznaše da je Kimon umro; i brojeći unatrag dane do časa kad su dobili poruku od boga, razabraše da im je proročište zagonetno dalo naslutiti smrt toga čovjeka rekavši da je on već kod bogova.

19. Kimon je umro za opsade Kitija[59] od bolesti, kako kaže većina;[60] neki pak tvrde da je to bilo od rane što ju je zadobio za borbe s barbarima. Na samrti zapovijedio je onima oko sebe da odmah otplove zatajivši njegovu smrt. I slučilo se da su se vratili a da nitko niti od neprijatelja niti od saveznika nije ništa opazio, pod zapovjedništvom Kimona, kako veli Fanodem, koji je bio već trideset dana mrtav.

Poslije njegove smrti niti jedan helenski vojskovođa nije više protiv barbara izveo nikakav sjajan pothvat, nego, davši se okrenuti od demagoga i smutljivaca jedni protiv drugih a da nitko nije pružio posredničke ruke između njih, sudarili su se ratom omogućivši tako oduška kraljevoj stvari a dovevši do neopisive propasti helensku moć. Tek dugo vremena poslije toga Agesilaj, ponijevši oružje u Aziju, poveo je kratak rat[61] s kraljevim vojskovođama u primorju; ali ne uradivši ništa niti sjajno niti veliko, opet odvučeni helenskim razdorima i nemirima, otiđoše ostavivši posred

savezničkih i prijateljskih gradova perzijske skupljače poreza, dok za Kimonova zapovjedništva niti pismonoša niti konj njihov nije bio viđen unutar četiri stotine stadija udaljenosti od mora.

Da su njegovi ostaci bili otpremljeni u Atiku posvjedočuju sve do danas nadgrobni spomenici nazivani Kimonovima; ali i Kitijci časte nekakav grob Kimonov, kako veli retor Nausikrat, jer im je za pošasti i nerodice bog naložio neka ne zanemaruju Kimona, nego neka ga štuju i časte počasnim darovima kao više biće. Takav je bio helenski vojskovođa.

Bilješke

[1] Njegovih potomaka, ne doseljenika.
[2] Medske navale jesu grčko-perzijski ratovi 490. i 480/479. Bojevi s Galima zacijelo su se odigrali za upada Gala 278. kad su oni pošli na Delfe.
[3] Kohorta je deseti dio legije a snaga joj je bila obično 400 do 420 momaka.
[4] To je, dakako, Heroneja, Plutarhov zavičaj.
[5] God. 74?
[6] Vidi Tukidid 4, 105.
[7] Zbog neuspješne vojne protiv otoka Para. Optužili su ga da je bio podmićen.
[8] Ime je dobio po slikarijama na njegovim zidovima. Autor im je bio Polignot. Trijem je bio u sastavu palače arhonta kralja, po činu drugoga između devetorice arhonata, čije su funkcije bile uglavnom vjerske naravi.
[9] Kći Prijama i Hekabe. Poslije osvojenja Troje bacila se u smrt s jedne stijene da izbjegne ropstvu.
[10] Elegijski dvostih.
[11] Po atičkom je pravu bio dopušten brak s polusestrom po ocu pa je Plutarhova tvrdnja dosta vjerojatna.
[12] Kod Salamine 480.
[13] Vrhovni vojni dostojanstvenik u Ateni. Bila su desetorica. Taj je pohod bio god. 478/477.
[14] God. 476/475.
[15] Četverouglasti kameni stupići s Hermovom glavom na vrhu. Postavljali su ih pred kuće i hramove kao ukras ulici i o njih vezivali konje.
[16] Elegijski distisi.
[17] Elegijski distisi. Usporedi i Ilijadu 2, 552–554.
[18] Otok istočno od Eubeje.
[19] Tezeja je predaja stavljala u godinu 1300. Zato neki ovdje čitaju: »osam stotina«.
[20] Bilo je to nadmetanje god. 468. U nagrađenoj trilogiji bio je, koliko znamo, i izgubljeni *Triptolem*.
[21] Vidi *Temistoklo* 2.
[22] *Atenski ustav* 27.
[23] To je bilo moguće jer antička odjeća nije bila krojena niti šivana po mjeri nego se samo ogrtala.
[24] Kratin je komediograf stare atičke komedije, poznat po žučnim političkim napadima. Djela su mu izgubljena. Citirani je odlomak u jampskim trimetrima.
[25] Bogata i ugledna obitelj u Tesaliji.
[26] Elegijski distih. Prijevod je u prozi.
[27] Po predaji, božica usjeva Demetra (ime znači možda »Mati Zemlja«) poslala je Triptolema iz Eleusine na zmajskim kolima da po Grčkoj uči ljude ratarskom umijeću. Eleusina je gradić u Atici poznat po misterijima Demetre i njezine kćeri Kore (Perzefone).
[28] Praznina u tekstu izvornika.
[29] Neki čitaju: »pokazali ljudima«.
[30] Pritanejem. To je bila uredska zgrada pritana, izvršne vlasti u Ateni, gdje su se zajedno s njima na državni trošak hranili zaslužni građani Atene (npr. slavodobitnici na atletskim igrama).
[31] Zlatni darik, nazvan po kralju Dariju koji ga je prvi kovao, vrijedio je 20 drahmi.
[32] Doslovno: »Lastavičji«. To je pet malih otoka istočno od Roda uz obalu Likije.

[33] Oko god. 467.
[34] Knid je maloazijski grad a Triopija rt u Kariji.
[35] Nije poznato mjesto tog imena. Najvjerojatnija je popravka Syedra (Sijedra).
[36] Egejskoga.
[37] Time mu je bilo zabranjeno ući u Egejsko more iz Ponta Euksina (Crnog mora) i u Sredozemno more pamfilskim ili sirijskim: Kijanejski otoci dvije su male stijene na ulazu u Pont, jedna uz evropsko kopno kod Bizantija a druga uz azijsko kod Halkedona, razdvojene uskim trakom mora širine oko 20 stadija (3,5 km).
[38] God. 466.
[39] Stanovnici otoka Tasa pobunili su se god. 465.
[40] God. 463.
[41] Grčki je naziv proksen a odgovarao je uglavnom današnjem konzulu.
[42] God. 462. Vidi glavu 17.
[43] Eupolid (ili Eupolis) pjesnik je stare atičke komedije. Djela su mu izgubljena. Slijedeći fragment je u jampskim trimetrima.
[44] Po Elidi, gradu i pokrajini na Peloponezu.
[45] Iz arkadskog grada Klitora.
[46] Geograf čija su djela izgubljena.
[46a] Ovo je mjesto nejasno. Drugi prevode: »nije ih (Atenjane) smetalo što se Kimonu iskazuje počast i naklonost«.
[47] God. 464. U rukopisima stoji nemoguće »četrnaestu«.
[48] Osobno slobodni ali politički bespravni stanovnici okolnih gradova Lakonije (osim Sparte).
[49] *Lisistrata* 1137 i dalje.
[50] Želio je održati u Grčkoj ravnotežu sila.
[51] Gradski glavar.
[52] God. 461.
[53] God. 457.
[54] God. 450.
[55] Veliki režanj uz dijafragmu. Mesari još danas u Rimu nazivaju taj dio *capo del fegato*. Očigledno ta tradicija seže do u antiku. To je bio veoma nepovoljan znak.
[56] Ili je tu praznina ili je tekst iskvaren.
[57] Vidi *Temistoklo* 31.
[58] U jednoj oazi u Libijskoj pustinji. To je proročište uživalo kod Grka velik autoritet. Oni su Amona izjednačivali sa Zeusom.
[59] Na Kipru.
[60] Vidi Tukidid 1, 112.
[61] God. 396–394.

LUKUL

(117–56. pr. n. e.)

1. Lukulu je djed bio bivši konzul a ujak Metel s pridjevkom Numidski, ali od roditelja otac mu je bio osuđen zbog pronevjere a mati Cecilija izišla je na zao glas da je živjela nemoralno. Sam pak Lukul još kao mlado momče, prije nego se prihvatio javnog djelovanja i natjecao za neku magistraturu, prvom je svojom zadaćom učinio da preda sudu tužitelja svog oca, Servilija Augura, uhvativši ga kako krši dužnosti svoje službe. Rimljani su taj potez ocijenili briljantnim i ta je parnica bila svima na ustima poput junačkog djela. I u drugim okolnostima, kad nije bilo posebna povoda, Rimljani su držali da tužilački posao nije nedostojan, ali su posebno bili željni vidjeti mlade ljude kako nasrću na zlotvore kao plemenita štenad na divlje zvijeri. Pa ipak, premda je taj sudski spor izazvao veliku uzrujanost tako da su neki bili čak ranjeni i zaglavili, Servilije bi riješen krivnje.

Lukul je bio izvježban da tečno govori oba jezika[1] tako da je i Sula, bilježeći svoja sjećanja, posvetio ih njemu kao čovjeku koji će bolje prosuditi i rasporediti povijesnu građu.[2] Njegov govornički stil nije, naime, bio samo poslovan i okretan kao što je kod drugih Forumom[3]

Ko tuna pogođena more burkao,[4]

dok je izvan Foruma bio

Uveo, mrtav od neotesanosti,

nego je Lukul još od mladih dana usvajao onu uglađenu kulturu koja se naziva slobodnjačkom a usmjerena je na lijepo. Postavši stariji, dopustio je svom umu, kao poslije mnogih bojeva, potpunu dokolicu i odmor uz filozofiju probudivši u njemu njegovu sklonost duhovnome razmatranju a suspregnuvši i ugušivši u pravi čas, poslije razmirice s Pompejem, svoje častoljublje. O njegovoj pak obrazovanosti pripovijeda se, osim onoga što sam spomenuo još i ovo: kao mlad čovjek, iz šale prihvatio je s odvjetnikom Hortenzijem[5] i povjesničarom Sisenom[6] okladu, koju je održao s najvećom ozbiljnošću, da obradi, prema ishodu ždrijebanja, u stihu ili prozi, na helenskom ili na latinskom marsički rat. I čini se da je ždrijeb ispao tako da to bude helenska proza; jer sačuvana je jedna helenska povijest marsičkog rata.

Dok za njegovu osjećajnu vezanost uz brata Marka ima mnogo dokaza, Rimljani najradije spominju onaj prvi. Premda je, naime, bio stariji od njega, ne ushtjede sam preuzeti magistraturu nego, sačekavši da

njegov brat napuni potrebnu dob, time steče naklonost naroda tako da je, iako izočan, zajedno s njime bio izabran za edila.[7]

2. Premda je za marsičkog rata[8] bio još mlad, pružio je mnoge dokaze hrabrosti i razboritosti, no Sula ga veza uza se više zbog njegove postojanosti i blagosti i od početka stalno ga je upotrebljavao za poslove od najvećeg značenja; takav je bio i upravljanje kovnicom novca. Jer većina novca u opticaju na Peloponezu za mitridatskog rata bila je iskovana pod njegovim nadzorom i po njemu je bio nazvan »lukulovcem« a održao se veoma dugo vremena jer su vojničke potrebe za rata učinile da je veoma brzo kolao. Potom, kad je u Ateni Sula bio gospodar na kopnu, ali su mu neprijatelji presijecali putove snabdijevanja morem svojom nadmoćnom pomorskom silom, odasla Lukula u Egipat i Libiju[9] da mu odande dovede brodove. Bila je najgora zima, ali Lukul, izlažući se opasnosti, isplovi s tri helenske lake gusarske brodice i s isto toliko velikih rodskih dvokrovki prema otvorenoj pučini i neprijateljskim lađama koje su posvuda krstarile u svojoj posvemašnjoj vlasti nad morem. Pa ipak, pristavši na Kreti, predobi na svoju stranu Krećane a također Kirenjane, zatekavši ih u neredima uslijed neprestanih tiranida i ratova, vrati mir i uspostavi opet njihovo ustavno uređenje podsjetivši grad na jednu Platonovu proročku izreku koju im je nekoć uputio. Kad su ga, naime, kako se čini, molili da im napiše zakone i da oblikuje njihovu demokraciju po obrascu nekog razboritog državnog uređenja, reče da je teško biti zakonodavac Kirenjanima kad su oni tako sretne sudbine. Ta ničim nije teže upravljati nego čovjekom za koga se čini da ga sreća prati niti je, opet, išto prijemljivije da prihvati autoritet od onoga koga je sudbina unizila. A to je i Kirenjane tada učinilo tako popustljivima prema Lukulu kao njihovu zakonodavcu.

Otplovivši odande u Egipat, izgubi većinu brodova kad su se pojavili gusari, a sam, spasivši se, uplovi u Aleksandriju uz sjajan doček. Sve mu, naime, egipatsko brodovlje dođe ususret kao što je bio običaj kad kralj dolazi, a bilo je blistavo iskićeno; i mladi je Ptolemej,[10] uz ostale zadivljujuće znake susretljivosti što mu ih je iskazivao, dao Lukulu smještaj i hranu u kraljevskome dvoru kamo još nikad nijedan strani vojskovođa nije bio uveden. Troškovi i izdaci što ih je kralj davao za njegov boravak nisu bili onoliki kolike su primali drugi nego u četverostruku iznosu od toga premda nije prihvatio ništa preko stvarnih potreba i nije uzeo nikakav dar iako mu ih je kralj poslao u vrijednosti od osamdeset talenata.[11] Pripovijeda se da nije niti pošao do Memfisa niti je htio posjetiti koje drugo od glasovitih čudesa Egipta; ta to može dokon gledalac koji putuje za razonodu a ne netko poput njega koji je ostavio svog vrhovnog zapovjednika gdje šatoruje pod vedrim nebom uz kruništa neprijateljskih bedema.

3. Kako je Ptolemej napustio savezništvo s Rimom pobojavši se ishoda rata, ali je Lukulu pribavio lađe za pratnju sve do Kipra a na polasku, srdačno ga grleći, htio ga obdariti skupocjenim smaragdom optočenim zlatom, isprva je Lukul otklanjao da to primi, no kad mu je kralj pokazao na njemu urezan svoj lik, ne usudi se ustrajati u odbijanju

da se ne bi izložio kakvoj njihovoj osveti na moru ako se pomisli da otplovljuje u potpunom neprijateljstvu prema kralju. Pošto je, skupivši za vrijeme plovidbe mnoštvo brodova iz primorskih gradova izuzimajući one koji su sudjelovali u zločinstvima gusara, prešao na Kipar, doznavši da neprijatelji vrebaju na nj u zasjedi kod rtova, izvuče sva plovila na suho i pisa gradovima radi zimovališta i opskrbe kao da će ondje čekati povoljnije godišnje doba. Ali onda, čim se ukazala povoljna prilika za plovidbu, iznenada spustivši lađe u more, isplovi i, ploveći danju spuštenih i smotanih jedara a noću pod punim jedrima, sretno stiže na Rod. Nakon što su mu Rođani pribavili još lađa, nagovori Košane[12] i Kniđane[13] da napuste kraljevu stvar pa se pridruže njegovu pohodu protiv Samljana. Sâm istjera s Hija kraljeve ljude[14] a Kolofonjane[15] oslobodi njihova tiranina Epigona koga uhiti.

Slučaj je htio da je u to vrijeme Mitridat već bio napustio Pergam[16] i bio potisnut u Pitanu.[17] Kako ga je ondje Fimbrija zatvarao s kopna i opsijedao, tražeći izlaz morem, skupljao je i pozivao k sebi sa svih strana svoje brodovlje izgubivši svaku nadu da se može ogledati i ratovati sa smionim i pobjedonosnim čovjekom kakav je bio Fimbrija. Kako je ovaj prozirao Mitridatovu namjeru a bio je bez mornarice, slao je k Lukulu moleći ga da dođe s brodovljem i surađuje u uništenju najneprijateljskijeg i najratobornijega od kraljeva da Rimljanima ne izmakne velika nagrada za kojom su išli uz cijenu tolikih bojeva i napora, sad kad im je Mitridat došao na dohvat ruke i upao u mreže a njegovim hvatanjem nitko ne bi požnjeo veću slavu od onoga koji mu je zapriječio bijeg i uhvatio ga kad je nastojao umaći; od Fimbrije potisnut s kopna a od Lukula zatvoren s mora, obojicu će okruniti uspjehom i mnogoopjevani Sulini sjajni uspjesi kod Orhomena i Heroneje[18] prestat će zanimati Rimljane. I ničega neumjesnog nije bilo u tim prijedlozima, već je svakome bilo jasno da bi, da je Lukul, koji nije bio daleko, tada poslušao Fimbriju pa doveo onamo svoje brodove i mornaricom zakrčio luku, bio kraj ratu i svijet bi se riješio nebrojenih nevolja. Ali bilo da je čuvanje Sulinih interesa stavljao iznad svakog osobnog ili javnog probitka, bilo da je u Fimbriji vidio zločinca koga je želja za vlašću nedavno navela na umorstvo čovjeka koji mu je bio prijatelj i pretpostavljeni,[19] bilo da je nekim božanskim usudom sam poštedio Mitridata i sačuvao ga sebi za protivnika, u svakom slučaju Lukul ne posluša Fimbriju, nego pusti Mitridata da isplovi i ismije Fimbrijinu vojsku, dok je sam najprije kod Lekta u Troadi potukao kraljevske lađe koje su se ondje pojavile, a onda opet, opazivši kod Teneda Neoptolema gdje čeka u zasjedi na nj s još većom pomorskom silom, zaplovi na nj ispred ostalih lađa na palubi rodske peteroveslarke kojom je zapovijedao Damagora, čovjek naklonjen Rimljanima i izvanredno iskusan u bojevima na moru. No kako je Neoptolem jurišao na njih u žestokoj navali i naredio kormilaru da kljunom udari na neprijatelja, Damagora, uplašivši se masivnosti kraljevske lađe i tvrdoće njezina mjedenog okova, ne usudi se sukobiti čeomice, nego, hitno izvevši potpun okret, naredi svojim ljudima da veslaju natraške; kako je brod s te strane bio uronio, primljeni udarac ostade bez štetnih posljedica jer je zahvatio one dijelove koji su bili pod vodom. Budući da su u međuvre-

menu pristizali njegovi prijatelji, Lukul, naredivši da se lađa okrene i uradivši mnogo djela dostojnih hvale, natjera neprijatelje u bijeg i stade u stopu goniti Neoptolema.

4. Pridruživši se odanle Suli na Herzonezu gdje je on već kanio prijeći u Aziju,[20] omogućivao je da mu prolaz bude siguran i pomagao u prebacivanju vojske. Pošto bi sklopljen mir, Mitridat otplovi na Pont Euksin a Sula kazni Aziju plaćanjem ratne odštete od dvadeset tisuća talenata;[21] kako je Lukulu bilo povjereno utjerivanje tog iznosa i njegovo prekivanje u novac, gradovi su osjećali znatnom utjehom za Sulinu surovost to što se Lukul pokazao ne samo čestitim i pravičnim nego i blagim pri obavljanju tako teška i mučna posla. Za Mitilenjane, koji su se otvoreno odmetnuli, također je htio da dođu k pameti i da ih dopadne umjerena kazna za ono što su skrivili priključivši se Mariju, ali kad je vidio da ih zasljepljuje njihov zao duh, zaplovi na njih pa ih pobijedi u bitki i zatvori među zidove njihova grada te, postavivši opsadu, za dana i naočigled otplovi u Eleju,[22] ali se neprimjetno vrati i mirovao je u zasjedi koju je postavio blizu grada. A kad su Mitilenjani izišli u neredu i puni samopouzdanja da oplijene njegov napušteni tabor, bacivši se na njih, pohvata ih svu silu živih a od onih što su pružali otpor posmiče ih pet stotina te uz neizmjeran drugi plijen odvede i šest tisuća robova.

Ali u beskrajnim i svakovrsnim nevoljama što su ih tada Sula i Marije zadavali ljudima u Italiji, nekom sretnom sudbinom on nije imao nikakva udjela jer su ga zadržali poslovi u Aziji.[23] Pa ipak, nije primio od Sule manje milosti nego drugi diktatorovi prijatelji, nego je, dapače, kako je spomenuto, svoja *Sjećanja* posvetio Lukulu u znak blagonaklonosti a na samrti oporučno je njega odredio skrbnikom svome sinu mimoišavši tako Pompeja. I čini se da je to postalo prvi motiv razmirice i ljubomore među njima koji su obojica bili mladi i gorjeli od želje za slavom.

5. Malo poslije Suline smrti, Lukul postade konzulom zajedno s Markom Kotom oko sto sedamdeset i šeste olimpijade.[24] Kako su se mnogi trudili da iznova potaknu rat s Mitridatom, reče Marko da on nije prestao nego bio samo privremeno obustavljen. Stoga je Lukul, kad ga je od pokrajina ždrijebom dopala ovostranska Galija, i bio nezadovoljan jer mu nije pružala mogućnosti za velika djela. Ali najviše ga je srdila slava što ju je Pompej stjecao u Hispaniji jer ako bi mu uspjelo da dovrši hispanski rat, bilo je vjerojatno da će Pompeja prije sviju drugih izabrati za vrhovnog zapovjednika protiv Mitridata. Zato, kad je Pompej tražio novaca i pisao da će, ako mu ga ne pošalju, pustivši Hispaniju i Sertorija, dovesti svoje trupe natrag u Italiju, Lukul je najvećom revnošću poradio na tome da mu se novac pošalje i da se on i ne vrati ma s kakva izgovora za njegova konzulata; ta sav će Rim doći Pompeju u ruke ako bude ondje s tolikom vojskom. Jer i Ceteg, čovjek koji je tada imao potpun nadzor nad političkim prilikama ugađajući narodu u svemu i riječju i djelom, gajio je mržnju prema Lukulu kome se gadio njegov način života pun sramotnih ljubavnih afera, ispada i prijestupa. Protiv njega Lukul stoga započe otvoren rat. Drugoga pak demagoga, Lucija Kvinta, koji je ustao

protiv Sulinih uredaba i pokušavao poremetiti uspostavljeni poredak, odvrati od njegove namjere brojnim opomenama nasamu i javnim upozorenjima i utiša njegovo častoljublje te je tako na državnički najvještiji i najopasniji mogući način u zametku ugušio veliku bijedu.

6. Uto stiže vijest o smrti Oktavija, namjesnika Kilikije. Dok je bilo mnogo ljudi koji su se usrdno trudili da dobiju upravu u njoj i dodvoravali se Cetegu da im to kao najutjecajniji čovjek ishodi, za samu Kilikiju Lukul nije nimalo mario, ali vjerujući da nitko drugi neće biti poslan da ratuje s Mitridatom, stade upotrebljavati sva sredstva da pokrajina ne bude dodijeljena drugome. I najzad, usprkos svome prirodnome nagnuću, iz nužde odluči se za djelo niti časno niti pohvalno, ali inače pogodno za ostvarenje njegova cilja.

Bila je u Rimu među ženama na glasu zbog ljepote i živahna duha i neka Precija koja inače ni za dlaku nije bila bolja od obične kurtizane, ali je stekla golem utjecaj upotrebljavajući one koji su je pohađali i općili s njom na korist svojih prijatelja i njihove političke karijere pa je tako dodala svojim ostalim čarima glas da vrlo djelotvorno pomaže onima koje voli. A kako je i Ceteg, tada na vrhuncu slave i držeći situaciju u gradu potpuno u svojim rukama, potpao pod njezin utjecaj i bio joj ljubavnikom, politička je moć posvema prešla na nju; jer bez Cetegova zagovora nikakva se javna mjera nije poduzimala a Ceteg nije činio ništa bez Precijina odobrenja. Pridobivši, dakle, njezinu podršku darovima i laskanjem (a bila je to nesumnjivo prava premija za ženu gizdavu i slavičnu da je vide gdje pomaže častoljublju jednoga Lukula), odmah je u Cetegu imao žustra hvalitelja koji je revno nastojao da mu pribavi Kilikiju. A čim se jednom domogao ove, više mu nije nimalo bilo potrebno da traži pomoć niti Precije niti Cetega, nego su mu svi jednodušno i spremno povjerili rat s Mitridatom uvjereni da ga nitko drugi ne može privesti uspješnu završetku budući da je Pompej još bio zauzet ratujući sa Sertorijem[25] a Metel[26] je zbog starosti već napustio svaku djelatnost, a to su bili jedini mogući takmaci Lukulu u natjecanju za to vrhovno zapovjedništvo. Pa ipak, Kota, njegov drug u konzulatu, poslije ustrajnih molbi upućenih senatu, bî poslan s brodovljem da štiti Propontidu[27] i brani Bitiniju.[28]

7. S jednom legijom što ju je sam unovačio u Italiji Lukul prijeđe u Aziju,[29] ondje preuze ostale trupe koje su sve već odavno bile iskvarene raskoši i lakomošću, dok se fimbrijevcima, kako su ih zvali, uopće nije dalo zapovijedati jer su bili navikli na neposluh. To su bili ljudi koji su, ubivši u dosluhu s Fimbrijom konzula i svog zapovjednika Flaka, izručili i samog Fimbriju Suli, svojeglavi i bezakoni, ali, osim što su bili iskusni ratnici, još i bojovni i izdržljivi. Pa ipak, Lukul za kratko vrijeme i njihovu drskost podreza i ostale izmijeni jer su, kako se čini, tada po prvi put imali posla s pravim zapovjednikom i vođom; a inače im se samo podilazilo te su bili naviknuti da svoje vojničke dužnosti vrše onako kako im se prohtije.

A evo kako su stvari stajale na strani neprijatelja. Kad je Mitridat, u

početku hvastav i kočoperan poput većine sofista, digavši se protiv Rimljana s vojskom slabašnom, premda naoko sjajnom i gizdavom, pa potom pretrpjevši smiješan fjasko i shvativši to kao pouku, namjeravao, dakle, po drugi put voditi rat, sređivao je svoje trupe čineći ih istinski djelotvornom vojnom silom. Uklonivši, naime, šarolike gomile barbara i njihove mnogojezične prijeteće poklike, pa opremu od zlatna i dragim kamenjem optočena oružja jer je vidio da ona služi kao plijen pobjednicima, ali ne daje nikakve snage onima koji je nose, dao je kovati mačeve na rimski način i izrađivati čvrste, teške štitove te skupljao konje većma uvježbane nego bogato ukrašene, pješaka sto dvadeset tisuća obučenih u formaciji poput rimske falange a konjanika šesnaest tisuća ne brojeći srponosna kola sa po četiri upregnuta konja; ovih je pak bilo stotinu; opremivši k tome brodove, ali ne urešene zlatnim nebnicama niti kupaonicama za inoče i raskošnim ženskim odajama, nego pretrpane oružjem, streljivom i novcem, provali u Bitiniju a da ga nisu samo gradovi opet dočekivali s veseljem, nego je i čitava Azija utonula ponovno u svoje ranije bolesno stanje trpeći nepodnošljivo guljenje rimskih lihvara i zakupnika poreza; ove, koji su poput Harpija[30] otimali ljudima hranu, kasnije je Lukul istjerao, ali u vrijeme o kojem govorim pokušavao ih je opominjanjem činiti umjerenijima i tako nastojao spriječiti odmetnuće narodā od kojih tako reći nijedan nije mirovao.

8. Za vrijeme dok je Lukul bio zabavljen time, Kota, držeći da mu je to sjajna prilika, spremao se za bitku s Mitridatom. I kad je stizao glas za glasom da Lukul na svom dolasku već taboruje u Frigiji, misleći da trijumf samo što mu već nije u rukama a u želji da ga ne podijeli s njime, požuri da se srazi s kraljem. Ali potučen istovremeno i na kopnu i na moru, izgubi šezdeset brodova skupa s posadama a pješaka četiri tisuće i, sam zatvoren u Halkedonu i opsijedan, izglédao je pomoć od Lukula.

Bilo je, međutim, ljudi koji su poticali Lukula neka ide naprijed ne osvrnuvši se na Kotu jer će Mitridatovo kraljevstvo osvojiti nebranjeno i tako su osobito umovali vojnici koji su bili ogorčeni što će Kota svojim lošim planovima ne samo upropastiti sebe i svoju vojsku, nego će i njima zapriječiti put k pobjedi do koje su mogli doći bez boja. Ali Lukul im u javnom govoru reče da bi volio izbaviti jednog Rimljanina iz neprijateljskih ruku nego zaplijeniti sva neprijateljska dobra; a kad je Arhelaj, nekad zapovjednik Mitridatove vojske u Beotiji koji je onda napustio kralja i sad se nalazio u rimskoj vojsci, odlučno ustvrdio da će Lukul, čim se pokaže na Pontu, jednim udarcem dobiti sve u svoju vlast, Lukul odvrati da neće biti veća kukavica od lovaca tako da, pustivši divlju zvjerad da umakne, krene na njihove prazne jazbine. To rekavši, povede vojsku na Mitridata imajući uza se trideset tisuća pješaka i dvije tisuće petsto konjanika. Ali kad je došao neprijatelju na pogled i s iznenađenjem vidio njegovo mnoštvo, htio se uzdržavati od bitke i zavlačiti s vremenom. No Marije,[31] koga je Sertorije s vojskom poslao Mitridatu iz Hispanije kao vojskovođu, izišavši mu ususret i izazivajući ga na bitku, poreda svoje trupe u borbeni raspored namjeravajući zametnuti odlučan boj. A kad već samo što se nisu srazili, bez ikakve vidljive promjene vremena, iznenada

se provali nebo te golemo plameno tijelo bi viđeno gdje se survava među dvije vojske oblikom nalik na bure a bojom na rastaljeno srebro tako da su se obje strane razdvojile uplašivši se te prikaze. Kažu da se taj neobičan događaj zbio u Frigiji, kod mjesta zvana Otrije.

Lukul pak, smatrajući da nema te ljudske priprave niti bogatstva koje bi moglo zadugo prehraniti tolike desetine tisuća ljudi kolike je imao Mitridat dok se vojske nalaze smještene jedna nasuprot drugoj, naloži da mu dovedu jednoga od zarobljenika i najprije ga zapita s koliko je ljudi dijelio šator a onda koliko je hrane ostavio u šatoru. Kad mu čovjek odgovori, naredi da ga uklone pa na isti način ispita drugoga i trećega. Usporedivši zatim količinu pribavljene hrane s brojem ljudi koje je trebalo hraniti, zaključi da će za tri četiri dana neprijateljima ponestati zaliha. Stoga se još jače držao nauma da dobije na vremenu i skupljao je u svoj tabor veliko mnoštvo živeža da bi, sam usred obilja, mogao vrebati na njihove neprilike.

9. U međuvremenu Mitridat je smišljao udarac protiv Kizičana koji su teško postradali u bitki kod Halkedona; izgubili su, naime, tri tisuće ljudi i deset brodova. Stoga, hoteći ostati neprimijećen od Lukula, pokrene vojsku odmah poslije večere koristeći tamnu i kišovitu noć; i uspije mu sa svanućem porazmjestiti trupe nasuprot gradu po padinama planine Adrastije. Doznavši za to i pošavši u potjeru za njim, Lukul je bio zadovoljan što nije s onako neuređenom vojskom[32] naletio na neprijatelje te je smjestio svoje trupe kod sela koje se zvalo Trakija na mjestu koje je prirodno bilo najpogodnije da nadzire putove i krajeve odakle je i kuda je Mitridatovim četama nužno morala dolaziti i prolaziti opskrba namirnicama. Prozrevši stoga u mislima ono što će se desiti, nije to sakrio od vojnika, nego se, čim su postavili tabor i dovršili njegovo utvrđivanje, skupivši ih, pohvalio da će im za par dana predati pobjedu bez prolijevanja krvi.

Kizičane Mitridat je opsijedao sa sviju strana opkolivši ih s deset tabora na kopnu a s mora zatvorivši uzak tjesnac koji je odvajao grad od matice zemlje pri čemu su oni gledali s velikom hrabrošću opasnosti u oči i bili odlučni da radi Rimljana podnose svaku teškoću, ali nisu znali gdje je Lukul i bili su uznemireni jer nisu čuli ništa o njemu. A ipak, njegov je tabor bio jasno vidljiv u daljini, ali su ih obmanjivali Mitridatovi ljudi. Pokazujući im, naime, Rimljane ukopane na visovima, govorahu: »Vidite li ove? To je vojska Armenaca i Međana što ju je Tigran poslao da pomaže Mitridatu«. A oni su bili prestravljeni videći se pritješnjenima tolikim ratom i niti ako bi Lukul došao ne nadajući se da je još ostao bilo kakav prostor kuda bi im mogao priteći u pomoć.

Pa ipak im Demonaks, poslan od Arhelaja, prvi otkri da je Lukul došao. A kad oni nisu vjerovali i mislili su da im priča izmišljotine da ih utješi u nastaloj situaciji, dođe dječarac koji je, zarobljen, uspio uteći neprijateljima. Kad su ga pitali gdje misli da je Lukul, stao se smijati misleći da se šale. A kad je vidio da ozbiljno pitaju, naznači im rukom rimski šanac a njima se vrati hrabrost. Kako su jezerom Daskilitis plovile ribarske brodice prilične veličine, izvukavši na suho najveću od njih i

prevezavši je kolima do mora, Lukul ukrca na nju vojnika koliko je god stalo. Noć prikri njihov prijelaz i oni se tajom uvukoše u grad.

10. Čini se da je i božanstvo, zadivljeno junaštvom Kizičana, osokolilo ih i drugim jasnim znamenjima a osobito kad se približila svetkovina Ferefatija,[33] a Kizičani nisu imali crne junice za žrtvu[34] pa je izdjelaše od tijesta te je postaviše uz žrtvenik, dok je sveta junica, hranjena za božicu, pasla, kao što i ostala stoka Kizičana, onkraj moreuza, ali onoga dana, odvojivši se od stada, sama prepliva do grada i stavi im se na raspolaganje za žrtvu.[35] Boginja se pak pojavila u snu općinskome pisaru Aristagori rekavši mu: »Evo, gle, i mene kako dovodim libijskog frulaša protiv pontskog trubača. Kaži, dakle, građanima neka se ne boje!« Kad su se Kizičani čudili toj izreci, sa svanućem more se stalo burkati pod zapusima vjetra a opsadni strojevi kraljevi, postavljeni uz gradske bedeme, divno djelo Tesalca Nikonida, najprije su svojom škripom i praskom jasno pokazivali što će se dogoditi; zatim južnjak,[35a] provalivši nevjerojatnom žestinom, za kratak čas satre ostale strojeve a drveni toranj visok sto lakata,[36] sruši snažno ga potresavši. Izvješćuju također da su mnogi u Iliju[37] u snu ugledali Atenu oblivenu silnim znojem kako pokazuje da joj je komad haljine otkinut govoreći da je upravo došla u pomoć Kizičanima. Ilijci su pokazivali i spomen-stup na kojem su bile neke naredbe i zapisi u vezi s time.

11. Sve dok su ga njegovi zapovjednici zavaravanjem držali u neznanju o gladi u taboru, Mitridat se ljutio što Kizičani uspješno izmiču njegovoj opsadi. Ali njegovo častoljublje i želja za pobjedom brzo se rasplinuše kad dozna za nestašicu koja je mučila njegove vojnike i za njihove čine ljudožderstva, jer Lukul nije rat vodio teatralno i razmetljivo, nego je, štono je riječ, udarao u trbuh i nastojao na svaki način da neprijatelja liši opskrbe hranom. Stoga, dok je Lukul opsijedao neko utvrđenje žureći da se okoristi povoljnom prilikom, Mitridat posla u Bitiniju gotovo sve konjanike zajedno s tovarnom marvom te onesposobljene pješake. Doznavši za to, Lukul se još za noći vrati u svoj tabor a rano izjutra, unatoč nevremenu, uzevši sa sobom deset kohorata i konjaništvo, pođe u potjeru premda je sniježilo i trpio je krajnje nevolje tako da su mnogi od vojnika, malaksajući od hladnoće, zaostajali, ali s preostalima iznenadivši neprijatelje kod rijeke Rindaka, nanese im takav poraz da su žene iz Apolonije, izlazeći iz grada, grabile njihovu prtljagu i pljačkale ubijene. Budući da je ovih – prirodno – mnogo izginulo, uhvaćeno bi šest tisuća konja i nebrojeno mnoštvo tovarne stoke a ljudi petnaest tisuća; i svi su ti bili u Lukulovoj povorci što ju je vodio mimo neprijateljskog tabora. Čudim se što Salustije kaže da su Rimljani tada prvi put ugledali deve kao da je mislio da ni oni koji su ranije pod Scipionom pobijedili Antioha ni oni koji su nedavno kod Orhomena i blizu Heroneje bili boj s Arhelajem nisu upoznali devu.

Mitridat je sad bio odlučan da bježi najbržim putem, no snujući kako da odvuče Lukula i zadrži ga straga, posla svog zapovjednika brodovlja Aristonika u Helensko more; i baš kad je ovaj imao isploviti, izdajom

pade u ruke Lukulu skupa s deset tisuća zlatnika[38] što ih je nosio da potkupi dio rimske vojske. Nato Mitridat pobjegne na more a njegovi zapovjednici povedoše vojsku kopnom. Udarivši na njih kod rijeke Granika, Lukul ih zarobi golem broj a ubije dvadeset tisuća. Pripovijeda se da je od svega mnoštva taborske pratnje i boraca na toj vojni izginulo ne mnogo manje od tristo tisuća ljudi.

12. Došavši u Kizik, Lukul se najprije naužije radosti i prijazne dobrodošlice[39] što ih je posve zaslužio; zatim stade opremati brodovlje da produži za Helespont. Pristavši u Troadi, nastani se u Afroditinu svetištu a noću, kad je zaspao, činilo mu se da vidi božicu kako stoji uza nj i govori mu:

Junački lave, što spavaš? Ta eno, lanad je blizu.[40]

Ustavši i pozvavši prijatelje, ispripovijeda im svoje viđenje još dok je bila noć. I gle, bili su ondje neki ljudi iz Ilija s vijestima da je kod Ahejske luke[41] viđeno trinaest kraljevskih peteroveslarki kako plove prema Lemnu. Odmah isplovivši, Lukul ove uhvati i njihova zapovjednika Izidora ubije a zatim zaplovi na ostale potkormilare. Ovi su se baš nalazili na sidrištu i, izvlačeći svoje brodove na suho, borili su se s paluba te zadavali udarce Lukulovim posadama kojima mjesto nije dopuštalo da ih zaobiđu morem niti da ih silom potisnu jer su im lađe bile nesigurne na vodi, dok su neprijateljske bile oslonjene o čvrsto tlo i sigurno učvršćene. Pa ipak, Lukulu najzad uspje iskrcati svoje najbolje vojnike ondje gdje je otok dopuštao kakav takav pristup i oni, udarivši na neprijatelje odostrag, jedne od njih smicahu a druge prisiljavahu da se, presijecajući užad lađa i bježeći na pučinu, međusobno sudaraju brodovima i padaju pod udar Lukulovih. Mnogi stoga izgiboše a među uhvaćenima doveden bi i Marije, vojskovođa poslan od Sertorija; imao je, naime, samo jedno oko i vojnici su od Lukula primili strog nalog odmah čim su zaplovili da ne ubijaju nikoga s jednim okom zato da Marije umre pogrđen i osramoćen.

13. Obavivši to, Lukul je žurio u potjeru za samim Mitridatom. Nadao se, naime, da će ga zateći još u Bitiniji pod nadzorom Vokonija koga je s brodovljem poslao u Nikomediju da omete kraljev bijeg. Ali Vokonije zakasni jer se na Samotraki dao posvećivati u misterije[42] i proslavljao to a Mitridat, zavezavši se s mornaricom i žureći se da uplovi u Pont prije nego se Lukul okrene protiv njega, bude zahvaćen strašnom olujom koja mu jedne brodove uništi a druge potopi i sva je obala bila kroz mnogo dana prepuna brodskih olupina što ih je izbacivalo valovlje. Kralj pak sam, opazivši da teretnu lađu na kojoj je plovio zbog njezine veličine nije lako privesti kopnu u silnom talasanju mora gdje su kormilare zasipali tamni valovi a k tome je postala preteška za more i kroz pukotine puna vode, prešavši na laku gusarsku brodicu i povjerivši svoju osobu gusarima u ruke, preko očekivanja i uz velike pogibli sretno se domogne Herakleje na Pontu. Lukula pak ne zadesi odmazda sudbine za njegovo preuzetno ponašanje prema senatu. Kad je, naime, ovaj bio pripravan da izglasa da se za tri tisuće talenata[43] opremi brodovlje za taj rat, Lukul to spriječi poslavši pismo u kome se pohvalio da će bez toga

troška i tolike opreme samo savezničkim lađama otjerati Mitridata s mora. I to mu pođe za rukom uz bojnu pomoć božanstva. Jer pripovijeda se da se zbog gnjeva Artemide Prijapske[44] oluja sručila na Ponćane koji su oplijenili njezino svetište i srušili njezin drveni kip.

14. Premda su mnogi savjetovali Lukulu neka privremeno obustavi rat, ne obrativši pažnju na njih, provali kroz Bitiniju i Galatiju u kraljevu zemlju[45] isprva trpeći oskudicu nužne opskrbe tako da je za vojskom išlo trideset tisuća Galaćana svaki noseći na ramenima po vagan žita,[46] ali kako je napredovao i sve spravljao pod svoju vlast, nađe se posred tolikog obilja da se u taboru vo mogao kupiti za drahmu[47] a rob za četiri, dok su ostali plijen, kako ga uopće nisu smatrali vrijednim, dijelom ostavljali a dijelom bacali. Ta nitko nije nikome mogao ništa prodati kad je u svih bilo obilje.

Ali kad je Lukul samo razorio i opustošio zemlju konjičkim upadima koji su doprli sve do Temiskire i ravnica oko Termodonta,[48] vojnici su se tužili na nj da sve gradove pridobiva mirnim sredstvima a da nijedan nije zauzeo jurišem niti im dao priliku da se okoriste pljačkom. »Štaviše«, rekoše, »i sada, sileći nas da ostavimo Amis, grad pun blagostanja i bogat, koji ne bi bilo teško osvojiti ako bi ga tko pritisnuo opsadom, vodi nas tibarenskom i haldejskom pustinjom da ratujemo s Mitridatom.« Ali Lukul se nije osvrtao na te tužbalice i nije mario za njih ni u snu ne pomislivši da će one zavesti vojnike u toliko ludilo koliko su poslije pokazali, nego se većma branio od onih koji su mu predbacivali sporost zato što se zadržava ondje dugo vremena baveći se selima i gradovima bez nekog većeg značenja i pušta Mitridata da uvećava svoje sile. »Ta upravo to«, reče, »i želim i sjedim ovdje nastojeći postići da taj čovjek opet postane velik i da skupi vojsku sposobnu da se upusti u bitku zato da ostane ondje a ne da pobjegne kad se mi budemo približavali. Ne vidite li da iza njega leži prostrana i besputna pustinja? A blizu je Kavkaz i brojne planine pune dolina dovoljne da pruže sigurno utočište i zaštitu i desetini tisuća kraljeva koji izbjegavaju bitku; samo je pak par dana puta iz Kabire u Armeniju a nad njom stoluje Tigran, kralj kraljeva, raspolažući moći kojom presijeca Partima put do Azije,[49] preseljava helenske gradove u Mediju, drži u vlasti Siriju i Palestinu, smiče kraljeve iz Seleukove loze a odvlači sa sobom njihove žene i kćeri.[50] On je rođak i zet Mitridatov. Neće zato mirno primiti njega kao pribjegara, nego će zaratiti na nas; i trudeći se da istjeramo Mitridata, dospjet ćemo u opasnost da sebi na vrat naprtimo Tigrana koji već odavno traži povod da krene protiv nas a zgodniji ne bi mogao naći nego da je prisiljen da pomaže rođaku i kralju. Pa zašto da to uradimo i poučimo Mitridata kad još ne zna s kime mu je u savezu ratovati protiv nas i zašto da ga tjeramo da se baci u ruke Tigranu kad on to neće i smatra sramotnim umjesto da mu dademo vremena da se opremi iz vlastitih izvora i opet ohrabri pa da se borimo s Kolšanima, Tibarencima i Kapadočanima, koje smo opetovano nadvladali, radije nego s Međanima i Armencima?«

15. Iz takvih razloga zadrža se Lukul kod Amisa mlitavo vodeći opsadu a poslije zime, ostavivši Murenu da ravna opsadom, krene na

Mitridata[51] koji se smjestio u Kabiri i namjeravao ondje čekati napad Rimljana, u koju je svrhu skupio vojsku od četrdeset tisuća pješaka i četiri tisuće konjanika a u ove se najviše uzdao. I prešavši preko rijeke Liko u ravnicu, izazivao je Rimljane. Pošto se zametnula konjanička bitka, Rimljani pobjegoše; Pomponije, čovjek ne baš neugledan, ranjen bi i zarobljen i predveden pred Mitridata trpeći jako od svojih rana. Kad ga kralj upita hoće li mu postati prijatelj ako mu poštedi život, Pomponije odgovori: »Svakako ako se izmiriš s Rimljanima; inače neprijatelj.« Zadivivši se, Mitridat mu ne učini ništa nažao.

Kako se Lukul sada plašio ravnice zbog neprijateljeve nadmoći konjaništvom a oklijevao je zaći dublje u planinsko područje koje se steralo daleko i bilo šumovito i teško prohodno, po slučaju budu uhvaćeni neki Heleni koji su se zaklonili u neku pećinu a najstariji među njima, Artemidor, obeća Lukulu da će ga povesti i odvesti do mjesta sigurna za tabor i s utvrđenjem koje se nadvija nad Kabirom. Povjerovavši mu, čim je pala noć Lukul, zapalivši vatre, pokrene vojsku; i prošavši uskim klancima, sigurno zaposjede to mjesto i za dana bilo ga je vidjeti iznad neprijatelja kako namješta vojsku na položaje koji su mu davali pristup do neprijatelja ako se htio boriti i pružali mu sigurnost od njihovih navala ako je mirovao.

U tim okolnostima niti jednom niti drugom nije bilo na pameti da se izlaže riziku bitke; ali pripovijeda se, kad su kraljevi ljudi lovili jelena, da su im Rimljani pošli ususret presijecajući im put a tada, srazivši se, stali su se boriti pri čemu je objema stranama pridolazilo neprestano sve više ljudi. Na koncu, pobjednici su bili kraljevi vojnici; i gledajući iza taborskog šanca bijeg svojih drugova, Rimljani su se zlovoljili i pritrčavali Lukulu moleći ga da ih vodi i tražeći znak za bitku. Ali on, hoteći da nauče kako je važna u boju i pogibelji vidljiva nazočnost razborita vojskovođe, naredi ovima da budu mirni a sam siđe u ravnicu i, presrevši prve od bjegunaca, naloži im neka stanu i okrenu se skupa s njim. Kad oni poslušaše, i ostali, okrenuvši se, natjeraju neprijatelje u bijeg i pognaju ih sve do njihova tabora. Kad se vratio, Lukul ih udari kaznom gubitka časti uobičajenom za bjegunce naredivši im da u neopasanim donjim haljinama iskopaju jarak od dvanaest stopa[52] dok su ostali vojnici ondje stajali i gledali ih.

16. Bio je u Mitridatovu taboru neki dandarijski knez Oltak (a Dandarijci su jedno od barbarskih plemena koja žive oko Meotidskog jezera[53]), izvrstan u ratu u svim djelima svoje desnice i smionosti, oštroumnošću dorastao najzamašnijim poslovima, a k tome uglađen u ophođenju i udvoran. Taj čovjek, uvijek u nadmetanju i takmičenju o prvenstvo s nekim od knezova svoga plemena, obeća Mitridatu veliko djelo: da će ubiti Lukula. Pošto kralj odobri njegov naum i namjerno mu nanese nekoliko uvreda da se može pretvarati da je ljutit, on dojaha k Lukulu; ovaj ga radosno primi; u taboru se, naime, o njemu mnogo govorilo; i poslije kratka iskušavanja tako je zavolio njegovu bistrinu i revnost da ga je ponekad zvao za svoj stol i u svoje ratno vijeće.

Kad se Dandarijcu činilo da mu se ukazuje prava prilika, naredi

robovima da mu izvedu konja izvan tabora a sam o podne, kad su vojnici provodili podnevni počinak i odmarali se, krene k zapovjedničkom šatoru vjerujući da nitko neće priječiti ulaz čovjeku koji je bio prisan prijatelj vojskovođi i tvrdio da mu donosi veoma hitne obavijesti. I bio bi bez teškoća ušao da nije Lukula spasio san koji je upropastio mnoge vojskovođe. Jer slučajno je baš spavao; i Menedem, jedan od njegovih komornika, stojeći uz vrata, reče Oltaku da je došao u nezgodno vrijeme jer se Lukul predao počinku poslije dugotrajna bdijenja i tolikih napora. A kad ovaj na Menedemov zahtjev nije htio otići, nego je rekao da će ući unatoč njegovu protivljenju jer hoće porazgovarati s Lukulom o prijeko potrebnoj i važnoj stvari, Menedem, sad već u srdžbi rekavši da ništa nije od preče potrebe nego čuvanje Lukulova zdravlja, odgurne tog čovjeka objema rukama. Ovaj, uplašivši se, iskrade se iz tabora i, uzevši konja, odjaše u Mitridatov tabor neobavljena posla. Tako doista i kod čina kao i kod lijekova presudan trenutak dodaje vagi spasonošan ili koban nagib.

17. Poslije toga Sornacije bi poslan s deset kohorata u nabavku žita; pa kad je u potjeru za njim pošao Menandar, jedan od Mitridatovih vojskovođa, on mu se suprotstavi i, srazivši se, zada neprijateljima težak poraz počinivši među njima silan pokolj. I opet, kad je Adrijan bio odaslan s vojskom da bi vojnici imali žita u obilju, Mitridat to ne propusti, nego otpremi Menemaha i Mirona na čelu velikog broja konjanika i pješaka. Sve ove, kako kažu, Rimljani sasjekoše osim dvojice. Mitridat je nastojao prikriti razmjere katastrofe pretvarajući se da je to sitnica i da je do poraza došlo uslijed neiskustva zapovjednika, ali Adrijan je u sjajnome mimohodu prolazio pored njegova tabora vozeći mnoštvo kola prepunih žita i plijena tako da je velika potištenost obuzela kralja a smutnja i bespomoćan strah njegove vojnike. Odlučeno bi da ne ostaju dulje ondje; ali kad su kraljevi ljudi u potpunome spokojstvu slali naprijed svoju prtljagu a ostalima su to priječili, sad već i u srdžbi, gurajući se k izlazima iz tabora i silom se probijajući, pljačkahu prtljagu a ubijahu ljude koji su je otpremali. Tu i vojskovođa Dorilaj, premda nije imao ništa osim svoje grimizne haljine, zaglavi baš zbog nje a žreca Hermeju zgaziše kod taborskih vrata.

Sam Mitridat, uz koga nije ostao niti pratilac niti konjušar, izmakne iz tabora pomiješan u mnoštvo a da se nije uspio dokopati niti jednoga od kraljevskih konja, nego tek negdje kasno, ugledavši ga gdje ga nosi bujica onog bijega, eunuh Ptolemej, koji je bio na konju, sjaši i dade mu ga. Već su ga Rimljani koji su mu bili za petama, dostizali i nije razlog tome što ga ne uhvatiše bilo to što bi im uzmanjkalo brzine, nego dospješe sasvim blizu tome, ali sitna vojnička pohlepa ote im lovinu koju su uz mnoge bojeve i velike opasnosti gonili tako daleko i lišili pobjednika Lukula krune njegovih napora. Jer konj koji je nosio kralja bio je baš na dohvatu potjeri kadli jedna od mazgi što je nosila kraljevsko zlato uleti između kralja i njegove potjere bilo sama od sebe, bilo što ju je kralj namjerno ubacio među gonioce, a ovi, grabeći i skupljajući zlato i boreći se međusobno o nj, zaostadoše. I nije to bio jedini plod njihove gramzljivosti što ga je Lukul ubrao, nego, kad im je naredio da mu dovedu kraljevog

osobnog tajnika Kalistrata, oni koji su ga vodili ubiše ga opazivši da ima u pojasu pet stotina zlatnika.[54] Pa ipak, Lukul dopusti vojnicima poput takvih da opljačkaju neprijateljski tabor.

18. Osvojivši Kabiru i većinu ostalih utvrđenja, nađe velika blaga i tamnice u kojima je bilo zatočeno mnogo Helena i mnogo kraljevih rođaka kojima, kako su već odavno bili držani mrtvima, Lukulova milost ne donese spas, nego uskrsnuće i neku vrst ponovna rođenja. Spasonosnim zarobljenjem zarobljena bi i Mitridatova sestra Nisa; ali sestre i žene kraljeve, za koje se činilo da su najudaljenije od opasnosti i na miru skrivene u Farnakiji, jadno zaglaviše jer je Mitridat na bijegu poslao eunuha Bakhida da ih posmiče. Između mnogih drugih žena bile su tu dvije kraljeve sestre, Roksana i Statira, oko četrdeset godina stare i neudate, i dvije njegove žene rodom Jonjanke, Berenika s Hija i Milećanka Monima. O potonjoj najviše se govorilo među Helenima da je, premda ju je kralj napastovao i poslao joj petnaest tisuća zlatnika,[55] odoljela sve dok nije sklopio s njom bračni ugovor i, poslavši joj kraljevski dijadem,[56] proglasio je kraljicom. Ali dugo je vremena provodila gorke časove i oplakivala ljepotu svog tijela koja joj je pribavila gospodara umjesto muža, barbarsku stražu umjesto doma i obitelji i boravište daleko od Helade, gdje je dobra kojima se ponadala posjedovala samo u snu, dok je onih stvarnih bila lišena.

I kad je pristigao Bakhid i naredio im da umru kako se svakoj čini najlakše i najbezbolnije, strgnuvši s glave dijadem, ovije ga sebi oko vrata i objesi se. Ali kako je ubrzo pukao, usklikne: »Prokleta tričarijo, zar mi čak ni za to nećeš biti od koristi?« I pljunuvši na nj, zavitla ga daleko od sebe a Bakhidu pruži vrat da joj ga prereže. Berenika pak, uzevši pehar s otrovom, podijeli ga s majkom koja je bila uz nju i molila je za to. Ispiše ga zajedno, ali snaga otrova bila je dovoljna za slabije tijelo a Bereniku, koja nije popila koliko je trebalo, ne riješi života, nego je, dok se borila sa smrću, u žurbi zadavi Bakhid. Kažu također da je od onih dviju spomenutih neudatih kraljevih sestara jedna ispila otrov sipajući kletve i psovke na Mitridata, ali Statira to učini ne izustivši nijednu pogrdnu niti ružnu riječ nego hvaleći brata što u životnoj opasnosti nije njih zanemario, već se pobrinuo da umru slobodne i nezlostavljane. To što se dogodilo boljelo je Lukula jer je po naravi bio dobar i čovječan.

19. Doprijevši do Talaure, odakle je četiri dana prije toga Mitridat uspio pobjeći k Tigranu u Armeniju, Lukul promijeni smjer kretanja. Podloživši Haldejce i Tibarene, zaposjevši Malu Armeniju i zauzevši utvrđenja i gradove, posla Apija k Tigranu ištući od njega Mitridata, sam pak dođe k Amisu koji je još odolijevao opsadi. To je zahvaljivao svom zapovjedniku Kalimahu koji je svojim iskustvom u mehaničkim pripomagalima i vještinom snalaženja u svemu što zahtijeva opsada zadao Rimljanima najveće jade; za to je kasnije i platio. Sada ga je, međutim, Lukul nadmudrio iznenada navalivši upravo u ono doba dana kad je Kalimah imao običaj povlačiti vojnike s bedema i odmarati ih i zauzevši nevelik dio zida, našto Kalimah ostavi grad pošto ga je vlastoručno zapalio

bilo uskraćujući Rimljanima da se njime okoriste bilo nastojeći time sebi olakšati bijeg. Ta nitko nije obraćao pažnju na one koji su odlazili morem,[57] nego, kad se vatra silno razbuktala, vojnici se spremahu na pljačku a Lukul, sažalijevajući grad koji je propadao, požuri izvana u pomoć protiv ognja i pozivao je vojnike neka ga gase a da se nitko nije osvrtao na njegove zapovijedi, nego su zahtijevali svoj dio plijena i uz viku štropotali oružjem sve dok im, prisiljen, nije dopustio pljačku nadajući se da će barem sam grad oteti vatri. Ali vojnici uradiše upravo obrnuto. Jer pretresajući sve uz svjetlo zublji i zalazeći posvuda sa svjetlom, sami uništiše većinu nastambi tako da je Lukul, ušavši u svitanje i briznuvši u plač, rekao prijateljima da je već više puta nazvao Sulu sretnim, ali sreći se toga čovjeka najviše zadivio na današnji dan zato što je, zaželjevši spasiti Atenu, to i uzmogao. »A na mene«, reče, »njegova nasljedovatelja, božanstvo je svalilo zao glas jednog Mumija.«[58]

Pa ipak, koliko su okolnosti dopuštale, trudio se da obnovi grad. Vatru ugasiše kiše koje su pale sretnom providnošću u času samog osvojenja dok je većinu onoga što je propalo sam još nazočan iznova sagradio a također je amiške bjegunce primio u grad i naselio ondje od ostalih Helena sve one koji su to htjeli podijelivši gradskome području zemljište od sto dvadeset stadija.[59] Grad je bio atenska naseobina utemeljena u ona vremena kad je moć Atene bila na svome vrhuncu i ona je vladala morem. I to je bio razlog što su mnogi, hoteći pobjeći od Aristionove tiranide,[60] doplovili pa se naseljivali ondje i stjecali građansko pravo te su tako, bježeći od domaćih zala, okusili tuđa. Ali one od njih koji su preživjeli Lukul posla natrag kući lijepo ih odjenuvši i davši svakome po dvjesto drahmi.[61] Tada pade u zarobljeništvo i gramatičar[62] Tiranion; Murena ga zaište za sebe i, dobivši ga, dade mu slobodu na taj način neplemenito upotrijebivši dar što ga je sam primio. Jer Lukul nije smatrao primjerenim da čovjek toliko cijenjen zbog svog obrazovanja najprije postane rob a zatim oslobođenik. Ta podjeljivanje prividne slobode značilo je za nj oduzimanje one koja mu je pripadala po rođenju. Ali moglo se vidjeti ne samo u tome da Murena daleko zaostaje u plemenitim osjećajima za svojim zapovjednikom.

20. Sad se Lukul pozabavi gradovima u Aziji[63] da bi, dok ga ne zaokupljaju ratni poslovi, i ta pokrajina osjetila blagodat pravde i zakona zbog nedostatka kojih dugo su je vremena preplavljivale neiskazive i nevjerojatne nesreće jer su je zakupnici poreza i lihvari pustošili i prodavali joj stanovnike u roblje te su privatnici bivali prisiljeni prodavati pristale sinove i djevičanske kćeri a općine zavjetne darove, slike i svete kipove. Najzad su i sami bili dosuđivani u ropstvo vjerovnicima a još je teže bilo ono što je tome prethodilo: prisilni rad na premjeravanju zemljišta, razapinjanje na užad, rešetke,[64] konjici,[65] stajanje pod vedrim nebom, ubacivanje pod zrake sunca za vrućine a u blato ili led za hladnoće tako da se ropstvo činilo stresanjem muka i mirom. Zatekavši u gradovima takva zla, Lukul za kratko vrijeme oslobodi nevoljnike sviju njih.

Najprije naredi, naime, da se za kamate zaračunava jedan posto[66] i ne više; kao drugo, ukine kamate ako su oni već premašili glavnicu; a kao

treće i najvažnije, odredi da vjerovnik smije dužniku uzimati samo četvrtinu njegovih prihoda; ali onaj koji je pribrojio kamate glavnici gubio je sve; tako nisu istekle ni četiri godine a svi su dugovi bili namireni a imetak je, čist od tereta, bio vraćen njegovim gospodarima. Taj je javni dug potjecao od onih dvadeset tisuća talenata[67] što ih je Sula nametnuo Aziji kao ratnu odštetu a već je lihvarima bio otplaćen dvostruki iznos; ali pribrajajući kamate, oni su ukupan dug doveli do iznosa od sto dvadeset tisuća talenata.[68] Ti su ljudi, dakle, smatrajući sebe žrtvama teške nepravde, u Rimu dizali viku protiv njega jer su imali velik utjecaj i imali mnogo dužnika među političarima. Lukula, međutim, ne samo što je volio narod kome je on učinio dobro, nego su i druge pokrajine čeznule za njime smatrajući sretnicima one koji su dobili takva upravitelja.

21. Apije Klodije, poslan k Tigranu (Klodije je bio brat tadašnje Lukulove supruge), koga su kraljevski vodiči vodili kroz unutrašnjost zemlje nekim nepotrebno zaobilaznim i krivudavim putem od mnogo dana, kad mu jedan oslobođenik, rodom Sirijac, pokaza izravan put, skrene s onog dugačkog i zakučastog poslavši s milim bogom svoje barbarske vodiče i za par dana, prešavši Eufrat, dođe u Antiohiju kod Dafne.[69] Zatim, kako mu je bilo naređeno da ondje čeka Tigrana (bio je, naime, odsutan pokoravajući još neke gradove u Fenikiji), pridobije mnoge vladare koji su s prikrivenim jedom slušali Armenca a jedan je od njih bio i Zarbijen, kralj Gordijene,[70] dok je mnogima od porobljenih gradova, šaljući potajice k njima, obećao Lukulovu pomoć naredivši im da zasada miruju.

Vlast Armenaca, daleko od toga da bude podnošljiva, bila je Helenima mučna; pogotovo je ponos samoga kralja posred velikih uspjeha bio postao teatralan i pretjerano nadut jer sve ono na čemu ljudi zavide i čemu se dive ne samo da ga je okruživalo, nego se stvarno činilo da postoji samo radi njega. Ta premda je počeo sa sitnim i beznačajnim očekivanjima, podvrgao je mnoge narode i ponizio moć Parta kao nitko prije njega, Mezopotamiju je napunio Helenima naseljavajući ondje mnoge koje je odvukao iz Kilikije i Kapadokije. Maknuo je iz njihovih uobičajenih obitavališta i nomadske[71] Arape preselivši ih i smjestivši blizu sebi da njihovim posredstvom razvija trgovinu. Mnogo je bilo kraljeva koji su mu se dodvoravali a četvorica, koje je uvijek držao uza se kao sluge ili štitonoše, trčali su u lakim gornjim haljinama uza nj kad je jahao a kad je sjedio i rješavao poslove, stajali su do njega prekriženih ruku a to se držanje smatralo najjasnijim priznanjem ropstva jer je značilo da su prodali svoju slobodu i predavali gospodaru svoje tijelo pripravnije na muke negoli na rad.

Nimalo se, međutim, ne uplašivši niti presenetivši od sve te teatralnosti, Apije, čim je bio primljen kod kralja, reče mu bez okolišanja da je došao da odvede Mitridata koga Lukul treba za trijumf ili da inače Tigranu objavljuje rat tako da Tigran, premda je nastojao da sasluša te riječi vedra lica i namještena smiješka, nije uspio sakriti od prisutnih smetenost zbog mladićeva otvorena govora budući da je to bilo gotovo dvadeset i pet godina otkako nije slušao slobodan govor; toliko je, naime,

kraljevao ili, prije, zlorabio svoju moć. Odgovori, ipak, da neće predati Mitridata a ako Rimljani započnu rat, da će se braniti. Ljuteći se na Lukula što ga je u pismu oslovio samo kao kralja a ne kao kralja kraljeva, u svom mu se pismenom odgovoru ni on nije obratio kao imperatoru. Ali Apiju posla sjajne darove a kad ih ovaj ne primi, pridodade još više drugih. Nato Apije, ne želeći da izgleda da ih odbija iz nekog osobnog neprijateljstva, uzevši jednu čašu, ostalo vrati i najvećom se brzinom vrati k svome imperatoru.

22. Dotada Tigran se nije udostojao niti da vidi Mitridata niti da s njime progovori premda mu je on bio rođak i bio izgnan iz tako velika kraljevstva, nego ga je ostavio što je dalje mogao, bez počasti i poštovanja, kao neke vrste zatvorenika u močvarnim i nezdravim krajevima; sada ga, međutim, dade pozvati u kraljevski dvor uz znakove uvažavanja i prijateljstva. I u tajnim razgovorima uznastojaše izgladiti uzajamna sumnjičenja na uštrb svojih prijatelja prebacujući krivnju na njih. Jedan od njih bio je i Metrodor iz Skepsisa koji je umio veoma ugodno besjediti i posjedovao veliku učenost a njegovo je prijateljstvo s Mitridatom doseglo tako visok stupanj prisnosti da su ga nazivali kraljevim ocem. Kad je, kako se čini, toga čovjeka jednom Mitridat poslao kao poslanika k Tigranu da traži pomoć protiv Rimljana, Tigran ga upita: »A što mi ti osobno, Metrodore, savjetuješ u toj stvari?« Našto Metrodor, bilo imajući na umu korist Tigranovu ili pak ne mareći za Mitridatov spas, reče da ga kao poslanik potiče na pristanak, ali kao savjetnik da ga odvraća. To otkri i prokaza Tigran Mitridatu misleći da ovaj neće Metrodoru nanijeti nikakvo nepopravljivo zlo. Ali on bi smjesta smaknut; sad se Tigran kajao za ono što je učinio premda nije on bio u cijelosti krivac Metrodorove nesreće, nego je samo pridodao zadnju kap Mitridatovoj mržnji prema njemu. Jer već je odavna Mitridat gajio tajno neprijateljstvo prema tom čovjeku, kako se razabralo iz njegovih povjerljivih pisama kad su bila zaplijenjena, u kojima su bile odredbe i za njegovo smaknuće. Stoga Tigran sjajno ukopa Metrodorovo tijelo ne požalivši nijednog troška za leš čovjeka koga je živa izdao.

Zaglavio je na Tigranovu dvoru i govornik Amfikrat ako Ateni za volju treba i njega spomenuti. Pripovijeda se, naime, da je kao prognanik pobjegao u Seleukiju na Tigrisu i, kad su ga molili da ondje naučava, prezrivo odgovorio razmećući se da se niti dupin ne može držati u zdjeli a pošto se odande preselio k Mitridatovoj kćeri i Tigranovoj ženi Kleopatri, ubrzo je pao u nemilost i, kako mu je bilo sprečavano saobraćanje s Helenima, umorio se glađu; i on je, kažu, primio ukop s punim počastima od Kleopatre i počiva kod Safe[72] jednog tamošnjeg mjesta takva imena.

23. Ispunivši Aziju mnogim zakonitim redom i mirom, Lukul ne zanemari niti stvari za užitak i stjecanje popularnosti, nego je pridobivao gradove ophodima, pobjednim svečanostima i natjecanjima atleta i gladijatora za svoga boravka u Efezu a gradovi su zauzvrat u njegovu čast slavili Lukulije i obasipali ga onim što još više godi od počasti, istinskom

blagonaklonošću. Ali kad je došao Apije i bilo jasno da treba ratovati s Tigranom, prijeđe opet u Pont i na čelu svojih vojnika stade opsijedati Sinopu ili, točnije, kraljeve Kilićane koji su držali taj grad a ovi, pobivši mnoštvo Sinopljana a grad zapalivši, noću se dadoše u bijeg. Opazivši to i ušavši u grad, Lukul posmiče osam tisuća tih Kilićana što su bili zaostali a ostalim stanovnicima vrati imovinu i pobrine se za grad ponajviše zbog ovakva priviđenja. Činilo mu se u snu da mu je netko, stavši uza nj, rekao: »Pođi malo naprijed, Lukule; došao je, naime, Autolik koji se hoće susresti s tobom.« Ustavši oda sna, nije mogao dokučiti što je smisao tog viđenja; ali toga dana zauze grad i, goneći Kilićane koji su odlazili brodovima, ugleda kip gdje leži na morskoj obali jer ga Kilićani, koji su ga nosili, nisu dospjeli ukrcati sa sobom; bilo je to jedno od remek-djela Stenida.[73] Netko, dakle, priopći Lukulu da je to kip Autolika, utemeljitelja Sinope.

Priča se da je Autolik bio jedan od onih što uzeše učešća u Heraklovu pohodu iz Tesalije na Amazonke a sin Dejmahov; na plovidbi natrag odande skupa s Demoleontom i Flogijem izgubio je, kažu, brod koji se razbio kod mjesta zvana Pedalij na Herzonezu a sam, spasivši se s oružjem i drugovima i došavši do Sinope, ote grad Sirijcima; jer držali su ga Sirijci, potomci, kako se pripovijeda, Apolonova sina Sira i Asopove kćeri Sinope.

Čuvši to, Lukul se prisjećao Sulina savjeta; posavjetovao je, naime, on u svojim *Sjećanjima*[74] da ništa ne valja držati tako vjerodostojnim i pouzdanim kao ono što objave sni.

Doznajući da Mitridat i Tigran samo što nisu počeli prebacivati trupe u Likaoniju i Kilikiju da provale u Aziju prije stvarne objave rata, čudio se što se Armenac, ako je imao namjeru napasti Rimljane, nije poslužio Mitridatom kad su izgledi ovoga na uspjeh u tom ratu bili najbolji i što nije združivao sile s njime kad je bio snažan, nego, dopustivši da Mitridat bude satrt i uništen, sada započinje rat s ispraznim nadama na uspjeh upropašćujući sebe zajedno s onima koji se više ne mogu podići.

24. Ali kad je čak i Mahar, Mitridatov sin, koji je držao Bospor,[75] poslao Lukulu vijenac od tisuću zlatnika[76] moleći da bude unesen u popis rimskih prijatelja i saveznika, Lukul, smatrajući da je prvi rat već pri koncu, ostavi ondje Sornacija sa šest tisuća vojnika da čuva Pont a sam s dvanaest tisuća pješaka i manje od tri tisuće konjanika krene u drugi[77] pri čemu se činilo da nerazborito srce bez ikakva zdrava rasuđivanja da se baci posred bojovnih naroda, nebrojenih tisuća konjanika i u zemlju beskrajnu, opasanu dubokim rijekama a planinama pokrivenim vječnim snijegom tako da su ga vojnici, koji i inače nikako nisu poštivali stegu, slijedili preko volje i buneći se a pučki su vođe u Rimu dizali protiv njega graju i zazivali bogove za svjedoke da Lukul tjera iz rata u rat, premda su ratovi gradu posve nepotrebni, radeći to samo zato da, zadržavajući zapovjedništvo, nikada ne položi oružje i da se ne prestane bogatiti na općoj opasnosti. S vremenom ovi ostvariše svoju namjeru; no Lukul je usiljenim marševima dopro na Eufrat i, našavši ga nabujala i blatna od zimskih oluja, bio je zlovoljan pri pomisli na zadržavanje i muke što ga

čekaju dok skupi čamce i sklopi splavi. No s večeri počevši se povlačiti i opadajući kroz noć, riječnu je maticu u svitanje već bilo vidjeti u njezinu koritu. A tamošnji žitelji, kad su vidjeli gdje su se kod gaza pomolili mali otočići oko kojih riječni tok miruje u malim jezercima, klanjahu se Lukulu tvrdeći da se to ranije rijetko kad dogodilo a da se rijeka njemu svojevoljno podložila i predaje mu se pitoma te mu omogućuje lak i brz prijelaz.

Posluživši se, dakle, povoljnom prilikom, stade prebacivati vojsku; i povoljno je znamenje pratilo prelaženje. Ondje pasu junice posvećene Artemidi Perzijskoj koju barbari onkraj Eufrata štuju u najvećoj mjeri; služe te junice samo za žrtvu a inače slobodno lutaju zemljom noseći žig u obliku božičine svjetiljke i nije nimalo lako niti malen posao uhvatiti koju od njih kad ustreba. Jedna od tih, upravo kad je vojska prešla Eufrat, došavši k nekoj stijeni koja se smatrala posvećenom božici, stade na nju i, spustivši glavu kao one koje su pritezane užetom, ponudi se Lukulu za žrtvu. On žrtvova i bika Eufratu kao žrtvu zahvalnicu za siguran prijelaz. I onaj se dan utabori ondje a idućega i sljedećih napredovao je kroz Sofenu[78] ne čineći nikakvo zlo ljudima koji su dolazili k njemu i s veseljem dočekivali vojsku, nego i kad su vojnici željeli zauzeti neku utvrdu za koju se mislilo da sadrži mnogo blaga, reče: »Prije treba da prodremo u onu tvrđavu« pokazavši im u daljini Taur, »a ovo je pohranjeno kao nagrada pobjednicima.« Tad ubrzavši marš i prešavši Tigris, provali u Armeniju.

25. Kako se prvi glasnik koji je javio Tigranu da je došao Lukul nije imao čemu poveseliti, nego mu je bila odrubljena glava, nitko mu drugi nije ništa govorio te je on tako sjedio u neznanju da oko njega već plamte ratni ognji slušajući samo laskave riječi da će Lukul biti velik vojskovođa ako se usudi oduprijeti Tigranu kod Efeza i ne pobjegne smjesta svom žurbom iz Azije kad ugleda tolike desetine tisuća. A to dokazuje da niti može svaki čovjek podnijeti mnogo čista vina, niti može koji god obični razbor u velikoj sreći sačuvati sposobnost rasuđivanja. Prvi mu se od njegovih prijatelja Mitrobarzan odvaži otkriti istinu. I za svoju iskrenost ne primi baš sjajnu nagradu. Jer odmah bi poslan protiv Lukula s tri tisuće konjanika i velikim brojem pješaka uz nalog da vojskovođu dovede živa a ostale da zgazi.

Dio se Lukulove vojske već pripremao za taborovanje a dio je još pristizao. Kad ga uhode obavijestiše da se barbarin primiče, poboja se da ih ne smete udarivši na njih dok su razdvojeni i u neredu. I sam preuze postavljanje tabora a legata Sekstilija posla s tisuću šesto konjanika i ne mnogo više teških i lakih pješaka naredivši mu da čeka prišavši blizu neprijatelju sve dok ne dozna da se glavnina vojske s njime smjestila u tabor. Sekstilije se htio držati tih uputa, ali bi prisiljen da se upusti u bitku jer ga je Mitrobarzan smjelo napadao. I u nastaloj bitki Mitrobarzan, boreći se, pade a ostali njegovi ljudi, bježeći, izginuše svi osim malobrojnih.

Nato se Tigran, ostavivši Tigranokertu, velik grad što ga je utemeljio, povuče k Tauru kamo stade skupljati trupe sa sviju strana, no Lukul, ne

dajući mu vremena za pripremu, odasla Murenu da dodijava i presijeca put onima koji su se prikupljali oko Tigrana a Sekstilija opet da suzbije veliku skupinu Arapa koja je dolazila kralju. U isto vrijeme Sekstilije, udarivši na Arape dok su podizali tabor, uništi najveći dio njih i Murena, slijedeći u stopu Tigrana, navali na nj kad mu se pružila pogodna prilika dok je on prolazio krševitom i tijesnom gudurom te Tigran sam pobježe napustivši svu svoju prtljagu, mnogi od Armenaca izginu a još ih više bude zarobljeno.

26. Budući da mu je vojevanje tako pratio uspjeh, digavši tabor, Lukul produži prema Tigranokerti i, utaborivši se oko grada, stade ga opsijedati. Bijahu u njemu mnogi Heleni koji su bili preseljeni iz Kilikije i mnogi barbari koje je zadesilo isto, Adijabeni,[79] Asirci, Gordijeni i Kapadočani, čije je rodne gradove Tigran razorio a njih, dopremivši ih onamo, prisilio da se naseljavaju ondje. A bio je grad također pun bogatstava i zavjetnih darova jer se svaki običan građanin i velikaš častoljubivo nadmetao s kraljem u uvećavanju i ukrašavanju grada. Stoga je Lukul i vodio opsadu energično držeći da Tigran neće izdržati, nego će i protiv boljeg uvjerenja u srdžbi sići u ravnicu da ponudi bitku a u tome je bio u pravu. Mitridat ga je uistinu živo odgovarao od toga da se upušta u bitku šaljući mu glasnike i pisma, nego neka svojim konjaništvom presijeca neprijateljsku opskrbu; a Taksil, koji je došao od Mitridata i nalazio se u Tigranovoj vojsci, molio je kralja neka se drži u defenzivi i izbjegava nepobjedivo rimsko oružje. I bar isprva slušao je strpljivo te savjete. Ali kad mu se pridružiše Armenci i Gordijeni sa svim svojim raspoloživim snagama pa kad su prispjeli kraljevi Međana i Adijabena sa svom svojom vojskom i došli mnogi Arapi s mora u Babiloniji[80] i mnogi Albanci s Kaspijskog mora te Iberani,[81] susjedi Albanaca, pa kad se pojavio ne baš malen broj naroda što su obitavali oko Araksa a nisu bili pod kraljevskom vlašću, nego su se dali sklonuti i darovima a kraljeve su gozbe odzvanjale bučnim nadama, samosviješću i barbarskim prijetnjama, odzvanjala su time i njegova vijeća, zapade Taksil u smrtnu opasnost kad se protivio planu za bitku a mislilo se da i Mitridat odvraća Tigrana zavideći mu na veliku uspjehu. Stoga ga Tigran i ne sačeka da ne podijeli s njime slavu, nego je napredovao sa svom svojom vojskom gorko se, kako se pripovijeda, tužeći pred prijateljima što će boj biti sa samim Lukulom a ne sa svim rimskim vojskovođama najedanput.

I nije njegova smjelost bila sasvim mahnita niti bezrazložna kad je gledao gdje za njim idu toliki narodi i kraljevi. Ta vodio je dvadeset tisuća strijelaca i praćkara, pedeset i pet tisuća konjanika od kojih je sedamnaest tisuća bilo opkoljeno,[82] kako je Lukul pisao senatu, a teških pješaka, jednih svrstanih u kohorte, drugih u falange, sto i pedeset tisuća, graditelja pak cesta i mostova, čistača rijeka, drvosječa i pomoćnih jedinica za druge potrebe trideset i pet tisuća, a ti su, svrstani iza boraca, povećavali dojam o snazi vojske.

27. Kad se, prebacivši Taur, pojavio sa svom svojom vojnom silom i ugleda pod sobom rimsku vojsku smještenu pred Tigranokertom,

barbarska svjetina u gradu pozdravi njegovu pojavu urlanjem i pljeskom a Rimljanima prijeteći pokazivahu s bedema Armence; kad je Lukul držao ratno vijeće, jedni mu časnici savjetovahu neka, pustivši opsadu, vodi vojsku na Tigrana a drugi neka ne ostavi u svojoj pozadini tako brojne neprijatelje i neka ne odustane od opsade. Rekavši na to da niti jedan niti drugi savjet nisu pojedinačno ispravni, ali da su, uzeti zajedno, dobri, razdijeli vojsku. Murenu sa šest tisuća pješaka ostavi pri opsadi a sam s dvadeset četiri kohorte, u kojima nije bilo više od deset tisuća teških pješaka, sa svim konjaništvom te oko tisuću praćkara i strijelaca krene naprijed.

I utaborivši se uz rijeku u prostranoj ravnici, učini se Tigranu posvema sićušnim i njegovim je ulizicama služio kao predmet za zabavu. Jedni su mu se izrugivali a drugi u šali bacali ždrijeb za plijen; svaki od vojskovođa i kraljeva, istupajući, tražio je da se samo njemu povjeri taj posao a Tigran neka sjedi kao promatrač. A on, želeći da i sam bude duhovit i šaljiv, reče onu mnogospominjanu: »Ako su došli kao poslanici, mnogo ih je; ako pak kao vojnici, malo.« I tako su se tada nastavili podsmijevati i zbijati šale. Ali u osvit dana Lukul izvede svoju vojsku pod oružjem. Barbarska se vojska nalazila na istoku od rijeke; a kako je tok rijeke skretao na zapad ondje gdje ju je bilo najlakše pregaziti, budući da je Lukul svoje trupe žurno vodio u napad baš onuda, učinilo se Tigranu da se on povlači. I pozvavši Taksila, reče mu uz smijeh: »Ne vidiš li nepobjedive rimske legionare kako bježe?« Ali Taksil reče: »Želio bih, o kralju, da se nešto takvo, ma da nevjerojatno, zbude za tvoju dobru sreću, ali vojnici koji polaze na put ne uzimaju niti sjajna odijela niti nose ulaštene štitove i otkrivene kacige kao što su sada ovi skinuli kožnate pokrove s oružja, nego je to sjaj ljudi koji se namjeravaju boriti i već polaze na svoje neprijatelje.« Još dok je Taksil bio u riječi, postajao je vidljiv prvi legijski orao[83] jer je Lukul baš skretao prema rijeci i kohorte su se svrstavale po centurijama[84] za prelaženje; i tad najzad Tigran, kao da se trijeznio od nekog pijanstva, zavikne dva ili tri puta: »Idu li ti ljudi na nas?« tako da se uz velik metež mnoštvo postavljalo u borbeni poredak pri čemu je kralj zapovijedao središtem, a od krila lijevo je povjerio kralju Adijabena a desno kralju Međana pred kojim je bila postrojena i većina oklopljenih konjanika.

Baš kad je Lukul kanio prelaziti rijeku, neki od časnika savjetovahu mu neka se čuva toga dana jer je jedan od nesretnih dana koje Rimljani nazivaju »crnima«; jer na taj je dan bila uništena Cepionova vojska u boju s Cimbrima.[85] Ali Lukul odgovori znamenitim riječima: »Ta ja ću i ovaj dan učiniti sretnim za Rimljane.« A bio je to dan uoči listopadskih Nona.[86]

28. Rekavši to i potakavši svoje ljude neka budu hrabri, prijeđe rijeku i osobno ih povede na neprijatelje noseći na sebi željezni oklop od sjajnih ljusaka i resast plašt i smjesta izvlačeći goli mač, pokazujući time da se odmah treba hvatati u borbu prsa o prsa s ljudima koji se bore hicima iz daljine i brzinom svoga naleta skraćivati prostor u kojem je strijeljanje djelotvorno. Kad ugleda oklopljenu konjicu, u koju se polagalo najviše nade, postrojenu pod jednim ispupčenjem koje je odozgo imalo

ravan i prostran zaravan a pristup onamo, dug četiri stadija,[87] uopće nije bio niti težak niti strm, naredi svojim tračkim i galskim konjanicima da, napadajući s boka, svojim kratkim mačevima odbijaju njihova koplja u stranu. Jer dugačko je koplje jedina snaga oklopljenim konjanicima; zbog svog teškog i krutog naoružanja ne mogu se služiti ničim drugim bilo za obranu bilo za napad na neprijatelje, nego se čini kao da su u njemu zazidani. Sam pak Lukul s dvije kohorte pohita na uzvisinu, dok su ga vojnici žustro slijedili zato što su ga vidjeli ispred sebe u oružju kako podnosi sve napore obična pješaka i srće naprijed. Stigavši na vrh i stavši na najuočljivije mjesto, vikne jakim glasom: »Pobijedili smo, pobijedili smo, suborci moji!« I to rekavši, povede ih u navalu na oklopljene konjanike naredivši neka još ne izbacuju svoje sulice, nego neka, uhvativši ih čvrsto rukom, udaraju neprijatelje u golijeni i u bedra a to su jedini izloženi dijelovi oklopljenih konjanika. Nije se, međutim, ukazala potreba za takvom borbenom taktikom; jer neprijatelji ne dočekaše Rimljane, nego uz vrisak nagnuvši u najsramotniji bijeg, natisnuše se skupa sa svojim teškim konjima na svoju teško naoružanu pješadiju prije nego se ova uopće uključila u bitku tako da su sve tolike desetine tisuća bile potučene a da nije bila zadana nijedna rana niti bila viđena kap prolivene krvi. Ali pokolj je bio silan sad kad su ovi bježali ili, bolje, htjeli bježati; nisu, naime, mogli budući da ih je sprečavala zbijenost i dubina vlastitih redova. Podbovši konja odmah u početku, Tigran s par pratilaca pobježe; i videći sina kako dijeli istu sudbinu, strgne dijadem s glave i sa suzama ga preda njemu naloživši mu neka se spasava kako god može drugim putem. Ali mladić se ne usudi oviti ga oko čela, nego ga dade najpouzdanijem od svojih robova na čuvanje. Po slučaju zarobljen, ovaj bi predveden pred Lukula tako da je uz ostali plijen bio zaplijenjen čak i Tigranov dijadem. Kažu da je izginulo preko sto tisuća neprijateljskih pješaka a od konjanika sasvim ih malo umaklo. Rimljana bi ranjeno stotinu a pade pet.

Spomenuvši tu bitku u svojoj raspravi *O bogovima,* filozof Antioh reče da sunce nikad nije vidjelo druge takve. Drugi filozof, Strabon,[88] u svom *Povijesnom ljetopisu* kaže da su se Rimljani sami stidjeli i podsmijevali sebi samima što im je ustrebalo oružje protiv takva roblja. Livije pak veli da Rimljani nikada nisu bili brojčano toliko slabiji od neprijatelja s kojima su se pobili; jer pobjednika nije bilo niti jedna dvadesetina prema poraženima nego još manje. Najsposobniji i u ratovima najprokušaniji rimski vojskovođe Lukula su najvećma hvalili što je dvojicu najvećih i najmoćnijih kraljeva nadmudrio dvjema suprotnim taktikama, brzinom i sporošću. Jer Mitridata je na vrhuncu njegove moći satro dugotrajnim zatezanjem a Tigrana je skršio hitnjom te je bio jedan od malobrojnih vojnih zapovjednika svih vremena koji su upotrijebili oklijevanje da postignu veće ostvarenje a smionost za veću sigurnost.

29. Iz tog razloga Mitridat se i nije žurno spremao za bitku misleći da će Lukul voditi rat svojom uobičajenom opreznošću i okolišanjem, nego je polagano marširao da se priključi Tigranu. I namjerivši se najprije na nekolicinu Armenaca koji su išli putem natrag u paničnome strahu,

nasluti nesreću a zatim, kad ih je susretao već više nenaoružanih i poizranjavanih, doznavši za poraz, stade tražiti Tigrana. Kad ga nađe lišena svega i ponižena, ne uzvrati mu uvredom za uvredu, nego, sjahavši i oplakavši s njime zajedničku nesreću, dade mu svoju vlastitu kraljevsku pratnju i uznastoja ga osokoliti u pogledu budućnosti. I tako ti kraljevi počeše opet skupljati svježe trupe.

Kako su se u gradu Tigranokerti Heleni digli na ustanak protiv barbara i bili spremni predati grad Lukulu, navalivši na nj, on ga zauze; u gradu pohranjeno blago sam je preuzimao a grad je predao vojnicima da ga opljačkaju, a bilo je u njemu pored drugog blaga osam tisuća talenata[89] u novcu. Osim toga, Lukul porazdijeli od plijena po osam stotina drahmi[90] svakome momku. Doznavši da se u gradu zateklo mnogo Dionisovih umjetnika što ih je Tigran odasvud skupio kaneći posvetiti kazalište koje je podigao, upotrijebi ih za igre i predstave u čast pobjede. Helene otpremi u njihove zavičaje opskrbivši ih poputninom a jednako učini i s barbarima koji su bili prisiljeni da se ondje naseljavaju tako da se desilo da je raseljavanje jednoga grada značilo obnavljanje mnogih drugih koji su dobivali natrag svoje žitelje a ovi su svi voljeli Lukula kao svog dobročinitelja i utemeljitelja.

I ostalo je uspijevalo tome čovjeku kako je i zasluživao težeći većma za hvalom zbog pravednosti i čovječnosti nego zbog ratnih uspjeha. Jer ovima je potonjima nemalo pridonosila vojska a najviše sreća, dok su one prve bile dokaz oplemenjene i uljuđene duše a tim je vrlinama Lukul sada pokoravao barbare bez pribjegavanja oružju. Ta i arapski kraljevi došli su k njemu predajući se njegovoj vlasti a narod Sofena pristao je uza nj; Godijene je pak tako osvojio svojim postupcima da su htjeli, napustivši svoje gradove, ići dobrovoljno za njim sa ženama i djecom iz sljedećeg razloga. Kralj Godijena Zarbijen bio je, naime, kako je spomenuto,[91] preko Apija potajno ugovorio savezništvo s Lukulom jer ga je tištala Tigranova tiranija; ali prokazan, bi smaknut a zajedno s njime zaglaviše i njegova žena i djeca prije nego su Rimljani prodrli u Armeniju. To Lukul nije smetnuo s uma, nego je, došavši u zemlju Gordijena, upriličio pogrebne svečanosti za Zarbijena i, ukrasivši lomaču kraljevskom odjećom i zlatom te plijenom od Tigrana, sam je osobno potpalio i izlio zajedno s pokojnikovim prijateljima i rođacima žrtve ljevanice na nju nazivajući ga svojim drugom i rimskim saveznikom. Naredi i da mu se uz velik trošak podigne i nadgrobni spomenik; jer mnogo je blaga, i zlata i srebra, bilo nađeno u Zarbijenovu kraljevskom dvoru a žita je ondje bilo pohranjeno tri milijuna vagana[92] tako da su se i vojnici obilato opskrbljivali a Lukul je pobuđivao divljenje što je, ne uzevši niti jedne drahme iz državne blagajne, sam podmirivao sve ratne potrebe.

30. Onamo dođe i poslanstvo od partskoga kralja pozivajući ga na prijateljstvo i savezništvo. Bilo je to Lukulu milo; i zauzvrat odasla on svoje poslanstvo k Partu, ali ga ono zatekne kako igra dvoličnu igru i potajno traži od Tigrana Mezopotamiju kao nagradu za savezništvo. Doznavši to, dakle, Lukul odluči ostaviti po strani Tigrana i Mitridata kao sustale protivnike pa iskušati moć Parta i zavojštiti na njih smatrajući

dičnim da u jednom ratnom naletu poput atleta redom nadrva tri kralja i nepobijeđen i pobjedonosan prođe kroz tri najveća kraljevstva pod suncem.

Posla stoga u Pont zapovjednicima Sornacijeve vojske naređenje neka mu dovedu tamošnje trupe navodeći da kani poći iz Gordijene dalje u unutrašnjost. Ali ti časnici, kojima su vojnici i ranije bili nepokorni i neposlušni, tada otkriše da su im oni potpuno izvan kontrole našavši da nema načina da ih dovedu bilo nagovaranjem bilo silom jer su se zaklinjali i vikali da neće niti ondje ostati, nego će otići ostavivši Pont nebranjen. Kad je vijest o tome stigla Lukulu i demoralizirala i njegove vojnike koji su već od bogatstva i raskoši otromili za vojevanje i bili željni počinka, čim doznaše za drske riječi svojih drugova s Ponta, stadoše ih nazivati hrabrim muževima i govorahu da se valja povesti za njima; ta učinili su i oni mnogo toga čime su zaslužili sigurnost od opasnosti i odmor od napora.

31. Kad su takve i još gore riječi doprle do Lukulovih ušiju, odustade on od vojne na Parte i, kako je bila sredina ljeta, krene ponovno na Tigrana.[93] I kad prebaci Taur, obeshrabri ga pogled na zelenilo ravnica:[94] toliko kasne ondje godišnja doba uslijed hladnoće zraka. Pa ipak, spustivši se niz planine i potukavši Armence koji se dva ili tri puta odvažiše da ga napadnu, pljačkao je bez ikakva straha sela i otimao žito pripremljeno za Tigrana dovevši tako neprijatelja u oskudicu koje se sam plašio. A kad, izazivajući ih na bitku, opkoljavajući im jarkom tabor i pustošeći naočigled zemlju, nije ih mogao pokrenuti jer su već više puta bili potučeni, digavši tabor, krene na Tigranovu prijestolnicu Artaksatu gdje su mu bile i žene i mala djeca vjerujući da Tigran sve to neće žrtvovati bez borbe.

Pripovijeda se da je Kartažanin Hanibal, kad su Rimljani pobijedili Antioha prešavši k Armencu Artaksi, između mnogih drugih izvrsnih uputa i pouka što mu ih je dao, kad je opazio mjesto u zemlji s izvanrednim prirodnim pogodnostima i veoma ugodno, koje je ležalo neiskorišteno i zanemarivano, ondje nacrtao plan budućeg grada i, dovevši Artaksu, pokazao mu mjesto i ponukao ga da se prihvati gradnje. A pošto se kralj obradovao i zamolio Hanibala da sam bude nadziratelj posla, izrastao je ondje, kažu, veoma velik i prekrasan grad koji, dobivši ime po kralju, bude proglašen prijestolnicom Armenije.

Kad je Lukul nastupao protiv toga grada, Tigran to ne podnese, nego, došavši za tri dana na čelu svojih trupa, utabori se do Rimljana ostavivši između obiju vojski rijeku Arsaniju[95] koju su Rimljani neizbježno morali prijeći na putu prema Artaksati. Prinijevši žrtvu bogovima, Lukul, uvjeren da mu je pobjeda u rukama, prevede preko rijeke prethodnicu vojske u jačini od dvanaest kohorata a ostale razvrsta iza njih tako da spriječi neprijateljsko opkoljavanje. Jer velik je broj konjanika i odabranih vojnika bio postrojen sučelice njima a pred ovima mardski[96] strijelci s konja i iberski suličari u koje se Tigran pouzdavao najviše od svih najamnika smatrajući ih najbojovnijima. Pa ipak, oni se nimalo ne iskazaše, nego, nakon manje čarke s rimskim konjaništvom i ne dočekaše

navale pješadije, razdvojiše se na bijegu u lijevo i u desno pa povukoše konjanike u potjeru za sobom. Ali istovremeno kad su se ovi raspršili, ugledavši sjaj i mnoštvo konjice koja je izjahala na čelu s Tigranom, Lukul se poboja. Stoga pozva svoje konjanike natrag iz potjere i osobno se suprotstavi Atropatenima[97] koji su, zajedno s kraljevim velmožama, bili svrstani nasuprot njemu te prije nego su se dohvatili na šake, natjera ih prestrašene u bijeg. Od triju kraljeva koji su se zajedno ogledali s Rimljanima čini se da je najsramotnije pobjegao Mitridat Pontski ne mogavši podnijeti niti njihovu viku. Kako je nastala dugotrajna potjera kroz čitavu noć, Rimljani sustadoše ne samo od ubijanja neprijatelja, nego i od hvatanja živih i pljačkanja i odvlačenja novca i plijena. Tvrdi Livije da je u prethodnoj bitki bilo ubijeno i zarobljeno više neprijatelja, ali u ovoj pali i zarobljeni bili su ugledniji.

32. Ponesen tim uspjehom i ispunjen samopouzdanjem, Lukul je namjeravao napredovati dublje u unutrašnjost i potpuno pokoriti barbarsku zemlju; ali za jesenske ravnodnevice, protivno svakom očekivanju, oboriše se žestoke zimske oluje pokrivajući većinu zemlje snijegom a za vedrine donoseći mraz i led, zbog čega je konjima bilo teško piti iz rijeka uslijed prevelike hladnoće vode a teško im je bilo i prelaziti ih jer se led olako kidao pod njima i svojim im oštrim bridovima sjekao tetive. Zemlja je većinom bila gusto obrasla, puna uskih klanaca i močvara tako da su vojnici bili neprekidno mokri, pokrivani snijegom na marševima a noći provodeći neudobno po vlažnim mjestima. Stoga su išli za Lukulom tek mali broj dana poslije one bitke, a onda su se stali protiviti najprije moleći i šaljući k njemu vojničke tribune a zatim bučno se okupljajući i derući se noću pod šatorima, a čini se da je to znak buntovna raspoloženja vojske. Pa ipak, Lukul ih je dugo ustrajno molio tražeći od njih neka usade u srca strpljivost sve dok, zauzevši armensku Kartagu, ne razore djelo najmržega rimskog neprijatelja misleći time Hanibala. Ali kako ih nije mogao nagovoriti, povede ih natrag, i prešavši Taur drugim prijevojima, siđe u zemlju zvanu Migdonija, plodnu i toplu, u kojoj se nalazi velik i dobro napučen grad koji barbari nazivaju Nisibisom a Heleni migdonijskom Antiohijom. Po svom je dostojanstvu nominalno gradom vladao Tigranov brat Gura, ali stvarnu je vlast, zahvaljujući svom iskustvu i vještini s ratnim spravama, imao Kalimah koji je i kod Amisa zadao Lukulu najveće muke. Ali postavivši tabor i upotrijebivši sva sredstva opsade, za kratko vrijeme zauze Lukul grad jurišem. I s Gurom, koji se predao njemu u ruke, postupi čovječno, ali Kalimaha, koji je obećavao da će mu otkriti tajna skrovišta velika blaga, ne htjede saslušati, nego naredi da ga vode u lancima da pretrpi kaznu za palež kojim je uništio grad Amis i tako lišio Lukula cilja za kojim je težio, a taj je bio da Helenima pokaže svoju dobrotu.

33. Sve do tog časa moglo bi se reći da se sreća, prateći Lukula, borila na njegovoj strani. Ali otada, kao da ga ja napustio povoljan vjetar, kako se svuda morao silom probijati i posvuda je nailazio na smetnje, pokazivao je hrabrost i strpljivost valjana vođe, ali pothvati mu ne

pribaviše niti slave niti ikakve popularnosti, štaviše, gotovo da je neuspjesima i suvišnim razmiricama izgubio i onu ranije stečenu. Što se tiče uzroka koji su doveli do toga nije najmanje povod tome dao on sam nemajući običaj da se ulaguje vojničkoj rulji i držeći da sve što se čini radi ugađanja podređenima samo kalja i potkopava autoritet zapovjednika; a što je bilo najgore, niti s moćnicima i ljudima njemu po časti ravnima nije po svojoj naravi umio skladno surađivati, nego ih je sve prezirao i smatrao ništavnima u usporedbi sa sobom. Kažu da su se pored svih drugih dobrih osobina našle u Lukula i te i samo te loše; jer čini se da je bio visok i lijep, rječit i razborit podjednako na Forumu kao i u vojnom logoru.

Salustije, međutim, tvrdi da su vojnici bili veoma neraspoloženi prema njemu odmah u početku rata jer su bili prisiljeni dvije zime uzastopce, kod Kizika i ponovno kod Amisa, provesti u taboru. A njihova zlovolja nije prestajala niti u toku zima koje su slijedile. Ili su, naime, zimovali u neprijateljskoj zemlji ili kod saveznika u šatorima pod vedrim nebom, dok u helenski i prijateljski grad Lukul nije ušao s vojskom niti jednom. Tome su njihovom lošem raspoloženju najjače izlike pribavili pučki vođe u Rimu optužujući iz zavisti Lukula da razvlači rat iz želje za vlašću i ljubavi prema bogatstvu, da gotovo sam drži u vlasti Kilikiju, Aziju,[98] Bitiniju, Paflagoniju, Galatiju, Pont, Armeniju i područje sve do Fasisa a sada je opljačkao i Tigranov kraljevski dvorac kao da je bio poslan da kraljeve orobi a ne da ih pobijedi. Kažu da su to bile riječi jednoga od pretora, Lucija Kvinta, po čijem su nagovoru najviše izglasali zaključak da se pošalju ljudi koji će zamijeniti Lukula u njegovoj pokrajini. Izglasaše također da se mnogi od vojnika pod njegovim zapovjedništvom otpuste iz vojne službe.

34. Tim nezgodama, i samima tako neugodnima, priključila se još jedna koja je Lukulu najviše pomrsila osnove: Publije Klodije, čovjek nasilan i prepun svake bezobzirnosti i bezobraštine. Bio je brat Lukulove žene a okrivili su ga čak da ju je zaveo jer je bila izvanredno razvratna. Kako je u to vrijeme bio na vojni s Lukulom, nije postizavao sve one časti koje je smatrao da ga idu; držao je da treba da bude prvi, a kako su njemu zbog njegova karaktera i ponašanja pretpostavljali mnoge, potajno je nastojao utjecati na vojsku fimbrijevaca i podjarivati je protiv Lukula rasturajući među njih govore prikladne za ljude kojima niti je bilo protiv volje a niti su bili nenavikli da se ulagivanjem stječe njihova naklonost. To su, naime, bili oni koje je i jednom ranije Fimbrija nagovorio da, ubivši konzula Flaka, njega izaberu za svog zapovjednika. Stoga su rado primali i Klodija i nazivali ga prijateljem vojnika kad se pretvarao da se ljuti zbog njih što neće biti kraja tolikim ratovima i naporima, nego će zatrti svoj život boreći se sa svakim narodom i prebijajući se po svoj zemlji, ne donoseći sa sobom ništa vrijedna s tako golema vojnog pohoda nego prateći Lukulova kola i deve pretovarene peharima od zlata i dragog kamenja, dok su Pompejevi vojnici već građani smješteni sa ženama i djecom na plodnoj zemlji i po gradovima ne zato što su Mitridata i Tigrana stjerali u nenaseljene pustinje niti što su razorili kraljevske palače u Aziji, nego zato što su zaratili protiv bijednih prognanika u Hispaniji i

odbjeglih robova u Italiji. »Zašto, dakle, ako naše ratovanje neće nikad prestati, ne čuvamo ono što je ostalo od naših tijela i naših duša za takva vojskovođu u čijim je očima najljepši ukras bogatstvo njegovih vojnika?«

Takvim prigovorima demoralizirana, Lukulova vojska ne pođe za vojskovođom niti na Tigrana niti na Mitridata koji je iz Armenije ponovno upao u Pont i obnavljao svoju vlast ondje, nego su, izgovarajući se zimom, tratili vrijeme u Gordijeni čekajući svaki tren da će Pompej ili koji drugi vođa doći da zamijeni Lukula.[99]

35. Ali kad je stigla vijest da Mitridat, pobijedivši Fabija,[100] nastupa protiv Sornacija i Trijarija, postidjevši se, slijedili su Lukula. No Trijarije, misleći da je spreman da ugrabi pobjedu prije nego stigne Lukul koji je bio blizu, kako je bio pun častoljublja, bi potučen u velikoj bitki. Kažu da je izginulo preko sedam tisuća Rimljana a među njima sto pedeset centuriona a vojničkih tribuna dvadeset četiri; Mitridat osvoji njihov tabor. Stigavši par dana kasnije, Lukul potajno ote Trijarija bijesu vojnika koji su ga tražili a onda, kako se Mitridat nije htio upuštati u bitku, nego je čekao Tigrana koji je već silazio s velikom vojskom, odluči poći natrag ovome u susret i zametnuti bitku s Tigranom prije nego što se obojica združe. Ali dok je bio na putu onamo, fimbrijci, pobunivši se, ostave svoje jedinice tvrdeći da su oslobođeni vojne službe senatskim zaključkom i da Lukul više nema prava da im zapovijeda jer su pokrajine dodijeljene drugome. Nikakva postupka, ma koliko bio ispod njegova dostojanstva, nije bilo na koji se Lukul nije ponizio zaklinjući jednog po jednog, obilazeći ih po šatorima unižen i sa suzama, a neke čak hvatajući za ruku. A oni su odbijali njegov stisak ruke i bacili preda nj svoje prazne kese za novac pozivajući ga neka se sam i bori s neprijateljima kad je jedini znao kako da se od njih bogati. Pa ipak, na molbu ostalih vojnika, fimbrijci, natjerani, pristadoše da ostanu preko ljeta; ali ako u međuvremenu nikakav neprijatelj ne siđe da se pobije s njima, odoše oni. S time je Lukul silom prilika morao biti zadovoljan ili, ostavljen, prepustiti zemlju barbarima. Stoga je naprosto držao vojnike na okupu ne tjerajući ih više ni na što niti ih vodeći u bitku nego zadovoljavajući se već time što ostaju i bespomoćno gledajući kako Tigran pustoši Kapadokiju a Mitridat opet počinje sa svojim nasiljima, a za njega je osobno pismom bio javio senatu da je posvema pobijeđen; već su kod njega bili povjerenici za uređenje prilika u Pontu misleći da je on čvrsto u rimskoj vlasti. A kad tamo, došavši, vidjeli su da Lukul nije niti svoj vlastiti gospodar, nego da mu se izruguju i prostački ga vrijeđaju vojnici koji su toliko prevršili u obijesti prema svome zapovjedniku da su krajem ljeta, navukavši oružje i pripasavši mačeve, izazivali na bitku neprijatelje kojih nigdje nije bilo jer su se već povukli. Tada podigavši bojnu viku i udarivši mačevima po zraku kao da se bore sa zamišljenim protivnikom, otiđoše iz tabora zazvavši bogove za svjedoke da je isteklo vrijeme kroz koje su pristali da ostanu s Lukulom.

Ostale je Pompej pozivao pismima; već je, naime, bio imenovan vrhovnim zapovjednikom u ratu protiv Mitridata i Tigrana zahvaljujući naklonosti naroda i laskanju njegovim vođama jer su senat i aristokrati

smatrali da se Lukulu nanosi nepravda zato što dobiva zamjenika ne za rat nego za trijumf i ne odriče se pod silu niti prepušta drugima svoje zapovjedništvo nego njegove plodove.

36. Ali za ondje nazočne još se odioznijim ukaza ono što se događalo. Lukul, naime, nije bio vlastan podjeljivati niti ratna odlikovanja niti izricati kazne a Pompej niti je dopuštao da tko ide k njemu niti da se tko osvrće na njegove propise i uredbe izdane u dogovoru s desetoricom povjerenika, nego je to sprečavao izdavanjem protuuredbi i strahom što ga je ulijevala njegova prisutnost u pratnji veće vojske. Ipak, njihovi prijatelji odlučiše da urede njihov susret; i sastadoše se u nekom selu u Galatiji, prijazno se pozdraviše i čestitaše jedan drugome na uspjesima, pri čemu je Lukul bio stariji, ali je Pompejev prestiž bio veći zbog brojnih vojni i dvaju trijumfa. Štapići ovijeni lovorom bili su nošeni pred obojicom zbog njihovih pobjeda. I kako je Pompej prevalio dugačak put kroz bezvodne i suhe predjele, Lukulovi liktori, ugledavši uveo lovor obavijen oko njegovih šiba, uslužno im dadoše svoga lovora koji je bio svjež i zelen. I tu su zgodu tumačili Pompejevi prijatelji kao povoljno znamenje; jer su stvarno Lukulovi podvizi uveličali Pompejevo zapovjedništvo. Njihov razgovor, međutim, nije doveo ni do kakva zadovoljavajućeg rezultata, nego se rastadoše još većma otuđeni jedan od drugoga; Pompej ukine sve Lukulove odredbe a odvevši sve ostale njegove vojnike, ostavi mu tisuću i šest stotina da s njim proslave trijumf a da ga niti ti nisu jako rado slijedili. U tako začuđujućoj je mjeri Lukul bio nesposoban u onome što je prva i najvažnija stvar za svakog vojskovođu ili je možda u tome bio loše sreće. Jer da je u njega uz ostale vrline, tako znatne i tako brojne, hrabrosti, savjesnosti, mudrosti i pravednosti, bilo i toga dara, ne bi rimskome imperiju u Aziji bio granicom Eufrat nego najudaljeniji predjeli i Hirkansko more[101] budući da je sve ostale narode već bio svladao Tigran a partska moć u Lukulovo vrijeme nije bila tolika kakvom se pokazala u Krasovo niti je bila tako jedinstvena, dapače, uslijed unutrašnjih i susjedskih ratova nije čak imala snage da suzbija nasilne upade Armenaca.

Sada mi se čini da je stvarno svojim utjecajem na druge Lukul nanio domovini štetu veću od dobra što joj ga je sam učinio. Jer njegovi pobjedni znakovi u Armeniji, stojeći blizu Parta, pa Tigranokerta i Nisibis i golemo bogatstvo doneseno iz tih gradova u Rim te Tigranov zarobljeni dijadem pronesen u trijumfalnoj povorci potakli su Krasa na pohod protiv Azije budući da je bio uvjeren da su barbari samo predmet za pljačku i plijen i ništa drugo. Ubrzo, međutim, naletjevši na partske strelice, dokaza da Lukul nije postigao svoje pobjede zahvaljujući nerazboritosti i mlitavosti neprijatelja nego zahvaljujući svojoj smionosti i sposobnosti. Ali to je bilo kasnije.

37. Lukul pak, vrativši se u Rim, ponajprije nađe da mu brata Marka tuži Gaj Memije za ono što je kao kvestor uradio na zapovijed Sulinu. A kad je on bio oslobođen, usmjerivši svoj napad na samog Lukula, Memije stade podjarivati narod i nagovori ga da mu ne odobri

trijumf optužujući ga da je mnogo toga pronevjerio i da je nepotrebno otegao s ratom.[102] Kad se Lukul žestoko upeo protiv te odluke, prvi i najutjecajniji građani, umiješavši se među tribuse, uz usrdne molbe i velik trud jedva najzad nagovoriše narod da mu dopusti proslaviti trijumf,[103] no taj trijumf nije, kao neki drugi, bio zapanjujući i glomazan duljinom slavodobitničke povorke niti mnoštvom predmeta koji su u njoj bili nošeni, nego je Lukul umjesto toga uresio Flaminijev cirk velikim brojem neprijateljskog oružja i ratnim strojevima obojice kraljeva; i taj prizor, sam za sebe, nije ni izdaleka bio nevrijedan pažnje; u povorci je pak prošlo nekoliko oklopljenih konjanika i deset srponosnih kola te šezdeset kraljevskih prijatelja i vojskovođa, provezeno je ujedno sto deset mjedenokljunih ratnih brodova, zlatan kip samog Mitridata visok šest stopa,[104] štit ukrašen dragim kamenjem i dvanaest nosila sa srebrnim posuđem a trideset i dvoja sa zlatnim čašama, oružjem i novcem. To su sve nosili ljudi; nadalje, osam je mazgi nosilo zlatne počivaljke, pedeset i šest lijevano srebro a daljnjih sto sedam nešto manje od dva milijuna sedam stotina tisuća srebrnjaka.[105] Na pločama bili su zapisani iznosi novca što ga je Lukul već dao Pompeju za rat s gusarima i nadzornicima državne blagajne a pored toga bilo je ondje zabilježeno da je svaki vojnik primio devet stotina i pedeset drahmi.[106] Povrh svega, Lukul je sjajno pogostio grad i okolna sela što ih zovu *vici*.

38. Poslije razvoda od Klodije, koja je bila razvratna i nevaljala žena, oženi se Servilijom, sestrom Katonovom, ali niti taj brak nije bio sretan. U njemu, naime, nije bilo samo jednoga od zala što ih je Klodija vukla za sobom, sablazni s braćom; premda je u svakom drugom pogledu Servilija bila podjednako bestidna i razuzdana, Lukul se silio da je trpi iz poštovanja prema Katonu, ali najzad je se odrekao.

Kad je već njegov povratak kod senata pobudio izvanredne nade da u njemu ima protutežu protiv Pompejeva samovlašća i zatočnika aristokracije zahvaljujući njegovoj velikoj slavi i utjecaju, ostavi i napusti politiku bilo što je vidio da je već izmakla uzdama i bila u bolesnu stanju, bilo što se, kako tvrde neki, zasitio slave i prepustio najlagodnijem i najmekoputnijem življenju po izlasku iz brojnih bojeva i napora ne baš najsretnijeg ishoda. Neki hvale tako veliku promjenu kod njega zato što je izbjegao sudbinu Marija koji se poslije pobjeda nad Cimbrima i poslije onih velikih i lijepih uspjeha nije ushtio opustiti unatoč zavisti što ju je navlačila stečena čast, nego je u nezasitnoj želji za slavom i vlašću, ogledajući se na političkom području kao starac s mladim ljudima, zabasao u strašna djela i patnje još strašnije od tih djela; i Ciceron bi, kažu, doživio ljepšu starost da je smotao jedra poslije Katilinine urote[107] i Scipion da je otpočinuo pošto je Numanciju pridodao Kartagi;[108] ta i u državničkoj karijeri treba da bude neki prirodni konac; a i političke borbe, naime, ništa manje nego atletske jasno pokazuju kada je protekla ona životna dob u kojoj je snaga u naponu. Kras pak i Pompej podsmijevahu se Lukulu zato što se odao uživanju i rasipnosti kao da raskošno življenje nije još nepriličnije za čovjeka te dobi nego državnička djelatnost i zapovijedanje vojskom.

39. A moguće je uistinu u Lukulovu životu, kao u staroj komediji,[109] pročitati u prvome dijelu o političkim djelima i o vojnim pohodima a u drugome o pijankama i gozbama i maltene o veselim ophodima, bakljadama i svakoj mogućoj lakoumnoj zabavi. Ta ja bar ubrajam u lakoumnu zabavu i skupe gradnje, podizanje trijemova i kupališta i još slike i kipove i trud oko tih umjetnina koje je skupljao uz ogromne izdatke, na što je nemilice rasipao golemo i sjajno bogatstvo što ga je sabrao na svojim vojnama pa još i sada, gdje je raskoš toliko porasla, Lukulovi se perivoji ubrajaju među najrastrošnije od carskih vrtova. Što se pak tiče radova na morskoj obali i kod Neapolisa,[110] gdje je vješao brežuljke povrh golemih iskopa,[111] opasivao svoja prebivališta morskim trkalištima i ribnjacima i gradio palače usred mora, stoičar Tuberon,[112] ugledavši sve to, nazva ga Kserksom u togi.[113] Imao je kod Tuskula ljetnikovce, vidikovce i prostrane otvorene dvorane za gozbe i trijemove u koje jednom došavši, Pompej je zamjerao Lukulu što je, uredivši izvrsno svoj ladanjski nastan za ljeto, učinio ga nemogućim za stanovanje zimi. Nato Lukul reče nasmijavši se: »Pa tebi se, znači, čini da imam manje pameti od ždralova i roda tako da ne mijenjam boravište s godišnjim dobima«? Kad je jednom neki pretor, kome je bila želja da priredi sjajnu javnu predstavu, iskao od njega grimizne ogrtače za opremu jednog kora, odgovori da će, pošto pogleda, dati ako bude imao a onda ga sutradan upita koliko treba. Kad ovaj reče da će mu biti dovoljno stotinu, pozva ga neka uzme dvostruko toliko, a na to je ciljao i pjesnik Flak[114] kad je kazao da Lukul nije smatrao bogatom kuću u kojoj zanemarena i skrivena bogatstva nisu brojnija od onih koja se vide.

40. Svakodnevni su Lukulovi objedi bili razmetljivi novostečenim bogatstvom te je ne samo grimiznim prostirkama i peharima urešenima dragim kamenjem te zborovima i dramskim prikazivanjima nego i raznovrsnim mesom i majstorski priređenim poslasticama činio sebe predmetom zavisti prosta svijeta. Izreka Pompejeva u vrijeme bolesti postala je u svakom slučaju veoma popularnom; kad mu je njegov liječnik propisao da uzme kao hranu drozda a kućni robovi rekoše da je ljeti drozda nemoguće naći drugdje osim kod Lukula koji ih tovi, ne dopusti im Pompej da ih uzmu odande, nego, rekavši liječniku: »Da, dakle, Lukul ne živi u raskoši, Pompej ne bi preživio?«, naredi im da mu prirede nešto što se moglo lako nabaviti. Katon, koji mu je bio prijatelj i rođak, tako mu je zamjerao na njegovu načinu života da je, kad je neki mladi senator održao u nevrijeme dosadan i dugačak govor o umjerenosti i trijeznosti, Katon, ustavši, rekao: »Nećeš li ti prestati da se bogatiš kao Kras, živiš kao Lukul a govoriš kao Katon?« Neki pak vele da su te riječi bile tako izgovorene, ali da ih nije izrekao Katon.

41. Da Lukul, međutim, nije samo uživao u tome načinu života, nego se i dičio njime, bilo je jasno iz anegdota spominjanih o njemu. Pripovijeda se tako da je mnogo dana gostio neke Helene koji su došli u Rim a da su se oni, ustručavajući se na pravi helenski način, stidjeli i najzad odbijali njegov poziv zato što on toliko troši svakodnevno zbog

njih; nešto im je, kažu, Lukul rekao nasmijavši se: »Nešto je od tih troškova doista zbog vas, moji helenski prijatelji; najveći je ipak dio zbog Lukula.« Kad je večerao sâm pa su mu pripravili jedan stol i skromnu večeru, ljutio se pa pozvao slugu u čijoj je to bilo nadležnosti. Kad je ovaj rekao da je mislio, budući da nitko nije pozvan, da Lukulu nije potrebno ništa osobito skupo, reče mu gospodar: »Što govoriš? Zar nisi znao da danas Lukul večera kod Lukula?« Kako se, prirodno, o toj zgodi mnogo govorilo u gradu, pristupiše mu, dok je besposličio na Forumu, Ciceron i Pompej, prvi jedan od njegovih intimnih i prisnih prijatelja, dok je s Pompejem imao razmiricu od vremena zapovjedništva nad vojskom, ali su ipak uobičajili da se posjećuju i često međusobno učtivo razgovaraju. Pozdravivši ga, dakle, Ciceron ga upita kako je raspoložen prema molbama; a kad je on rekao da je raspoložen izvrsno i pozivao ih neka je samo iznesu, reče Ciceron: »Mi želimo danas večerati s tobom onako kako je za tebe pripravljeno.« A kad se Lukul skanjivao i tražio da može izabrati koji drugi dan, rekoše da mu to neće dopustiti niti mu dozvoljavahu da se dogovara sa slugama da ne bi naredio da se priredi bilo što više od onoga što se priređuje za nj osim što na njegovo traženje pristadoše da pred njima rekne jednome od slugu da će danas večerati u Apolonu; to je, naime, bilo ime jedne od njegovih raskošnih dvorana i tako je njih nadmudrio a da to nisu primijetili. Jer svaka od njegovih blagovaonica, kako se čini, imala je unaprijed utvrđenu cijenu večere kao i poseban jelovnik i pribor tako da su robovi, čuvši gdje želi večerati, znali kolik treba da bude trošak i kakva treba da bude večera po svom redu i rasporedu; uobičajeni je trošak za večeru u Apolonu bio pedeset tisuća;[115] kako je i tada tolik iznos bio izdan, Pompej je bio zapanjen brzinom pripreme pri onako veliku trošku. S takvom je hirovitom obiješću postupao, dakle, Lukul sa svojim blagom kao da je to stvarno njegov u ratu zarobljeni barbarin.

42. Vrijedan je pažnje i spomena način na koji je uredio svoju knjižnicu. Skupljao je, naime, mnoge lijepe knjige a njihova je upotreba bila za nj još dičnija od same nabavke jer su njegove zbirke knjiga bile svima otvorene i trijemovi i radne sobe oko njih bile su pristupačne bez ograničenja Helenima koji su onamo zalazili kao u prihvatilište Muza i čitave dane ondje provodili jedni s drugima rado se uklanjajući drugim svojim poslovima. Lukul je i sam često provodio ondje s njima svoje dokone časove zalazeći u trijemove s njihovim učenjacima i pružajući svoju podršku njihovim političarima u čemu je već trebalo; i uopće njegova kuća bijaše ognjište i pritanej[116] za Helene koji su dolazili u Rim. Svu je filozofiju volio i svakoj je bio naklonjen i prijatelj, ali od početka stekao je osobitu i žarku ljubav prema Akademiji,[117] ne onoj što je nazivahu Novom, premda je ta škola u ono doba imala krepkog predstavnika Karneadova učenja u Filonu,[118] nego prema Staroj, kojoj je tada na čelu bio uvjerljiv i rječit čovjek, Antioh Askalonjanin, koji je Lukula, s punim ga oduševljenjem učinivši svojim prijateljem i životnim drugom, postavljao kao protivnika Filonovim slušateljima od kojih je jedan bio i Ciceron. I doista, Ciceron je sastavio veoma lijep spis o učenju Nove

Akademije u kojem je razlaganje o mogućnosti razumijevanja stavio u usta Lukulu a sebi suprotno tome. Naslov je knjizi *Lukul.*

Bili su, kao što je spomenuto, veliki prijatelji i dionici istog političkog opredjeljenja; ta Lukul se opet nije posvema povukao iz političkog života premda je častohlepnu želju i jagmu za prvim mjestom i najvećom moći odmah prepustio Krasu i Katonu jer je vidio da pri njima nije moguće izbjeći opasnosti i trpljenje uvreda; jer oni koji su podozrivo gledali na moć Pompejevu isticali su Krasa i Katona kao prvake senatske stranke budući da je Lukul otklanjao vodstvo; ali silazio je na Forum radi podrške prijateljima a u senat ako se trebalo prkosno suprotstavljati nekoj Pompejevoj slavohlepnijoj zamisli. Tako je uredbe što ih je ovaj propisao pobijedivši kraljeve Lukul osujetio i u suradnji s Katonom spriječio da se odobri podjela zemlje Pompejevim vojnicima koju je ovaj predlagao tako da je Pompej potražio pribježište u Krasovu i Cezarovu prijateljstvu ili prije zavjeri te, napunivši grad oružjem i vojnicima i silom izbacivši s Foruma Katonove i Lukulove pristaše, silom dao potvrditi svoje odredbe.

Kako su se optimati ljutili zbog takva postupka, izvedoše pompejevci nekog Vetija za koga su govorili da su ga uhvatili gdje pokušava izvesti atentat na Pompeja. I taj, ispitivan u senatu, optuži neke druge, ali pred narodom navede Lukula kao onoga koji ga je podgovorio neka ubije Pompeja. Nitko ne pridade važnosti njegovoj priči, štaviše, odmah je bilo jasno da su Pompejevi pristaše nagovorili tog jadnika na neistinite i zlonamjerne klevete a stvar još većma izađe na vidjelo kad je par dana kasnije njegovo mrtvo tijelo bilo izbačeno iz zatvora pri čemu se reklo da je umro prirodnom smrću a imao je na sebi tragove davljenja i batinjanja; mišljenje je bilo da su ga umorili oni isti koji su ga podgovorili.

43. To je, dakako, Lukula još više odvraćalo od politike. A kad je Ciceron bio prognan a Katon poslan u Kipar,[119] raskrsti s njom posvema. I pred smrt kažu da mu je bolest zahvatila razum koji je pomalo venuo. Ali Kornelije Nepot tvrdi da Lukul nije izgubio razum od starosti niti od bolesti, nego da su mu ga uništili otrovi jednog od njegovih slobodnjaka, Kalistena, a da mu ih je Kalisten dao zato da bi ga Lukul više volio misleći da oni imaju takvo djelovanje, ali da su mu oni oduzeli prisebnost i razorili moć rasuđivanja tako da je još za njegova života njegovim imetkom upravljao njegov brat. Pa ipak, kad je umro,[120] narod se rastužio i strčao kao da je preminuo na vrhuncu svoje vojničke i državničke karijere i nastojao je prisiliti mladiće iz najodličnijih kuća koji su ponijeli njegovo tijelo da ga pokopaju na Martovu polju gdje je bio pokopan i Sula. Ali kako to nitko nije očekivao a pripreme za to nisu bile jednostavne, njegov brat, moleći i preklinjući, nagovori ih da dopuste da se mrtvačev pogreb obavi na imanju u Tuskulu gdje su pripreme već bile izvršene. A ni on sam nije ga dugo nadživio, nego je kako po dobi i slavi, tako i po vremenu smrti malo za njim zaostao pokazavši se i tako uzorom bratske ljubavi.

Bilješke

[1] Grčki i latinski.
[2] Lukul će pisati povijest.
[3] Forum je naprosto središnji trg u Rimu kakav je postojao u svakom antičkom gradu i bio središtem njegova društvenog života. Ipak, zbog značenja što ga je imao kao političko središte antičkog svijeta kroz tisuću godina, ovdje je ostavljen njegov latinski naziv.
[4] Jampski trimetar: metrički naglašeni su parni slogovi. Ne zna se odakle potječu ovaj i slijedeći citat.
[5] Kvint Hortenzije Hortal, slavan govornik u 1. st. pr. n. e., suparnik Ciceronov.
[6] Povjesničar Sulinih ratova.
[7] Ovdje u izvorniku Plutarh prevodi na grčki naziv edila kao »nadzornika tržišta«.
[8] God. 90–89. Drugi mu je naziv saveznički rat.
[9] God. 87–86.
[10] Ptolemej VIII Latir koji je tada vladao nije više bio mlad. Uspeo se na prijestolje 117. a umro je 81, pet godina poslije Sulina zauzeća Atene. Plutarh ga vjerojatno miješa s njegovim nezakonitim sinom Ptolemejem IX Auletom koji je postao kraljem god. 80.
[11] Prema jednom preračunavanju, oko 457.200 predratnih zlatnih dinara.
[12] Stanovnici otoka Kosa uz maloazijsku obalu.
[13] Stanovnici dorskoga grada Knida u Maloj Aziji.
[14] God. 85.
[15] Kolofon je bio velik jonski grad u Maloj Aziji nedaleko Efeza. Danas su ondje samo ruševine Hili (ili Zili).
[16] Velik grad u maloazijskoj Miziji na rijeci Kaistru, sada Bergama; negdašnja prijestolnica pergamskog kraljevstva Atalovića.
[17] Također grad u maloazijskoj Miziji.
[18] Oba su grada u Beotiji, u srednjoj Grčkoj. To je bilo god. 85.
[19] Konzula Lucija Valerija Flaka.
[20] God. 84.
[21] Oko 94,300.000 predratnih zlatnih dinara.
[22] Eleja je bila grad u Maloj Aziji nasuprot Mitileni na otoku Lezbu.
[23] God. 84–80.
[24] God. 74.
[25] Kvint Sertorije (vidi njegov životopis) nastavio je u Hispaniji borbu za Marijevu stvar vrlo uspješno sve do svoje smrti.
[26] Do Pompejeva dolaska vrhovni rimski zapovjednik u ratu sa Sertorijem. Puno mu je ime Kvint Cecilije Metel Pijo.
[27] Danas Mramorno more.
[28] Pokrajina na sjeveru Male Azije.
[29] God. 74. Vidi *Kimon* 1.
[30] Mitske grabežljive nemani u ptičjem obliku.
[31] Rimski povjesničar Apijan naziva tu osobu Varijem.
[32] S pura.
[33] Svetkovina Ferefate (Perzefone), zaštitnice grada Kizika.
[34] Podzemnim se bogovima kao žrtve prinose crne životinje.

[35] Sintaksa te rečenice u izvorniku je anakolut.
[35a] Južnjak je frulaš a trubač sjevernjak.
[36] Oko 32 metra.
[37] U Troji.
[38] Oko 158.000 zlatnih dinara.
[39] Njemu u čast uveli su i Lukulove igre koje su se održavale i kasnije.
[40] Prijevod K. Raca. Stih je daktilski (epski) heksametar (šestomjer).
[41] Gdje su se po predaji Grci iskrcali prilikom pohoda na Troju.
[42] Otok Samotraka, sjeveroistočno od Imbra, bio je središte kulta bogova Kabira. Filip Makedonski, otac Aleksandra Velikog, i Aleksandrova majka Olimpijada bili su posvećeni u te misterije (i tom su se prilikom upoznali). Misteriji su bili slavni duboko do u carsko doba.
[43] Oko 14,145.000 zlatnih dinara.
[44] Nazvane po gradu Prijapu u Miziji u Maloj Aziji.
[45] God. 73.
[46] Jedan vagan (ili mjerica) iznosio je oko 52 i po litre.
[47] Drahma je vrijedila otprilike 79 predratnih zlatnih para.
[48] Temeskira je grad na rječici Termodontu (danas Termehu) na Crnom moru (Pontu Euksinu).
[49] Do zapadne Azije.
[50] Tigran je god. 70. uhvatio i pogubio kraljicu Selenu, treću ženu i udovicu Antioha X koji je vladao dijelom Sirije.
[51] God. 72.
[52] Oko 3,84 m.
[53] Azovsko more.
[54] Oko 7900 zlatnih dinara.
[55] Oko 237.000 zlatnih dinara.
[56] Vrpca što se ovijala oko čela kao znak kraljevskog dostojanstva.
[57] Amis leži na Crnome moru.
[58] Konzul Mumije osvojio je i spalio Korint god. 146.
[59] Otprilike 29 km.
[60] Izdavao se za peripatetičkog filozofa (po nekima to je i bio). Uz Mitridatovu podršku domogao se vlasti u Ateni. Kad je Sula 87. osvojio Atenu, prisilio ga je da ispije otrov.
[61] Otprilike 158 zlatnih dinara.
[62] Filolog, učitelj jezika i književnosti.
[63] God. 71–70.
[64] Zatvorske. Po drugima: negve.
[65] Najvjerojatnije vrst mučila.
[66] Budući da su Rimljani kamate obračunavali mjesečno, to je značilo 12% na godinu.
[67] Oko 94,300.000 zlatnih dinara.
[68] Oko 565,800.000 zlatnih dinara.
[69] Radi se o velikom gradu Antiohiji na rijeci Orontu. Sveti gaj Dafne, posvećen Apolonu, ležao je u udaljenosti od oko 40 km od grada.
[70] To je predio oko izvorišta rijeke Tigris, današnji Kurdistan.
[71] Grč. *skenitski*, tj. »šatorski« Arapi.
[72] Mjesto u Mezopotamiji.
[73] Ili Stenisa. Rodom iz Olinta, suvremenik Aleksandra Velikog (Makedonskog).
[74] Izgubljeni Sulini memoari.
[75] Današnji Krim.
[76] Oko 15.800 zlatnih dinara.
[77] God. 69.
[78] Danas Zof, pokrajina Komagena.
[79] Živjeli su oko antičke Arbele.
[80] S Perzijskog zaljeva.
[81] Imenjaci hispanskih Ibera, ali bez ikakve etničke veze s njima. Azijsku Iberiju, između Crnog i Kaspijskog mora, omeđivao je sa sjevera Kavkaz, s juga Armenija, sa zapada Kolhida a s istoka azijska Albanija (također ni u kakvoj etničkoj vezi s balkanskom Albanijom).

[82] I konji su imali oklop.
[83] Bojni znak rimske legije.
[84] Kohorta je imala 3 manipula a manipul 2 centurije (satnije). Deset kohorata činilo je legiju. Neki prevode: »po manipulima«.
[85] God. 105. Vidi *Kamilo* 19.
[86] 6. listopada (oktobra).
[87] Oko 0,76 km.
[88] Povjesničar i geograf (mi ga znamo samo u potonjem svojstvu), proputovao velik dio svijeta, umro god. 19. n. e.
[89] Oko 37,620.000 zlatnih dinara.
[90] Otprilike 632 zlatna dinara.
[91] U glavi 21.
[92] Oko 1,575.000 hektolitara.
[93] God. 68.
[94] Nije još bilo zrela žita, hrane za vojsku.
[95] Pritok Eufrata.
[96] Mardi su bili medsko pleme s južne obale Kaspijskog mora.
[97] Medski narod tako nazvan po Atropateru koga je Aleksandar Veliki postavio njima za satrapa.
[98] Misli se rimska pokrajina Azija.
[99] Pompej se vratio u Rim god. 71. poslije pobjede nad sertorijevcima u Hispaniji i ostacima Spartakove vojske u Italiji. God. 67. bio je imenovan Lukulovim nasljednikom.
[100] God. 67.
[101] Kaspijsko more.
[102] Bio je 7 godina u ratu na istoku.
[103] God. 66.
[104] Oko 1,92 m.
[105] Otprilike 2,133.000 zlatnih dinara.
[106] Oko 750 i po zlatnih dinara.
[107] Poslije otkrivanja i ugušenja Katilinine urote god. 63.
[108] Scipion Emilijan (Afrički Mlađi) osvojio je Kartagu 146. a Numanciju 133.
[109] Stara atička komedija, najslobodnija i najizvornija u svome žanru, poznata nam je samo po Aristofanovim djelima.
[110] Današnji Napulj.
[111] Rudokopima je podrovao brda.
[112] Kvint Elije Tuberon, filozof, pravnik i povjesničar.
[113] Kserkso je prokopao Atos.
[114] Radi se o Horaciju (*Epistule* 1, 6, 45–46). Govoreći o Lukulu, kaže:

Jadna je, uboga kuća gdje nema u obilju blaga
Za što gospodar ne zna a od koristi je tatu (prij. K.Raca).

[115] Oko 39.500 zlatnih dinara.
[116] Uredska zgrada pritana, izvršne vlasti u Ateni. Ondje su se zajedno s njima na državni trošak hranili zasluţni ljudi i pobjednici na atletskim natjecanjima.
[117] Platonovoj školi.
[118] Karnead (213–129) naučavao je neku vrst probabilizma. Filon, iz iste škole, povukao se u Rim poslije Mitridatova zaposijedanja Atene. Među njegovim je učenicima bio i Ciceron.
[119] Da se oslobodi Katona (Mlađeg ili Utičkog), Klodije ga je poslao u misiju na Kipar god. 58.
[120] Oko god. 57.

Usporedba Kimona i Lukula

1. Moglo bi se Lukula ocijeniti sretnim ponajviše zbog njegova konca, zato što je umro prije promjene ustavnog poretka koju je sudbina pripremala pomoću građanskih ratova i život je skončao u domovini već načeta zdravlja, ali još slobodnoj. I u tome je doista u najvećoj mjeri zajedništvo s Kimonom. Jer i ovaj je preminuo prije nego su smutnje potresle Heladu a u vrijeme dok je još bila u naponu snage; preminuo je, međutim, u taboru i vojsci na čelu a da se nije ničega morao odreći niti je izgubio duševnu svježinu a niti je učinio gošćenja i pijanke bojnom nagradom za oružje, zapovjedništva i pobjedne znakove, pa njega ne pogađa Platonovo izrugivanje[1] Orfejevim sljedbenicima[2] koji su tvrdili da one koji su čestito živjeli čeka u Hadu kao počasni dar vječna opijenost. Nesumnjivo dokolica, spokojan život i provođenje vremena u razgovorima ugodnim i misaonim pruža najdoličniju utjehu staru čovjeku koji se povukao od ratova i političke djelatnosti; ali skrenuvši tijek svojih dičnih dostignuća prema užitku kao krajnjem cilju, živjeti ubuduće, slaveći Afroditine svečanosti poslije ratova i vojvodskih časti, u zabavi i raskoši nije bilo dostojno plemenite Akademije pa niti onoga koji se trudio da nasljeduje Ksenokrata,[3] nego prije onoga koji naginje Epikuru. A to i jest čudno; čini se, naime, da je mladost jednoga bila ozloglašena i razuzdana a drugoga, suprotno tome, puna stega i trijezna. Bolje je, svakako, kad se čovjek mijenja na bolje; ta kreposnija je narav u kojoj loše crte slabe a dobre sazrijevaju.

Nadalje, premda su obojica bili jednako bogati, nisu jednako upotrijebili svoje bogatstvo. Jer ne dolikuje s južnim zidom Akropole u Ateni, dovršenim novcem što ga je Kimon donio, izjednačiti ložnice i morem unaokolo oplakivane vidikovce u Neapolisu[4] što ih je od barbarskoga plijena sagradio Lukul; niti se može s Kimonovim stolom usporediti Lukulov, s demokratskim i čovjekoljubivim rastrošan i satrapski. Jer prvi je uz malen trošak svakodnevno prehranjivao mnoge a drugi je za goleme novce bio pripreman za malen broj raskošnika. Osim ako, Zeusa mi, vrijeme nije bilo uzrokom razlici u stavovima; jer nejasno je ne bi li se i Kimon, prepustivši se poslije svojih dostignuća kao vojskovođa starosti koja ne zna za ratove niti za političku djelatnost, odao još većma gizdavu i uživanju predanu životu; ta bio je prijatelj vinu i svetkovanju a njegovi odnosi sa ženama, kako je naprijed bilo spomenuto,[5] izazivali su sablazan. No uspjesi u vojničkom djelovanju i političkim borbama, pribavljajući drukčije zadovoljstvo, ne daju vremena nižim strastima kod naravi

zaokupljenih državničkim radom i častoljubljem. U svakom slučaju, da je i Lukul okončao svoje dane u boju i na položaju vojskovođe, čini mi se da niti najgore prigovaralo niti najstroži kudilac ne bi mu mogao naći zamjerke. Toliko o njihovu načinu življenja.

2. Da su u ratu obojica bili valjani borci i na kopnu i na moru, očigledno je; ali kao što one atlete koji u jedan isti dan bivaju okrunjeni pobjedničkim vijencem u rvanju i pankratiju[6] nazivaju po običaju izuzetnim pobjednicima, tako Kimon, koji je u jedan dan ovjenčao Heladu istovremeno pobjednim znakom za pobjede na kopnu i na moru, zaslužuje neko prvenstvo među vojskovođama. Štaviše, Lukulu je domovina podijelila vrhovništvo, dok je Kimon vrhovništvo pribavio svojoj domovini. Jedan je pripojio osvojene neprijateljske zemlje svojoj domovini koja je već vladala saveznicima, dok je drugi učinio da njegova domovina koju je zatekao pokornu drugima ne samo zapovijeda saveznicima, nego i da gospoduje nad neprijateljima jer je prisilio poražene Perzijance da se povuku s mora a Lakedemonjane nagovorio da svojevoljno odstupe sa zapovjedništva. Ako je pak najvažniji zadatak vojskovođe da sebi pribavi poslušnost iz ljubavi, Lukul je doživio prezir vlastitih vojnika a Kimon divljenje saveznika; jer od prvoga oni su se odmetnuli a k drugome ovi su prebjegli. Prvi se vratio kući ostavljen od ljudi s kojima je kao zapovjednik pošao, drugi je ljudima s kojima je bio poslan da izvršava zapovijedi drugih sam na povratku izdavao naredbe ishodivši za svoj grad istovremeno tri najteže stvari, naime mir s neprijateljima, vrhovništvo nad saveznicima i slogu s Lakedemonjanima. Nadalje, poduhvativši se obojica da unište velike imperije i pokore svu Aziju, ostaviše svoje djelo nedovršeno, jedan naprosto zbog loše sreće; umro je, naime, vojsci na čelu i na vrhuncu uspjeha; ali drugoga ne bi se moglo potpuno osloboditi osobne odgovornosti bilo da nije znao ili da nije uspio utišati među vojnicima nezadovoljstvo i pritužbe koji su doveli do toga da je postao tako omražen. Ili mu je možda i to zajedničko s Kimonom: jer i njega su njegovi sugrađani stavili pred sud i na koncu poslali ostrakizmom u izgnanstvo da deset godina, kako veli Platon,[7] ne čuju njegova glasa. Aristokratske se, naime, naravi slabo slažu s pukom i rijetko su mu po ćudi, nego mu većinom, primjenjujući silu u ispravljanju njegovih skretanja, dosađuju baš kao liječnički zavoji premda ovi uganute udove dovode u prirodan položaj. Možda, dakle, i jednoga i drugog treba osloboditi krivnje u tome pogledu.

3. No Lukul je u ratu dopro mnogo dalje prekoračivši kao prvi od Rimljana s vojskom Taur, prešavši Tigris, zauzevši i spalivši azijske prijestolnice Tigranokertu, Kabiru, Sinopu i Nisibis naočigled njihovih kraljeva i podloživši sjever sve do Fasisa, istok do Medije a krajeve prema jugu i Crvenom moru posredstvom arapskih kraljeva pošto je satro vojske neprijateljskih kraljeva ne uspjevši jedino da se dokopa njih osobno koji su poput divlje zvjeradi bježali u pustinje i šume besputne i neprohodne. Evo jakog dokaza tome: Perzijanci, kao da nisu pretrpjeli nikakve velike štete od Kimona, odmah su nastavili borbu s Helenima i njihove su brojne

trupe u Egiptu svladali pa uništili,[8] dok Tigran i Mitridat poslije Lukula nisu više ništa uradili, nego se ovaj, slab već i satrven prvim bojevima, niti jedanput nije usudio pokazati svoje čete izvan taborskih utvrđenja pa je kao bjegunac otišao na Bospor i ondje skončao, a Tigran je pohitao da se gol i bez oružja baci na tlo pred Pompejem i, skinuvši s glave kraljevski povez, stavio ga njemu pred noge laskajući pri tome Pompeju ne onim što je bilo njegovo nego onim poradi čega je Lukul proslavio trijumf. U svakom slučaju, ako je bio prezadovoljan dobivši natrag znakove kraljevskog dostojanstva, bilo je to zato što je osjećao da ih je još ranije bio lišen. Veći je, stoga, vojskovođa baš kao i atlet onaj koji svome nasljedniku ostavi protivnika većma oslabljena.

Pa još nadalje, Kimon je udario na kraljevu moć zatekavši je već skršenu i na ponos Perzijanaca već slomljen teškim porazima i paničnim bjegovima pred Temistoklom, Pausanijom i Leotihidom[9] i lako je pobijedio ljude čiji je duh već ranije podlegao i bio poražen, dok se Tigran s Lukulom sukobio kad još u mnogim bojevima nije znao za poraz i bio je pun samosvijesti. U pogledu brojnosti oni koje je nadvladao Kimon ne zaslužuju da se usporede s onima koji su se udružili protiv Lukula. Stoga, kad čovjek uzme sve u obzir, teško je donijeti konačan sud jer se čini da se i božanstvo pokazalo milostivim obadvojici, jednoga unaprijed upućujući što treba da privede uspješnu koncu a drugoga čega da se čuva tako da se može reći da su obojica dobila glas božji kao ljudi vrli i po naravi bogoliki.

[1] *Država* 2 363C.
[2] Misli orfičku sljedbu koja je vjerovala u besmrtnost duše i nagradu odnosno kaznu poslije smrti.
[3] Ksenokrat (396–314) naslijedio je Platonova nećaka Speusipa na čelu Akademije.
[4] Danas Napulj.
[5] Vidi *Kimon* 4.
[6] Kombinacija rvanja i šakanja.
[7] *Gorgija* 516D.
[8] God. 454. Vidi Tukidid 1, 109.
[9] Leotihida, spartanski kralj, pobjednik kod Mikale 479. nad Perzijancima.

NIKIJA

(rođen prije 469, umro 413)

1. Budući da nam se čini da nije neumjesno uspoređivati s Nikijom Krasa i partsku katastrofu sa sicilskom, čas je da uputim čitaocima ovog spisa usrdnu molbu i poziv u svoju korist neka ni tren ne pomisle da nas je pri pripovijedanju onoga što je Tukidid nedostižno opisao[1] nadmašivši u tome sam sebe izvanrednom patetičnošću, točnošću i raznovrsnošću obuzelo isto raspoloženje kao Timeja[2] koji se, ponadavši se da će umijećem zasjeniti Tukidida a za Filista[3] pokazati da je sasvim dosadan i nevješt pisac, gura svojom poviješću posred onoga što je njima osobito uspjelo, bojeva, pomorskih bitaka i govora pred narodom,[4] pokazujući se uz njih ne, Zeusa mi,

k'o pješak što s mukom prati kola lidijska,

kako veli Pindar,[5] nego kao potpun primjer staračke učenosti i djetinjaste uobraženosti i, po Difilu,[6]

sav nezgrapan, nadjeven dò dna mašću sicilskom,

često zapadajući neopazice u maniru Ksenarhovu[7] kao kad govori da je pomislio da je za Atenjane bio loš predznak što je vojskovođa imena izvedena od pobjede[8] isprva otklonio zapovjedničku čast te da im je božanstvo sakaćenjem Hermovih stupića,[9] unaprijed nagovijestilo da će u ratu najviše postradati od Hermokrata,[10] sina Hermonova; k tome da je bilo prirodno da je Heraklo pomagao Sirakužanima zbog Kore koja mu je izručila Kerbera[11] a da se ljutio na Atenjane što su nastojali spasiti Egešćane[12] koji su potomci Trojanaca čiji je on grad razvalio zbog krivde što ju mu je nanio Laomedont.[13]

Ali možda ga je na takvo pisanje navodio isti kritički ukus s kojega je prigovarao Filistovu jeziku i kudio Platona i Aristotela;[14] meni se pak ljubomorno nadmetanje s drugim piscima u pitanjima stila ukazuje uopće kao sitničavost i sofisterija a ako se primjenjuje protiv onoga što je onkraj svakog oponašanja, i kao potpuna nedotupavost. U svakom slučaju, kako mi nije moguće šutke mimoići djela koja su izložili Tukidid i Filist jer ona u najvećoj mjeri kriju narav mog junaka i ćud što leži zapretana ispod mnogih teških patnji, dotakavši ih se ukratko i koliko je bilo nužno da se ne bi činilo da sam posvema nemaran i nehajan, uznastojao sam sabrati one pojedinosti koje su većini pisaca promakle a što drugi spominju uzgred ili je navedeno na zavjetnim darovima[15] ili u skupštinskim

zaključcima,[16] ali ne gomilajući beskorisnu povijesnu građu nego podajući čitateljima ono što služi razumijevanju značaja i postupaka.[17]

2. Moguće je, dakle, ponajprije o Nikiji reći ono što je napisao Aristotel,[18] da su trojica najčestitijih građana Atene, punih i starinskog rodoljublja i ljubavi za narod, bili Nikija, sin Nikeratov, Tukidid, sin Melesijin,[19] i Teramen, sin Hagnonov,[20] ali ovaj potonji manje od prve dvojice; ta i kao stranac s Keja bio je objekt žestokih napada zbog lošijeg porijekla, i zato što je u političkom opredjeljivanju bio nestalan kolebajući i ovamo i onamo dobio je nadimak Koturno.[21] Od ostale dvojice Tukidid je bio stariji i, stojeći na čelu aristokratima, u mnogo se prilika suprotstavio pučkome vođi Periklu, dok je Nikija kao mlađi i za Periklova života uživao određen ugled tako da je i zajedno s njime obavljao dužnost stratega i sam često bio izabran za vojskovođu a poslije Periklove smrti[22] odmah izbio na prvo mjesto osobito zalaganjem bogatih i uglednih da bude protuteža bezočnosti i drskosti Kleonovoj,[23] ali mu je ipak i narod bio naklonjen i podržavao ga u njegovim stremljenjima.

Jer premda je Kleon bio veoma moćan u narodu
tetošeći ga i pružajući mu zaradu,[24]

ipak su oni kojima se ulagivao, videći njegovu lakomost, bestidnost i bezobraštinu, u većini isticali Nikiju kao svoga vođu. Ta i njegovo dostojanstvo nije bilo odveć kruto niti nemilo, nego je narod privlačio k sebi obzirnošću koja se činila izmiješanom sa strahom od mnoštva. Po naravi je, naime, bio bojažljiv i neodlučan a u ratu je dobrom srećom uspijevao prikriti strašljivost;[25] kao vojskovođu jednako ga je, naime, pratio uspjeh; ali u političkom djelovanju njegova plašljivost i lakoća kojom su ga denuncijanti mogli smesti činilo se da ga čak čine popularnim i pribavljale su mu nemalu moć uslijed naklonosti naroda zato što se oni[25a] plaše ljudi koji ih gledaju s visine a uzdižu one koji ih se boje. Ta za mnoštvo najveća je čast da ga ne preziru veći od njega.

3. Periklo, koji je vodio grad istinskom vrsnoćom i moćnom snagom riječi, nije trebao nikakve dostovjerne poze pred svjetinom, a Nikija, koji je u tome zaostajao, ali se isticao imućnošću, nastojao je njom pridobiti narod.[26] I kako nije imao povjerenja u svoju sposobnost da se jednakim sredstvima bori s Kleonovim lakoumnim lakrdijašenjem kojim je po svojoj volji manipulirao Atenjanima, trudio se da osvoji puk kazališnim i atletskim priredbama i drugim takvim darežljivim izdacima za javnost nadmašujući raskoši i kićenošću sve prethodnike i suvremenike. Od njegovih posvetnih darova još i u naše je vrijeme stajao na Akropoli kip Palade Atene koji je izgubio pozlatu i u Dionisovu hramu svetište[27] prekriveno tronošcima[28] što ih je dobio kao pokrovitelj tragičkih korova;[29] često je, naime, pobijedio s korovima koje je opremio a nikada nije bio pobijeđen.[30] Pripovijeda se da je jednom, kad je on bio koreg, izišao na pozornicu njegov kućni rob krasno odjeven kao Dionis, prelijep na pogled i veoma visok, još golobrad; kad su se Atenjani obradovali tom prizoru i dugo vremena pljeskali, Nikija reče ustavši da smatra svetogrdnim da bude u ropstvu tijelo time posvećeno bogu i dade momčiću slobodu.

Spominje se i njegova častoljubiva podašnost na Delu, sjajna i dostojna boga. Jer dok su korovi koje su gradovi slali da pjevaju delskome bogu[31] stizali brodovima kako već koji a svjetina je, dolazeći ususret lađi, tražila neka odmah pjevaju, ali ni u kakvu uresu već onako kako su u neredu žurno izlazili na kopno i u isti su mah ujedno metali vijence na glave[32] i preoblačili se, on se, kad je vodio svečanu povorku, sam iskrcao na Reneju[33] s korom, žrtvenim životinjama[34] i ostalom opremom a onda mostom od čamaca što ih je dopremio načinjene u Ateni po mjeri i izvanredno ukrašene pozlatama, bojama, vijencima i zavjesama noću premostio tjesnac između Reneje i Dela koji nije širok;[35] zatim je u osvit dana preko mosta vodio na Del bogu svečanu povorku i kor koji je bio raskošno iskićen i pjevao je stupajući. A poslije žrtve, korskih igara i gozbi postavio je znamenitu brončanu palmu[36] kao zavjetni dar bogu i posvetio mu zemljište kupljeno za deset tisuća drahmi[37] prihodima od kojega trebalo je da Deljani pokrivaju troškove žrtvenih gozbi zazivajući od bogova obilje blagoslova za Nikiju; jer i to je dao zapisati na kamenu stupu što ga je ostavio kao stražara nad svojim poklonom. Ona je palma, međutim, otkinuta vjetrom, pala na veliki kip što ga postaviše Nakšani i srušila ga.[38]

4. Sasvim je jasno da u tim postupcima ima mnogo razmetljivosti i samoreklamerstva usmjerenih na uvećanje prestiža i ugađanje slavoljublju, ali i po ostalim vidovima Nikijina značaja i ponašanja moglo bi se s pouzdanjem povjerovati da su takvi načini umiljavanja narodu i stjecanja njegove privrženosti samo popratna crta njegove pobožnosti. Bio je, naime, od onih koje nebeska znamenja silno prestravljuju i »predan proricanju«, kako veli Tukidid.[39] U jednome od Pasifontovih dijaloga[40] zabilježeno je da je svakodnevno žrtvovao bogovima i da se, držeći kod kuće gatara, pretvarao da se neprestano s njime savjetuje o državnim poslovima, ali većinom ga je pitao o svojim osobnim stvarima a osobito o srebrnim rudnicima; jer posjedovao ih je mnogo u području Lauriona, značajne u pogledu prihoda, ali njihovo iskorištavanje nije bilo bez opasnosti za radnike;[41] i ondje je uzdržavao mnoštvo robova a najveći mu se dio imetka sastojao u srebru. Iz tog razloga bilo je oko njega nemalo onih koji su tražili njegov novac i dobivali ga. Ta davao je onima koji su mu mogli uditi ne manje nego onima koji su zaslužívali njegova dobročinstva i uopće njegov je kukavičluk bio izvor prihoda zlikovcima kao njegova čovjekoljubivost dobrima.

Svjedočanstvo o tome može se prikupiti čak i kod komičkih pjesnika. Teleklid[42] je, naime, spjevao ovo o nekom denuncijantu:

Hariklo minu[43] *dade da za njega nikom ne kaže*
Kako prvo bješe dijete majci, pune kese sin;[44]
Četiri mine Nikija mu dade, sin Nikeratov;
Zašto dade, neću, makar dobro znadem ja,
Reći, – prijatelj je meni i pametan, mislim, on.[45]

A lice koje Eupolis[46] ismijava u *Mariki* kaže izvodeći na pozornicu neka dokona siromaha:

A. A kako dugo nisi bio s Nikijom?
B. I nè vidjeh ga, – tek na trgu neki dan.
A. Taj čovjek prizna Nikiju da vidje on!
No zašto bi ga vidio ako ne rad' izdaje?
C. Čuli ste, druzi,
Da na samom djelu bi zatečen Nikija.
B. Pa vi biste, o bezumni,
Zatekli u zlu kakvu muža najboljeg?

A Aristofanov Kleon[47] prijeteći kaže:

Govornike ću nadvikati i Nikiju smesti.

Pa i Frinih očigledno nišani na njegovu bojažljivost i podložnost panici u ovim stihovima:

Ta valjan bješe građanin, ja dobro znam,
I nije pokorno hodao kao Nikija.[48]

5. Budući da je bio tako pun opreza prema denuncijantima, niti je večeravao s nekim od sugrađana niti se upuštao u razmjenu mišljenja ni u zajedničko provođenje dana i uopće nije imao vremena za takve razonode, nego je kao arhont ostajao u vojnom uredu[49] sve do noći a iz vijeća odlazio zadnji a dolazio prvi. Pa iako nije imao nikakva javna posla, bio je teško pristupačan i odbojan ostajući kod kuće uza zaključana vrata. A njegovi su prijatelji predusretali one koji su mu dolazili na vrata i molili ih da ispričaju Nikiju jer on je i sada zauzet nekom državnom potrebom i poslom.

Onaj koji mu je najviše pomagao pri toj predstavi i sudjelovao u Nikijinu zaodijevanju pompom i dostojanstvom bio je Hijeron, othranjen u njegovu kućanstvu i njegovim trudom temeljito izobražen u pismenosti i glazbi a prikazivao se kao sin Dionizija s nadimkom Mjedeni[50] čije se pjesme doista još čuvaju[51] i koji je kao vođa naseljenika u Italiji utemeljio Turije.[52] Taj je Hijeron bio onaj koji je za Nikiju obavljao tajna savjetovanja s gataocima i širio u narod glasove da Nikija radi grada živi trudoljubivim i mukotrpnim životom; reče da njega baš i u kupelji i za stolom uvijek salijeće kakav državni posao: »Zanemarujući osobne probitke iz brige za opće, jedva dolazi do noćna počinka kad drugi već tvrdo spavaju. Iz tog je razloga tjelesno iznuren a prijateljima niti je prijazan niti ugodan, dapače, uz imetak izgubio je i njih baveći se državnim poslovima. Ostali javni djelatnici, s govornice stječući prijatelje i bogateći se, žive u ugodnostima i zbijaju šalu iz svojeg služenja državi.« U stvarnosti život je Nikijin bio takav da je mogao o sebi reći ono što i Agamemnon:

... Životu za braniča mi
Sjaj imamo, al' zato puku roblje smo.[53]

6. Videći da se narod prigodice koristi političkim iskustvom ljudi moćnih u rječitosti i nadmoćne inteligencije, ali stalno gleda sumnjičavo i oprezna oka na njihovu sposobnost i prigušuje njihovu samosvijest i

prestiž kao što je bilo očigledno po globi Periklovoj,[54] ostrakizmu Damonovu,[55] nepovjerenju mnoštva prema Ramnunćaninu Antifontu[56] a osobito po sudbini Pahesa, osvojitelja Lezba,[57] koji je, polažući račun o svom zapovjedništvu, u samom sudu trgnuo mač pa se ubio, nastojao je izbjegavati veoma mučna i dugotrajna zapovjedništva a kad je god obavljao dužnost vojskovođe, držeći se prvenstveno sigurnosti i postižući, kako je prirodno, većinom uspjehe, nije svoja dostignuća pripisivao nikakvoj osobnoj mudrosti, sposobnosti ili zasluzi, nego ih je prepuštao sretnoj sudbini i zaklanjao se za utjecaj božanskoga žrtvujući zavisti dio svoje slave.

Događaji su svjedočili o ispravnosti takva postupka; jer ni u jednome od mnogih teških neuspjeha koji su tada zadesili grad on nije uopće imao udjela, nego su Atenjani bili od Halkiđana u Trakiji potučeni pod vodstvom Kalijada i Ksenofonta,[58] etolski se poraz desio za Demostenove strategije,[59] Hipokrat im je bio na čelu kad su kod Delija izgubili tisuću svojih ljudi,[60] dok je za pošast najviše krivnje palo na Perikla zato što je zbog rata zatvorio u grad mnoštvo svijeta[61] a do nje je došlo uslijed promjene mjesta obitavanja i nenaviklosti na nov način življenja.[62] Nikija je u svemu tome ostao čist od svake krivnje; a kao vojskovođa osvojio je Kiteru,[63] otok zgodno smješten uz obalu Lakonije i naseljen Lakedemonjanima, a zauzeo je i mnoga mjesta u Trakiji koja su se odmetnula i podložio ih,[64] pa je, zatvorivši Megarane u njihov grad, zaposjeo otok Minoju[65] a malo kasnije, krećući odande, ovladao Nisejom[66] a kad se iskrcao na području Korinta,[67] potukao je Korinćane u bitki i pobio mnogo njih među kojima i njihova vojskovođu Likofrona.

Tu mu se pri skupljanju mrtvih radi pokopa desilo da je ostavio na bojištu dvojicu svojih ljudi ne primijetivši ih. Čim je to razabrao, brže zaustavivši brodovlje, posla glasnika neprijateljima radi njihova preuzimanja. Po nepisanu nekom zakonu i običaju smatralo se, međutim, da se odriče svakog prava na pobjedu ona strana koja primirjem stekne pravo da pokupi svoje poginule i zaište preuzimanje svojih mrtvih za pokop te je bilo protupravno da oni koji dobiju pristanak neprijatelja na to postavljaju pobjedni znak; pobjednicima su, naime, bili smatrani oni koji su držali u vlasti bojište, a oni koji traže mrtve nemaju ga pod kontrolom jer priznaju da ne mogu uzeti tijela palih. Ali Nikija ipak otrpje radije da žrtvuje slavu i pobjedu nego da ostavi nepokopane dvojicu svojih sugrađana.[68]

Opustošivši priobalje Lakonije i razbivši Lakedemonjane koji su mu se suprotstavili,[69] osvoji Tireju[70] koju su držali Eginjani i zarobljenike žive odvede u Atenu.

7. Kad su, poslije Demostenova utvrđivanja Pila,[71] Peloponežani zavojštili na nj istovremeno suhozemnim silama i brodovima te je došlo do bitke, odrezano bi na otoku Sfakteriji[72] oko četiri stotine Spartanaca i Atenjani su njihovo hvatanje smatrali značajnim uspjehom kao što je to i bilo, ali kako je opsada bila teška i mučna na bezvodnim mjestima, dovoz je živeža oko Peloponeza bio i ljeti dugotrajan i skup a zimi pogibeljan, pa i posvema nemoguć. Atenjani su bili zlovoljni i kajali su se što su odbili

poslanstvo Lakedemonjana koje je došlo k njima radi pregovora o ugovoru o miru. A odbili su ih zato što se pregovorima usprotivio Kleon ne u najmanjoj mjeri zbog Nikije; jer budući da mu je bio neprijatelj i vidio da on revno surađuje s Lakedemonjanima, nagovorio je narod da zabaci mirovne ponude. Također, kako se opsada razvlačila i Atenjani doznavali da njihovu vojsku tište strašne neprilike, bili su bijesni na Kleona.

Kad je pak on krivnju svaljivao na Nikiju i optuživao ga da iz kukavičluka i mlitavosti pušta te ljude da mu izmaknu, tvrdeći da se oni ne bi održali toliko vremena da je on sam vojskovođa, Atenjanima pade na pamet da mu reknu: »Pa što još i sada ti sam ne otploviš po te ljude?« I Nikija, ustavši, odreče se vrhovnog zapovjedništva kod Pila u njegovu korist i zatraži neka uzme trupa koliko hoće i ne razmeće se odvažnošću na riječima, jer to nije opasno, nego neka gradu učini neku stvarnu uslugu dostojnu ozbiljna truda. Ovaj se isprva izvlačio zbunjen neočekivanošću te ponude; ali kako su ga Atenjani podbadali i Nikija vikao na njega, on, ponesen i raspaljena častoljublja, prihvati zapovjedništvo i izričito utvrdi rok od dvadeset dana u kojem će ili poubijati one ljude na licu mjesta ili ih žive dovesti u Atenu. Atenjanima dođe prije da prasnu u grohotan smijeh nego da mu povjeruju; ta i inače bili su navikli da podnose njegovu lakomislenost i mahnitost kao šalu koja ih je zabavljala.

Pripovijeda se tako, kad je jednom zasijedala skupština, da je narod, sjedeći na Pniksu, dugo čekao na nj a on je kasno došao u skupštinu s vijencem na glavi[73] i molio ih neka odgode sjednicu za idući dan: »Nemam, naime, danas vremena«, reče, »jer treba da ugošćujem neke strance i već sam žrtvovao bogovima.« Atenjani su, kažu, nasmijavši se, ustali i raspustili skupštinu.

8. Pa ipak, kako ga je toga puta poslužila sreća i izvrsno je vodio operacije zajedno s Demostenom,[74] unutar vremena što ga je unaprijed najavio dopremio je sve Spartance koji nisu pali u bitki pošto su predali oružje.[75] I to je bio težak udarac Nikijinu ugledu. Jer činilo se da je to ne samo bacanje štita[76] nego nešto još sramotnije i gore, iz kukavičluka svojevoljno odbaciti štit i prepustiti neprijatelju priliku za tako velik uspjeh svrgnuvši sam sebe s dužnosti. Za to opet ga grdi Aristofan u *Pticama* govoreći ovako nekako:

I nije ovo više doba, Zeusa mi,
Sad dr'jemati niti hoćeš-nećeš nikijašiti,[77]

a u *Ratarima*[78] pišući ovo:

A. Ja orati želim.
B. Pa tko ti priječi to?
A. Baš vi! Jer nudim drahma tisuću
Te službe ako r'ješite me.
B. Primamo;
Ta dvije tisuće su s Nikijinima.[79]

Pored toga, i gradu je nanio nemalo štete dozvolivši Kleonu da se vine do tolike slave i moći jer je, zbog njih zapavši u naprasitu oholost i

neobuzdanu drskost, gradu zadao mnogo jada od kojih je obilje iskusio i sam Nikija; čak se Kleon, protjeravši sa zborišta pristojnost, prvi proderao za vrijeme držanja govora narodu, strgnuo gornju haljinu, pljesnuo se po bedru i potrčao još dok je besjedio, pa time malo kasnije usadio političarima u gradu lakoumnost i omalovažavanje dostojanstvenosti, a to je rastrovalo sav javni život.[80]

9. Otprilike u to vrijeme počeo je u Ateni rasti kao pučki vođa i Alkibijad koji nije bio tako neumjeren kao Kleon, nego je, kako se ono kaže o Egiptu da zbog svoje plodnosti rađa odjednom

L'jekove mnoge ljud'ma na dobro a mnoge i nà zlo,[81]

tako i Alkibijadova narav, provalivši silinom i sjajem i ovamo i onamo,[81a] dala pobude za velike prevrate. Zato i kad se riješio Kleona, Nikija nije dobio zgodne prilike da grad potpuno smiri i utiša, nego istom što je državu usmjerio spasonosnim putem, bude s njega izbačen jer je nasrtljivošću i žestinom Alkibijadova slavohleplja ponovno bio gurnut u rat.

A evo kako se to desilo. Najveći neprijatelji mira u Heladi bili su Kleon i Brasida[82] jer rat je prikrivao zloću prvoga a proslavljao vrlinu drugoga. Onome je, naime, pružao prigode za velika nedjela, ovome za uspjehe. Kad su, dakle, obojica zajedno pala u jednoj istoj bitki kod Amfipola,[83] Nikija je smjesta, našavši da Spartanci već odavno teže za mirom a Atenjani gube pouzdanje u ishod rata, jedni i drugi kao iznemogli i spuštajući dragovoljno ruke, stao raditi na tome kako bi, združivši oba grada u prijateljstvu, oslobodivši ostale Helene nevolja i sebi pribavivši počinka, ovjekovječio glas o sretnu uspjehu koji ga je pratio. Bogati i stariji ljudi kao i mnoštvo ratara pokazivahu se miroljubivima od sama početka; a pošto je, razgovarajući nasamu s mnogima od ostalih i razlažući im svoja gledišta, otupio oštricu njihove želje za ratom, tad već, ulivši Spartancima nade, pozivao ih je i nagovarao neka se čvrsto drže mira. Oni mu pak vjerovahu zbog njegove umjerenosti koju je i inače pokazivao a osobito zato što je, pokazujući skrb i čovječno se ophodeći prema zarobljenicima iz Pila koji su čamili u zatvoru, olakšavao im njihovu nesreću. Obje su strane stoga, prethodno zaključivši među sobom neku vrst jednogodišnjeg prekida neprijateljstava u toku kojeg su, sastajući se i kušajući ponovno slasti sigurnosti i mirovanja te saobraćanja s prijateljima kod kuće i u tuđini, žudjele za ranijim životom neokaljanim ratom slušajući sa zadovoljstvom korove koji su pjevali stihove poput ovoga:

Neka leži koplje mi da nîtī omata ga pauk;[84]

i sjećajući se sa zadovoljstvom onoga koji je rekao da one što spavaju u miru ne bude trube nego pijetlovi.[85] Grdeći, dakle, i odbacujući one koji su govorili da je suđeno da rat potraje triput devet godina,[86] zatim u tom duhu dogovarajući se o svim spornim točkama, sklopiše mir i najvećem je broju ljudi pala na pamet misao da je to stvarno oslobođenje od zala a Nikija je bio svakome na ustima kao čovjek mio bogu kome je zbog njegove pobožnosti božanstvo udijelilo da najveće i najljepše od dobara

dobije ime po njemu.[87] Doista su, naime, držali mir Nikijinim djelom kao što rat Periklovim. Jer ovaj je u njihovim očima zbog sitnih uzroka uvalio Helene u velike nesreće,[88] a onaj ih je nagovorio neka zaborave najveće jade postavši prijatelji. Zato i zovu sve do danas taj mir Nikijinim.

10. Kako je sporazumom bilo utanačeno[89] da jedni drugima vraćaju zaposjednuta mjesta i gradove kao i zarobljenike a da prvi vraćaju oni za koje to odluči ždrijeb, Nikija potajno novcima kupi ždrijeb[90] tako da su Lakedemonjani prvi vraćali. I to izvješćuje Teofrast. A kad se činilo da Korinćani i Beoćani, srdeći se na to što se zbivalo, tužbama i prijekorima nastoje opet izazvati rat, nagovori Nikija Atenjane i Lakedemonjane da mir dopune uzajamnim savezništvom kao snagom ili vezom da postanu strašniji onima koji se od njih odvoje i pouzdaniji jedni drugima.

Dok se o tome raspravljalo, Alkibijad, koji niti po naravi nije bio stvoren za mirovanje a bio je i ljut na Lakedemonjane zato što su bili privrženi Nikiji i uvažavali ga a njega nimalo cijenili i prezirali, usprotivio se i odupro odmah u početku miru,[91] ali bez ikakva rezultata, no malo kasnije, videći da Atenjani nisu više tako zadovoljni Lakedemonjanima kao ranije, nego da im se čini da im oni čine krivo zato što su sklopili odvojeno savezništvo s Beoćanima[92] i što im nisu predali Panakt[93] čitav a Amfipol uopće ne,[94] jako je ustrajao na tim žalbama i podjarivao narod pri svakoj od njih. Najposlije, uspjevši da iz Arga[95] bude poslano poslanstvo u Atenu,[96] stade raditi na tome da oni sklope savez s Atenjanima. Kad su pak poslanici iz Lakedemona, stigavši s punim ovlastima, na prethodnom raspravljanju pred vijećem[97] stvorili dojam da su došli s prijedlozima isključivo na pravičnoj osnovi, Alkibijad, pobojavši se da oni ne pridobiju i narodnu skupštinu istim riječima, obmane ih prijevarom i zakletvama da će u svemu surađivati s njima ako ne reknu i ne priznaju da su došli s punim ovlaštenjima; jer tako će, reče, najsigurnije ostvariti svoje želje.[98] Kad se oni dadoše nagovoriti i prijeđoše od Nikije k njemu, uvevši ih u narodnu skupštinu, najprije ih upita da li su došli s punim ovlastima da raspravljaju o svim spornim pitanjima; a kad oni zanijekaše, protiv njihova očekivanja promijenivši držanje, on stade pozivati vijeće kao svjedoka njihovih riječi a od naroda tražiti neka se ne obazire na njih i ne vjeruje im kad tako naočigled lažu i govore o jednoj te istoj stvari sad ovako sad onako. Kako su oni, kao što je prirodno, bili zbunjeni a Nikija nije bio u stanju da išta kaže snebivši se od zaprepaštenja i tuge, narod odmah pohita pozivati Argivce i sklapati s njima savez, no Nikiji priteče u pomoć lagan potres koji se zbio u međuvremenu i rasturio skupštinu.[99] Kad se sutradan narodna skupština ponovno sastala, uz mnogo napora i riječi jedva ih uspje nagovoriti neka se uzdrže od pregovora s Argivcima a da njega pošalju k Lakedemonjanima uvjeravajući da će sve biti dobro.

Ali kad je došao u Špartu, pa premda su mu u drugom pogledu iskazali počasti kao valjanu i njima sklonu čovjeku, postigao ipak nije ništa nego bio nadvladan od stranke beotskih simpatizera,[100] vratio se ne samo jako okrnjena ugleda i slušajući pogrde, nego i u strahu od Atenjana koji su se grizli i ljutili što su na njegov nagovor vratili tolike tako ugledne

zarobljenike; ta oni koji su bili dopremljeni iz Pila bili su iz najviđenijih obitelji u Sparti i imali najutjecajnije tamošnje ljude za prijatelje i rođake. Pa ipak, Atenjani nisu u srdžbi poduzeli nikakve oštrije mjere odmazde protiv Nikije, nego su samo izabrali Alkibijada za stratega, osim s Argivcima sklopili savezništvo i s Mantinejanima[101] i Eliđanima[102] koji su se odmetnuli od Lakedemonjana i poslali u Pil[103] gusare da pljačkaju Lakoniju, a uslijed svega toga zagaziše ponovno u rat.

11. Kako se Alkibijadov sukob s Nikijom sve više razmahivao pa se moralo pristupiti ostrakizmu kojem narod obično pribjegava od vremena do vremena šaljući glasanjem crepićima u desetogodišnji izgon nekoga od onih koji su sumnjivi ili pobuđuju zavist bilo uopće zbog svog prestiža ili zbog bogatstva,[104] obojica su bila zaokupljena velikom smutnjom i pogibli jer se činilo da na svaki način jedan ili drugi moraju pasti žrtvom progonstva ostrakizmom. Jer kod Alkibijada je gađenje izazivao njegov način života a strah njegova drskost, kako se opsežnije pojašnjuje u njegovu životopisu, dok je Nikiju predmetom zavisti činilo njegovo bogatstvo, a osobito zbog toga što nije bio srdačan niti demokratičan nego nedruštven i sklon oligarhiji činio se stranim, dok je omražen bio već i zato što se opetovano opirao željama pučana i protiv njihove volje silom ih je tjerao na ono što je bilo korisno. Rečeno jednostavno, bilo je to nadbijanje mladih ratobornih ljudi sa starijima miroljubivima a jedni od njih htjeli su crepićima poslati u izgon Nikiju a drugi Alkibijada.

Al' u razdoru znade i hulja doći do časti,[105]

pa je tako nekako i onda narod, pocijepan na dvije stranke, dao prostora za djelovanje najgorim drznicima i prevejancima od kojih je jedan bio i Hiperbol iz općine Peritede,[106] čovjek čija smionost nije bila posljedica nekog utjecaja što bi ga on posjedovao, nego je do utjecaja dopro odvažnošću i postao, zahvaljujući ugledu u gradu, sramotom za grad. Taj se u to vrijeme, računajući da je daleko od domašaja crepića zato što je stvarno prije bio stvoren za sramotni stup a nadajući se, kad jedan od one dvojice protivnika bude prognan, da će on sam postati ravnopravan takmac preostalome, očigledno radovao njihovoj svađi i podjarivao narod protiv obojice. Stoga Nikija i Alkibijad, spoznavši njegov nitkovluk i potajno se dogovorivši te združivši i ujedinivši obje svoje stranke u jednu cjelinu, odniješe prevagu tako da ni jedan ni drugi od njih ne bi poslan ostrakizmom u progonstvo, nego Hiperbol.[107]

I ončas to narodu priušti zadovoljstvo i smijeh, ali su se kasnije zlovoljili na pomisao da je ustanova ostrakizma bila okaljana primjenom na nedostojna čovjeka jer, smatrali su, i samo kažnjavanje ima svoje dostojanstvo ili, radije, kazna je ostrakizam bio za Tukidida, Aristida i njima slične, ali za Hiperbola čast i njemu dobar razlog za hvalisanje kad je zahvaljujući svojoj pokvarenosti doživio istu sudbinu kao najvaljaniji građani, kako je o njemu negdje rekao komički pjesnik Platon:

I snašlo ga što ćudi svojom zàsluži,
Al' predobro bje to za nj i za sramni žig.[108]
Ta nisu radi takvih crepić iznašli.[109]

I na koncu, više uopće nitko nije bio prognan ostrakizmom poslije Hiperbola, nego je on bio zadnji a prvi Hiparh[110] iz općine Holarga, rođak atenskog tiranina.[111]

Doista je nedokučiva i neproračunljiva sudbina. Ta da se Nikija, suočen s Alkibijadom, izložio riziku da ga pogodi ostrakizam, ili bi, nadvladavši, u sigurnosti upravljao gradom pošto istjera njega ili, nadvladan, sam bi otišao iz grada prije zaključnih nesreća očuvavši svoj glas izvrsna vojskovođe.

Nije mi nepoznato da Teofrast tvrdi da je Hiperbol bio izagnan za Feakove,[112] a ne Nikijine, zavade s Alkibijadom, ali većina je povjesničara opisala stvar onako kao i ja.

12. Kad su, dakle, poslanici Egešćana i Leontinjana[113] pristigli[114] i nastojali nagovoriti Atenjane na vojnu na Siciliju, Nikija je bio onaj koji se odupro ali podlegao častohlepnu prijedlogu Alkibijada[115] koji je, prije nego što se skupština uopće sastala, već dobio u svoju vlast mnoštvo zaslijepljeno riječima punim nade tako da su i mladići u rvalištima[116] i starci u radionicama i na polukružnim klupama po šetalištima,[117] sjedeći skupa, crtali kartu Sicilije, skicu mora oko nje pa luke i mjesta na otoku koji gledaju prema Libiji.[118] Jer nisu u Siciliji gledali ulog u tome ratu nego polazište odakle će zametnuti boj s Kartažanima i zaposjesti i Libiju i sve more ovkraj Heraklovih stupova.[119]

Kako su, dakle, usmjerili svoje misli u tom pravcu, Nikija u svom otporu niti je imao brojne pomagače na svojoj strani niti utjecajne. Imućni su, naime, protiv svoga boljeg uvjerenja mirovali plašeći se da se ne bi mislilo da nastoje izmaći doprinosima za javne troškove i opremanje brodovlja;[120] ali on nije malaksavao niti sustajao, nego je onda kad su Atenjani izglasali odluku o tom ratu i njega izabrali za prvog zapovjednika zajedno s Alkibijadom i Lamahom[121] opet za jedne skupštine ustao pa zaklinjući odvraćao narod od toga i na koncu potvorio Alkibijada da svojim osobnim probicima i taštini za volju gura grad u pogibli mučnog ratovanja preko mora.[122] Ali ne postiže ništa nego samo još potvrdi svoj izbor jer im se činilo da je zbog iskustva još podobniji za zapovjedništvo i da će im biti jamstvo sigurnosti ako se njegova opreznost spoji s Alkibijadovom smionošću i Lamahovom grubošću. Jer Demostrat,[123] pučki vođa koji je najviše podbadao Atenjane na taj rat, ustavši reče da će učiniti kraj Nikijinu izmotavanju i, podnijevši pismeni prijedlog zaključka da vojskovođe i kod kuće i na ratištu imaju neograničena ovlaštenja u odlučivanju i djelovanju, nagovori narod da to izglasa.[124]

13. Pripovijeda se ipak da su i svećenici[125] pružali jak otpor toj vojni; ali kako je imao u svojoj službi druge gatare, Alkibijad je razglašivao da prema nekim drevnim proroštvima[126] Atenjane čeka velika slava na Siciliji. Čak dođoše neki ljudi koji su se obratili Amonovu proročištu[127] donoseći od njega proročanstvo da će Atenjani pohvatati sve Sirakužane; ali proročke izreke suprotna smisla skrivahu iz straha da se ne pokažu zloguke. Jer niti nedvosmislena i bjelodana znamenja nisu mogla odvratiti narod a jedno od takvih bilo je osakaćenje Hermovih stupića jer je jedne

noći svima njima bilo unakaženo lice osim jednome koji nazivaju Andokidovim[128] a zavjetni je dar Egejeva plemena i stoji ispred kuće koja je tada pripadala Andokidu, a nije to mogao niti slučaj kod žrtvenika dvanaest bogova.[129] Neki, naime, čovjek, iznenada skočivši na nj a onda ga objahavši, kamenom je sebi odsjekao spolni ud.

U Delfima je stajao zlatan kip Palade Atene postavljen na palmu od mjedi, zavjetni dar atenskoga grada od nagrade za zasluge u medskim ratovima;[130] sliječući na nj kroz mnogo dana, gavrani ga kljucahu i odgrizoše i baciše na zemlju palmin plod koji je bio od zlata. Atenjani, istina, ustvrdiše da su to izmišljotine Delfljana nagovorenih od Sirakužana;[131] ali kad im je neko proročište naredilo neka iz Klazomene[132] dovedu Ateninu svećenicu, oni poslaše po tu ženu: i gle, zvala se Mirna.[133] I to je, kako se čini, bio savjet božanstva gradu u tadašnjoj situaciji, naime neka miruje.[134]

Bilo pobojavši se tih znamenja bilo uplašivši se na temelju sasvim ljudskog proračuna tog pohoda, astrolog Meton[135] (jer mu je sin bio postavljen na neki časnički položaj), hineći ludilo, potpalio je svoju kuću. Drugi, međutim, tvrde da nije upotrijebio ludilo kao izliku, nego da je, spalivši noću kuću, izišao potišten na trg i molio građane da mu sina, koji je kao zapovjednik troveslarke[136] imao ploviti na Siciliju, pri tolikoj nesreći oslobode vojevanja. A mudracu Sokratu njegov je demon znacima kojima mu se obično javljao jasno nagovijestio i to da se ta plovidba priprema gradu na propast.[137] On to saopći svojim znancima i prijateljima te se glas o tome nadaleko proširio.

Nemalo ljudi uznemiravalo je i ono što se zbivalo u dane kad su odašiljali brodovlje. Žene su, naime, u te dane slavile svetkovinu Adonisovu[138] i na mnogo mjesta u gradu bili su izloženi njegovi maleni kipovi a oko njih pogrebni obredi i žene koje su se, naričući, udarale u grudi tako da su se ljudi koji su iole marili za podudarnosti te vrste zlovoljili i bili u strahu da se ona moćna ratna sredstva sa svim svojim sjajem i vidljivo dosegnutim naponom snage brzo ne zatru.

14. To što se Nikija odupro dok se još glasalo o vojni i što se nije dao zanijeti ispraznim nadama niti zaslijepiti veličinom svog zapovjedništva da promijeni mišljenje odaje u njemu čovjeka čestita i trijezna; ali kad nije mogao odvratiti narod od rata unatoč svom nastojanju niti sebe izbaviti zapovjedništva unatoč svojim molbama, nego ga je narod, kao da ga je doslovce podigao i nosio, stavio vojnim snagama na čelo kao stratega, tad više nikako nije bio čas za velik oprez i oklijevanje da, osvrćući se unatrag s broda poput djeteta, mnogo puta u mislima prevrćući i vraćajući se na to da nije bio pobijeđen razlozima, obeshrabri svoje drugove u zapovjedništvu i upropasti najpogodniju priliku za djelovanje, nego je trebalo da se odmah čvrsto uhvati za neprijatelje i ne pušta ih pa da iskušava sreću bojevima. Umjesto toga, kad je Lamah tražio da se plovi ravno na Sirakuzu i zameće bitka u najvećoj blizini grada a Alkibijad da se nastoji savezničke gradove navesti na odmetnuće od Sirakužana pa tek onda krene na njih, govoreći i predlažući suprotno, da mirno ploveći uz Siciliju i obilazeći otok morem pokažu silu oružja i ratnih lađa a zatim

otplove natrag u Atenu pošto najprije izdvoje malen dio svojih trupa radi pomoći Egešćanima, on odmah ponešto oslabi pregnuće i skrši samopouzdanje svojih ljudi.

I kad su malo potom Atenjani pozvali Alkibijada natrag da mu sude,[139] Nikija, koji je po imenu bio postavljen jednim od dvojice vrhovnih zapovjednika a stvarno je bio jedini,[140] nije prestao besposleno sjediti ili besciljno lutati naokolo ili premišljati sve dok nije uvenuo cvijet njegovih nada a zaprepaštenje i strah, kojima je prvi pogled na njegovu vojnu silu ispunio neprijatelje, pomalo se izgubili.

Još dok je Alkibijad bio prisutan kod vojske, šezdeset lađa otplovi prema Sirakuzi pa ostale ostadoše ležati u borbenom rasporedu izvana poviše luke a deset ih je zašlo unutra radi izviđanja; i dok su preko glasnika pozivale Leontinjane neka se vrate kući,[141] ove uhvate neprijateljsku lađu koja je vozila daščice na kojima su Sirakužani popisivali svoje građane po plemenima; ti su popisi bili pohranjeni podalje od grada u svetištu Zeusa Olimpskog[142] a tada su poslali po njih radi utvrđivanja i unošenja u listine onih koji su dorasli za vojnu službu.[143] Kad su ove, zaplijenjene od Atenjana, bile donesene pred vojskovođe i vidjelo se mnoštvo upisanih imena, uznemiriše se gataoci da se možda time ne ispunjavaju riječi proroštva koje je reklo da će Atenjani pohvatati sve Sirakužane.[144] Pa ipak, kažu da se to proroštvo stvarno ispunilo Atenjanima u drugoj prilici u ono vrijeme kad je Atenjanin Kalip, ubivši Diona, stekao vlast u Sirakuzi.[145]

15. Kad je malo potom Alkibijad otplovio sa Sicilije,[146] Nikija je preuzeo čitavo vrhovno zapovjedništvo. Lamah je, istina, bio srčan i pošten čovjek koji se nije štedio u bitkama, ali tako siromašan i štedljiv da je Atenjanima svaki put kad je obavljao dužnost stratega zaračunavao malen iznos novca sebi za odjeću i cipele.[147] Nikija je, naprotiv, i inače uživao velik prestiž a osobito zbog svoga bogatstva i slave. Kad su se jednom u ratnom vijeću[148] njegovi drugovi u zapovjedništvu savjetovali o nekoj stvari pa je Nikija pozvao pjesnika Sofokla[149] da prvi iznese mišljenje kao najstariji u kolegiju stratega, pripovijeda se da je ovaj odgovorio: »Ja jesam najstariji po godinama, ali ti si po starješinstvu.«[150]

Tako je i tada Lamaha, premda je ovaj bio vrsniji vojskovođa, držao kao svoga potčinjenog i, služeći se uvijek oprezno i uz oklijevanje svojom vojnom silom, ponajprije ulio neprijateljima samopouzdanje time što je plovio oko Sicilije držeći se podalje od obale a onda, napavši malen gradić Hiblu[151] i udaljivši se prije nego što ga je zauzeo, navukao je na se njihov potpun prezir. Najposlije otide u Katanu[152] a da nije uradio ništa osim što je podložio barbarsku tvrđavicu Hikaru[153] odakle kažu da je i kurtizana Laida, još kao djevojčica[154] prodana među inim ratnim zarobljenicima, bila dopremljena na Peloponez.

16. Kako je ljeto minulo, budući da je dobivao vijesti da Sirakužani, povrativši hrabrost, idu prvi na njega a njihovi su konjanici u svojoj preuzetnosti već dolazili na konjima sve do atenskog tabora pa pitali Nikijine vojnike jesu li došli da se nastane kod Katanjana ili da vrate

Leontinjane u njihov grad, sad istom jedva jedvice namisli krenuti morem na Sirakužane. I hoteći bez bojazni i u miru smjestiti onamo vojsku, posla potajno jednog Katanjanina s porukom Sirakužanima, ako hoće zateći bez obrane atenski tabor i oružje, neka u urečeni dan sa svom vojskom dođu do Katane jer kako Atenjani u njihovu gradu provode najveći dio vremena, sirakuški su prijatelji, reče, odlučili, kad ih[154a] opaze da se primiču, zaskočiti gradska vrata a istovremeno zapaliti atensko brodovlje; urotnika je, naime, već mnogo i čekaju na njihov dolazak.

To je bila najbolja Nikijina strateška zamisao na Siciliji. Jer izmamivši cjelokupne neprijateljske efektive i postigavši da grad bude gotovo bez branilaca, zaveze se sam iz Katane pa se domože sirakuških luka[155] i zaposjede za svoj tabor mjesto gdje je očekivao da će mu neprijatelji najmanje štetiti onim u čemu je bio od njih slabiji[156] a bez smetnje će voditi ratne operacije onim na što se najviše oslanjao; a kad se Sirakužani, vrativši se iz Katane, svrstaše u borbeni raspored ispred grada, brzo povevši Atenjane na njih, svlada ih. I nije, doduše, ubio mnogo neprijatelja; njihovi su konjanici, naime, omeli potjeru; a kad je razarao i rušio mostove preko rijeke,[157] dade time Hermokratu[158] priliku da rekne nastojeći ohrabriti Sirakužane da je Nikija smiješan kad manevrira tako da izbjegne bitku kao da nije radi nje preplovio more. Pa ipak, utjerao je Sirakužanima strah i silnu prepast u kosti tako da su umjesto petnaest stratega tada na dužnosti izabrali tri nova[159] kojima je narod prisegao vjernost da će ih doista pustiti da vladaju s potpunim i neograničenim ovlaštenjima.

Kako je blizu bio Olimpijejon,[160] namisliše Atenjani da ga zaskoče jer je u njemu bilo mnogo zavjetnih darova od zlata i srebra. Ali Nikija je naumice odlagao operaciju sve dok nije bilo prekasno i mirno je dozvolio da posada iz Sirakuze uniđe u nj držeći, ako vojnici opljačkaju hramsko blago, da neće državnoj blagajni biti koristi od toga a on će biti odgovoran za bezboštvo. Svoju pobjedu, koja se razglasila unaokolo, ne iskoristivši ni za što, pošto prođe nekoliko dana, ponovno se povuče u Naks[161] i ondje prezimi uz velike izdatke za toliku vojsku a uz slabe rezultate pregovora s nekim Sicilcima koji su se namjeravali odmetnuti k njemu, tako da su Sirakužani, iznova se osokolivši, opet krenuli ka Katani, opustošili zemlju i spalili atenski tabor.

Za to svi okrivljavahu Nikiju da je u pretjeranu premišljanju, oklijevanju i poduzimanju mjera opreza gubio pravu priliku za djelovanje; ali sama mu djela nitko ne bi mogao pokuditi; jer kad bi se jednom dao na posao, bio je energičan i poduzetan, ali je bio oklijevalo i plašljivac da se na to odvaži.

17. Bilo kako bilo, kad je pokrenuo vojsku natrag na Sirakuzu,[162] učinio je to s toliko vještine i navalio s toliko brzine a ujedno i s takvom predostrožnošću da je ostao neprimijećen kad je pristao kod Tapsa[163] i iskrcao se, zauzeo Epipole[164] i, pobijedivši odabrane trupe koje su hitale u pomoć, zarobio tri stotine neprijatelja a čak natjerao u bijeg njihovo konjaništvo za koje se mislilo da je nepobjedivo.

Ali ono što je najviše od svega i Sicilce zaprepastilo i izazvalo

nevjericu kod Helena bilo je to što je zidom opkolio Sirakuzu, grad ne manji od Atene,[165] premda su neravnost zemljišta, susjedstvo mora i blizina močvara činile posao okruživanja grada tolikim zidom još težim. Ali to je djelo gotovo do kraja izveo on koji je bio čovjek niti zdravljem dorastao takvim brigama nego bolujući od bubrežne bolesti i pravo je da se njoj pripisuje okolnost da posao nije potpuno dovršio. Moram se diviti promišljenoj brizi tog vojskovođe i muževnoj hrabrosti njegovih vojnika u onome gdje su postizavali uspjehe. Euripid je, naime, poslije njihova poraza i propasti sastavio tužaljku u kojoj piše:

Osam su put Sirakužane ovi pob'jedili ljudi
Dok obóma je bog bio još jednako sklon.[166]

Ali čovjek bi mogao utvrditi da su bili Sirakužani od njih pobijeđeni ne osam puta nego još više prije nego su stvarno bogovi ili sudbina prepriječili Atenjanima put kad su se uzdizali ka vrhuncu svoje moći.

18. U tim okolnostima Nikija je činio nasilje nad svojim tijelom time što je osobno sudjelovao u većini ratnih operacija; ali jednom kad je njegova tjelesna slabost dosegla vrhunac, on je unutar opsadnog zida ležao u postelji njegovan od malobrojnih poslužitelja a Lamah je s vojskom vodio borbu sa Sirakužanima koji su nastojali od grada povući zid presijecajući onaj atenski kojim će spriječiti njegovo dovršenje. Kad su Atenjani kao pobjednici nagnuli ponešto u neredu u potjeru, Lamah se, ostavši sam, morade suprotstaviti naletu sirakuških konjanika među kojima je prvi bio Kalikrat, iskusan borac pun žestoke srčanosti. Prihvativši njegov izazov na dvoboj, Lamah se pojedince pobi s njime i, najprije primivši a zatim i zadavši smrtonosnu ranu, pade i umrije zajedno s njim. Domogavši se Lamahova tijela skupa s oružjem, Sirakužani ga odniješe a onda trkom jurnuše prema atenskom opsadnom zidu gdje je bio Nikija ne imajući uza se branilaca. Pa ipak, digavši se natjeran nuždom i razabravši opasnost koja mu prijeti, naredi onima koji su bili s njime neka donesu vatre pa zapale drvlje koje je slučajno ležalo razbacano ispred zida radi gradnje opsadnih strojeva kao i same strojeve. To zadrži Sirakužane i spasi Nikiju, zid i ratnu blagajnu Atenjana; jer Sirakužani, vidjevši da se između njih i atenskog tabora digao silan plamen, okrenu se natrag.

Poslije tih događaja ostao je Nikija kao jedini od vojskovođa, ali bio je pun nade. Jer i gradovi su prelazili na njegovu stranu i lađe pune žita dođoše s mnogo strana u njegov tabor jer svatko se priključuje uspješnijoj strani. K tome, već su pristizali k njemu od Sirakužana neki prijedlozi radi nagodbe budući da su oni očajali o svome gradu. U tom je trenu i Gilip,[167] ploveći iz Lakedemona njima u pomoć, kad je začuo u toku plovidbe o tome kako je Sirakuza opkoljena opsadnim zidom i u teškoćama, nastavio put u uvjerenju da je Sicilija već tako reći zaposjednuta a mislio je tek na to da italskim Helenima očuva gradove (ako mu samo i to pođe za rukom). Jer uvelike se širilo mišljenje da su Atenjani gospodari situacije i da imaju vojskovođu nepobjediva zbog sreće i razbora.

A Nikija, i sam se, suprotno svojoj naravi, odjedanput osmjelivši zbog svoje ondašnje snage i dobre sreće a osobito jer je držao na temelju svojih potajnih pregovora s ljudima koje su mu slali iz Sirakuze da grad samo što se nije predao uz nagodbu, uopće nije obratio pažnju na Gilipovo približavanje niti je pravo čuvao obale pa je ovaj, potpuno ispuštan iz vida i omalovažavan,[168] neprimijećen od Nikije proplovio tjesnacem i, iskrcavši se na najvećoj udaljenosti od Sirakuze,[169] skupio veliku vojsku a da Sirakužani niti su znali da je on ondje niti su očekivali njegov dolazak. Stoga su i sazvali skupštinu radi ugovora s Nikijom o predaji grada i neki su već bili na putu onamo smatrajući da mirovne uvjete treba utvrditi prije nego grad bude potpuno opasan opsadnim zidom; jer ostajalo je još sasvim malo do potpuna njegova dovršenja a sva je potrebna građa već ležala nabacana.

19. Ali u tom presudnom trenutku nastale opasnosti dođe iz Korinta Gongil[170] s jednom troveslarkom; i kad se svi, kako je bilo prirodno, strčaše k njemu, saopći im da će Gilip ubrzo stići i da im morem dolaze u pomoć druge lađe. Još nisu pravo vjerovali Gongilu kadli dođe glasnik od Gilipa s porukom neka mu pođu u susret. Ohrabrivši se, oni se stadoše naoružavati; i Gilip ravno s puta odmah povede svoje ljude u borbenom poretku na Atenjane. A kad je i njih Nikija rasporedio za boj sučelice njemu, Gilip, spustivši oružje i poslavši glasnika, ponudi Atenjanima nesmetan odlazak ako napuste Siciliju.

Nikija ga ne udostoji nikakva odgovora; a neki od vojnika, podsmijevajući se, pitahu glasnika da li je zbog nazočnosti jednog lakonskog ogrtača i štapa iznenada položaj Sirakužana postao tako snažan da mogu pokazivati prezir prema Atenjanima koji su Lakedemonjanima vratili tri stotine[171] mnogo krupnijih i dugokosijih ljudi od Gilipa koje su držali u uzama. Timej tvrdi da niti Sicilci nisu nimalo cijenili Gilipa, kasnije zato što su upoznali njegovu sramotnu lakomost i tvrdičluk, ali kad su ga prvi put ugledali, zato što su se podrugivali njegovoj spartanskoj kabanici i dugoj kosi.[172] Ali zatim kaže Timej sam da su se Gilipu, čim se pojavio, kao sovi u letu[173] priključili mnogi spremni da vojuju. I ovo je prije istina nego ono prvo; jer videći u štapu i ogrtaču znakove veličanstva Sparte, okupljahu se oko njih. Štaviše, da je sve to bilo njegovo djelo veli ne samo Tukidid[174] nego i Filist, koji je bio Sirakužanin i očevidac tih događaja.[175] Nadvladavši, dakle, u prvoj bitki, Atenjani ubiše nekolicinu Sirakužana a također Korinćanina Gongilu,[176] ali sutradan pokaza Gilip kako je velika stvar iskustvo. Jer upotrijebivši istu pješadiju i konjicu na istim mjestima, ali ne na isti način nego promijenivši taktiku, pobijedi Atenjane; i kad su pobjegli u svoj tabor, zadržavši Sirakužane od potjere, onim kamenjem i građom što su ih neprijatelji bili dopremali dogradi poprečni zid i na taj način presiječe njihov opsadni bedem tako da ni njihova nadmoć u polju nije više bila ni od kakve koristi.

Ohrabrivši se nakon toga, Sirakužani napuniše lađe[177] i svojim konjaništvom i onim od pomoćnih trupa[178] ubijahu mnogo Atenjana jašući unaokolo. I Gilip je, zalazeći u sicilske gradove, osobno ih poticao i združivao a oni su mu se pokoravali i krepko ga podupirali tako da je

Nikija, opet se vraćajući starom načinu razmišljanja i potpuno svjestan preokreta situacije do kojeg je došlo, zapadao u obeshrabrenost i pisao Atenjanima[179] tražeći da pošalju drugu vojsku ili da onu koja je već na Siciliji vrate kući a zahtijevajući da zbog bolesti njega na svaki način oslobode zapovjedništva.

20. Atenjani su se još ranije bili spremili poslati nove trupe na Siciliju, ali dok je zavist prema tako velikoj prvotnoj sreći Nikijinoj dovela do brojnih odlaganja, sad su najzad stali ozbiljno raditi na odašiljanju pomoći. I Demosten[180] je s velikim brodovljem imao ploviti po prestanku zime a još u toku zime kao prethodnica isplovio je Eurimedont[181] vozeći novaca uz imenovanje dva Nikijina druga u zapovjedništvu od onih koji su bili u vojsci na Siciliji, Eutidema i Menandra.[182]

U međuvremenu Nikija, iznenada napadnut i na kopnu i na moru, isprva pobijeđen brodovljem, ipak uspje odbiti neprijatelje i potopi im mnogo lađa, ali suhozemnim jedinicama ne dospje priskočiti pravovremeno u pomoć, nego Gilip, udarivši nenadano, zauze Plemirij[183] gdje mu od mnoštva pohranjene opreme za lađe i novaca sve pade u ruke, k tome nemalo ljudi pobije i pohvata žive, a što je bilo najvažnije, liši Nikiju lakog puta snabdijevanja. Jer doprema uz Plemirij bila je sigurna i brza dok je bio u vlasti Atenjana, ali pošto su bili odande istjerani, bila je teška i zahtijevala je borbu s neprijateljima koji su vrebali ondje usidreni. A pored svega toga, Sirakužanima je bilo jasno da njihova mornarica nije bila pobijeđena nadmoći neprijatelja nego zbog nedostatka discipline pri gonjenju. Stoga su se temeljitije pripremali za ponovni pokušaj.

Ali Nikija nije želio pomorske bitke, nego je govorio da bi bila velika ludost sad kad im dolazi toliko brodovlje[184] i čile trupe koje je, žureći se, vodio Demosten, upustiti se u odlučnu bitku s malobrojnijim i loše snabdjevenim snagama. Ali Menandra i Eutidema, koji su netom bili postavljeni na zapovjednički položaj, poticalo je slavoljublje i ljubomora prema ostaloj dvojici vojskovođa da Demostena preduhitre neki sjajnim podvigom a Nikiju zasjene. Izlika im je bila slava grada za koju su stalno tvrdili da propada i nestaje ako se budu plašili napadaja sirakuškog brodovlja i tako iznudiše odluku da se pobiju na moru. Ali nadmudreni ratnom lukavštinom korintskog kormilara Aristona koji ih zavara doručkom, kako veli Tukidid,[185] pretrpješe težak poraz i izgubiše mnogo ljudi;[186] i silno malodušje obuze Nikiju koji je dosta nevolja trpio dok je sam bio zapovjednik i sada opet stradavao zbog svojih drugova u zapovjedništvu.

21. Uto se pojavi Demosten[187] poviše luke u punu sjaju svoje ratne spreme i izazivajući silan strah kod neprijatelja, vodeći na sedamdeset i tri lađe pet tisuća teško naoružanih pješaka a suličara, strijelaca i praćkara ne manje od tri tisuće, dok je ukrasom oružja, ratnim znacima na troveslarkama[188] i mnoštvom brodarskih[189] i svirača na fruli[190] davao brodovlju izgled spektakularan i vješto udešen da prestravi neprijatelje. Opet je stoga, kako je prirodno, velik strah vladao među Sirakužanima

koji nisu vidjeli pred sobom kraja niti oslobođenja od nevolja nego samo uzaludne muke i bezuspješno samouništavanje.

Ali Nikijina radost zbog prispjeća svježih sila nije dugo potrajala, nego je odmah pri prvome ratnom vijeću, kad je Demosten navaljivao da smjesta napadnu neprijatelje i, što brže stavivši u boju sve na kocku, osvoje Sirakuzu ili otplove natrag kući, uplašivši se i začudivši njegovoj naglosti i vratolomstvu, molio neka ništa ne rade nepromišljeno i nerazborito. Ta otezanje, reče, radi protiv neprijatelja koji niti više imaju novaca niti će im saveznici dugo ustrajati uz njih, jer kad ih jednom budu stale mučiti nestašice, brzo će se opet zateći njemu radi nagodbe kao i prije.[191] Pa bilo je i nemalo ljudi u Sirakuzi koji su se potajno dogovarali s Nikijom i poručivali mu neka ostane jer su već i sada iznemogli od rata i umorni od Gilipa pa ako se oskudica još malo pogorša, potpuno će klonuti. Kako je o nekima od tih stvari Nikija samo pravio neodređene aluzije a o drugima uopće nije htio otvoreno govoriti, stvorio je kod ostalih zapovjednika dojam o bojažljivosti i pristajali su uz Demostena govoreći da je to opet ona stara priča s njime, oklijevanja, odlaganja i cjepidlačenja, zbog čega je već propustio zlatnu priliku time što nije smjesta udario na neprijatelje nego istom kad su ga prezreli kao ishlapjela starca. I Nikija teškom mukom pod silu popusti.

Tako Demosten, uzevši sa sobom pješadiju, noću navali na Epipole; i one od neprijatelja koji se nisu dospjeli snaći pobije a druge koji su se branili natjera u bijeg. I kao pobjednik nije se zaustavljao, nego je napredovao dalje sve dok se nije namjerio na Beoćane. Ovi su bili prvi koji su se zbili i srazili s Atenjanima pa ih uz viku odbacili natrag naperenim kopljima i mnoge ondje oborili.[192] Po čitavoj vojsci napadača odmah nastade strah i zabuna i dio koji je još bio pobjedonosan bio je zatrpavan onim koji je već bježao a onaj koji je nastupao i navaljivao, potiskivan od uspaničenih jedinica, zaplitao se sam sa sobom misleći za bjegunce da su potjera a s prijateljima postupajući kao s neprijateljima. Jer taj uskomešani metež u strahu i neznanju te nepouzdanost vida u noći, u kojoj niti je bio potpun mrak niti postojalo osvjetljenje nego je mjesec, kako je već bio nisko na obzorju i djelomično zasjenjivan u svome svjetlu velikim brojem oružja i tijela u pokretu, ne dajući da im se jasno razabiru likovi, prirodno i prijatelje činio uslijed straha od neprijatelja uzajamno sumnjivima, Atenjane je to dovodilo u strašne neprilike i nevolje. K tome se desilo da su imali i mjesec s leđa; stoga su, bacajući svoje sjene na vlastite ljude pred sobom, skrivali svoj broj i sjaj oružja, dok je njihove protivnike odsjaj mjesečine od štitova činio mnogobrojnijima i blistavijima.

Najzad, kad su Atenjani popustili bježeći pred natiskom neprijatelja sa sviju strana, jedni su ginuli od ruku progonitelja, drugi ubijajući se međusobno[193] a treći kližući se niz stijene; one koji su se raspršili i lutali naokolo, kad je nastao dan, konjanici su presretali pa sjekli. Broj je mrtvih dosegao dvije tisuće a od preživjelih malo ih se spasilo skupa s oružjem.

22. Nikija, potresen tim udarcem premda za nj on nije bio neočekivan, predbacivao je Demostenu naglost a ovaj, uznastojavši da se opravda

zbog toga, tražio je da što brže otplove kući; jer niti će im pristići druga vojska niti može ona koju imaju nadvladati neprijatelja gdje bi, ako bi baš i pobijedili, trebalo da se premjeste drugamo i pobjegnu s mjesta koje je, kako čuju, nepovoljno i nezdravo za taborovanje a sada, kako vide, i zbog godišnjeg doba pogubno. Bio je, naime, početak jeseni; i mnogi su već bili bolesni a svi obeshrabreni.

Ali Nikiji je bilo mučno slušati o bijegu i povratku ne zato što se nije bojao Sirakužana, nego zato što se još više plašio Atenjana s njihovim sudskim gonjenjem i denuncijacijama. Ponavljao je da ništa strašno ne treba očekivati tamo gdje jesu a ako bi se i dogodilo najgore, radije, reče, bira smrt od neprijatelja nego od svojih sugrađana, u čemu je osjećao sasvim različito od Bizanćanina Leonta[194] koji je kasnije rekao svojim zemljacima: »Volim umrijeti od vas nego s vama«. O mjestu pak i kraju kamo će preseliti tabor posavjetovat će se, reče, u miru. Na te njegove riječi Demosten, koji nije imao sreće ni sa svojim ranijim prijedlogom, nije više ustrajao, dok je kod drugih vojskovođa bio stvoren dojam da Nikija nešto očekuje i pouzdaje se u svoje uzdanike u gradu kad se tako odlučno bori protiv odlaska. Kad, međutim, Sirakužanima stiže u pomoć još jedna vojska[195] a bolest se sve jače širila među Atenjanima, sad je već i Nikija bio za to da se premjeste i izdao je proglas vojnicima neka budu spremni za ukrcavanje.

23. Ali kad je sve to bilo pripravno i nitko od neprijatelja nije pazio jer i nisu očekivali ništa takva, nastade pomrčina mjeseca na velik strah Nikije i sviju ostalih vođa koji su se iz neznanja ili praznovjerja prepali takve pojave. Jer i većina je već manje ili više razumijevala da zamračenje sunca oko tridesetog dana u mjesecu nastaje djelovanjem mjeseca; ali što se tiče mjeseca sama, što njega snalazi i kako u vrijeme svoje punine gubi svoju svjetlost te odašilje raznovrsne boje, nije bilo lako shvatiti, nego su to smatrali nečuvenim događajem i predznakom što ga bog šalje uoči velikih nesreća.[196]

Onaj, naime, koji je prvi u pismu ostavio najjasnije i najsmionije od svih objašnjenja o mjesečevim mijenama, Anaksagora,[197] niti je sam tada bio star niti njegovo učenje na glasu, nego je još bilo tajno i širilo se među malobrojnima više uz određen oprez nego uz pouzdanje. Jer u to vrijeme nisu podnosili filozofe prirode ili, kako su ih nazivali, nadzemaljska naklapala[198] držeći da oni svode božansko djelovanje na iracionalne uzroke, slijepe sile i prirodne nužnosti,[199] pa je čak Protagora morao otići u progonstvo,[200] Anaksagoru je Periklo teškom mukom izbavio iz tamnice[201] a Sokrat, premda nije imao baš nikakve veze s tim spekulacijama, ipak je zaglavio zbog filozofije.[202] Tek je u kasnije vrijeme Platonov ugled, zasjavši zbog njegova života kao i zato što je nužnosti fizičkog svijeta podredio božanskim i suverenim načelima, uklonio zazor s takvih učenja i znanostima[203] prokrčio put do svakog čovjeka. U svakom slučaju njegov drug Dion,[204] premda je mjesec pomrčao u vrijeme kad je on imao, krenuvši iz Zakinta,[205] zaploviti na pohod protiv Dionizija, zaveze se nimalo se ne smevši i, pristavši u Sirakuzi, istjera tiranina.[206]

Nikiji se, međutim, tada dogodilo da nije imao niti iskusna gatara;

njegov je, naime, pouzdanik i onaj koji mu je znao izbiti iz glave većinu praznovjerja, Stilbid, umro kratko prije toga. Jer znamenje, kako veli Filohor,[207] nije bilo nepovoljno za bjegunce, nego dapače veoma povoljno: ta za ono što se obavlja sa strahom potrebno je skrivanje a svjetlo je tome neprijatelj. Osim toga, prilikom znakova na suncu i mjesecu ljudi su bili na oprezu tri dana, kako je Autoklid propisao u svojim *Pravilima za tumačenje;* ali Nikija je nagovorio Atenjane neka čekaju pun obrtaj mjeseca kao da nije odmah vidio da je on potpuno pročišćen kad je prošao kraj zasjenjena mjesta gdje mu se prepriječila zemlja.

24. Zapustivši gotovo sve drugo, Nikija je sjedio prinoseći žrtve i dajući sebi proricati sve dok na Atenjane ne udariše neprijatelji opsijedajući suhozemnom vojskom utvrđenje i tabor a lađama zatvarajući luku uokrug, ne samo sami Sirakužani troveslarkama, nego su se i dječarci, penjući se na ribarske brodice i na čamce, približavali morem iz svih smjerova pa izazivali i vrijeđali Atenjane. Jednoga od njih, dječaka uglednih roditelja, Heraklida, koji je izmakao svojom brodicom dobrano ispred ostalih, stizala je atička lađa koja ga je gonila. Uplašivši se za nj, njegov stric Polih zaveze se protiv nje s deset troveslarki kojima je zapovijedao; ostali, pobojavši se za Poliha, isto tako isploviše na pučinu. I pošto dođe do žestoke pomorske bitke, Sirakužani pobijediše i ubiše Eurimedonta zajedno s mnogo drugih.

Položaj Atenjana stoga je postao nepodnošljiv. Atenjani zato više nisu mogli podnijeti da ostanu ondje, nego su vikali na svoje vojskovođe zahtijevajući povlačenje kopnom. Sirakužani su, naime, odmah poslije svoje pobjede zagradili i zatvorili prolaz u luku. Ali Nikija se nije dao nagovoriti; jer u njegovim je očima bilo strašna stvar ostaviti mnogobrojne teretne lađe i troveslarki gotovo dvije stotine na broj;[208] ukrcavši stoga najbolju svoju pješadiju i najsnažnije kopljanike, napuniše sto i deset troveslarki; jer ostalima nedostajahu vesla. Ostalo ljudstvo Nikija postavi uzduž obale mora napustivši svoj glavni tabor i zid koji ga je spajao s Heraklejonom tako da tada, kako Sirakužani još nisu prinijeli uobičajenu žrtvu Heraklu, svećenici i vojskovođe, uspevši se onamo, žrtvovaše dok su njihove troveslarke već bile popunjavane posadama.

25. Kako su gataoci po žrtvama naviještali Sirakužanima najsjajniju pobjedu ako ne budu prvi započinjali bitke nego se budu držali defanzivno (ta i Heraklo je, rekoše, sve pobjeđivao kad se branio i prepuštao inicijativu protivnicima), isploviše.

U toj su pomorskoj bitki, koja se pokazala najvećom i najžešćom i ništa manje burnih osjećaja nije izazvala u promatrača nego u boraca zbog preglednosti cjeline akcije pune raznolikih i neočekivanih promjena koje su se događale u kratku vremenskom rasponu, Atenjani stradavali od svog oružja ne manje nego od neprijateljskoga. Borili su se, naime, brodovima gusto zbijenima i teškima protiv laganih koji su dolazili svaki iz drugog smjera i, gađani kamenjem podjednako ubitačnim odakle god dolazilo, uzvraćali su hicima kopalja i strelica čiju je putanju iskrivljavalo ljuljanje valova tako da nisu uvijek pogađali šiljkom. Tom je načinu borbe

Sirakužane naučio korintski kormilar Ariston koji je, boreći se hrabro u toku bitke, pao kad su već Sirakužani bili pobjednici.[209]

Poslije tako teška poraza i gubitka Atenjanima je bio odsječen bijeg morem; a kad su vidjeli da im je i kopnom teško da se spase, nisu više niti smetali neprijateljima kad su blizu njih stali odvlačiti njihove brodove niti su tražili mrtve da ih pokopaju jer im je već bio pred očima mnogo tužniji prizor nego što je ostavljanje mrtvih bez groba: napuštanje bolesnih i ranjenih, a smatrali su da su sami još bjedniji a da će s još više jada na svaki način doći istome koncu.[210]

26. Kako su oni namjeravali krenuti noću, Gilip, videći da su Sirakužani zbog pobjede i svetkovine zabavljeni žrtvama i pićem, nije se nadao da će ih nagovoriti ili prisiliti da se sada dignu pa napadnu neprijatelje na odlasku, no Hermokrat, smislivši sam od sebe varku za Nikiju, posla k njemu neke od svojih drugova koji su tvrdili da dolaze od onih ljudi koji su se potajno i ranije svakodnevno dogovarali s Nikijom, a ti mu savjetovahu neka ne polazi noću jer su im tobože Sirakužani postavili zasjede i unaprijed zaposjeli prolaze. Upavši u zamku, Nikija ostade da mu se od neprijatelja stvarno dogodi ono čega se na temelju njihove laži pobojao. Jer ovi, krenuvši u zoru, zaskočiše teško prohodne točke na putovima, utvrdiše gazove preko rijeka i presjekoše mostove a po glatku i ravnu zemljištu postrojiše svoje konjanike tako da Atenjanima nije ostalo nijedno mjesto kuda su mogli proći bez borbe.

Pričekavši i onoga dana i sljedeće noći, oni pođoše na put kao da odlaze iz rodnoga grada a ne iz neprijateljske zemlje, uz plač i naricanje nad nestašicom za život najneophodnijega i nad napuštanjem bespomoćnih prijatelja i dobrih znanaca, ali ipak smatrajući sadašnje nevolje lakšima od onih koje ih čekaju. Od mnogih strašnih prizora u taboru nijedan nije bio žalosniji od samog Nikije skrhana bolešću i spala mimo svoga dostojanstva na najoskudniju prehranu i najmanje zalihe hrane, dok ih je njegovo loše zdravstveno stanje tražilo mnogo, a ipak je, unatoč tjelesnoj slabosti, radio i ustrajno podnosio ono što su mnogi krepki jedva mogli izdržati i svi su jasno vidjeli da on nije istrajao u naporima radi sebe niti iz ljubavi prema životu nego da zbog njih nije htio napustiti nadu. Jer dok su drugi od straha i tuge udarali u suze i jauke, kod njega je, ako je kada morao tome popustiti, to očigledno bilo zato što je uspoređivao neslavnu sramotu svog pohoda s velikim i slavnim uspjesima što ih se nadao postići.

Ne samo njegov sadašnji izgled nego i prisjećanje njegovih riječi i opomena kojima ih je nastojao odvratiti od polaska na tu vojnu još su više učvršćivali uvjerenje da nezasluženo trpi; također, nisu imali hrabrosti da se nadaju pomoći od bogova pri pomisli da čovjeka mila bogovima poput njega, unatoč brojnim velikim i sjajnim dokazima njegove odanosti božanstvu, prati sudbina nimalo doličnija nego ma koga od najnevaljanijih i najneznatnijih ljudi u vojsci.

27. Pa ipak, baš se taj Nikija nastojao i riječima, i izrazom lica, i stiskom ruke pokazivati jačim od svoga strašnog usuda. I u toku čitava

marša kroz osam dana,[211] gađan i ranjavan od neprijatelja, uspijevao je održavati svoju vojsku nepobijeđenom sve dok Demosten sa svojim trupama nije bio uhvaćen kad je, zaostajući, u borbi u okolici Polizelova imanja[212] bio opkoljen. Sam Demosten, trgnuvši mač, zadade sebi udarac; ne uspje se, međutim, usmrtiti jer su ga neprijatelji brzo okružili i pograbili.[213]

Kad su Sirakužani, dojahavši, saopćili to Nikiji i on, poslavši konjanike, doznao da je Demostenova vojska uistinu zarobljena, tražio je od Gilipa primirje da puste Atenjane otići sa Sicilije uzevši taoce kao jamstvo za novac što su ga Sirakužani potrošili za rat. Ali oni nisu marili za ponudu, nego su ga u obijesti i bijesu, uz prijetnje i pogrde, gađali sad već lišena svega za život potrebna. Pa ipak, izdrža i tu noć i sljedećega dana, pod neprestanom kišom strelica, dopre do rijeke Azinara.[214] Nasrnuvši, ondje neprijatelji stjeraše dio njegovih ljudi u riječnu maticu, dok drugi, preduhitrivši ih, od žeđi se sami bacahu u nju; i tu je bjesnilo najveće i najokrutnije krvoproliće jer su u rijeci bili klani dok su pili sve dok Nikija, bacivši se na koljena pred Gilipa, ne reče: »Pokažite kao pobjednici sažaljenja, Gilipe, ne prema meni koji sam tolikim uspjesima stekao ime i glas, nego prema ostalim Atenjanima pomislivši da nas sve prate obrati sreće zajednički svima i da su Atenjani za svoje dobre sreće postupili prema vama umjereno i blago.«

Kad je Nikija tako prozborio, dojmiše se ponešto Gilipa i pogled na nj i njegove riječi; ta znao je da je on lijepo postupio prema Lakedemonjanima za sklapanja mira;[215] a držao je da će mu jako porasti slava ako dovede žive protivničke vojskovođe. Stoga prihvativši Nikiju, ohrabri ga i naredi da preostale njegove ljude hvataju žive. Ali kako je njegova naredba sporo dopirala, broj je pošteđenih bio mnogo manji nego poubijanih; a ipak, mnoge su vojnici ukrali.[216]

Skupivši sve javno zarobljene, povješaše po najljepšem i najvišem drveću oko rijeke zaplijenjeno njihovo potpuno naoružanje a sami, ovjenčani i krasno uresivši svoje a ostrigavši neprijateljske konje, ujahivahu u grad pošto su se pobili u najsjajnijem boju što su ga ikada bili Heleni protiv Helena i pošto su izvojštili najpotpuniju pobjedu najvećom snagom i svom odlučnošću volje i hrabrosti.[217]

28. Kad se skupila sveopća skupština Sirakužana i njihovih saveznika, pučki vođa Eurikio[218] podnese pismeni prijedlog da dan u koji su uhvatili Nikiju bude svetak, da se prinose žrtve i da se ne radi te da po rijeci taj praznik nazivaju Azinarijom; a bio je to dvadeset i sedmi dan mjeseca karneja što ga Atenjani zovu metagitnionom;[219] nadalje, da se poslužitelji Atenjana i njihovi ostali saveznici prodaju u ropstvo a da sami Atenjani i Sicilci koji su im se pridružili budu bačeni u kamenolome te ondje držani pod stražom svi osim vojskovođa koje neka pogube. Kako su se Sirakužani priklanjali njegovu prijedlogu, Hermokrat,[220] koji je prosvjedovao rekavši da je plemenito korištenje pobjedom ljepše od same pobjede, bi dočekan silnom grajom neodobravanja a Gilipa, kad je tražio da mu predaju atenske vojskovođe da ih žive odvede Lakedemonjanima, Sirakužani, već opijeni svojom srećom, stadoše vrijeđati pogotovo zato jer im u

toku rata nije bilo lako podnositi njegovu grubost i lakonski način na koji je on obavljao svoje vrhovništvo, a kako tvrdi Timej, predbacivali su mu pretjeranu škrtost i gramzljivost, nasljednu manu zbog koje je i njegov otac, osuđen zbog mita, morao u izgon i on sam, utajivši i sakrivši pod krov svoje kuće trideset talenata od onih tisuću što ih je Lisandar poslao u Spartu,[221] pa onda prokazan, na najsramotniji način od sviju bio prognan. Ali to je točnije izloženo u Lisandrovu životopisu.[222]

Timej tvrdi da Demosten i Nikija nisu bili pogubljeni na zapovijed Sirakužana, kako su to napisali Filist i Tukidid,[223] nego da su se, kad im je još za trajanja skupštine Hermokrat javio njezinu odluku, uz pomoć jednoga od svojih stražara koji su to dopustili, sami ubili; njihova su pak tijela, veli, izbačena na vrata, ležala ondje naočigled onima koji su bili željni takva prizora. A čujem da se još i sada u Sirakuzi prikazuje u svetištu pohranjeni štit za koji kažu da je bio Nikijin a zavaren je od međusobno izmiješana tkanja od zlata i grimiza.

29. Od Atenjana većina ih je zaglavila u kamenolomima od bolesti i loše hrane jer su na dan primali po dvije mjerice ječma i jednu vode,[224] a nemalo ih je bilo prodano pošto su bili ukradeni ili jer su se izdali za robove.[225] I ti su bili prodavani kao roblje pošto su im na čelo užizali konja;[226] ali bilo ih je koji su uz ropstvo morali trpjeti i tu sramotu.[227]

No i tima je pomagalo njihovo suzdržano i smjerno ponašanje; ili su, naime, bili ubrzo oslobađani ili su ostajali kod svojih vlasnika uživajući njihovo poštovanje. Neki se spasiše i zahvaljujući Euripidu. Ta najviše se, kako se čini, od Helena izvan matice zemlje oni na Siciliji zaželješe njegova pjesništva; i svaki put kad bi novopridošlice donosili male primjere i oglede, oni su ih, učeći ih napamet, sa zadovoljstvom priopćavali jedni drugima. U svakom slučaju, taj put kažu da su mnogi između onih što se spasiše kući ljubezno pozdravili Euripida i pripovijedali mu jedni da su bili oslobođeni ropstva pošto su naučili svoje gospodare sve čega su se sjećali iz njegovih pjesmotvora a drugi da su, lutajući poslije bitke, dobili hrane i vode otpjevavši neke od njegovih korskih pjesama. Ne treba se stoga čuditi što kažu da Kaunijci[228] lađu, koja se, gonjena od gusara, primicala njihovoj luci, najprije nisu htjeli primiti nego su je odbili, a tek onda kad su na pitanje znaju li Euripidove pjesme mornari odgovorili potvrdno, tada su im dopustili da uvedu lađu.

30. Kažu da je Atenjanima vijest o nesreći bila nevjerojatna ne baš najmanje zbog njezina glasnika. Neki je, naime, stranac, kako se čini, iskrcavši se u Pireju i sjevši u brijačnicu, počeo razgovor o tome kao da Atenjani već znaju sve što se dogodilo. A brijač, čuvši to, prije nego su drugi saznavali o tome, potrči žurno u grad[229] i dojuri k arhontima te odmah trgom proširi vijest. Kako je nastalo zaprepaštenje i zabuna, kao što je prirodno, arhonti, sazvavši skupštinu, izvedoše toga čovjeka pred nju;[230] ali kako on, upitan odakle je doznao, nije umio dati nikakva jasna odgovora, zaključivši da izmišlja novosti i uznemiruje grad, privezan na kotač[231] bio je mučen dugo vremena sve dok ne dođoše glasnici sa stvarnim podacima o čitavoj katastrofi.[232] Tako je teško bilo Atenjanima povjerovati da je Nikiju zadesila sudbina koju im je više puta pretkazao.

Bilješke

[1] U 6. i 7. knjizi svoje *Povijesti peloponeskog rata*.

[2] Timej iz Tauromenija na Siciliji (352?–256?) napisao je jednu povijest Sicilije u 40 knjiga do god. 264. Polibije, koji je u mnogom pogledu nastavio njegov rad, prema njemu je vrlo strog. Ciceron hvali njegovo znanje i stil u *O govorniku* 2, 58. Pseudo-Longin miješa pohvale i pokude i optužuje ga, kao i Plutarh, zbog djetinjarenja. Diodor Sicilski hvali njegovu točnost u kronologiji. Djelo mu je izgubljeno.

[3] Filist iz Sirakuze, pisac jedne povijesti Sicilije, učestvovao je u borbama protiv Atenjana. Isprva je bio miljenik Dionizija Starijeg a kasnije od njega prognan; iz progonstva ga je pozvao natrag Dionizije Mlađi i zaglavio je u pomorskoj bitki s Dionom, ujakom i protivnikom tog tiranina. Prema Ciceronu (*O govorniku* 2, 57), osobito je oponašao Tukidida.

[4] Tukidid, kod koga su javni politički govori veoma brojni (nabrojali su ih 39), bio je u antiki smatran majstorom govorništva. Tvrdilo se da je Demosten radi vježbe osam puta prepisao njegovo djelo.

[5] Fragment iz izgubljene Pindarove pjesme. Vještina i brzina vozača lidijskih kola bile su poslovične. Eshil u *Perzijancima* (45–46) govori o »brojnim kolima bogatog Sarda«.

[6] Difil iz Sinope, pjesnik nove komedije, suvremenik Menandra (2. pol. 4. st. pr. n. e.). Djela su mu izgubljena.

[7] Znamo za tri pisca tog imena. jedan je bio sin Sofrona, pjesnik mima kao i njegov otac a živio je krajem 4. st. pr. n. e., drugi atenski komediograf, suvremenik Aleksandra Velikog, a treći filozof rodom iz Seleukije i učitelj Strabonov. Ovdje se vjerojatno radi o komediografu jer spomenuta primjedba teško da potječe iz ozbiljna povijesnog djela.

[8] Nikijino ime dolazi od grč. *níkē* »pobjeda«.

[9] Vidi 12. glavu i Alkibijadov životopis.

[10] Hermokratovo ime znači »Hermova snaga«. Pseudo-Longin citira isti odlomak kao primjer Timejeve puerilnosti.

[11] Koru ili Perzefonu Sicilci su osobito štovali držeći da je mjesto gdje ju je oteo Had bilo u okolici Ene. Otmica podzemnoga troglavog psa čuvara Kerbera bilo je dvanaesto i najteže djelo koje je Euristej naložio Heraklu da ga izvrši. Prema *Odiseji* 11, 626, izveo ga je uz pomoć Herma i zaštitu Atene.

[12] Egesta je grad na Siciliji.

[13] Posejdon je sagradio zidove Troje. Laomedont, kralj trojanski, uskratio mu je obećanu plaću. Za osvetu bog je poslao morsko čudovište koje je pustošilo obale Troade. Osloboditi su ga se mogli samo tako da mu prepuste kraljevu kćer Hesionu. Heraklo je spasi, ali i njemu kralj ne htjede predati ugovorenu nagradu. Heraklo povede vojsku na Troju, osvoji grad i pobije Laomedonta i sve njegove sinove osim Prijama čiji je život otkupila sestra (njegovo su ime stari Grci tumačili kao »Otkupljeni«).

[14] Smisao te aluzije nama je nepoznat.

[15] Njima su se obilježavali značajni povijesni događaji.

[16] Plutarh ističe značenje epigrafskih spomenika.

[17] Plutarh želi naglasiti razliku između povijesnih djela i biografije koja se do njega slabo njegovala.

[18] U *Atenskom ustavu* 27, 5.

[19] Vidi *Periklo* 6. Ne valja miješati Tukidida, sina Melesijina, s povjesničarom, sinom Olorovim, autorom *Povijesti peloponeskog rata*.

[20] Teramen, utjecajni predstavnik oligarhijske stranke, jedan od tridesetorice tirana u Ateni poslije 404, pokušao je ublažiti pretjeranu okrutnost svojih drugova, našto ga je Kritija optužio zbog izdaje i on je morao ispiti otrov.

[21] Visoka obuća (poput čizme) tragičkih glumaca, debelih potplata i visoke pete da bi izgledali viši. Nosili su je i muškarci i – kasnije – žene, a bila je jednaka za desnu i lijevu nogu. Trebalo je vježbati da glumac u njoj ne padne.

[22] God. 429.

[23] Kožar Kleon, demagog, stalni predmet Aristofanovih napada. Bio je velik zagovornik rata u kojem je imao uspjeha (kod Sfakterije i drugdje) a zaglavio je pokušavajući od Spartanca Braside povratiti Amfipol. Tom je prilikom poginuo i Brasida.

[24] Citat iz nepoznate komedije nepoznata autora. U *Vitezovima* Aristofan prikazuje atenski narod (Dem) kao starca kome se paflagonski kožar grubo ulaguje podilazeći njegovoj proždrljivosti i lijenosti, ali ga ipak ne uspijeva potpuno zaluditi.
Stih je jampski trimetar: metrički naglašeni su parni slogovi.

[25] U stvarnosti vidjet ćemo da Nikija daje ozbiljne dokaze hrabrosti kako vojničke tako i političke. Kako nikad nije bio vojnik, Plutarh olako shvaća opasnosti kojima se sam nikada nije izlagao.

[25a] Pučani, ljudi iz naroda.

[26] Nikijin je imetak iznosio sto talenata, prema uobičajenom preračunavanju vrijednost od 556.000 predratnih zlatnih francuskih franaka.

[27] Običaj je bio da se bogovima prikazuju mali odljevi njihovih hramova izrađeni od zlata ili srebra. Kažu da su zanatlije koji su takve izrađivali izvrsno zarađivali na njima. Smatra se da se i ovdje radi o takvom jednom odljevu.

[28] Brončani tronozi podjeljivahu se pobjedničkim koregima na ditirampskim zborskim natjecanjima. Sokrat u Platonovu *Gorgiji* (472A) veli: »Posvjedočit će to Nikija, sin Nikeratov, i s njime njegova braća: njihovi se tronošci nižu jedni uz druge u Dionisovu hramu.« Takav bi počasni tronožac, koji je ujedno značio da se koreg oslobađa svoje dužnosti liturgije (opremanja kora), prikazivao Dionisa u malenu svetištu pokraj Dionisijona. Jedna je ulica, koja je njima obilovala dobila ime Ulica tronožaca. Po tome, »svetilište« u prijevodu ne bi bilo odljev hrama nego to maleno svetište kraj Dionisova hrama.

[29] Koreg. Na pjesničkim se nadmetanjima ne natječu samo pjesnici nego i njihovi zborovi pa prema tome i koregi koji opremaju zborove.

[30] Što bi značilo da nikada nije bio treći, tj. posljednji.

[31] Svake pete godine u proljeće na Delu se svečano slavilo Apolonovo rođenje i svečana su poslanstva dolazila iz cijele Grčke, s otoka i iz Male Azije. Članovi poslanstva bili su najugledniji ljudi a pratili si ih zborovi mladića i djevojaka koji su trebali pjevati himne u počast Apolonu i plesati svečani »ždralov ples« oko oltara. Najsvečanije bilo je poslanstvo Atenjana koji su Del imali u svojoj vlasti. Troškove bi snosio jedan građanin.

[32] Vijenci su obavezni amblem onih koji sudjeluju u nekom religioznom obredu.

[33] Jedan od kikladskih otoka, zapadno od Dela.

[34] Koje je Nikija kao voda svečanog poslanstva imao žrtvovati Apolonu.

[35] Prema Strabonu iznosila mu je širina 4 stadija, tj. oko 710 metara.

[36] U *Ćaskanjima uza stol* 8, 4, 4, Plutarh pripovijeda da je Tezej, koji je prvi slavio svetkovinu na Delu, ubrao jednu palminu granu sa svete palme kao nagradu pobjedniku. U podnožju te palme Leta je rodila Apolona. Odisej uspoređuje Nausikaju sa palmom što ju je vidio na Delu (*Odiseja* 6, 162–163).

[37] Preračunato 7.900 predratnih zlatnih dinara.

[38] Od toga velebnog Apolonovog kipa koji su Nakšani posvetili u 6. st. ostalo je samo podnožje i komadići poprsja i bedara.

[39] »Bio je previše predan kultu bogova«, veli Tukidid (7, 50, 4).

[40] Pasifont je bio sokratovac, rodom iz Eretrije. Djela su mu izgubljena.

[41] Laurion, brdo u Atici sjeverno od rta Suniona, bilo je znamenito po rudnicima srebra koje su, kako se čini, počeli eksploatirati u 2. pol. 6. st. Pripadali su državi koja ih je davala trajno u eksploataciju za jedan fiksni iznos i 1/24 prihoda. Takav je koncesonar bio i Nikija koji je posjedovao tisuću robova i oni su mu donosili 10 talenata čistog prihoda. Eksploatacija je obnovljena 1863. i vadilo se prvenstveno olovo a također cink, kadmij i magnezij.

[42] Stvaranje Teleklida, čija su djela izgubljena, obično se datira između 431. i 391.
[43] 1 mina vrijedila je otprilike 79 zlatnih dinara ili 90 zlatnih franaka.
[44] Nezakonit.
[45] Stihovi su daktilski (epski) heksametri (šestomjeri) a prijevod je prema K. Racu.
[46] Eupolid (ili Eupolis), rođen 446. a umro mlad, možda poginuo u ratu. Pripisuje mu se sad 14 sad 17 komedija. Navodno je surađivao na Aristofanovim *Vitezovima*. Marika je ime barbarina a znači »mekoputan, ženskast«. Misli se da je to bila karikatura demagoga Hiperbola.
[47] *Vitezovi* 358. To ne govori Kleon nego njegov suparnik, kobasičar Agorakrit.
[48] Komediograf Frinih slabije je poznat od istoimenog tragičara, Eshilova preteče. Stihovi su iz nepoznate komedije. Radi se o jampskim trimetrima.
[49] Vidi *Periklo* 37.
[50] Zato što je, kažu, prvi savjetovao Atenjanima da kuju mjeden (zapravo bakren) novac. Rodom je bio iz Fere u Tesaliji.
[51] Sačuvano je sedam fragmenata njegovih lirskih pjesama.
[52] Turiji su bili osnovani god. 443. na mjestu starog Sibarisa koji su razorili Krotonjani. Ležali su u Lukaniji, u južnoj Italiji. Vidi *Periklo* 11.
[53] Euripid, *Ifigenija u Aulidi*, 449–450. Prijevod prema K. Racu.
[54] Vidi *Periklo* 35.
[55] Vidi *Periklo* 4.
[56] Antifont iz Ramnunta (480–411), najstariji od atenskih velikih govornika, učitelj Tukididov. Bio je pristaša oligarhije i jedan od vođa tzv. četiri stotine. Njihov je pad doveo do njegove osude i smaknuća.
[57] Osvojio ga je 427 (vidi Tukidid 4, 89–101).
[58] Umjesto Kalijad treba možda čitati Kalija: poginuo je pred Potidejom god. 432 (vidi Tukidid 1, 63). God. 429. Ksenofont je bio potučen i ubijen zajedno sa dvojicom svojih drugova u zapovjedništvu (vidi Tukidid 2, 79). Naravno, ne radi se o povjesničaru, učeniku Sokratovu, nego o njegovu imenjaku.
[59] Demosten, sin Alkistenov. Zarobio je 425. Spartance na Sfakteriji. Zaglavio je na sicilskom pohodu. Poraz o kome je riječ zbio se god. 426 (vidi Tukidid 3, 91–98).
[60] Imenjak slavnog liječnika, pobijeđen i ubijen kod Delija god. 424 (vidi Tukidid 4, 89–101).
[61] Tukidid (2, 52) pripisuje širenje pošasti slijevanju mnoštva seoskog stanovništva u grad god. 430.
[62] Vidi *Periklo* 34.
[63] Kitera je imala izvrstan strateški položaj na putu prema kretskom i sicilskome moru. Nikija ju je osvojio 424. Vidi Tukidid 4, 53–55.
[64] Bilo je to 423. Pojedinosti su nepoznate. Vidi Tukidid 4, 129–133.
[65] Malen otočić nasuprot Megari. Bilo je to god. 427 (vidi Tukidid 3, 51).
[66] Luka Megare. To je, međutim, bio uspjeh Demostenov 424. Vidi Tukidid 4, 66–69.
[67] God. 425. Vidi Tukidid 4, 42 i 44, koji veli da su Korinćani izgubili 212 ljudi a Atenjani manje od 50.
[68] God. 424. Vodila ga je razboritost, kako se vidjelo kasnije u slučaju pobjedonosnih zapovjednika iz bitke kod Arginusa 406. koji su glavom platili što zbog oluje nisu uspjeli pokupiti brodolomce i poginule.
[69] Prema Tukididu (4, 55), Lakedemonjani su pružali mlitav otpor jer su bili umorni od rata.
[70] Tireja je, prema Tukididu (4, 56), bila grad u Kinuriji, u susjedstvu Argolide i Lakonije. Ondje su Lakedemonjani naselili Eginjane koje su Atenjani istjerali s njihova otoka.
[71] Luka u jugoistočnoj Meseniji, po nekima najveća i najsigurnija u čitavoj Grčkoj. God. 425. izgradio je ondje Demosten tvrđavu koja je dominirala lukom. Tukidid veoma opširno pripovijeda pilsku epizodu (4, 2–41).
[72] Otočić koji je zatvarao pilsku luku. Duljina mu je bila oko 2 milje (3,704 km).
[73] Jer je upravo bio prinio žrtvu.
[74] Bio je toliko razborit da je tražio Demostena za druga u zapovjedništvu i ništa nije poduzimao bez savjetovanja s tim sposobnim vojskovođom.
[75] Na otočiću je bilo 420 Spartanaca od kojih je 128 palo u borbi.
[76] Bacanje štita je znak predaje. Aristofan Kleonova prijatelja Kleonima pretvara u drvo s

kojeg zimi padaju štitovi kao uvelo lišće (*Ptice* 1480–1841). Arhiloh i Horacije (*Ode* 2, 7, 10) bez uzbuđenja priznaju da su ostavili svoj štit (ovaj drugi kod Filipa).

[77] Stihovi 638–639. Jampski trimetri.

[78] Ta je komedija izgubljena.

[79] Jampski trimetri. Naglasak na parnim slogovima.

[80] Periklo i njegovi suvremenici zadržavali su na govornici mirno i ozbiljno držanje izbjegavajući geste i držeći ruke skrivene u haljini. Eshin je ostao vjeran tom običaju.

[81] Odiseja 4, 230. Prijevod prema Maretiću i Ivšiću.

[81a] Tj. i na dobro i na zlo.

[82] Brasida je bio najveći spartanski vojskovođa onog vremena. Osvojio je Amfipol 424. Poslije njegove pogibije stanovnici tog grada prinosili su mu žrtve i priređivali godišnje igre u njegovu čast.

[83] U jesen 422. Vidi Tukidid 5, 8–11.

[84] Prvi stih lijepa fragmenta iz Euripidovog izgubljenog *Erehteja* (sačuvan kod Joanesa Stobeja). Stih je katalektički anapestički trimetar.

[85] Poslovični način izražavanja. Ciceron (*Pro Murena* 9, 22) ironično suprotstavlja pijev pijetlova koji budi pravnika Servija Sulpicija zvuku trube koji budi Murenu.

[86] Rat je stvarno toliko trajao (431–404). Vidi Tukidid 5, 26. Nikijin mir iz proljeća 421. nikad nije stupio na snagu. Bio je sklopljen na 50 godina.

[87] Naime *nikē* »pobjeda«.

[88] Uzroci nisu bili baš sitni. Plutarh omalovažava motive velikog političara zato što ozbiljno uzima zabadanja komičkih pjesnika.

[89] Vidi Tukidid 5, 18.

[90] Ništa nije poznato kako mu je to uspjelo a i sama je optužba prilično u neskladu s Nikijinim značajem i njegovom lojalnošću prema Lakedemonjanima.

[91] Vidi njegov životopis.

[92] Beotski su oligarsi prirodno bili naklonjeni Sparti.

[93] Tvrđava na granici Atike i Beotije. Lakedemonjani su je razorili prije nego što su je vratili.

[94] Lakedemonjani su povukli svoj garnizon iz grada, ali grad ipak nisu vratili Atenjanima.

[95] Arg je iza Sparte bio najveći i najznačajniji grad na Peloponezu i uvijek ljubomoran na nju. Štaviše, imao je i demokratsko uređenje.

[96] U proljeće 419.

[97] To je Vijeće pet stotina ždrijebom odabranih iz 10 fila (plemena). Ono je pripremalo predmete za skupštinsku raspravu pa se poslanici najprije uvode preda nj.

[98] Smisao bi valjda bio: tako bi se mogli lakše zakriti za instrukcije iz Sparte kao ograničenje svojih ovlasti.

[99] To potvrđuje Tukidid 5, 45.

[100] Lakedemonski su se saveznici stalno bojali da će Sparta sklopiti mir na njihovu štetu. Osobito su Tebanci, sve do vremena Filipa Makedonskog i Heroneje, bili najljući neprijatelji Atenjana.

[101] Mantineja je značajan grad u Arkadiji, mjesto bitke u kojoj je 362. Epaminonda pobijedio Lakedemonjane i poginuo.

[102] Elida je pokrajina i grad na sjeverozapadu Peloponeza. U njoj je Olimpija, mjesto održavanja svegrčkih igara.

[103] Na zapadnoj obali Peloponeza tri su grada tog imena poznata u to doba. Ovdje se radi o onome na sjeverozapadu Mesenije, spominjanu već ranije, najvećoj luci Grčke. Danas je to Navarino.

[104] To je bio način ublažavanja demokratske zavisti zbog moći. Na crepiće ljudi su ispisivali ime onoga koga bi htjeli ukloniti. Onaj čije ime bude napisano na najvećem broju crepića (*óstraka*) morao bi na 10 godina otići iz Atene. Ostrakizam nije bio kazna, čak je smatran i komplimentom, iako možda ne uvijek ugodnim. Iskapanja koja je provela Američka škola u Ateni od siječnja do srpnja 1935. otkrila su 145 takvih crepića od kojih je Temistoklovo ime na 54 a na nekim Aristidovo.

[105] Poslovica u daktilskom heksametru koja se pripisuje aleksandrijskom pjesniku i učenjaku Kalimahu (310–235). Plutarh je citira još u *Suli* 39 i *Aleksandru* 53. Prijevod je nešto dotjerani Račev.

[106] Neki čitaju:"iz općine Piritoja". Hiperbol, koji je u milosti puka naslijedio Kleona, čest je predmet napadaja komediografa: predbacuju mu ropsko porijeklo, zvanje izrađivača

svjetiljki, njegovu neobrazovanost i ratobornost. Ubili su ga atenski oligarsi na Samu 411. za vrijeme prevrata četiriju stotina (vidi Tukidid 8, 73).

[107] Vjerojatno god. 417.

[108] Aluzija na njegovo ropsko porijeklo.

[109] Fragment izgubljene komedije *Hiperbol*. Stihovi su jampski trimetri.

[110] Hiparh je bio sin tiranina Pizistrata. Sam nije bio tiranin nego njegov brat Hipija. God. 514. umorili su ga Harmodije i Aristogiton iz pederastičke ljubomore. Unatoč tome postali su heroji borbe za slobodu i stekli nezasluženu besmrtnu slavu. Ovdje se radi o nekom drugom Pizistratovu rođaku ista imena. Inače je nepoznat.

[111] To je, kažu, bilo 488/487.

[112] Feaku, sinu Erasistratovu, povjerili su Atenjani misiju na Siciliji za vrijeme peloponeskog rata god. 422. Vidi Tukidid 5, 4.

[113] Egesta, grad na sjeverozapadu Sicilije, između Panorma (danas Palermo) i Drepanna. Smatralo se da su ga osnovali Trojanci koji su se naselili na Siciliji pod imenom Elimijaca. Leontini, jonski grad i naseobina Nakšana, nešto u unutrašnjost od istočne obale, između Katane i Sirakuze.

[114] U proljeće 415.

[115] Vidi Tukidid 6, 24–26.

[116] Palestrama.

[117] Sve su mjesta za sastanke ugodnih društava u Ateni, kako se vidi u Platonovim dijalozima. Klupe su bile od kamena.

[118] Običaj je bio da se crta na zemlji. U svom spisu *Kako razaznati laskavca od iskrena prijatelja*, 7, Plutarh veli da je u vrijeme Dionizija Mladeg, za kojeg je geometrija silno ušla u modu, njegova palača bila puna prašine jer su dvorjani u veliku broju crtali likove po zemlji.

[119] Abila, mauritanska planina pokraj današnje Ceute, tvorila je zajedno s Kalpom u Španjolskoj (Gibraltar) Heraklove stupove.

[120] Ti su troškovi teretili imućne građane. Zauzvrat oni su imali pravo da zapovijedaju brodovima.

[121] Lamah (475?–414), sin Ksenofanov, kome je Periklo povjerio da štiti stanovnike Sinope od tiranina Timesilaja. Bio je ubijen u početku opsade Sirakuze.

[122] Vidi govor što mu ga u usta stavlja Tukidid: 6, 9–14.

[123] Tukidid ne spominje tog govornika, dok Aristofan (*Lisistrata* 391 i 393) za nj navodi da je njegova intervencija donijela odlučujuću prevagu pri glasanju u korist pohoda na Siciliju.

[124] Nikija je tražio 100 troveslarki i 5000 hoplita (teško naoružanih pješaka): vidi Tukidid 6, 25. Dobio je 136 troveslarki, 5.100 hoplita i 1.300 strijelaca.

[125] Nije uobičajeno da grčki autor govori o svećenicima općenito kao staležu: postojali su Zeusov, Apolonov, Herin itd., ali ne naprosto »svećenici« kao stalež ili društvena skupina.

[126] Proroštva su igrala veliku ulogu u društvenom životu grčkih gradova-državica. Ali Plutarhova sklonost nadnaravnome premašuje čak i tu ulogu.

[127] U jednoj oazi u libijskoj pustinji. Vidi *Kimon* 18 i *Aleksandar* 26–27.

[128] Andokid (467–?), sin Leogore, kompromitiran u aferi s hermama. Bio je prognan a onda pozvan natrag kući. U svoju je obranu izrekao govor *O misterijima*, jedan od naših glavnih izvora o toj tajanstvenoj temi. Bio je uvrštavan u kanon desetorice najboljih atičkih govornika. Ulica o kojoj govori Plutarhov tekst bila je s obje strane ukrašena stupićima s Hermovom glavom.

[129] Žrtvenik dvanaestorici olimpskih bogova stajao je na glavnom atenskom trgu i ondje je bio početak svih velikih atičkih cesta.

[130] Vidi Plutarhova *Ćaskanja uza stol* 8, 4. Aluzija je nejasna. Kod Maratona Atenjani su bili gotovo sami a kod Salamine, poslije svađe između njih i Lakedemonjana, nagrada za zasluge kompromisno je dodijeljena Platejanima.

[131] Ne bez osnova smatralo se da je proročište u Delfima naklonjeno Doranima.

[132] Jedan od dvanaest jonskih gradova u Maloj Aziji, u zaljevu Smirene. Domovina Anaksagore.

[133] Grč. Hesihija.

[134] Tipičan način jezične podudarnosti i interpretacije kod proroštva.

[135] Meton je uveo cikluse od po 19 godina pomoću kojih je mislio uskladiti mjesečevu godinu sa sunčanom (god. 432).
[136] Trijerarh.
[137] U pseudo-Platonovu *Teagesu* Sokrat kaže u vezi sa svojim »demonskim glasom«: »Možete doznati od mnogih sugrađana ono što ja predviđam o propasti naše vojske na pohodu na Siciliju.«
[138] Kult Adonisa, Afroditina ljubavnika, potječe iz Sirije a proširio se grčkim svijetom. Adonije su trajale dva dana: prvog tugovalo se zbog njegove smrti a drugoga radovalo njegovu uskrsnuću. Aristofan u *Lisistrati* (bilj. 123) spominje podudarnost odlaska flote i dana tugovanja za Adonisom.
[139] Alkibijad vjerojatno nije bio kriv za sakaćenje herma, ali jest za parodiranje eleusinskih misterija koje je prilično arbitratno bilo združeno s prvom optužbom. Premda je tražio da mu odmah sude, njegovi su ga neprijatelji, bojeći se da će biti oslobođen, prisilili da ode prije suđenja. Vidi *Alkibijad* 19–23.
[140] Lamah je imao vrlo malo ugleda i prestiža zbog svog siromaštva.
[141] Sirakužani su ih istjerali iz njihova grada.
[142] U antici hramovi su prvenstveno služili kao deponiji arhiva.
[143] Vjerojatno od 20 do 60 godina starosti.
[144] Zacijelo apokrifno, prošireno Alkibijadovim nastojanjem.
[145] God. 353. Vidi *Dion* 54–57.
[146] Vidi *Alkibijad* 21.
[147] Plutarh se o njemu povoljno izražava u spisu *Upute za javnu upravu* 31.
[148] Doslovno: »vijeću stratega«. Strateg je jedan od desetorice najviših vojnih zapovjednika koji je, međutim, imao i znatne političke, sudske i financijske ovlasti. Bili su birani. Nikija je tada obavljao tu funkciju.
[149] Sofoklo (495–406) bio je strateg 440/439. a možda i još jednom kasnije.
[150] Tj. najugledniji, najvažniji.
[151] Hibla Geleatis ili Mala Hibla, između Gele i Sirakuze. Još dva grada na Siciliji nose ime Hibla. Ne zna se iz kojega od njih potječe znameniti hiblejski med.
[152] U podnožju Etne. Bila je naseobina Nakšana, dakle jonska i sklona Atenjanima.
[153] Obitavalište Sikanaca, na sjevernoj obali Sicilije, zapadno od Panorme (danas Palerma).
[154] Imala je tada 7 godina. Kasnije je bila suparnica slavnoj Frini i pozirala je slikaru Apelu za mnoge njegove slike.
[154a] Naime Sirakužane.
[155] Bile su dvije: Velika na sjeveru i Mala između otoka Ortigije i jugoistočne obale.
[156] Konjaništvom.
[157] Anapa.
[158] Sin Hermonov. Tukidid (6, 72) hvali njegovu inteligenciju, vojničku vještinu i hrabrost.
[159] To su bili sam Hermokrat, Heraklid i Sikan.
[160] Sirakuško predgrađe s hramom Zeusa.
[161] Ne kikladski otok istog imena, nego grad na istočnoj obali Sicilije, osnovan 735. od Halkidana s Eubeje.
[162] U proljeće 414, kako opisuje Tukidid u 6, 97.
[163] Poluotok istočno od Sirakuze.
[164] Plato trokutasta oblika koji se postepeno uzdiže zapadno od Sirakuze, vidljiv iz unutrašnjosti grada, okružen strmim stijenama, dominirao je gradom.
[165] Za Dionizija Starijeg Sirakuza je imala opseg od 180 stadija (više od 35 km) i pola milijuna stanovnika.
[166] Elegijski distih. Znamo da je Euripid sastavio dvije kratke pjesme u tom mjerilu. Prijevod je prema K. Racu.
[167] Sin Kleandride, spartanski vojskovođa.
[168] Nikija je smatrao da je Gilipovo brodovlje sposobno u najboljem slučaju za jedan gusarski prepad (vidi Tukidid 6, 104).
[169] Gilip i Piten, korintski admiral, pristali su u Regiju i Mesani (danas Reggio i Messina).
[170] Korintski vojskovođa koji je krenuo posljednji.
[171] Točno 292 zarobljenika kod Sfakterije (glava 8): vidi Tukidid 4, 38.
[172] Crveni ogrtač i duga kosa i brada činile su vanjštinu Lakedemonjana ponešto smiješnom.
[173] U antici se vjerovalo da blizina sove privlači ptice.

[174] Čini se da tu Plutarh ne misli na neko konkretno mjesto kod Tukidida.
[175] Vidi bilj. 3.
[176] Tu pojedinost Tukidid ne spominje.
[177] Dotada su se ustručavali da posade ukrcaju na brodove jer je prestiž atenske nadmoći na moru još bio potpun.
[178] Konjica je bila osnovni vojni rod Sirakužana. Prema Tukididu (7, 58) osim barbara glavni su im saveznici na Siciliji bili stanovnici Kamarine, Gele, Selinunta i Himere.
[179] Vidi Tukidid 7, 11–15.
[180] Sin Alkistenov, Kleonov drug u zapovjedništvu 425. kod Sfakterije.
[181] Tuklov sin. God. 427. bio je na čelu brodovlja od 60 troveslarki poslan u pomoć korkirskim demokratima.
[182] Eutidem je jedan od supotpisnika Nikijina mira. Menandar je inače nepoznat.
[183] Rt nasuprot sirakuškome gradu koji je sužavao ulaz u Veliku luku i tako dominirao njome.
[184] 73 lađe od kojih 60 atenskih.
[185] 7, 36–41.
[186] Doručak je bio oko 10 sati izjutra. Sirakuške su posade jele odmah uz brodove a onda se hitro ukrcale i napale Atenjane koji su mislili da tog dana više neće biti borbe pa nisu bili na oprezu.
[187] Oko sredine ljeta 412.
[188] Likovi na pramcima, obično neka božanstva, i na krmi, obično fantastične životinje.
[189] Brodarski je nadzornik veslača koji upravlja taktom veslanja.
[190] Na palubi je uvijek bio svirač frule koji je svirkom popraćivao manevre broda.
[191] Vidi glavu 18.
[192] Ni Tukidid ne navodi broj poginulih.
[193] »Sukobljavali su se i nisu se mogli razdvojiti«, kaže Tukidid (7, 44).
[194] U mladosti učenik Platonov; kasnije dobio nadimak Sofist. Političar i povjesničar. Od Filipa je ishodio poštedu za svoj rodni grad. Citiraju ga Plutarh (u *Etičkim spisima*) i Filostrat (*Životi sofista* 1, 2). Zgoda je možda iz 340. za Filipove opsade Bizantija.
[195] To su bila pojačanja što ih je doveo Gilip na Siciliju i hopliti poslani u proljeće s Peloponeza (vidi Tukidid 7, 50).
[196] Vidi *Periklo* 35.
[197] Vidi *Periklo* 4–6.
[198] Taj se naziv nalazi kod Platona (*Država* 289C).
[199] Prema Ksenofontu (*Sjećanja na Sokrata* 1, 1, 11), Sokrat je odbijao da se bavi »nužnostima« koje determiniraju svaku kategoriju nebeskih pojava i čak je dokazivao ludost onih koji su pokušavali riješiti slične probleme.
[200] Negdje oko god. 411. Protagora je sofist iz Abdere koga su Atenjani prognali kao bezbožca. Misli se da je posrijedi bilo neprijateljstvo prema Periklovu krugu kome je i on pripadao.
[201] Oko god. 432. Vidi *Periklo* 32.
[202] U proljeće 399. Plutarhova formulacija nije baš precizna jer Sokrat je bio osuđen pod optužbom da kvari mladež uvodeći nezdrav duh kritičnosti i da državne bogove zamjenjuje drugim, stranim božanstvima.
[203] Neki prevode »matematici« zato što se Platon intenzivno bavio tom znanošću pa je na koncu, kako je jednom rekao Aristotel, zamijenio ideje brojevima.
[204] Vidi njegov životopis.
[205] Grad na istočnoj obali istoimenog otoka u Jonskome moru; danas Zanto.
[206] God. 357. Vidi *Dion* 24. Ali tiranin se vratio poslije 10 godina i vladao još 3 godine sve dok nije bio konačno protjeran. Radi se, naravno, o Dioniziju Mlađemu, Dionovu šurjaku.
[207] Pisac atičke povijesti u 3. st. Od njega sačuvani su samo fragmenti.
[208] U početku je s Nikijom iz Atene pošlo brodovlje od 134 lađe a sa Demostenom je stiglo 73. Ali i gubici su bili ozbiljni a u posljednjoj pomorskoj bitki Sirakužani su zaplijenili 18 troveslarki.
[209] Prema Tukididu (7, 39), to je bio najbolji kormilar u sirakuškoj floti.
[210] I Tukidid spominje takva razmišljanja Atenjana (7, 75).
[211] Do u pojedinosti, dan po dan, opisana kod Tukidida (7, 78–85).

[212] Polizal je bio brat tirana Gelona i Hijerona. Imanje je bilo, prema Tukididu (7, 81) okruženo malim kružnim zidom i posađeno maslinama. Lakše ga je bilo napadati nego braniti.

[213] Tu pojedinost Tukidid ne spominje.

[214] Danas Noto. 24 km sjeverozapadno od Sirakuze ta se rijeka ulijeva u more.

[215] »Nikija se svim silama trudio da oslobodi zarobljenike sa Sfakterije«, veli Tukidid (7, 87).

[216] Da ih prodaju za svoj račun.

[217] Plutarh se prisjeća svog dorskog porijekla.

[218] Inače nepoznat. Diodor Sicilski spominje intervenciju Diokla koji se zalagao za pogubljenje atenskih vojskovođa. Taj je Dioklo, kasnije izabran za sirakuškog zakonodavca, najzad zaglavio kao žrtva vlastitih zakona.

[219] Kolovoz/rujan.

[220] Diodor Sicilski stavlja u usta nekom Nikolaju, koji je izgubio dva sina u ratu, dug govor u korist milosrđa.

[221] Poslije pada Atene. 30 talenata odgovara vrijednosti od 141.450 predratnih zlatnih dinara a 1000 talenata 4,715.000 zlatnih dinara.

[222] Glava 16.

[223] 7, 86.

[224] Mjerica, grč. *kotílē* iznosila je oko 27 centilitara. Za primirje kod Pila, atenski su vojskovođe dozvolili Spartancima da snabdijevaju svoje opsjednute sugrađane s 2 henika (nešto preko 2 litre) brašna, 2 mjerice (kotile) vina i porcijom mesa po vojniku. Robovi su dobivali polovicu (vidi Tukidid 4, 16).

[225] Da ne umru od gladi.

[226] Amblem Sirakuze; nalazio se na reversu nekih njezinih novaca.

[227] Premda su inače bili slobodni ljudi. Smisao je valjda (rečenica nije posve jasna): to se radilo samo s robovima, a ne s ratnim zarobljenicima. Uzgred: i Atenjani su žigosali svoje zarobljenike; vidi *Periklo* 26.

[228] Kauno je grad u Kariji istočno od ušća Kalisa. Osnovali su ga Krećani. Bio je zavičaj slikara Protogena čije zrelo doba pada između 332. i 300. pr.n.e.

[229] U Atenu (iz Pireja).

[230] Znameniti izvještaj o čuvstvima što ih je izazvala vijest o Filipovu zauzeću Elateje nalazimo u Demostenovu govoru *O vijencu* 53.

[231] U Aristofanovu *Plutu*, stih 875 sikofant (denuncijant) prijeti Karionu da će ga odvesti na trg da na kotaču prizna svoje zločine. Čini se, dakle, da je kotač bio sredstvo torture a ne izvršenja smrtne kazne i da se primjenjivao samo na robove. Ali možda uzbuđenje javnosti objašnjava taj nezakonit postupak u gornjem slučaju.

[232] Istu anegdotu Plutarh navodi u raspravici *O brbljivosti* (glava 13) s više pojedinosti. Napose veli, kad su brijača skinuli s kotača, da je pitao jesu li čuli kako je Nikija zaglavio. I zaključuje da su brbljavci nepopravljivi.

Kras

(115–53. pr. n. e.)

1. Marko Kras[1] je bio sin oca koji je bio cenzor i proslavio je trijumf,[2] ali bio je othranjen u malenoj kući s dvojicom braće. Njegova su se braća oženila dok su im roditelji još bili živi i svi su zajedno sjedali za isti stol te se čini da je to bio glavni razlog što je Kras u svom načinu življenja bio trijezan i umjeren. Kad je jedan od njegove braće umro, oženio se on njegovom udovicom i imao je s njom djecu[3] pa i u tom pogledu nije sređenošću života zaostao ni za kojim Rimljaninom. Pa ipak, kad je već bio poodmakle dobi, snađe ga optužba da održava nedopuštene odnose s Licinijom,[4] jednom od djevica Vestalki; i protiv Licinije bio je poveden sudski postupak a tužitelj je bio neki Plocije.[5] Imala je Licinija ljepšu kuću u predgrađu koju je Kras želio dobiti uz nisku cijenu i zato ju je neprestano salijetao i oblijetao sve dok na nj nije pala ona strašna sumnja. I na neki način njegova ga je gramzljivost riješila krivnje zavođenja svete djevice te ga suci oslobodiše.[6] Ali on Liciniju ne ostavi na miru dok nije postao vlasnikom njezina dobra.

2. Rimljani, istina, kažu da je brojne Krasove vrline zasjenila njegova jedina mana, žudnja za bogatstvom; ali vjerojatno je da je ta jedna mana, postavši jačom od sviju drugih njegovih slabosti, oslabila ostale. Ali glavni dokaz njegove gramzljivosti predstavljaju način stjecanja i veličina njegova imetka. Jer premda u početku nije posjedovao više od tri stotine talenata[7] pa je onda za svog konzulovanja prikazao desetinu svega Herkulu[8] i pogostio narod a svakom Rimljaninu iz svoga vlastitog džepa dao kao izvanredni dar novca za tromjesečnu opskrbu, ipak, kad je uoči pohoda na Parte sam sastavio procjenu svoje imovine, našao je da joj je vrijednost sedam tisuća i sto talenata.[9] Najveći pak dio toga, ako treba reći sablažnjivu istinu, izvukao je iz vatre i rata učinivši javne nesreće svojim najvećim izvorom prihoda.

Jer kad je Sula, zauzevši Rim, prodavao imovinu ljudi koje je dao smaknuti i smatrajući i nazivajući to ratnim plijenom a želeći što veći broj najutjecajnijih ljudi okaljati tom zločinačkom ljagom, Kras nije nikada sustao primajući ili kupujući to.[10] Pored toga, videći da su urođene i stalne nevolje Rima požari i urušavanje zgrada zbog njihove prevelike težine i velikog broja katova,[11] dao se na kupovanje robova graditelja i zidara. Zatim, kad ih je imao preko pet stotina, kupovao je u velikom broju zgarišta i susjedne zgrade jer su mu ih vlasnici iz straha i nesigurnosti prepuštali za malenu cijenu tako da je najveći dio Rima došao u njegovo

vlasništvo. No premda je posjedovao tolike majstore, ništa nije sagradio za sebe osim vlastite kuće, nego je običavao govoriti da oni koji vole graditi sami sebe upropašćuju a da im nisu potrebni nikakvi protivnici. Iako je imao mnogo rudnika srebra,[12] veoma vrijedna zemljišta i radnike na njima, ipak bi tko bio mogao pomisliti da to nije ništa u usporedbi s vrijednošću njegovih robova: tako su brojni i tako sposobni bili oni koje je stekao, čitači, pisari, srebrari, nadstojnici imanja, poslužitelji kod stola, a sam je nadzirao njihovu izobrazbu, posvećivao joj veliku pažnju, osobno ih obučavao i, uopće, smatrao da je glavna dužnost gospodara briga za svoje robove kao živo oruđe gospodarstva.

I u tome je Kras imao pravo ako je, kako je običavao govoriti, smatrao da sve ostalo treba obavljati preko robova, ali da robovima treba da upravlja gospodar sam; jer vidimo da je gospodarstvo vještina stjecanja utoliko ukoliko se bavi neživim predmetima, ali grana politike kad se bavi ljudima.[13] Nije, međutim, bio u pravu što je smatrao i tvrdio da nije bogat nitko tko ne može o svom trošku uzdržavati cijelu vojsku (rat se, naime, po kralju Arhidamu,[14] ne hrani stalno određenim obrocima tako da se bogatstvo potrebno za njegovo vođenje ne da utvrditi) i veoma se udaljavao od Marijeva mišljenja. Jer kad je podijelio svakome od svojih isluženih vojnika po četrnaest jutara zemlje[15] pa razabrao da oni traže više, Marije reče: »Ne rodio se među Rimljanima takav koji smatra malenom zemlju dovoljnu da ga uzdržava!«[16]

3. Pa ipak, Kras se i prema strancima pokazivao veoma velikodušnim; kuća mu je bila otvorena svima i prijateljima je pozajmljivao novac bez kamata, ali kad je rok zajma istekao, neumoljivo ga je tražio natrag od zajmoprimca tako da je besplatnost njegove usluge postajala tegotnijom od visokih kamata.[17] Na večerama na koje je pozivao jelo je većinom bilo pučki priprosto, ali ta je jednostavnost sadržavala čistoću i ljubeznost prijema, ugodniju od rastrošnosti.

Od književne naobrazbe najviše je truda posvetio govorništvu i onome što je bilo od koristi mnoštvu, pa pošto se uvrstio svojom sposobnošću među prve govornike u Rimu, svojim je marom i trudoljubivošću nadmašio one po prirodi najdarovitije.[18] Kažu, naime, da nije bilo nijedne ma kako neznatne i sitne parnice a da bi došao nepripremljen, nego se dapače često, kad su se Pompej, Cezar i Ciceron ustručavali da uzmu riječ, on prihvaćao svih dužnosti pravozastupnika. I zbog toga je bivao većma omiljen kao čovjek revan i pripravan da pomogne. A sviđao se ljudima i ljubezan i neusiljen način pri rukovanju i pozdravljanju. Jer nije bilo tako neugledna i neznatna Rimljanina kome on ne bi uzvratio pozdrav obrativši mu se po imenu.[19] Pripovijeda se i da je bio pun znanja iz povijesti a da se ponešto pozabavio i filozofijom pristavši uz Aristotelovo učenje u čemu je za učitelja imao Aleksandra,[20] čovjeka koji je svojim drugovanjem s Krasom davao dokaza o svome zadovoljavanju malim i blagosti. Ta ne bi bilo lako reći da li je bio siromašniji prije ili poslije kako mu se Kras pridružio.[21] U svakom slučaju, kako je bio jedini od njegovih prijatelja koji ga je pratio na putovanjima, dobivao je za put pokrivač koji je na povratku morao vratiti.[22] Ali to je bilo kasnije.

4. Kad je, pošto su Cina i Marije nadvladali,[23] odmah postalo jasno da se ne vraćaju u grad na dobro domovine nego na uništenje i propast aristokrata, oni koji su bili ondje zatečeni zaglaviše[24] a među njima je bio i Krasov otac[25] i brat. Sam Kras, kako je bio sasvim mlad,[26] izbjegne neposrednu opasnost, ali razabirući da ga sa sviju okružuju i mreže mu pletu tirani, uzevši sa sobom tri prijatelja i deset slugu, svom brzinom pobjegne u Hispaniju gdje je bio ranije za preture[27] svoga oca i sklopio prijateljstva. Ali našavši sve u veliku strahu gdje dršću pred Marijevom okrutnošću kao da im je već za vratom, ne odvaži se pokazati se nikome, nego, zavukavši se u polja uz more, vlasništvo Vibija Pacijaka,[28] na kojima je bila prostrana spilja, sakri se ondje. K Vibiju pak, budući da mu je već ponestalo poputnine, posla jednoga od robova iskušavajući ga. A Vibije, čuvši za nj, obraduje se što se spasio i, pošto je doznao koliko ih ima s njime i na kojem se mjestu kriju, sam, istina, ne dođe da ga vidi, ali, dovevši jednoga od nadzornika svog imanja blizu onog mjesta, naredi mu da svakodnevno donosi onamo potpun objed i da, stavivši ga pokraj stijene, odlazi bez riječi te da se ne miješa u tu stvar i ne istražuje ništa zaprijetivši mu smrću ako bude radoznao a obećavši slobodu ako bude vjerno izvršavao njegovu zapovijed.

Ta spilja nije daleko od mora a klisure što se nižu oko nje ostavljaju uzan i neprimjetljiv puteljak koji vodi unutra, ali pred onim koji uđe širi se u čudesnu visinu, dok sa strane ima udubine velika opsega koje prelaze jedna u drugu. Ne nedostaje ni vode ni svjetla, nego ispod podnožja stijene izvire vrelo najčišće pitke vode a prirodne pukotine, osobito ondje gdje se klisure sklapaju, primaju izvana svjetlo tako da je mjesto danju osvjetljavano. Zrak je unutra suh i čist jer stijena, zahvaljujući svojoj kompaktnosti, vodu što kaplje istiskuje u vrelo.

5. Krasu, koji je ondje boravio, dolazio je svakodnevno onaj čovjek donoseći hranu a da sam nije vidio njih u spilji niti ih je znao, dok su oni njega viđali jer su znali vrijeme njegova dolaženja i pazili na nj. Obroci su bili obilni i tako pripremani da nisu samo tolili glad nego i stvarali uživanje. Jer Vibije je odlučio ukazivati Krasu svaku pažnju pa mu je čak palo na um da je njegov gost posve mlad i da mu treba pribaviti i užitak prema njegovoj dobi budući da je sâmo zadovoljavanje potreba smatrao znakom pružanja pomoći pod silu više nego s usrdnom pripravnošću.[29] Tako uzevši sa sobom dvije zgodne sluškinjice, pođe prema moru. A kad dođe do onoga mjesta, pokazavši im put prema gore, reče im neka idu unutra i ništa se ne boje.

Vidjevši ih gdje se približavaju, Krasovi se prijatelji uplašiše da nije mjesto otkriveno i da se nije doznalo za nj; pitahu ih stoga tko su i što žele. A kad one, poučene, odgovoriše da traže gospodara koji se ondje krije, razbravši da se radi o Vibijevoj ljubeznoj šali s njime, Kras primi djevojke; i živjele su s njime sve ostalo vrijeme i javljale Vibiju poruke o svemu što je Kras trebao. Fenestela[30] kaže da je sam vidio jednu od njih kad je već bila starica i da ju je često čuo gdje se sjeća te zgode i rado je pripovijeda.

6. Pošto je Kras tako u skrovištu proveo osam mjeseci, pokazavši se sam čim je doznao za Cininu smrt,[31] kako je k njemu pohrlio nemali broj ljudi, odabere dvije tisuće i petsto pa stane obilaziti gradove; i jedan od njih, Malaku,[32] opljačka, barem kako su zabilježili mnogi povjesničari, ali kažu da on to poriče i pobija one koji to tvrde. Potom skupivši lađe i prešavši u Afriku, pridruži se Metelu Piju,[33] uglednu mužu koji je sabrao ne baš neznatnu vojsku. Ne ostade, međutim, ondje dugo vremena, nego, posvadivši se s Metelom, otplovi k Suli[34] kod koga je bio obasipan počastima. A kad je Sula, prešavši u Italiju, htio da svi mladi ljudi s njime djelatno sudjeluju u vojni i svakome je određivao odgovarajući zadatak, Kras, koga je slao da sakuplja vojsku među Marsima,[35] tražio je oružanu pratnju; put do njih vodio je, naime, mimo neprijatelja.[36] Ali kad mu je Sula u bijesu oštro odbrusio: »Dajem ti kao oružanu pratnju tvog oca, brata, prijatelje i rođake ubijene protiv svakog zakona i pravde čije ja ubojice progonim,« dirnut i raspaljen, Kras smjesta krene i, probivši se krepko kroz neprijatelje, skupi značajnu silu te se u bojevima pokaza revnim Sulinim pristašom.

Iz tih događaja kažu da se prvi put rodilo njegovo častohlepno nadmetanje za slavu s Pompejem. Jer premda je Pompej bio od njega mlađi[37] i sin oca na zlu glasu u Rimu i do krajnosti omražena kod građana, u toku ratnih operacija zablista on i pokaza se velikim tako da je Sula – a tu čast nije nimalo često iskazivao ljudima njegove dobi i dostojanstva – ustao kad je Pompej prilazio, otkrio glavu[38] i pozdravio ga kao imperatora.[39] To je peklo i jarilo Krasa premda je bez razloga bio zapostavljan u korist Pompeja.

Nedostajalo mu je, naime, iskustvo a omiljenost, koju su mu mogla pribaviti njegova djela, uskraćivalo mu je urođeno prokletstvo koje ga je pratilo, gramzljivost i tvrdičluk. Na primjer, kad je osvojio umbrijski Tuder,[40] pojavilo se mišljenje da je prisvojio najveći dio plijena i takve su osvade protiv njega bile iznijete pred Sulom. Ali u zadnjoj i najvećoj bitki pred Rimom[41] Sula bi poražen jer su njegove čete bile potisnute i satrte, a Kras, koji je vodio desno krilo,[42] pobijedi i, pošto je gonio neprijatelje sve do noći, pošalje glasnika Suli javljajući mu svoj uspjeh i tražeći večeru za svoje vojnike. No za proskripcija i zapljena imovine koje su slijedile dođe opet na loš glas kupujući uz nisku cijenu velika imanja i tražeći poklone. Pripovijeda se da je u Brutiju[43] čak dao nekoga unijeti u proskripcije bez Sulina naloga samo da se domogne njegova imetka, zbog čega ga Sula, saznavši za to, nije više upotrebljavao ni za kakav javni posao. Pa ipak, Kras je bio izvanredno vješt da laskanjem pridobije sav svijet, ali opet i sam je bio lak plijen svačijem laskanju. A kao osobitost pripovijeda se o njemu i to da je, najgramzljiviji kakav je bio, najviše mrzio i ružio sebi slične.

7. Jedilo ga je što je Pompej kao vojskovođa bio sretne ruke i što je proslavio trijumf prije nego je postao član senata[44] te što su ga sugrađani prozvali *Magnus*, što znači Veliki. I jednom, kad je netko rekao da dolazi Pompej Veliki, nasmijavši se, upita koliko velik.[45] Odrekavši se stoga nade da se s njime izjednači u vojničkim uspjesima, lati se politike revnim

naporima, odvjetničkim zastupanjem i pozajmljivanjem novca te podupiranjem i pomaganjem onih koji su se natjecali kod naroda za kakvu službu[46] stječući utjecaj i ugled ravan onome što ga je Pompej posjedovao na temelju svojih brojnih velikih vojni. I događalo im se nešto osobito. Jer Pompejevo ime i moć u gradu bili su veći kad je bio izočan zbog svojih vojnih pohoda; a kad je bio nazočan, često je ispadao manji od Krasa zato što je zbog pompoznosti i gospodska držanja zazirao od mnoštva, uklanjao se Forumu, pomagao tek malobrojnima i bez velika žara kako bi mu utjecaj ostao netaknut da mu služi za njegove probitke. A Kras je neprestano stajao na raspolaganju sa svojim uslugama, uvijek pri ruci i nikada nepristupačan, nego se, štaviše, uvijek poslovima nalazio u žiži zbivanja te svojom ljubeznošću prema svima i svakome nadvladao svečanu uzvišenost Pompejevu. No dostojanstvenost pojave, uvjerljivost govora i osvajajući šarm kažu da su bili podjednaki u obojice.

Pa ipak, to žestoko takmaštvo nije Krasa nimalo navelo na neku mržnju ili zlonamjernost, nego samo ga je jedilo to što Pompej i Cezar uživaju veće časti od njega a nije svoje častohleplje združivao s neprijateljstvom ili zlobom; istina, Cezar je, uhvaćen u Aziji od gusara i držan kao njihov zarobljenik,[47] uskliknuo: »Kolike li ćeš se, Krase radosti naužiti kad doznaš za moje zarobljeništvo!« Ali barem kasnije bili su oni jedan s drugim u prijateljskim odnosima; i jednom kad je Cezar imao krenuti kao pretor u Hispaniju a nije imao novaca, dok su vjerovnici navalili na nj i stali se hvatati njegove prtljage,[48] Kras ga ne ostavi na cjedilu, nego ga oslobodi neprilike ujamčivši se za nj za iznos od osamsto trideset talenata.[49] Uopće, kako je Rim bio podijeljen na tri moćne stranke, Pompejevu, Cezarovu i Krasovu (jer Katonov je ugled bio veći od njegove moći i divljenje javnosti bilo je njegova glavna snaga),[50] odmjereni i staloženi dio grada pristajao je uz Pompeja, strastveni i lakoumno povodljivi slijedio je Cezara u njegovim nadama, dok je Kras, stojeći po sredini, odvlačio k sebi ljude i od jednoga i od drugoga i, mijenjajući veoma mnogo puta političke poglede, niti je bio stalan kao prijatelj niti nepomirljiv kao neprijatelj, nego je lako odbacivao i simpatije i antipatije prema trenutačnoj probitačnosti tako da su često unutar kratka vremena isti ljudi i iste zakonske mjere našli u njemu i zagovornika i protivnika. Bio je veoma moćan i zbog omiljenosti što ju je uživao i zbog straha što ga je pobuđivao, a osobito zbog straha. U svakom slučaju Sicinije,[51] koji je zadao najviše nevolja i magistratima i pučkim vođama svog vremena, onome koji ga je upitao zašto jedinoga Krasa ne gnjavi nego ga pušta na miru, odgovori da Kras ima sijena na rogu. Rimljani su, naime, običavali omatati sijenom rog goveda koja su se rado bola da se čuvaju oni koji ih susreću.[52]

8. Ustanak gladijatora i njihovo pustošenje Italije, koji većina povjesničara naziva Spartakovim ratom,[53] buknuo je iz sljedećeg povoda. Kako je neki Lentul Vatija držao u Kapui gladijatore, većinom Gale i Tračane, njih dvije stotine, ni iz kakve svoje nepodopštine nego zbog neprivlačnosti svoga gospodara zatvoreni u strogu tamnicu da posluže za gladijatorske igre, dogovore se da bježe, ali kad su bili prokazani,

osamdeset osmorica, doznavši ranije za prijavu i preduhitrivši Rimljane, pograbe noževe i ražnjeve iz neke kuhinje pa provališe a kad su usput naišli na kola koja su prevozila gladijatorsko oružje u drugi grad, razgrabe ga i naoružaju se te potom zaposjednu jedno čvrsto mjesto i sebi izabraše trojicu vođa od kojih je prvi bio Spartak,[54] Tračanin skitalačkog soja, ne samo velike srčanosti i snage, nego je i umnošću i blagošću bio visoko iznad svoje sudbine i više Helen nego Tračanin. Kažu, kad je prvi put bio doveden u Rim na prodaju, da je bila viđena zmija kako mu se ovila oko lica dok je spavao a jedna njegova suplemenica, gatara i podložna bakhičkom zanosu, objavila je da je to predznak velike i strašne moći koja će biti uza nj sve do sretna[55] ishoda; ta je žena također zajedno s njime pobjegla i tada je živjela s njime.[56]

9. I ponajprije gladijatori suzbiše vojnike koji su iz Kapue došli na njih i, domogavši se mnoštva pravog ratnog oružja, zamijeniše njime svoje gladijatorsko koje odbaciše kao pogrdno i barbarsko; kad je zatim iz Rima bio poslan pretor Klodije[57] s tri tisuće vojnika i opsijedao ih na gori[58] koja je imala jedan težak i uzak uspon što ga je Klodije držao pod stražom a ostalo su bile vrletne i glatke stijene, dok je vrhunac bio obrastao bujnom divljom lozom, ustanici narezaše njezine upotrebljive mladice i, isplevši od njih čvrste i tako dugačke ljestve da su, učvršćene odozgo, dosizale niz strminu do ravna podnožja, silažahu njima u punoj sigurnosti svi osim jednoga. Taj je ostao gore da pazi na oružje a kad su ostali sišli, dobacivao im je dolje naoružanje pa kad je sve bacio, spasio se i on kao posljednji. Rimljani to nisu znali; i zato gladijatori, opkolivši ih, baciše ih u prepast iznenadnošću svog napada i, kad su oni udarili u bijeg, gladijatori osvojiše njihov tabor. Pridruživali su im se mnogi govedari i ovčari onoga kraja, ljudi krepki i brzonogi, od kojih jedne naoružavahu potpunim naoružanjem a druge upotrebljavahu kao izvidnike i laku pješadiju.

Kao drugi poslan bi protiv njih pretor Publije Varin[59] čijeg podzapovjednika, nekog Furija,[60] s dvije tisuće vojnika gladijatori, pobivši se, razbiju; zatim Spartak, uvrebavši ga, umalo ne uhvati pretorova savjetnika i druga u zapovjedništvu Kosinija,[61] poslana mu s brojnom vojskom, dok se kupao kod Saline.[62] Kad je Kosinije s mnogo teškoća i jedva umakao, Spartak se odmah domogne njegove prtljage i, slijedeći ga i goneći u stopu, uz velik pokolj zauze njegov tabor. Pade i Kosinije. A pošto je samog pretora potukao u mnogo drugih bitaka te mu najzad oteo liktore i konja, Spartak je sada bio velik i strašan, ali nije precjenjivao svoju snagu i, ne očekujući da će nadjačati rimsku moć, povede vojsku prema Alpama držeći da treba da, prebacivši se preko njih, idu svojim kućama, jedni u Trakiju, drugi u Galiju. Ali njegovi ga ljudi, jaki brojem i poneseni svojim uspjesima, ne slušahu, nego su, prolazeći Italijom, pustošili.

Nije, dakle, više stid i blamaža što moraju suzbijati jednu takvu pobunu bilo ono što je uznemirivalo senat, nego su ih sada strah i opasnost natjerali da pošalju s vojskom oba konzula kao da se radi o jednom od najtežih i najvećih ratova.[62a] Jedan od njih, Gelije,[63] iznenada udarivši na Germane koji su se iz obijesti i pretjerane preuzetnosti odvojili

od glavnine spartakovaca, potpuno ih uništi, ali kad je drugi konzul Lentul[64] opkolio Spartaka velikim snagama, ovaj, jurnuvši ravno na nj i zametnuvši boj, pobijedi Lentulove legate a zaplijeni mu svu prtljagu. Zatim, dok se probijao prema Alpama, dođe mu u susret Kasije, propretor Cisalpinske Galije,[65] s deset tisuća ljudi; i u nastaloj bitki potučen i uz teške gubitke jedva sam umakne.

10. Doznavši za to, senat u gnjevu naredi konzulima neka miruju a Krasa izabere za vrhovnog zapovjednika u ratu; i mnogi su odličnici zbog njegova ugleda ili iz prijateljstva pošli da služe u njegovoj vojsci. Sam Kras, međutim, ostade na granici Picena[66] da dočeka napadaj Spartaka koji je hitao onamo, dok svog legata Mumija[67] s dvije legije posla okolnim putem naredivši mu da slijedi neprijatelje, ali da se ne upušta u bitku, pa niti u čarke. Ali Mumije, prihvativši bitku kod prve obećavajuće prilike, pretrpje poraz; i mnogi od njegovih ljudi padoše a mnogi se spasiše bježeći bez oružja. Kras samog Mumija primi osorno i, kad je iznova naoružavao njegove vojnike, tražio je od njih jamstvo da će čuvati oružje a pet stotina onih koji su bili prvi na bijegu i pokazali se najvećim plašljivcima podijeli u pedeset desetina pa iz svake dade pogubiti po jednoga ždrijebom određena opet time obnovivši nakon mnogo godina taj starinski običaj kažnjavanja vojnika.[68] Jer tu vrstu smaknuća prati i osramoćenje i mnoge užasne i sumorne pojedinosti postoje pri izvršenju kazne koje se provodi naočigled sviju.

Natjeravši tako svoje ljude u stegu, povede ih na neprijatelje. Ali Spartak mu se uklanjao uzmičući kroz Lukaniju[69] k moru; namjerivši se u tjesnacu[70] na kilikijske gusarske lađe,[71] odluči domoći se Sicilije i, ubacivši dvije tisuće ljudi na otok, ponovno raspiriti tamošnji robovski rat koji je ne tako davno bio ugušen[72] i trebalo mu je samo malo dodatnih iskara. No Kilikijci, pogodivši se s njim i primivši darove, prevariše ga i otploviše. Tako krenuvši s vojskom opet od mora, Spartak še smjesti na regijskom poluotoku.[73] Došavši i videći da priroda mjesta upućuje što valja činiti, Kras se dade na to da zidom pregradi prevlaku sprečavajući time besposlicu svojih vojnika a ujedno i opskrbu neprijatelja.[74] Posao je, doduše, bio opsežan i težak, ali on ga uradi i dovrši za neočekivano kratko vrijeme povukavši od mora do mora preko užine jarak u duljini od tristo stadija[75] a širok i dubok podjednako, po petnaest stopa;[76] iznad jarka pak podigne zid zadivljujuće visine i čvrstoće. Svemu tome Spartak isprva nije posvećivao pažnje i pokazivao je prezir; ali kad je, budući da mu je ponestajalo plijena,[77] htio poći naprijed,[78] pa vidio utvrđenje a s poluotoka više nije bilo što da se uzima, pričekavši jednu sniježnu noć i zimsko nevrijeme, zatrpa nevelik dio jarka zemljom, drljem i granama drveća tako da je prebacio trećinu svoje vojske.

11. Sad se Kras uplaši da Spartaka ne obuzme kakva želja da pođe na Rim, ali mu odlane kad se mnogo Spartakovih ljudi poslije svađe s njime odmetnulo od njega i zasebno se utaborilo na Lukanskom jezeru za koje kažu da mu se tijekom vremena mijenja okus jer postaje slatko a onda opet gorko i nepitko.[79] Navalivši na njih, Kras ih potisne od jezera, ali ne

uspje poklati pobijeđene niti poći u potjeru za njima jer se naglo pojavio Spartak i zaustavio njihov bijeg.

Kras, koji je ranije pisao senatu da treba pozvati Lukula[80] iz Trakije i Pompeja[81] iz Hispanije, sad se kajao što je to uradio i žurio je da uspješno dovrši rat prije njihova dolaska znajući da će uspjeh biti pripisan onome koji dođe i pomogne a ne njemu. Odlučivši stoga najprije napasti one koji su se odmetnuli od Spartaka i vojevali za svoj račun a vodili su ih Gaj Kanicije i Kasto,[82] posla šest tisuća ljudi da unaprijed zaposjednu neki brežuljak naredivši im neka se trude da ostanu neprimijećeni. Ovi su nastojali izbjeći da budu opaženi pokrivajući kacige,[83] ali zamijećeni od dviju žena koje su simpatizirale s neprijateljima[84] bili bi zapali u životnu pogibao da nije Kras, naglo se pojavivši, zametnuo bitku koja je po upornosti kojom se bila nadmašila sve ostale, jer premda je u njoj ubio dvanaest tisuća i tri stotine neprijatelja, samo je dvojicu među njima našao ranjene u leđa, dok su ostali izginuli stojeći u bojnom redu i boreći se s Rimljanima.

Spartaka, koji se poslije tog poraza povlačio u Petelijsko gorje,[85] uzastopce su slijedili jedan od Krasovih časnika, Kvint,[86] i kvestor Skrofa[87] uznemirujući ga stalnim napadima. Ali kad se Spartak okrenuo, nastade silan bijeg Rimljana i kvestora spasiše ranjena jedva ga istrgnuvši. Taj uspjeh upropasti Spartaka jer je odbjegle robove ispunio pretjeranim samopouzdanjem. Nisu više htjeli izbjegavati bitku niti su slušali zapovjednike, nego su ih, kad su već bili na maršu, opkolili s oružjem u rukama pa ih prisilili da ih opet vode Lukanijom natrag na Rimljane težeći upravo onome u istom čemu i Kras. Jer već je bilo javljeno da se Pompej približava; i doista nije bio malen broj onih koji su javno izjavljivali da pobjeda u tom ratu pripada Pompeju: ta čim dođe, odmah će zametnuti bitku i učiniti kraj ratu.[88] Žureći se stoga da zada odlučan udarac i utaborivši se uz neprijatelje, Kras stane kopati jarak prema kojem su se robovi zalijetali pa se upuštali u boj s onima koji su na njemu radili. Kako je neprestano s obiju strana dolazilo u pomoć sve više i više boraca, Spartak, videći da nema druge, svrsta svu ovu vojsku u borbeni poredak.

Ponajprije, kad su mu doveli konja, potegavši mač i rekavši da bi kao pobjednik imao mnogo lijepih konja koji pripadaju neprijatelju a poraženu nije mu potreban konj, zakolje svoga konja; zatim, probijajući se prema samom Krasu posred mnogog oružja i brojnih rana, ne dopre do njega, ali ubije dvojicu centuriona koji su se pobili s njime, a najzad, kad su njegovi pratioci pobjegli, sam bi sasječen stojeći i braneći se okružen mnoštvom neprijatelja. No premda se Krasu osmjehnula sreća i pokazao se izvrsnim vojskovođom a i sam se osobno izložio životnoj opasnosti, ipak njegov uspjeh ne izmače Pompejevoj slavi. Jer bjegunci iz te bitke,[89] naletjevši na nj, izgiboše tako da je čak mogao pisati senatu da je u otvorenu boju Kras, istina, pobijedio odbjegle robove, ali da je on uništio rat u njegovu korijenu. Pompej, dakle, proslavi sjajan trijumf nad Sertorijem i Hispanijom, dok Kras sam niti ne pokuša tražiti veliki trijumf a čak i proslaviti trijumf pješice – a to se naziva ovacijom[90] – za

rat s robovima činilo se nečasnim i nedostojnim.[91] U čemu se pak ovaj manji trijumf razlikuje od velikoga i zašto se onako naziva, navedeno je u Marcelovu životopisu.[92]

12. Kad je poslije toga Pompej smjesta bio pozivan da se natječe za konzulat,[93] Kras, premda se nadao da će mu biti drugom u časti, ipak bez oklijevanja zatraži Pompejevu podršku. Rado prihvativši njegovo traženje (želio je, naime, na ovaj ili onaj način učiniti Krasa svojim stalnim dužnikom za neku uslugu), on se usrdno potrudi[94] i na koncu reče u govoru narodnoj skupštini[95] da im neće biti manje zahvalan za Krasa kao druga u službi nego za samu konzulsku čast. Pa ipak, ne ostadoše u tim prijaznim odnosima pošto nastupiše službu, nego su time što su se razilazili gotovo u svemu, ozlovoljivali se jedan na drugoga u svakom pogledu i bili u stalnom suparničkom trvenju učinili svoj konzulat politički nedjelotvornim i nedjelatnim osim što je Kras, prinijevši veliku žrtvu Herkulu, pogostio narod na deset tisuća stolova[96] i porazdijelio im kao poklon žita za tri mjeseca. A kad im je već istjecao rok službe, baš kad su držali narodnu skupštinu, jedan ne baš ugledan čovjek, rimski vitez sirova i priprosta načina života, Onacije Aurelije, uspevši se na govornicu i stupivši pred narod, ispriča viđenje što ga je imao u snu. »Ta Jupiter«, reče, »ukazavši mi se, naredi mi da javno reknem neka ne dopustite da konzuli polože svoju službu prije nego što postanu prijatelji.« Kad je taj čovjek to rekao i narod ih poticao na pomirbu, Pompej je stajao ne mičući se, a Kras, stisnuvši mu prvi desnicu, reče: »Građani, mislim da ne radim ništa ponižavajuće niti mene nedostojno što činim prvi korak prema naklonosti i prijateljstvu s Pompejem kome vi još golobradu dadoste pridjevak Veliki i izglasaste mu trijumf prije nego je postao članom senata.«

13. To su, dakle, bile spomena vrijedne zgode Krasova konzulata, ali njegovo cenzorstvo[97] proteklo je bez ikakvih rezultata i posve nedjelotvorno: niti je izvršio pregled senata, niti smotru vitezova, niti procjenu imetka građana[98] premda mu je drug u službi bio Lutacije Katul,[99] čovjek najblaže ćudi od Rimljana. Ali kažu, kad se Kras upustio u opasnu i nasilnu političku zamisao da Egipat učini obveznikom plaćanja danka Rimu,[100] da mu se Katul svojski odupro; i nato su, kako je došlo do razmirice, obojica dobrovoljno položili svoju službu.[101]

Za ozbiljnih događaja u vezi s Katilinom,[102] koji su umalo postali kobni za Rim, pala je određena sumnja na Krasa i jedan je čovjek[103] istupio imenujući ga kao jednog od urotnika, ali nitko mu nije povjerovao.[104] Ipak, Ciceron je u jednom od svojih govora[105] otvoreno pripisivao krivnju Krasu i Cezaru. Taj je govor, doduše, bio objavljen poslije smrti obojice,[106] ali u spisu *O mome konzulatu*[107] Ciceron kaže da je Kras noću došao k njemu donoseći pismo u kojem su bile izložene pojedinosti o Katilininim namjerama uvjeren da time najzad daje čvrst dokaz o postojanju urote. Kras je, međutim, zbog tih optužbi uvijek mrzio Cicerona, ali tome da mu javno naškodi stajao je na putu njegov vlastiti sin. Jer Publije Kras, znalac književnosti i prijatelj nauka, bio je privržen

Ciceronu do te mjere da je odjenuo žalobnu odjeću u vrijeme suđenja Ciceronu[108] i naveo druge mladiće da čine to isto. A najzad je nagovorio oca da postane Ciceronu prijatelj.

14. Kad se Cezar vratio iz svoje pokrajine,[109] pripremajući se da se natječe za konzulat[110] i videći da su Kras i Pompej opet u međusobnim razmiricama, niti je htio, zamolivši jednoga za podršku, steći u drugome neprijatelja niti se mogao nadati uspjehu ako mu ne bude pomagao nijedan od njih dvojice. Stoga stade raditi na njihovu izmirenju predočujući im i razlažući da će svojim uzajamnim obaranjem samo uvećati moć raznih Cicerona, Katula i Katona, čiji je utjecaj potpuno zanemariv ako budu oni, sjedinivši svoje prijateljske veze i pristaše, jedinstvenim autoritetom i jedinstvenom umjerenošću ravnali gradom. Uvjerivši i pomirivši ih, od njih trojice složi i sastavi neodoljivu silu kojom ruši senat i narod[111] ne učinivši Krasa i Pompeja većima jednoga pomoću drugog nego preko njih najvećma sebe. Jer odmah podržan od obojice, nadmoćno bi izabran za konzula.[112] A izglasavši mu za njegova konzulovanja zapovjedništvo nad trupama i uručivši mu Galiju,[113] postaviše ga kao u neku citadelu misleći da će u miru među sobom dijeliti ostalo zajamčujući Cezaru vlast koja ga je dopala ždrijebom.[114]

Pompej je to radio iz beskrajne želje za vlašću; ali stara Krasova slabost, gramzljivost, pridruživši sebi kraj sjajnih Cezarovih podviga novu i žarku strast za pobjednim znakovima i trijumfima, njega, koji je jedino u tome bio slabiji od Cezara, dok ga je u svemu ostalome nadilazio, nije ga pustila niti ostavila na miru prije nego je svršio u neslavnoj propasti i nesreći države. Kad je, naime, Cezar sišao iz Galije u grad Luku,[115] mnogi Rimljani dođoše onamo k njemu, a među drugima i Pompej i Kras, sastavši se s njime nasamo, odlučiše čvršće uzeti stvari u ruke i preuzeti vrhovništvo nad cjelokupnim imperijem tako da Cezar zadrži svoje vojno zapovjedništvo a da Pompej i Kras uzmu druge pokrajine i vojske. Jedini put do toga bilo je traženje drugog konzulata; a dok se oni natječu za nj, trebalo je da Cezar surađuje s njima pišući pisma prijateljima i šaljući vojnike u veliku broju da glasaju na izborima.[116]

15. Kad su se Kras i Pompej s tim sporazumom vratili u Rim, odmah su bili sumnjivi i gradom se posvuda govorkalo da njihov sastanak s Cezarom nije bio usmjeren ni na što dobro. Kad su u senatu Marcelin i Domicije[117] pitali Pompeja da li će se natjecati za konzulat, on odgovori da možda hoće a možda i neće; a kad su ga ponovno pitali, reče da će biti kandidat dobrih građana a neće loših. Kako se učinilo da je u tim odgovorima preuzetnosti i nadutosti, Kras reče s više umjerenosti da će se natjecati za tu magistraturu ako je to na korist gradu a da će odustati ako nije. Stoga se neki i osmjeliše da istaknu svoju kandidaturu za konzulat a jedan od njih bio je i Domicije. A kad je za Krasa i Pompeja postalo očito iz prijava za izborno natjecanje, ostali, uplašivši se, odustadoše, ali Domicija je Katon, kome je on bio rođak i prijatelj, hrabrio neka ustraje potičući i podbadajući ga da se drži čvrsto svoje nade jer će se boriti za zajedničku slobodu; ne žele, naime, Pompej i Kras konzulat

nego tiraniju, niti se radi kod njih o traženju magistrature nego o grabljenju pokrajina i vojski.

Uz takve riječi i misli Katon samo što silom ne izvede Domicija na Forum i mnogi im se pridruživahu. I čuđenje zbog Pompejeva i Krasova postupka bilo je nemalo: »Zbilja, zašto oni žele drugi konzulat? I zašto opet skupa? Zašto ne s nekim drugim? Mnogo ima među nama ljudi koji valjda nisu nedostojni da budu drugovi u službi Krasu i Pompeju.« Uplašivši se zbog toga, pristaše Pompeja i Krasa nisu se sustezali ni pred najvećim neredima ni najgorim nasiljima a kao vrhunac svemu, postavivši zasjedu Domiciju dok je još za mraka[118] silazio sa svojim pristalicama na Forum, ubiju onoga koji je pred njim nosio luč a poranjavaju mnoge među kojima je bio i Katon. Razjurivši i zatvorivši svoje protivnike u njihove kuće, dadoše se proglasiti konzulima;[119] i nedugo zatim opet opasavši zborište naoružanim ljudima, izbacivši s Foruma Katona i ubivši neke od onih koji su im se oprli, podijeliše Cezaru vlast u Galiji kroz novo petogođe[120] a sebi od pokrajina dadoše izglasati Siriju i obje Hispanije. A pri izvlačenju ždrijeba Sirija dopade Krasa a Hispanija Pompeja.

16. Ždrijeb je ispao svima po volji. Većina je, naime, željela da Pompej ne bude daleko od grada a Pompej, strasno zaljubljen u svoju ženu, namjeravao je vrijeme većinom provoditi ondje,[121] dok je Kras, čim je izišao rezultat ždrijeba, očigledno pokazivao svojim veseljem da smatra da ga još nikad nije zapala sreća sjajnija od ove tako da je pred stranim ljudima i u javnosti jedva uspijevao zadržati svoj mir a pred prisnim je prijateljima govorio mnogo štošta isprazno i djetinjasto što nije priličilo njegovoj dobi niti naravi jer dotada je u životu najmanje od svega bio hvalisavac ili oholica. No tada, potpuno zanesen i izgubivši glavu, nije ni u Siriji ni u Partima vidio granicu svoje sretne sudbine, nego, hoteći pokazati da su Lukulov pohod protiv Tigrana[122] i Pompejev protiv Mitridata[123] bili dječja igra, puštao je da ga krila njegovih nada nose sve do Baktrije, Indije i vanjskog mora.[124]

Pa ipak, zakon o ovlaštenjima prokonzula nije spominjao rat s Partima. Ali svi su znali da ga Kras strastveno želi; i Cezar mu je iz Galije pisao odobravajući njegovu namisao i potičući ga na taj rat. No kad se Atej,[125] jedan od pučkih tribuna, naumio suprotstaviti njegovoj vojni a uza nj su pristajali mnogi pokazujući nezadovoljstvo što se polazi u rat protiv ljudi koji nisu ništa krivi Rimljanima nego s njima žive u miru, uplašivši se, Kras zamoli Pompeja da mu priskoči u pomoć i isprati ga iz grada; jer njegov je autoritet kod svjetine bio velik; i tada kad se mnogo ljudi spremilo da Krasu zakrče put i da ga izruže, vedar Pompejev izraz lica koji vidješe pred njim smiri ih tako da ih šutke propustiše između sebe. Ali Atej, došavši mu ususret, najprije je Krasa nastojao riječima zaustaviti i svečano je protestirao protiv njegova napredovanja[126] a zatim je naredio svom pomoćniku[127] neka ga pograbi i ne pušta. Ali kad to drugi tribuni nisu dopuštali,[128] Atejev pomoćnik pusti Krasa a Atej, potrčavši naprijed ka gradskim vratima, postavi ondje posudu s užarenom žeravicom i, kad Kras prispje do njega, paleći kadove i izlijevajući žrtve ljevanice, zazivao je kletve strašne i jezive same po sebi a uz njih prizivao

je i neka zlosutna i strašna božanstva spominjući ih po imenu;[129] kažu Rimljani da te tajanstvene i drevne kletve imaju takvu moć da nitko njima pogođen nije izmakao a da nesreća pogađa i onoga koji ih izrekne, zbog čega njima ne proklinju bilo što niti to čine mnogi. Zato su tada i zamjerali Ateju što se radi grada ljutio na Krasa a ipak je grad upleo u kletve koje su izazvale mnogo praznovjerne strave.[130]

17. Kras pak dođe u Brundizij.[131] I premda je more još bilo uzburkano zimskim olujama, ne sačeka nego zaplovi i tako izgubi mnogo brodova a s ostalom vojskom žurio je kopnom kroz Galatiju.[132] A našavši kralja Dejotara[133] već veoma stara gdje utemeljuje nov grad, podsmjehne mu se riječima: »Kralju, počinješ graditi u dvanaesti sat.«[134] Nasmijavši se, Galaćanin mu odgovori: »Pa i ti, imperatore, kako vidim, nisi bogme baš uranio na Parte.« Stvarno je Kras već prevalio šezdesetu a izgledao je još stariji. Po njegovu dolasku stvari su isprva potekle u skladu s njegovim nadama. I Eufrat, naime, lako premosti i u sigurnosti prevede vojsku preko njega[135] te zaposjedne mnoge gradove u Mezopotamiji[136] koji su dobrovoljno prešli k njemu. Ali kad mu u jednome, kome je tiraninom bio Apolonije,[137] ubiše stotinu vojnika,[138] povede svoje trupe na njih i svlada ih pa oplijeni stvari a ljude proda u roblje; Heleni nazivahu taj grad Zenodotijom. Dopustivši po njegovu osvojenju vojsci da ga pozdravi naslovom imperatora, izloži se velikoj sramoti i pokaza se malodušnim i bez nadanja u veće uspjehe kad je bio zadovoljan već tako neznatnim dostignućem. Smjestivši posade u gradove koji su prešli na njegovu stranu, a one su iznosile ukupno sedam tisuća pješaka i tisuću konjanika, povuče se sam u Siriju da prezimi i dočeka ondje sina[139] koji je dolazio od Cezara iz Galije ukrašen odličjima za svoja junačka djela i vodeći tisuću odabranih konjanika.[140]

Čini se da je to bila prva Krasova pogreška – poslije same vojne koja mu je bila najveća od svih grešaka – što je, premda je trebalo ići naprijed i držati se Babilona i Seleukije, gradova koji su uvijek bili neprijateljski raspoloženi prema Partima,[141] dao neprijateljima vremena da se pripreme. Zatim su mu upisivali u krivnju što je boravak u Siriji upotrijebio više za novčarske nego za vojničke poslove; jer umjesto da provjerava broj svojih vojnih efektiva ili da priređuje za vojnike nadmetanja u tjelesnom vježbanju, on je izračunavao prihode gradova i mjerio utezima i vagama točnu težinu blaga božice u Hijerapolisu,[142] što je potrajalo danima, propisivao je i narodima i vladarima[143] broj trupa koje mu moraju staviti na raspolaganje, zatim im otpuštao tu obavezu kad su mu nudili novac, čime je gubio njihovo poštovanje i navlačio njihov prezir. A prvo upozorujuće znamenje došlo mu je od te iste boginje koju jedni zovu Afroditom, drugi Herom a treći vide u njoj prvotni uzrok i prirodu koja je zahvaljujući vlazi dala načela postojanja i zametke i ukazala čovječanstvu na izvor sviju dobara.[144] Jer kad su izlazili iz njezina hrama, spotače se prvi mladi Kras a zatim njegov otac pade preko njega.[145]

18. Kad je već Kras skupljao trupe iz zimovnika, dođoše od Arsaka[146] poslanici sa sasvim kratkom porukom. Rekoše, naime, ako je Rim poslao

vojsku, to znači rat bez pomirenja i nagodbe, ali ako je Kras, kao što čuju, protiv volje svoje domovine radi vlastita dobitka pošao s oružjem protiv Parta i zaposjeo njihovu zemlju, Arsak će postupati umjereno i imat će sažaljenja prema Krasovoj starosti te će pustiti Rimljanima one ljude koje više on drži kao taoce u vlasti nego što oni čuvaju gradove protiv njega. Kad je Kras nadmeno odvratio da će svoj odgovor dati u Seleukiji,[147] najstariji od poslanika, Vages, nasmijavši se i pokazavši dlan svoje gore okrenute ruke, reče: »Prije će, Krase, ovdje porasti vlasi nego što ćeš ti ugledati Seleukiju.«

Ovi, dakle, odjahaše ka kralju Orodu da mu kažu da je rat neminovan a iz gradova Mezopotamije, u kojima su Rimljani držali svoje posade, neki, probivši se uz veliku pogibao, javljahu vijesti koje su morale izazvati zabrinutost jer su bili očevici mnoštva neprijatelja i omjerili s njima snage u boju kad su Parti napali njihove gradove pri čemu su, kao što rado biva, uveličavali strahote svoga izvještaja: da im je nemoguće pobjeći kad nekoga gone a da su neuhvatljivi kad bježe, da su njihove neobične strelice brže od pogleda i prije nego ih opaziš već si proboden, što se pak tiče oružja njihova oklopljenog konjaništva, napravljeno je tako da jedno probija sve a drugo ne popušta ni pred čime. Kad vojnici to čuše, splasne im hrabrost. Ta potpuno uvjereni da se Parti ni u čemu ne razlikuju od Armenaca i Kapadočana koje je Lukul robio i plijenio sve dok se nije umorio i njih koji su držali da će im najteži dio rata biti dalek put i potjera za neprijateljima koji se i neće upustiti u bitku, sad ih je, protivno očekivanjima, čekala borba i velika opasnost tako da su neki visoki časnici smatrali da bi Kras morao, zaustavivši se, ponovno razmotriti cio pothvat. Jedan od njih bio je kvestor Kasije.[148] A i gatari su oprezno davali na znanje da se stalno javljaju žrtvama teško odvrativi nepovoljni predznaci. Ali Kras nije obraćao pažnju niti na njih niti na one koji su mu savjetovali sve drugo osim žurbe.

19. Osobito ga je u tome učvrstio armenski kralj Artabaz;[149] došao je, naime, u Krasov tabor sa šest tisuća konjanika. Za ove je bilo rečeno da su kraljeva tjelesna garda i zaštitna pratnja; a obećavao je daljnjih deset tisuća oklopljenih konjanika i trideset tisuća pješaka stalne vojske.[150] Nagovarao je Krasa neka u Partiju provali preko Armenije; jer ne samo što će vojsku provesti posred obilja opskrbe koje će mu on pribaviti, nego će i putovati u sigurnosti štićen brojnim gorjem i neprekinutim lancima brežuljaka te krajevima nepristupačnim konjaništvu, jedinoj snazi Parta.[151] Ali Kras je bez prevelika oduševljenja primio dobru volju i ponuđenu sjajnu pomoć kraljevu pa reče da će nastupati Mezopotamijom gdje je ostavio mnogo valjanih rimskih momaka.[152] Nato, međutim, Armenac odjaše.

Kad je pak Kras kod Zeugme[153] prevodio vojsku preko Eufrata, brojni, posve neobični udarci groma praštali su oko njih a brojni blijesci munje sijevali su vojsci u lice i vjetar, mješavina magle i orkana, sručivši se na splavi, na mnogo ih mjesta porazbija i satre; dvama udarcima groma pogođeno bi mjesto na kojem je Kras kanio taborovati. A jedan od zapovjedničkih konja, bogato opremljen, silom povukavši za sobom u

rijeku svoga uzdodržu, nestade pod površinom. Pripovijeda se da se legijski orao što ga je prvog orlonoša podigao sam od sebe okrenuo.[154] Pored toga desi se da su kao prvo sljedovanje hrane poslije prijelaza rijeke vojnici dobili leću i sol, što se kod Rimljana smatra žalobnim jelom[155] i prikazuje se kao žrtva za mrtve, a samom Krasu, dok je držao govor vojnicima, omakne se riječ koja je strašno smutila vojsku. Reče, naime, da daje srušiti most preko rijeke da se nitko od njih ne vrati. I premda je trebalo, čim je opazio neumjesnost svog izraza, da ga opozove i razjasni što je htio time reći svojim uzdrhtalim slušateljima, iz tvrdoglavosti on to propusti. I najzad, kad je obavljao uobičajeno žrtveno očišćenje vojske i gatar mu pružio utrobu žrtvene životinje,[156] ispade mu ona iz ruku; a nato, vidjevši zaprepaštenje prisutnih, nasmiješi se i reče: »Takva je starost; ali bar što se oružja tiče, nema takva koje bi mi moglo izmaći iz ruku.«[157]

20. Potom je krenuo uz rijeku sa sedam legija pješadije i blizu četiri tisuće konjanika te otprilike isto toliko lakih trupa koliko i konjanika. Neki od njegovih izvidnika, vrativši se sa izviđanja, javljahu da je zemlja pusta bez ljudi, ali da su naišli na tragove mnogobrojnih konjanika koji su očito, okrenuvši se, odjurili natrag. Stoga je Kras još više bio pun dobrih nada a vojnike je posvema obuzeo prezir prema Partima jer su bili uvjereni da se oni neće upustiti u bitku. No ipak, Kasije je ponovno razgovarao s Krasom i savjetovao mu da prvenstveno odmori vojsku u jednom od gradova s rimskom posadom sve dok ne dobije pouzdane obavijesti o neprijateljima, a ako ne to, neka uz rijeku napreduje prema Seleukiji; na taj će način imati opskrbu u izobilju jer će se lađe sa živežom premještati zajedno s taborom a kako će im rijeka pružiti zaštitu od opkoljavanja, uvijek će se boriti s neprijateljima uz ravne uvjete i licem u lice.

21. Dok je Kras još razmatrao i premišljao, dođe arapski poglavica po imenu Arijamno,[158] čovjek prijetvoran i podmukao i onaj koji je od svih nesreća što ih je zla sudbina sjedinila na propast Krasu bio najveća i zaključna; za njega su znali neki od vojnika koji su služili pod Pompejem da se naužio ljubeznosti tog vojskovođe i odatle se stvorilo mišljenje da je prijatelj Rima; ali tada se, sa znanjem kraljevih zapovjednika,[159] nastojao uvući u Krasovo povjerenje ne bi li ga mogao, odvrativši ga što dalje od rijeke i podbrežja, odvući u beskrajno prostranstvo ravnice gdje može biti opkoljavan. Jer Partima je sve bilo prije na pameti nego da s čela napadnu Rimljane. Barbarin, dakle, došavši ka Krasu (a bio je uz ostalo i uvjerljiv govornik), hvalio je Pompeja kao svog dobrotvora a Krasa, pošto mu je čestitao na njegovoj vojnoj sili, korio što gubi vrijeme u oklijevanju i pripremama kao da je oružje a ne ruke i najbrže noge ono što će mu biti potrebno za ljude koji se već odavno trude da odmagle u Skitiju i Hirkaniju pograbivši svoja najdragocjenija dobra i ljudstvo.[160] »Ako ipak kanite voditi s njima bitku,« reče, »trebalo bi da žurite prije nego se partska vojska skupi kad se njihov kralj osmjeli; jer zasada barem pred vas su poslani samo Surena i Silak[161] da prime na sebe vašu potjeru, dok kralja nije nigdje vidjeti.«

To je, međutim, sve bilo laž. Jer Orod, odmah razdijelivši vojsku na dvoje, sam je pustošio Armeniju osvećujući se Artavazdu[162] a Surenu je poslao protiv Rimljana, ali ne iz prezira, kako neki kažu; ta ne bi bilo logično da omalovažava jednog protivnika kakav je bio Kras, prvog čovjeka među Rimljanima, a da započinje rat s Artavazdom te napada i razara armenska sela. Posve obrnuto, čini se da se on, uplašivši se opasnosti, držao u pozadini i pomno pazio što će biti, dok je naprijed poslao Surenu da u bitki iskuša neprijatelje i zavara ih. Pa i Surena nije bio kakavgod običan čovjek, nego po bogatstvu, rodu i ugledu drugi iza kralja a po hrabrosti i sposobnosti prvi među Partima onoga vremena pa još stasom i ljepotom bez premca. Na privatna je putovanja uvijek običavao polaziti s prtljagom koju je nosilo tisuću deva, vodio je sa sobom dvije stotine kola s inočama a pratilo ga je tisuću oklopljenih konjanika i još više lakih četa, dok je ukupno konjanika, klijenata i robova imao ne manje od deset tisuća. Od pamtivijeka imao je nasljednu povlasticu da prvi postavi dijadem na glavu svakom novom partskome kralju a upravo je toga Oroda, istjerana iz Partije,[163] vratio na prijestolje i osvojio za nj Veliku Seleukiju[164] prvi se uspevši na gradski zid i vlastitom rukom nagnuvši u bijeg njezine branitelje. Premda mu u vrijeme o kojem govorimo još nije bilo trideset godina, zbog razboritosti i mudrosti uživao je najveći ugled a osobito tim vrlinama smeo je Krasa, koji je isprva zbog svoje smionosti i preuzetnosti a kasnije zbog straha i nesreća postao lakom žrtvom njegovih varki.

22. U to vrijeme, dakle, pošto ga je barbarin uspio uvjeriti, Kras je, odvojivši se od rijeke, vodio vojsku sredinom ravnica putom isprva ugodnim i lakim, ali uskoro mučnim jer se nastavljao dubokim pijeskom i ravnima bez drveća, bez vode i bez dohvatljive međe dokle je god dosizao pogled tako da nisu samo žeđa i teškoće pri marširanju iscrpljivali vojnike, nego je i sam prizor pred njima budio neutješnu potištenost budući da nisu vidjeli ni biljke, ni vode tekućice, ni gorskog ispupčenja strmih obronaka, ni trave gdje niče, nego samo more beskrajnih hrpa pustinjskog pijeska koje su okruživale vojsku. To je već po sebi slutilo na prijevaru; a kad i od Armenca Artavazda dođoše glasnici objašnjavajući da ga pritišće težak rat jer se Orod bacio na nj i ne može Krasu poslati pomoći, ali da mu savjetuje iznad svega neka okrene onamo i, združivši se s Armencima, riješi stvar u boju s Orodom, ako pak ne, neka se kreće i taboruje uvijek tako da izbjegava mjesta prikladna za operacije konjaništva i neka se primiče gorovitim predjelima, Kras mu ne posla nikakav pismeni odgovor, nego mu u bijesu i nespretnosti odvrati da sada nema vremena za gubljenje za Armence, ali da će drugi put doći da kazni Artavazda za njegovu izdaju.

Kasije je opet jednom bio nezadovoljan i, premda je prestao opominjati Krasa koji je bio ljut na njega, nasamu je psovao onog barbarina: »Koji te zao duh, najveća ljudska ništarijo, doveo k nama? Kakvim si opojnim sredstvima i činima nagovorio Krasa da, razasuvši vojsku po beskrajnoj putinji bez dna, putuje priličnijim za poglavicu skitalačkih razbojnika nego za rimskog imperatora?« Ali barbarin, koji je

bio prijetvoran lisac, njega je ohrabrivao svom puzavošću i pozivao da još samo malo istraje, ali dok je trčao mimo povorke vojnika i pružao im pomoć, rugao im se uz smijeh: »A vi mislite da putujete Kampanijom kad čeznete za vrelima, vrucima i sjenama a bez sumnje i za kupeljima i gostionicama? Ne dozivate li u pamet da prolazite graničnim područjem Arabije i Asirije?« Tako barbarin očita bukvicu Rimljanima i, prije nego je njegova varka postala očiglednom, odjaše ne bez znanja Krasova, štaviše, čak ga je i u to uspio uvjeriti da će raditi u interesu i remetiti planove neprijatelja.

23. Pripovijeda se da toga dana Kras nije izišao pred vojsku u grimiznoj haljini, kako je običaj kod rimskih zapovjednika, nego u crnoj[165] i da ju je odmah promijenio čim je opazio svoju grešku, a da su znakonoše s najvećom mukom jedva podigli neke od brojnih znakova[166] koji su bili kao prikovani. Smijući se tome, Kras je požurivao marš sileći tešku pješadiju da slijedi u stopu konjicu sve dok malobrojni od onih što su bili odaslani u izviđanje, približivši se, ne javiše da su ostali izginuli od neprijatelja a oni sami jedva umakli i da Parti dolaze u veliku broju i prepuni samosvijesti da zametnu bitku. Svi zapadoše u pometnju a sam se Kras prepadne i u žurbi stade svrstavati svoje jedinice bez velike dosljednosti, najprije, kako je preporučivao Kasije, rastežući svoj pješački borbeni red ravnicom što je više mogao tako da je bio male dubine, da onemogući opkoljavanje a konjanike dijeleći na oba krila; zatim se predomisli i, zbivši vojnike, načini šupalj i dubok četverokut kome se svaka bočna strana sastojala od po dvanaest kohorata.[167] Uza svaku kohortu postavi po eskadron konjanika da nijednom dijelu bojnog reda ne nedostaje podrška konjaništva, nego da polazi u napad ravnomjerno zaštićen sa sviju strana. Od krila jedno povjeri Kasiju a drugo mladome Krasu, dok sam zauze položaj u središtu.

Napredujući u tom poretku, dođoše do rječice koja se zvala Balis, inače niti velika niti obilna vodom, ali tada se pojavila na radost vojnika posred one suše i žege i pri njihovu mučnom i bezvodnome prethodnom putu. I najveći dio časnika smatrao je da se treba ondje ulogoriti i prenoćiti i, pošto doznaju koliko je moguće broj i raspored neprijatelja, poći naprijed protiv njih; ali Kras, koga su njegov sin i konjaništvo poticali neka ih povede i zametne bitku, dade se zavesti te naredi da se vojnici koji za tim osjećaju potrebu najedu i napiju stojeći u bojnom redu. I još nisu ni svi pravo bili gotovi s time kad ih povede dalje ne polagano i uz povremene odmore kako se radi pri polasku u bitku,[168] nego ubrzanim, neprekinutim korakom sve dok im se na vidiku ne pojaviše neprijatelji koji se, na iznenađenje Rimljana, ne pokazaše niti brojnima niti osobito impozantnima. Surena je, naime, glavninu svoje vojske prikrio prethodnicom a svjetlucanje njihova oružja sakrio tako što je naredio da se pokriju haljinama i životinjskim kožama. Ali kad se primakoše i zapovjednik[169] dade podići znak, najprije ispuniše ravnicu muklom zvekom i jezivom tutnjavom. Jer Parti ne sokole sami sebe za bitku rogovima niti trubljama[170] nego na mnogo mjesta odjednom udaraju u šuplje, kožnate bubnjiće oko kojih su povješani brončani zvončići a oni

daju dubok i stravičan zvuk, mješavinu zvjerinje rike i potmule grmljavine, jer su dobro uočili da od svih osjetila sluh najlakše smućuje dušu, najbrže raspaljuje u njoj strasti i najpotpunije čini da budemo van sebe.

24. Dok su Rimljani bili u prepasti od te zaglušujuće buke, Parti, iznenada zbacivši s oružja pokrivala pokazaše se u plamenom blještavilu kaciga i oklopa od margijanskog[171] željeza prodorna i svjetlucava odsjaja a njihovi konji oklopljeni mjedenim i gvozdenim pločama a sam je Surena bio najviši i najljepši od sviju iako njegova, istina, ženskasta ljepota nije dobro odgovarala slavi o njegovoj hrabrosti, nego je više bio nalik na nekog Međanina svojim oličenim licem i kosom s razdjeljkom,[172] dok su ostali Parti još nosili na skitsku raščupanu kosu da bi izgledali strašniji. I isprva su Parti namjeravali sulicama potiskivati Rimljane i silom suzbijati njihove prve redove; ali kad su vidjeli dubinu njihove gusto zbijene formacije i čvrstoću i nepomičnost ljudi, povuku se natrag i, dok se činilo da raskidaju svoj bojni poredak i raspršuju se, neprimjetno su opkoljavali rimski četverokut. A kad je Kras zapovijedio da istrči laka pješadija, oni nisu daleko odmakli, nego se, naletjevši na kišu strelica i odustavši od svoje navale, zavukoše ponovo među legionare i tako izazvaše početak nereda i straha jer su ovi vidjeli silu i snagu strijela koje su kidale obrambeno oružje i s podjednakom lakoćom probijale sve prepreke, tvrde i meke.

Ali Parti, rasporedivši se na veliku odstojanju, započeše strijeljati istovremeno sa svih strana bez ikakva točnog ciljanja (zbitost, naime, i gustoća rimskih redova nisu dopuštale strijelcu da promaši sve i da je htio) nego odapinjući krepke i silovite hice sa čvrstih i velikih lukova, savinutih tako da su bili kadri odašiljati strijele velike probojne moći. Položaj Rimljana bio je tad već veoma nepovoljan; jer ostajući u svojim bojnim redovima, bili su ranjavani u veliku broju, a pokušavajući doći na rukohvat neprijatelju, podjednako su bili daleko od bilo kakva učinka, trpjeli su pak isto takve udarce. Parti su, naime, strijeljali bježeći a u tome su po uspješnosti bili odmah za Skitima; a i veoma je mudro tražiti sigurnost još dok suzbijaš neprijatelje i oduzimati bijegu njegovo sramotno obilježje.

25. Rimljani, međutim, sve dok su se nadali da će Parti, pošto iscrpe svoje streljivo, odustati od bitke ili zametnuti rukopašni boj,[173] istrajali su; ali kad razabraše da u blizini stoje brojne deve natovarene strelicama s kojih Parti koji su ih prvi jašući opkoljavali uzimahu svježe zalihe, tada Krasa, kako nije vidio tome kraja, poče obuzimati malodušje te posla glasnika sinu s naredbom neka prisili neprijatelje na boj prije nego budu opkoljeni. Jer njegovo su krilo ovi osobito napadali i obilazili konjicom da mu dođu za leđa. Stoga mladić uze tisuću tristo konjanika od kojih je tisuću bilo od Cezara, pet stotina strijelaca i osam njemu najbližih kohorata teške pješadije[174] te ih sve zajedno povede u napad. No Parti koji su ga oblijetali jašući, okrenuvši se, pojuriše natrag bilo zato što su, kako kažu neki, naišli na močvare bio što su manevrirali tako da uhvate Publija Krasa što dalje od njegova oca. Tad Publije, povikavši da Parti ne

dočekuju na mjestu njihovu navalu, pojaše za njima i s njime Cenzorin i Megabakho,[175] ovaj izuzetne hrabrosti i snage a Cenzorin čovjek senatorskog dostojanstva i moćan govornik a obojica Krasovi drugovi i gotovo iste dobi. A kad je konjica pošla za Publijem, niti pješadija nije zaostajala korakom za njima u žaru i radosnoj nadi; ta mislili su da su pobijedili i da progone poražene neprijatelje sve dok, izmakavši daleko naprijed, ne opaziše varku budući da su se prividni bjegunci okretali a ujedno su se njima u napadu pridruživali drugi još mnogobrojniji. Tad Rimljani zastadoše misleći da će se neprijatelji sraziti s njima koji su bili tako malobrojni.

No Parti, postavivši svoje oklopljene konjanike sučelice Rimljanima, s ostatkom svoje konjice bez čvrsta poretka jahali su oko Rimljana i potresali ravnicu podižući iz dubine tla hrpe pijeska i uzvitlavajući neizmjernu prašinu tako da Rimljani niti su mogli jasno razaznavati predmete niti čak govoriti, nego su, stješnjivani na malenu prostoru i padajući jedni preko drugih, padali od strelica i umirali smrću niti lakom niti brzom već su u grču od nepodnosivih bolova i svijajući se okolo strelica, kidali strijele u ranama i, nastojeći silom iščupati šiljke s kukicama koji su se zabili u njihove žile i tetive, stvarali nove razderotine i tako uništavali sami sebe.

Dok je mnoštvo tako ginulo, preživjeli su također bili onesposobljeni za borbu; i kad ih je Publije pozivao da navale na oklopljeno partsko konjaništvo, pokazivahu mu ruke prikovane za štitove i noge probodene skroz naskroz i pribodene strelicama uz tlo tako da su bili nesposobni i da bježe i da se brane. Stoga, obodrivši konjicu, sam srčano navali i pobije se s neprijateljima, ali boj je bio neravnopravan jer je udarao malim i slabašnim kopljicama o oklope od sirove kože i željeza, dok su udarci neprijateljskih sulica pogađali slabo zaštićena i otkrivena tijela Gala; u njih se, naime, Publije najviše uzdao i s njima je doista činio čuda: hvatali su dugačka partska koplja i, rvući se s tim ljudima, zbacivali su ih s konja ma da je bilo teško pomaknuti ih zbog njihova teškog naoružanja, a mnogi su Gali, ostavljajući svoje vlastite konje i zavlačeći se pod partske, udarali ih po trbusima; ovi su se od boli propinjali i ugibali gazeći međusobno ispremiješane svoje jahače i neprijatelje. No Gale je najviše od svega mučila žeđ i žega jer su bili nenavikli na jedno i na drugo; također, većina je njihovih konja postradala nalijećući na duga neprijateljska koplja. Stoga su bili prinuđeni uzmaknuti k teškoj pješadiji noseći sa sobom teško ranjenog Publija. Ugledavši u blizini pješčani brežuljak, povukoše se na nj i privezaše svoje konje u sredini a izvana sastavivši štitove u lanac mislili su da će se lakše obraniti od barbara. Ali dogodilo se upravo obrnuto. Jer na ravnu zemljištu prednji su redovi u nekoj mjeri pružali olakšanje onima odostrag, dok ovdje, kako je postepeno uzdizanje tla izdizalo stražnjega iznad prednjega i uvijek ga još jače isticalo, nije bilo nikakva načina da se umakne, nego su strijele pogađale sve podjednako dok su oni glasno tužili zbog svoje neslavne i beskorisne smrti.

Bila su s Publijem dvojica Helena koji su živjeli ondje u Kari,[176] Hijeronim i Nikomah, koji su ga zajednički nagovarali neka umakne s

njima i spasi se u Ihnu, grad koji je pristao uz Rimljane a nije bio daleko. Ali Publije, izjavivši da nikakva smrt za nj ne bi mogla biti tako strašna da bi iz straha od nje ostavio na cjedilu one koji ginu za nj, njima naredi neka se spasavaju i, porukovavši se, otpusti ih, a sam, kako se nije mogao služiti rukom (bila mu je probodena strelicom), izloživši svom štitonoši bok, zapovijedi mu neka udari mačem. Kažu da je Cenzorin umro na isti način; a Megabakho se sam skončao jednako kao i najugledniji od ostalih; vele da ih je živih bilo zarobljeno ne više od pet stotina. Tad Parti, odsjekavši Publiju glavu, odmah odjahaše da napadnu Krasa.

26. A s njim je bilo ovako. Pošto je naložio sinu da navali i primio vijest o veliku porazu neprijatelja i žestokoj potjeri za njima a vidio je i da njegovi neposredni protivnici više ne pritišću tako snažno kao ranije (većina ih se, naime, sjurila onamo gdje je bio Publije), malo mu se povrati hrabrost i, skupivši svoje jedinice, porazmjesti ih iz opreznosti po obroncima očekujući da će se njegov sin doskora vratiti natrag iz potjere. Ali od glasnika što ih je Publije poslao k njemu kad je njegov položaj postajao opasnim prvi, zapavši među barbare, izginuše a pozniji, jedva jedvice utekavši, javiše da je Publije gotov ako ne uslijedi brza i obilna pomoć Krasova. On, međutim, postade žrtvom mnogih oprečnih osjećaja; i ni na što više nije gledao uz trijezno razmišljanje, nego, dok ga je strah zbog čitave vojske odvraćao da ne pomogne a želja da spasi sina nagonila da pomogne, najzad odluči pokrenuti vojsku naprijed.

No u tom trenutku približiše se neprijatelji još strašniji zbog urlanja i pobjedničkog klicanja te se ponovno razlijegaše silna rika njihovih bubnjića oko Rimljana koji su očekivali početak nove bitke. Ali Parti su, dojahavši blizu, pokazali Publijevu glavu što su je nosili nabijenu na koplje za porugu pitajući za njegove roditelje i rod; jer zacijelo da nije vjerojatno da se tako vrli sin tako blistave hrabrosti rodio od Krasa, najveće kukavice i mizerije. Taj prizor više od svih ostalih strašnih doživljaja potrese i slomi duh Rimljana jer ih nije, kako se očekivalo, ispunio bijesnom željom za osvetom nego užasom i drhtanjem. Pa ipak, kažu da je barem Kras u tom za nj strašnom trenutku pokazao sjajnije držanje no ikad prolazeći, naime, redovima, vikao je: »Moja je, Rimljani, i samo moja ta bol; ali velika slava i sreća Rima stoji neslomljiva i nepobjediva u vašem spasu. Ako osjećate neko sažaljenje za mene koji sam izgubio najdivnijega od svih sinova, pokažite to svojom srdžbom na neprijatelje. Lišite ih njihove radosti, kaznite njihovu okrutnost, ne dajte da vas obuzme prepast zbog onoga što se dogodilo jer oni koji streme za velikim moraju i pretrpjeti velike udarce. Niti Lukul nije bez teških gubitaka uništio Tigrana niti Scipion Antioha[177] a naši su preci izgubili tisuću lađa kod Sicilije[178] a mnogo imperatora i vojskovođa u Italiji čiji ih nijedan poraz nije spriječio da kasnije nadvladaju svoje pobjednike. Jer nije samo sretnom sudbinom rimska država doprla do tolike moći nego strpljivom ustrajnošću i hrabrošću u suočavanju s vlastitom pogibelji.«

27. Još dok je govorio te riječi ohrabrenja, Kras je vidio da ga nemnogi slušaju s gorljivošću, ali kad je zapovijedio da zaori bojni poklič,

tad se uvjerio u dubinu potištenosti svoje vojske iz koje je odjeknula slaba, jedva čujna i neujednačena bojna vika; od barbara pak orila se jasna i puna samopouzdanja. Zatim, kad su prešli na djelo, partski laki konjanici, jašući naokolo, gađali su Rimljane s boka strelicama, dok je teško oklopljena konjica, udarajući dugim kopljima s čela, zbijala Rimljane na malen prostor izuzevši one koji su se, da izbjegnu smrti od strijele, očajničkom smjelošću zalijetali na njih nanoseći im malo štete ali ginući brzom smrću od teških i smrtonosnih rana jer je od željeza zamašno koplje što su ga Parti zabijali u konje često od jačine zamaha probadalo i po dvojicu ljudi. Pošto je boj tako potrajao sve do nadolaska noći, Parti se udaljiše rekavši da Krasu daruju jednu noć da ožali sina ako već neće, bolje se poskrbivši za svoju dobrobit, radije doći k Arsaku nego da bude odnesen k njemu.

Parti, dakle, unoćavši u blizini, bili su puni sjajnih nada; ali za Rimljane bila je to teška noć te nisu marili niti za pokop poginulih niti za njegu ranjenih, nego je svatko oplakivao sebe sama. Ta činilo im se da nema izlaza bilo da ondje sačekaju dan ili se noću bace u onu beskrajnu ravnicu; ranjenici su im stvarali veliku nepriliku jer će im biti smetnja brzu bijegu a ako ih ostave, njihova će vika objaviti neprijateljima bijeg ostalih. A premda su Krasa smatrali krivcem za sve, ipak su čeznuli da vide njegovo lice i čuju glas. Ali on je, umotan u tminu, ležao sam, mnoštvu primjer putova sudbine, za razborite pak bezumna častohleplja zbog kojega se nije zadovoljavao time da bude prvi i najveći između desetina tisuća ljudi, nego je smatrao da mu sve nedostaje samo zato što se smatralo da zaostaje za dvojicom muževa.

Tada ga, dakle, legat Oktavije i Kasije nastojahu pokrenuti i ohrabriti. Ali budući da se on prepustio krajnjem očaju, sami sazvavši centurione i časnike,[179] pošto po vijećanju odlučiše da ne ostaju ondje, staviše vojsku u pokret bez trubljenja i isprva u tišini; ali kad onda nemoćnici opaziše da ih ostavljaju, strašan nered i metež uz jadikovanje i viku ispuniše tabor. A potom, dok su kretali naprijed, nemir i panika ih obuzimahu jer su bili uvjereni da neprijatelji dolaze na njih pa su, mijenjajući često smjer, postavljajući se opetovano u borbeni poredak a od ranjenika koji su nastojali ići za njima uzimajući jedne sa sobom, druge odlažući, gubili vrijeme svi osim tristo konjanika pod Ignacijem[180] koji ih je oko ponoći doveo do Kare. Obrativši se na latinskom stražarima na gradskim zidovima, kad posluhnuše, naredi neka kažu svom zapovjedniku Koponiju da se odigrala velika bitka između Krasa i Parta, zatim, ne rekavši ništa drugo, pa čak niti tko je, odjaši do Zeugme i spasi svoje ljude, ali dođe na rđav glas zato što je napustio svog zapovjednika. Pa ipak, vijest dobačena Koponiju bi Krasu od neke koristi; domislivši se, naime, da žurba i nejasnoća upućuju na čovjeka koji nema ništa dobro javiti, odmah naloži svojim vojnicima da se naoružavaju; i čim dozna da je Kras na putu, pošavši mu ususret, prihvati ga i doprati u grad.

28. Premda su doznali za bijeg Rimljana, Parti u toku noći ne pođoše u potjeru, ali čim svanu dan, navalivši, poklaše u taboru ostavljene, ne manje od četiri tisuće ljudi, a izjahavši, pohvataše mnoge koji su tumarali

ravnicom. Također, opkolivši na nekom brežuljku četiri zalutale kohorte zajedno koje je legat Varguntej[181] još noću odvojio od glavnine, uništiše u borbi sve osim osamsto ljudi. Zadivivši se tim ljudima koji su se s golim mačevima pokušavali probiti kroz njih, Parti im se ukloniše i pustiše ih da prođu i odmarširaju u Karu.

Do Surene dopre lažan izvještaj da je Kras s najodličnijima umakao i da se rulja što se slila u Karu sastoji od mješavine ljudi nevrijednih njegove pažnje. Smatrajući stoga da je izgubio plodove svoje pobjede ali još se dvoumeći i hoteći doznati istinu da ili, ostajući ondje, opsijeda Krasa ili, pustivši na miru Karu, ide u potjeru za njim, posla jednog od svojih ljudi koji je znao oba jezika pod zidine narediviši mu da na latinskom zove samoga Krasa ili Kasija da se Surena želi s njima sastati na razgovor. Kad je tumač prenio tu poruku, pošto bi ona dojavljena Krasu, on prihvati poziv; i domala dođoše od barbara Arapi koji su Krasa i Kasija dobro poznavali po vanjštini jer su prije bitke bili u njihovu taboru. Ugledavši Kasija s podnožja gradskog zida, ovi mu rekoše da Surena nudi primirje i slobodan odlazak kao kraljevim prijateljima ako ostave Mezopotamiju; vidi, naime, da je to korisnije za obje strane nego pribjegavanje krajnjim mjerama. Kad je to Kasije prihvatio i tražio da se utvrdi mjesto i vrijeme sastanka Surene i Krasa, odjahaše rekavši da će to učiniti.

29. Obradovavši se što ima priliku da te ljude opsijeda, Surena sutradan povede protiv grada svoje Parte koji su uz mnoštvo uvreda zahtijevali od Rimljana, ako hoće postići primirje, neka im izruče vezane Krasa i Kasija. Rimljani pak, zlovoljni što su se dali prevariti i rekavši Krasu neka se ostavi dalekih i ispraznih nada u Armence, spremahu se za bijeg; i za to nitko od Karana nije smio doznati prije vremena, ali je doznao najvjerolomniji od ljudi, Andromah, jer mu je Kras povjerio ne samo to nego i vodstvo na putu.

Stoga ništa nije ostalo nepoznato Partima budući da im je Andromah dojavljivao sve pojedinosti. Ali kako kod Parta nije bio običaj – a nije im niti bilo lako – boriti se noću a Kras je upravo po noći izveo svoje trupe, Andromah je, udešavajući da Parti ne zaostanu jako s potjerom, vodio Rimljane sad ovim sad onim putem i najzad skrenuo marš u duboke močvare i mjesta puna jaruga čineći ga tako mučnim za one koji su još išli za njim zbog mnogobrojnih obilaženja. Jer bilo ih je koji ga prestadoše slijediti naslutivši da Andromah tim skretanjem i krivudanjem ne smjera ništa dobro pa se Kasije vratio natrag u Karu a kad su mu vodiči (bili su to Arapi) savjetovali neka čeka ondje dok mjesec ne prođe mimo Škorpiona, rekavši: »Ta ja se još više bojim Strijelaca«,[182] odjaši[183] u Siriju s pet stotina konjanika; drugi pak, posluživiši se pouzdanim vodičima, dočepaše se gorovita područja zvana Sinaka[184] i domogoše se sigurnosti još prije osvita dana. Tih je bilo oko pet tisuća, a vodio ih je valjan čovjek, Oktavije.

Krasa, međutim, dan zateče kao žrtvu Andromahovih varki na nemogućim putovima i u močvari. Bile su s njime četiri kohorte teške pješadije, sasvim neznatan broj konjanika i pet liktora[185] u pratnji kojih s velikom mukom jedva jedvice vrati se na pravi put dok su mu neprijatelji

već bili za petama i, kad mu je bilo preostalo još samo oko dvanaest stadija[186] do sjedinjenja s Oktavijem, potraži ubježište na jednom brežuljku ne tako nepristupačnu konjici niti tako sigurnu, ali smještenu podno Sinake i povezanu s njom dugačkim gorskim bilom što se protezalo posred ravnice. Stoga su Oktavije i njegovi ljudi mogli vidjeti njegov opasan položaj. I Oktavije prvi potrči s malim brojem pratilaca da mu dođe s gorskih visova u pomoć a zatim ostali, predbacivši sami sebi svoju kukavštinu, pojuriše onamo i, ustremivši se na neprijatelje i potisnuvši ih s brežuljaka, okružiše Krasa unaokolo i pokriše ga svojim štitovima hvaleći se da nema te partske strelice koja će doprijeti do njihovog imperatora prije nego svi oni ne izginu braneći ga.

30. Sad Surena, videći da se hladi žar Parta za borbom i da će, ako padne noć i Rimljani se dohvate planina, biti posve nemoguće uhvatiti ih, namjesti Krasu stupicu. Pusti neke od zarobljenika pošto su najprije u partskom taboru čuli brbare kako namjerno razgovaraju među sobom da kralj ne želi voditi s Rimljanima nepomirljiv rat, nego da hoće steći njihovo prijateljstvo učinivši im uslugu čovječnim postupkom prema Krasu; tad barbari prekidoše bitku a Surena, s najodličnijim Partima mirno dojahavši do brežuljka, otpusti tetivu na luku, ispruži desnicu i pozove Krasa na dogovor rekavši, pošto je Kras protiv kraljeve volje iskušao njihovu hrabrost i snagu, da im sada kralj dragovoljno pokazuje svoju blagost i prijaznost nudeći im mir ako otiđu i pružajući im mogućnost da se spase.

Kad je Surena to rekao, ostali Rimljani prihvatiše s oduševljenjem i prepuni radosti, ali Kras, čiji su svi neuspjesi bili rezultat prijevara Parta, smatrajući nevjerojatnim tu naglu njihovu promjenu, nije se htio odazvati, nego je promišljao. Ali kako su vojnici vikali i tjerali ga neka prihvati ponudu a onda ga stali grditi i predbacivati mu što ih izlaže borbi s ljudima s kojima se niti nenaoružanima sam nema hrabrosti sastati na razgovor, najprije je pokušavao s molbama i uvjerenjima, ako istraju još preostali dio dana, da mogu u toku noći doprijeti do gorovita i krševita područja,[187] pokazivao im put onamo i prizivao ih da ne gube nadu sad kad je spas tako blizu. Ali kad su se oni ljutili na nj i prijetili zvekećući oružjem, uplašen, pođe naprijed i, okrenuvši se, reče samo ovo: »Oktavije, Petronije[188] i vi ostali rimski zapovjednici ovdje nazočni, vi vidite da idem jer moram i svjedoci ste mi za sramotno nasilje koje trpim, ali ako se spasite, recite svemu svijetu da je Kras poginuo prevarom neprijatelja a ne zato što su ga predali sugrađani.«

31. Oktavije i oni oko njega, međutim, ne ostadoše, nego siđoše s brežuljka zajedno s njime; liktore koji su išli za njim Kras otpravi natrag. Prvi od barbara koji mu dođoše u susret bila su dva poluhelena koji, poskakavši s konja, pokloniše mu se ničice i, obrativši mu se na helenskome, pozvaše ga da pošalje naprijed neke svoje ljude da im Surena pokaže da on i njegovi pratioci dolaze na razgovor bez oružja i bez mačeva. Ali Kras odgovori da ne bi došao njima u ruke da mu je imalo stalo do života, no ipak posla dva brata Roscija[189] da doznaju pod kakvim

će se uvjetima i u kojem broju održati susret. Njih Surena zadrži smjesta ih uhvativši i sam se s najodličnijim Partima približi i reče: »Što? Rimski imeprator ide pješke a mi jašimo?« I naredi da se Krasu dovede konj. A kad Kras reče da ni oni ni Surena ne griješe jer obojica dolaze na sastanak onako kako je u njihovoj zemlji običaj, Surena izjavi da je od tog trenutka primirje i mir između kralja Oroda i Rimljana, ali da treba poći do rijeke pa zapisati ono što je dogovoreno: »Jer vi Rimljani«, reče, »ne pamtite baš dobro ugovore«, i pruži Krasu desnicu. Kad je Kras htio poslati po konja, Surena reče da nema potrebe: »Ta kralj ti nudi ovoga.« I odmah stade uz Krasa konj sa zlatnim uzdama a stremenodrže, podigavši ga, pomogoše mu da uzjaši i onda stadoše trčati uza nj tjerajući konja udarcima da ide brže. Oktavije prvi uhvati uzde, za njim Petronije, jedan od vojničkih tribuna, i onda ostali Rimljani opkoliše konja pokušavajući ga zaustaviti i odvlačeći one koji su stiskali Krasa s obje strane. Kad je nastalo guranje i gužva, zatim udarci, Oktavije, potegavši mač, ubije konjušara, jednoga od barbara, ali drugi ubije Oktavija udarcem odostrag. Petronije nije imao oružja za borbu, nego, udaren u oklop, skoči neozlijeđen s konja; Krasa usmrti Part po imenu Pomaksatra.

Drugi, međutim, tvrde da to nije bio on nego jedan drugi koji je ubio Krasa a da mu je on mrtvu odsjekao glavu i desnu ruku. No te su pojedinosti više predmet nagađanja nego pouzdana znanja; jer od ondje prisutnih Rimljana jedni pogiboše u borbi a drugi se smjesta žurno uspeše na brežuljak. Kad su Parti došli onamo i rekli da je Kras pretrpio zasluženu kaznu a da Surena poručuje ostalima neka siđu bez straha, jedni, sišavši, predadoše se a drugi se raspršiše noću i od tih se sasvim malobrojni spasiše; ostale Arapi, istjerujući ih, pohvataše i pobiše. Kažu da je u svemu izginulo dvadeset tisuća a deset tisuća bilo je zarobljeno živih.

32. Surena Krasovu glavu i ruku posla Orodu u Armeniju a sam, proširivši preko glasnika po Seleukiji vijest da vodi Krasa živa, pripremao je nekakav smiješan ophod što ga je za porugu nazivao trijumfom. Jer Krasu najsličniji između zarobljenika, Gaj Pakcijan, odjenuvši žensku kraljevsku odjeću i poučen da odgovara onima koji mu se obraćaju kao Krasu i imperatoru, bio je vođen na konju; a ispred njega jahali su trubači i nekolicina liktora na devama; o prutiće obješene visjele su kese za novac a po sjekirama svježe odsječene glave Rimljana. Odostrag za ovima išle su bludnice iz Seleukije, glazbenice koje su pjevale brojne prostačke i smiješne pjesme o ženskastoj i nemuževnoj ćudi Krasovoj; to su, dakle, svi mogli gledati.

Ali pred sabrani senat u Seleukiji Surena donese bestidno Aristidovo djelo *Miletske zgode*[190] bar u tome ne učinivši nikakvu podvalu; jer bilo je nađeno u Roscijevoj[191] prtljazi i pružilo mu je priliku da saspe mnoštvo uvreda i poruga na Rimljane zato što se niti u ratu ne mogu okaniti čitanja takvih stvari. No stanovnici Seleukije cijenili su mudrost Ezopovu[192] gledajući Surenu gdje pred sobom nosi obješenu torbu s bestidnostima iz *Miletskih zgoda*, a za sobom vuče partski Sibaris[193] u mnogobrojnim kolima inoča,[194] te se moglo reći da je njegova povorka na neki način

pružala obrnutu sliku od otrovnica i ljutica pokazujući strašan i divlji istaknut prednji dio načičkan kopljima, lukovima i na repu svog bojnog reda završavajući plesovima, činelama, pjesmama i cjelonoćnim razuzdanim provodima sa ženama.[195] Jer Roscije je zaslužio pokudu, ali je besramno bilo od Parta što su kudili *Miletske zgode*, a mnogi iz njihove kraljevske dinastije Arsakovića potekli su od miletskih i jonskih kurtizana.

33. Dok se to zbivalo, Orod se već bio izmirio s Armencem Artavazdom zaručivši njegovu sestru za svog sina Pakora a gozbi i pijanki bilo je i kod jednoga i kod drugoga a na njima bilo je izvođeno mnogo komada iz Helade. Orod, naime, nije bio nimalo nevješt helenskom jeziku i književnosti a Artavazd je čak sastavljao tragedije i pisao govore i povijesna djela od kojih su neka sačuvana. Kad je Krasova glava bila donesena na partski dvor, stolovi su bili uklonjeni[196] a tragički glumac po imenu Jason iz Trala[197] pjevao je Agavin[198] prizor iz Euripidovih *Bakha*.[199] Dok su mu odobravali, Silak, stavši na vrata i poklonivši se kralju do zemlje, baci u sredinu uzvanika Krasovu glavu. Kad su je Parti podigli uz pljesak i poklike radosti, na kraljevu zapovijed sluge dadoše Silaku mjesto za stolom a Jason, predavši Pentejevu masku[200] jednom od članova kora pa uzevši Krasovu glavu i ponesen bakhičkim zanosom, otpjeva u nadahnuću do kraja one stihove:

Nosimo iz planine
Svježe odrezan bršljan u palaču,
Presretan ulov.[201]

I svi su uživali u tome; ali kad je pjevao naizmjence s korom:

(Kor:) Tko ga ubi?
(Agava:) Meni pripada ta čast,[202]

Pomaksatra (koji je slučajno bio nazočan na svečanoj večeri), skočivši, uze glavu tvrdeći da njemu većma priliči da to kaže nego Jasonu. A kralj, obradovan, obdari ga tradicionalnim darovima a Jasonu dade talenat.[202a] Tako kažu da je Krasov pohod završio baš kao tragedija.[203]

No ipak, zaslužena kazna stiže i Oroda za njegovu okrutnost i Surenu za vjerolomstvo. Jer kratko vrijeme poslije toga Orod dade smaknuti Surenu iz zavisti prema njegovoj slavi a Orodu, koji je izgubio sina Pakora koga u bitki pobijediše Rimljani[204] i koji se razbolio od nečega što se izvrglo u vodenu bolest,[205] sin Fraat, radeći mu o glavi, dade jedića. A kad je bolest upila otrov tako da je on bio izlučen iz tijela i bolesnikovo se stanje olakšalo, pošavši najkraćim putem, Fraat ga dade zadaviti.[206]

Bilješke

[1] Rođen možda 115, umro 53.

[2] Otac Marka Licinija Krasa bio je konzul 97. a cenzor 89.

[3] Neki prevode: »uzeo je k sebi njegovu udovicu i njezinu djecu«, za što u tekstu nema opravdana uporišta. Nigdje se kasnije ne spominju navodni nećaci Krasovi.

[4] U izvorniku piše ime sa dva »n«. Ako je bila *Licinia* (s jednim »n«), onda je morala pripadati Licinijevu rodu pa je bila Krasova rođakinja.

[5] Vestalka koja prekrši zavjet čistoće bila je živa zakopana a njezin sukrivac šiban do smrti.

[6] Za takve prijestupe sudili su pontifici, svećenici.

[7] Prema uobičajenim preračunavanjima, to odgovara vrijednosti od 1,414.000 predratnih zlatnih dinara ili milijun i po predratnih zlatnih francuskih franaka.

[8] To su pojedinci često radili iz zavjetnih motiva, u znak zahvalnosti ili slično, a tome je slijedila svečana gozba koja se zvala *polluctum*.

[9] Preko 33 milijuna zlatnih dinara ili zlatnih franaka.

[10] I sam Sula i njegova žena Metela jednako su postupali a zabilježeno je da je jedan od Sulinih kreatura kupio za iznos koji odgovara vrijednosti 570 zlatnih predratnih dinara ili franaka imanje vrijedno dva milijuna.

[11] Već za punskih ratova bilo je kuća trokatnica. Kasnije su gradili sve do šestoga kata. U Augustovo vrijeme požari su bili svakodnevna pojava i on je stvorio prvu stalnu vatrogasnu jedinicu.

[12] Zacijelo u Hispaniji.

[13] Vidi Aristotel, *Politika* 1, 123b 32, i Ksenofont, *Oikonomikos* 21, gdje Ishomah veli da u dobra domaćina ima nešto od kraljevska značaja.

[14] Ta se izreka pripisuje istome još u *Kleomenu* 27 i *Etičkim spisima* 190a i 219a. Ali u *Demostenu* 17 Plutarh je stavlja u usta Krobilu, a to je bio nadimak atenskog govornika Hegesipa. Arhidam II kraljevao je od 469. do 427. i učestvovao u peloponeskom ratu.

[15] Jedno rimsko jutro imalo je približno 25 ari. 14 jutara otprilike je 1,4 hektara.

[16] U *Apoftegmama* (mudrim, dosjetljivim izrekama) *drevnih rimskih vojskovođa i konzula* pripisuje se to Maniju Kuriju Dentatu, konzulu 290. i 275, pobjedniku nad Pirom, čija je ravnodušnost prema novcu bila isto tako legendarna kao i njegova jednostavnost. Zato neki, usprkos rukopisnoj predaji, ovdje čitaju Manije umjesto Marije, pogotovo zato što se ta izreka ne spominje u Marijevu životopisu.

[17] Zakonski kamati iznosili su 1% mjesečno odnosno 12% godišnje a kod lihvara penjali su se i do 33%.

[18] Nije nam sačuvano ništa po čemu bismo mogli prosuditi ispravnost takve ocjene.

[19] To je bio uobičajeni način pridobijanja glasača pri izbornom kortešovanju a i inače kod političara. Ciceron pita Katona Mladeg (*Pro Murena 36*): »Zašto ti, kad ti kažu ime nekog građanina, njega pozdravljaš kao da ga osobno poznaješ? Zašto, kad si izabran, pozdravljaš mnogo nemarnije?«

[20] Možda je to Aleksandar Kornelije nazvan Polihistor, Sulin suvremenik.

[21] U svakom slučaju nije se obogatio. Nasuprot tome, Ciceron je bio izvanredno darežljiv prema svojim učiteljima.

[22] U rukopisima iza ove stoji sljedeća rečenica: »Jao, kakve li strpljivosti! A ni nesretni filozof nije smatrao siromaštvo ravnodušnim.« Aristotel u *Nikomahovoj etici* 1, 9, veli da je bez sredstava nemoguće činiti dobro. Ali gornju su rečenicu još davno izbacili kao

naknadni umetak u tekst. Uzgred: peripatetici, sljedbenici Aristotelovi, smatrali su bogatstvo dobrom, dok su stoici bili prema njemu ravnodušni.

[23] God. 87, poslije Sulina odlaska na istok, konzul Cina zatražio je da svi prognanici budu vraćeni kući. Senat ga nato skine s časti i on je morao ostaviti Rim. Ali uto se Marije iskrca u Etruriji na čelu tisuće Maura i Numidana i ondje unovači 6000 robova. Praćen od Cine, krene na Rim koji je branio Strabon, otac Pompeja Velikog. Bitka kod Kolinskih vrata ostade neodlučnom, ali kad je Strabon poginuo od udarca groma, Marije i Cina udoše u Rim.

[24] Ubijalo se pet dana i pet noći.

[25] Po drugoj verziji, Krasov se otac ubio poslije Marijeve pobjede.

[26] Nije još imao niti dvadeset godina.

[27] Zapravo propreture. Hispanija je bila podijeljena na ovostranu i onostranu a granica im je bila rijeka Ebro.

[28] U Pompejevu životopisu (glava 69) Plutarh spominje jednog Pompejevog prijatelja, Vibija, koga je Cezar zarobio u Hispaniji.

[29] Da se ograničio samo na nužnu opskrbu, moglo bi izgledati da u njega nema dobre volje i spontane uslužnosti.

[30] Rimski povjesničar, rođen 49. pr. n. e., napisao je *Anale* u 22 knjige.

[31] Cina se dao izabrati za konzula redom 86, 85. i 84. Početkom 84. Sula se kao pobjednik nad Mitridatom spremao na povratak u Italiju. Cina ga je htio predusresti i napasti u Grčkoj. Ali pobunjeni vojnici ubiše ga u Ankoni.

[32] Današnja Malaga, grad koji su osnovali Feničani, na obali Betike.

[33] Kvint Cecilije Metel Pijo (?–63), pretor 89, konzul 80, prokonzul u Hispaniji 79.

[34] Sula se iskrcao u Brundiziju (danas Brindisi) u proljeće 83.

[35] U središnjoj Italiji, na sjeveru Lacija, u planinama koje okružuju Fucinsko jezero. Glavni im je grad bio Marubij, danas San Benedetto.

[36] Marsi su graničili s Ekvijcima a njihov je glavni grad Preneste ostao u rukama mlađeg Marija sve do kraja rata.

[37] Pompej se rodio 106.

[38] Tj. spustio je gornji dio toge kojim su Rimljani pokrivali glavu.

[39] Naslov imperatora dodjeljivali su vojnici pobjedničkom vojskovođi ako je u bitki palo najmanje 5000 neprijatelja. U načelu on je podrazumijevao pravo na trijumf.

[40] Plutarh ga netočno naziva Tudercijem. Danas je to Todi.

[41] Odigrala se pred Kolinskim vratima. Započela je 31. listopada (oktobra) 82. u četiri sata popodne i potrajala cijele noći. Bilo je 50.000 poginulih.

[42] Vidi *Sula* 29.

[43] Krajnji jug Italije, današnja Kalabrija.

[44] Proslavio je trijumf u starosti 25 godina kad je bio samo običan vitez i nije još obavljao nikakvu javnu funkciju.

[45] Pridjevak »Veliki« dao je Pompeju Sula.

[46] Tj. za neku izbornu funkciju. Magistratura se smatrala »dobročinstvom rimskom narodu«.

[47] Vidi *Cezar* 2. Po drugima to je bilo god. 75. kad je išao na Rod da se usavrši u govorništvu.

[48] God. 61. kad je kao propretor odlazio u onostranu Hispaniju.

[49] Oko 3,913.450 predratnih zlatnih dinara ili 4 milijuna zlatnih franaka.

[50] Plutarh dobro ocjenjuje Katonov položaj jer je on imao više prestiža nego stvarna utjecaja budući da je odbijao kompromise i držalo se da nema smisla za praktično.

[51] Znamo za dva pučka tribuna Sicinija (Plutarh ime pogrešno piše s dva »n«: vidi bilj. 4): jedan je bio izabran 494. a drugi 454. Od njih možda potječe ovdje spomenuti o kome inače ne znamo ništa.

[52] Horacije, *Satire* 1, 4, 34: »sijena ima na rogu! Bježi daleko!«

[53] Ustanak je trajao od 73. do 71. Rat robova u pravom smislu bio je onaj koji je pod vodstvom Eunusa izbio na Siciliji god. 132.

[54] Ostala su dvojica bili Kriks i Enomaj.

[55] Tako u rukopisima. Ali zbog kasnijih povijesnih događaja neki usvajaju Reiskeovu popravku »nesretna«.

[56] Plutarh uvijek pridaje ogromno značenje proročtvima i predznacima. Zmija je mogla značiti i moć. Kobno značenje moglo je biti sadržano u mjestu gdje se pojavila: oko lica.

[57] Klodije Glaber, kaže Flor (II, 8, 4), zacijelo ga pomiješavši s Varinijem. Radi se o Gaju Klaudiju Pulheru, bratu zloglasnog pučkog tribuna koji je promijenio ime u pučki oblik Klodije kad se dao posiniti od jednog pučanina.
[58] Vezuv koji još nije bio vulkan: prva se njegova erupcija dogodila god. 79.
[59] Zapravo Varinije s nadimkom Glaber, kasnije propretor pokrajine Azije.
[60] Od obitelji kojoj je pripadao i Kamilo, oslobodiltelj Rima i njegov drugi osnivač. U izvorima spominje se i jedan pjesnik toga roda, Marko Furije Bibakul, rođen 103. u Kremoni.
[61] Ciceron (*Pro Balbo* 53) spominje nekog Lucija Kosinija iz Tibura, oca jednog od najodličnijih rimskih vitezova.
[62] Herkulove Saline, kod Herkulaneja u Kampaniji.
[62a] Spartak je imao 70.000 ljudi.
[63] Lucije Gelije Publikola koji je prošao sve državne službe (magistrature) uključivši cenzuru. Bio je Pompejev pobočnik u ratu s gusarima.
[64] Gaj Kornelije Lentul, konzul 71. skupa s Gelijem.
[65] Plutarh kaže: »Galije oko (rijeke) Pada«, što nije službeni naziv nego dosta neodređena geografska oznaka. Kasije je upravljao Cisalpinskom (Ovostranom) Galijom koju je rijeka Pad dijelila na Cispadansku i Transpadansku.
[66] Predio u središnjoj Italiji na obali Jadranskog mora, okružen Umbrijom, područjem Sabinjana, Marsa i Vestina.
[67] Iz potomstva Lucija Mumija Ahejskog, konzula 146. koji je osvojio i opljačkao Korint.
[68] To je zloglasno decimiranje.
[69] Lukanija je omeđena sa sjevera Kampanijom i Samnijem, s istoka Apulijom i Tarentskim zaljevom, s juga Brutijem a sa zapada Tirenskim morem.
[70] Mesinskome.
[71] Kilikijski su gusari bili najopasniji i najbolje organizirani. Pobijedio ih je Pompej god. 67.
[72] Taj je rat potaknuo na Siciliji sirijski rob Eunus koji je okupio vojsku od 60.000 ljudi, pobijedio nekoliko vojskovođa pretorijskog dostojanstva i najzad podlegao Perpeni god. 135. Ponovno se razbuktao pod vodstvom Kilićanina Ateniona koga je konzul Manije Akvilije svladao glađu god. 101.
[73] Grčki Regij, danas Reggio, na obali Brutija, bio je mjesto preko kojeg se obično dolazilo na Siciliju. No mjesto gdje se vršilo ukrcavanje, zvano *Columna Regina*, bilo je 100 stadija od grada prema sjeveru (oko 17 km).
[74] Prvi rezultat nije bio manje važan od drugoga jer su Rimljani smatrali besposlicu isto tako štetnom za vojnike kao i za robove.
[75] Oko 51 km.
[76] Oko 4,5 m.
[77] Na vojnom pohodu niti redovne armije nisu imale drugog načina opskrbe, a pogotovo je to bio slučaj s na brzinu skupljenima iza kojih nije bilo nikakve državne vlasti, a takva je bila Spartakova.
[78] Da potraži opskrbu.
[79] Plutarh voli opisivati takve neobične prirodne pojave.
[80] Po jednima, to je Lucije Lukul, konzul 74, koji je vodio rat protiv Mitridata do 66. Po drugima, to je njegov brat Marko.
[81] Pompej se borio u Hispaniji protiv Sertorija od 76. do 72. kad je ovaj bio umoren, a onda kratko vrijeme protiv Perpene.
[82] Prvi od njih nije mogao biti rob zato što je imao *prenomen* (osobno ime). Drugi ima za ime supstantivirani epitet možda preveden s grčkoga, pa je morao biti rob.
[83] Čiji bi ih sjaj odao. Briga oko toga česta je u antičkim ratnim povijestima.
[84] Reiskeova popravka rukopisnog: »koje su žrtvovale ispred neprijateljskog tabora«, što nema mnogo smisla.
[85] Na istočnoj obali Brutija.
[86] Kvint je vlastito ima *(prenomen)*, nedovoljno za identifikaciju neke osobe.
[87] Skrofa je nadimak koji znači »krmača«. Jedan se Skrofa spominje u Ciceronovu pismu Atiku 5, 4, 2.
[88] Pompeja su smatrali sposobnim da migom oka popravi ma koju situaciju.
[89] Tekst nije besprijekoran pa neki prema *Pompeju* 21 dopunjaju »a njih je bilo pet tisuća«.
[90] Vojskovođa koji je slavio ovaciju ulazio je u grad pješice i na Kapitoliju žrtvovao ovcu.

[91] Pa ipak je Perpena, pobjednik u prvom ratu protiv robova (god. 135), proslavio ovaciju.
[92] Glava 22.
[93] Tj. njegov su izbor smatrali gotovom stvari. Radi se o magistratima za god. 70.
[94] Svaki se kandidat predstavljao pojedinačno i glasalo se zasebno za svakoga od dva konzula.
[95] Teško je reći na što ovdje misli Plutarh: termin kojim se on služi označava narodnu skupštinu u Ateni a ta je bila suvereni nosilac vrhovne vlasti i u Rimu nije bilo ničega analognog njoj. Radi se nesumnjivo o nekom izbornom skupu bez službena karaktera.
[96] Bilo je, dakle, 30.000 uzvanika jer je za svakim stolom bilo mjesta za trojicu.
[97] Po jednima god. 67, po drugima 65. Cenzuru je Sula faktički ukinuo a obnovljena je bila 69. Cenzorska su ovlaštenja trajala 18 mjeseci. Ali od 69. cenzura je, po riječi Th. Mommsena, stvarno bila izuzetna magistratura.
[98] To su bile osnovne dužnosti cenzora. Ali od Sule oni ih više praktično i nisu obavljali.
[99] Kvint Lutacije Katul Kapitolin (?–61), konzul 78. s Lepidom, stekao je svoj nadimak obnavljanjem Kapitolija koji je on posvetio. Kao umjereni aristokrat, uvijek se protivio osobnoj vlasti i čak je glasao protiv Manilijeva zakona koji je Pompeju podjeljivao izuzetna ovlaštenja.
[100] Na tu je ideju očigledno Krasa navela njegova poslovična gramzljivost. Ali takve inicijative nisu nikako dolikovale cenzoru.
[101] Cenzor je morao abdicirati ako mu je umro kolega. Dobrovoljna abdikacija bila je uvijek moguća, ali čini se da je bila nužna pri očiglednoj neslozi cenzora koja je svaki rad učinila nemogućim. No ima primjera da su ostali na dužnosti cenzori koji su jedan drugoga uzajamno isključili iz viteškog staleža kao Marko Livije Salinator i Gaj Klaudije Neron god. 204. pr. n. e.
[102] God. 63–62.
[103] Ime mu je bilo Lucije Tarkvinije.
[104] Doista bilo bi čudno da se čovjek poput Krasa zalagao za ukidanje dugova a to je bilo jedna od osnovnih točaka Katilinina programa.
[105] Ne zna se u kojem.
[106] Ne zna se da li ga je objavio sam Ciceron ili njegov oslobođenik Tiron.
[107] Izgubljen je.
[108] U znak žalosti. Vidi *Ciceron* 15 i 31.
[109] Onostrane Hispanije, kojom je 61. upravljao kao propretor.
[110] Za godinu 59.
[111] Senat i narod čine kao cjelina nosioca zakonitog suvereniteta u Rimu.
[112] Cezar je kao konzul stvarno vladao sam jer se njegov kolega Bibul, u strahu od represije, zatvorio u kuću i nije izlazio do kraja svog konzulata.
[113] Jednim zakonom bila mu je povjerena Ovostrana i Onostrana Galija s Ilirikom i 4 legije.
[114] To je neprecizan izraz. Obično su konzuli vukli ždrijeb za svoje pokrajine. Ali u ovom slučaju, kako smo vidjeli, to nije bilo tako.
[115] God. 56. u travnju.
[116] Rimski vojnik ostaje građanin i ima sva biračka prava ako su mu pretpostavljeni dopustili da ode u Rim i koristi se njima.
[117] Lucije Domicije Ahenobarbo, muž Katonove sestre Porcije, bio je konzul 54. i pao kod Farsala na Pompejevoj strani. Vidi o gornjemu i *Pompej* 51–52 i *Katon Mlađi* 41–42.
[118] To je bilo na dan izbora konzula. Centurijske komicije, u kojima se obavljao izbor, sastajale su se na Martovu polju u svanuće.
[119] Za god. 55.
[120] Pompejevim i Licinijevim zakonom. Plutarh izvrće redoslijed događaja. Trebonijev zakon, kojim je Hispanija dodijeljena Pompeju a Sirija Krasu, bio je izglasan prije spomenutoga. Trebonijev je zakon nazvan po pučkom tribunu Treboniju koji ga je predložio, Pompejev i Licinijev po konzulima Pompeju i Krasu.
[121] Pompej se god. 59. oženio Julijom, Cezarovom jedinicom. Zato nije preuzeo upravu nad svojom pokrajinom Hispanijom, nego je onamo poslao legate (pobočnike) izgovarajući se ovlaštenjima koja su mu bila povjerena radi opskrbe Rima žitom u rujnu 57. za koja je tvrdio da su permanentna premda ih je dobio na pet godina. Julija je umrla 54. pri porodu.

[122] Tigran, kralj Armenije i Mitridatov zet, stao je na stranu svog tasta. God. 69. Lukul je osvojio njegovu prijestolnicu Tigranokertu.
[123] Pompej je dovršio rat s Mitridatom što ga je započeo Lukul. God. 63. prisilio je Mitridata na samoubojstvo.
[124] Baktrijanu s juga omeđuje Indija, sa sjevera Sogdijana, s istoka Skitija. To je bila jedna od velikih satrapija perzijskoga carstva. Poslije Aleksandrova osvojenja došla je pod vlast Seleukovića a od 255. do 125. činila je nezavisno grčko kraljevstvo a zatim postala plijenom Parta. Danas čini dio Turkestana. Vanjsko more je ocean za razliku od Sredozemnog, unutrašnjeg mora.
[125] Osoba koju Ciceron (*O proricanju* 29) naziva »izvrsnim građaninom.«
[126] Pučki tribun imao je samo pravo opstrukcije, intervencije, veta.
[127] Radi se o jednoj vrsti magistratovih pobočnika koji nisu imali fasce kao liktori. Uz ostalo, sprovodili su u zatvor one za koje im je magistrat naredio da ih uhite.
[128] Nisu svi pučki tribuni pripadali narodnoj stranci i njihovi su međusobni sukobi onemogućavali njihovo djelovanje.
[129] Imena nekih božanstava bila su tajna i njihovo je poznavanje već samo po sebi davalo moć djelovanja na njih.
[130] Prema Ciceronu (*O proricanju* 29), Atej nije prokleo Krasa nego se zadovoljio time da mu otkrije koban ishod njegova pohoda.
[131] God. 54. Prijelaz iz Brundizija (danas Brindisi) do Durahija (danas Drač) bio je najkraći put iz Italije na istok.
[132] Područje u Maloj Aziji koje su tvorili dijelovi Frigije i Kapadokije, omeđeno Pontom (Crnim morem), Paflagonijom i Bitinijom.
[133] Jedan od četverovlasnika (tetrarha) Galatije. Bio je Rimljanima saveznik protiv Mitridata i senat mu je podijelio naslov kralja. Pristavši uz Pompeja, bio je optužen pred Cezarom zbog urote protiv njegova života i Ciceron ga je uspješno obranio sačuvanim govorom god. 45.
[134] U Rimu dan i noć bili su podijeljeni na po dvanaest ura (sati) različite dužine prema godišnjem dobu.
[135] Ne zna se točno gdje je bio taj prvi prijelaz.
[136] Zemlja između dviju rijeka (odatle joj i ime), Eufrata i Tigrisa. Prva je odvaja od Sirije i Arabije, druga od Asirije. Tada je bila dio partskog kraljevstva koje je naslijedilo perzijsku državu.
[137] Inače nepoznat azijski Grk.
[138] Vidi Dion Kasije 40, 13.
[139] Publije Licinije Kras, drugi sin trijumvirov. God. 58. zapovijedao je Cezarovim konjaništvom, 57. je na čelu jedne legije pokorio Armoričane. Trebalo je da ima titulu legata premda mu je Cezar nije dao. Napustio je Cezara 55. Plutarhov neodređeni termin ne daje naslutiti koje su naravi bile nagrade za zasluge što ih je mladi Kras dobio od Cezara.
[140] U Cezarovoj su vojsci u konjaništvu služili samo stranci, prvenstveno Gali.
[141] Babilon je već podulje bio u opadanju. Lišen utvrđenja od Darija, krajem 4. st. dobio je dostojna suparnika u Seleukiji osnovanoj od Seleuka Nikatora na Tigrisu; ova je, opet, pala u sjenu Ktesifonta u doba partske vladavine. Te dvije drevne prijestolnice, prirodno, teško su podnosile svoj pad i novo vrhovništvo.
[142] Hijerapolis na sjeveroistoku Sirije na Eufratu, slavan po svom kultu Astarte.
[143] Prema tome da li se radilo o demokratskim ili monarhičkim uređenjima u gradovima.
[144] Lukijan (*O sirijskoj boginji* 1) naziva tu božicu asirskom Herom. Plutarh po običaju podliježe svojoj sklonosti sinkretizmu i moralističkoj interpretaciji.
[145] Stvarno je mladi Kras poginuo prije svog oca.
[146] Arsak je bio osnivač partske države, začetnik pobune protiv Antioha II, kralja Sirije, godine 250. To je ime postalo dinastičkim nazivom. Ovdje se radilo o Arsaku XIV ili Orodu ili Hirodu I.
[147] Prije toga trebalo je prijeći čitavu Mezopotamiju.
[148] Gaj Kasije Longin (?–42), kasniji Cezarov ubojica.
[149] Tigranov sin. Naslijedio je oca 56. ili 55. Izdao je Antonija na njegovoj vojni protiv Parta. Antonije ga je uhvatio a poslije bitke kod Akcija 31. bio je smaknut na Kleopatrin nalog.

[150] Ta je vojska bila kralju neprestano na raspolaganju i nije bila izvrgnuta riziku novačenja koje je rijetko odgovaralo obećanjima, osobito na istoku.

[151] Nastupao bi uzduž armenske granice sve do sjeveroistoka stare Asirije.

[152] Položaj tih vojnika bio je doista nesiguran. Ali time što naglašava njihovu hrabrost, Kras mu izravno pokazuje svoj prezir prema Armencima.

[153] Grad u Siriji na desnoj (zapadnoj) obali Eufrata, na granici s Komagenom. Sagradio ga je Seleuk Nikator na mjestu mosta od čamaca što ga je načinio Aleksandar. Odatle gradu ime (značenje mu je »Most«).

[154] Vidi Dion Kasije 40, 18. Legijski znak orao bio je od srebra ili bronce. Zapovijed za povlačenje u rimskoj je vojsci glasila: »Okrenite bojne znakove!« Time što se sam okrenuo, orao je nagoviještao povlačenje.

[155] Žalobni objed (daća) održavao se devet dana poslije sprovoda. Posluživala su se jela koja su se obično prikazivala podzemnim bogovima.

[156] Utrobu, izvađenu po ritualnim propisima, izmiješanu s komadićima udova i pripremljenu za spaljivanje na žrtveniku pošto su je posuli brašnom, pružio bi žrec prinositelju žrtve. To je značilo »pružiti utrobu«.

[157] Plutarh inzistira na Krasovoj preuzetnosti kojom je na se navukao srdžbu bogova.

[158] Drugi ovdje čitaju Abgar a to je dinastičko ime kraljeva Edese (danas Urf) na sjeveru Mezopotamije, prijestolnice Osroene i glavnoga grada države nezavisne od 137. do 216. n. e.

[159] Partskoga kralja.

[160] Tako je potakao Krasovu gramzljivost koja je bila opće poznata. Partski su kraljevi često provodili ljeto u Hirkaniji, zemlji na južnoj i jugoistočnoj obali Kaspijskog mora.

[161] Silak će biti spomenut i u 33. glavi. Surena nije ime nego titula koja odgovara otprilike osmanlijskom velikom veziru.

[162] Ranije ga je nazvao Artabazom: vidi bilj. 149.

[163] Orod (ili Hirod) bio je prognan za kraljevanja svog brata Mitridata III zbog svoje okrutnosti. Naslijedio je brata na prijestolju.

[164] Ranije spomenuta drevna prijestolnica na Tigrisu, utemeljena od Seleuka Nikatora. Bilo je još nekoliko gradova tog imena a među njima i jedna jaka tvrđava.

[165] Valerije Maksim (1, 6, 11): »Kad se Marko Kras spremao da ostavi Karu i povede vojsku na Parte, doniješe mu žalobni ogrtač umjesto bijela ili grimizna koji se obično daje vojskovođi pri polasku u bitku.« To je bio *paludamentum*, okrugao plašt protkan zlatom koji je prokonzul oblačio kao znak predstojeće bitke. Onaj što su ga greškom dali Krasu vjerojatno je bio tamnosmeđ a ne crn.

[166] Kod legije to je orao na motki, kod manipula ruka ili šiljak koplja. Imali su funkciju zastave.

[167] Legija je imala deset kohorata.

[168] Radi lakšeg upravljanja jedinicama i osmatranja neprijatelja.

[169] Rimski.

[170] Svaka je legija imala tri vrste instrumenata različita opsega zvuka: trubu, rog i bukcinu. Truba je imala svijetao zvuk a njom se pozivalo u napad ili na uzmak, danju je najavljivala taborske vježbe a noću straže. Rogom se pozivalo znakonoše da ponesu bojne znakove. Bukcinom je vojskovođa izdavao zapovijedi na bojištu ili u taboru. Konjaništvo je imalo posebnu trubu zvanu *lituus* nalik na istoimeni štap augura. Njezin je zvuk bio prodorniji od svih ostalih mjedenih instrumenata.

[171] Margijana je perzijska pokrajina omeđena s istoka Baktrijanom, sa sjeveroistoka i sjevera rijekom Oksom s sa zapada Hirkanijom.

[172] Međani, pobijeđeni od Perzijanaca, prenijeli su na njih svoje mekušaste životne navike koje su ubrzo dovele do stapanja oba naroda, ali koje, pretjerano isticane kod grčkih povjesničara, nisu nužno značile manjak hrabrosti.

[173] Rimljani se nisu mogli oduprijeti tim napadima s distance i znali su da prednost mogu steći samo u borbi izbliza, ali su nju Parti brižljivo izbjegavali.

[174] Plutarhov je termin: »dugoštitnih«. Radilo se o legionarima.

[175] Megabakho je očigledno grčko ime. Možda je pripadao grčkoj koloniji u Narbonskoj Galiji i došao skupa s Galima koje je Krasu poslao Cezar.

[176] Kara (ili Kare), grad u Osroeni, biblijski Haran, gdje se nastanio Abrahamov otac Tarej (*Postanak* 11, 31).

[177] Antioha III Velikog, kralja Sirije od 223. do 187, pobijedio je 190. Lucije Scipion Azijski, brat starijeg Afrikanca koji mu je u toj vojni bio legat.

[178] U bitki kod Drepana (danas Trapani) 249. kad je konzul Apije Klaudije Pulher, koji je svete kokoši pobacao u more zato što nisu htjele jesti i time dati povoljno znamenje pred bitku, izgubio 39 ratnih lađa a njegov drug u službi Junije Pulo 800 teretnih brodova i 105 troveslarki.

[179] Ovdje je kod Plutarha termin »lohage« a to kod njega obično znači »centurione«. Zato je u prijevodu stavljen neutralni izraz »časnike«.

[180] Zapravo Egnacijem. To je bio slavan samnitski rod čiji je jedan pripadnik u Sulino vrijeme napisao spjev *O prirodi*.

[181] Jedan senator toga imena, Lucije Varguntej, sukrivac Katiline, pokušao je umoriti Cicerona, god. 63 (vidi u Ciceronovu životopisu).

[182] Strijelac dolazi u zodijaku poslije škorpiona. Bili su u zemlji astrologa, ali Kasije, pristaša epikurovske filozofije, ne obazire se na znamenja: više se plaši partskih strijelaca nego konstelacije zvijezda a otezanje je opasno.

[183] Iz Kare.

[184] Teško je razabrati radi li se o planini, predjelu ili možda naseljenu mjestu (gradu). Najvjerojatnije ovo potonje. Tacit (*Anali* 6, 31) spominje jednog Parta po imenu Sinakes koga su kao poslanika poslali u Rim nezadovoljni Tiberijevi podanici.

[185] Izgubio ih je, dakle, 7: prokonzul ih je imao 12.

[186] Nešto preko 2 km.

[187] Nedostupna Partima koji nisu imali pješadije.

[188] To je napose ime jednog Cezarovog kvestora: vidi *Cezar* 16.

[189] Ime roda kojem je pripadao pučki tribun Lucije Roscije Oton koji je 67. dodijelio rimskim vitezovima (pripadnicima drugog imovinskog staleža) posebna mjesta u kazalištu i cirku; vidi *Ciceron* 13.

[190] Vjerojatno zbirka erotskih novela čije je mjesto radnje bio Milet. O njihovu autoru nagađa se da je živio u 2. st. pr. n. e. Sastavio je i jednu *Povijest Italije* od koje imamo fragmente. *Miletske zgode* preveo je na latinski Sulin suvremenik Lucije Kornelije Sisena.

[191] Nepoznat časnik. Neki čitaju: Ruscije.

[192] Poznata basna o dvije putne vreće od kojih onu s tuđim griješkama nosimo na prsima (dakle pred očima) a onu s vlastitim na leđima.

[193] Grad na glasu po razvratu.

[194] Vidi 21. glavu.

[195] Dok je kod otrovnica, po antičkom shvaćanju, otrov u repu, kod partske je vojske opasnost u glavi.

[196] Budući da kasnije Orod poziva Silaka za stol, misli se da stolovi još nisu mogli biti uklonjeni pa neki čitaju: »stolovi još nisu bili uklonjeni«. Drugi tumače da su bili uklonjeni samo stolovi s hranom, a ostali (tj. s pićem) ne. Uz piće zabavljali su se razgovorom i slušanjem pjesama, glazbe i recitacija.

[197] Tral je grad u Maloj Aziji, u podnožju planine Mesogis, na obalama Eudona, pritoka Meandra.

[198] U grčkim zemljama nije bilo glumica (samo u kasnije doba) pa su muškarci igrali i ženske uloge.

[199] Tebanski kralj Pentej odbija štovanje Dionisa koji iz osvete ispuni mahnitošću tebanske žene i kraljeva mati Agava u bjesnilu ubije sina misleći da je divlja zvijer i njegovu glavu, nataknutu na bakhantski štap tirs, nosi u grad.

[200] Ona predstavlja Pentejevu odsječenu glavu.

[201] *Bakhe* 1169. i dalje. Bakhantski štap tirs ovijen je bršljanom.

[202] *Bakhe* 1177. Agava hoće reći da je ubila mlada lava ne znajući da je to njezin sin Pentej.

[202a] Oko 4.715 predratnih zlatnih dinara.

[203] Pjesnici su na nadmetanjima u Ateni prikazivali odjednom po tri tragedije i jednu satirsku igru. Zato Plutarh hoće reći da je Krasov tragični pohod završio groteskno.

[204] God. 38. pobijedio ga je Antonijev pobočnik Ventidije: vidi Antonije 34. Prema Dionu Kasiju 49, 21, Pakor je pao istog dana u godini kad je petnaest godina ranije zaglavio Kras.

[205] Prema Justinu (42, 4), Orod se nije mogao utješiti za Pakorovu smrt. Danima nije jeo i

prozborio ni riječi. Ponekad je imao halucinacije i prividalo mu se da vidi i čuje mrtvog sina. Dugo je oklijevao dok nije između preostalih 30 sinova odabrao svog nasljednika.
[206] Fraat je bio bezdušan tiranin koji je osim oca pobio i svoju braću i vlastitog starijeg sina. God. 20. pr. n. e. August ga je prisilio da vrati osvojene Krasove i Antonijeve bojne znakove. God. 2. n. e. otrovaše ga žena Termusa i sin Fraatak.

Usporedba Nikije i Krasa

1. Pri usporedbi obojice ponajprije Nikijino je bogatstvo, postavljeno nasuprot Krasovu, stečeno na način kojem ima manje zamjerki. Jer u drugom se pogledu, istina, ne bi mogao odobriti rad u rudnicima budući da ga većinom obavljaju zločinci ili barbari od kojih su neki okovani i propadaju na nezdravim i škodljivim mjestima;[1] ali usporedivan sa Sulinim prodajama zaplijenjenih dobara i izvlačenjem dobitaka iz požara pokazivat će se u povoljnijem svjetlu. Jer tim se načinima bogaćenja Kras služio otvoreno kao drugi poljodjelstvom i pozajmljivanjem uz kamate;[2] što se pak tiče postupaka koje je poricao kad je protiv njega bila vođena istraga da je uzimao mito za svoj glas u senatu, da iscjeđuje saveznika, da se vrti oko slabih ženskica laskajući im i da pomaže kriti zločince, optužba za te stvari, pa niti lažna, nikad nije bila iznijeta protiv Nikije; uostalom, i podrugivahu mu se što je iz kukavičluka davao i rasipao novac na denuncijante, postupak koji možda ne bi dolikovao Periklu ili Aristidu, ali je za njega, koga priroda baš nije obdarila hrabrošću, bio potreban. A o istom je kasnije i govornik Likurg[3] progovorio bez ustručavanja kad su ga okrivljavali da je potkupio jednog denuncijanta:[4] »Drago mi je«, reče, »što ste me poslije tako duga političkog djelovanja uhvatili na djelu kako radije dajem nego primam novac.«

No u pogledu trošenja novca Nikija je više bio usmjeren na opće dobro tražeći slavu u zavjetnim darovima, priređivanju sportskih igara i uvježbavanja korova za tragička natjecanja, dok od onoga što je Kras potrošio da pogosti u jedan mah tolike desetine tisuća ljudi a onda opet da ih snabdje hranom za poslije, čitav Nikijin imetak skupa s njegovim izdacima nije iznosio niti dio tako da se treba čuditi ako je nekome promaklo da je porok neka nepravilnost i proturječje u značenju, kad vidi ljude gdje zgrću novac na ružan način a onda ga beskorisno rasipaju.

2. Toliko o njihovu bogatstvu; što se tiče njihova političkog djelovanja, u Nikijinu nije bilo niti podmuklosti, niti nepravde, niti nasilja, niti drskosti, dapače, većma se on dao varati od Alkibijada a pred narod je izlazio s mnogo opreza. Krasa pak optužuju za mnogo vjerolomstva i podlosti u njegovu stalnom kolebanju između neprijatelja i prijatelja a ni sam nije poricao da se za konzulat natjecao uz upotrebu sile unajmivši ljude koji će dići ruku na Katona i Domicija. Za glasanja o pokrajinama u narodnoj skupštini mnogi su dopali rana, četvorica su poginula a sam je (to mi je u pripovijedanju njegova života promaklo) senatora Lucija Analija, koji mu je proturječio, krvava otjerao udarivši ga šakom u lice.

Ali ako je Kras u tome bio nasilan i tiranske ćudi, tako opet s druge strane Nikijina plašljivost i bojažljivost u politici i popustljivost pred najgorim nitkovima zaslužuju najoštriji prijekor; Kras je doista u tome pogledu pokazivao uzvišenost i duševnu veličinu jer, Zeusa mi, nije vodio boj s Kleonima i Hiperbolima nego s Cezarovim sjajem i Pompejevim trima trijumfima a da nije ustuknuo, nego je svakome od njih suprotstavio svoju moć a dostojanstvom cenzorske službe Pompeja je čak nadmašio. Jer u težnjama ka najvišim vrhovima ne smije se usvajati put koji ne budi zavist nego onaj koji sjajem zasjenjuje ljude bacajući veličinom moći potpuno u sjenu zavidljivce. Ako pak nadasve voliš sigurnost i mir i bojiš se Alkibijada na govornici, Lakedemonjana u Pilu a Perdike[5] u Trakiji, ima grad dosta mjesta za besposličenje gdje možeš, daleko od žiže aktivnosti, udobno sjediti pletući sebi, kako kažu neki sofisti, vijenac duševnog mira.[6] Njegova je ljubav prema miru uistinu imala u sebi nešto božansko a to što je dokončao rat bilo je najrodoljubniji državnički uspjeh. Zbog njega ne zaslužuje Kras da se mjeri s Nikijom niti bi to zaslužio i da je u svom zanosu učinio Kaspijsko more ili Indijski ocean međama rimskog imeprija.

3. Kad, međutim, čovjek ima posla s gradom koji je osjetljiv na vrlinu i kad posjeduje u njemu moć, ne treba ustupati prostora zlikovcima niti zapovjedništva onima koji nisu za to niti povjerenja onima koji ga ne zaslužuju, a upravo je to učinio Nikija podigavši do položaja vojskovođe Kleona koji u gradu nije bio ništa više nego bestidni galamdžija s govornice. Ne odobravam ja, naime, Krasu što je u Spartakovu ratu požurio da zametne odlučni boj s više brzine nego sigurnosti premda je to bilo kod njega plemenito častoljublje što se pobojao da mu Pompej, došavši, ne preotme njegovu slavu kao što je Mumije preoteo Metelu Korint;[7] ali Nikijin je postupak bio posve neumjesan i užasan. Ta nije on svome neprijatelju ustupio čast zapovjedništva kad mu je ona stavljala u izgled dobre nade na uspjeh ili čak olakšice, nego se, videći da ga vojvodstvo uvlači u veliku opasnost zadovoljio time da pribavi sebi osobnu sigurnost žrtvovavši opće dobro. Pa ipak, Temistoklo je zato da spriječi za perzijskih ratova da bezvrijedan i nerazuman čovjek postane strategom gradu na propast, novcem kupio njegovo odustajanje[8] i Katon se u interesu Rima upustio u natjecanje za tribunat kad je vidio da ta služba u najvećoj mjeri donosi teškoće i opasnosti;[9] Nikija je, naprotiv, čuvao za sebe zapovjedništvo protiv Minoje,[10] Kitere[11] i nesretnih Meljana,[12] ali kad se treba boriti s Lakedemonjanima, skidajući zapovjedničku kabanicu[13] i predajući Kleonovu neiskustvu i naglosti lađe, ljude, oružje i zapovjedništvo koje je tražilo vrhunsko iskustvo, on izdaje ne samo svoj dom nego i sigurnost i spas domovine. Stoga je kasnije bio prisiljavan protiv svoje volje i želje ratovati sa Sirakužanima jer se mislilo da nije promišljanje o onome što je korisno nego samo težnja za udobnošću i mlitavost razlog što svim silama nastoji uskratiti Ateni Siciliju.

Ovo je, međutim, znak njegove velike umjerenosti što ga, premda je uvijek bio protivan ratovanju i izbjegavao vojno zapovjedništvo, Atenjani ne prestajahu birati na to kao najiskusnijega i najboljega; dok Krasu,

premda je sve vrijeme žudio za čašću vojskovođe, nije uspjelo da je se domogne za rata s robovima i to od nevolje jer su Pompej, Metel[14] i oba Lukula[15] biti odsutni a ipak je u to vrijeme on uživao najveće počasti i utjecaj. Ali o njemu su, kako se čini, i njegovi pristaše mislili da je, po riječima komičkog pjesnika,

muž najbolji u svemu osim oružju.[16]

Pa ni to ništa ne pomaže Rimljanima koje je svladala žeđ za vlašću i slavohleplje. Jer Atenjani poslaše Nikiju u rat protiv njegove volje, a Rimljane Kras povede protiv njihove; i dok je zbog Krasa nesreća stigla njegov grad, Nikiju je stigla zbog njegova grada.

4. Pa ipak, više ima u tome razloga za pohvalu Nikiji nego za pokudu Krasu. Onaj, naime, zahvaljujući iskustvu i razboritu proračunu razumna vojskovođe nije podijelio varljive nade svojih sugrađana, nego ih je nastojao odgovoriti i uvjeriti da mu je nemoguće osvojiti Siciliju; ovaj je pak pogriješio upustivši se u partski rat kao u najlakši zadatak. Za visokim je ciljevima posegnuo, dok je Cezar pokoravao zapad, Kelte, Germane i Britaniju, da on sam krene na istok i Indijsko more da dovrši osvajanje Azije kojega se prihvatio Pompej i što se upeo postići Lukul, muževi dobronamjerni koji su do kraja ostali plemeniti prema svima, ali su odabrali isti put kao Kras i usvojili ista načela jer i kod podjeljivanja zapovjedništva Pompeju senat se protivio[17] i, kad je Cezar razbio tristo tisuća Germana,[18] Katon je predlagao da ga izruče poraženima i da okajanje vjerolomstva prevale na nj;[19] ali narod, otpravivši s prezirom Katona, petnaest je dana prinosio pobjedne žrtve zahvalnice prepun radosti.[20] Kakvo bi, dakle, bilo njegovo raspoloženje i koliko bi dana potrajale žrtve da im je Kras pisao iz Babilona da je pobijedio i zatim, prodrijevši u Mediju, Perziju, Hirkaniju, Suzu i Baktriju, proglasio ih rimskim pokrajinama? Jer ako baš treba činiti nepravdu, po riječima Euripidovim,[21] kad ljudi nisu u stanju mirovati niti znaju uživati dobra koja imaju, neka to onda ne bude pustošenje Skandije[22] ili Mende[23] niti lov na Eginjane bjegunce koji su ostavili svoju zemlju i, poput ptica, posakrivali se u tuđoj,[24] nego treba odrediti visoku cijenu nepravdi ne odbacujući pravdu u vjetar na laku ruku i za kakav god sitan dobitak[25] kao da je ona nešto beznačajno i neznatno. Oni koji hvale pothvat Aleksandrov a kude Krasov s nepravom donose sud o početku na temelju ishoda.

5. U samom obavljanju dužnosti vojskovođe nemalo je valjanoga uradio Nikija; jer i neprijatelje je pobijedio u mnogo bitaka i umalo je zauzeo Sirakuzu i nisu svi neuspjesi njegova krivnja, nego bi se moglo za njih okriviti bolest i zavist građana ostalih kod kuće. Kras pak mnoštvom grešaka nije dao sreći prilike da išta uradi za nj tako da se možemo čuditi ne tome što je njegova glupost podlegla sili partskoj nego što je prevladala nad uobičajenom dobrom srećom rimskom.[26]

Budući da su podjednako zaglavili obojica od kojih jedan nije prezirao nikakvo gatalačko predviđanje[27] a drugi ih je sve zanemarivao, teško je i čak nemoguće u tim stvarima izvući siguran zaključak, ali treba biti popustljiviji prema griješenju iz pretjerana opreza koji ide rukom pod

ruku sa starinskim i dobro poznatim načinom mišljenja nego prema griješenju iz bezakonja i samoljublja.

U tom pogledu njihova konca Kras manje zaslužuje prijekore jer se nije predao niti je bio vezan niti se dao prevariti, nego je popustio molbama prijatelja i pao žrtvom vjerolomstva neprijatelja; a Nikija, predavši se neprijateljima u ruke u nadi u nečastan i neslavan spas, učinio je sebi smrt još sramotnijom.

Bilješke

[1] O radu u antičkim rudnicima vidi Diodor Sicilski 3, 12, 13.
[2] Rimski su zakoni u više navrata, a napose 340. i 194. pr. n. e., zabranjivali uzajmljivanje novaca uz kamate. Ali ono se ipak održalo iako je bilo na zlu glasu. Katon Stariji izjednačavao ga je s ubojstvom, ali ga je ipak i sam prakticirao.
[3] Likurg, Demostenov drug, slavan govornik i izvrstan stručnjak za upravu, reorganizirao je atenske financije i dogradio atensko kameno kazalište. U 15 godina svoje uprave doveo je državne prihode od 60 na 1200 talenata.
[4] Potkupio, naime, da ga ne kleveće i lažno optužuje.
[5] Perdika II, makedonski kralj od 454. do 418. U peloponeskom je ratu naizmjence pomagao Lakedemonjanima i Atenjanima. Jedan je takav njegov politički zaokret i onemogućio Nikijin pohod na Halkidiku.
[6] Izraz koji potječe od Demokrita a hoće označiti stanje duše koju ne uznemiruju nikakve strasti. Tome su težili epikurovci i stoici a Plutarh nema simpatija ni za jedne ni za druge.
[7] God. 146. konzul Lucije Mumije izradio je da njemu povjere vođenje rata u Grčkoj kako bi spriječio svom prethodniku Luciju Ceciliju Metelu da ga dovrši kao onaj u Makedoniji. Čim se iskrcao, poslao je Metela natrag u Makedoniju.
[8] Radilo se o političaru Epikidu.
[9] To je bilo u god. 63. za Ciceronova konzulata.
[10] Minoja, otočić nasuprot megarske luke Nikeje.
[11] Kitera (danas Kerigo), otok ispred najjugoistočnije točke obale Lakonije.
[12] Pokolj Meljana što su ga Atenjani izvršili 416. jedna je od najužasnijih epizoda peloponeskoga rata.
[13] Prema Plutarhovu tekstu, čini se da to nije bila hlamida, kabanica konjanika i osobito efeba (mladića prije vojne dobi).
[14] Lucije Cecilije Metel Pijo, konzul 80, borio se u Hispaniji sa Sertorijem od 79. do 72.
[15] Slavni Lucije i njegov brat Marko koji ga je pratio na istok kao pobočnik (legat).
[16] Jampski trimetar nepoznata autora. Metrički naglašeni su parni slogovi (ali: ŏsim u ŏružjú).
[17] God. 66. Zapovjedništvo uz neograničena ovlaštenja dobio je Pompej Manilijevim zakonom unatoč otporu optimatske stranke na čelu s Hortensijem i Lucijem Lutacijem Katulom.
[18] God. 55. To su bili Usipeti i Tenkteri.
[19] Vidi *Cezar* 22.
[20] Plijen obogaćuje Rim a osvojitelji su uvijek popularni.
[21] *Feničanke* 424. Eteoklo opravdava svoju uzurpaciju vlasti riječima: »Ako treba biti nepravedan, najljepše je biti to radi vlasti.« Ciceron veli da je Cezaru ta rečenica bila stalno na ustima (*De officiis* 3, 21, 82).
[22] Luka Kitere.
[23] Grad u Termajskom zaljevu, na zapadnoj obali Makedonije.
[24] Nakon što su ih Atenjani 429. istjerali s njihova otoka.
[25] Čudna teorija kod čestitog Plutarha. Ali sanjajući o tuđim pustolovinama, on se obešteću je za svoj mirni i neuzbudljivi život.
[26] Ta je dobra sreća za stare bila aksiom i Plutarh je sastavio raspravu da pokaže da je sreća imala velikog udjela u postanku veličine Rima. Time nije mislio umanjivati i ponizivati Rimljane koji su sreću smatrali osobinom kojom su se dičili.
[27] Upravo pretjerano uvažavanje gatalačkih predviđanja upropastilo je Nikiju. Kod Krasa opet glavna je mana bila nedostatak dalekovidnosti i predviđanja.

SERTORIJE

(123–72. pr. n. e.)

1. Možda nije čudno što pri stalno promjenljivu toku sudbine u beskrajnu vremenu slučaj čini da se mnogo puta sami od sebe dešavaju isti događaji. Jer ili, ako mnoštvo mogućih okolnosti nije ograničeno, sudbina ima u obilju građe bogata snabdjevača podudarnostima, ili, ako se povijesna zbivanja spliću od ograničena broja pojedinačnih elemenata, neizbježno je da se uslijed istih činilaca iste stvari događaju mnogo puta. A jer ih ima koji, nalazeći u tome zadovoljstvo, skupljaju čitanjem i po čuvenju takve slučajne događaje koji nalikuju na djela izvršena uz promisao i predviđanje kao na primjer da je od dvojice Atisa koji su postali glasoviti, jednog Sirijca a drugog Arkađanina, jedan i drugi poginuo od vepra,[1] od dvojice Akteona jedan bio rastrgan od pasa, drugi od svojih ljubavnika,[2] da su bila dva Scipiona[3] od kojih je prvi Kartažane ranije pobijedio a drugi ih kasnije potpuno uništio, da je Troja bila osvojena od Herakla zbog Laomedontovih konja,[4] od Agamemnona pomoću stroja nazvana drvenim konjem a treći put od Haridema[5] kad je neki konj, upavši u gradska vrata, onemogućio Trojancima da ih dovoljno brzo zatvore, da su bila dva grada jednaka imena kao najmirisnije biljke, Ij[6] i Smirna,[7] od kojih kažu da se Homer u jednome rodio a u drugome umro, hajde da toj zbirci dodamo da su od vojskovođa bili najbojovniji i najuspješniji, spajajući lukavstvo s vještinom, oni koji su imali samo jedno oko: Filip, Antigon, Hanibal i onaj o kome piše ovaj spis, Sertorije, za koga bi bilo moguće pokazati da je bio suzdržaniji prema ženama od Filipa, vjerniji prijateljima od Antigona a blaži prema neprijateljima od Hanibala, te koji oštroumnošću nije zaostajao ni za kim od njih a srećom za svima jer, premda mu je s njom bilo u svemu mnogo teže nego s otvorenim neprijateljima, ipak je uspio održati ravnotežu vojnom iskustvu Metelovu,[8] smionosti Pompejevoj, sreći Sulinoj, moći Rima kojoj se suprotstavio kao prognanik i kao tuđinac koji je zapovijedao barbarima.

S njime možemo od Helena najbolje usporediti Eumena Kardijca; obojica su, naime, bili daroviti vojskovođe i osobito vješti ratnim lukavstvima a istjerani iz svojih zemalja, stavši na čelo stranim vojnicima, kraj života doživjeli su sudbinom okrutnom i nepravednom: obojica kao žrtve zavjere biše ubijeni od onih s kojima su pobjeđivali svoje neprijatelje.

2. Rod Kvinta Sertorija nije bio neugledan u sabinskom gradu Nursiji;[9] dolično odgojen od majke udovice, jer je bio bez oca, čini se da ju je izvanredno zavolio. Kažu da je ime njegovoj majci bilo Rea.

Izvježbao se dovoljno i u pravništvu i još kao mlad čovjek stekao je svojom rječitošću i neki utjecaj u Rimu; ali sjajna hrabrost i uspjesi na bojištu upravili su njegovo častoljublje u drugom smjeru.

3. Najprije, kad su Cimbri i Teutoni provalili u Galiju,[10] služeći pod Cepionom,[11] pošto su Rimljani bili potučeni i udarili u bijeg, izgubivši konja i ranjen uspje se prebaciti preko Rodana[12] s oklopom i štitom, plivajući protiv jake struje; tako je krepka bio tijela i vježbom otvrdnula na umor! A onda, kad su isti neprijatelji po drugi put navalili s mnogo desetina tisuća ljudi i uz strašne prijetnje[13] tako da je bila za Rimljanina velika stvar čak i da ostane na svome mjestu i sluša zapovjednika, vojskom je zapovijedao Marije a Sertorije je preuzeo uhađanje neprijatelja. Odjenuvši keltsku odjeću i naučivši najobičnije izraze keltskog jezika da ih upotrijebi u zgodnoj prilici, pomiješa se među barbare; i dijelom sam vidjevši dijelom dočuvši ono što je bilo važno, vrati se Mariju. Tada je, dakle, dobio nagradu za hrabrost; a pruživši u daljnjem toku ratovanja mnoge dokaze i razboritosti i smionosti, uznapredova u ugledu i povjerenju kod vrhovnog zapovjednika. Poslije rata s Cimbrima i Teutonima, poslan kao vojnički tribun pod zapovjedništvom pretora Didija u Hispaniju,[14] prezimi u keltskom gradu Kastulonu.[15] Kako su barbari vojnike, koji su se, živeći u obilju, potpuno raspustili i veći dio vremena bili pijani, stali prezirati i pozvali noću pomoć svojih susjeda Oritanijaca te, navalivši na Rimljane po kućama, počeli ih ubijati, Sertorije, kriomice se izvukavši s nekolicinom i skupivši one koji su umakli barbarima, opkoli grad: i zatekavši otvorena gradska vrata kojima su barbari neopazice upali u grad, ne ponovi njihovu nesmotrenost, nego, postavivši ondje straže i zaposjevši istovremeno sve strateške točke u gradu, poubija sve muškarce sposobne za oružje. A kad je pokolj bio završen, naredi svim vojnicima da odlože svoje oružje i odjeću i, opremivši se oružjem i odjećom ubijenih barbara, da ga slijede do grada odakle su noću bili poslani oni koji su ih napali. Zavaravši barbare izgledom oružja, nađe gradska vrata otvorena i uhvati mnoštvo ljudi koji su mislili da dolaze ususret pobjedničkim prijateljima i sugrađanima. Rimljani većinu stanovnika grada posmicaše na gradskim vratima a ostali, predavši se, budu prodani u ropstvo.

4. Zbog tog podviga Sertorije iziđe na glas u Hišpaniji; i čim se vratio u Rim, imenovan bi kvestorom Cisalpinske Galije[16] i to u kritičnom trenutku. Jer kako samo što nije izbio marsički rat,[17] primivši zapovijed da unovačuje vojnike i izrađuje oružje, obavi on taj posao sa žarom i brzinom tako da pored sporosti i mlitavosti drugih mladih ljudi steče glas čovjeka koji će radino provesti svoj život. Ipak, pošto je uznapredovao do zapovjedničkog dostojanstva, nije popustio u svojoj smionosti jednostavna vojnika, nego je i svojom rukom izveo zadivljujuća djela i neštedimice se izlagao u bojevima tako da je od udarca izgubio jedno oko. Ali time se neprekidno i dičio. Jer drugi, govorio je, ne nose uvijek uza se svjedočanstva svojih junačkih djela, nego ponekad odlažu ogrlice, počasna koplja i vijence,[18] dok znaci njegova junaštva ostaju s njime jer ljudi koji vide što je izgubio vide i čega ga je stajala njegova hrabrost. I narod mu je odavao

doličnu počast. Kad je, naime, ušao u kazalište, dočekaše ga pljeskom i klicanjem povlađivanja, što nije bilo lako postići niti ljudima uznapredovalim godinama ili slavom. Ipak, kad se natjecao za pučki tribunat, propadne jer ga sruši Sula sa svojom protustrankom; čini se da je zato i postao Suli neprijatelj. I tako, kad je Marije, nadvladan od Sule, otišao u progonstvo[19] a Sula krenuo u rat protiv Mitridata,[20] dok je od konzula Oktavije ostao na Sulinoj strani, Cina[21] pak, težeći prevratu, nastojao obodriti klonulu Marijevu stranku, Sertorije se priključi ovome zato što je vidio da je Oktavije bez čvrstine i nepovjerljiv prema Marijevim prijateljima. Kad se na Forumu zametnula velika bitka između konzula, Oktavije nadvlada a Cina i Sertorije pobjegoše izgubivši gotovo deset tisuća ljudi; a onda, pridobivši nagovaranjem većinu po Italiji raštrkanih trupa, ubrzo postadoše snagom ravni Oktaviju.[22]

5. Kad je Marije doplovio iz Afrike i stavio se Cini na raspolaganje kao običan vojnik konzulu, ostali su bili mišljenja da ga treba primiti, ali Sertorije se izjašnjavao protiv toga ili zato što je mislio da će Cina manje obraćati pažnju na njega ako bude nazočan čovjek većeg vojničkog iskustva, ili što se plašio teške Marijeve naravi da ne upropasti sve svojom neumjerenom žestinom prelazeći u času pobjede granice pravde. Reče stoga da im je ostao malen posao da ga urade sad kad su već pobjednici, a ako prime Marija, on će sebi prisvojiti sveukupnu slavu i moć jer je težak za podjelu vlasti s drugima i ne ulijeva povjerenje. No kad je Cina odgovorio da su Sertorijeva razmatranja ispravna, ali da je njemu neugodno i da je u neprilici kako da odbije Marija budući da ga je sam pozvao da dijele vlast, prihvativši, Sertorije reče: »Ta ja sam, misleći da je Marije iz vlastite pobude došao u Italiju, gledao samo što je korisno za našu stvar; ali što se tebe tiče, nije bilo u redu da uopće razmišljaš dođe li onaj koga si sam zamolio da dođe, nego treba da ga primiš i upotrijebiš jer zadana riječ ne ostavlja mjesta premišljanju.« Tako Cina posla po Marija; i podijelivši vojsku na troje, zapovijedala su sva trojica.

Kad je rat bio priveden kraju[23] a kako su Cina i Marije bili prepuni slijepa nasilja i svakovrsne gorčine tako da su se nevolje rata Rimljanima učinile zlatom, kažu da Sertorije jedini niti je koga iz srdžbe ubio niti je zloupotrijebio pobjedu, nego je čak bio zlovoljan na Marija i s Cinom privatno razgovarao i molio ga da postupa umjerenije. I najzad, kad su robovi, koje je Marije, imajući ih za saveznike u ratu a kao tjelesne stražare za svoje tiranije, učinio moćnima i bogatima, dijelom po njegovu dopuštenju i na njegovu zapovijed, dijelom samosilno, počinjali bezakonja nad svojim gospodarima ubijajući ih, obljubljujući im žene i čineći nasilja njihovoj djeci, Sertorije, smatrajući to nepodnošljivim, dade ih pobiti udarcima kopalja kad su bili svi utaboreni na istu mjestu, a bilo ih je ne manje od četiri tisuće.[24]

6. Ali kad je Marije umro[25] a Cina malo kasnije bio umoren,[26] kako je mladi Marije protiv Sertorijeve volje protuzakonito preuzeo konzulat[27] a ljudi poput Karbona, Norbana i Scipiona bez uspjeha nastojali spriječiti Sulino nastupanje prema Rimu i kako su situaciju s jedne strane

pogoršavali kukavičluk i mlitavost vojskovođa a s druge upropaštavali izdajice, nije bilo nikakve potrebe da Sertorije bude nazočan dok stvari idu od lošega na gore zato što su oni moćniji bili nerazumniji, a kad je na kraju Sula, utaborivši se do Scipiona i iskazujući mu prijateljstvo kao da će biti sklopljen mir, potkupio mu vojsku[27a] a Sertorije unaprijed javljao Scipionu i upozoravao ga na te spletke, ali ga nije uspio uvjeriti, sasvim digavši ruke od Rima krene u Hispaniju zato da, ako dospije ondje čvrsto uspostaviti svoju vlast, može pružiti utočište onima od prijatelja koji postradaju u Rimu.

Kad ga je u planinskim predjelima zateklo veliko nevrijeme, barbari zatražiše da im plati danak i da kupi slobodan prolaz. Dok su njegovi pratioci bili ogorčeni i zgražali se što će rimski prokonzul platiti danak nekakvim barbarskim ništarijama, uzevši na laku ruku to što se činilo sramotom i rekavši da kupuje potrebno vrijeme, najrjeđu robu za čovjeka koji teži velikim dostignućima, odobrovolji barbare novcima i, požurivši, zauzme Hispaniju. Našavši ondje narode jake brojem i za rat doraslom momčadi a zbog gramzljivosti i nasilja namjesnika koji su redovno bili slani onamo neprijateljski raspoložene prema upravi uopće, nastojao ih je pridobiti, moćnike u osobnom dodiru a mnoštvo smanjenjem poreza. Ali najviše im omili time što ih je oslobodio obaveza ukonačivanja vojnika; prisiljavao je, naime, svoje vojnike da sebi u predgrađima grade zimovališta i sam je prvi tako šatorovao. Pa ipak, nije se u svemu oslanjao na naklonost barbara, nego je, naoružavši sve tamošnje rimske za oružje sposobne naseljenike, pomoću raznovrsnih ratnih strojeva i troveslarki[28] koje je dao izgraditi čvrsto držao u rukama gradove, blag u mirnodopskim poslovima, ali pokazujući se strašnim u svojim pripremama protiv neprijatelja.

7. Kad je doznao da je Sula gospodar Rima[29] a da je Marijeva i Karbonova stranka uništena, očekujući da će odmah doći vojska sa zapovjednikom da dovrši rat s njime, zatvori prolaze kroz Pirinejsko gorje sa šest tisuća teško naoružanih pješaka pod Julijem Salinatorom. I nedugo potom Gaj Anije, poslan od Sule i videći da Julija ne može napasti, ne znajući što da radi, ostade u podnožju planina. Ali kad neki Kalpurnije s nadimkom Lanarije na prijevaru ubije Julija i njegovi vojnici napuste visove Pirineja, Anije, prebacivši se preko njih, stade napredovati s jakim snagama razbijajući sve koji su mu se našli na putu. Kako nije bio dovoljno jak da se pobije s njime, Sertorije, sklonivši se u Novu Kartagu[30] s tri tisuće ljudi a odande se ukrcavši na brodove i prešavši more, pristane u Mauruziji[31] u Africi. Ali kad su njegove vojnike, koji su bez dovoljno opreza išli po vodu, napali barbari, izgubivši mnogo ljudi, Sertorije ponovno otplovi u Hispaniju; i od nje bude odbijen, ali, pošto su mu pristigli brodovi kilikijskih gusara, udari na otok Pitiusu i iskrca se potisnuvši Anijevu posadu. Domala, međutim, pristigne Anije s mnogo lađa i s pet tisuća teško naoružanih pješaka i s njime Sertorije pokuša odlučnu pomorsku bitku premda su lađe kojima je raspolagao bile lagane i građene za brzinu a ne za borbu pa kad je more, visoko se podižući od jaka zapadnjaka, većinu Sertorijevih brodica zbog njihove lakoće pobacalo

bokom o klisure, sam se s malobrojnim lađama, odsječen od mora olujom a od zemlje neprijateljima, s mukom održao bacan deset dana u borbi s neprijateljskim valovima i žestokom bibavicom.

8. Kad se vjetar smirio, zanese ga more do nekih raštrkanih, bezvodnih otoka na kojima prenoći i, zaplovivši odande i prešavši gadskim moreuzom,[32] iskrca se zdesna na vanjskoj[33] obali Hispanije, malo poviše ušća rijeke Betisa[34] koja je, izlijevajući se u Atlantsko more, dala ime okolnim dijelovima Hispanije.[35]

Ondje se na nj namjere neki mornari koji su nedavno doplovili s Atlantskih otoka koji su dva, razdvojeni sasvim uskim morskim tjesnacom, udaljeni od Afrike deset tisuća stadija a zovu se Otocima blaženih.[36] Kiša ih umjereno zalijeva u duljim razmacima a vjetrovi su većinom blagi i rosni da otoci ne samo da pružaju dobru i masnu zemlju za oranje i sađenje, nego i donose samorodan plod dovoljno obilan i ukusan da hrani bez truda i napora dokon narod. Zrak koji obavija otoke ne izaziva nevolja jer su godišnja doba umjerene topline i blagih prijelaza. Sjeverni, naime, i istočni vjetrovi, koji pušu s našeg dijela kopna prema van, zapavši u neizmjeran prostor, raspršuju se zbog velike udaljenosti i gube snagu prije nego dosegnu otoke, dok južni i zapadni vjetrovi, koji ih obavijaju s mora donoseći slabe mjestimične kiše, većinom ih rashlađuju vlažnim, svježim vedrinama i blago hrane tlo tako da je čak i do barbara doprlo čvrsto uvjerenje da je ondje Elizijska poljana[37] i prebivalište blaženih što ga je opjevao Homer.[38]

9. Kad je Sertorije čuo tu priču, obuze ga neobično snažna želja da se nastani na tim otocima i da živi ondje u miru oslobođen tiranije i beskonačnih ratova. Ali Kilikijci koji nisu bili nimalo željni mira i dokolice nego bogatstva i plijena, doznavši za njegovu želju, otploviše u Afriku da vrate na mauruzijsko prijestolje[39] Askalisa, sina Iftina. Sertorije se, međutim, ne obeshrabri, nego odluči poći u pomoć Askalisovim protivnicima da njegovi ljudi, dobivši nov zametak nadanja i nalazeći priliku za nove podvige, ostanu na okupu unatoč svojim neprilikama. Došavši na radost Mauretanaca, primi se posla i, potukavši Askalisa, opsjedne ga. A kad je Sula poslao Pakcijana s vojskom u pomoć Askalisu, zametnuvši bitku s njim, Sertorije ga ubije a njegovu pobijeđenu vojsku predobije na svoju stranu te opsjedne Tingis[40] u koji se zaklonio Askalis sa svojom braćom.

Libijci kažu da u tom gradu počiva Antej;[41] i Sertorije dade otkopati njegov grobni humak jer zbog njegove veličine nije vjerovao barbarima. Ali zapanji se, kako kažu, kad naiđe na tijelo dugačko šezdeset lakata[42] i, pošto je prinio žrtvu klanicu, dade grob ponovno zatrpati i tako uveliča njegovu glasovitost.

U Tingišana ima drevna priča da se poslije Antejeve smrti njegova žena Tinga tjelesno združila s Heraklom i da je Sofaks, koji je bio plod te veze, postao kraljem te zemlje i da je grad što ga je osnovao nazvao po svojoj majci te da je Sofaks imao sina Didora kome su postali podanicima mnogi od libijskih naroda jer je imao helensku vojsku sastavljenu od

Olbijana[43] i Mikenjana koje je ondje naselio Heraklo. Ali ta priča neka bude posvećena uspomeni na Jubu,[44] najboljeg povjesničara što ga je ikada bilo među kraljevima; izvješćuju nas, naime, da su njegovi preci bili potomci Didora i Sofaksa.

Sertorije, dakle, postavši gospodarom čitave zemlje, nije učinio ništa nažao onima koji su ga nešto zamolili ili mu se povjerili, nego im je vratio i imetak i gradove i vlast primivši od onoga što su mu davali samo toliko koliko je bilo pravo.

10. Dok je razmišljao kamo da krene odatle, Luzitanci,[45] poslavši mu poslanike, pozvaše ga da im bude vođa jer im je veoma trebao zapovjednik velika ugleda i iskustva da raspriši njihov strah od Rimljana a pouzdavali su se jedino u njega pošto su se obavijestili o njegovu značaju od onih koji su bili s njime. A pripovijeda se da Sertorije nije podlijegao ni užitku ni strahu, nego je po naravi bio neustrašiv pred opasnostima a trijezna ponašanja u sreći; i u otvorenu boju nitko od vojskovođa njegova vremena nije bio smjeliji a u svim situacijama kad je trebao u ratu postići iznenađenje, osigurati sebi povoljan položaj i izvesti prijelaz preko rijeke u žurbi i, u slučaju potrebe, varkom, bio je majstor izvanredne vještine. I dok se pokazivao širokogrudnim u čašćenju junačkih djela nagradama, u kažnjavanju prijestupa bio je umjeren. Ipak, čini se da su okrutnost i mračna osvetoljubivost u postupku prema taocima[46] potkraj života pokazale da mu blagost nije bila prirođena, nego da se njom proračunato zaogrtao zbog potrebe. Moje je mišljenje, istina, da se iskrena i na razumu utemeljena vrlina nikad ne bi mogla preobratiti u sebi suprotno, ali ipak nije nemoguće da čestita opredjeljenja i naravi pogođene nezasluženim velikim nesrećama zajedno sa svojom kobi promijene i značaj. Mislim da je to bio slučaj i sa Sertorijem kad ga je sreća napokon stala napuštati jer, kako je njegova situacija postala loša, bivao je sve oštriji prema onima koji su mu činili krivo.

11. Tada, međutim, na poziv Luzitanaca zaplovi iz Afrike. I njih stade odmah organizirati kao zapovjednik s neograničenim ovlaštenjima te podloži pod njihovu vlast susjedne dijelove Hispanije pri čemu su mu se većinom dobrovoljno pridružili najviše zbog njegove blagosti i poduzetnosti a ponekad je on pribjegavao i ingenioznim smicalicama da ih obmane i očara. Prva od sviju njih bila je ona s košutom. A bilo je to ovako.

Spano, čovjek iz naroda, od onih što su živjeli na selu, naišavši na košutu koja je s tek okoćenim ženskim mladunčetom bježala pred lovcima, nju ne dostiže, ali lane pogna i uhvati zapanjen neobičnošću boje njegove kože – bila je, naime, posve bijela. Kako je slučajno Sertorije prenoćio u onom kraju i s veseljem primao sve od lovine ili plodina što bi mu tko donosio na dar i prijazno uzvraćao svojim darovateljima uzdarjima, Spano, donijevši žensko lane, preda mu ga. Primivši ga, Sertorije se u onaj čas ne obradova osobito; ali učinivši ga s vremenom tako pitomim i umiljatim da je dolazilo na njegov poziv, slijedilo ga kad je kamo išao i podnosilo svu vojničku vrevu i galamu, pomalo mu je

pridavao božanska obilježja kazujući da je košuta Artemidin dar i tvrdeći da mu ona otkriva mnoge tajne jer je znao da su barbari po prirodi lak plijen praznovjerju. A dopunjao je tu lukavštinu drugima poput ove: kad bi god doznao tajnim putovima da su neprijatelji upali na područje koje je pod njegovom kontrolom ili da pokušavaju navesti neki grad da se odmetne od njega, pretvarao se da je košuta s njime razgovarala u njegovim snima naređujući mu da drži u pripremi svoje oružane snage. A kad bi opet čuo za pobjedu nekog od svojih vojskovođa, krio je glasnika a košutu izvodio pred svoje ljude ovjenčanu zbog dobrih vijesti pozivajući ih neka imaju samopouzdanja i neka prinose žrtve bogovima jer će doznati neku dobru vijest.

12. Učinivši ih na taj način povodljivima, nalazio ih je upotrebljivima za sve svoje planove jer su bili uvjereni da ih ne vodi promišljenost čovjeka tuđinca nego bog a istovremeno su događaji davali podršku tom uvjerenju porastom njegove moći preko svakog očekivanja. Ta s dvije tisuće šesto ljudi, koje je on nazivao Rimljanima,[47] i sedamsto Afrikanaca iz raznih naroda, koji su s njime prešli u Luzitaniju, pridodavši im četiri tisuće lako naoružanih luzitanskih pješaka i sedamsto konjanika, vodio je rat s četvoricom rimskih zapovjednika koji su raspolagali sa sto dvadeset tisuća pješaka, šest tisuća konjanika i dvije tisuće strijelaca i praćkara te nebrojenim gradovima, dok ih je on u početku imao u vlasti svega dvadeset. Ali ipak, premda je u početku bio tako slab i malen, ne samo da je podložio sebi velike narode i osvojio mnoge gradove, nego i od zapovjednika poslanih protiv njega Kotu[48] pobijedi u pomorskoj bitki u tjesnacu kod Melarije,[49] Fufidija,[50] namjesnika Betike, porazi na rijeci Betisu[51] ubivši dvije tisuće Rimljana, Lucija Demicija,[52] prokonzula druge Hispanije,[53] svlada preko svoga kvestora a Toranija, još jednoga od vođa što ih je Metel poslao s vojskom, ubije, dok samog Metela, u ono vrijeme najvećeg i najuglednijeg od Rimljana, nanijevši mu mnogo poraza, dovede u takvu stisku da je Lucije Manlije[54] došao iz Narbonske Galije da mu pomogne a Pompej Veliki iz Rima bio je žurno odaslan s vojskom.

Metel, naime, više nije znao što da počne ratujući sa smionim čovjekom koji je izmicao svakoj vrsti otvorene bitke, ali se inače prilagođavao svakoj taktici zahvaljujući lakoj opremi i pokretljivosti svoje hispanske vojske, dok je on sam bio iskusan u uobičajenim bojevima teške pješadije i kao zapovjednik teške i nepokretne falange[55] koja je bila izvrsno uvježbana da odbije i razbije neprijatelja u borbi izbliza, ali nije bila u stanju penjati se po planinama, biti zabavljena neprestanim gonjenjem i bježanjem ljudi brzih poput vjetra i trpjeti glad i život bez vatre i šatora kao oni.

13. Pored toga, Metel je već bio poodmakle dobi i poslije mnogih velikih bitaka sad je bio ponešto sklon opuštenu i raskošnu životu a bio je sukobljen sa Sertorijem koji je bio pun žara zrele dobi i čudesna tjelesnog ustroja snagom, brzinom i neznatnošću zahtjeva. Opijao se, naime, nije ni u bezbrižnim trenucima a navikao je izdržati velike napore,

duge marševe i neprestani nesan zadovoljavajući se s malo proste hrane, uvijek kad bi imao vremena tumarajući naokolo i loveći, stekavši k tome poznavanje svake vrste načina da umakne na bijegu i opkoljavanja pri potjeri na mjestima i nepristupačnim i pristupačnim. Zato se i događalo da je Metel, onemogućavan da dođe do bitke, trpio svu štetu što je trpe poraženi, dok je Sertorije, bježeći, imao sve prednosti što ih imaju progonitelji. Presijecao mu je, naime, i snabdijevanje vodom i sprečavao dobavljanje krmiva; i ako je Metel napredovao, uklanjao mu se s puta, a ako se zaustavljao, uznemirivao ga je; ako je Metel opsijedao neko mjesto, Sertorije bi se pojavio i sa svoje strane opsijedao njega nestašicom živeža tako da su Metelovi vojnici malaksali i, kad je Sertorije izazvao Metela na dvoboj, vikali su i poticali ga neka se bori kao vojskovođa i kao Rimljanin s Rimljaninom, a kad je on tome izmicao, podrugivali su mu se. Ali Metel im se s pravom smijao; jer vojskovođa, kako je rekao Teofrast, treba da umre kao vojskovođa a ne kao kakavgod lako naoružani vojnik.[56] Videći pak da su Langobriti[57] od nemale pomoći Sertoriju a da im je grad lako osvojiti pomoću žeđi (imali su, naime, u gradu samo jedan bunar a vrela u predgrađima i uz gradske zidine opsjedatelj bi lako dobio u vlast), dođe da napadne držeći da će grad zauzeti opsadom od dva dana budući da nema vode. Stoga je i naredio vojnicima da ponesu hrane samo za pet dana. Ali Sertorije, hitro pritekavši u pomoć, naredi da se dvije tisuće mjehova napune vodom odredivši za svaki mijeh kao nagradu znatan iznos novca. I kad se mnogo Hispanaca[58] i mnogo Mauretanaca dobrovoljno javilo za taj posao, odabravši ljude i krepke i brzonoge, posla ih putem kroz planinu naredivši im, kad predaju mjehove ljudima u gradu, da potajno izvedu beskorisnu svjetinu da bude dovoljno pića za branitelje grada. Kad je Metel doznao da je to učinjeno, ljutio se jer su njegovi vojnici već bili potrošili živež pa posla Akvina na čelu šest tisuća ljudi u nabavku hrane. A Sertorije, saznavši za to, zaposjevši zasjedom od tri tisuće momaka put kojim se Akvin vraćao, digne ih na nj iz neke šumovite udoline a sam, udarivši čeomice, natjera ga u bijeg i jedne od njegovih ljudi poubija a druge uhvati žive. Metel pak, dočekavši Akvina koji je osim oružja izgubio i konja, sramotno ode uz mnogo poruga Hispanaca.

14. Diveći mu se zbog tih uspjeha, barbari su voljeli Sertorija, a također i zato što je uvođenjem rimskog naoružanja, bojnih formacija i znakova, oduzimajući njihovoj srčanosti ono mahnito i zvjersko, učinio od njihovih trupa vojsku umjesto velike razbojničke rulje. Pa još, upotrebljavajući neštedimice srebro i zlato, ukrašavao im je kacige i protkivao štitove i, učeći ih da nose i gornje halje i haljine[59] išarane cvijećem, pribavljajući im novac za to i dijeleći njihovu ljubav za lijepim, pridobivao je njihovu naklonost. Ali najviše ih je osvojio njegov postupak prema njihovoj djeci. Jer one najodličnijeg roda skupio je iz pokorenih naroda u Osku,[60] velik grad, i, postavivši im učitelje helenskih i rimskih nauka, stvarno ih učini taocima a prividno ih je odgajao da im, kad postanu muževi, dade udjela u upravi i vlasti. A očevi se izvanredno radovahu videći svoje sinove u togama s grimiznim rubom[61] kako veoma uredno pohađaju škole i Sertorija kako za njih plaća školarinu, provjerava

ispitima njihovo znanje i onima vrijednima dijeli nagrade i dariva ih zlatnim ogrlicama koje Rimljani nazivaju bule.[62] Kako je bio običaj u Hispanaca da vojnici svrstani oko svog zapovjednika umiru zajedno s njime ako on padne i to barbari ondje nazivaju posvetnom žrtvom, druge je vođe pratio malen broj njihovih štitonoša i drugova a Sertorija mnogo desetaka tisuća ljudi koji su se tako posvetili smrti. A pripovijeda se, kad je kod nekoga grada nastao bijeg i neprijatelji su pritiskivali, da su Hispanci, ne mareći za svoj spas, spasavali Sertorija i, podigavši ga na ramena jedni ispred drugih,[63] digli ga do zidina a kad je zapovjednik dospio u sigurnost, tada se svaki od njih stao spasavati bijegom.[64]

15. Nisu samo Hispanci bili željni da služe pod njegovim zapovjedništvom nego i vojnici iz Italije. U svakom slučaju, kad je Perpena Venton[65] koji je pripadao istoj stranci kao i Sertorije, došao u Hispaniju s mnogo novca i jakim snagama i odlučio sam na svoju ruku ratovati protiv Metela, vojnici su bili nezadovoljni i mnogo se u taboru govorilo o Sertoriju, što je veoma ozlovoljavalo Perpenu koji je bio veoma nadut zbog odlična porijekla[66] i bogatstva. Međutim, kad bi javljeno da Pompej prelazi Pirineje,[67] vojnici, prihvativši oružje i zgrabivši bojne znakove svojih jedinica, zavikaše na Perpenu zahtijevajući da ih vodi k Sertoriju; prijetili su da će inače, ostavivši ga, sami odmaršírati k čovjeku sposobnu da spasi sebe i njih. A Perpena, popustivši, odvede ih i priključi se Sertoriju s pedeset tri kohorte.[68]

16. Kako su svi narodi ovkraj Ebra složno pristajali uza nj, Sertorije je bio brojčano jak; pritjecali su, naime, stalno i pridolazili k njemu ljudi odasvud; ali kako ga je smetala nedisciplina barbara i preuzetnost kojom su vikali neka navali na neprijatelje i bili nestrpljivi zbog njegova odugovlačenja, pokuša ih umiriti razlozima. A kad je vidio da su nezadovoljni i da hoće upotrijebiti silu u nevrijeme, pusti ih i dopusti da se pobiju s neprijateljima nadajući se da u tom boju neće biti sasvim satrti, nego da će, zadobivši teške udarce, ubuduće biti većma poslušni. A kad su stvari ispale onako kako je očekivao, došavši im u pomoć, prihvati ih na bijegu i sretno odvede u njihov tabor. Hoteći pak ukloniti njihovu potištenost, sazvavši ih za par dana u sveopću skupštinu, dade uvesti pred njih dva konja, jednoga sasvim slaba i već prilično ostarjela a drugoga veoma krepka i snažna, repa divna gustoćom i ljepotom struna. Uz slaboga stajao je visok i jak čovjek a uz snažnoga drugi, malen i kukavan. Na dani znak jaki čovjek objema rukama stane vući rep svoga konja svom snagom k sebi kao da će mu ga istrgnuti a slabić stane čupati jednu po jednu dlaku iz repa snažnoga konja. A kad je onaj, uzalud si davši nemalo truda i pobudivši silan smijeh gledalaca, odustao a slabičak za tren i bez ikakva napora pokazao rep lišen dlaka, ustavši, Sertorije reče: »Vidite, saveznici moji, da je ustrajnost djelotvornija od nasilnosti i da mnoge stvari, nesavladive zajedno, popuštaju svladavane jedna po jedna. Jer ono što je ustrajno neodoljivo je i njime vrijeme svojim tijekom razbija i podvrgava svaku moć a ono je prijazan saveznik onima koji uz zrelo razmišljanje dočekuju povoljan trenutak a najveći neprijatelj onima koji

žure u nevrijeme.« Takva je poticanja smišljao Sertorije za barbare usađujući im osjećaj za pravu priliku.

17. Ali nijedan od njegovih ratnih uspjeha ne pobudi toliko divljenje kao onaj čija je žrtva bio narod zvan Harakitanijci. To je narod poviše rijeke Tagonija[69] koji nije živio niti u gradovima niti u selima, nego je nastavao prostran i visok brežuljak sa stjenovitim pećinama i spiljama okrenutima prema sjeveru. Sav je kraj u podnožju brežuljka prekriven bijelom glinom i zemljom koja se zbog sipkosti lako mrvi te nije dovoljno čvrsta da podnese težinu čovjeka koji na nju zagazi i, ako je samo malo dotakne, nadaleko se raspršuje kao živo vapno ili pepeo. Jer su, dakle, ti barbari, kad su god mirovali zavukavši se iz straha od rata u svoje spilje i skupivši unutra plijen, bili nedohvatljivi upotrebom sile a na Sertorija su, zato što se tada povukao pred Metelom i utaborio kod brežuljaka, gledali s prezirom smatrajući ga bjeguncem, on, da li iz srdžbe ili ne želeći da se čini da bježi, razgleda to mjesto dojahavši u osvit dana. Kako ni s koje strane nije bilo mjesta odakle bi se moglo navaliti, lutajući besciljno naokolo i upućujući neprijateljima isprazne prijetnje, ugleda kako vjetar nosi gore na njih silnu prašinu od one zemlje. Spilje su, naime, kako rekoh, bile okrenute prema sjeveru a vjetar koji puše iz tog pravca – neki ga zovu Kekijom – najdulje traje i najjači je od vjetrova ondje jer se skuplja iz vlažnih ravnica i snijegom pokrivenih planina; tada je, snažan i usred ljeta i hranjen otapanjem leda na sjeveru, puhao izvanredno ugodno i održavao i ljude i životinje svježima čitav dan. Razmišljajući o tome i čuvši štogod od stanovnika toga kraja, Sertorije naredi da vojnici, nakupivši te rahle i pepeljaste zemlje i odnijevši je upravo nasuprot onom brežuljku, načine ondje hrpu za koju su barbari nagađali da je nasip podignut za napad na njih i podrugivali se. No Sertorije vojnike, koji su toga dana radili do noći, odvede natrag u tabor; ali čim svanu dan, najprije je stao pirkati blag vjetrić podižući najlakše dijelove donesene zemlje i raspršujući ih kao pljevu a zatim, kad se s uspinjanjem sunca žestoko razmahao Kekija i zavio brežuljke u prašinu, priskočivši, vojnici stadoše do dna razgrtati hrpu i mrviti grude zemlje dok su neki, jašući, i konje gonili gore dolje podižući razrovanu zemlju i, uzvitlanu u zrak, predavali je vjetru. Ovaj je pak, prihvaćajući sve to razmrvljeno i potjerano uvis, bacao na nastambe barbara koje su prema Kekiji bile okrenute vratima. Barbari opet, kako su njihove spilje imale samo jedan odušak za zrak, onaj na koji je udarao vjetar, ubrzo su obnevidjeli i ubrzo su se stali gušiti udišući zrak oštar i izmiješan s gustom prašinom. Stoga, s mukom izdržavši dva dana, trećega se predadoše ne uvećavajući time toliko Sertorijevu moć koliko slavu jer je mudrošću pokorio one koje nije bilo moguće svladati oružjem.

18. Dok je, međutim, ratovao s Metelom, većinom se smatralo da je bio uspješan zato što se zbog starosti i prirođene sporosti Metel nije mogao mjeriti s čovjekom koji je bio smion i vodio vojsku sastavljenu više od razbojnika nego od vojnika; ali kad se Sertorije utaborio nasuprot Pompeju koji se također prebacio preko Pirineja[70] i kad je, kako pružajući

tako i prihvaćajući svaku priliku za provjeru zapovjedničkih sposobnosti, u protudomišljajima i obazrivosti imao više uspjeha, tad se doista razglasi sve do Rima da je on najvještiji od vojskovođa onog vremena u vođenju rata. Jer Pompejeva slava nikako nije neznatna, nego je tada bila u punome cvatu obzirom na ugled što ga je stekao junačkim djelima za Sulu zbog kojih je i dobio od ovoga nadimak *Magnus*, to jest Veliki, i stekao počasti trijumfa[71] kad mu još nije ni brada iznikla. Zato se mnogi od gradova pod Sertorijevom vlašću, svrnuvši pogled na njega, osjetiše ponukanima da promijene svoju lojalnost, ali se okaniše takvih misli pošto se protiv svakog očekivanja desila katastrofa kod Laurona.[72]

Kad je, naime, Sertorije opsijedao taj grad, dođe Pompej gradu u pomoć sa svojom vojskom; potom se Sertorije žurio da unaprijed zaposjedne brežuljak za koji se činilo da pruža dobre mogućnosti za napad na grad a Pompej da ga u tome spriječi. A kad Sertorije stiže prvi, Pompej, zauzevši položaj sa svojom vojskom, radovao se toj sretnoj okolnosti[73] smatrajući da je Sertorije uhvaćen između grada i njegove vojske; i Laureoncima posla poruku potičući ih neka se ne boje i neka se namjeste mirno po svojim zidinama promatrajući Sertorija kako ih opsijeda. Čuvši to, Sertorije se nasmija i reče da će sam poučiti Sulina učenika (tako je, naime, podrugujući se, nazivao Pompeja) da vojskovođa većma treba da gleda iza sebe nego ipred sebe. Dok je to govorio, pokazivao je opsjednutima šest tisuća teško naoružanih pješaka što ih je ostavio u svom prijašnjem opkopu odakle je krenuvši zauzeo brežuljak, i to zato da udare na Pompeja s leđa u slučaju ako se on okrene protiv njih na brežuljku. A pošto je i Pompej to shvatio prekasno, ne usudi se napasti Sertorija bojeći se da ne bude opkoljen a bilo ga je stid ostaviti na cjedilu ljude u opasnosti[74] pa je tako bio prisiljen ostati ondje i, mirno sjedeći, gledati njihovu propast; jer barbari očajaše i predadoše se Sertoriju. On im poštedi život i pusti ih sve, ali grad spali[75] ne iz srdžbe ili okrutnosti – jer čini se da je taj čovjek od svih vojskovođa najmanje popuštao strasti – nego da posrami i ponizi one koji su se divili Pompeju pa da se među barbarima proširi glas da on, nazočan sasvim blizu i samo što ne grijući se na plamenu savezničkoga grada, nije mu pritekao u pomoć.

19. Istina, Sertorije je doživio više poraza jer premda je sebe i svoje trupe održavao neporažene, žestoke je udarce trpio ondje gdje su drugi zapovijedali; a zbog načina na koji je popravljao poraze više je divljenja pobuđivao on nego pobjednički protivnički vojskovođe kao na primjer u bitki na Sukronu[76] protiv Pompeja i opet u onoj kod Turije[77] protiv Pompeja i Metela zajedno. A za bitku na Sukronu[78] kažu da je Pompej požurio da je zametne da Metel ne bi imao udjela u pobjedi. Sertorije je pak želio zametati odlučni boj s Pompejem prije nego stigne Metel pa se, svrstavši vojsku za bitku kad je već pala večer, pobije misleći da će neprijateljima, koji su stranci i ne poznaju mjesta, mrak biti smetnja i na bijegu i pri gonjenju. Kad je došlo do bitke prsa o prsa, dogodilo se da se u početku sam Sertorije nije srazio s Pompejem nego s Afranijem[79] koji je zapovijedao Pompejevim lijevim krilom, dok se Sertorije osobno nalazio na desnome krilu svojega bojnog reda. Čuvši, međutim, da

njegovi ljudi koji su se sukobili s Pompejem uzmiču pred njegovom navalom i da ih on nadvladava, prepusti zapovjedništvo nad desnim krilom drugim vojskovođama, a sam pohita u pomoć onom krilu koje je trpjelo poraz. I skupivši i ohrabrivši jedne koji su već okretali leđa i druge koji su još ostali na svojim mjestima u bojnome redu, iznova udari na Pompeja koji se već upustio u gonjenje i izazove masovan bijeg Rimljana u kojem se i Pompej, umalo ne zaglavivši i ranjen, čudom spasi. Libijci,[80] naime, koji su bili sa Sertorijem, kad se domogoše njegova konja ukrašena zlatom i pokrivena skupocjenom ormom, dijeleći plijen i svađajući se među sobom, zanemariše potjeru. A Afranije, čim je Sertorije otišao u pomoć drugom krilu, natjeravši u bijeg sertorijevce koji su stajali protiv njega, odbaci ih natrag u tabor; i provalivši unutra zajedno s bjeguncima, stade pljačkati tabor; već po mraku ne znajući za Pompejev bijeg i ne mogući zadržati svoje vojnike od pljačke. Uto se Sertorije vrati pošto je pobijedio na drugom krilu; i udarivši na Afranijeve ljude smetene u onom neredu, velik ih broj pobije. A ujutro, ponovno se naoružavši, iziđe da se bije; onda, doznavši da je Metel blizu, raspusti bojni red pa se vrati rekavši: »Ta da nije ondje te stare babe, ja bih tog dječaka poslao natrag u Rim opametivši ga batinama.«

20. No bio je jako obeshrabren zato što nigdje nije bilo vidjeti one njegove košute;[81] bio je, naime, tako lišen čudesnoga sredstva da djeluje na barbare kojima je tada osobito trebalo hrabrenja. Doskora, međutim, neki ljudi, koji su noću lutali naokolo s nekim drugim ciljem, naiđu na nju i, prepoznavši je po boji, uhvate je. Čuvši to, obeća da će im dati mnogo novca ako nikome ne otkriju da su je našli, pa sakrivši košutu i pustivši da prođe par dana, iziđe veoma vedra izraza lica na zborište pripovijedajući da mu je božanstvo u snu najavilo neku veliku sreću; zatim, uspevši se na zborište, stade obavljati službene poslove s onima koji mu se obraćahu. A košuta, koju su njezini čuvari pustili blizu tog mjesta, ugledavši Sertorija, potrči radosna na zborište i, stavši uza nj, zavuče glavu među njegova koljena i njuškom mu se dotače desnice kao što je i ranije bila navikla raditi. A kad joj on odano uzvrati milovanje pa čak proli i poneku suzu, prisutne isprva obuze divljenje a zatim Sertorija uz pljesak i poklike, uvjereni da je čovjek natprirodan i bogovima drag, ispratiše kući te bijahu puni pouzdanja i dobrih nada.

21. Na saguntskim poljanama,[82] pošto je stjerao neprijatelje u krajnju stisku, bi prisiljen pobiti se s njima jer su silazili radi pljačke i dobavljanja žita. Borili su se sjajno i jedni i drugi. Memije,[82a] najsposobniji od Pompejevih časnika, pade u najžešćoj borbi a Sertorije je nadvladavao i uz silan pokolj onih koji su se još držali na svojim mjestima krčio je sebi put do samog Metela. Ovaj, pošto je pružao otpor preko očekivanja za svoje godine i dično se borio, zadobi udarac kopljem. Kad su to jedni od Rimljana vidjeli a drugi čuli za to, obuze ih stid na pomisao da ostave na cjedilu svog zapovjednika a istovremeno ih ispuni bijes na neprijatelje. Pa pokrivši Metela štitovima i iznijevši ga iz opasnosti, snažno otisnu Hispance natrag; kad se ishod bitke tako okrenuo, Sertorije, omogućujući

svojim ljudima sigurno povlačenje i tražeći načina da nesmetano skupi novu vojsku, zakloni se u tvrd grad u planinama[83] te mu je učvršćivao zidove i utvrđivao vrata premda je imao na umu sve drugo prije nego podnositi opsadu. Ali neprijatelje je potpuno zavarao; jer podsijedajući ga i očekujući da će bez poteškoća osvojiti to mjesto, pustili su da barbari koji su bježali umaknu i nisu obratili pažnju na vojsku koja se iznova skupljala za Sertorija. A skupljala se jer je poslao časnike u gradove i naložio im da mu pošalju glasnika kad budu već imali velik broj vojnika. A kad mu ga poslaše, bez ikakva se napora probi kroz neprijatelje te se spoji sa svojima; i opet je, ojačan, napadao i presijecao njihovu opskrbu kopnom zasjedama, opkoljavanjima i strelovitim napadajima iz svih pravaca a opskrbu morem zaposijedajući pojas uz more gusarskim brodicama tako da su rimski vojskovođe bili prisiljeni da se razdvoje te je Metel otišao u Galiju a Pompej prezimio među Vakcejcima[84] mučen oskudicom sredstava i pišući senatu da će odvesti vojsku natrag u Rim ako mu ne budu slali novac budući da je svoj već potrošio za obranu Italije.[85] I doista, mnogo se govorilo u Rimu da će Sertorije stići u Italiju prije Pompeja; u toliku je stisku dovela prve i najsposobnije od vojskovođa onog vremena Sertorijeva vještina.

22. I Metel pokaza da je u strahu od tog čovjeka i da ga smatra velikim. Oglasio je, naime, ako neki Rimljanin ubije Sertorija, da će mu dati sto talenata srebra[86] i dvadeset tisuća jutara zemlje,[87] ako pak prognanik to učini, dat će mu slobodan povratak u Rim, otkrivajući pokušajem kupovanja izdaje da je očajao o uspjehu protiv tog čovjeka u otvorenom obračunu. Štaviše, pobijedivši jednom u bitki Sertorija, tako se ponese i ushiti sretnim uspjehom da se dade pozdraviti naslovom imperatora a gradovi koje je pohađao dočekivali su ga žrtvama i žrtvenicima. A pripovijeda se da je također dopuštao da mu stavljaju vijence na glavu i da je prihvaćao pozive na raskošne gozbe na kojima je pio vino u odjeći trijumfatora dok su Viktorije,[88] pokretane skrivenim mehanizmom, silazile u dvoranu dijeleći zlatne pobjedne znakove i vijence a zborovi dječaka i žena pjevali su pobjedne himne njemu u čast. Prirodno, sve ga je to činilo smiješnim jer se, nazivajući Sertorija odbjeglim robom Sulinim i ostatkom Karbonovih[89] izgnanika, tako naduo i zanio radošću što je nadvladao Sertorija, koji se samo pred njim povukao.

No znak je veličine Sertorijeva duha bilo prvo to što je senatore koji su pobjegli iz Rima i boravili kod njega prozvao senatom, što je iz njihovih redova imenovao kvestore i pretore i što je sav politički poredak uređivao po zakonima svoje domovine; a zatim i to što, premda se služio oružjem, sredstvima i gradovima Hispanaca, nije im čak ni samo na riječima prepuštao niti dio vrhovne vlasti, nego je Rimljane postavljao kao zapovjednike i upravitelje nad njima smatrajući da ponovno stječe slobodu za Rimljane a ne da njih ojačava protiv Rimljana. Ta bio je i velik rodoljub i imao jaku želju da se vrati kući; ali kad ga je bila nesreća, držao se junački i nije se nimalo ponizivao pred neprijateljima a kao pobjednik slao je Metelu i Pompeju poruke da je spreman položiti oružje i živjeti kao običan građanin ako dobije dopuštenje da se vrati natrag; jer voli,

reče, živjeti u Rimu kao najugledniji građanin nego kao prognanik iz svoje domovine biti nazvan samodršcem svega ostalog svijeta zajedno.

A pripovijeda se da je njegova čežnja za domovinom potjecala u velikoj mjeri iz privrženosti majci jer ga je poslije gubitka oca odgojila i jer je njoj bio odan svim srcem.[90] Kad su ga njegovi prijatelji u Hispaniji zvali da ondje preuzme zapovjedništvo, doznavši za smrt majke umalo da ne umrije od tuge.[91] Sedam je dana ostao ležati[92] a da niti je davao lozinku nit ga je vidio koji od prijatelja i jedva su ga sudruzi u zapovjedništvu i oni koji su mu bili ravni po dostojanstvu,[93] okruživši šator, prisilili da se, izišavši, susretne s vojnicima i uzme učešća u njihovim pothvatima koji su dobro napredovali. Stoga se u mnogih stvorilo mišljenje da se on, čovjek krotke naravi i po prirodi sklon mirnu životu, praktično morao, iz razloga mimo svoje volje, prihvatiti zapovjedništva u vojsci i, ne nalazeći uza se sigurnosti nego tjeran od neprijatelja da pribjegne oružju, okruživao se ratom kao neophodnom zaštitom svoje osobe.

23. I njegovi su pregovori s Mitridatom bili znak duševne veličine. Jer kad je Mitridat, poslije poraza koji ga je zadesio od Sule,[94] podižući se kao u rvalištu na novu borbu, ponovno posegnuo za rimskim pokrajinama u Aziji,[95] a velika se Sertorijeva slava već širila posvuda i brodari sa zapada napunili su Pont pričama o njemu kao i drugom stranom robom, Mitridat je nastojao stupiti s njime u vezu putem poslanika potaknut na to najviše razmetljivim uznošenjem laskavaca koji su, uspoređujući Sertorija s Hanibalom a Mitridata s Pirom, tvrdili da Rimljani, napadnuti istovremeno s dvije strane od tako znatnih vojničkih genija i vojnih sila, od najsposobnijega vojskovođe udružena s najvećim od kraljeva, ne bi odoljeli. Pošalje stoga Mitridat Sertoriju u Hispaniju poslanike s pismima i usmenim porukama kojima je obećavao da će pribaviti novac i lađe za rat, ali je od Sertorija tražio da mu prizna posjed čitave Azije[96] koju je odstupio Rimljanima prema sporazumima sklopljenima sa Sulom. Kad je Sertorije sazvao vijeće što ga je nazivao senatom i kad su ga drugi nagovarali neka prihvati kraljeve prijedloge i bude njima zadovoljan – ta od njih se traži samo prazno ime i naslov za nešto što nije u njihovoj vlasti zauzvrat za ono što im je najviše potrebno – Sertorije ne pristade[97] nego reče da nema ništa protiv toga da Mitridat uzme Bitiniju i Kapadokiju, jer su to narodi navikli na kraljevsku vlast i Rimljanima ni od kakva interesa, ali pokrajinu[97a] koju su Rimljani stekli na najzakonitiji način a njega[98] je, pošto ju je njima oduzeo i zaposjeo, u ratu iz nje istjerao Fimbrija[99] i on je se odrekao po ugovoru o miru sa Sulom – za nju reče Sertorije da neće dopustiti da opet dođe u Mitridatovu vlast; jer njegova, Sertorijeva pobjeda treba da uveća Rim a ne da on pobjeđuje umanjivanjem rimske države; ta čovjek plemenita duha treba da odabire pobjedu ako je ona časna a sramotu ne smije prihvaćati niti ako mu se radi o spasavanju života.

24. Taj je odgovor zapanjio Mitridata; i pripovijeda se da je rekao prijateljima: »Pa kakve li će tek naloge izdavati Sertorije kad bude jednom sjedio na Palaciju[100] ako sada, stjeran u Atlantsko more, određuje granice

našem kraljevstvu i prijeti nam ratom zato što posižemo za Azijom?« Pa ipak, sporazum bi postignut i izmijenjene zakletve da Mitridat drži Kapadokiju i Bitiniju dobivajući od Sertorija vojskovođu i vojnike a da Sertorije primi od Mitridata tri tisuće talenata[101] i četrdeset lađa. U skladu s time posla Sertorije u Aziju kao vojskovođu jednog od svojih senatora koji su pobjegli k njemu, Marka Marija,[102] koga je Mitridat, pomogavši mu zauzeti neke azijske gradove, kad je ovaj ulazio u njih sa šibama i sjekiricama,[103] osobno slijedio dobrovoljno zauzevši drugo mjesto po rangu i položaj vazala. Marije je nekim gradovima davao slobodu a drugima pismom navješćivao izuzeće od poreza po milosti Sertorijevoj tako da se Azija, kojoj su opet jednom dodijavali zakupnici poreza[104] a tištala je lakomost i obijest po gradovima ukonačenih vojnika, uzbudila nadanjima i stala čeznuti za očekivanom promjenom vrhovništva.

25. Ali u Hispaniji, čim se u senatora i ljudi jednaka dostojanstva oko Sertorija usadilo pouzdanje da su ravni svojim neprijateljima a pošto je popustio strah, obuze ih zavist i bezumna ljubomora zbog njegove moći. Potpirivao ih je u tome Perpena koga je njegovo odlično porijeklo zanosilo na ispraznu čežnju za vrhovnim zapovjedništvom i potajno je raznosio među svojim pouzdanicima zlonamjerne riječi: »Koji nas to zao duh pograbi te nas nosi iz zla u gore kad nismo htjeli, ostajući kod kuće, izvršavati naredbe Sule dok je bio gospodar sveukupne zemlje i mora zajedno, nego, došavši na nesreću ovamo da živimo kao slobodni, robujemo dobrovoljno kao tjelesni stražari Sertoriju u njegovu progonstvu pod imenom koje izaziva podsmijeh sviju koji ga čuju, imenom senata, trpeći ne manje uvreda prijekih naloga i muka nego Hispanci i Luzitanci?« Ušiju punih takvih riječi većina se, istina, nije otvoreno odmetala od Sertorija plašeći se njegove moći, ali potajno su potkopavali njegove pothvate i zlostavljali barbare oštrim kaznama i utjerivanjem nameta pod izgovorom da je to naredio Sertorije. Kao posljedica nastajahu pobune i nemiri po gradovima. Oni pak koji su bili slani da to smiruju i ublažuju vraćahu se izazvavši još brojnije sukobe i povećavši postojeći neposluh tako da je Sertorije, napustivši svoju predašnju blagost i obzirnost, počinio bezakonja na hispanskoj djeci odgajanoj u Oski poubijavši jedne a prodavši druge u ropstvo.

26. Međutim je Perpena, koji je već skupio više urotnika, pridobio za svoj napad na Sertorija i Manlija, jednoga od visokih časnika. Kako je ovaj bio zaljubljen u veoma lijepa dječaka, kao znak svoje ljubavi otkrio mu je zavjeru potičući ga da, zanemarivši ostale ljubavnike, njemu jedinome prikloni svoje srce jer će on za par dana postati značajna ličnost. Ali dječak saopći tu pripovijest jednom drugom svom ljubavniku, Aufidiju, kome je bio još više privržen. Čuvši to, Aufidije se prenerazi; jer i on je bio sudionik urote protiv Sertorija no nije znao da je to i Manlije. Ali kako je dječak spominjao po imenu Perpenu, Gracina i neke druge za koje je Aufidije znao da su među suurotnicima, sav smeten nastojao je pred dječakom omalovažiti tu priču i pozivao ga neka prezre Manlija kao tašta hvališu, ali je, pošavši sam k Perpeni i otkrivši mu

kritičnost situacije i prijeteću opasnost, ponukao ovoga neka se lati djela. Urotnici ga poslušaše i, našavši nekog čovjeka kao donosioca pisma, uvedoše ga k Sertoriju. Pismo je obznanjivalo pobjedu jednog od Sertorijevih vojskovođa i velik pokolj neprijatelja. Kako je Sertorije zbog toga bio pun veselja i prinio žrtvu zahvalnicu za dobru vijest, Perpena pozove njega i prisutne prijatelje – a ovi su bili u uroti – na gozbu te ga nakon duga salijetanja nagovori da dođe.

Večere na kojima je bio Sertorije uvijek su bile veoma suzdržane i dostojanstvene jer on nije podnosio da gleda ili sluša nešto sramotno, nego je i svoje društvo navikavao na pristojne i bezazlene šale i razonode; ali taj put, usred pića tražeći priliku za svađu, urotnici otvoreno stadoše upotrebljavati razuzdane izraze i, pretvarajući se da su pijani, počiniše mnoštvo nepristojnosti zato da ga razjare. A on, bilo da ga je ozlovoljavao taj nered ili jer je razabrao njihovu namjeru iz drskosti njihova brbljanja i neuobičajene bezobraznosti, promijeni svoje držanje na ležaljci izvalivši se nauznak da pokaže da ne obraća na njih pažnju niti ih sluša. Ali kad je Perpena, uzevši čašu vina, ispustio je iz ruku dok je pio i izazvao štropot, a to im je bio ugovoreni znak, Antonije, koji je sjedio poviše Sertorija,[105] udari ovoga mačem. Kad se on okrenuo u pravcu odakle je došao udarac i htio ustati zajedno s napadačem, Antonije, skočivši mu na prsa, uhvati ga za obje ruke tako da je Sertorije, ne mogući se braniti, izdahnuo pod udarcima mnogih.

27. U tim okolnostima većina Hispanaca odmah je otišla i predala se poslavši poslanike Pompeju i Metelu; one koji su ostali s njime Perpena preuzme pa pokuša nešto izvesti. Posluživši se Sertorijevim pripremama toliko koliko je trebalo da pokaže da se nedostojno ponio i da po prirodi nije sposoban niti satrt i zarobljen, ne podnese čak niti krajnju nevolju onako kako priliči vođi, nego, posjedujući Sertorijeve papire, obeća Pompeju da će mu pokazati vlastoručna pisma bivših konzula i najutjecajnijih ljudi u Rimu u kojima pozivaju Sertorija u Italiju uvjeravajući ga da su mnogi željni prevrata i promjene ustavnog poretka. Ono što je, međutim, tada Pompej uradio bilo je čin ne mladenačka srca nego potpuno stalożena i zrela uma i tako je oslobodio Rim predmeta velika straha i prevratničkih nevolja. Skupivši, naime, Sertorijeva pisma i papire, spali ih a da niti ih je sam pročitao niti je dopustio da to tko drugi učini; a samog Perpenu brže smakne uplašivši se da ne bi nastale neke bune i neredi ako imena kompromitiranih ljudi budu nekome otkrivena.[106]

Od Perpeninih suurotnika jedni, dovedeni k Pompeju, biše smaknuti a drugi pobjegoše u Afriku gdje ih Mauretanci pobiše kopljima. Ne umače nitko osim Aufidija, Manlijeva suparnika; ovaj, ili jer ga ne opaziše ili jer nisu marili za nj, ostarje u nekom barbarskom selu siromašan i omražen.

Bilješke

[1] Frigijskog (ne sirijskog) Atisa, ljubavnika Kibele, Velike Majke, usmrtio je vepar, našto ga ona pretvori u bor. Priča o arkadskom Atisu nije poznata.
[2] Akteon, sin Aristeja, slučajno je u lovu ugledao Artemidu kako se kupa gola, našto ga ona pretvori u jelena pa ga rastrgaše vlastiti lovački psi. Drugi Akteon, sin Melisa, nehotice je bio usmrćen od svojih prijatelja koji su ga nastojali istrgnuti Herakloviću Arhiji iz Korinta koji se zaljubio u njega i htio ga silom odvesti sa sobom. Taj je Arhija potom osnovao Sirakuzu na Siciliji god. 734. pr. n. e.
[3] Scipion Stariji i Scipion Emilijan Mlađi.
[4] Laomedont, kralj Troje, obećao je Heraklu za spas svoje kćeri Hesione konje što ih je Zeus darovao djedu Trosu u zamjenu za Ganimeda.
[5] Plutarh je pomiješao drevnu Troju s istoimenim gradom što su ga Etoljani osnovali na drugom mjestu. Haridem je možda avanturist koji je u 2. polovici 4. stoljeća naizmjence služio Atenjanima i tračkome kralju.
[6] Ij, jedan od otoka Sporada, s istoimenim gradom, smatrao se rodnim mjestom Homerove majke. Ime znači ljubicu.
[7] Smirna, velik grad u Maloj Aziji, jedno od navodnih rodnih mjesta Homerovih. Ime znači mrčiku.
[8] Kvint Cecilije Metel Pijo (?–63. pr. n. e.), konzul sa Sulom god. 80, poslan kao prokonzul u Hispaniju god. 78.
[9] Danas Norcia, blizu izvora rijeke Nar u srcu Apenina. Vergilije spominje »hladnu Nursiju« u *Eneidi* VII 715–716. U Nursiji se rodila majka cara Vespazijana.
[10] God. 105.
[11] Gnej Servilije Cepion, konzul god. 106, potučen od Cimbara 105, deset godina kasnije bi optužen i osuđen, ali je nepoznato na kakvu kaznu. Po jednima umro je u zatvoru, po drugima kao prognanik u Smirni.
[12] Danas Rona.
[13] God. 102.
[14] God. 97. Didije je bio prokonzul.
[15] U pokrajini *Taraconensis*.
[16] Ovostranska, naime južno od Alpa. Drugi je naziv Cispadanska Galija, naime Galija južno od rijeke Po.
[17] Ili tzv. savezнički rat 90–88.
[18] Razne vrste odlikovanja.
[19] God. 88.
[20] Iste godine.
[21] Lucije Kornelije Cina, izabran za konzula za god. 87. a skinut s časti od senata; izabran bi zatim tri slijedeće godine uzastopce i umoren god. 84.
[22] Godine 87.
[23] God. 86. kad su Sulina stranka i senat prestali pružati otpor i Rim se predao.
[24] Vidi *Marije* 44.
[25] God. 86.
[26] God. 84. Ubili su ga vlastiti vojnici jer nisu htjeli ići protiv Sule.
[27] Adoptivni sin Gaja Marija, konzul god. 82. u dobi od samo 27 godina (za konzulat bila je propisana najniža dob od 43 godine).
[27a] Vidi *Sula* 28.

[28] Ratne lađe s tri reda vesala sa svake strane.
[29] God. 82.
[30] U pokrajini *Taraconensis*.
[31] Predio u Mauretaniji, zapadno od rijeke Malve (danas Malokath).
[32] *Gades* je danas Cadiz a gadski moreuz, antički Heraklovi Stupovi, Gibraltarski tjesnac.
[33] Atlantskoj.
[34] Danas Guadalquivir.
[35] *Hispania Baetica*, danas Andaluzija.
[36] 10.000 stadija čini 1800 km, što je svakako netočna udaljenost bilo da se radi o Kanarskim otocima (neka obilježja kojih nesumnjivo su se uvukla u opis) ili o Azorskim (premda je razdaljina između Madeire i Porto Santa 40 milja).
[37] Krasno polje na zapadnom rubu zemlje uz Okean, boravište pokojnih, osobito Zeusovih rođaka (Radamant, Menelaj), koji ondje s tijelom, ne videći smrti, dalje žive; kasnije dio podzemlja gdje prebivaju pravednici i ljubimci bogova, za razliku od Tartara.
[38] *Odiseja* IV 563–568.
[39] Radi se o pravoj Mauretaniji, zapadno od rijeke Malve, s glavnim gradom Tingisom (danas Tanger).
[40] Danas Tanger.
[41] Sin Posejdona i Zemlje, div i atlet. Bio je nepobjediv ako je samo imao dodir sa zemljom. Heraklo otkri njegovu tajnu pa ga diže uvis i zadavi.
[42] Oko 27 metara.
[43] Više je gradova nosilo ime Olbija. Najpoznatiji je naseobina Milećana na Boristenu (Dnjepru). Ime znači »Sretni, pun blagostanja«.
[44] Juba II (?–19. n. e.) postao je kraljem Numidije god. 30. pr. n. e. i oženio se Kleopatrom Selenom, kćerkom Antonija i Kleopatre. Kraljem Mauritanije (ili Mauretanije) postao je god. 25. pr. n. e. Bio je erudit i autor brojnih povijesnih djela.
[45] Današnji Portugalci.
[46] Vidi glavu 25.
[47] Jezgra njegove vojske, vrlo problematične nacionalne pripadnosti.
[48] Marko Aurelije Kota, konzul god. 74.
[49] U Betici, nešto poviše današnjega Gibraltara.
[50] Sulina kreatura; vidi *Sula* 31. Fufidije je bio prokonzul onostrane Hispanije (vidi bilj. 53).
[51] Danas Guadalquivir.
[52] Lucije Domicije Ahenobarbo, prokonzul ovostrane Hispanije (*Hispanija Citerior*, vidi bilj. 53), tj. istočno od rijeke Ebro.
[53] Hispanija je bila podijeljena na dvije pokrajine, ovostranu *(Citerior)* i onostranu *(Ulterior)* ili istočnu i zapadnu s rijekom Ebro kao granicom.
[54] Lucije Manlije bio je prokonzul Narbonske Galije god. 78.
[55] Vidi *Pompej* 17.
[56] U antici cijenjeni su bili teško naoružani pješaci a laki pješadijci bili su omalovažavani.
[57] Grad im je bio na ušću rijeke Duro (danas Tajo) u more.
[58] Hispance Plutarh naziva Iberima.
[59] Tunike.
[60] Danas Huesca u Aragonu.
[61] Tzv. toga preteksta.
[62] Zlatan ukras što su ga nosila djeca odličnih rimskih obitelji. Sastojao se od dvije zaobljene zlatne pločice spojene jedna s drugom elastičnom spojnicom od istog materijala i činio šuplju kuglu u koju se stavljao amulet.
[63] Valjda su ga podizali popevši se jedni drugima na ramena.
[64] Smisao rečenica je nejasan, ali je očito da je grad pred kojim se vodila bitka bio u Sertorijevim rukama.
[65] Marko Perpena Venton, pretor pod Marijem, pokušao je poslije Suline smrti 78. zajedno s konzulom Lepidom preuzeti vlast. Poslije neuspjeha tog pokušaja prešao je u Hispaniju.
[66] Bio je sin konzula Marka Perpene koji je god. 130. potukao Aristonika, pretendenta na pergamsko prijestolje.
[67] God. 76.
[68] Kohorta je činila deseti dio legije, u Marijevo doba 340 vojnika. Kasnije je broj varirao kao i kod legije.

[69] Danas Tajo (po drugima, jedan njegov pritok).
[70] God. 76.
[71] God. 81. Imao je tada 25 godina.
[72] Lauron, na morskoj obali, južno od Valencije, danas Liria.
[73] Nije sasvim jasno zašto je htio presjeći put Sertoriju. Kod Plutarha se gdjegdje osjeća nedostatak logike.
[74] Naime stanovnike Laurona.
[75] Vidi *Pompej* 18.
[76] Danas Xucar, utječe u more u zaljevu Valencije.
[77] Gradić na rijeci Sukronu. Drugi čitaju *Tuttia* a Turiju smatraju rijekom.
[78] Vidi *Pompej* 19.
[79] Gaj Afranije (?–46. pr. n. e.), Pompejev časnik u ratu u Hispaniji i protiv Mitridata. Konzul god. 60. Pompej ga je zajedno s Petrejem poslao da u njegovo ime upravlja Hispanijom.
[80] Afrikanci.
[81] Vidi glavu 11.
[82] Sagunt, veliko trgovačko središte južno od Ebra. Danas Murviedro.
[82a] Gaj Memije, Pompejev šurjak i kvestor u Hispaniji.
[83] To je možda bio Kalaguris, grad desno od Ebra, danas Calahorra.
[84] U unutrašnjosti tarakonske Hispanije, između Dura i Biskaje.
[85] Vidi *Pompej* 20.
[86] Oko 556.000 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[87] 5000 hektara.
[88] Kipovi božice Pobjede.
[89] Gnej Papirije Karbon, jedan od vođa Marijeve stranke, konzul 85, 84. i 82. Na koncu morao je pobjeći na Siciliju gdje ga je god. 82. dao smaknuti Pompej.
[90] Vidi glavu 2.
[91] Treba pretpostaviti da mu je ta vlast stigla poslije njegova prispjeća u Hispaniju; taj je odlomak prilično neodređen i nejasan.
[92] U svom šatoru.
[93] Tko bi to mogao biti nije jasno.
[94] God. 84.
[95] God. 82. Mitridat je potukao Sulinog podzapovjednika Murenu. God. 74. napao je Bitiniju koju je Nikomed III oporučno ostavio Rimljanima. Tada su započeli njegovi mirovni pregovori s Lukulom.
[96] Azija kod antičkih pisaca redovno znači Malu Aziju.
[97] Naime ni na kakve ustupke Mitridatu.
[97a] Radi se o rimskoj pokrajini Aziji u Maloj Aziji jezgru koje je činilo pergamsko kraljevstvo što su ga Rimljani dobili oporukom Atala III, zadnjeg pergamskog kralja.
[98] Mitridata.
[99] Gaj Flavije Fimbrija, Marijev pristaša; pobijedio Mitridata 85, smaknut od Sule (ili se sam ubio) god. 84.
[100] U carsko doba ondje je stajao carski dvor. Plutarh anakronistički govori u duhu svog vremena.
[101] Oko 16,680.000 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[102] Vidi *Lukul* 8.
[103] Fascima, znacima konzulskog dostojanstva.
[104] Tzv. publikani; platili bi državi iznos koji je teretio određenu pokrajinu a onda bi iscjeđivali od tamošnjeg stanovništva mnogostruko veće iznose.
[105] Sertorije je sjedio (odnosno ležao) na počasnom mjestu, nazivanu konzulskim, tj. zdesna na ležaljci koja je bila raspoređena između dviju ostalih a sve su tri bile poredane u obliku potkove oko stola (na svakoj bilo je mjesta za trojicu). To je bilo najudobnije mjesto zbog slobode pokreta i jer onome koji je sjedio na njemu nije smetalo posluživanje kod stola. Na svakoj ležaljci desno se mjesto nazivalo »najnižim« (*imus locus*). Antonije je sjedio slijeva, dakle poviše Sertorija.
[106] Naime, bojeći se da to ne učini sam Perpena.

EUMEN

(362/1–316. pr. n. e.)

1. Duris[1] izvješćuje da je otac Eumena iz Kardije[2] zbog siromaštva postao kirijaš na Herzonezu,[3] ali da mu je pružio svestrano obrazovanje u naucima i u atletici; dok je Eumen još bio dječak, kaže dalje Duris, Filip[4] je, boraveći ondje i budući u dokolici, pošao gledati mladiće kako se vježbaju u pankratiju[5] a dječake kako se rvu. Među njima se Eumen, postigavši uspjeh i pokazavši se pametan i hrabar, svidio Filipu i on ga je uzeo sa sobom. Vjerojatnijim mi se, međutim, čini izvještaj onih koji kažu da je Filip uzvisio Eumena zbog gostinskih veza i prijateljstva s njegovim ocem. Poslije Filipove smrti smatralo se da Eumen ne zaostaje umnošću i odanošću ni za kim iz Aleksandrove okoline pa je, premda je imao samo naslov glavnog tajnika, primao časti kao i prvi kraljevi prijatelji i pouzdanici tako da je za pohoda na Indiju čak bio otposlan kao vojskovođa na čelu trupa[6] i preuzeo je Perdikino zapovjedništvo nad konjicom kad je Perdika[7] poslije Hefestionove[8] smrti bio unaprijeđen na njegov položaj. Stoga, kad je Neoptolem, zapovjednik kraljevih štitonoša,[9] poslije Aleksandrove smrti govorio da je on pratio kralja sa štitom i kopljem, a Eumen s pisaljkom i pločicom za pisanje, Makedonci mu se smijahu znajući da ga[10] je uz ostale počasti kralj udostojao srodstva po ženidbi. Jer od dviju sestara Barsine, kćeri Artabazove,[11] prve žene u Aziji s kojom je Aleksandar imao odnos i koja mu je rodila sina Herakla,[12] jednu, Apamu, dao je[13] za ženu Ptolemeju, a drugu, također imenom Barsinu,[14] Eumenu onda kad je i druge Perzijanke podijelio i poudavao među svoje drugove.[15]

2. Međutim, Eumen je često dolazio u sukob s Aleksandrom, a dospio je i u opasnost zbog Hefestiona. Jednom je, naime, Hefestion dodijelio sviraču na fruli Eviju kuću, koju su Eumenovi robovi već bili zapremili za svoga gospodara; došavši u bijesu k Aleksandru praćen Mentorom,[16] stao je Eumen vikati da je za vojnika najbolje da, bacivši iz ruku oružje, pođe svirati frulu ili nastupati kao glumac, tako da je Aleksandar podijelio njegovu srdžbu i izgrdio Hefestiona. Ali ubrzo se opet, promijenivši mišljenje, stade ljutiti na Eumena videći u njegovim riječima više uvredljiv postupak prema sebi nego iskrenost u pogledu Hefestiona.

Zatim, kad je Aleksandar odašiljao Nearha[17] s brodovljem da istraži vanjsko more,[18] tražio je od prijatelja novaca; u kraljevskoj ga, naime, blagajni nije bilo. Kad mu je Eumen, od koga je zatražio tri stotine

talenata,[19] dao samo stotinu i još tvrdio da ih je teškom mukom i jedva skupio preko svojih upravitelja dobara, Aleksandar, ništa mu ne predbacivši i ne primivši taj novac, naredi svojim robovima da potajno zapale Eumenov šator hoteći ga zateći na djelu kao lašca kad budu iznosili novac. Ali šator izgorje prije nego što su išta stigli učiniti i Aleksandar se pokaja zbog tog čina jer su tako propali njegovi spisi. Ipak, vatrom rastaljena zlata i srebra bi nađeno u vrijednosti više od tisuću talenata. Aleksandar ne uze ništa od toga, nego, štaviše, pismeno naloživši satrapima i vojnim zapovjednicima posvuda po državi da pošalju prijepise poslanih isprava, naredi Eumenu da ih sve preuzme na čuvanje.

Pa opet, kad se Eumen posvadio s Hefestionom oko nekakva dara i mnogo ružnoga od njega čuo, ali i rekao mu, u tom času se nimalo nije umanjila milost što ju je uživao; ali kad je malo potom Hefestion umro,[20] kralj, u dubokoj boli, grubo postupajući i držeći se zlovoljno prema svima za koje mu se činilo da su za života zavidjeli njegovu miljeniku i radovali se njegovoj smrti, najviše je sumnjičio Eumena zbog takvih osjećaja i često mu je predbacivao prijašnje zadjevice s Hefestionom i grdnje protiv njega. Ali Eumen, koji je bio okretan i uvjerljiv u govoru, poduhvatio se toga da ono što mu je prijetilo propašću okrene u svoj spas. Potražio je utočište u Aleksandrovoj strastvenoj odanosti Hefestionu predlažući počasti koje su trebale najvećma osvjetlati uspomenu na pokojnika i prilažući obilno i spremno novac za izgradnju njegove grobnice.

3. Kad je Aleksandar umro[21] i nastao spor između makedonske pješačke falange i kraljevih družbenika,[22] Eumen se u srcu priključio potonjima, ali po onome što je govorio bio je neka vrst zajedničkog prijatelja jednima i drugima i držao se po strani smatrajući da nije njegova stvar da se miješa u njihove sporove budući da je stranac među Makedoncima. I kad je, pošto su ostali iz Aleksandrove družbe napustili Babilon,[23] ostao u gradu sam, stao je ublažavati mnoge od pješadije, te ih je učinio prijemljivima za pomirenje. A kad su makedonske vojskovođe, poslije međusobnih dodira i pošto su se smirili nakon prvih burnih rasprava, stale dijeliti satrapije[24] i vojna zapovjedništva, Eumen dobije Kapadokiju, Paflagoniju[25] i južnu obalu Ponta Euksina[26] sve do Trapezunta[27] koja tada još nije bila u makedonskoj vlasti; njome je, naime, kraljevao Arijarat ali je trebalo da ga Leonat[28] i Antigon,[29] odvevši ga s velikom vojskom onamo, ustoliče kao satrapa te zemlje.

Antigon, međutim, nije obraćao pažnju na pismene upute Perdikine jer se već uzoholio i prezirao sve druge.[30] Leonat se spustio iz unutrašnjosti[31] u Frigiju da poduzme vojni pohod za Eumena, no kad mu se pridružio Hekatej, tiranin Kardije, i zamolio ga da radije dođe u pomoć Antipatru i Makedoncima, opsijedanima u Lamiji,[32] pohita da prijeđe u Evropu, pozove Eumena sa sobom i pokuša ga pomiriti s Hekatejom. Među njima je, naime, postojalo neko tradicionalno međusobno nepovjerenje uslijed političkih razmimoilaženja; i često je Eumen javno osuđivao Hekatejevu tiranidu[33] i pozivao Aleksandra da vrati građanima Kardije njihovu slobodu. Kad je stoga Eumen tada otklonio sudjelovanje u vojni protiv Helena i rekao da se boji da ga Antipatar ne ubije Hekateju za volju

i iz svoje davne mržnje, Leonat, povjerovavši mu, ne sakri pred njim ništa od svojih namjera. Pomoć Antipatru bila mu je, naime, samo izlika i povod, a stvarno se odlučio dočepati Makedonije čim prijeđe u Evropu; i pokazao mu je neka Kleopatrina[34] pisma u kojima ga poziva u Pelu[35] obećavajući da će se udati za nj. Ali Eumen, bilo bojeći se Antipatra, bilo što je izgubio povjerenje u Leonata, čovjeka hirovita i puna nestalnih i naglih strasti, digne noću tabor uzevši sa sobom svoje trupe i prtljagu.[36] Imao je tri stotine konjanika i dvije stotine naoružanih robova, a u zlatu vrijednost od pet tisuća talenata novca.[37] Pobjegavši s tim sredstvima k Perdiki i ispričavši mu Leonatove naume, odmah stekne velik utjecaj kod njega i postade članom njegova vijeća, a malo kasnije bi doveden u Kapadokiju u pratnji vojske i u nazočnosti samog Perdike koji je vojskom zapovijedao. Pošto je Arijarat pao u zarobljeništvo i zemlja bila pokorena, Eumen bi ustoličen kao satrap. On povjeri gradove svojim prijateljima, postavi zapovjednike vojnih posada i ostavi za sobom one suce i upravitelje koje je htio, dok se Perdika u sve to nije nimalo miješao, a sam krene odande s Perdikom da mu bude na usluzi i ne želeći se odvajati od kraljeva.[38]

4. No, Perdika, uvjeren da će sam izvesti svoje planove, a držeći da zemlja koju su ostavili za sobom treba poduzetna i odana čuvara, pošalje Eumena iz Kilikije[39] natrag, tobože šaljući ga u njegovu satrapiju, a stvarno da drži na uzdi susjednu Armeniju u koju je Neoptolem[40] unio smutnje. Njega je, dakle, Eumen, premda je Neoptolem bio žrtva razmetljivosti i isprazne umišljenosti, nastojao susprezati prijateljskim ophođenjem; sam je pak, utvrdivši da je makedonska pješačka falanga umišljena i preuzetna, kao njenu protutežu ustrojio konjaničke trupe nudeći onima od tamošnjih stanovnika, koji su bili sposobni služiti u konjici, oprost od danaka i poreza i raspodjeljujući kupljene konje među one iz svoje pratnje u koje je imao najviše povjerenja potičući njihovo samopouzdanje častima i darovima i učvršćujući im tijelo marševima i vježbama tako da su jedni od Makedonaca bili zaprepašteni, a drugi ohrabreni videći da je za kratko vrijeme okupio oko sebe ne manje od šest tisuća i tri stotine konjanika.

5. Kad su Krater[41] i Antipatar, svladavši Helene,[42] prešli u Aziju[43] da obore Perdikinu vlast i kad je bilo objavljeno da kane prodrijeti u Kapadokiju, Perdika, koji je osobno vodio vojni pohod protiv Ptolemeja,[44] imenovao je Eumena vrhovnim zapovjednikom s najvišim ovlaštenjima nad trupama u Armeniji i Kapadokiji; u vezi s time razaslao je i pisma zapovjedivši Alketi[45] i Neoptolemu da slušaju Eumena, a Eumenu da upravlja situacijom kako smatra najboljim. Alketa, međutim, otvoreno odbi da ratuje izjavivši da je Makedonce pod njegovim zapovjedništvom stid boriti se protiv Antipatra, a da su Krateru tako skloni da su pripravni primiti ga raširenih ruku. Što se pak Neoptolema tiče, nije ostalo neprimijećeno da sprema izdajstvo protiv Eumena, a pozvan ne odazva se nego postroji svoje čete u borbeni poredak. Tada prvi put ubere Eumen plodove svoje dalekovidnosti i pripremljenosti; jer kad mu je pješadija već

bila potučena, natjera on konjanicima Neoptolema u bijeg i zarobi njegovu prtljagu, a udarivši s cjelokupnom konjicom na njegovu pješačku falangu, raštrkanu gonjenjem neprijatelja, prisili ju da položi oružje i da mu se zakune da će odsad vojevati pod njegovim zapovjedništvom.

Neoptolem, međutim, skupivši nekoliko svojih ljudi umaklih iz poraza, pobježe ka Krateru i Antipatru; ali oni su već bili poslali poslanstvo Eumenu pozivajući ga da prijeđe na njihovu stranu: uživat će posjed satrapija koje je imao primivši od njih još vojske i zemalja, Antipatru od neprijatelja postavši prijatelj, a Krateru od prijatelja ne postavši neprijatelj. Čuvši taj prijedlog, Eumen odgovori da kao davni neprijatelj Antipatra ne bi mogao sad postati njegovim prijateljem kad vidi kako s prijateljima postupa kao s neprijateljima,[46] ali da je spreman izgladiti sukob Kratera s Perdikom i pomiriti ih pod ravnim i pravičnim uvjetima; ako pak jedan od njih pokuša osiliti na račun drugoga, pomagat će onome kome se čini nepravda dok bude disao i radije će žrtvovati glavu i život nego svoje poštenje.

6. Dobivši, dakle, taj odgovor, Antipatar i njegovi prijatelji spokojno vijećahu o čitavoj situaciji kad im Neoptolem, došavši nakon svog bijega k njima, javi o bitki i pozove ih da mu priteknu u pomoć, po mogućnosti obojica, ali Krater svakako; Makedonci, naime, izvanredno čeznu za njim i ako samo ugledaju njegov bijeli šešir[47] i čuju njegov glas, s oružjem će poletjeti k njemu. I doista, Kraterovo je ime mnogo značilo među njima – poslije Aleksandrove smrti većina je vojnika poželjela njega kao zapovjednika sjećajući se da je zbog njih navukao mnogu Aleksandrovu zlovolju protiveći se sve većoj kraljevoj sklonosti prema svemu perzijskome i braneći djedovske tradicije koje su zbog sve veće raskoši i razmetljivosti već bile gažene.

U vrijeme o kome govorimo Krater, dakle, posla Antipatra u Kilikiju[48], a sam sa znatnim dijelom vojske krene s Neoptolemom na Eumena misleći da će ga napasti kad ga Eumen ne bude očekivao i kad mu vojska, poslije nedavne pobjede, bude u neredu i pri piću. To što je Eumen predvidio njegov napad i unaprijed se pripremio, moglo bi se smatrati znakom trijezna zapovjedništva premda ne vrhunske sposobnosti; ali da nije samo neprijateljima ostalo nepoznato ono što za Eumena nije bilo dobro da doznaju, nego da je i svoje trupe nagnao na Kratera a da nisu znale s kim će se boriti i da je sakrio od njih ime protivničkoga vojskovođe, čini se da je bio osobit podvig toga vođe. Proširio je, naime, vijest da Neoptolem i Pigret[49] ponovo napadaju i da vode paflagonske i kapadočke konjanike. A kad je jedne noći htio dići tabor i otići, a onda zaspao, usni neobičan san. Činilo mu se da vidi dva Aleksandra kako se spremaju za borbu jedan s drugim, svaki na čelu jedne falange; zatim da je jednome došla u pomoć Atena, a drugome Demetra, pa kad je nastao žestok boj, da je onaj s Atenom bio potučen, a da je Demetra trgajući klasje, plela vijenac za pobjednika.

Odmah nasluti da je san njemu u prilog jer se borio za izvrsnu zemlju koja je tada bila puna krasnog klijajućeg klasja; sva je, naime, bila zasijana i pružala je prizor kakav pristaje razdoblju mira jer su se nadaleko polja

gizdala bujnim žitom: a još više bi osokoljen kad dozna da je lozinka neprijatelja »Atena i Aleksandar«. Stoga sam dade lozinku »Demetra i Aleksandar« i naredi svim svojim ljudima da se ovjenčaju klasjem i vijencima od njega ukrase oružje. Ali premda je više puta osjetio poriv da iznese i otkrije zapovjednicima i časnicima oko sebe protiv koga im je boj biti i da ne bude jedini koji je sakrio i zadržao stvar, za koju je bilo tako potrebno da ostane tajnom, ipak ustraja uz svoju prvu odluku i opasnost povjeri samo svojim mislima.

7. Protiv Kratera ne postavi nijednog od Makedonaca nego dva konjanička odjeljenja stranaca kojima su zapovijedali Farnabaz, sin Artabazov, i Feniks s Teneda; njima je dao nalog da, čim neprijatelji dođu napomol, navale svom brzinom i zametnu boj ne dajući im ni do daha ni do riječi i ne dopuštajući pristup nikakvom poslanom glasniku. Jer se veoma plašio da će Makedonci, prepoznavši Kratera, prijeći k njemu. Sam je pak, sastavivši eskadron od tri stotine najsnažnijih konjanika i odjahavši na desno krilo, namjeravao udariti na Neoptolema. Ali kad ih ugledaše kako, prešavši brežuljak koji ih je odvajao od neprijatelja, oštro i poletno kreću u napad, Krater, zabezeknut i žestoko izgrdivši Neoptolema da ga je prevario obećavajući mu da će Makedonci prijeći k njemu, opomene svoje časnike da se pokažu hrabri pa započne protunapad.

Poslije strašnog prvog sraza, pošto su koplja bila brzo polomljena i nastao boj mačevima, Krater, koji nije osramotio Aleksandra, nego je, nakon što je oborio mnoge neprijatelje, a više puta natjerao one pred sobom u bijeg, najzad spadne s konja ranjen od nekog Tračanina koji ga je napao sa strane; a kad je pao, drugi su neprijatelji prolazili pokraj njega ne znajući tko je, ali Gorgija, jedan od Eumenovih časnika, prepozna ga i, sjahavši s konja, okruži ga stražom jer je već bio u veoma tešku stanju i borio se sa smrću. U međuvremenu udari i Neoptolem na Eumena. Kako su se odavno mrzili i bili obuzeti srdžbom, u dva nasrtaja ne opaziše jedan drugoga; a u trećemu, prepoznavši se, odmah navališe trgnutim mačevima i uz glasnu viku. Kad im se konji čeomice sudariše svom silom poput troveslarki,[50] pustivši uzde, pograbiše se rukama nastojeći strgnuti jedan drugome kacigu i otkinuti s pleća oklope. U tom gušanju, pošto konji ispod njih istovremeno pobjegoše, spavši na zemlju i svalivši se jedan na drugoga, hvatahu se ukoštac i rvahu. Zatim Eumen Neoptolemu, koji se pokušao podići, presiječe potkoljenicu sam se uspravivši prije njega; ali Neoptolem, oduprijevši se o jedno koljeno jer mu je ono drugo bilo osakaćeno, snažno se branio odozdo, ali nije mogao zadati smrtnih rana, a sam, pogođen u vrat, pade i klone. A kad je Eumen, zaslijepljen bijesom i starom mržnjom, stao trgati s njega oružje i psovati ga, Neoptolem, još držeći mač, iznenada ga rani ispod oklopa gdje se donjim krajem doticao malog trbuha. Rana zadade Eumenu više straha nego štete jer je zbog gubitka snage njegovog protivnika bila slaba.

Svukavši oružje s mrtvaca, premda se loše osjećao od rana kojima je bio isječen po bedrima i rukama, bacivši se na konja ipak potjera na drugo krilo misleći da neprijatelji još pružaju otpor. Ali doznavši za Kraterov

kraj i dojahavši do njega, kad ga vidje još na životu i pri svijesti, sjaha, gorko zaplače i uhvati ga za desnicu, te zaspe mnogim grdnjama Neoptolema, a mnogim izrazima sažaljenja Kratera zbog njegove sudbine, a sebe zbog kobne nužde koja ga je dovela u sukob s prijateljem i prisnim drugom te je morao takvu nesreću[51] ili od njega pretrpjeti ili mu je zadati.[52]

8. U toj je bitki Eumen postigao pobjedu oko deset dana nakon one prve; ona mu je silno podigla prestiž jer se smatralo da ju je izvojevao podjednako mudrošću i hrabrošću, ali mu je pribavila i mnogo zavisti i mržnje podjednako među saveznicima i među neprijateljima: ta kao došljak i stranac oružjem i rukama Makedonaca ubio je prvog i najviđenijeg među njima! Da je Perdika na vrijeme doznao za Kraterovu smrt, nitko do njega ne bi među Makedoncima bio na prvome mjestu; ali ovako je izvještaj o toj bitki stigao u njegov tabor u Egiptu tek pošto je Perdika dva dana ranije zaglavio u pobuni svojih vojnika; u bijesu Makedonci odmah Eumena osudiše na smrt. A kao vrhovni zapovjednik u ratu protiv njega imenovan bude Antigon zajedno s Antipatrom.

Kad se Eumen namjerio na kraljevska uzgajališta konja koji su bili napasani oko gore Ide i uzeo konja koliko mu je bilo potrebno, a poslao priznanicu nadzornicima,[53] kažu da se Antipatar nasmijao i rekao da se divi Eumenovoj promišljenosti jer on očigledno očekuje da će njima polagati račun o kraljevskoj imovini ili ga od njih tražiti.[54] Budući da je bio nadmoćan konjicom, Eumen se htio ogledati na lidijskim ravnicama oko Sarda, a ujedno ga je i taština navela da pred Kleopatrom pokaže svoju vojnu silu;[55] ali na njezinu molbu – plašila se, naime, okrivljavanja Antipatrova – krene dalje u gornju Frigiju i prezimi u Keleni.[56] A kad su se ondje Alketa, Polemon i Dokim otimali s njime o vrhovno zapovjedništvo, reče: »To je baš po onoj izreci: 'A o propasti ni riječi'«.[57] Obećavši pak vojnicima u tri dana isplatiti plaću, prodavao im je imanja i tvrđave po zemlji, pune robova i stoke. Zapovjednik odjela pješačke falange ili najamničke čete, koji je kupio takav posjed, išao bi ga opsijedati pomoću sprava i strojeva koje mu je pribavljao Eumen; i vojnici su prema iznosu dužne plaće dijelili sav plijen. Kao posljedica toga, Eumen je opet bio omiljen; kad su se u taboru pojavila pisma koja su među vojnike dali razdijeliti neprijateljski vođe u kojima je ponuđeno sto talenata[58] i počasti onome tko ubije Eumena, Makedonci se silno raspališe i doniješe odluku da tisuću najvrsnijih između njih stalno bude u njegovoj blizini kao tjelesna straža da bi ga čuvalo za vrijeme obilazaka i stražarilo nad njim noću. Izabrani poslušaše i bili su veoma zadovoljni što su od njega primali časti koje kraljevi podjeljuju svojim prijateljima.[59] Jer Eumen je imao i ovlaštenje[60] da dijeli grimizne šešire i plašteve, a to je u Makedonaca sasvim poseban kraljevski dar.

9. Sreća, međutim, i ljude sitnih duša zanosi na velike misli tako da se pojavljuju okruženi nekom veličinom i dostojanstvom zbog nadmoćna položaja u kojem ih vidimo; ali čovjek istinski ponosita i čvrsta duha većma se otkriva[61] u neuspjesima i nesrećama nad koje se uspijeva izdići poput Eumena. Ponajprije, naime, potučen od Antigona[62] izdajstvom[63] u

zemlji Orkinijaca u Kapadokiji[64] i gonjen od njega, ne dopusti da izdajica na bijegu umakne k neprijateljima, nego ga uhvati i objesi. Zatim, udarivši u bijeg suprotnim smjerom od onoga kojim je išla neprijateljska potjera, promijeni pravac a da to oni nisu opazili i, prošavši pored njih, kad dođe do mjesta na kojem se odigrala bitka, utabori se pa, skupivši mrtve i iscijepavši vrata iz okolnih sela, spali zasebno tijela časnika a zasebno tijela običnih vojnika i, nasuvši zemljom pepeo mnogih palih, ode tako da se i Antigon, došavši kasnije, zadivio njegovoj smionosti i postojanosti.

Zatim, kad se namjerio na Antigonovu komoru i lako mogao zarobiti mnogo slobodnih ljudi, služinčadi i blago nakupljeno iz tolikih ratova i pljačkaških pohoda, poboja se da njegovi ljudi, pretrpani tolikim plijenom i pljačkom, ne otežaju za bijeg i ne omlitave za podnošenje lutanja i protoka vremena, za koje se najviše nadao da će natjerati Antigona da ga se okani,[65] pa naredi da se najprije okrijepe i dadu konjima svježe krme prije nego što krenu na neprijatelje. Sam pak krišom posla Menandru koji je bio na čelu neprijateljske komore poruku da je u brizi za njega koji mu je prijatelj i prisni drug i da mu savjetuje da se čuva i povuče što brže može iz pristupačna i ravničasta kraja u obližnje podbrežje nedostupno konjici i nepodobno za opkoljavanje. Kad je Menandar brzo razabrao opasnost i premjestio tabor, Eumen otvoreno posla uhode i naloži vojnicima da se naoružaju i zauzdaju konje jer će ih povesti na neprijatelje. A kad su uhode dojavile da je Menandar potpuno nedohvatljiv budući da je utekao u nezgodan kraj, Eumen, pretvarajući se da je ljut, odvede vojsku. A kad je Menandar to potvrdio pred Antipatrom i Makedonci stali hvaliti Eumena i pokazali prijateljsko raspoloženje prema njemu jer, premda im je i djecu mogao učiniti robovima i obeščastiti žene, poštedio ih je i pustio, pripovijeda se da je Antigon kazao: »Ma nije onaj, pametnjakovići, njih pustio iz obzira prema vama, nego bojeći se da na bijegu sebi ne stavi na noge tolike negve«.

10. Poslije toga, lutajući i nastojeći izbjeći neprijatelje, Eumen nagovori većinu svojih vojnika da otiđu[66] bilo u brizi na njih ili jer nije htio vući za sobom trupe odveć brojne da izmaknu pažnji neprijatelja. Pa i kad se zaklonio u Noru, tvrđavu na granici između Likaonije[67] i Kapadokije, s pet stotina konjanika i dvjesto teško naoružanih pješaka, i odande opet srdačno i prijazno otposla sve prijatelje koji su ga zamolili da ih otpusti jer nisu mogli podnositi neudobnost onog mjesta i oskudnu prehranu. A kad je Antigon, pristigavši, stao da ga prije opsade poziva na razgovor, on odgovori da Antigon ima mnogo prijatelja i vojskovođa sposobnih da ga naslijede, dok od onih za čiju se on stvar bori ne ostaje nitko da ga zamijeni u zapovjedništvu; zato zatraži da Antigon pošalje taoce ako želi s njime porazgovarati. Kad je pak Antigon tražio da mu se obraća kao moćnijemu, odgovori Eumen: »Nikoga ne smatram moćnijim od sebe sve dok sam gospodar svom maču«. Ali ipak, kad je Antigon poslao svog sinovca Ptolemeja[68] u tvrđavu kao što je Eumen zaiskao, on siđe iz tvrđave i, zagrlivši jedan drugoga, pozdraviše se prijateljski i prijazno jer su ranije mnogo drugovali i bili dobri prijatelji. Održali su

duge razgovore u kojima Eumen nije spominjao svoju sigurnost niti izmirenje, nego je tražio da mu se priznaju njegove satrapije i da mu se vrati ono što je dobio kao darove, te je divljenje obuzimalo nazočne koji su se čudili njegovoj samosvijesti i smionosti. Ujedno je trkom dolazilo mnogo Makedonaca željnih da vide kakav je Eumen; jer se od Kraterove smrti ni o kome drugome nije toliko u vojsci govorilo. Ali Antigon, pobojavši se za nj da ne doživi kakvo nasilje, najprije glasnim povicima zabrani vojnicima da mu prilaze i dade kamenje bacati na one koji su jurili onamo, a najzad, obuhvativši rukama Eumena i tjelesnom stražom odbijajući svjetinu, teškom ga mukom smjesti na sigurno.

11. Zatvorivši nakon toga Noru opsadnim zidom i ostavivši čete da ga čuvaju, Antigon otiđe; Eumen, međutim, premda pritiskivan opsadom, kako je u tvrđavi bilo u obilju žita; vode i soli, ali ničega drugog za hranu, pa niti začina uz kruh, ipak je onim što je imao uspijevao učiniti svojoj družbi život veselim pozivajući ih naizmjence za svoj stol i začinjajući zajedničko blagovanje razgovorom punim miline i ljubeznosti. A bio je i ugodne vanjštine, ne nalik na ratnika i vojevanjem iscrpljena veterana, nego uglađen i mladolik; čitavo mu je tijelo bilo tako proporcionalno građeno, s udovima u čudesnu skladu kao da je čudo umjetnosti i, mada nije bio vješt govornik, bio je zavodljiv i uvjerljiv, kako se dade zaključiti iz njegovih pisama.

Opsijedane ljude najviše je mučio tijesan prostor, jer su se mogli kretati u malim nastambama i po mjestu koje je imalo opseg od samo dva stadija[69] tako da su uzimali hranu a da prije toga nisu vježbali;[70] i konji su bili isto tako dokoni. Želeći ih ne samo osloboditi dosade koja ih je tištila zbog besposlice nego i održati ih uvježbanima za bijeg ako bi se ukazala povoljna prilika, odredi ljudima kuću, najveću u tom mjestu, dugu četrnaest lakata,[71] kao prostor za šetnju naredivši im da malo pomalo ubrzavaju korak; a što se konja tiče, svakoga je, stegnuvši ga oko vrata velikim remenjem privezanim za strop, povlačio u zrak i podizao koloturima tako da su se stražnjim nogama odupirali o zemlju, a prednje su im se noge tek vrškom kopita doticale poda. Dok su tako visjeli, dražili su ih konjušari, stojeći uz njih, vikom i bičevima; i konji, puni bijesa i srdžbe, ritali su se i poskakivali stražnjim nogama a onima, koje su im bile u zraku, nastojali su se oduprijeti o tlo topćući o zemlju i naprežući cijelo tijelo, te su izlučivali mnogo znoja i pjene – to im nije bila loša vježba ni za brzinu ni za snagu.[72] Ječam im opet davahu oljušten da ga brže sažvaču i bolje provare.

12. Već se opsada otegla kadli Antigon dozna da je u Makedoniji umro Antipatar[73] i da se situacija uzmutila zbog svađe Kasandra i Poliperhonta;[74] a kako više nije gajio nikakve male nade, nego je u svoje namjere uključio vrhovništvo nad svima, htio je da mu Eumen bude prijatelj i pomagač u njegovim pothvatima. Stoga posla Hijeronima da uglavi mir s Eumenom predloživši odgovarajuću zakletvu koju Eumen ispravi pa je iznese pred Makedonce koji su ga opsijedali da prosude koja je formulacija pravičnija. Antigon je, naime, iz formalnih obzira na

početku spomenuo kraljeve,[75] a ostatak se zakletve odnosio samo na nj; a Eumen napisa na prvo mjesto u zakletvi imena Olimpijade i kraljeva, a zatim se zaklinjao na odanost ne samo Antigonu i da će imati iste neprijatelje i prijatelje kao on, nego i Olimpijadi i kraljevima. Pošto se ova očito ukazala pravičnijom, Makedonci njom zakleše Eumena, pa onda digoše opsadu i poslaše Antigonu poslanike da se i on sa svoje strane zakune Eumenu.

Eumen, međutim, vrati sve kapadočke taoce što ih je držao u Nori primajući od ljudi koji su došli po njih konje, teretnu marvu i šatore i skupi sve vojnike koji su, raspršivši se poslije njegova bijega, lutali zemljom tako da je na koncu imao uza se gotovo tisuću konjanika s kojima izjahavši pobježe, pobojavši se s pravom Antigona. Jer ne samo da je ovaj naredio svojim Makedoncima da ga ponovo zatvore zidovima i opsijedaju, nego im je i gorko predbacio što su prihvatili ispravak zakletve.

13. Dok je bio na bijegu, donesoše Eumenu pisma od onih u Makedoniji, koji su se plašili rastuće moći Antigona, jer ga je Olimpijada pozivala da dođe i preuzme brigu za Aleksandrova sinčića, te da ga odgoji, budući da je osjećala da mu rade o glavi; a Poliperhont i kralj Filip[76] naređivali su mu da u svojstvu zapovjednika trupa u Kapadokiji zarati na Antigona i uzme iz riznice u Kvindi[77] pet stotina talenata[78] da bi popravio svoje novčane prilike; za rat pak neka uzima koliko hoće. O tome su pisali i Antigonu i Teutamu, zapovjednicima Srebrnoštitih.[79] A jer su oni, primivši pismo, naoko prijazno dočekali Eumena, ali su očigledno pokazivali da su puni zavisti i svadljivosti držeći da im je ispod časti da igraju drugu ulogu iza njega, Eumen je nastojao utišati njihovu zavist ne uzevši novac govoreći da mu nije potreban, a protiv njihove svadljivosti i želje za zapovjedništvom, kako nisu bili sposobni da vode, a voljni da slušaju drugoga, prizove u pomoć praznovjerje.

Reče, naime, da mu se u snu ukazao Aleksandar i da mu je pokazao jedan kraljevski opremljen šator u kome je stajalo prijestolje; još reče da mu je Aleksandar kazao da će, budu li ondje vijećali i obavljali poslove, on osobno biti prisutan i zajedno s njima prihvaćati se svake zamisli i pothvata što ga budu započinjali u njegovo ime. Eumen na to lako nagovori Antigona i Teutama jer niti su oni htjeli dolaziti k njemu, niti je on smatrao da je u skladu s njegovim dostojanstvom da bude viđan na vratima drugih. I tako, postavivši kraljevski šator i prijestolje koje su posvetili Aleksandru, ondje se sastajahu i vijećahu o stvarima od najveće važnosti.

Dok su napredovali u unutrašnjost zemlje,[80] dođe im ususret Peukesta,[81] koji je bio Eumenov prijatelj, s drugim satrapima i združiše svoje trupe s Eumenovima osokolivši Makedonce mnoštvom svojih ljudi i sjajem svoje opreme; ali tim je satrapima, zbog vlasti što su je stekli i zbog mekoputna načina života što su ga provodili poslije Aleksandrove smrti, bilo nemoguće upravljati; nakupivši ćudi tiranske i othranjene barbarskom nadutošću, bili su jedni prema drugima neugodni i nesložni, dok su, laskajući bez ikakva ustručavanja Makedoncima i rasipajući novac za gozbe i žrtve, za kratko vrijeme učinili tabor svratištem raspojasane

raskoši, a od vojske rulju koja se dala od demagoga zavoditi pri izboru vojskovođa baš kao u demokratskim državama. Eumen, međutim, opazivši da oni preziru jedan drugoga, a njega se boje i vrebaju priliku da ga ubiju ako im se ukaže zgoda, učini se kao da treba novaca i uzajmi mnogo talenata od onih, koji su ga najviše mrzili, zato da bi imali povjerenja u njega i ustezali se da ga pokušaju ubiti zbog pozajmljena novca; stoga je tuđe bogatstvo bilo njegov tjelesni čuvar – dok drugi spasavaju život dajući novac, on je jedini stekao sigurnost uzevši ga.

14. Međutim, Makedonci su se, dok je vladala sigurnost, davali i dalje podmićivati od onih koji su ih potkupljivali i visjeli su na njihovim vratima tako da su ti sad imali tjelesnu stražu i htjeli biti vojskovođe; ali kad se Antigon utaborio do njih s velikom vojskom i situacija je u sav glas zvala istinskoga vojskovođu, nisu samo obični vojnici upirali oči u Eumena, nego su se i svi oni, koji su bili veliki u raskoši mira, pokunjili i bez riječi zauzeli mjesta što im ih je on odredio. I doista, kad je Antigon pokušao prijeći rijeku Pasitigris,[82] drugi zapovjednici koji su pazili na njegove pokrete nisu to ni opazili, nego mu se Eumen jedini suprotstavio i, zametnuvši bitku, poubijao mnogo njegovih ljudi i rijeku napunio leševima, a četiri tisuće zarobio. Ali osobito u vezi s bolešću koja ga je zadesila pokazali su Makedonci posve jasno da drugi umiju sjajno gostiti i svetkovati, ali da zapovijedati i ratovati umije jedino on. Jer Peukesta je očekivao, pošto ih je u Perziji sjajno počastio i porazdijelio svakome pojedinačno po životinju za žrtvu, da će biti glavokomandujući; ali za nekoliko dana, kad su vojnici stupali protiv neprijatelja, desi se da su Eumena nosili zbog opasne bolesti u nosiljci izvan vojničkih redova da bude na miru jer ga je mučila besanica. Kad su malo poodmakli, iznenada se pokazaše neprijatelji kako prelaze neke brežuljke i silaze u ravnicu. Čim je, dakle, s visova na suncu zablistao odsjaj njihova zlatnog oružja dok su nastupali u uređenu borbenom poretku i čim ugledaše kule na slonovima i grimizna pokrivala – a to je bio ukras vojnika spremnih na boj – zaustaviše se. Oni Makedonci sprijeda stadoše vikati neka im zovu Eumena jer neće poći naprijed ako im on ne bude na čelu i, prislonivši oružje na zemlju, nagovarahu jedni druge da čekaju, a svoje vođe da miruju i da se bez Eumena ne bore i ne izlažu opasnosti od neprijatelja. Čuvši to, on trkom dođe k njima požurujući nosače i, podigavši zavjese na obje strane nosiljke i radostan, ispruži van desnicu. A vojnici, čim ga ugledaše, pozdravivši ga na svom makedonskom jeziku, podigoše štitove i, udarivši sarisama[83] o njih, digoše bojnu viku izazivajući neprijatelje sad kad su bili sigurni da je vođa s njima.

15. Antigon je pak, čuvši od zarobljenika da je Eumen bolestan i da ga nose u nosiljci jer mu je veoma zlo, smatrao da neće biti težak posao satrti ostale dok on boluje. Stoga je i žurio vodeći vojsku u bitku. Ali kad je, pošto su se neprijatelji svrstali u bojni poredak, projahavši pored njihovih redova, ugledao njihovo držanje i raspored, ostade zapanjen, stojeći na jednome mjestu podulje vrijeme; zatim ugleda nosiljku koju su prenosili s jednog krila na drugo. Nasmijavši se nato grohotom, kako mu

je bio običaj, i rekavši prijateljima: »Ta je nosiljka, kako se čini, ono što se postrojilo protiv nas«, odmah se povuče sa svojom vojskom i utabori se.

Ali čim je Eumenova vojska malo odahnula, opet je počela demagogija; ponašajući se obijesno prema časnicima, podijelili su među se za zimovališta gotovo cijelu gobensku pokrajinu[84] tako da su stražnje čete šatorovale u udaljenosti od gotovo tisuću stadija[85] od prednjih. To razabravši, Antigon iznenada krene na njih udarivši teškim i bezvodnim putem, ali poprijekim i kratkim, očekujući da im više neće biti lako da se pridruže svojim vojskovođama ako ih napadne raspršene po zimovalištima. Ali kad je zašao u nenaseljenu zemlju, strašni vjetrovi i oštra studen ometali su mu napredovanje veoma dosađujući vojsci. Jedina je pomoć stoga bila paliti brojne vatre; ali tako ne ostade neopažen neprijateljima; barbari, koji obitavahu na planinama koje su gledale na ono nenaseljeno područje, začudivši se mnoštvu vatri, poslaše na dvogrbim devama glasnike Peukesti. No on se, kad doču novosti, sam potpuno izbezumljen od straha i videći druge u sličnu stanju, dade u bijeg podigavši sa zimovanja ponajviše one vojnike koji su mu bili uz put; ali Eumen ukloni smutnju i strah obećavajući da će zaustaviti brzo napredovanje neprijatelja tako da stignu onamo tri dana kasnije nego što ih očekuju. Kad mu uspije da ih uvjeri, razasla glasnike s nalogom da se skupe čete iz zimovališta i s drugih strana, a istovremeno sam, izjahavši s drugim vođama, zaposjedne mjesto iz daljine vidljivo putnicima kroz pustinju te, premjerivši ga, naredi da se u razmacima pale mnoge vatre kao kad vojska taboruje. Kad je to bilo urađeno, pa kad je Antigon ugledao te vatre u planinama, ozlojedi se i obeshrabri misleći da su mu neprijatelji, već davno doznavši za njegovo približavanje, pošli ususret. Da ne bude, dakle, prisiljen iscrpljen i shrvan od puta ući u borbu s ljudima za boj spremnima koji su udobno proveli zimu, napustivši izravan put povede vojsku kroz sela i gradove pribavljajući joj vremena da se u miru oporavi. A kad nije nailazio ni na kakvu zapreku, kako to obično biva kad je pred nama neprijatelj, a kako su mu domaći ljudi kazivali da nisu vidjeli nikakve vojske nego je cijelo mjesto puno upaljenih vatri, razabere da ga je Eumen izigrao i, veoma razdražen, povede vojsku da riješi stvar u otvorenoj bitki.

16. U međuvremenu se većina Eumenove vojske okupila oko njega i divila se njegovoj oštroumnosti, te je zahtijevala da on bude jedini vrhovni zapovjednik; vrijeđani time i ispunjeni zavišću, vođe Srebrnoštitih Antigon i Teutam radili su mu o glavi; skupivši većinu satrapa i vojskovođa, vijećali su kada i kako bi trebalo usmrtiti Eumena. Bili su jedinstveni u odluci da ga na svaki način upotrijebe u predstojećoj bitki, a da ga poslije bitke odmah ubiju. Ali Eudam, nadzornik slonova, i Fedim jave potajno Eumenu tu odluku ne iz nekakve naklonosti ili odanosti nego u brizi da ne ostanu bez novca što su mu ga posudili. Njih Eumen pohvali pa, otišavši u svoj šator i rekavši prijateljima da se kreće u čoporu divljih zvijeri, napisa oporuku i podere i uništi svoje papire ne želeći da poslije njegove smrti zbog tajni sadržanih u tim ispravama budu iznesene optužbe i klevete protiv ljudi koji su se dopisivali s njime. To sredivši, htio je prepustiti pobjedu neprijateljima ili upasti u Kapadokiju pobje-

gavši kroz Mediju i Armeniju. Ali kako u nazočnosti svojih prijatelja nije donio nikakve odluke, nego je u mislima, prevrtljivima poput njegove sreće, pretresao mnoge mogućnosti, stade na koncu svrstavati svoju vojsku za bitku potičući Helene i barbare, a njega samoga pozivahu falanga i Srebrnoštiti da se ne boji, jer su bili uvjereni da neprijatelji neće izdržati njihovu navalu. Bili su to, naime, najstariji vojnici Filipa i Aleksandra, poput ratnih atleta koji nisu znali za poraz niti pad do onog vremena, mnogi sedamdesetogodišnjaci, a nijedan mlađi od šezdeset godina. Stoga su, jurišajući na Antigonove ljude, vikali: »O svoje se očeve ogrešujete, hulje!« i u bijesu udarivši, satrše odjednom čitavu falangu, jer im se nitko ne opre, a većinu protivnika sasjekoše u borbi prsa o prsa.

Na tom dijelu fronte Antigon je, dakle, bio potpuno potučen, ali njegova je konjica pobjeđivala; jer kako se Peukesta borio sasvim mlitavo i kukavno, osvoji Antigon i svu komoru zahvaljujući svojoj prisutnosti duha u opasnim trenucima i zato što mu je teren išao na ruku. Ravnica je, naime, bila veoma prostrana, a tlo nije bilo utabano niti kompaktno i tvrdo, nego pjeskovito i puno suhe i slane tvari koju su svojim trkom za bitke prerovali toliki konji i toliki ljudi te se uzvitlala prašina poput kreča čineći zrak bijelim i zamućujući pogled. Zato je Antigonu i bilo lako da se neopazice domogne prtljage neprijatelja.

17. Kad je borba prestala, odmah pošalje Teutamu poslanike radi prtljage. A kad je Antigon obećao da će nju vratiti Srebrnoštitima i u drugom pogledu postupati s njima sa svim obzirima ako mu izruče Eumena, zasnuju Srebrnoštiti groznu zamisao da tog čovjeka živa predaju u ruke neprijateljima. I najprije se stadoše vrzmati oko njega ne pobuđujući njegove sumnje i vrebati na nj jedni žaleći za svojom prtljagom, drugi potičući ga neka se ne boji jer je pobijedio, a treći tužeći se na druge zapovjednike. Zatim, bacivši se na nj, istrgoše mu mač i njegovim mu pojasom svezaše ruke iza leđa. A kad Antigon posla Nikanora da preuzme uhvaćenika, Eumen zatraži da dobije riječ dok su ga vodili kroz redove Makedonaca ne da moli ili zaklinje, nego da im progovori o onome što će im biti na korist.

Kad je nastao muk, stavši na povišenu mjestu i ispruživši vezane ruke,[86] reče: »Bi li, vi makedonske ništarije, Antigon, da je i poželio, mogao nad vama podići pobjedni znak usporediv s ovakvim kakav vi sami nad sobom podižete izručujući svog zapovjednika kao zarobljenika? Nije, dakle, bilo dosta strašno što se u času pobjede priznajete pobijeđenima radi prtljage kao da je pobjeda u novcu a ne u oružju, nego i svog vođu šaljete kao otkupninu za prtljagu. Mene, dakle, vode nepobijeđena kao pobjednika nad neprijateljima, kao žrtvu saveznika; ali vi, tako vam Zeusa, boga vojski, i tako vam bogova, čuvara zakletvi, ovdje me ubijte svojom rukom! U svakom slučaju, ako me i ondje budu ubijali, bit će to vaše djelo. Antigon vam neće zamjeriti, on traži mrtva Eumena, ne živa. A ako štedite ruke, bit će dovoljna jedna od mojih ako je oslobodite, da izvrši to djelo. Ako pak nemate povjerenja u moj mač, bacite me vezana pod slonove! Ako to učinite, oslobađam vas krivnje prema meni smatrajući da ste se pokazali lojalni i pravični prema svome zapovjedniku.«

18. Dok je to Eumen govorio, ostalo mnoštvo obuzimala je bol i čuo se plač, ali Srebrnoštiti stadoše vikati neka ga vode i ne obraćaju pažnju na njegovo brbljanje; ta nije tako strašno što će nitkov s Herzoneza okajati što je izmučio Makedonce nebrojenim ratovima koliko je strašno da najbolji vojnici Aleksandra i Filipa poslije tolikih muka u starosti bivaju lišavani svojih bojnih nagrada i primaju uzdržavanje od drugih, a žene im već treću noć provode u naručju njihovih neprijatelja. Ujedno ga povedoše ubrzavajući korak.

Ali Antigon, u strahu od svjetine (jer nitko od Eumenovih ljudi nije ostao u svom taboru) izasla deset najsnažnijih slonova i brojne medske i partske kopljanike da rastjeraju mnoštvo. Zatim ne smože hrabrosti da vidi Eumena zbog njihova ranijeg bliskog prijateljstva, a kad su ga oni što ga preuzeše pitali kako da ga čuvaju, reče: »Tako kao slona ili kao lava.« Domala, sažalivši se, zapovjedi da mu skinu teške okove i da dobije jednoga od svojih najpouzdanijih robova da ga namaže uljem i dopusti da preko dana uza nj boravi tko god od prijatelja hoće i da mu donosi sve što mu treba. A razmišljao je što da radi s njime više dana razmatrajući različita mišljenja i prijedloge, pri čemu su Nearh Krećanin i Antigonov sin Demetrije živo nastojali da spase Eumena, ali su se gotovo svi ostali suprotstavljali i tražili da bude smaknut.

Pripovijeda se da je Eumen upitao svog čuvara Onomarha zašto zaboga Antigon, dobivši u šake mrska čovjeka i neprijatelja, niti ga brzo ubija, niti velikodušno pušta, a kad mu je Onomarh bezobrazno odgovorio da mu nije sada vrijeme junačiti se pred smrću, nego da je to trebao činiti na bojnom polju, da je Eumen rekao: »Da, Zeusa mi, i tada sam to radio; upitaj one koji su se sa mnom sukobili; ali znam da se nisam namjerio ni na koga jačega.« A Onomarh kažu da je rekao: »Pa kad si sada našao jačega, zašto, dakle, ne sačekaš da on odredi čas?«

19. Kad je, dakle, Antigon odlučio pogubiti Eumena, zapovjedi da mu uskrate hranu. I tako se, poslije dva ili tri dana bez jela, primicao svome kraju. Ali kad je iznenada bio dignut tabor, posla k njemu čovjeka, te ga smaknuše.[87] Predavši tijelo njegovim prijateljima, Antigon im dopusti da ga spale i, sabravši njegove ostatke u srebrnu žaru, da ih ponesu i predaju njegovoj ženi i djeci.

Pošto je Eumen tako umro, božanstvo nije kažnjavanje časnika i vojnika, koji su ga izdali, povjerilo nikome drugome; sam je Antigon, odvrgavši od sebe Srebrnoštite kao bezbožne i bestijalne, predao ih Sibirtiju, upravitelju Arahozije, naredivši mu da ih satre i uništi na svaki mogući način da se nitko od njih ne vrati u Makedoniju niti ugleda helensko more.[88]

Bilješke

[1] Duris sa Sama (350–280), učenik Teofrâstov, povjesničar i neko vrijeme tiranin na Samu.
[2] Kradija, grad na tračkom Herzonezu, u zaljevu Melas; danas Gallipoli.
[3] Trački Herzonez kolonizirali su Atenjani, a kasnije osvojio Filip Makedonski. Danas je to poluotok Galipolja (Gallipoli).
[4] Filip Makedonski, otac Aleksandra Velikog.
[5] Kombinacija rvanja i šakanja.
[6] O tome govori i Arijan u *Anabazi* 5, 24.
[7] Perdika (?–321), jedan od glavnih Aleksandrovih vojskovođa, kome je on na samrti ostavio svoj prsten. Obavljao je neku vrst regentske funkcije za Filipa Arideja i za malodobnog Aleksandrovog sina. Antipatar, Krater i Ptolemej udružiše se protiv njega; pobijeđena, Perdiku ubiše vlastiti vojnici.
[8] Hefestion (?–325), slavni miljenik Aleksandrov.
[9] Neka vrst tjelesne garde makedonskih kraljeva.
[10] Eumena.
[11] Artabaz, perzijski vojskovođa, priključio se Makedoncima. Njegova je kći najprije bila udata za Memnona s Roda, vojskovođu u službi Darija Kodomana, koji je poginuo 333. god.
[12] Herakla je dao smaknuti regent Makedonije Poliperhont god. 310.
[13] Aleksandar.
[14] Prema Arijanu (*Anabaza* 7, 4, 6), sestrama je ime bilo Artakama i Artonis.
[15] Vidi *Aleksandar* 70.
[16] Inače nepoznata ličnost iz Aleksandrove pratnje.
[17] Vidi *Aleksandar* 66.
[18] Ocean. Unutrašnje more je Sredozemno.
[19] Oko 1,668.000 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[20] God. 325. Vidi *Aleksandar* 72.
[21] 13. lipnja 323. god.
[22] To su bili najugledniji časnici i vojskovođe Aleksandrovi. Spor je bio oko pitanja nasljedstva. Časnici, podržavani konjicom, predlagali su da se kruna čuva za Roksanino još nerođeno dijete ako bude sin, a da u međuvremenu Perdika bude regent. Pješadija je tražila da Aleksandrov polubrat, nezakoniti Filipov sin Filip Aridej, koji je bio slabouman, odmah bude proglašen kraljem. Na koncu je došlo do kompromisa.
[23] Ondje je kralj umro.
[24] Pokrajine na koje je bila podijeljena perzijska i kasnije Aleksandrova država. U času Aleksandrove smrti (323. god.), njegovo se kraljevstvo dijelilo na 32 pokrajine.
[25] Stare perzijske pokrajine u Maloj Aziji.
[26] Crnog mora.
[27] Danas Trebizond (Trevzon).
[28] Leonat iz Pele, makedonske prijestolnice, jedan od Aleksandrovih časnika. Pri diobi dobio je Miziju; ali kad je prešao u Evropu da pomogne Antipatru protiv pobunjenih Grka 322. god., Atenjani ga pobijede i ubiju.
[29] Antigon (382–301), kasnije kralj Azije, potučen i ubijen kod Ipsa od koalicije makedonskih vojskovođa (dijadoha, Aleksandrovih nasljednika) na čelu s Lisimahom.
[30] Dijadohe.
[31] Male Azije.

[32] Poslije Aleksandrove smrti Atenjani započeše rat protiv Antipatra i opsjedoše ga u tesalskoj tvrđavi Lamiji po kojoj je rat nazvan lamijskim. Završio je porazom Atenjana.
[33] Tiranida, bar isprva, nije bila identična s tiranijom u našem smislu.
[34] Aleksandrova sestra, udata 336. god. za epirskoga kralja Aleksandra, udovica od 326. kad joj je muž poginuo u Italiji. Čak šest makedonskih vojskovođa (dijadoha) tražilo je njezinu ruku. Ubijena je 308. god., bez sumnje na Antigonov nalog.
[35] Makedonska prijestolnica.
[36] Prema rimskom piscu Korneliju Nepotu (*Eumen* 2, 4), pošto nije uspio nagovoriti Eumena, Leonat ga je pokušao ubiti.
[37] Oko 27,800.000 predratnih zlatnih francuskih franaka (kupovne vrijednosti iz 1914).
[38] Slaboumnog Filipa Arideja i posmrtno rođenog Aleksandrovog sina od Roksane, tada još malog djeteta. U ime obojice državom je upravljao Perdika. Pošavši s njime, Eumen se izjasnio za legitimističku stranu u sporovima koji su već tinjali.
[39] Na jugoistoku Male Azije, preko puta Kipru.
[40] Jedan od najistaknutijih Aleksandrovih časnika (vidi glavu 1.) kome je kao pokrajina bila dodijeljena Armenija.
[41] Krater (?–321), jedan od najsposobnijih Aleksandrovih vojskovođa, dobio je prilikom diobe pokrajina poslije kraljeve smrti upravu nad Makedonijom i Grčkom zajedno s Antipatrom.
[42] U bitki kod Kranona u Tesaliji 7. kolovoza 322. god. kojom je završena pobuna Grka i tzv. lamijski rat.
[43] God. 321.
[44] Ptolemej I (?–283), namjesnik Egipta poslije Aleksandrove smrti, kralj Egipta od 306. god.
[45] Perdikin brat.
[46] Aluzija na Antipatrovu zavadu s Perdikom.
[47] Makedonski bijeli šešir odozgo ravan i sa širokim obodom. Kraljevi su oko njega nosili bijeli povez (dijadem).
[48] Antipatar, Krater i Ptolemej zaratili su na Perdiku. Uništenje Perdikina saveznika bilo je sporedna stvar. Perdika je, uzevši sa sobom Filipa Arideja i Roksanu s nježinim djetetom, već bio provalio u Egipat pokušavajući uništiti Ptolemeja. Antipatar je žurio Ptolemeju u pomoć.
[49] Ništa nije poznato o tom vojskovođi.
[50] Ratnih lađa s po tri reda vesala sa svake strane.
[51] Smrt.
[52] Rimski pisac Kornelije Nepot u Eumenovu životopisu (glava 4.) kaže da je Eumen Krateru osigurao dostojan pokop i poslao njegove posmrtne ostatke njegovoj ženi i djeci u Makedoniju.
[53] Smatrao se uvijek opunomoćenikom dvojice kraljeva.
[54] Fikcija o kraljevskoj vlasti Aleksandrovih zakonitih nasljednika nije mogla preživjeti Perdiku.
[55] Vidi bilj. 34.
[56] Kelena, velik grad na jugu Frigije, na izvorištu rijeka Meandra i Marsije. Eumen, koga je Antigon gonio (a to Plutarh jedva da i daje naslutiti), spuštao se prema jugoistoku.
[57] Tj. svi vide samo prednosti vrhovnog zapovjedništva, a nitko ne vodi računa o riziku i odgovornosti što ih ono donosi.
[58] Oko 556.000 predratnih franaka.
[59] »Kraljev prijatelj« bio je službeni naslov.
[60] Na to ga je ovlastio Perdika u ime obojice kraljeva.
[61] Naime, svojim držanjem.
[62] God. 320.
[63] Antigon je podmitio Apolonidu, zapovjednika jednog dijela Eumenova konjaništva, da sa svojim trupama usred bitke prijeđe k njemu.
[64] Eumen se ponovo vratio na sjever Male Azije u svoju satrapiju.
[65] Tj. daljnje potjere za njim.
[66] Prema Diodoru Sicilskome, mnogi su dezertirali k Antigonu.
[67] Južno od Frigije.
[68] Ne treba ga miješati s istoimenim dijadohom, osnivačem egipatske dinastije.

[69] 368 metara.
[70] Grcima je bilo normalno da vježbaju prije jela.
[71] Nešto preko šest metara.
[72] Tu istu Eumenovu ideju opisuju Diodor Sicilski i Kornelije Nepot.
[73] Krajem 320. ili prvih dana 319. god.
[74] Poslije Perdikine smrti regentstvo je prešlo na Antipatra koji se povukao u Makedoniju i poveo sa sobom oba kralja. Na samrti ostavio je regentstvo svom starom prijatelju i odličnom Aleksandrovom časniku Poliperhontu zaobišavši vlastitog sina Kasandra koji je bio u činu hilijarha (tisućnika). Plutarh njegovo ime ovdje i drugdje piše Polisperhont.
[75] Roksaninog sina i Filipa Arideja. Olimpijada je bila Aleksandrova majka, udovica kralja Filipa Makedonskog.
[76] Filip Aridej.
[77] Kvinda (ili Kyinda), inače bolje poznata kao Anuzarb, utvrda u Kilikiji, kamo su Antigon i Teutam prenijeli kraljevsku riznicu iz Suze.
[78] Oko 2,780.000 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[79] Ta su dva čovjeka čuvala riznicu. Srebrnoštiti (ili Srebrni štitovi, grč. argiraspidi) bili su elitne Aleksandrove trupe, a bilo ih je oko 3.000. Srebrom okovane štitove dao im je Aleksandar uoči pohoda u Indiju.
[80] God. 317. Antigon je tada bio u Mezopotamiji gdje je preuzeo satrapiju Suzijanu.
[81] Poslije Aleksandrove smrti dobio je satrapiju Perziju.
[82] Izvirala je kod »Vrata Suze« i utjecala u Perzijski zaljev.
[83] Dugačkim makedonskim kopljima.
[84] Zapadno od Suzijane.
[85] 182 km.
[86] Ako su mu ruke bile vezane na leđima, teško je zamisliti da ih je mogao ispružiti.
[87] Na Antigonov je nalog bio zadavljen. Prema Korneliju Nepotu (*Eumen* 12) bilo je to bez Antigonova znanja.
[88] Zločin, po Plutarhu, uvijek biva kažnjen. On piše etičke životopise.

Usporedba Sertorija i Eumena

1. To je što smo spomena vrijedno doznali o Eumenu i Sertoriju. Pri usporedbi zajedničko im je obojici što su, premda tuđinci, došljaci i prognanici,[1] bili neprekidno na čelu svakojakim narodima i bojovnim i velikim vojskama, ali kod Sertorija je bila osobitost što su mu svi saveznici zbog njegova ugleda predali vlast, a kod Eumena što je, premda su se mnogi s njime otimali o vrhovništvo, on svojim djelima osvojio prvenstvo; prvoga su slijedili oni koji su željeli biti pod pravednim zapovjedništvom, dok su drugoga slušali na svoju korist oni koji su bili nesposobni za zapovijedanje. Jer jedan, Rimljanin, zapovijedao je Hispancima i Luzitancima, a drugi, Herzonežanin, Makedoncima, a od tih oni prvi odavna su bili rimski podložnici, dok su ovi u ono vrijeme držali u podložništvu sav svijet. K tome, Sertorije je došao na vodstvo jer je pobuđivao divljenje kao senator i vojskovođa, a Eumen unatoč tome što je njegov položaj tajnika izazivao prezir. Eumen stoga ne samo da je imao manje početne prednosti, nego i veće zapreke u napredovanju. Ta bilo ih je mnogo koji su mu se izravno suprotstavljali i potajno se rotili protiv njega, ne kao kod Sertorija kome se otvoreno nije suprotstavio nitko, a potajno istom kasnije i to tek malobrojni bojni drugovi. Stoga je Sertorije mogao pobjedom nad neprijateljima učiniti kraj svojim pogiblima, dok je Eumenu zbog pobjede prijetila pogibao od onih koji su mu na njoj zavidjeli.

2. Po svojim sposobnostima kao vojskovođe bili su jedan drugome ravni i podjednaki; ali inače je po naravi Eumen bio ratoboran i svadljiv, dok je Sertorije volio mir i spokojan život. Jer onaj, premda je mogao živjeti u sigurnosti i u častima da se maknuo s puta prvim moćnicima,[2] proveo je sav život u borbi i izlaganju opasnostima; drugi pak, premda nije imao političkih ambicija,[3] morao je voditi rat radi osobne sigurnosti protiv onih koji ga nisu puštali da živi na miru.[4] Jer Antigon bi rado prijateljevao s Eumenom da se ovaj, uklonivši se iz bojeva o vrhovništvo,[5] zadovoljio drugim mjestom,[6] dok Sertoriju Pompej nije dopuštao niti da živi u povučenosti. Zato je sudbina jednoga bila da ratuje od svoje volje radi vlasti, dok je drugi preko volje držao vlast zato što je protiv njega bio vođen rat. Tako je jedan volio rat jer mu je moć bila milija od sigurnosti; drugi je postao ratnik zato što mu je rat pružao sigurnost.

I nadalje, jednoga je smrt zadesila a da je nije naslutio, drugoga kad je konac i očekivao; a od toga nepredviđanje smrti kod prvoga bilo je posljedica prirodne dobrote jer je mislio da može imati povjerenja u svoje

prijatelje, kod drugoga znak slabosti jer je bio uhvaćen u času kad je htio pobjeći.[7] Sertorijeva smrt nije bila nedostojna njegova života jer su mu bojni drugovi uradili ono što nije nitko od neprijatelja; Eumen pak, ne uzmogavši pobjeći prije nego što je bio uhvaćen, pristao je da živi kao zarobljenik[8] i niti je dično izbjegao smrt niti ju je tako podnio, nego je, usrdno i vruće moleći,[9] neprijatelja, za koga se činilo da je samo gospodar njegova tijela, učinio i gospodarom svoje duše.

[1] Isforsirana paralela: Eumen nije bio prognanik.
[2] Sigurnost položaja dijadoha bila je prilično problematična: Ptolemej je jedini umro u svom krevetu. Plutarhova je koncepcija, kao uvijek, veoma široka, što objašnjavaju okolnosti vremena i mjesta u kome je živio: živeći u zemlji koja je po drugi put izgubila nezavisnost, on je bio nesposoban da se uzdigne do određenih političkih uvida. Eumenov biograf ne shvaća da je njegov junak bio čovjek načela, odan dinastiji u svim olujama do kraja i, uz Perdiku, jedini lojalni vojskovođa Aleksandrov. Plutarh to sve svodi na razmjere osobnog sukoba i ne misli ni na što osim na osobnu sreću Eumenovu.
[3] To nije dokazano. Ali Plutarh svakako želi Eumena i Sertorija staviti u opoziciju.
[4] Pomalo djetinjast paradoks. Ta metoda, uostalom, Sertoriju nije donijela uspjeha.
[5] Eumen se nije borio za vrhovništvo nego da ga sačuva legitimnim nasljednicima Aleksandra. Bio je pravi »legitimist« i lojalan pristaša dinastije.
[6] Naime iza njega.
[7] Heroizam bi, dakle, bio mirno se prepustiti izdaji i ne pokušati izmaknuti joj. Spokojni malograđanin Plutarh govori o tome po svom ukusu. Uostalom, koliko su nam poznati karakteri obojice, nikakvi se slični zaključci ne mogu izvlačiti iz načina na koji su umrli jer su situacije bile potpuno različite.
[8] Da li se morao ili mogao ubiti? Uostalom, to je ponudio da će učiniti u govoru vojnicima. Plutarh nije dosljedan.
[9] Koga? Eumen je samo htio ispitati Antigonove namjere i raspoloženje, što je prilično prirodna znatiželja.

AGESILAJ

(444/3–360/59. pr. n. e.)

1. Arhidam[1], sin Zeuksidamov, poslije slavna kraljevanja nad Lakedemonjanima ostavi sina Agisa[2] od Lampide, žene ugledna roda, i mnogo mlađeg Agesilaja od Eupolije, kćeri Melisipidine. Budući da je kraljevska čast po zakonu pripadala Agisu, pa se činilo da će Agesilaj svoj vijek proživjeti kao običan građanin, u Lakedemonu je prošao takozvanu agogu koja je, premda kruta u svom načinu življenja i mučna, odgajala mladež za poslušnost. Zato i kažu da je Simonid Spartu nazvao »ljudokrotnom« jer svojim običajima u najvećoj mjeri čini građane pokornima i povodljivima poput konja koji se krote od malena. Od te obaveze zakon izuzima dječake – buduće nasljednike prijestolja. Agesilaja je zapala i ta osobitost da je došao na vlast a da nije ostao nenavikao na slušanje. Stoga je pokazao da se od svih kraljeva daleko najbolje umije prilagoditi svojim podanicima stekavši uz urođene zapovjedničke i kraljevske crte javnim odgojem demokratičnost i prijaznost.

2. U takozvanim jatima dječaka koji su odrastali zajedno za ljubavnika steče Lisandra[3] koji je bio osobito zanesen uravnoteženošću njegove naravi. Jer premda je bio najambiciozniji i najplahovitiji među mladićima i želio u svemu biti prvi, te posjedovao neodoljivu i nesavladivu žestinu i naglost, opet je, s druge strane, u njega bila takva spremnost na slušanje i takva blagost da je sve što mu se nalagalo izvršavao ne iz straha nego iz osjećaja časti i više su ga boljeli prijekori nego što su mu bili teški napori; sakatost noge pogledu je skrivala ljepota njegove osobe u punom mladenačkom cvatu, dok je lakoća i vedrina kojom je podnosio taj nedostatak, prvi se šaleći i podrugujući sam sebi, u nemaloj ga mjeri popravljala; dapače, on je njegovo častoljublje činio još upadljivijim jer Agesilaj nije uzmicao zbog hromosti ni pred kojim naporom niti pothvatom. Prikaza njegova lika nemamo (sam je, naime, to izrazio kao želju, a čak je na samrti zabranio da se načini bilo kip bilo portret njegove osobe), ali pripovijeda se da je bio malen i neugledne vanjštine; no njegova vedrina, duševni mir u svakoj prilici i dobra volja bez ičega zlovoljnog ili grubog bilo u glasu ili izrazu lica činila ga je omiljenijim sve do pod starost od mladih i lijepih. Ali, kako izvješćuje Teofrast, Arhidama efori novčano kazniše zato što se oženio malenom ženom: »Jer nam neće rađati kraljeve«, rekoše »nego kraljiće«.

3. Za Agisova kraljevanja dođe Alkibijad kao bjegunac sa Sicilije u Spartu; i nije još boravio dugo vremena u tom gradu, a već je navukao

objedu zbog nedopuštena odnosa s kraljevom ženom Timejom; također, Agis je govorio da ne priznaje svojim djetešce što ga je rodila, nego da je Alkibijadovo. Duris tvrdi da to baš nije jako uzbudilo Timeju, nego je čak kod kuće, šapćući svojim helotkinjama, dječačića zvala Alkibijadom a ne Leotihidom; štaviše, i sam je Alkibijad tvrdio da nije s njom tjelesno općio iz hirovite strasti nego iz želje da Spartancima kraljuju njegovi potomci.[4] Zbog toga se Alkibijad uklonio iz Lakedemona pobojavši se Agisa; a dječak je sve ostalo vrijeme bio predmetom Agisovih sumnji i nikad nije kod njega uživao status zakonita sina, ali kad se kralj razbolio, pavši pred njim ničice i plačući, uspije ga nagovoriti da ga u nazočnosti mnogih označi svojim sinom.

Bez obzira na to, poslije Agisove smrti[5] Lisandar, koji je već bio postao pobjednikom na moru nad Atenjanima i zahvaljujući tome imao najveći utjecaj u Sparti, nastojao je uzdići Agesilaja na prijestolje na koje, po njegovim riječima, Leotihida kao nezakoniti sin nema pravo.[6] Mnogi su drugi građani zbog Agesilajevih vrlina, te zato što su s njime odrasli i zajedno prošli strogi spartanski odgoj, usrdno težili za tim i rado mu išli na ruku. Ali bio je u Sparti vrač Diopit, dobro opskrbljen starim proroštvima i smatran izvanredno upućenim u božanske tajne. Taj izjavi da nije dopušteno da hrom čovjek postane kraljem Lakedemona i pred sudom pročita ovakvo proročanstvo:

Pazide, Sparto, ako i jesi hvastava silno,
Iz sebe zdravijeh nogu da ne rodiš kraljevstvo hromo
Jer će te zadugo preko nade ispunjati jadi,
Vali se rata ljudomornog k tome valjati na te.[7]

Nato odgovori Lisandar: ako se Spartanci toliko boje proroštva, da im se čuvati Leotihide; ta nije bogu do toga da li kraljuje netko tko je ošepavio, nego kraljuje li nezakonito rođeni ili onaj koji nije Heraklović – to je ono što bog misli spominjući »šepavo kraljevstvo«. Agesilaj pak izjavi da i Posejdon svjedoči o Leotihidinoj nezakonitosti jer je Agisa potresom izbacio iz njegove ložnice;[8] od tada do Leotihidina rođenja proteklo je više od deset mjeseci.[9]

4. Na taj način i iz tih razloga izabran kraljem, Agesilaj je odmah došao i u posjed Agisovih dobara otjeravši Leotihidu kao kopilana. No videći da su njegovi rođaci po majci čestiti ali silno siromašni, podijeli im polovinu njegovih imanja pribavljajući sebi tim nasljedstvom naklonost i popularnost umjesto zavisti i neprijateljske mržnje. A što Ksenofont kaže[10] da je potpuna pokornost prema domovini bila Agesilajeva najveća snaga tako da je mogao raditi što je god htio, s time stvar stoji ovako. Tada su efori i članovi vijeća staraca imali najveću moć u državi pri čemu vlast prvih traje godinu dana, dok vijećnici uživaju tu čast doživotno, a služba obojih uvedena je radi ograničavanja moći kraljeva, kako je bilo zabilježeno u Likurgovu životopisu.[11] Zbog toga je odvajkada, odmah od početka, s koljena na koljeno prelazila neprekidna svađa i razmirica između kraljeva i njih. Ali Agesilaj udari obrnutim putem i, ostavivši ratovanje i sukobljavanje s njima, on im je ukazivao pažnju ne započinjući

ništa bez njih; ako bi ga oni pozivali, hitao je k njima brže nego običnim korakom, a kad bi god slučajno sjedio na kraljevskom prijestolju i obavljao službene poslove, ustajao je pri dolasku efora; svakome pak od onih koji su od vremena do vremena bili uvrštavani među članove vijeća staraca slao bi ogrtač i govedo kao odličje za zasluge. Mada se činilo da takvim postupcima počašćuje i uzvisuje ugled njihove vlasti, neopazice je umnožavao svoju moć i kraljevskom dostojanstvu pridavao veličinu koju su mu ustupali iz naklonosti prema njemu.

5. U ophođenju s ostalim građanima bilo mu je manje zamjerki kao neprijatelju nego kao prijatelju. Jer neprijateljima nije činio nažao bez opravdana razloga, ali prijateljima je pomagao i u njihovim nepravičnim postupcima. Bilo ga je stid ne iskazivati priznanje neprijateljima kad valjano rade, ali prijatelje nije imao srca prekoravati kad griješe, nego se, dapače, dičio što im priskače u pomoć i dijeli njihovu odgovornost za pogreške; smatrao je, naime, da nikakva usluga nije sramotna ako se čini prijatelju. Ali ako su njegovi protivnici postradali, žaleći ih prvi i svesrdno im pomažući ako su poželjeli, sve je mamio k sebi i činio ih sebi sklonima. Stoga ga efori, videći to i plašeći se njegova utjecaja, kazniše novčano navevši kao razlog da građane, koji treba da pripadaju zajednici, nastoji učiniti svojom tekovinom.

Jer kao što filozofi prirode drže, ako bi svađa i gloženje bili potpuno uklonjeni iz svemira, da bi stala nebeska tijela i da bi uslijed sveopćeg sklada prestalo svako rađanje i kretanje,[12] čini se da je tako lakonski zakonodavac ubacio u ustavni poredak častoljublje i želju za nadmetanjem kao poticalo na vrlinu želeći da između dobrih građana uvijek postoji nekakva međusobna razmirica i takmičarstvo, dok se susretljivost koja ustupa pred mišljenjem bez dokaza, troma i nesposobna da izdrži borbu, neispravno naziva slogom. Neki misle da je zacijelo i Homer to uvidio; jer ne bi prikazao Agememnona kako se raduje kad su se Odisej i Ahilej dali navući na uzajamne grdnje »riječima strašnim«[13] da nije smatrao velikom prednošću za zajedničko dobro uzajamnu ljubomoru i razmirice najodličnijih junaka. To se načelo, istina, ne bi moglo dopustiti bez daljnjega, jer prekomjerne su svađe kobne za države i uzrokuju velike opasnosti.

6. Netom je Agesilaj preuzeo kraljevsku čast[14] kadli stigoše ljudi iz Azije s vijestima da se perzijski kralj sprema da s velikim brodovljem otjera Lakedemonjane s mora. Lisandar, želeći da ponovo bude odaslan u Aziju i da priskoči u pomoć tamošnjim svojim prijateljima koje je sam ostavio kao upravitelje i gospodare gradovima, ali su ih građani zbog rđavih postupaka i nasilna vođenja uprave izgonili i ubijali, nagovori Agesilaja neka poduzme vojni pohod i zarati u korist Helade, prodrijevši što dalje u dubinu kopna i preduhitrivši barbarinove pripreme. Ujedno je pismom poručio prijateljima u Aziji neka šalju ljude u Lakedemon i traže Agesilaja za vojskovođu. Istupivši, dakle, pred narod, Agesilaj preuzme vođenje rata ako mu dadu trideset Spartanaca kao visoke časnike i savjetnike, dvije tisuće novograđana[15] i savezničke trupe u jačini od šest

tisuća ljudi. Kako ga je Lisandar podupirao, sve mu spremno izglasaše i odmah odaslaše Agesilaja s tridesetoricom Spartanaca, među kojima je prvi bio Lisandar ne samo zbog svoje slave i utjecaja nego i zbog Agesilajeva prijateljstva, jer je u njegovim očima ishođenje tog zapovjedništva bila veća usluga od same kraljevske krune.[16]

Dok se njegova vojna sila okupljala u Gerestu,[17] sišavši sam s prijateljima u Aulidu i prenoćivši ondje, učini mu se u snu da mu je rekao neki glas: »Kralju Lakedemonjana, zacijelo si svjestan da nitko nije bio imenovan zapovjednikom združenih snaga cjelokupne Helade osim nekad Agamemnon i sada poslije njega ti; a jer zapovijedaš istima kao on, s istima ratuješ i krećeš u rat iz istog kraja, pravo je da i prineseš božici žrtvu što ju je on žrtvovao prije nego je isplovio«. Gotovo isti čas saletje Agamemnona sjećanje na žrtvovanje mlade djevojke kojoj je vlastiti otac dao prerezati vrat na nagovor gatalaca.[18] Njega to, međutim, ne smuti, nego ustavši i ispričavši prijateljima svoje viđenje, reče da će božicu počastiti onime što njoj treba da godi kao božici, ali da se neće ugledati u bezosjećajnost svog prethodnika. I ovjenčavši košutu, naredi da sa žrtvovanjem započne njegov gatar a ne, kao što je bio običaj, da to čini onaj koga su odredili Beoćani.[19] Stoga beotarsi,[20] kad su čuli za to, obuzeti gnjevom poslaše svoje poslužitelje zabranjujući Agesilaju da žrtvuje suprotno beotskim zakonima i djedovskim običajima. Oni mu dojaviše tu zabranu i porazbacaše sa žrtvenika butove žrtve.[21] Agesilaj zato otplovi u veliku neraspoloženju, bijesan na Tebance i obeshrabren zbog nepovoljna znamenja, uvjeren da će njegov pothvat ostati nedovršen i da pohod neće postići zadovoljavajući uspjeh.

7. Čim je došao u Efez, odmah mu je bio nemio i neugodan velik ugled i utjecaj što ga je uživao Lisandar; svjetina je stalno oblijetala njegova vrata i svi su išli za njim kao pratnja i iskazivali mu pažnju kao da Agesilaj ima zapovjedništvo samo po imenu i formi, zakonu za volju, a stvarno je Lisandar gospodar svega, sve može i sve radi.[22] Ta nitko od vojskovođa poslanih u Aziju nije postao silniji ni strašniji od njega, a niti je koji drugi čovjek prijateljima učinio veća dobra ni neprijateljima tako velika zla. Sve je to još bilo ljudima svježe u sjećanju, a osim toga, videći da je Agesilaj u ophođenju jednostavan, priprost i demokratičan, dok u onoga još ima podjednako iste prijašnje žestine, oštrine i odsječne kratkorječivosti, potpuno su se podlagali njegovim nalozima i samo se na nj osvrtali. Kao posljedica toga u prvom su redu ostali Spartanci bili zlovoljni što su se više osjećali Lisandrovim poslužnicima nego kraljevim savjetnicima; u drugom redu i sam je Agesilaj, ako i nije bio zavidljiv i nije ga smetalo kad su drugima bile iskazivane počasti, ipak bio krajnje ambiciozan i častoljubiv, te se bojao da ako njegov pohod i donese kakav sjajan uspjeh, taj ne bude pripisan Lisandru poradi njegove slave. Postupao je stoga ovako.

Ponajprije se stao suprotstavljati njegovim savjetima i svim zamislima za koje se Lisandar osobito živo zalagao; njih je zabacivao i zanemarivao, a umjesto toga radio drugo; pa onda, one od molitelja, koji su mu se obraćali, a za koje bi opazio da su se najviše pouzdali u Lisandra, otpuštao

je praznoruke; isto tako, oni, kojima se Lisandar grozio, morali su dobiti parnicu i obrnuto – oni, za koje bi se on očigledno zauzimao da im bude na pomoć, teško da su izbjegli čak i kaznu. Kako se to nije događalo slučajno nego smišljeno i jednoliko, Lisandar, opazivši uzrok tome, nije ga tajio svojim prijateljima, nego im je govorio da se s njima prezirno postupa zbog njega i pozivao ih da se idu udvoravati kralju i onima koji imaju na nj veći utjecaj nego on.

8. Kako se, međutim, činilo da tim postupcima i riječima sračunato na kralja navlači omrazu, Agesilaj, hoteći još žešće udariti na nj, imenova ga svojim mesosječom[23] i reče, kako se pripovijeda, u nazočnosti mnogih: »Sada, dakle, neka ovi idu mojem mesosječi pa mu se dodvoravaju«. Duboko povrijeđen time, Lisandar mu reče: »Doista, Agesilaju, dobro znaš ponižavati prijatelje«. »Da, Zeusa mi«, odvrati kralj »one koji žele biti moćniji od mene«. A Lisandar prihvati: »Pa dobro, možda su tvoje riječi bolje od mojih djela. Nego daj mi neku službu i mjesto gdje ću ti biti od koristi a da ti ne smetam«.[24] Nato bi poslan na Helespont i privede Agesilaju Perzijanca Spitridata iz Farnabazove zemlje s mnogo novaca i dvjesto konjanika, ali nije prestajao s ljutnjom, nego je, zlovoljeći se, odsad nadalje snovao kako da kraljevsku čast, otevši je onim dvjema kraljevskim kućama, učini zajedništvom svih Spartanaca. I činilo se da bi bio izazvao zbog te razmirice velike nerede da nije prije zaglavio na vojni u Beotiji.[25] Tako častoljubive naravi u državama, ako ne pripaze da ne prevrše mjeru, čine više zla nego dobra. Ta ako je Lisandar i bio nezgodan, kao što jest, prekoračujući u nevrijeme svojom slavičnošću sve granice, zacijelo Agesilaju nije bio nepoznat drugi, manje zazoran način da dovede u red glasovita i ambiciozna čovjeka koji griješi. Ali čini se da iz iste strasti niti je onaj priznao autoritet svog pretpostavljenoga, niti ovaj otrpio nerazboritost svog prisnog prijatelja.

9. Kad je Tisaferno,[26] uplašivši se u početku Agesilaja, uglavio s njime mir uz pogodbu da će mu pustiti helenske gradove da budu nezavisni, ali mu kasnije, došavši do uvjerenja da ima dovoljno vojne sile, objavio rat, Agesilaj to primi s veseljem. Jer njegova su očekivanja od te vojne bila velika i smatrao je nepodnošljivom pomisao da je onih deset tisuća s Ksenofontom[27] došlo do mora[28] pobijedivši kralja toliko puta koliko im se prohtjelo, a da on, zapovijedajući Lakedemonjanima koji imaju prevlast na kopnu i moru, ne pokaže Helenima nikakvo djelo dostojno spomena. Stoga smjesta, uzvraćajući Tisafernu za krivokletstvo legitimnom varkom, otvoreno izvrši pripreme kao da će vojsku povesti na Kariju, a kad je barbarin ondje skupio svoju vojsku, podigavši se, provali u Frigiju. Osvoji mnogo gradova i dočepa se obilja novca pokazujući prijateljima da kršenje sklopljena ugovora znači preziranje bogova, a da u nadmudrivanju neprijatelja nije samo pravde nego i velike slave i koristi skupa sa zadovoljstvom. Ali kako se pokazalo da je slabiji konjaništvom, a pri žrtvi se pojavila i jetra bez režnjeva,[29] povukavši se u Efez stane skupljati konjicu tako što je zapovjedio imućnima da svaki, ako neće služiti u vojsci, pribavi umjesto sebe konja i momka. Takvih je bilo

mnogo, te se tako dogodilo da je Agesilaj ubrzo imao velik broj bojovnih konjanika umjesto kukavnih teških pješaka.[30] Jer oni koji nisu željeli ići na vojnu unajmljivali su one koji su htjeli, a oni koji nisu željeli služiti kao konjanici one koji su htjeli. Pa i Agamemnon je, po Agesilajevu sudu, dobro postupio što je, prihvativši dobru kobilu, oslobodio vojne službe nevaljana a bogata čovjeka.[31] Kad su na Agesilajev nalog prodavači ratnog plijena svlačili zarobljenike prije nego što su ih prodavali, pa se za odjeću nalazilo mnogo kupaca, a njihova su gola tijela, posvema bijela i nježna od mekoputnih životnih navika, pobuđivala smijeh kao beskorisna i bezvrijedna, Agesilaj, pristupivši, reče: »Ovo su ljudi s kojima se borite, a ovo stvari za koje se borite«.

10. Kad je opet bilo povoljno godišnje doba za upad u neprijateljsku zemlju,[32] Agesilaj najavi da će svoju vojsku voditi u Lidiju, ovaj put više ne obmanjujući Tisaferna; ali ovaj je sam sebe prevario ne vjerujući Agesilaju zbog njegove prethodne lukavštine i misleći da će sada Spartanac zaprijetiti Kariji budući da je konjaništvom mnogo slabiji, a ona je za konjanike nepogodna.[33] Ali kad je Agesilaj, kao što je najavio, došao u ravnicu Sarda, Tisaferno je bio prisiljen najvećom hitnjom iz Karije priskočiti onamo u pomoć; i prolazeći konjicom kroz ravnicu, pobio mnogo Agesilajevih vojnika koji su bez reda ondje pljačkali. Razabravši stoga da neprijatelju još nije pristigla pješadija, dok su njegove snage bile potpune, Agesilaj požuri da zametne bitku. I izmiješavši laku pješadiju među konjanike, naredi im da krenu svom brzinom i napadnu neprijatelje, dok sam smjesta povede u boj teško naoružane pješake. Pošto je nastao bijeg barbara, Heleni, pognavši ih, zauzeše njihov tabor i poubijaše velik broj njih. Posljedica je te bitke bila da je Helenima bilo omogućeno ne samo da bez bojazni plijene i haraju kraljevu zemlju, nego i da dožive zadovoljstvo da vide kažnjavanje Tisaferna, zlikovca i zakleta neprijatelja helenskog roda. Kralj, naime, smjesta posla k njemu Titrausta koji mu odsiječe glavu i zatraži od Agesilaja da prekine s ratovanjem pa otplovi kući nudeći mu k tome preko poslanika novac. Ali Agesilaj odgovori da je njegov grad jedini vlastan odlučivati o miru, a što se njega osobno tiče, veće mu je zadovoljstvo obogaćivati svoje vojnike nego da se sam bogati; a pored toga, reče, Heleni smatraju dičnim uzimati od neprijatelja plijen a ne darove. No ipak, želeći ugoditi Titraustu što je kaznio Tisaferna, zajedničkog neprijatelja Helena odvede vojsku natrag u Frigiju uzevši od njega trideset talenata[34] za putne troškove.

Dok je bio na putu, primi od poglavarstva kod kuće svitak s tajnom porukom s nalogom da preuzme i zapovjedništvo nad brodovljem.[35] Ta je čast jedinome od sviju pripadala Agesilaju.[36] Istina je da je po općem priznanju on bio najveći i najznamenitiji od svojih suvremenika, kako je i Teopomp[37] negdje spomenuo, ali ponosio se više svojim vrlinama nego svojim vrhovnim zapovjedništvom. No postavivši onda zapovjednikom brodovlja Pisandra, učinilo se da je pogriješio jer je, premda je bilo ondje starijih i razboritijih, ne obazrevši se na dobrobit domovine nego cijeneći rodbinstvo i ugađajući svojoj ženi čiji je brat bio Pisandar, njemu predao admiralsku čast.

11. Sam pak, smjestivši vojsku u zemlju pod upravom Farnabazovom,[38] ne samo da je živio u svakom obilju, nego je i skupljao silne novce; i doprijevši sve do Paflagonije, pridobio je paflagonskoga kralja Kotisa koji je poželio Agesilajevo prijateljstvo zbog njegovih vrlina i pouzdanja što mu ga je ulijevao. Spitridat, otkako je prvi put, odmetnuvši se od Farnabaza, došao k Agesilaju, stalno ga je pratio na vojnim pohodima, a imao je prelijepa sina Megabata, još dječaka, u koga je Agesilaj bio strasno zaljubljen, a također krasnu kćerku, djevojku za udaju. Agesilaj nagovori Kotisa da se njome oženi; i uzevši od njega tisuću konjanika i dvije tisuće lakih pješaka, opet se povuče u Frigiju i stane pustošiti Farnabazovu zemlju a da mu se ovaj nije usuđivao pružiti otpor niti se pouzdavao u svoja obrambena utvrđenja, nego se, držeći uza se većinu svojih dragocjenosti i onoga do čega mu je bilo najviše stalo, povlačio i izmicao premještajući se sad ovamo sad onamo sve dok mu Spitridat, uvrebavši ga i pridruživši sebi Spartanca Heripidu,[39] ne uze tabor i domože se svega njegovoga blaga. Tu je, međutim, Heripida, oštar u istraživanju i najmanjih krađa plijena i prisiljavajući barbare da odlažu ukradeno, pa sve nadzirući i pretražujući, rasrdio Spitridata tako da je s Paflagoncima smjesta otišao u Sard.

Kažu da je to bilo od svega najneugodnije što se dogodilo Agesilaju. Boljelo ga je što je izgubio u Spitridatu vrsna čovjeka a s njime i ne baš beznačajnu vojnu silu, a stidio se objede za sitničavost i tvrdičluk, jer je smatrao pitanjem svoje časti uvijek držati od nje čistim ne samo sebe nego i domovinu. Osim tih očevidnih razloga mučila ga je nemalo i ljubav prema dječaku koja mu se duboko usadila u srce premda je u njegovoj nazočnosti, pribirući svu odlučnost, nastojao da se mladenačkom krepčinom bori protiv požude. I kad mu je jednom Megabat prilazio da ga zagrli i poljubi, on mu se ugne. A kad je dječak, postiđen, odustao i ubuduće mu se obraćao s odstojanja, Agesilaj, sad opet ljuteći se i kajući što je izbjegao poljubac, pretvarao se da se čudi što bi Megabatu da ga više ne pozdravlja poljupcem u usta. »Pa ti si kriv«, rekoše mu prijatelji »jer se nisi usudio primiti poljubac ljepotanov, nego si uzdrhtao i uplašio se. I sad bi se još dao on nagovoriti da dođe na dohvat tvojih usana; ali da se nisi dao opet ustrašiti!« Tad Agesilaj, zamisliv se na neko vrijeme i poslije šutnje, odgovori: »Nema ništa strašna u tome da ga nagovorite; ta čini mi se da bih radije iznova bio boj za poljubac nego da mi pripadne sve zlato što sam ga ikada vidio«. Takav je bio u Megabatovoj nazočnosti, ali kad je ovaj otišao, tako je usplamtio strašću da je teško reći da li bi smogao snage da odoli dječakovu poljupcu da se ovaj opet predomislio i pojavio.[40]

12. Poslije toga Farnabaz poželi da se sastane s njime na razgovor; složi ih Kizičanin Apolofan, gostinski prijatelj obojice. Došavši prvi s prijateljima na ugovoreno mjesto i bacivši se u hlad gdje je trava bila visoka, čekao je ondje Farnabaza. Kad je ovaj stigao, premda su za nj bila rasprostrta meka runa i izvezene prostirke, postidjevši se pred Agesilajem koji je ležao tek tako, leže i on neusiljeno na tlo u travu premda je bio odjenut u odjeću čudesne finoće i boja. Poslije uzajamna pozdrava Farnabaz je imao dosta opravdanih zamjerki zato što mu Lakedemonjani,

premda im je učinio mnogo velikih usluga u ratu s Atenjanima, sada pustoše zemlju; ali Agesilaj, videći da Spartanci koji su bili s njime od stida obaraju glave k zemlji i ne znaju što da kažu (ta vidjeli su da se Farnabazu nanosi nepravda), prozbori: »Mi smo se, Farnabaze, i ranije, dok smo bili s kraljem u prijateljstvu, ophodili prijateljski prema svemu što je njegovo, i sada, kad smo postali neprijatelji, neprijateljski. Videći, dakle, da i ti hoćeš biti jedan od kraljevih posjeda, prirodno je da, škodeći tebi, nastojimo škoditi njemu. Ali od onoga dana kad sebe učiniš dostojnim da budeš nazivan prijateljem i saveznikom Helena umjesto kraljevim robom, smatraj ovu falangu, oružje, brodove i sve nas čuvarima svojih posjeda i svoje slobode bez koje za ljude ništa nije lijepo niti zavisti vrijedno.« Nato mu Farnabaz izloži svoje namjere: »Što se mene tiče, ako kralj pošalje umjesto mene drugoga vojskovođu, bit ću uz vas, ali ako meni preda zapovjedništvo, neću požaliti nikakva truda osvećujući vam se i čineći vam zlo u njegovu interesu.« Čuvši to, Agesilaj se poveseli i, uhvativši ga za desnicu i ustavši zajedno s njime, reče: »Kamo sreće, Farnabaze, kad si takav čovjek, da nam postaneš prijatelj radije nego neprijatelj!«[41]

13. Kad je Farnabaz odlazio zajedno sa svojim prijateljima, njegov sin, zaostavši, pritrči Agesilaju i reče mu uz smiješak: »Ja te, Agesilaju, činim svojim milogostom«. I pruži mu perzijsko koplje što ga je držao u ruci. Primivši ga i obradovavši se pristalu obličju i prijaznosti dječaka, zaokruži pogledom po nazočnima nema li tko nešto prikladno za uzdarje lijepu i plemenitu darovatelju. Vidjevši da je konj njegova tajnika Ideja ukrašen bogatim oglavom, brzo mu ga skine pa ga predade momčiću. A ni ubuduće nije prestajao misliti na nj, nego dapače, kad su mladog Perzijanca poslije izvjesna vremena braća lišila očinskog doma i natjerala u progonstvo na Peloponez, veoma se brinuo za nj. Pomogao mu je i u njegovim ljubavnim brigama. Bio se, naime, zaljubio u nekog dječaka atleta iz Atene; kad je ovome, kako je bio krupan i ogrubio, zaprijetila opasnost da bude isključen iz natjecanja u Olimpiji,[42] Perzijanac se utekne Agesilaju moleći ga za dječaka; a on, hoteći mu i u tome ugoditi, jedva mu to isposluje uz mnogo muka.[43]

Premda je, naime, inače Agesilaj bio savjestan i držao se zakona, u stvarima prijateljstva smatrao je strogu pravičnost običnom izlikom da se ne posreduje. U svakom slučaju, navodi se ovakvo njegovo pisamce Karijcu Hidrijeju: »Ako Nikija nije kriv, oslobodi ga; ako je kriv, oslobodi ga zbog mene; ali svakako ga oslobodi«. U većini slučajeva gdje se radilo o interesu njegovih prijatelja Agesilaj je, dakle, bio takav; ali ponekad je davao u kritičnoj situaciji prednost koristi, kako je pokazao onom prilikom kad je pri naglu i žurnu podizanju tabora ostavio za sobom bolesna ljubljenika. Kad ga je ovaj, naime, molio i zvao dok je odlazio, okrenuvši se, reče mu da je teško istovremeno imati samilosti i pameti. To izvješćuje filozof Hijeronim.

14. Već je istjecala druga godina Agesilajeva zapovjedništva, a mnogo se o njemu govorilo u unutrašnjoj Aziji i posvuda je vladalo izvanredno

mišljenje o njegovoj trijeznosti, jednostavnosti i umjerenosti. Kamo je god putovao, sam bi konačio u najsvetijim hramovima[44] čineći tako bogove nadzirateljima i svjedocima onoga što malo kome od ljudi dopuštamo da gleda dok radimo, a među tolikim tisućama vojnika čovjek ne bi lako našao prostije kabanice od Agesilajeve. Prema vrućini i studeni tako je bio ravnodušan kao da je od prirode jedini on dobio moć da se neprestano prilagođuje godišnjim dobima kako ih je bog udesio. A najugodniji prizor za Helene, koji obitavahu u Aziji, bili su negda goropadni i nesnosni perzijski namjesnici i vojskovođe koji su gnjilili od bogatstva i raskoši a sada bili puni straha i udvornosti pred čovjekom koji je hodao naokolo u priprostu spartanskom ogrtaču; na jednu njegovu kratku, lakonsku riječ prilagođavali se njegovim navikama i mijenjali svoj izgled i držanje, te je mnogima dolazilo na pamet da navode one Timotejeve:[45]

Tiranin je Ares; a zlata se Helada ne plaši.[46]

15. Budući da se Azija burkala i na mnogo mjesta naginjala odmetništvu,[47] Agesilaj, dovevši u red tamošnje gradove i vrativši bez ikakva ubijanja i slanja ljudi u progonstvo njihovim ustavnim uređenjima doličan oblik,[48] odluči napredovati dalje i, prenijevši rat s helenskog mora, zametati odlučujuću bitku za kralja osobno i za blagostanje Ekbatane i Suze, a u prvom redu otrgnuti ga od njegove dokolice – učiniti da više ne sjedi mirno na prijestolju igrajući se suca Helenima u njihovim ratovima i podmićujući njihove narodne vođe. Uto[49] stiže k njemu Spartanac Epikida s viješću da se Sparta zaplela u velik rat s ostalim Helenima i da ga efori zovu i naređuju mu da dođe u pomoć sugrađanima.

O, Heleni, iznašlice jada barbarskih![50]

Ta kako bi čovjek drukčije nazvao onu zavist koja je tada združila i povezala Helene jedne protiv drugih? Silovitom su rukom dohvatili svoju sreću kad je visoko letjela, te oružje, upereno protiv barbara, i rat, već protjeran iz Helade, opet okrenuli protiv sebe samih. Ja se bar ne slažem s Korinćaninom Demaratom koji je rekao da su velik užitak propustili oni Heleni koji nisu vidjeli Aleksandra kako sjedi na Darijevu prijestolju; dapače, mislim da bi zaplakali pomislivši da su tu slavu ostavili Aleksandru i Makedoncima oni koji su tada potratili živote helenskih vojskovođa na bojištima kod Leuktre, Koroneje, Korinta i u Arkadiji.

Agesilaj pak nije uradio ništa valjanije ni veće od onog svojevoljnog uzmaka niti je ikada bilo ljepšeg primjera poslušnosti i pravičnosti. Jer gdje je Hanibal, već u tešku položaju i potiskivan iz Italije, teškom mukom poslušao one koji su ga zvali da ratuje kod kuće, a Aleksandar se čak još i narugao, doznavši za Antipatrovu bitku s Agisom,[51] riječima: »Čini se, ljudi, dok mi ovdje pobjeđujemo Darija, da je tamo u Arkadiji bio neki boj miševa«, kako ne bi Sparta zaslužívala da je nazovemo sretnom zbog Agesilajeva poštovanja prema njoj i obzirnosti prema zakonima? Čim mu je stigao svitak s tajnom porukom, napustivši i odrekavši se tolike sreće i moći njemu na dohvat ruke i tako velikih nada što su mu se osmjehivale, odmah je otplovio »ne svršivši posla«,[52] ostavivši

silnu čežnju saveznika za njim, a najuvjerljivije pobivši izreku Erasistrata, sina Feakova, koji je izjavio da su Lakedemonjani bolji u javnu životu, a Atenjani u privatnu. Jer dokazavši se kao izvrstan kralj i vojskovođa, pokaza se još boljim i ugodnijim prijateljem i drugom u privatnu ophođenju. Kako je perzijski novac nosio otisnut lik strijelca, podižući tabor Agesilaj reče da ga kralj izgoni iz Azije s deset tisuća strijelaca; jer pošto je toliko novca bilo doneseno u Atenu i Tebu, zaratiše ti narodi protiv Spartanaca.[53]

16. Kad je, prešavši Helespont,[54] maršrao Trakijom, nije se nikome od barbara obratio molbom, nego je, šaljući poslanike svakom narodu, pitao da li da prolazi njihovom zemljom kao prijateljskom ili kao neprijateljskom. Svi ga ostali, dakle, primahu prijateljski i ispraćahu kako je tko mogao; ali narod zvan Tralijci,[55] kojima je i Kserkso, kako se pripovijeda, dao darove, tražili su od Agesilaja za prolaz odštetu od sto talenata srebra[56] i isto toliko žena. A on, podsmjehnuvši se podrugljivo riječima: »Što nisu odmah došli da ih uzmu?«, povede vojsku naprijed i, srazivši se s njima postrojenima u bojni poredak, potuče ih i mnogo pobije. Isti upit posla i kralju Makedonaca; a kad je ovaj odgovorio da će razmisliti, Agesilaj reče: »Neka, dakle, razmišlja, a mi u međuvremenu idemo dalje«. Zadivivši se njegovoj smjelosti i pobojavši se, makedonski mu kralj poruči neka prolazi kao prijatelj. Tesalcima, saveznicima svojih neprijatelja, pustošio je zemlju. Ali u Larisu posla Ksenokla i Skita da pregovaraju o prijateljstvu; kad su, međutim, ovi bili uhićeni i držani pod stražom, ostali u vojsci, ogorčeni, mislili su da treba da Agesilaj, opkolivši Larisu, opsijeda grad, no on, rekavši da ne bi želio niti za čitavu Tesaliju izgubiti jednoga od njih dvojice nagodbom s Larišanima dobije ih natrag. I tome se možda ne bi trebalo čuditi kod Agesilaja koga, kad je doznao da se kod Korinta odigrala velika bitka,[57] da je nenadano zaglavilo mnogo izvanredno uglednih ljudi i da je izginulo veoma malo Spartanaca a sva sila neprijatelja, nije bilo vidjeti ushićena od radosti niti oduševljena, nego je čak kazao teško uzdahnuvši: »Jadne li Helade što je vlastitim rukama uništila tolike ljude koji su živi, boreći se jedni uz druge, mogli pobijediti svekolike barbare.« Kad su Farsaljani nasrtali na nj i zadavali vojsci gubitke, naredi da pet stotina konjanika pod njegovim vodstvom udari na njih; razbivši ih, podigne pobjedni znak u podnožju Nartakija. I ta mu je pobjeda pribavila osobito zadovoljstvo zato što je samo konjaništvom, koje je sam sastavio vlastitim sredstvima, nadvladao one, koji su se najviše ponosili svojom konjicom.

17. Ondje mu dođe ususret Difrida, efor iz Sparte, s nalogom da smjesta provali u Beotiju. A on, premda je to namjeravao učiniti kasnije, poslije bolje pripreme, smatrao je da nikako ne valja uskraćivati poslušnost vlastima, pa je objavio onima uza se da je blizu dan radi kojeg su došli iz Azije i dao pozvati dvije pješačke čete od onih što su operirale kod Korinta. Lakedemonjani u Sparti pak oglasiše, želeći mu iskazati počast, neka se svaki od mladića, koji to želi, uvojačuje da pođe u pomoć kralju. Pošto se svi s oduševljenjem uvojačiše, vlasti, odabravši pedesetoricu najsnažnijih i najkrepkijih, odaslaše ih k njemu.[58]

Prošavši kroz Termopile i prešavši Fokidu koja mu je bila prijateljska, čim je ušao u Beotiju i utaborio se kod Heroneje, ugleda sunce gdje pomračuje i postaje poput mjeseca mlađaka,[59] a istovremeno dozna da je poginuo Pisandar potučen od Farnabaza i Konona u pomorskoj bitki kod Knida.[60] Rastuži se, kako je i prirodno, na tu vijest i zbog čovjeka i zbog grada, ali da mu vojnike na polasku u bitku ne obuzme malodušnost i strah, naredi glasnicima pristiglim s mora neka govore suprotno, naime da su pobijedili u pomorskome boju; i sam javno istupivši s vijencem na glavi, prinese žrtvu za dobru vijest i razasla prijateljima komade žrtvena mesa.[61]

18. Kad je, napredujući i stigavši do Koroneje, ugledao neprijatelje i oni njega, poreda vojsku u raspored za bitku povjerivši lijevo krilo Orhomenjanima, dok je sam vodio desno. Na suprotnoj strani Tebanci su sami držali desno krilo, a Argivci lijevo. Ksenofont veli[62] da bitke poput te još nikada nije bilo; i sam je bio nazočan boreći se uz Agesilaja pošto je s njime prešao iz Azije.[63] Prvi sraz, istina, nije doveo do žestoka kreševa niti do velike borbe, nego Tebanci ubrzo razbiše Orhomenjane, a Agesilaj Argivce; a kad se obje strane, čuvši za slom i bijeg svoga lijevog krila, okrenuše natrag, tada Agesilaj, premda mu se nudila pobjeda bez opasnosti da se samo htio suzdržati od napada s čela na Tebance i da je, propustivši ih kraj sebe, udario na njih odostrag, ponesen borbenim žarom i častoljubljem pođe ravno protiv njih želeći ih suzbiti jurišem. Ali oni ga dočekaše ništa manje krepko i žestoka se bitka vodila po svim dijelovima bojišta, a najžešća ondje gdje je stajao sam kralj posred one pedesetorice;[64] čini se da je njihovo plemenito slavoljublje došlo kralju u pravi čas i spasilo mu život. Boreći se, naime, najvećim žarom i izlažući se za nj smrti, ne uzmogoše ga, doduše, očuvati neranjena, ali ga, pošto je kroz oklop u tijelo primio mnogo udaraca kopljima i mačevima, uspješe jedva istrgnuti živa; zbivši se čvrsto oko njega, ubijahu mnogo neprijatelja, ali i sami padahu u veliku broju. Kako je bilo preteško potisnuti Tebance frontalno, nađoše se Spartanci prinuđeni učiniti ono što u početku nisu htjeli: otvoriše im svoje redove i propustiše ih, a onda, kad su, prošavši skroz, išli već u manje čvrstu poretku, udarahu na njih idući za njima i pritrčavajući s bokova. Ali ipak ih ne uspješe natjerati u bijeg, nego se Tebanci povukoše ka gori Helikonu[65] silno se ponoseći tom bitkom, jer su, po njihovu uvjerenju, oni sami u njoj ostali neporaženi.[66]

19. Agesilaj pak, premda od mnogih rana tjelesno u tešku stanju, nije se vratio u šator prije nego što su ga u nosiljci odnijeli k falangi da vidi mrtve pokopane unutar tabora. Naredi, štaviše, da budu pušteni svi neprijatelji koji su se zaklonili u svetište. U blizini je, naime, hram Atene Itonijske,[67] a pred njim stoji pobjedni znak što ga Beoćani postaviše davno, kad su pod zapovjedništvom Spartona ondje pobijedili Atenjane i ubili Tolmidu.[68] Sutradan u svitanje, hoteći iskušati hoće li se Tebanci pobiti, Agesilaj naredi vojnicima da stavljaju vijence na glave, a sviračima da sviraju u frule, te da postavljaju i ukrašuju pobjedni znak kao pobjednici. Ali kad neprijatelji poslaše k njemu tražeći dopuštenje da

pokupe svoje mrtve, sklopi s njima primirje i, potvrdivši tako svoju pobjedu,[69] otiđe u Delfe[70] gdje su bile u toku pitijske igre, te je ondje predsijedao svečanom ophodu u slavu boga i prikazao mu desetinu od azijskog plijena koja je iznosila stotinu talenata.[71]

Kad se vratio kući, njegov način života i ponašanje smjesta mu pribaviše omiljenost i uvažavanje kod njegovih sugrađana; nije se, naime, kao većina vojskovođa, vratio iz tuđine kao drugi čovjek prožet stranim običajima a pun mrzovolje prema domaćima i otimao se njihovu jarmu, nego je, jednako kao oni koji nikada nisu prekoračili Eurotu, poštivao postojeći poredak i bio zadovoljan njime ne promijenivši ni objed, ni kupelj, ni njegu svoje žene, ni ukras svoga oružja, ni namještaj u kući, nego je vrata ostavio kakva su bila, pemda tako stara da se smatralo da su to ona što ih je postavio Aristodem.[72] Ksenofont veli[73] da i kanatron njegove kćeri nije bio nimalo sjajniji nego u ma koje druge djevojke. Kanatronima nazivaju drvene likove orlolavā i jarcojelena u kojima voze svoje kćeri u svečanim ophodima.[74] Ksenofont, doduše, nije zabilježio ime Agesilajeve kćeri i Dikearh[75] se naljutio što ne znamo niti Agesilajevu kćer ni Epaminondinu majku; ali mi smo našli u lakonskim zapisima da se Agesilajeva žena zvala Kleora, a kćeri Eupolija i Proauga. A moguće je vidjeti i njegovo koplje koje se sve do danas čuva u Lakedemonu, a ni po čemu se ne razlikuje od drugih.

20. Videći, međutim, da neki od građana imaju o sebi visoko mišljenje i dižu nos zato što uzgajaju trkaće konje, nagovori svoju sestru Kinisku da s kolima uzme učešća u natjecanjima u Olimpiji hoteći pokazati Helenima da pobjeda u tome nije stvar nikakve osobite vrsnoće nego samo bogatstva i troška. Imajući uza se mudraca Ksenofonta, koga je veoma cijenio, naredi mu neka svoje sinove, poslavši po njih, odgaja u Lakedemonu gdje će naučiti najljepši od svih nauka – slušati i zapovijedati. Kad je poslije Lisandrove smrti otkrio postojanje velikog tajnog udruženja koje je ovaj odmah po povratku iz Azije zasnovao protiv njega. Agesilaj se dade na to da dokaže kakav je građanin Lisandar bio za života; pročitavši govor ostavljen u obliku spisa, koji je napisao Kleon Halikarnašanin, a Lisandar ga namjeravao preuzeti pa ga besjediti pred narodom zagovarajući novi poredak i promjenu ustavnog uređenja, Agesilaj ga htjede iznijeti u javnost. Ali kad je jedan od stranaca vijećnika, pročitavši govor i pobojavši se umješnosti kojom je bio sastavljen, posavjetovao kralju da ne iskapa nanovo Lisandra, nego da radije pokopa taj govor zajedno s njime, on se dade uvjeriti i prešutje cijelu stvar.[76] Protivnicima svoje politike javno nije škodio, nego ih je, nastojeći isposlovati da neki od njih od vremena do vremena budu slani kao vojskovođe i zapovjednici, razobličivao ako su se u vršenju službe pokazali nevaljani i gramzljivi, a onda opet, priskačući im u pomoć i podupirući ih kad im se sudilo, od neprijatelja činio ih prijateljima i privlačio na svoju stranu tako da nije ostajalo nikoga da mu bude protivnik.

Drugi, naime, kralj Agesipol, budući da je bio sin prognanika,[77] po godinama tek momčić, a naravi blage i mirne, nije se mnogo miješao u državne poslove. Pa ipak, i njega je Agesilaj doveo pod svoj utjecaj. Jer

kraljevi odlaze blagovati za istim zajedničkim objedom[78] kad borave kod kuće. Znajući, dakle, da je Agesipol, kao i on sam, sklon ljubavnim vezama, uvijek bi zapodijevao kakav razgovor o lijepim dječacima; čak je navodio mladića na to, dijelio s njime ljubavne osjećaje i išao mu na ruku pri njihovu ostvarivanju jer u lakonskoj ljubavi nema ničega sramna, nego ona sadrži mnogo čednosti, plemenita častoljublja i žarke želje za vrlinom, kako je zabilježeno u Likurgovu životopisu.[79]

21. Uživajući tako izvanredno velik utjecaj u gradu, isposluje postavljenje Teleutije, svog polubrata po majci, na čelo brodovlja. I povevši tada vojsku prema Korintu, sam na kopnu osvoji duge zidove,[80] dok Teleutija (na moru zarobi neprijateljske brodove i brodarnice).[81] Kako su u to vrijeme Argivci držali Korint i slavili istmijske igre, pojavivši se iznenada[82] istjera ih upravo u času kad su prinijeli žrtvu bogu, te oni ostaviše svu opremu za svetkovinu; a kad su ga korintski prognanici, koji su slučajno bili nazočni, zamolili da održi igre, sam to ne učini, ali ostade u gradu i pruži im zaštitu dok su ih oni priređivali i održavali. Poslije, po njegovu odlasku, Argivci iznova proslaviše istmijske igre i neki natjecatelji ponovo pobijediše, a bilo ih je i koji su, pobjednici u ranijima, u kasnijima bili uneseni u popise kao poraženi. Tom prigodom Agesilaj izjavi da su Argivci sami navukli na sebe optužbu zbog kukavičluka zato što se, smatrajući predsijedanje igrama tako časnom i značajnom povlasticom, nisu odvažili da se bore za nj. Sam je smatrao da se u svim tim stvarima treba pridržavati umjerenosti i umnažao je sjaj mjesnih korova i natjecanja, te im uvijek pribivao pun revnosti i predanosti ne propuštajući takmičenja ni dječaka ni djevojaka; ali one zabave, za koje je vidio da sve ostale ispunjaju divljenjem, činilo se da čak i ne prepoznaje. Jednom prilikom tragički glumac Kalipid, čije su se ime i slava pronosili helenskim svijetom i koji je posvuda bio tražen, susrete ga po prvi put i pozdravi ga; zatim je, nametljivo se uguravši među kraljeve pratioce u šetnji, očigledno pokazivao da očekuje da mu se Agesilaj prvi obrati nekom ljubeznošću, te na koncu reče: »Zar me ne prepoznaješ, kralju?« A on, pogledavši ga, odvrati: »Pa da, nisi li ti komedijaš Kalipid?« A tako Lakedemonjani nazivaju glumce. I opet, kad su ga pozivali da čuje čovjeka koji oponaša slavuja, otkloni riječima: »I njega sam sama čuo«.[83] Kad se liječnik Menekrat, dobivši zbog uspjeha u liječenju nekih beznadnih slučajeva nadimak Zeus, neukusno služio tim nazivom pa se, štaviše, usudio kralju poslati pismo ovakva naslova: »Menekrat Zeus kralju Agesilaju želi zdravlja!«, Agesilaj mu otpiše: »Kralj Agesilaj Menekratu želi zdrave pameti«.

22. Dok je boravio na korintskom području pa zauzeo Herejon i gledao kako njegovi vojnici odvlače zarobljenike[84] i plijen, stigoše poslanici iz Tebe da pregovaraju o prijateljstvu. Ali kako je on uvijek mrzio taj grad, a mislio da mu je tada i u interesu da ih uvrijedi, pretvarao se da ih niti vidi niti čuje kad su bili kod njega; ali to mu se osveti; još se Tebanci nisu bili udaljili kad prispješe neki ljudi s viješću da je Ifikrat[85] sasjekao jednu njegovu pješačku jedinicu.[86] Tako velik poraz nije Spar-

tance odavno zadesio; izgubili su, naime, mnogo valjanih momaka pri čemu je njihove teško naoružane pješake svladala laka pješadija, a Lakedemonjane plaćenici!

Agesilaj smjesta skoči da im pomogne;[87] ali kad dozna da je s njima gotovo, dođe opet u Herejon i tada, naredivši da Beoćani dođu preda nj, sasluša ih. Ali kad oni, vraćajući uvredu za uvredu, nisu ni spominjali mir, nego samo tražili da ih propusti u Korint, Agesilaj reče razgnjevljen: »Kad već želite vidjeti svoje prijatelje kako se ohole zbog svoga uspjeha, sutra će vam to biti omogućeno uz punu sigurnost«. Uzevši ih sa sobom, sutradan je pustošio zemlju Korinćana i primakao se samome gradu. Pošto je tako posramio Korinćane, koji se nisu usuđivali braniti, otpusti poslanstvo. Tada, pokupivši preživjele iz one uništene jedinice, odvede ih slobodno u Lakedemon uvijek krećući na marš prije svanuća, a ukonačujući vojsku poslije pada mraka da se oni Arkađani, koji su ga mrzili, ne raduju zlobno njegovoj nesreći.

Potom[88] Ahejcima[89] za volju prijeđe u Akarnaniju[90] sa svojom i njihovom vojskom, te odvuče mnogo plijena, a Akarnance pobijedi u bitki. No kad su ga Ahejci molili da ostane preko zime i neprijateljima spriječi sjetvu, reče da će učiniti upravo suprotno: jer oni će se većma bojati rata ako im zemlja u ljetno doba bude zasijana;[91] a to se i dogodilo. Jer kad im je bila najavljena ponovna invazija, izmiriše se s Ahejcima.[92]

23. Kako su Konon i Farnabaz, vladajući morem brodovljem velikoga kralja, pustošili primorske oblasti Lakonije, a i zidovi Atene ponovo bili podignuti novcem što ga je dao Farnabaz,[93] Lakedemonjani odlučiše sklopiti mir s perzijskim kraljem;[94] i poslaše Tiribazu Antalkidu[95] prepuštajući na najsramotniji i najnedopušteniji način kralju azijske Helene radi kojih je Agesilaj ratovao. Zbog toga Agesilaj nije imao nikakva udjela u toj bestidnosti. Antalkida mu je, naime, bio neprijatelj i svim je silama radio oko mira uvjeren da rat povećava Agesilajev utjecaj i čini ga najslavnijim i najmoćnijim od Spartanaca. Pa ipak, onome koji je rekao da Lakedemonjani pristaju uz Međane Agesilaj odgovori da prije Međani pristaju uz Lakedemonjane. Štaviše, prijeteći onima koji nisu htjeli prihvatiti taj mir i navješćujući im rat, prisili sve da se vjerno drže uvjeta što ih je uglavio Perzijanac najvećma poradi Tebanaca da postanu slabiji pustivši Beotiji njezinu nezavisnost.[96] A to je postalo jasno po njegovim kasnijim postupcima. Jer kad je Febida počinio strašno vjerolomstvo zaskočivši Kadmeju[97] za posvemašnjeg i potpunog mira i svi su Heleni bili ogorčeni, a Spartanci zlovoljni, pa najveći Agesilajevi protivnici ljutito pitali Febidu po čijem je to nalogu uradio okrećući time svoju opravdanu sumnju protiv Agesilaja, on je, bez ustručavanja priskačući Febidi u pomoć, javno rekao da treba gledati da li je taj čin od kakve koristi; jer ono što je probitačno za Lakedemon dobro je i samovoljno raditi ako i nije nitko naredio. No ipak je u svojem govoru posvuda izjavljivao da je pravednost prva od vrlina; jer hrabrost je beskorisna ako je ne prati pravednost, a ako svi ljudi postanu pravedni, hrabrost neće ni biti potrebna. Onima koji su govorili da je to po želji velikoga kralja, odgovori: »Po čemu je on veći od mene ako nije i pravedniji?« ispravno

i dobro misleći da je pravednost ona kraljevska osnovica kojom se mjeri nadmašivanje veličinom. Što se tiče pisma što mu ga je po zaključenju mira poslao kralj radi uspostavljanja gostinskih i prijateljskih veza, on to ne prihvati rekavši da je prijateljstvo među narodima dovoljno; a ako ono potraje, neće ni biti potrebe za osobnim. Ipak, u svojim postupcima nije se više pridržavao tog mišljenja, nego je, dajući se često zavesti prevelikim častoljubljem i svadljivošću, osobito u ophođenju s Tebancima, ne samo spasio Febidu, nego, štaviše, nagovorio grad da preuzme odgovornost za taj nepravičan čin i drži Kadmeju u svoje ime,[98] a da neograničenim vlastodršcima u Tebi postavi Arhiju i Leontidu čijom je pomoći Febida ušao u grad i zaposjeo citadelu.

24. Po tome se, dakako, odmah sumnjalo da je djelo Febidino, ali zamisao Agesilajeva; a pozniji njegovi postupci potvrdiše tu sumnju. Jer kad Tebanci istjeraše spartansku posadu i oslobodiše svoj grad,[99] on započe rat protiv njih predbacujući im umorstvo Arhije i Leontide koji su stvarno bili tirani, a samo po imenu polemarsi. I Kleombrot koji je sada, poslije Agesipolove smrti, bio kralj, bi poslan s vojskom u Beotiju; Agesilaj, naime, kome je već proteklo četrdeset godina otkako je napunio dob za vojnu obavezu i koga su zakoni oslobađali vojne službe, izbjegao je to zapovjedništvo stideći se, kako je malo prije toga ratovao s Flijunćanima u korist njihovih prognanika,[100] da ga sada vide gdje kinji Tebance[101] zbog njihovih tirana.[102]

Bio je, međutim, neki Lakonac Sfodrija od stranke protivne Agesilajevoj, postavljen[103] za gradskog namjesnika u Tespiji, čovjek kome nije nedostajalo ni odvažnosti ni slavoljublja, ali je uvijek bio više pun nada nego zdrava prosuđivanja. Žudeći da stekne veliko ime i smatrajući da je Febida svojim smionim prepadom u Tebi postao znamenit i glasovit, dođe do uvjerenja da bi bio mnogo dičniji i sjajniji podvig ako bi na svoju ruku zaposjeo Pirej i lišio Atenjane pristupa moru napavši ih neočekivano s kopna.[104] Kažu još da su tu lukavštinu izveli beotarsi Pelopida i Melon.[105] Poslali su, naime, ljude koji su hinili pristajanje uz Spartu i oni, hvaleći i veličajući Sfodriju kao jedina dorasla da izvede tako veliko djelo, navedoše ga i potakoše da se prihvati poduhvata podjednako nepravična i nezakonita kao onaj u Tebi, ali poduzeta bez potrebne odlučnosti i sreće. Jer najprije ga danje svjetlo zateče u Trijasijskoj ravnici, dok je on očekivao da će još obnoć udariti na Pirej; kažu također da su se vojnici, ugledavši svjetlost iz nekih svetišta u Eleusini, prepali i prestravili. On sam izgubi hrabrost kad se njegov pothvat više nije mogao sakriti te, zadovoljivši se s nešto opljačkana plijena, uzmakne sramotno i neslavno u Tespiju. Poslije tog ispada u Spartu budu iz Atene poslani tužitelji protiv njega, ali oni utvrdiše da tamošnjim poglavarstvima nije nimalo potrebna njihova optužba protiv Sfodrije, nego da su već pokrenuli protiv njega sudski postupak uz prijetnju smrtne kazne; tome se on ne usudi podvrći bojeći se gnjeva svojih sugrađana, koji su se stidjeli pred Atenjanima i htjeli da se čini da su zajedno s njima žrtve njegova nedjela, da se ne bi činilo da su mu sukrivci.

25. Imao je taj Sfodrija sina Kleonima, još dječaka i lijepe vanjštine, u koga je bio zaljubljen Arhidam, sin kralja Agesilaja. I tada je, kako je i prirodno, Arhidam dijelio Kleonimovu tjeskobu zbog opasnosti koja je prijetila njegovu ocu, ali nije mu mogao otvoreno pružati podršku i pomoć; ta Sfodrija je bio jedan od Agesilajevih protivnika. Ali kad Kleonim dođe k njemu i obrati mu se s molbama i u suzama neka Agesilaja učini sklonijim Sfodriji – najviše im se, naime, bilo bojati njega – tri ili četiri dana išao je Arhidam šutke za ocem žacajući se i bojeći da išta kaže; najzad, kako je suđenje bilo blizu, odvaži se reći Agesilaju da ga je Kleonim zamolio da se zauzme za njegova oca. Agesilaj, koji je znao za Arhidamovu ljubav, nije joj stao na put; Kleonim je, naime, još od malena davao razloga očekivanju da će biti čovjek vrijedan kao malo koji. Ipak, u onaj čas nije sinu dopustio da se ponada nekom dobročinstvu ili milosti u odgovoru na njegovu molbu, nego otiđe rekavši samo da će razmotriti koje bi rješenje bilo časno i dolično. Stoga Arhidam od stida prestade zalaziti ka Kleonimu, premda je to ranije običavao činiti više puta na dan. Zbog toga i branitelji Sfodrijini još više izgubiše nadu, sve dok jedan od Agesilajevih prijatelja, Etimoklo, u nekom razgovoru ne otkri njegovo mišljenje: s jedne strane on nema dovoljno prijekora za Sfodrijin postupak, ali inače smatra Sfodriju valjanim čovjekom i vidi da grad treba takve vojnike. To je, naime, bio način na koji je Agesilaj svaki put govorio o tom suđenju u želji da ugodi sinu, tako da je i Kleonim odmah postao svjestan usrdnog truda Arhidamova; i Sfodrijini su prijatelji, sad već puni samopouzdanja, stali pritjecati u pomoć. A i volio je Agesilaj djecu izvanredno; pripovijeda se i zgoda o njegovu sudjelovanju u njihovoj igri, da se, kad su djeca bila malena, zajahavši štap kao konja, igrao s njima kod kuće; a kad ga je pri tome ugledao jedan od prijatelja, zaklinjao ga je neka to nikome ne kaže prije nego i sam ne postane otac.

26. Ali kad je Sfodrija bio oslobođen krivnje[106] i Atenjani se, doznavši za to, spremili za rat, Agesilaj je bio žestoko kritiziran, jer je vladalo mišljenje da je zbog neumjerene i djetinjaste strasti stao na put pravednoj osudi i učinio grad sukrivcem u tako teškim zločinima protiv Helena. Kad je pak vidio da Kleombrot nema volje ratovati s Tebancima, tada, pustivši s milim bogom zakone na koje se ranije pozivao da izbjegne vojnu, sada osobno provali u Beotiju;[107] zadavao je gubitke Tebancima, ali ih je i sam trpio tako da mu je jednom, kad je bio ranjen, Antalkida rekao: »Zaista lijepu školarinu ubireš od Tebanaca za to što si ih naučio da se bore kad niti su htjeli niti umjeli«. Tvrde da su stvarno u to vrijeme Tebanci nadmašili sami sebe u vještini ratovanja kao da su se izvježbali u onim brojnim vojnim pohodima Lakedemonjana na njih. Stoga je i stari Likurg u tri svoja takozvana rijeka zabranio često poduzimati vojne protiv istih neprijatelja da ovi ne bi naučili ratovati.[108]

A i saveznicima Lakedemonjana bio je Agesilaj mrzak jer je, govorili su, išao za tim da uništi Tebance bez ikakve javne pritužbe nego iz nekakve osobne strastvene mržnje. Govorahu stoga da im nije ni od kakve potrebe da se daju svake godine uništavati sad ovdje sad ondje, idući sami tako mnogobrojni za Lakedemonjanima kojih je tako malo. Pripovijeda

se da je tada Agesilaj, hoteći pobiti njihovo pozivanje na broj, smislio ovu doskočicu. Naredio je da svi saveznici posjedaju međusobno izmiješani, a Lakedemonjani sami za se. Zatim dade oglašavati neka najprije ustanu lončari; kad oni ustadoše, oglasi po drugi put to isto za kovače, zatim redom za tesare i zidare i za svaki od zanata. Saveznici, dakle, poustajaše gotovo svi, a od Lakedemonjana nitko; njima je, naime, bilo zabranjeno učiti ili obavljati rukotvoračka umijeća.[109] Tad Agesilaj reče nasmijavši se: »Vidite, ljudi, koliko veći broj vojnika od vas mi odašiljemo.«

27. Ali u Megari, kad je vodio vojsku natrag od Tebe,[110] dok se uspinjao u vijećnicu u citadeli, grč i žestoka bol zahvati mu zdravu nogu; kako je potom otekla, učinilo se da se u njoj nakupila krv, a pokazivala je znake iznenadno jake upale. Čim mu je neki sirakuški liječnik otvorio žilu ispod gležnja, bolovi prestadoše, ali kako je silna krv tekla naglo i nezaustavljivo, Agesilaj zapade u duboku nesvijest i uslijed nje u ozbiljnu životnu pogibao. Pa ipak, navala krvi tad prestade; odnesen u Spartu, zadugo ostade bez snage i nesposoban za vojne pohode.

Kroz to vrijeme zadesiše Spartance brojni porazi i na kopnu i na moru; od njih je najteži bio onaj kod Tegire[111] gdje su, po prvi put nadvladani u otvorenoj uređenoj bitki, bili potučeni od Tebanaca. Odlučiše stoga svi zaključiti opći mir;[112] i poslanici iz čitave Helade sastadoše se u Lakedemonu da utvrde njegove uvjete. Jedan od njih bio je Epaminonda, čovjek ugledan po svom obrazovanju i upućenosti u filozofiju, ali koji još nije bio dao dokaza o svojoj vještini kao vojskovođa. Videći da se svi ostali klanjaju pred Agesilajem, on jedini pokaza samosvijest praćenu slobodom u govoru, te održi govor ne u interesu Tebe nego uopće cijele Helade razlažući da je rat, ako je i povećavao moć Sparte, to učinio na štetu sviju ostalih i predlažući da se mir sklopi na osnovu jednakosti i pravičnosti; jer on će potrajati samo onda ako svi postanu ravnopravni.

28. Videći da svi Heleni Epaminondu slušaju s izvanrednom pozornošću i divljenjem, upita ga Agesilaj smatra li da je u skladu s pravičnošću i ravnopravnošću da Beotija bude neovisna o Tebi.[113] A kad mu je Epaminonda hitro i odvažno uzvratio protupitanjem ne misli li on također da je pravično da Lakonija bude neovisna o Sparti, Agesilaj, skočivši, bijesno zatraži od Epaminonde da jasno kaže da li dopušta Beotiji neovisnost. A kad je Epaminonda ponovo odgovorio na isti način: dopušta li Agesilaj neovisnost Lakoniji?, ovaj to primi tako osorno i bi tako zadovoljan izlikom da smjesta izbrisa ime Tebanaca iz mirovnog ugovora i objavi im rat;[114] ostalim pak Helenima, pošto se izmiriše, naredi da otiđu prepuštajući izgladive razmirice miru, a neizgladive ratu. Teška je, naime, stvar bila izgladiti i poravnati sve sporove.

Baš je u to vrijeme Kleombrot bio s vojskom u Fokidi. Efori mu stoga smjesta poslaše nalog da vodi svoje trupe protiv Tebanaca; također su, šaljući naokolo pozive, okupljali saveznike koji nisu imali nimalo volje za rat i koji su ga osjećali kao težak teret, ali se još nisu usuđivali protiviti niti uskraćivati Lakedemonjanima poslušnost. I premda se pojavilo

mnogo zlogukih znamenja, kako je zabilježeno u Epaminondinu životopisu,[115] i premda se Lakonac Protoj[116] suprotstavljao vojni, Agesilaj ne popusti, nego ishodi započinjanje rata očekujući, kako je sva Helada na njihovoj strani, a Tebanci isključeni iz ugovora o miru, da je pogodna prilika da im se osveti. Ali izabrano vrijeme jasno pokazuje da je taj vojni pohod bio poduzet više u srdžbi nego promišljeno. Ta ugovor o miru zaključili su u Lakedemonu četrnaestog skiroforiona, a kod Leuktre su bili potučeni samo dvadeset dana kasnije, petog hekatombejona.[117] Izginulo je tisuću Lakedemonjana, kralj Kleombrot i oko njega najvrsniji od Spartanaca. Kažu da je među njima poginuo boreći se s Tebancima i Kleonim, lijepi sin Sfodrijin,[118] pošto je tri puta pao i isto se toliko puta ponovo podigao.

29. Sad kad je Lakedemonjane zadesio nenadan poraz, a Tebance preko svakog očekivanja sretan uspjeh kakav Heleni nisu nikada postigli u boju s Helenima, ništa manje ne bi čovjek pozavidio na hrabrosti i zadivio se poraženu gradu nego pobjedničkome. Ksenofont, naime, veli[119] da kod vrlih ljudi ima mnogo štošta vrijedno spomena, čak i njihove riječi uz vino, i u šali, i njihove zabave, i u tome je u pravu; a nisu manje nego još i više vrijedne upoznavanja i razmatranja njihove riječi i postupci kad čuvaju svoje dostojanstvo posred nesreće. Jer grad je upravo slavio svetkovinu i bio pun stranaca; bile su, naime, gimnopedije[120] uz natjecanje dječačkih zborova u kazalištu; tada stigoše od Leuktre glasnici katastrofe. Ali premda je odmah bilo jasno da je njihova stvar propala i da su izgubili svoju prevlast, efori ne dozvoliše da kor siđe s pozornice niti da grad promijeni svoj svečani izgled, nego, poslavši po kućama rodbini imena poginulih, sami su se dalje bavili predstavom i nadmetanjem zborova. I sutradan izjutra, kad je već svima bilo poznato tko je preživio bitku a tko je bio ubijen, očevi, rođaci i prijatelji poginulih, silazeći na trg, rukovahu se jedni s drugima vedra lica, puni ponosa i radosti, a oni preživjelih, kao prilikom žalosti, sa ženama zadržavahu se kod kuće; ako je koji i bio prisiljen da izađe u javnost, držanjem, glasom i pogledom pokazivao je svoju snuždenost i poniženje.[121] A još se uočljivije moglo vidjeti i opaziti kod žena da jedna, rastužena i šutljiva, dočekuje sina iz bitke, dok su one za čije je bilo javljeno da su pali odmah stale obilaziti hramove i pohađale jedna drugu vedro i pune rodoljublja.

30. Pa ipak, kako su se saveznici odmetali od njih i oni očekivali da ponosni pobjednik Epaminonda provali na Peloponez, većinu tada obuzeše misli o proroštvima[122] u vezi s Agesilajevom hromošću, velika malodušnost i prepast pred božanskim moćima jer su bili uvjereni da grad stradava zato što su, svrgnuvši kralja zdravih nogu, izabrali hroma i sakata; a božanstvo ih je upozoravalo neka se nadasve čuvaju i klone toga. No u drugom pogledu on je imao tolik utjecaj, vrsnoću i slavu da su ga i dalje upotrebljavali ne samo kao kralja i vojskovođu u stvarima ratnim nego i kao liječnika i arbitra u političkim neprilikama, pa su se tako ustručavali da one, koji su se u bitki ponijeli kukavički a koje sami nazivaju bjeguncima, po zakonu liše građanskih prava iz straha da ti ne

izazovu prevrat jer su bili brojni i utjecajni. Takvi, naime, ne samo da se isključuju iz svake javne službe nego je čak sramotno dati ženu za jednoga od njih ili uzeti njihovu; svatko tko ih susreće može ih po volji udarati. Moraju trpjeti da hodaju naokolo zapušteni i bijedni, nose ogrtače s raznobojnim zakrpama i pola brade briju, a pola puštaju rasti. Bilo je stoga opasno ostavljati mnogo takvih u gradu kad mu je nedostajalo nemalo vojnika. Izaberu Agesilaja za zakonodavca. A on, niti što dodavši niti oduzevši, a niti promijenivši u propisima, uđe u skupštinu Lakedemonjana; izjavivši da zakone treba pustiti da toga dana spavaju, pa da tek od sutra i ubuduće budu na snazi, sačuva i zakone i grad i ljude od gubitka građanskih prava.[123] Hoteći pak ukloniti obeshrabrenost i potištenost koja je vladala među mladima, provali u Arkadiju[124] i, premda je s velikom pažnjom izbjegao upuštanje u bitku, zauze neki mantinejski gradić i opustoši im zemlju olakšavši tako brige gradu i vrativši mu nešto vedrine potakavši u njemu uvjerenje da mu situacija nije posve beznadna.

31. Poslije toga[125] u Lakoniju stiže Epaminonda sa svojim saveznicima; a imao je ne manje od četrdeset tisuća teško naoružanih pješaka. Mnogo je i lakih pješaka, pa čak i nenaoružane čeljadi išlo za njim radi pljačke, tako da je u Lakoniju zajednički upalo mnoštvo od ukupno sedamdeset tisuća ljudi. Prošlo je ne manje od šest stotina godina otkako Dorani nastavahu Lakedemon; kroz sve to vrijeme tada su prvi put neprijatelji bili viđeni u zemlji, a prije toga se nitko nije usudio onamo. Prodrijevši sada u nju, neopustošenu i netaknutu, palili su i pljačkali sve do rijeke i grada a da nitko nije izlazio da im se suprotstavi. Jer Agesilaj nije dopuštao da se Lakedemonjani bore s tolikom, kako veli Teopomp, »bujicom i talasanjem ratnim«, nego je, okruživši središnje i najvažnije dijelove grada teškom pješadijom, strpljivo podnosio prijetnje i razmetljive povike Tebanaca koji su ga zvali po imenu i pozivali ga da se bori za svoju zemlju jer je krivac njenim nevoljama – on je zapalio ratni požar. Ne manje muka zadavao je Agesilaju metež, povici i jurnjava gradom starijih ljudi, koji su teško podnosili ono što se zbivalo, i žena, koje nisu bile kadre mirovati, nego su se posvema izbezumljivale od neprijateljske vike i vatre.[126] Mučila ga je i pomisao na njegovu umanjenu slavu jer je, preuzevši grad kad je bio najveći i najmoćniji, gledao gdje mu je ugled pogažen a njegova hvalisava izreka, kojom se često poslužio, govoreći da žena Lakonka još nije vidjela dim od neprijateljske vatre, obezvrijeđena. Pripovijeda se također da je Antalkida, kad se jedan Atenjanin prepirao s njime o hrabrosti obaju naroda i rekao: »Pa ipak, mi smo vas mnogo puta pognali od Kefisa«, odvratio: »Ali mi vas nikada s Eurote«. Sličan je bio i odgovor jednoga najuglednijeg Spartanca Argivcu; ovaj mu, naime, reče: »Mnogi od vas leže pokopani u Argolidi«, a on uzvrati: »A od vas baš nitko u Lakoniji«.

32. Kažu, međutim, da je Antalkida, koji je bio efor, tajom otpremio svoju djecu u Kiteru[127] u sigurnost jer se toliko prestrašio. Kako su neprijatelji poduzimali prijelaz preko rijeke i proboj u grad, Agesilaj,

napustivši ostale njegove dijelove, postroji svoje trupe ispred onih središnjih i povišenih. Eurota je u to vrijeme od palih snjegova nabujala i narasla kao nikada i njezina je struja svojom hladnoćom Tebancima bila štetnija i neugodnija nego svojom silovitošću. Dok ju je Epaminonda prelazio na čelu svoje falange, pokazivahu ga neki Agesilaju; i ovaj, kako se pripovijeda, zagledavši se nadugo u nj i isprativši ga pogledom, reče samo ovoliko: »Poduzetna li čovjeka!« Kad Epaminonda, čija je častoljubiva želja bila da u samome gradu zametne bitku i podigne pobjedni znak, nije uspio izvući Agesilaja iz njegova položaja niti ga izazvati na bitku, odvevši vojsku natrag opet stade harati zemlju, dok je u Lakedemonu nekih dvije stotine odavna iskvarenih i buntovnih građana, složivši se, zaskočilo Isorij, dobro utvrđeno i teško osvojivo mjesto na kome je Artemidin hram. Kad su ih Lakedemonjani htjeli smjesta potisnuti, Agesilaj, u strahu od pobune, naredi ostalima da miruju, dok im se sam, samo u gornjoj haljini i s jednim robom, približavao vičući da su pogrešno razumjeli njegove naloge: ta nije im naredio da se ondje skupe, a niti svi; nego jedni ondje (pokazavši drugo mjesto), a drugi drugdje u gradu. Čuvši to, oni se obradovaše misleći da se za njihovu urotu ne zna i, razišavši se, otiđoše na mjesta koja im je odredio. On pak smjesta zaposjede Isorij pošto je dao pozvati druge ljude, a od onih urotnika petnaestak njih, pohvatavši ih, noću dade smaknuti. Prijavljena mu bi druga, još značajnija zavjera skupine Spartanaca, koji su se potajno sastajali u jednoj kući pripremajući prevrat, no bilo je nemoguće i suditi im u vrijeme teških nemira, i mirno gledati kako rovare. Stoga Agesilaj, posavjetovavši se s eforima, dade i ove posmicati bez suda, premda dotada nijedan od Spartanaca nije bio pogubljen bez sudske odluke. A kako je mnogo u vojsku uvrštenih seljaka starosjedilaca i državnih robova bježalo iz grada k neprijateljima i to izazvalo najveću obeshrabrenost, Agesilaj uputi svoje pobočnike da u zoru obilaze vojničke slamarice te uzimaju i skrivaju oružje prebjega da se ne bi znao njihov broj.

Kao razlog[128] za povlačenje Tebanaca iz Lakonije jedni navode zimske oluje i činjenicu da su Arkađani počeli odlaziti i razilaziti se u neredu; drugi pak, da su to učinili zato što su ondje ostali puna tri mjeseca i najveći dio zemlje posvema opustošili; ali Teopomp tvrdi da je, kad su već beotarsi odlučili odvesti vojsku natrag, došao k njima Spartanac Frikso donoseći od Agesilaja deset talenata[129] kao plaću za njihov odlazak tako da su, radeći samo ono što su već odavno bili odlučili, primili još k tome od neprijatelja novac za putne troškove.

33. Ne znam, međutim, kako je tu pojedinost, nepoznatu ostalim povjesničarima, doznao jedini Teopomp. Ali da se Sparta tada spasila, svi složno zaslugu priznaju Agesilaju zato što je, odrekavši se njemu urođenih strasti, svadljivosti i častoljublja, postupio po načelima sigurnosti države. Ipak, raniju moć i slavu svoga grada nije uzmogao obnoviti nakon poraza, nego, kao što se dešava kod zdrava tijela podvrgnuta kroz sve vrijeme odveć strogu i točnu načinu življenja, jedna pogreška i poremećaj ravnoteže povukao je za sobom svu sreću grada: a to se nije dogodilo nimalo neočekivano. Jer pripojivši ustavnom poretku, izvrsno uređenu za

mir, krepost i slogu, podanička područja, koja je Likurg smatrao nepotrebnima gradu za sretan život, padoše u propast.

Sam je Agesilaj uslijed starosti već postao umoran za vojevanje, ali njegov sin Arhidam, s vojnom pomoći koja je stigla od tiranina sa Sicilije,[130] pobijedi Arkađane u takozvanoj bitki bez suza: nitko od njegovih nije, naime, pao, a poubijao je velik broj neprijatelja.[131] Ta je pobjeda u najvećoj mjeri razotkrila slabost grada. Jer ranije su pobjeđivanje neprijatelja smatrali tako običnom i prirodnom stvari da bogovima nisu u gradu[132] prinosili nikakve druge žrtve zahvalnice za pobjedu osim pijetla, učesnici bitke nisu se hvalisali, a oni koji su za nju doznavali nisu se pretjerano radovali. Dapače, čak i poslije bitke kod Mantineje,[133] koju je opisao Tukidid,[134] prvome koji je javio o pobjedi vlasti su za njegovu dobru vijest poslale komad mesa od javnog blagovanja i ništa drugo; ali sada, kad je bio dojavljen ishod bitke i približavanje Arhidama, nitko se ne suzdrža, nego mu njegov otac prvi pođe ususret sa suzama radosnicama a za njim glavna poglavarstva, dok je k rijeci silazilo mnoštvo starijih ljudi i žena koji su pružali ruke i blagoslivljali bogove kao da je Sparta izbrisala sa sebe nedostojnu sramotu i gleda kako joj ponovo sjaji sreća kao nekada; jer kažu da prije toga nisu mogli ni gledati u oči svojim ženama od stida zbog svojih poraza.

34. Ali kad je Epaminonda obnavljao Mesenu i njezini se negdašnji građani odasvud okupljali u nju,[135] nisu se Lakedemonjani usuđivali rješavati tu stvar bojem niti su je mogli spriječiti, nego su bili zlovoljni i ogorčeni na Agesilaja zato što su za njegova kraljevanja izgubili zemlju opsegom ne manju od njihove Lakonije, a prvu po plodnosti u Grčkoj poslije tolikih godina posjedovanja i izrabljivanja. Zato Agesilaj i ne prihvati mir što su ga nudili Tebanci. Ne hoteći im formalno prepustiti zemlju koja je stvarno bila u njihovoj vlasti nego inateći se, ne samo što nju nije povratio nego je umalo još izgubio i Spartu nadmudren manevriranjem. Jer kad su se Mantinejani[136] opet odmetnuli od Tebanaca i pozvali k sebi Lakedemonjane,[137] Epaminonda, doznavši da je Agesilaj s vojskom pošao iz grada i da se primiče, neprimijećen od Mantinejana krene noću iz Tegeje vodeći vojsku na sam Lakedemon te, mimoišavši Agesilaja, umalo nije iznenada zauzeo grad lišen obrane.[138] Ali pošto je Tespljanin Eutin, kako tvrdi Kalisten, odnosno, prema Ksenofontu,[139] neki Krećanin to doglasio Agesilaju, ovaj brzo posla naprijed konjanike da upozori ljude u gradu, a domala i sam uđe u Spartu. Malo potom Tebanci stadoše prelaziti Eurotu i napadati grad, dok ga je Agesilaj branio velikom žestinom koja se ne bi očekivala od njegove dobi. Vidio je, naime, da nije, kao ranije, čas za razborit oprez nego više za očajničku smionost, u koju se inače nikada nije pouzdao niti se njom poslužio; ali je tada njom jedinom odbio opasnost istrgnuvši grad Epaminondi iz ruku, postavivši pobjedni znak i pokazavši ženama i djeci kako Lakedemonjani domovini na najljepši način uzvraćaju za to što ih je othranila, a u prvome redu Arhidama kako se bori izvanrednom duševnom čvrstinom i tjelesnom okretnošću, trčeći žustro uskim prosjecima k ugroženim točkama bitke i posvuda s malobrojnim pratiocima pružajući neprijatelju žestok otpor.[140]

No mislim da je Isida, Febidin sin, pružio čudesan i zadivljujući prizor ne samo sugrađanima nego i neprijateljima. Bio je upadljive vanjštine i stasa, a posjedovao je ljupkost one cvatuće dobi kad se prelazi iz dječaštva u muževnost; nag je, bez obrambena oružja i odjeće, sjajno namazana tijela, s kopljem u jednoj a mačem u drugoj ruci, iskočio iz svoje kuće i, protisnuvši se posred boraca, vrtio se među neprijateljima udarajući i obarajući svakoga na koga bi se namjerio. Nitko ga ne rani bilo da ga je bog štitio zbog njegove hrabrosti ili jer se neprijateljima ukazao većim i moćnijim nego što to čovjek može biti. Za taj podvig pripovijeda se da su ga efori ovjenčali vijencem, a potom globili kaznom od tisuću drahmi[141] zato što se usudio izlagati život opasnosti bez obrambena oružja.

35. Nekoliko dana kasnije zametnuli su bitku kod Mantineje[142] i Epaminondu, koji je već bio nadvladao prve redove a još je žestoko pritješnjavao neprijatelje i ubrzavao gonjenje,[143] Lakonac Antikrat, suprotstavivši mu se, udari kopljem, kako glasi Dioskoridov izvještaj. Ali Lakedemonjani još i sada nazivaju Antikratove potomke Maherionima zato što drže da je Antikrat udarac zadao mačem.[144] Tako su mu se, naime, zadivili i osobito ga zavoljeli iz straha u kome ih je Epaminonda držao za života da su mu izglasali počasti i darove, a njegovu potomstvu oprost poreza, što ga još i u naše dane[145] uživa Kalikrat, jedan od Antikratovih potomaka.

Kad su poslije bitke i Epaminondine smrti Heleni međusobno sklopili mir, Agesilaj je nastojao isključiti Mesenjane iz pomirbene zakletve s obrazloženjem da nemaju svoga grada. A kad su svi drugi primali njihovo sudjelovanje i prihvaćali njihove prisege, Lakedemonjani odustaše od mira i jedini su ostali u ratnome stanju nadajući se da će povratiti Meseniju.[145a] Činilo se stoga da je Agesilaj nasilan, nepopustljiv i nezasitan rata jer je na svaki način nastojao potkopati i odgoditi opće pomirenje, a opet ga je nestašica sredstava primoravala da dosađuje prijateljima u gradu uzimanjem zajmova i doprinosa. Kad se već ukazala takva povoljna prilika, trebalo je učiniti kraj nevoljama, a ne uzrujavati se poslije gubitka tolike vlasti, gradova, zemlje i mora zbog mesenskih dobara i prihoda.[146]

36. Još je teži udarac zadao svome dobrom glasu stavivši se u službu kao vojskovođa Egipćaninu Tahu.[147] Ta smatralo se nedostojnim da čovjek, po općem mišljenju najbolji u Heladi, koji je slavom ispunio sav svijet, odmetniku od kralja i običnu barbarinu dade na posudbu svoju osobu i za novac proda svoje ime i prestiž obavljajući službu plaćenika i vođe najamnih četa.[148] Jer čak i da je, prošavši osamdesetu i tijela sva izbrazdana ranama, ponovo preuzeo ono svoje dično i ugledno zapovjedništvo radi slobode Helena, ne bi njegova častoljubiva težnja bila posvema bez zamjerki; ta za časna djela ima primjereno vrijeme i doba; štaviše, uopće je razgraničavanje časnog od sramotnoga samo stvar prave mjere.[149] Agesilaj, međutim, za takva razmatranja nije mario, a niti je mislio da je ma kakva javna služba ispod njegova dostojanstva već da je nedostojnije provoditi život u gradu ne radeći ništa i sjedeći besposleno čekati smrt.

Skupivši zato najamnike novcem što mu ga posla Taho i ukrcavši ih na brodove, zaplovi vodeći sa sobom tridesetoricu spartanskih savjetnika kao ranije.[150]

Kad je doplovio u Egipat,[151] odmah su najviši kraljevi časnici i upravitelji došli na brod iskazujući mu štovanje. A i u ostalih je Egipćana bila velika gorljivost i očekivanje zbog Agesilajeva imena i slave; svi su trčali onamo da ga vide. Ali kako nisu vidjeli nikakva sjaja ni blještavila, nego čovjeka starca gdje leži na nekakvoj travi uz more, neugledna i sitna tijela, odjevena u grub i prost ogrtač, dolazilo im je da mu se podruguju i šalu zbijaju govoreći da je upravo primjer priče o gori koja se tresla, a rodio se miš.[152] Još su se većma začudili njegovu čudnovatu ponašanju kad je od gostinskih darova koji su mu bili doneseni i dopremljeni uzeo brašno, telad i guske, ali odbio slatkiše, slastice i miomirise; a kad su mu ih silom nudili i ustrajno molili da uzme, naredi neka to nose te daju njegovim državnim robovima.[153] Teofrast, međutim, tvrdi da je, obradovan papirusom za vijence zbog jednostavnosti i čistoće vijenaca, na odlasku od kralja zatražio i dobio toga.

37. Ali sada, združivši sile s Tahom koji se pripremao za vojnu, nije bio, kako se očekivalo, postavljen zapovjednikom čitave vojske, nego samo najamnika, a Atenjanin Habrija brodovlja; vrhovni je zapovjednik bio sam Taho.[154] I to je bilo prvo što je ozlovoljilo Agesilaja; a zatim, premda mu je smetalo razmetanje i isprazna taština Egipćaninova, bio je prisiljen podnositi je; isplovio je čak s njime na Feničane strpljivo se pokoravajući, što nije bilo prema njegovu dostojanstvu niti prema njegovoj naravi, sve dok mu se ne ukaza prilika.

Jer se Nektanebis,[155] koji je bio Tahov nećak i imao pod svojim zapovjedništvom dio njegovih trupa, odmetnuo; i pošto ga Egipćani proglasiše kraljem, posla k Agesilaju tražeći njegovu pomoć; isti je poziv upućivao i Habriji obećavajući obojici velike darove. Kad je Taho doznao za to i prionuo da ih moli, Habrija je pokušavao nagovaranjem i uvjeravanjem zadržati Agesilaja u prijateljstvu s Tahom, ali Agesilaj mu reče: »Tebi, Habrijo, koji si došao za svoj račun, slobodno je da se dadeš voditi osobnim prosuđivanjem, ali mene je moja domovina dala Egipćanima za vojskovođu. Ne bi, dakle, za mene bilo časno da ratujem s onima kojima sam bio poslan kao saveznik osim ako mi domovina naloži drukčije.« To rekavši, posla u Spartu ljude koji su imali optužiti Taha, a preporučiti Nektanebisa. Ali poslaše i oni moleći podršku Lakedemonjana, prvi navodeći da im je bio davni saveznik i prijatelj, a drugi da će biti odan i još privrženiji njihovu gradu. Saslušavši, dakle, poruke, Lakedemonjani odgovoriše Egipćanima da će ta stvar biti Agesilajeva briga, a njemu poslaše nalog da gleda da ne strada probitak Sparte. Tako Agesilaj, uzevši sa sobom najamnike, prijeđe k Nektanebisu prikrivajući svoj neumjestan i čudan postupak korišću domovine; jer ako se ukloni taj izgovor, najprimjereniji je naziv za njegov čin bio izdaja.[156] Ali Lakedemonjani, dodjeljujući u svojim predodžbama o časti prvo mjesto koristi domovine, niti uče niti razumiju druge pravičnosti osim one za koju smatraju da pridonosi veličini Sparte.

38. Taho, dakle, napušten od svojih plaćenika, pobježe, ali se u Mendesu[157] podiže Nektanebisu drugi suparnik proglašen kraljem; sabravši sto tisuća ljudi, išao je na nj. Kad je Nektanebis sokolio Agesilaja i govorio mu da su neprijatelji, istina, brojni, ali da je to mješovita rulja zanatlija koju njihovo ratno neiskustvo čini prezira vrijednima, Agesilaj reče: »Pa i ne plašim se njihova broja nego upravo tog neiskustva i neukosti koji čine teškim da ih se nadmudri. Jer ratne varke postižu iznenađenje kod onih koji se od njih nastoje obraniti kad ih slute i očekuju, ali onaj koji ništa ne očekuje i čak i ne naslućuje, ne daje nikakvu priliku neprijatelju koji ga hoće zavarati; kao što i u rvačkoj borbi onaj koji se uopće ne miče ne pruža protivniku mogućnost da stekne prednost.« Potom i Mendešanin posla k Agesilaju iskušavajući ga. Poboja se stoga Nektanebis i, kad ga je Agesilaj nagonio neka što brže riješi sukob bitkom i ne oteže s ratovanjem s ljudima nevještima boju, ali koji raspolažu dovoljnim brojem ruku da ga mogu opkoliti, okružiti opkopima, preduhitriti i preteći u koječemu, zapavši još većma u sumnju i strah, povuče se u grad dobro utvrđen i opasan velikim bedemom. Agesilaj se ljutio zbog tog nepovjerenja i zamjerao mu, ali kako se stidio i opet promijeniti stranu i na kraju otići kući ne obavivši ništa, pošao je za Nektanebisom i zajedno s njim ušao u tvrđavu.

39. Ali kad se neprijatelj primakao i stao opkopom zatvarati grad, Egipćanin, ponovo se prepavši, ovaj put opsade, sad je opet htio biti boj koji su podjednako usrdno zagovarali Heleni; u onome mjestu, naime, nije bilo žita. No Agesilaj ga nije dopuštao, pa su ga zbog njegova suprotstavljanja Egipćani dovodili na zao glas još više nego ranije i nazivali ga izdajicom kralja, ali on je sad već podnosio klevete mnogo spokojnije i pozorno je motrio na priliku za svoje ratno lukavstvo.

Ono je bilo ovakvo. Neprijatelji su izvana oko bedema kopali dubok jarak da ih odasvud zatvore. Stoga, kad su već s rovom bili pri kraju i opasali grad unaokolo, sačekavši da padne večer i naredivši Helenima da se naoružavaju, Agesilaj pođe k Egipćaninu pa mu reče: »Ovo je, mladiću, pravi trenutak za spas, o kome nisam govorio prije nego je došao iz straha da ga ne pokvarim. Pošto su nam neprijatelji sami svojim rukama stvorili sigurnost iskopavši tolik jarak da im njegov dovršeni dio stoji na putu da se koriste svojom brojnošću,[158] a preostali razmak između krajeva daje nam mogućnost da se s njima borimo u ravnopravnu i pravičnu omjeru,[159] uznastoj da se iskažeš kao valjan čovjek i pođi trkom za nama, pa spasavaj sebe kao i svoju vojsku. Jer nama neprijatelji koji su sučelice sprijeda neće odoljeti, a ostali nam zbog rova neće moći naškoditi.« Zadivi se tada Nektanebis Agesilajevoj vještini i, izloživši se pogibli u sredini helenskih četa i navalivši, lako natjera u bijeg one koji su stajali nasuprot njemu. Čim je jednom stekao povjerenje Nektanebisovo, Agesilaj primijeni opet protiv neprijatelja istu varku kao što čine rvači. Čas, naime, uzmičući i bježeći pred njima, čas zaobilazeći ih s krila, stjera čitavo njihovo mnoštvo na mjesto kome je s obje strane uporedo tekao dubok prokop pun vode pa, zagradivši i zaposjevši slobodan prostor po sredini, brojčano izjednači čelo svoje falange s onim neprijateljima koji su se mogli

s njime sraziti jer nisu imali mogućnosti da ga zaobiđu ili opkole. Stoga poslije kratka otpora okrenuše leđa; i mnogo ih bi ubijeno, a drugi se na bijegu raspršiše i izgubiše.[160]

40. Poslije toga Egipćaninov je položaj bio povoljan i njegova se sigurnost ustalila; okružujući Agesilaja ljubeznošću i obasipajući ga prijaznošću, molio ga je neka ostane i provede zimu kod njega. Ali ovaj je bio nestrpljiv da se vrati ratu kod kuće znajući da njegov grad treba novaca i da uzdržava najamničke trupe. Kralj ga zato isprati s mnogo poštovanja i veličajna sjaja, te je Agesilaj uz druge počasti i darove dobio i dvjesto trideset talenata[161] srebra za rat u Heladi. Ali kako je već bila zima, držeći se lađama kopna i odbačen obalom Libije do pusta mjesta što ga zovu Menelajevom lukom,[162] umre pošto je proživio osamdeset i četiri godine, bio kraljem Sparte četrdeset i jednu, a od toga preko trideset najveći i najmoćniji čovjek svog vremena i sve do bitke kod Leuktre priznat vođom i kraljem gotovo čitave Helade.

Kako je bio lakonski običaj da obične ljude umrle u tuđini ondje sahranjuju i upokojuju, a tijela svojih kraljeva otpremaju kući, nazočni Spartanci, zalivši mrtvaca rastopljenim voskom budući da nije bilo meda,[163] odvezoše ga natrag u Lakedemon. Kraljevsku čast preuze njegov sin Arhidam i ona ostade u njegovoj obitelji sve do Agisa koga je ubio Leonida[164] zato što je pokušavao obnoviti djedovski ustav; a bio je u petom koljenu potomak Agesilaja.

Bilješke

[1] Arhidam II vladao je od 469–427. god.
[2] Agis II vladao je od 427–398. god.
[3] Vidi *Likurg* 17 i *Lisandar* 22.
[4] Vidi *Alkibijad* 23.
[5] Godine 398.
[6] Alkibijad je pobjegao iz Sparte 415. god. Dinastička borba vodila se između 402. i 398. god.
[7] Isto se proroštvo navodi u *Lisandru* 22. Stihovi su daktilski (epski) heksametri (šestomjeri).
[8] Posejdon je Zemljotresac.
[9] Osim mjesta spomenuta u bilj. 7. vidi još *Alkibijad* 23 i Ksenofont, *Helenska povijest* 3, 3, 2.
[10] U *Agesilaju* 6, 4.
[11] Glave 5 i 7.
[12] Poznata Heraklitova misao: rat je otac svemu.
[13] *Odiseja* 8, 77.
[14] God. 398. ili 397.
[15] Grč. neodamodā. Tako su nazivali helote (državne robove) koji su dobili slobodu za svoje ratne zasluge, ali ta je sloboda bila samo nominalna.
[16] Pohod je započeo u proljeće 396. god.
[17] Gerest je rt i luka na jugu Eubeje.
[18] Radi se, dakako, o žrtvovanju Ifigenije. Božica o kojoj je riječ bila je Artemida.
[19] To je bilo nekorektno jer se nalazio u beotskoj zemlji.
[20] Vrhovni civilni i vojni dostojanstvenici beotskog saveza, birani na po godinu dana.
[21] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 3, 4, 3.
[22] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 3, 4, 7.
[23] Časnik koji pazi kako se dijeli meso.
[24] Vidi *Lisandar* 23.
[25] Vidi *Lisandar* 24–28.
[26] Tisaferno, satrap Male Azije od 414. god. Smaknut je na zapovijed perzijskoga kralja 395. god.
[27] Grčki plaćenici koji su krenuli s Kirom Mlađim.
[28] Kroz Armeniju u Trapezunt na Crnome moru (Pontu Euksinu) poslije bitke kod Kunakse 41. god. gdje je Kir poginuo.
[29] To je bio veoma nepovoljan predznak.
[30] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 3, 4, 15.
[31] *Ilijada* 23, 296 i dalje.
[32] U proljeće 395. god. Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 3, 4, 16.
[33] Karija je brdovita zemlja.
[34] 180.000 drahmi ili 141.450 predratnih zlatnih dinara, odnosno 166.800 zlatnih franaka.
[35] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 3, 4, 27.
[36] Efori, ljubomorno čuvajući svoju moć, nikad nisu dopuštali da isti vojskovođa ima vrhovno zapovjedništvo i na kopnu i na moru.
[37] Grčki povjesničar u 4. st. pr. n. e.
[38] U jesen 395. god. Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 1, 1.

[39] Vođa druge skupine od 30 spartanskih savjetnika poslane u proljeće 395. god. Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 3, 4, 20.
[40] Vidi Ksenofont, *Agesilaj* 5, 4–7.
[41] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 1, 28–38, gdje Agesilaj još obećava da će ubuduće štedjeti Farnabazova imanja čak i u slučaju rata.
[42] Zacijelo ili zato što je prekoračio dopuštenu dob za natjecanje među dječacima ili jer ga je za to nepodobnim činio tjelesni razvoj.
[43] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 1, 39.
[44] Vidi Ksenofont, *Agesilaj* 5, 7.
[45] Timotej iz Limeta, pjesnik ditiramba.
[46] Ares je tiranin jer na kraju ratna sila uvijek nadvlada. A Grčka se često bez opravdanja pretvara da prezire perzijsko zlato.
[47] Od Lakedemonjana: posljedica Lisandrove politike.
[48] Umjesto dekarhija (vlade desetorice oligarha) koje je posvuda uvodio Lisandar.
[49] God. 394.
[50] Jampski trimetar iz Euripidovih *Trojanki*, stih 766 (ili 764 po drugačijoj numeraciji).
[51] Kod Megalopola u Arkadiji god. 331. Agis je pao u bitki i spartanska pobuna protiv Makedonaca bila je slomljena. Aleksandar nije ni pomišljao na to da se vrati kući i pomogne Antipatru.
[52] *Ilijada* 4, 175.
[53] Prema Ksenofontu, novac je bio razdijeljen u Tebi, Korintu i Argu. Atenjani, premda nisu sudjelovali u diobi novca, nisu ništa manje žudjeli za ratom, veli Ksenofont (*Helenska povijest* 3, 5, 1).
[54] Agesilaj je išao istim putem kojim i Kserkso za invazije Grčke 480. god. (Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 2, 8).
[55] Po drugima Trohalijci. Tekst je ovdje loše očuvan i nejasan.
[56] Oko 471.500 predratnih zlatnih dinara.
[57] God. 394. Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 2, 18 do 4, 3, 1.
[58] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 3, 9.
[59] Do te je pomrčine došlo 14. kolovoza (augusta) 394. god.
[60] Konon je bio atenski admiral koji je uspio umaći iz poraza kod Egospotama. Bitka je bila god. 394. kod Knida u Maloj Aziji.
[61] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 3, 16.
[62] *Agesilaj* 2, 9; *Helenska povijest* 4, 3, 16.
[63] Vidi Ksenofont, *Anabaza* 5, 3, 6.
[64] Vidi glavu 17. Ksenofont ih ne spominje.
[65] S čijih su se obronaka spustili u bitku.
[66] Potučeni su stvarno bili Argivci.
[67] Iton je grad u Tesaliji.
[68] Godine 447 (po drugima 445); vidi *Periklo* 18.
[69] Vidi *Nikija* 6.
[70] Ostavivši zapovjedništvo nad vojskom polemarhu Gilisu. Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 3, 21.
[71] Oko 471.500 zlatnih dinara ili 556.000 zlatnih franaka.
[72] Heraklov prapraunuk, osnivač kraljevske loze u Sparti po tradiciji oko god. 1100. Dakle u vrijeme Agesilajeva povratka od Heroneje vrata su imala oko 700 godina.
[73] Vidi Ksenofont, *Agesilaj* 8, 7.
[74] Čudovišni likovi čiji je oblik i upotreba došao iz Azije. Ovdje su očito bili na kotačima i služili kao kola (vidi Atenej 139). Orlolav je grifon.
[75] Pisac geografije i kulturne povijesti.
[76] Vidi *Lisandar* 30.
[77] Pausanije, koji je bio optužen 395. god., otišao u progonstvo i bio u odsustvu osuđen na smrt.
[78] Vidi *Likurg* 12.
[79] Glave 17. i 18. Nama nije lako dijeliti Plutarhovo uvjerenje o visokoj etičnosti te ljubavi.
[80] Zacijelo god. 391.
[81] Praznina u tekstu. Riječi u zagradama dopunjene su prema Ksenofontu, *Helenska povijest* 4, 4, 19.

[82] Plutarh je pomiješao pohod iz 393. god. (Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 4, 19) i onaj iz 390. god. (isto, 4, 5, 1).
[83] Vidi *Likurg* 20.
[84] Bjegunci koji su se sklonili u Herejon sami su izišli i predali se dobrovoljno (Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 5, 5).
[85] Jedan od najboljih atenskih vojskovođa, spominjan i drugdje (npr. u *Artakserksu* 24).
[86] Ta je jedinica držala korintsku luku i arsenal Lehej, a bila je uništena god. 390 (vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 5, 8).
[87] Maršira je sve dok nije bio »dobrano u lehejskoj ravnici« (Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 5, 8).
[88] God. 389.
[89] Ahejci, koji su Etoljanima oteli Kalidon, bili su u opasnosti da ih odande istjeraju Akarnjani koji su bili u savezu s Tebom i Atenom.
[90] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 4, 6, 3 do 4, 6, 1.
[91] Pa će se morati bojati za svoju žetvu.
[92] God. 388.
[93] Perzijski satrap u Maloj Aziji. Zidove je srušila Sparta godine 404.
[94] God. 387–386.
[95] O Tiribazu vidi osobito u Artakserksovu životopisu. Antalkidin su mir ratificirale sve grčke državice osim Tebe (Ksenofont, *Helenska povijest* 5, 1, 29).
[96] Manje ili više izravna posljedica mirovnog ugovora.
[97] Kadmeja je bila citadela Tebe. Zaskočio ju je Febida 383. god. Vidi *Pelopida* 5 i Ksenofont, *Helenska povijest* 5, 2, 26.
[98] Tako je Sparta službeno priznavala čin poduzet na vlastitu odgovornost pojedinca (ili barem navodno takav).
[99] God. 379. uz pomoć Atenjana. Vidi *Pelopida* 9–13. i Ksenofont, *Helenska povijest* 5, 4, 2–12.
[100] Flijunt je bio grad na sjeveroistoku Peloponeza. To se zbilo 380–379. god. Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 5, 3, 13–25.
[101] Tebanskim izgnanicima.
[102] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 5, 4, 13.
[103] Od Kleombrota.
[104] Taj je pokušaj bio 378. god. Vidi *Pelopida* 14.
[105] Cilj im je bio da zavade Atenu i Spartu. Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 5, 4, 20–24.
[106] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 5, 4, 24–34.
[107] Prema Ksenofontu (*Helenska povijest* 5, 4, 35), to su od njega zatražili Lakedemonjani dajući mu kao vojskovođi prednost pred Kleombrotom. Bilo je to godine 378.
[108] Vidi *Likurg* 13.
[109] Vidi *Likurg* 24.
[110] Poslije druge invazije Beotije god. 377. (Ksenofont, *Helenska povijest* 5, 4, 47–55 i 58).
[111] Tu bitku Ksenofont ne spominje, ali Plutarh je detaljno opisuje u *Pelopidi* 16. i 17, zacijelo na temelju Eforovih podataka (vidi Diodor 15, 81, 2).
[112] To je bilo 371. god., dakle pet godina poslije bitke kod Tegire. Plutarhovu tekstu ovdje manjka jasnoće: čini se kao da su pregovori neposredno slijedili nakon bitke i bili njezina posljedica. Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 6, 3, 3–20.
[113] Stvarno Teba je dominirala Beotijom isto kao Sparta Lakonijom.
[114] Prema Ksenofontu, Tebanci su potpisali kao Tebanci, ali su sljedećeg dana željeli umjesto »Tebanci« staviti »Beoćani«, a Agesilaj je to odbio jer bi time priznao tebansko vrhovništvo nad Beotijom. Ksenofont uopće ne spominje Epaminondu.
[115] Nije sačuvan.
[116] To je jedino mjesto u životopisima gdje se spominje Protoj. Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 6, 50, 2–15.
[117] Skiroforion odgovara našem lipnju a hekatombejon srpnju. Bitka kod Leuktre bila je god. 371.
[118] Vidi glavu 25.
[119] *Simpozij* 1, 1.
[120] Godišnja svetkovina na spomen palim kod Tireje. Plesali su zborovi nagih dječaka.
[121] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 6, 4, 16.

[122] Vidi glavu 3.
[123] Optimistička ocjena. U stvarnosti, zakoni su bili prekršeni, a kad već nisu oni, javno je mnijenje osudilo kukavice.
[124] God. 370. Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 6, 5, 10–12.
[125] Iste ili sljedeće godine kad je Agesilaj po svom povratku raspustio trupe.
[126] »Žene nisu mogle podnijeti čak niti pojavu dima jer nikad nisu vidjele neprijatelja« (Ksenofont, *Helenska povijest* 6, 5, 28).
[127] Otok južno od Lakonije, niže od rta Maleje.
[128] Sva tri niže navedena razloga spominje i Ksenofont, *Helenska povijest* 6, 5, 50.
[129] Oko 47.150 zlatnih dinara ili 55.600 zlatnih franaka.
[130] Dionizije Stariji.
[131] God. 368. Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 7, 1, 28–32.
[132] Drugi to tumače kao »u citadeli«, ali o čemu se radi nije jasno ni u kojem slučaju.
[133] God. 418. kad su Lakedemonjani potukli združene snage Mantinejana, Argivaca i Atenjana.
[134] Tukidid 5, 64–74.
[135] God. 370. Plutarh ne poštuje kronološki slijed.
[136] Radilo se o Arkađanima, a ne samo o Mantinejanima.
[137] God. 382.
[138] »Kao gnijezdo ptića posve lišenih prirodnih branitelja« (Ksenofont, *Grčka povijest* 7, 5, 10).
[139] Isto mjesto. Vidi i Diodor 15, 82, 6.
[140] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 7, 5, 12–14.
[141] Oko 790 zlatnih dinara ili 900 zlatnih franaka.
[142] God. 362.
[143] Vidi Ksenofont, *Helenska povijest* 7, 5, 22–24.
[144] Grč. *má(k)haira*.
[145] Oko 500 godina kasnije.
[145a] Vidi Diodor 15, 89, 1.
[146] Plutarh pogrešno procjenjuje: ekonomska stabilnost Sparte osnivala se na eksploataciji Mesenije i gubitak te plodne zemlje bio je za nju stvarno teži udarac čak i od poraza kod Leuktre i Mantineje.
[147] Taho, egipatski kralj 363.
[148] Prema Ksenofontu (*Agesilaj* 2, 28–31), Agesilaj je to učinio da kazni perzijskoga kralja i ponovo oslobodi maloazijske Grke.
[149] Plutarh se prisjeća Aristotelova učenja o etičkoj zlatnoj sredini. Misli da je Agesilaj, već preko 80 godina star, trebao mirovati čak i ako je bio pozvan da zastupa najbolju stvar.
[150] Vidi glavu 6.
[151] God. 361.
[152] Kod Ateneja (616d) sam Taho šali se tako na Agesilajev račun, a ovaj mu ljutito odgovara: »Jednog ćeš dana misliti o meni da sam lav«.
[153] Helotima.
[154] Vidi Diodor 15, 92, 2 i dalje.
[155] Nektanebis (o kome se govori u *Romanu o Aleksandru* kao o Aleksandrovu zemaljskom ocu) oteo je svome stricu Tahu vlast 361. god. God. 350. potukli su ga Perzijanci, te je pobjegao u Etiopiju gdje mu se zameo trag.
[156] Ksenofont, koji nije u stanju da vidi ma kakve mane u Agesilaja, veli (*Agesilaj* 2, 31): »Stoga izabra između obojice onoga koji se činio iskrenijim saveznikom Grčke i s njime krene protiv neprijatelja Grčke i pobijedi ga u bitki«.
[157] Mendes je grad u delti Nila na jednom od rukavaca rijeke. U njemu su obožavali jarca.
[158] Slobodan prostor bio je preuzak da se može razviti sva vojna sila.
[159] Razmak između oba kraja nedovršenog jarka bio je dovoljan da opsjednutima omogući pobjedonosni proboj.
[160] Taj egipatski pohod u mnogim je pojedinostima različito opisan kod Diodora (15, 93).
[161] Približno 1,086.450 zlatnih dinara ili 1,278.800 zlatnih franaka.
[162] Između Egipta i Kirenaike. Po legendi, koju obrađuje Euripidova *Helena*, Menelaj, odbačen vjetrovima u Egipat, ondje je našao svoju ženu Helenu.
[163] U Sparti su za balzamiranje upotrebljavali med.
[164] God. 240. Vidi *Agis* 19. i 20.

POMPEJ

(106 – 48. pr. n. e.)

1. Čini se da je rimski narod odmah od početka prema Pompeju osjetio ono što i Eshilov Prometej prema Heraklu kad ga je ovaj spasio i kad mu kaže:

Od mrska oca dijete meni najdraže.[1]

Jer niti su Rimljani pokazali tako jaku i žestoku mržnju prema ocu Strabonu bojeći se, doduše, za njegova života njegove vještine na oružju (bio je, naime, izvanredno vješt ratu), ali pošto umrije pogođen gromom,[2] kad je njegovo tijelo bilo iznošeno za ukop, strgnuše ga s odra i izružiše, niti je, s druge strane, koji drugi Rimljanin stekao strastveniju naklonost sugrađana od Pompeja, niti takvu koja je ranije izbila, niti jače procvjetala dok ga je pratila sreća, niti ostala stalnijom kad je zapao u nesreću. I dok je razlog mržnji prema ocu bio samo jedan – njegova nezasitna želja za novcem, razloga omiljenosti sina bilo je mnogo: trijeznost u načinu življenja, izvježbanost u oružju, uvjerljivost u govoru, pouzdanost značenja, taktičnost u osobnom ophođenju tako da nitko ne bi s manje dodijavanja zamolio za uslugu niti je s većom prijaznošću učinio onome koji ga je molio. Uza sve te odlike umio je davati bez arogancije i primati zadržavajući svoje dostojanstvo.

2. U početku i vanjština je nemalo pridonosila njegovoj popularnosti kod naroda i govorila za nj prije nego što je i riječ izustio. Ta i njegova ljupkost bila je simpatično dostojanstvena, a još u cvatu njegove mladosti prosijavala je veličanstvenost i kraljevstvo u njegovu značaju. Bilo je u njega i nekog laganog zabacivanja kose unatrag i vlažne živahnosti crta lica oko očiju koja je odavala više spominjanu nego očevidnu sličnost s portretima kralja Aleksandra. Po tome i kad su mu mnogi u početku pridijevali to ime, Pompej to nije otklanjao, tako da su ga neki već iz poruge zvali Aleksandrom. Zato i Lucije Filip,[3] bivši konzul, zagovarajući ga jednom, reče da nije nimalo logično što je on, Filip,[4] aleksandroljubac.

Kažu da se kurtizana Flora, već postarija, uvijek sjećala sa zadovoljstvom svoje veze s Pompejem govoreći da nikad nije mogla ostaviti njegov zagrljaj bez tragova svojih zubi. Osim toga, kažu, Flora je pripovijedala kako ju je poželio neki Pompejev znanac Geminije i mnogo joj dosađivao pokušavajući je osvojiti; a kad mu je ona rekla da neće zbog Pompeja, Geminije je to ispripovijedao Pompeju; nato ju je Pompej ustupio Geminiju, ali je više nikada nije niti dotakao, niti se s njom sreo, premda

se činilo da je u nju bio zaljubljen; no ona to, reče, nije podnijela na način jedne kurtizane, nego je dugo bolovala od tuge i čežnje. A ipak vele da je Flora tako procvala ljepotom i postala po njoj tako glasovitom da je Klaudije Metel, kad je kipovima i slikama ukrašavao hram Dioskura[5], zbog ljepote i njezin lik uvrstio među posvetne darove. Štaviše, Pompej je i sa ženom svog oslobođenika Demetrija (koji je imao jak utjecaj na njega i ostavio imetak od četiri tisuće talenata[6]) postupio sa za nj neuobičajenom neljubaznošću i nevelikodušnošću uplašivši se da se ne učini da je svladan njezinom ljepotom, koja je bila neodoljiva i nadaleko razglašena.[7] Ali premda je bio tako krajnje oprezan u tim stvarima i obazriv, ipak nije izbjegao prijekor svojih neprijatelja, nego je bio ocrnjen da je zbog veza s udatim ženama i ugađajući njima zanemario i zapustio mnoge javne interese.

Što se tiče jednostavnosti i priprostosti u načinu života, spominje se i ovakva zabilježena zgoda. Jednom kad je bio bolestan i nije imao teka, liječnik mu prepiše drozda. Ali kada ga nisu mogli naći na prodaju (bila je, naime, već prošla njihova sezona), pa netko reče da će ih naći kod Lukula koji ih hrani preko cijele godine, on uzvikne: »Što, dakle? Da Lukul ne živi raskošno, ne bi Pompej preživio?« i ne obazrijevši se na liječnika, uze nešto što bi se moglo lako pribaviti.[8] To je međutim, bilo kasnije.

3. Još kao potpun momčić i na vojni s ocem koji se borio protiv Cine imao je za druga u istom šatoru nekog Lucija Terencija. Taj čovjek, podmićen od Cine[9], imao je sam ubiti Pompeja, a drugi zapaliti šator vrhovnog zapovjednika. Kad je prijavu o tome Pompej dobio za večerom, nimalo se ne uznemirivši nego čak popivši živahnije nego obično i ukazavši Terenciju mnogo prijaznosti povuče se na počinak; isti čas se neopazice iskrade iz šatora i oko očeva postavi stražu, a onda mirno stade čekati. Kad je smatrao da je pravi čas, Terencije, trgnuvši mač, ustade i, pristupivši Pompejevu ležaju, misleći da on leži na njemu, zadade posteljini mnogo udaraca. Nato nastade velik nered zbog mržnje prema vrhovnom zapovjedniku i masovno gibanje prema pobuni vojnika koji su trgali šatore i hvatali oružje. Zapovjednik nije izlazio iz straha od gungule, ali Pompej, idući ovamo-onamo i sa suzama u očima, zaklinjao ih je, a najzad, bacivši se licem na zemlju pred vratima tabora, ležao je ondje njima na putu plačući i pozivajući one koji su izlazili neka ga pogaze tako da je svaki uzmicao od stida i svi se osim osam stotina predomisliše i izmiriše sa zapovjednikom.

4. Čim je Strabon umro Pompej kao njegov nasljednik bî stavljen pred sud pod optužbom za pronevjeru javne imovine.[10] I premda je Pompej otkrio da je većinu toga pronevjerio jedan od oslobođenika, Aleksandar, i dokazao to pred magistratima, ipak je on osobno bio optužen da posjeduje mreže za lov i knjige od plijena iz Askula. A dobio je te stvari od oca kad je ovaj zauzeo Askul,[11] ali ih je izgubio kad su Cinini tjelesni stražari, kad se ovaj vratio u Rim, provalili u Pompejevu kuću i oplijenili je. Još prije završne rasprave imao je nemalo uvodnih usmenih

okršaja sa svojim tužiocem. Kako je, pak, njima pokazivao oštroumnost i čvrstinu neočekivanu za svoje godine, stekne velik ugled i simpatije tako da ga je Antistije, pretor i predsjedavajući sudac u toj stvari, zavolio pa mu ponudio svoju kćer za ženu i porazgovarao o cijeloj stvari s prijateljima. Kad je Pompej prihvatio i oni postigli tajni sporazum, ipak stvar ne izmače pažnji naroda zbog Antistijeva nastojanja da pogoduje tuženiku. I najzad, kad je Antistije proglasio oslobađajuću odluku sudaca, narod kao na zapovijed udari u klicanje drevnim i uobičajenim svadbenim pokličem: »Za Talasija!«

A kažu da je porijeklo tog običaja bilo ovakvo. Kad su kćeri Sabinjana, koji su došli u Rim da promatraju igre, ugrabili najvrliji Rimljani sebi za žene, neki neugledni nadničari i pastiri, uhvativši lijepu i stasitu djevojku, nosili su je. A da je ne bi netko od uglednijih, namjerivši se na njih, njima oduzeo, vikahu, trčeći, u jedan glas: »Za Talasija« (Talasije je, naime, bio poznata i omiljena ličnost) tako da su oni koji su čuli ime pljeskali i izvikivali ga i sami kao da se s njima raduju i povlađuju im. Odatle kažu (a taj je brak ispao sretan za Talasija) da je nastao taj šaljivi poklič mladencima. To je najvjerojatnija od priča o Talasiju.[12] Ali bilo to istina ili ne, par dana kasnije oženi se Pompej Antistijom.

5. Kad je otišao u Cinin tabor[13] zbog neke optužbe i klevete, pobojavši se, brzo se ukloni odande, a kako ga nigdje nije bilo vidjeti, taborom prođe glasina i priča da je Cina smaknuo mladića; nato oni koji su odavna osjećali Cinu kao teret i mrzili ga, pojuriše na njega. Cinu, dok je bježao, spopadne jedan od centuriona koji su ga gonili s golim mačem, a on padne na koljena i pruži mu svoj prsten pečatnjak velike vrijednosti. Ali ovaj, rekavši veoma drsko: »Pa nisam ja došao da pečatim ženidbeni ugovor nego da kaznim bezbožna i nezakona tiranina«, ubije ga.[14] Kad je Cina tako zaglavio, preuzme i zadrži vrhovno zapovjedništvo Karbon,[15] još neuravnoteženiji tiranin od njega. Ali približavao se Sula, željno očekivan od većine, koju su sadašnje nevolje navodile na pomisao da je i sama promjena gospodara nemalo dobro. Nesreće su grad dovele do toga da je, ne nadajući se slobodi, tražio tek podnošljivije ropstvo.

6. Tada je Pompej boravio u Picenu[16] u Italiji, djelomično zato što je ondje imao imanje, ali više zato što je volio tamošnje gradove koji su bili ljubezno i prijateljski raspoloženi prema njemu zbog njegova oca. Ali videći da najugledniji i najčestitiji građani ostavljaju svoje domove i odasvud trče u Sulin tabor kao u luku spasa, sam nije smatrao primjerenim da kao bjegunac, praznoruk ili potreban pomoći, dođe k njemu nego slavno i s vojskom pošto mu prvi učini kakvu uslugu. Zato poče pokretati Picenjane iskušavajući ih. A oni ga spremno služahu i ne obraćahu pažnju na Karbonove izaslanike. Kad je pak neki Vedije rekao da je Pompej iz školske sobe[17] priskočio da im bude narodni vođa, tako se razljutiše da ga odmah, bacivši se na nj, ubiše.

Potom Pompej, tek dvadeset i tri godine star, ni od koga imenovan zapovjednikom vojske, sam povjerivši sebi zapovjedništvo, postavi na

trgu govornicu i zapovijedi ediktom dvojici braće Ventidija, prvim ljudima u gradu, koji su radili protiv njega u Karbonovu korist, da se uklone iz grada, pa onda stane skupljati vojnike i, postavivši im centurione i zapovjednike četa na propisan način, obilazio je gradove uokrug čineći isto. Kako su se Karbonovi pristaše povlačili i ustupali mu mjesto, a ostali su mu rado nudili svoje usluge, na taj način za kratko vrijeme skupi potpune tri legije pa, nabavivši hranu, kola za komoru, teretna kola i svu ostalu potrebnu opremu, povede ih k Suli ne žureći se niti nastojeći da ostane neprimijećen, nego zadržavajući se putem da nanosi štetu neprijateljima i nastojeći sav onaj dio Italije kojim je prolazio navesti na odmetnuće od Karbona.

7. Digoše se zato na njega istovremeno tri neprijateljska zapovjednika: Karina, Klelije i Brut[18], ne svi sučelice njemu niti iz istoga pravca, nego opkoljavajući ga uokrug trima vojskama da ga unište. Ali on se ne uplaši nego, okupivši sve svoje trupe, pohita da napadne jednu neprijateljsku vojsku, onu Brutovu, isturivši naprijed konjanike među kojima je bio i sam. A kad i s neprijateljske strane protiv njih izjahaše Kelti, prvoga od njih i najsnažnijega preduhitri udarcem koplja iz ruke i obori. Tad ostali, okrenuvši u bijeg, uniješe nered i u pješadiju tako da nastade opće bježanje. Potom neprijateljski zapovjednici, posvadivši se, povukoše se kako koji, a uz Pompeja pristadoše gradovi smatrajući da su se neprijatelji raspršili iz straha. Kad je opet konzul Scipion[19] pošao na nj, prije nego što su bojni redovi došli jedan drugome na domašaj koplja, Scipionovi vojnici, pozdravivši Pompejeve, prijeđoše na njihovu stranu, a Scipion pobježe.[20] Najzad, kad je sam Karbon poslao protiv njega kod rijeke Arsis[21] mnogo eskadrona konjice, čvrsto dočekavši njihovu navalu i natjeravši ih u bijeg, pri gonjenju sve ih nagna na nepogodno i za konjicu nezgodno zemljište; ondje mu se, ne vidjevši nade u spas, predadoše u ruke zajedno s oružjem i konjima.

8. Sula još nije doznao za to, ali na prve vijesti i izvještaje o Pompeju, uplašivši se za nj gdje se kreće među tako brojnim i sposobnim neprijateljskim vojskovođama, požuri za njim da mu pomogne. Ali kad je Pompej doznao da je on blizu, naredi svojim časnicima da vojsku naoružaju i potpuno opreme da bi imperatoru pružili što ljepši i sjajniji prizor; očekivao je, naime, od njega velike počasti, a dočekao je još veće. Jer kad ga Sula vidje kako prilazi s divljenja vrijednom vojskom krepkih momaka punom zanosa i veselja zbog postignutih uspjeha, skoči s konja i, pozdravljen, kako je i valjalo, kao imperator, odzdravi on Pompeju kao imperatoru premda nitko ne bi očekivao da Sula podijeli s mladim čovjekom, koji još i nije bio član senata, taj naslov za koji je ratovao sa Scipionom i Marijem. I inače se njegovo držanje prema Pompeju slagalo s prvim znacima prijateljske pažnje jer mu je ustajao u susret kad je Pompej prilazio i povlačio je s tjemena kraj toge, stvar koju su rijetko viđali da radi pred nekim drugim, premda je oko njega bilo mnogo visokih odličnika.

Pompej se, međutim, nije uznio zbog tih počasti, nego, kad ga je Sula slao u keltsku zemlju, gdje se činilo da Metel[22] ne postiže ništa

dostojno oružane sile kojom je raspolagao, reče da nije pristojno da on oduzima zapovjedništvo čovjeku koji je stariji i nadmašuje ga slavom, ali ako to Metel hoće i traži od njega, da je spreman ratovati zajedno s njime i pomagati mu. A kad je Metel prihvatio prijedlog i pisao mu da dođe, požurivši u Galiju, ne samo da sam izvede zadivljujuće podvige, nego i u Metelu raspali i oživi borbenost i smionost koja se već gasila od starosti; pripovijeda se da tako i rastaljena i užarena mjed, kad se izlijeva po hladnoj i skrutnutoj, omekšava je i tali bolje od same vatre. Ali kao što se kod atleta, kad osvoji prvo mjesto među ljudima i posvuda slavno odnese pobjede u takmičenjima, više ne računaju niti bilježe njegove dječačke pobjede, tako je bilo i s djelima što ih je tada izveo Pompej; ona su sama po sebi bila izvanredna, ali su bila zasuta mnoštvom i veličinom njegovih kasnijih ratova i bojeva, pa sam se plašio oživljavati ih da nam zbog preduga zadržavanja na tim prvim koracima ne bi uzmanjkalo prostora za najveće podvige i doživljaje tog čovjeka, koji najbolje odslikavaju njegov značaj.

9. Kad je, dakle, Sula postao gospodarom Italije i bio proglašen diktatorom, ostale časnike i zapovjednike nastojao je nagraditi čineći ih bogatima, unapređujući ih u častima i obilno i punom šakom udovoljavajući molbama svakoga od njih; ali kako se Pompeju divio zbog njegovih velikih sposobnosti i smatrao ga velikom pomoći u vođenju svojih poslova, tražio je načina da ga nekako srodstvom veže uza se. Kako je njegova žena Metela bila sporazumna s time, nagovoriše Pompeja da se razvede od Antistije pa uzme za ženu Sulinu pokćerku Emiliju koju je Metela rodila u ranijem braku sa Skaurom, a bila je već udata i trudna.[23]

Bio je stoga taj brak karakterističan za tiraniju i više je odgovarao interesima Sule nego naravi Pompeja jer je uzimao Emiliju zatrudnjelu s drugim, dok je Antistiju tjerao od sebe nečasno i u jadnu stanju budući da je zbog muža nedavno bila lišena oca; Antistije je, naime, bio umoren u senatskoj vijećnici[24] zato što se smatralo da zbog Pompeja pristaje uz Sulu; njezina pak majka, videći sve to, svojevoljno je odbacila život tako da je i ta nesreća bila pridodana tragediji toga drugog braka i, Zeusa mi, još i to što je Emilija, odmah kako je ušla u Pompejevu kuću, umrla u porodu.

10. Poslije toga javljeno bi da se Perpena[25] učvršćuje na Siciliji i da taj otok pruža kao operativnu bazu za djelovanje još preživjelih iz protivne stranke,[26] da Karbon oblijeće onuda sa svojim brodovljem, a da je Domicije[27] upao u Afriku, te da se velik broj uglednih prognanika, koji su na vrijeme umakli proskripcijama, otiskuje onamo. Protiv njih bude poslan Pompej s velikim snagama. Perpena mu se odmah ukloni sa Sicilije, a gradove je, iscrpljene, ponovno predobivao i postupao sa svima njima čovječno osim Mamertinaca u Mesani. Kad su oni odbijali da se pojave pred njegovom sudačkom stolicom i poricali rimsku sudbenu nadležnost tvrdeći da je ona zabranjena nekim starim rimskim zakonom, reče: »Nećete li prestati nama opasanima mačevima citirati zakone?« Mišljenje je bilo da se i o Karbona u njegovoj nesreći ogriješio nečovječnim

postupkom. Jer ako je bilo potrebno, kao što je možda i bilo, smaknuti ga, trebalo je da to učini odmah kad ga je uhvatio i onda bi to djelo išlo na dušu onome koji ga je naredio.[28] Ali Pompej je dao čovjeka Rimljanina, trostrukoga konzula, predvesti u lancima i, postavivši ga pred sudište, sam ga je, sjedeći, saslušavao na ogorčenje i zlovolju prisutnih. Zatim naredi da ga odvedu i pogube. Kažu, štaviše, pošto je Karbon bio odveden na smaknuće, kad je vidio već potegnut mač, da je zamolio da mu se dade zgodno mjesto i malo vremena jer ga muči trbuh. Nadalje, Gaj Opije,[29] Cezarov prijatelj, kaže da je Pompej neljudski postupio i prema Kvintu Valeriju. Znajući za nj da je učenjak i obrazovan kao malo tko, kad je bio doveden k njemu, kaže Opije, uze ga sa sobom i prošeta se s njime naokolo, te ga upita što želi od njega; a kad dozna, naloži svojim pobočnicima da ga odvedu i odmah pogube.

Ali kad Opije govori o Cezarovim prijateljima i neprijateljima treba mnogo opreza da mu se vjeruje;[30] a Pompej je po nuždi kažnjavao najistaknutije Suline neprijatelje i one čije je hvatanje bilo općenito poznato; što se pak ostalih tiče, dopuštao je da ostanu neotkriveni koliko je god mogao više, a nekima je čak i pomogao da umaknu. I opet, kad je odlučio kazniti grad Himerana[31] zato što je pristao uz neprijatelje, tamošnji narodni vođa Stenis, zatraživši razgovor s njime, reče mu da neće pravedno postupiti ako, pustivši pravog krivca, uništi one koji nisu učinili nikakva zla. A kad ga je Pompej upitao koga misli pod pravim krivcem, Stenis reče da misli sebe, jer je među građanima svoje prijatelje nagovorio, a neprijatelje prisilio da postupe kao što jesu. Zadivljen iskrenošću njegova govora i plemenitim ponosom toga čovjeka, Pompej najprije oprosti krivicu njemu, a zatim i ostalima. Čuvši pak da vojnici prave nerede za vrijeme marševa, zapečati im mačeve svojim pečatom, pa ako je netko slomio pečat, bio je kažnjen.

11. Zabavljen time na Siciliji i sređujući političke prilike, primi zaključak senata i Sulin dopis s nalogom da otplovi u Afriku i svim silama povede rat protiv Domicija koji je skupio vojsku mnogostruko veću od one s kojom je Marije ne tako davno[32] prešao iz Afrike u Italiju i bacio u nerede rimsku državu učinivši sebe od prognanika tiraninom. Stoga velikom brzinom obavivši sve pripreme, ostavivši Memija, muža svoje sestre, kao upravitelja Sicilije, Pompej sam isplovi sa sto dvadeset dugačkih lađa[33] i osam stotina teretnih koje su prevozile živež, municiju, novac i ratne strojeve. Čim je pristao[34] s dijelom tih lađa u Utici, a s dijelom u Kartagi, sedam tisuća neprijateljskih vojnika, odmetnuvši se, prijeđe k njemu, a sam je vodio šest potpunih legija.

Izvješćuju da mu se tu dogodila smiješna stvar. Neki, naime, vojnici, kako se čini, nabasavši na nekakvo blago, pokupiše mnoštvo novaca. A kad je ta stvar izbila na javu, svima je ostalima palo na um da je to mjesto puno novaca što su ga ondje pohranili Kartažani u neko vrijeme nevolje. Pompej tako kroz mnogo dana nije ništa mogao započeti sa svojim vojnicima koji su tražili blago, nego je obilazio naokolo smijući se i promatrajući kako tolike desetine tisuća zajedno kopaju i prevrću ravnicu

sve dok, izmorivši se od toga, ne zatražiše od njega neka ih vodi kamo hoće smatrajući da su dovoljno kažnjeni za svoju glupost.

12. Kad Domicije svrsta svoje trupe nasuprot Pompeju ostavivši ispred sebe jednu jarugu koja je bila puna prirodnih prepreka i koju je teško prijeći, kiša uz jak vjetar, započevši ujutro, nastavi bjesniti tako da je Domicije odustao od bitke za onaj dan i naredio povlačenje. Ali Pompej, iskoristivši tu povoljnu priliku, hitro pođe u napad i prijeđe jarugu. Neprijatelji dočekaše njegovu navalu u neredu i metežu, a osim toga im je vjetar slao pljusak ravno u lice. No i Rimljanima je smetalo nevrijeme jer nisu jasno razaznavali jedan drugoga i sam je Pompej za dlaku izbjegao smrti zato što ga nisu prepoznali kad je presporo odgovorio jednom vojniku koji je zatražio lozinku.

Ipak, potisnuvši neprijatelje uz silno krvoproliće (kažu da ih je od dvadeset tisuća umaklo samo tri tisuće), pozdraviše Pompeja kao imperatora. A kad je rekao da ne prihvaća tu čast dok neprijateljski tabor stoji netaknut, a ako ga smatraju dostojnim tog naslova, treba najprije njega razoriti, pojuriše odmah na šanac; i Pompej se borio bez kacige bojeći se da mu se ne dogodi kao ono malo prije. Tabor bi doista zauzet i Domicije ubijen. Od gradova jedni se odmah podložiše, drugi su bili osvojeni jurišem. Uhvaćen bi i kralj Jarba,[35] Domicijev saveznik, a njegovo kraljevstvo Pompej predade Hijempsalu. Koristeći svoju dobru sreću i polet vojske, provali u Numidiju; prevalivši u maršu put od mnogo dana i svladavši sve na što je naišao, te strah barbara od Rimljana, koji je već spao na niske grane, opet učinivši velikim i djelotvornim, reče da i divlje zvijeri u Africi moraju iskusiti njihovu snagu i hrabrost. Zato provede nekoliko dana u lovu na lavove i slonove; u svemu, kako vele, u četrdeset je dana uništio neprijatelje, pokorio Afriku i uredio odnose među njezinim kraljevima, a tek mu je bila dvadeset četvrta godina.

13. Kad se vratio u Utiku, bî mu donesen dopis od Sule s nalogom da otpusti kući ostalu vojsku, a sam s jednom legijom čeka ondje zapovjednika koji će ga zamijeniti. Pompej nije od sebe davao znaka nezadovoljstva i razočaranja, ali vojnici su otvoreno pokazivali svoje ogorčenje; kad je Pompej zatražio da pođu kući prije njega, stadoše grditi Sulu, izjaviše da se neće odvajati od njega, te mu ne dopustiše da se pouzdaje u tiranina. Isprva ih je stoga Pompej pokušavao umirivati i nagovarati, ali kako ih nije uspio nagovoriti, sišavši sa zborišta, pođe u suzama u svoj šator. A oni, pograbivši ga, ponovo ga postaviše na zborište; i dobar su dio dana utrošili na to: oni tražeći da ostane i zadrži zapovjedništvo, on moleći ih neka poslušaju i ne podižu bune, sve dok se, kako su oni bili nametljivi i psovali, on zakune da će se ubiti ako ga budu prisiljavali i tako jedva pristadoše.

Ali Suli je prva došla vijest da se Pompej odmetnuo; rekao je prijateljima da mu je valjda sudbina da kao starac bije bojeve s dječacima, a to je rekao zato jer mu je i Marije, koji je bio mlad čovjek, zadao nebrojene teškoće i izložio ga krajnjim opasnostima. Ali kad je doznao istinu i opazio da svi žure da Pompeja dočekaju i doprate s izrazima

naklonosti, pohita da ih nadmaši; i istupivši naprijed, pođe mu u susret i s najvećom se srdačnošću s njime rukova, a onda ga glasno pozdravi pridjevkom *Magnus* i prisutnima naredi da ga tako oslovljavaju. A *Magnus* znači »Veliki«. Drugi pak tvrde da mu je taj naslov dodijelila sva vojska, ali da mu je težinu i autoritet potvrdio Sula. Pompej se, međutim, sam posljednji od sviju i poslije mnogo vremena, u Hispaniji, poslan kao prokonzul protiv Sertorija, počeo potpisivati u pismima i naredbama kao Pompej Veliki; jer postavši uobičajenim, to ime više nije budilo zavisti.

I u tome bismo se po zasluzi zadivili starim Rimljanima i izrazili svoje poštovanje prema njima što takve pridjevke i nadimke nisu podjeljivali samo za ratne i vojničke uspjehe nego i za državnička dostignuća i vrline. U svakom slučaju, dvojicu je narod prozvao *Maximus*, što znači »Najveći«: Valerija[36] zato što ga je izmirio sa senatom s kojim je bio u zavadi[37] i Fabija Rulu[38] zato što je iz senata izbacio neke potomke oslobođenika koji su se obogatili i tako bili izabrani u senat.

14. Poslije toga tražio je Pompej trijumf, ali Sula se protivio. Jer zakon ga dopušta samo konzulu ili pretoru, a nikome drugome. Zato i prvi Scipion, pošto je pobijedio Kartažane u Hispaniji nakon većih i težih bojeva, nije zatražio trijumf; nije, naime, bio ni konzul ni pretor. A ako bude Pompej, kome još nije ni brada potpuno izrasla, ulazio u grad kao trijumfator, a još je premlad i da uđe u senat, postala bi posvema zazornom i Sulina vlast i Pompejeva čast. To je Sula govorio Pompeju dodajući da neće udovoljiti njegovu zahtjevu, nego će se suprotstaviti i sprečavati njegovo častoljublje ako odbije da ga posluša.

Ali Pompej se ne dade zastrašiti, nego pozove Sulu neka ima na umu da se veće štovanje iskazuje izlazećem suncu nego suncu na zapadu podrazumijevajući da njegova moć raste, dok Sulina opada i vene. Sula nije točno čuo te riječi, ali videći po izrazu lica i kretnjama onih koji su ih čuli zaprepaštenje, upita što je bilo rečeno. Doznavši i zapanjen Pompejevom smjelošću, poviče dvaput za redom: »Neka slavi trijumf!« Štaviše, kad su mnogi pokazivali nezadovoljstvo i ogorčenje, hoteći ih, kako kažu, još većma jediti, Pompej naumi ući u grad na kolima vučenima od četiri slona; doveo ih je, naime, mnogo zaplijenjenih od kraljeva; ali kako su gradska vrata bila preuska, odustane i vrati se konjskoj zapregi.[39] A kad su njegovi vojnici, ne dobivši onoliko koliko su očekivali, htjeli izazvati gungulu i dizali graju, reče da ga nimalo nije briga, nego da će prije odustati od trijumfa nego se njima ulizivati. Tad je i Servilije,[40] ugledan i najveći protivnik Pompejeva trijumfa, rekao da vidi da je Pompej uistinu velik i dostojan trijumfa. A očito je da je lako mogao ući u senat samo da je ushtio. Nego nije se, kako vele, potrudio, nego je išao za slavom na sasvim neočekivan način. Ta ne bi bilo ništa čudno da Pompej bude senator prije propisane dobi, ali bila je sasvim osobita stvar da slavi trijumf prije nego što je postao senator. To je nemalo pridonosilo i njegovu stjecanju naklonosti mnoštva; narod se, naime, radovao što ga je poslije trijumfa vidio na smotri među vitezovima.[41]

15. Sula se grizao gledajući do kojeg se stupnja slave i moći uspinjao Pompej, ali, kako se stidio da mu ometa karijeru, nije poduzimao ništa; jedino kad je usprkos njemu i protiv njegove volje Pompej učinio Lepida[42] konzulom podupirući ga kod izbora i pruživši mu snažnu podršku naklonošću naroda prema njemu samome, ugledavši Pompeja kako odlazi preko Foruma u pratnji mnoštva, Sula reče: »Vidim, mladiću, da se raduješ pobjedi; pa kako i ne bi to bilo čestito i plemenito što je prije Katula, najvrlijega od ljudi, konzulom proglašen Lepid, najgori od ljudi, zato što si ti tako podgovorio narod? Sad ti je, međutim, vrijeme da budeš na oprezu; jer svoga si protivnika učinio jačim od sebe.« Najjasnije je pokazao Sula da prema Pompeju nije bio blagonaklono raspoložen oporukom koju je napisao. Jer dok je ostalim prijateljima ostavio zapise i neke imenovao skrbnicima svog sina, Pompeja je potpuno mimoišao. Ovaj je to ipak primio vrlo sabrano i lojalno tako da, kad su se Lepid i neki drugi oduprli da Sulino tijelo bude pokopano na Martovu polju, pa čak i tome da pokop bude uz javne počasti, posredovao je u korist mrtvoga i pribavio sprovodu i dostojanstvo i sigurnost.[43]

16. Uskoro poslije Suline smrti[44] obistinilo se njegovo proročanstvo i Lepid, pokušavajući sebe ustoličiti u svom dominirajućem položaju, nije išao zaobilaznim putem niti se poslužio izgovorom, nego se odmah pojavio u oružju, iznova buneći i okupljajući oko sebe odavno onemoćale ostatke stranke koji su izmakli Sulinoj ruci, dok se njegov drug u službi Katul, kome se priklanjao najzdraviji i najneiskvareniji dio senata i naroda i koji je zbog svoje trijeznosti i pravičnosti bio ugledom najveći Rimljanin onog vremena, činio sposobnijim za državničko nego za vojno vodstvo. Pa kako je situacija opet tražila Pompeja, on se nije dugo kolebao kamo da se okrene, nego, priključivši se nobilima, bi imenovan zapovjednikom vojske protiv Lepida koji je uzbunio već pola Italije i držao ovostranu Galiju vojskom kojom je zapovijedao Brut.

Druge protivnike na koje je pošao Pompej je, međutim, lako svladao; ali Bruta je dugo vremena opsijedao kod Mutine[45] u Galiji; uto je Lepid nasrnuo na Rim, smjestio se pod njegovim zidinama, pa tražio drugi konzulat tjerajući strah u kosti stanovnicima brojnom ruljom. Ali strah raspršio pismo pristiglo od Pompeja u kojem je javljao da je rat bez bitke uspješno okončan. Naime Brut, bilo da je sam predao svoju vojsku ili ga je ona izdala prešavši na drugu stranu, predade se Pompeju u ruke i, primoravši konjaničku pratnju, povuče se u neki gradić na rijeci Padu gdje ga već sutradan ubije Geminije poslan radi toga od Pompeja; i to su Pompeju jako zamjerili. Jer odmah u početku, čim je vojska prešla k njemu, napisao je u pismu senatu da se Brut njemu dobrovoljno priključio, a u drugom opet poslanom pismu optuživao je ubijenog čovjeka. Brut, sin ovoga, bio je onaj koji je s Kasijem ubio Cezara, čovjek nesličan ocu kako po svojim ratovima tako i po smrti, kako je zabilježeno u njegovu životopisu. Lepid, međutim, odmah pošto je bio istjeran iz Italije, prijeđe na Sardiniju; i ondje, razboljevši se, umrije od potištenosti ne, kako kažu, zbog neuspjeha svoje stvari, nego jer je slučajno naišao na pismo koje je potvrđivalo preljub njegove žene.

17. No vojskovođa nimalo nalik na Lepida, Sertorije, držeći Hispaniju, visio je kao strašna opasnost nad Rimljanima; kao da su u zaključnoj bolesti države građanski ratovi slili sav svoj otrov u tog čovjeka koji se, pošto je uništio već mnogo manjih zapovjednika, sad uhvatio ukoštac s Metelom Pijom,[46] uglednim čovjekom i dobrim ratnikom, ali koji se zbog starosti činio presporim da uvreba prilike što ih je rat pružao, te je zaostajao kad su se događaji odvijali u brzu zamahu i veoma hitro, jer ga je Sertorije napadao smjelo i više na način razbojnika: bočnim je manevrima zbunjivao čovjeka izvježbana u uobičajenim bojevima, zapovjednika postojane i slabo pokretne vojske.[47] Stoga je Pompej, zadržavajući svoje zapovjedništvo nad vojskom, nastojao izraditi da bude poslan Metelu u pomoć; i kad je to Katul tražio, nije raspuštao vojsku, nego je, držeći je pod oružjem, uvijek pronalazio neke izgovore sve dok mu senat ne dade zapovjedništvo na prijedlog Lucija Filipa. Kažu da je Filip, kad ga je jednom prilikom u senatu netko s čuđenjem pitao misli li da Pompeja treba odaslati kao prokonzula,[48] otpovrnuo: »Ne, nikako, nego kao prokonzule«, podrazumijevajući da konzuli za tu godinu nisu ni za što.

18. Kad se Pompej dohvatio Hispanije,[49] glas o novom vojskovođi donio je uobičajene posljedice stvorivši od Metelovih vojnika, ispunjenih nadama, druge ljude a one narode, koji nisu bili čvrsto povezani sa Sertorijem, učinivši nemirnima i navevši ih da promijene strane; na to je Sertorije proširio preuzetne govore protiv Pompeja – s porugom je govorio da bi mu trebao samo prut i bič za toga dječaka kad se ne bi bojao one starice, misleći time na Metela.[50] U stvarnosti, međutim, veoma se čuvajući Pompeja i bojeći ga se, vodio je operacije opreznije. Ta i Metel se, što nitko ne bi pomislio, bio posvema predao raskošnu životu potpuno se prepuštajući užicima; velika se promjena iznenada u njemu dogodila u pogledu pompoznosti i rastrošnosti,[51] tako da je i ta okolnost donosila Pompeju zadivljujuću naklonost a ujedno i slavu zato što je još povećao jednostavnost svog načina života za što mu nije trebalo mnogo truda; jer po naravi bio je umjeren i uredan u svojim željama.

Iako je rat imao više faza, Pompeja je najviše ozlovoljilo Sertorijevo zauzeće Laurona.[52] Baš kad je pomislio da ga je opkolio i malo se pohvalio time, iznenada izađe na vidjelo da je on sam u okruženju; bojeći se zbog toga micati, svojim je očima morao gledati spaljivanje grada.[53] Ipak, pobijedivši kod Valencije Herenija i Perpenu, visoke časnike među Sertorijevim izbjeglicama i njegove vojskovođe, ubije preko deset tisuća neprijatelja.

19. Ponesen tim uspjehom i pun ponosa, požuri na samog Sertorija da ne mora podijeliti pobjedu s Metelom. Kod rijeke Sukrona,[54] premda je već bilo kasno, sraziše se svojim vojskama obojica plašeći se Metelova dolaska: jedan iz želje da sam riješi odlučnu bitku, drugi da ima samo jednog protivnika.[55] Boj je imao dvojben ishod: na svakoj je, naime, strani pobijedilo po jedno krilo; ali od vojskovođa veća je slava pripala Sertoriju jer je natjerao u bijeg protiv sebe svrstane neprijatelje. A na Pompeja na konju udari pješke golem čovjek; kad se pograbiše i nastade kreševo,

padoše udarci mačem jednoga po ruci drugoga, ali s nejednakom posljedicom: jer Pompej bi samo ranjen, a onome odsiječe ruku. Ali kad se više njih zatrčalo na nj budući da je već nastao bijeg njegovih ljudi, protiv svakog očekivanja uteče odbacivši konja koji je na sebi imao zlatan oglav i skupocjenu ormu. Dijeleći taj plijen i boreći se o nj, zaostadoše s potjerom.[56] Za svanuća ponovo se postrojiše u bojne redove da učvrste pobjedu, ali kad se približi Metel, Sertorije se povuče, a vojska se raspršì. Njegovi su se ljudi razilazili i iznova okupljali tako da je Sertorije često lutao sam, a često opet napadao s vojskom od stopedeset tisuća kao što zimska bujica iznenada nabuja.

Kad je, dakle, poslije bitke Pompej pošao Metelu u susret i kad su bili blizu jedan drugome, naredi da se spuste snopići pruća iz poštovanja prema Metelu koji je imao viši čin. Ali ovaj to ne dopusti; i inače je bio veoma korektan prema njemu ne prisvajajući ni u čemu sebi više zato što je bivši konzul i stariji, nego je jedino, dok su dijelili tabor, lozinku za sve davao Metel; ali većinom su bili u odvojenim taborima. Jer njihove je veze presijecao i razdvajao njihov hiroviti neprijatelj koji je pokazivao veliku vještinu da se u kratku vremenskom razmaku pojavi na mnogo mjesta i da ih vuče iz boja u boj. I najzad, prekidajući im linije snabdijevanja, pustošeći zemlju i vladajući morem, istjera obojicu iz onog dijela Hispanije koji je bio pod njegovom vlašću, prisilivši ih da se zaklone u druge pokrajine zbog oskudice živeža.[57]

20. Kad je Pompej potrošio veći dio svojih vlastitih sredstava i upotrijebio ih za rat, zatraži novaca od senata jer da će, ako mu ne pošalju, doći s vojskom u Italiju. Tada je konzul bio Lukul, koji je bio u razmiricama s Pompejem; ali kako se trudio da za sebe dobije zapovjedništvo u ratu protiv Mitridata, veoma se upeo da se taj novac pošalje,[58] plašeći se da ne pruži opravdanje Pompejevoj želji da se riješi Sretorija i da se sam okrene protiv Mitridata, nad kojim je pobjeda obećavala veliku slavu a činila se dosta lako ostvarivom.[59] Uto umre Sertorije[60] umoren izdajom svojih prijatelja; Perpena, koji je imao glavnu ulogu među njima, pokuša nastaviti njegovo djelo oslanjajući se na iste snage i raspolažući istom opremom, ali nemajući istu oštroumnost pri njihovoj upotrebi. Pompej stoga smjesta pođe na nj i, razabravši da Perpena nema pravog plana operacija, podmetne mu kao mamac deset kohorti, naredivši im da se raštrkaju po ravnici. Kad se Perpena okrenuo protiv njih i stao ih goniti, Pompej, pojavivši se s čitavom vojskom i zametnuvši bitku, izvojuje potpunu pobjedu. Većina Perpeninih časnika izgibe, a Perpenu, dovedena preda nj, dade smaknuti ne pokazavši nezahvalnost niti smetnuvši s uma ono što se dogodilo na Siciliji,[61] kako ga neki okrivljuju, nego pokazavši veliku promišljenost i za državu spasonosan razbor. Perpena je, naime, došavši u posjed Sertorijevih papira, pokazivao pisma najutjecajnijih ljudi u Rimu koji, želeći uzdrmati postojeće stanje i promijeniti ustavni poredak, pozivahu Sertorija u Italiju. Uplašivši se, dakle, toga da ne izazove ratove veće od upravo završenih, Pompej dade Perpenu pogubiti, a pisma spali ne pročitavši ih.

21. Potom, ostavši u Hispaniji onoliko koliko je bilo potrebno da ugasi najveća žarišta nemira i da sredi i izgladi goruće teškoće, odvede vojsku u Italiju gdje je, igrom slučaja, robovski rat bio na vrhuncu.[62] Zato Kras, kao vrhovni zapovjednik, i požuri s veoma riskantnom bitkom,[63] ali ga sreća posluži te poubija dvanaest tisuća i tri stotine neprijatelja. No pri tom uspjehu sreća već nekako uključi i Pompeja – naime, pet tisuća bjegunaca iz bitke naleti na nj i on ih sve uništi, pretekne Krasa javivši senatu pismom da je u otvorenoj bitki Kras pobijedio gladijatore, ali da je on rat u korijenu uništio.[64] U svojoj naklonosti prema njemu Rimljani su to rado slušali i ponavljali. Ali za Hispaniju i Sertorija nitko ni u šali ne bi rekao da u cijelosti nije Pompejevo djelo.[65]

No i pored tolika poštovanja i očekivanja polaganih u toga čovjeka, ipak se uvlačila i neka sumnja i strah, jer su mislili da on neće raspustiti vojsku, nego će oružjem i samovladom pokročiti ravno prema Sulinu režimu. Stoga od onih, koji su iz simpatije trčali i prijazno ga pozdravljali putem, nisu bili malobrojniji oni, koji su to činili iz straha. Ali kad Pompej i sam rastjera tu sumnju objavivši da će otpustiti vojsku poslije trijumfa, njegovim napadačima je preostala još samo jedna optužba – da se više posvećuje narodu nego senatu i da je odlučio obnoviti ugled pučkog tribunata što ga je Sula srušio i time činiti po volji mnoštvu – a to je i bila istina. Jer ni za čime nije rimski narod mahnitije planuo željom niti ga je obuzela jača čežnja nego da opet ugleda tu magistraturu, tako da je Pompej smatrao velikom srećom što mu se pružila prilika za taj politički potez, jer ne bi mogao naći drukčiju zahvalnost kojom bi uzvratio za naklonost svojih sugrađana da ga je netko pretekao u tome.

22. Pošto mu je, dakle, bio izglasan drugi trijumf i konzulat,[66] nije se činilo da je zbog toga divljenja vrijedan i velik, nego su dokazom sjaja njegove slave smatrali to što Kras, najbogatiji političar onog vremena, najrječitiji i najveći, koji je sam s visoka gledao i na samog Pompeja i na sve druge, nije smogao hrabrosti da se natječe za konzulat prije nego što je zamolio Pompeja za podršku. Pompeju je to donijelo veliko zadovoljstvo jer je već odavno želio priliku da Krasu učini kakvu uslugu i ljubeznost; stoga je i spremno pozdravio kao dobrodošlu Krasovu molbu i pozivao narod obećavajući da neće biti manje zahvalan za takva druga u službi nego li za samu službu. No bez obzira na to, izabrani konzulima,[67] razilazili su se u svemu i stalno bili u sukobu; u senatu je jači bio Kras, ali je u narodu Pompejeva snaga bila velika. Ta i vratio mu je pučki tribunat i dopustio da sudstvo opet bude preneseno na vitezove.[68] Ali najugodniji je prizor pružio narodu kad je zatražio otpust iz vojne službe.

Običaj je, naime, kod rimskih vitezova, kada odsluže zakonom propisano vrijeme, da dovedu konja na Forum pred dvojicu ljudi koje zovu cenzorima i, pošto nabroje zapovjednike i imperatore pod kojima je svaki odslužio i polože račun o svom vojevanju, da se otpuštaju. Dodjeljuju im se i odlikovanja ili kazne nečasnosti već prema životnom putu svakoga od njih.

Baš tada sjedili su kao cenzori Gelije i Lentul u sjaju svog dostojanstva a pokraj njih su u mimohodu prolazili vitezovi; Pompej pak bi viđen

kako odozgo silazi na Forum imajući sva ostala odličja svoje službe, ali vodeći konja sam, vlastitom rukom. A kad je bio blizu i mogao se jasno vidjeti, naredi svojim liktorima da ga propuste, pa privede konja govornici. U narodu nastade divljenje i potpuna tišina, a magistrate taj prizor ispuni istovremeno strahopoštovanjem i radošću. Zatim stariji upita: »Pitam te, Pompeju Veliki, da li si odslužio sve vojne obaveze po zakonu?« A Pompej jakim glasom odgovori: »Sve sam ih odslužio i sve pod samim sobom kao imperatorom«. To čuvši narod udari u galamu i tu viku od radosti nije bilo moguće obuzdati; cenzori ga, ustavši, ispratiše njegovoj kući ugađajući tako građanima koji su ih slijedili i pljeskali.

23. Već kad je Pompeju istjecao rok službe, a gloženje s Krasom bilo sve veće, neki Gaj Aurelije koji se, premda viteškog staleža, nikad nije bavio politikom, za jedne narodne skupštine, uspevši se na zbornište i istupivši pred narod, reče da mu se u snu ukazao Jupiter i naredio mu da kaže konzulima da ne polože svoju službu prije nego što postanu prijatelji. Na te riječi Pompej ostade mirno stajati, a Kras, prvi mu pruživši ruku i obrativši mu se, reče: »Mislim, građani, da ne činim ništa nečasno niti ponižavajuće što prvi ustupam pred Pompejem koga ste vi, dok je još bio golobrad, udostojali naziva Veliki, a kome ste izglasali dva trijumfa dok još nije bio član senata«. Nato, pomirivši se, položiše svoju službu.[69]

I Kras je nastavio živjeti načinom života što ga je odabrao u početku, dok je Pompej počeo izbjegavati obrane na sudu, pomalo je zanemario Forum i rijetko se pojavljivao u javnosti, ali uvijek u pratnji mnoštva. Nije, naime, više bilo lako susresti ga ili makar vidjeti bez svjetine oko njega; najveće mu je zadovoljstvo bilo pojavljivati se zajedno s velikim mnoštvom okružujući tako svoju nazočnost uzvišenošću i veličanstvenošću, a smatrajući da mora svoje dostojanstvo do kraja očuvati netaknuto od dodira i familijarnosti sa svjetinom. Jer život u mirnodopskoj haljini ima opasnu sklonost da umanjuje reputaciju onih koje je oružje učinilo velikima i koji se ne daju dobro uskladiti s demokratskom jednakošću; oni, naime, smatraju da im prvo mjesto po pravu pripada i u gradu kao i na bojnome polju, dok oni koji su ovdje postizali manje odličja drže da nije podnošljivo da barem u gradu nemaju prednost. Kad stoga ljudi zateknu na Forumu čovjeka koji je briljirao u taborima i trijumfima, oni ga nastoje dobiti u svoju vlast i poniziti, ali kad on odustaje i povlači se od takve djelatnosti, njegovu ratnu slavu i ugled čuvaju bez zavisti. Koliko je u tome istine, pokazali su domala sami događaji.

24. Moć gusara imala je isprva svoju bazu u Kilikiji započevši kao slabo primjećivana pustolovina;[70] ali za vrijeme Mitridatova rata[71] stekla je samosvijest i samopouzdanje jer je stupila u kraljevu[72] službu. Zatim, kad su se Rimljani u građanskim ratovima pobili pred samim vratima Rima, more, ostalo bez straže, malo ih[72a] je pomalo privlačilo i mamilo sve dalje, te nisu više samo napadali moreplovce nego su uništavali i otoke i primorske gradove. I već su se i ljudi, moćni pomoću novca, pa oni odlična roda i izuzetne inteligencije, ukrcavali na gusarske brodove i sudjelovali u njihovim pothvatima osjećajući da im ta djelatnost donosi

neku slavu i prestiž. A bilo je posvuda i postaja gusarskih brodova i utvrđenih svjetlosnih signalnih mjesta kamo je pristajalo brodovlje koje ne samo da je za svoju posebnu vrst posla bilo dobro opremljeno ljudstvom i vještim kormilarima te lakim i brzim brodicama nego je, više od straha koji su pobuđivali, smetala mrska razmetljivost zlatnim motkama za jedra, grimiznim platnom jedrenine i srebrom okovanim veslima, kao da se obješenjače i kite u svojoj zločinačkoj djelatnosti. Frule, glazbala na strune i pijanke uzduž svake obale, otimanje visokih dostojanstvenika i traženje otkupnine za zauzete gradove bilo je sramota za rimsko vrhovništvo. A gusarskih je lađa bilo preko tisuću, od njih pak zaposjednutih gradova četiri stotine. Osim toga napali su i opljačkali dotad neoskvrnjiva mjesta svetih utočišta i svetišta kao u Klaru,[73] Didimi[74] i na Samotraki,[75] hram Podzemne[76] u Hermioni,[77] Asklepijev u Epidauru, Posejdonov na Istmu,[78] Tenaru[79] i Kalauriji,[80] Apolonov na Akciju i Leukadi,[81] te Herin na Samu, u Argu i kod Lacinija.[82] Također su sami prinosili čudne žrtve u Olimpu[83] i slavili svoje tajne mističke obrede, od kojih su se oni Mitrini očuvali do današnjeg dana; a prvi su ih uveli gusari.

No najviše su uvreda i zlostavljanja nanosili Rimljanima; čak i idući njihovim cestama od mora u unutrašnjost pljačkali su i pustošili obližnje majure. Jednom su, štaviše, oteli dva pretora, Sekstilija i Belina, u njihovim grimizom opšivenim haljinama i otišli skupa s njima i s njihovim službenicima i liktorima. Zarobili su i kćer Antonija,[84] čovjeka koji je i trijumf slavio, dok je išla na ladanje i iznudili za nju visoku otkupninu. Ali vrhunac njihove bezobzirnosti bio je ovo: kad bi neki njihov uhvaćenik povikao da je Rimljanin i rekao svoje ime, pretvarajući se da su se prepali i da se boje, pljeskahu se po bedrima i padahu pred njim ničice zaklinjući ga neka im oprosti; ovaj bi im povjerovao videći ih kako ponizno mole. Zatim bi mu jedni navukli rimske cipele, a drugi ovili oko njega rimsku togu tobože da ne bi opet nastala zabuna. Dugo vremena bi se tako izrugivali čovjeku i zbijali s njime šale a najzad, spustivši ljestve posred oceana, naređivali mu da siđe s broda i pođe u zdravlju svojim putem; koji ne bi htio sići gurnuli bi ga sami u more i utopili.

25. Ta se moć protezala gotovo po čitavu našem moru[85] tako da je ono postalo neplovnim i neprohodnim za svu trgovinu. To je najviše od svega navelo Rimljane, koji su bili u škripcu s opskrbom i prijetila im je teška oskudica, da pošalju Pompeja da očisti more od gusara.[86] Gabinije,[87] jedan od Pompejevih bliskih prijatelja, izradio je prijedlog zakona koji je Pompeju davao ne pomorsko zapovjedništvo nego upravo samovladarska ovlaštenja i bezgraničnu moć nad svim ljudima. Jer zakon mu je davao vlast na moru sve do Heraklovih stupova,[88] a na kopnu do udaljenosti od četiri stotine stadija[89] od mora. Veoma je malo mjesta u rimskom svijetu izmicalo toj omeđenosti, a bili su obuhvaćeni najveći narodi i najmoćniji kraljevi. K tome imao je ovlaštenje da sebi odabere petnaest legata iz redova senata za svoje podzapovjednike, da uzima iz javnih blagajni i od zakupnika državnih poreza novaca koliko hoće i da opremi dvije stotine lađa s potpunom ovlasti u pogledu broja i novačenja vojnika i opremanja lađa posadama.

Kad su u skupštini bile pročitane odredbe tog zakonskog prijedloga,[90] narod ih je primio s oduševljenjem, ali u senatu se najuglednijim i najutjecajnijim ličnostima učini ta bezgranična i neomeđena moć, premda je izvan domašaja zavisti,[91] ipak uznemirujućom. Stoga se suprotstavljahu zakonu svi osim Cezara; on je zagovarao zakon najmanje zato što mu je bilo stalo do Pompeja, nego nastojeći se ulaskati narodu i pridobiti ga. Ali ostali su žestoko udarali na Pompeja. I kad mu je jedan od konzula rekao da takmeći se s Romulom neće umaći istome koncu,[92] dođe u opasnost da ga mnoštvo sasiječe; kad je pak Katul[93] istupio da govori protiv tog zakona, narod je iz poštovanja prema njemu neko vrijeme bio miran, ali kad je, pošto je dugo s mnogo hvale i bez ikakva znaka zavisti govorio o Pompeju, posavjetovao narodu da štedi takva čovjeka i ne izlaže ga uzastopnim ratnim opasnostima, pa rekao: »Inače koga ćete drugoga imati ako njega izgubite?«, svi mu jednoglasno odgovoriše: »Tebe!« Tako Katul, ne uspjevši ih nagovoriti, odstupi; a kad je istupio da govori Roscije,[94] nitko ga nije htio slušati; stoga on prstima naznači neka ne biraju Pompeja sama nego mu pridodaju druga u vlasti. Pripovijeda se da se narod, zlovoljan, tako proderao da se gavran, koji je letio iznad Foruma, omamljen bukom, srušio u svjetinu. Na temelju toga čini se da pad ptica ne izaziva propadanje uslijed kidanja i rastavljanja zraka čime nastaje velik zrakoprazan prostor, nego da su zahvaćane udarcima zvuka koji u zraku izaziva talasanje i velik val kad juri glasan i snažan.

26. Tad se, međutim, raziđoše; ali s osvitom dana, kad su imali glasati, povuče se Pompej kriomice na ladanje. A čuvši da je zakon prihvaćen, uđe noću u grad smatrajući da bi sigurno pobudio zavist ako se narod skupi da mu pođe ususret. No sa svanućem, izišavši, prinese žrtvu; i kad je radi njega bila sazvana skupština, uspje isposlovati da dobije još mnogo drugoga pored onoga već izglasanog, gotovo udvostručivši svoju vojnu silu. Opremljeno mu je bilo pet stotina brodova a sabrano sto dvadeset tisuća teško naoružanih pješaka i pet tisuća konjanika. Kao časnike i pretore odabrao je dvadeset četiri čovjeka iz senata, a imao je i dva kvestora.[95] I kako su odmah pale cijene robi, narod se u svom veselju našao potaknutim da kaže da je samo Pompejevo ime okončalo rat.

On je, međutim, vode i pripadajuće obale unutrašnjeg mora podijelio na trinaest područja i svakome dodijelio zapovjednika s određenim brojem brodova, pa je, snagama posvuda raspršenima jednovremeno opkoljavajući gusarska plovila, jedna, koja su u skupinama nalijetala na nj, odmah stao loviti i tjerao ih u luke, dok su se druga, koja su se dospjela raštrkati i umaći, zavlačila u Kilikiju kao u svoju košnicu jureći odasvud, a na njih je namjeravao broditi sam sa šezdeset najboljih brodova. Ipak nije isplovio na njih prije nego što je od njegovih gusara očistio Tirensko, Libijsko i more oko Sicilije, Korzike i Sardinije ukupno za četrdeset dana, zahvaljujući svojoj neiscrpivoj energiji i revnosti svojih pobočnika.

27. Ali kako je u Rimu konzul Pizon[96] iz bijesa i zavisti upropaštavao Pompejevo naoružanje i raspuštao njegove posade, on posla brodovlje

naokolo u Brundizij, a sam se kroz Etruriju uputi u Rim. Doznavši za to, svi su građani nagrnuli na cestu baš kao što su ga nekoliko dana ranije ispratili. Ono što je izazivalo njihovu radost bila je neočekivana brzina promjene budući da je sada tržnica bila pretrpana obiljem. Posljedica je bila da je Pizon došao u opasnost da mu bude oduzet konzulat, a Gabinije je već sastavio za to potreban zakon. Ali Pompej zapriječi i to i druga neprijateljstva uredivši sve s mnogo umjerenosti i isposlovavši ono što mu je bilo potrebno, pa, sišavši u Brundizij, isplovi. Ali premda ga je požurivao predstojeći posao i plovio je mimo gradova u hitnji, ipak nije mimoišao Atenu, nego, iskrcavši se, prinijevši žrtve bogovima i prozborivši narodu, baš kad je izlazio iz grada pročita dva ispisana pojedinačna stiha upućena njemu,[97] jedan s unutarnje strane gradskih vrata:

Koľko znaš da čovjek ti si, u toliko jesi bog,[98]

a drugi s vanjske:

Čekasmo te, klanjasmo se, vidjesmo, ispratismo.

Kako je s nekima od gusarskih družina koje su još postojale i tumarale naokolo, pošto su ga zamolile za milost, postupio blago uzevši im brodove, ali ne učinivši im ništa osobno nažao, ostali su, ispunivši se dobrom nadom, izbjegavali druge zapovjednike i, upućujući se sa ženama i djecom Pompeju, predavali se njemu. A on ih je sve štedio i, najviše njihovom pomoći tragajući za onima koji su se još skrivali i hvatajući ih, kažnjavao takve smatrajući da su bili svjesni svojih neoprostivih zločina.

28. Ali najbrojniji i najmoćniji, pohranivši na čuvanje svoje obitelji, novac i beskorisnu čeljad u utvrđenja i čvrste tvrđave kod gorja Taura, sami, opremivši lađe, dočekaše Pompeja koji je plovio na njih kod rta Korakezija u Kilikiji; i poraženi u nastaloj bitki, potpadoše pod opsadu, a najzad, poslavši molećive poruke, predadoše se skupa s gradovima i otocima koje su držali u vlasti utvrdivši ih, učinivši ih teško osvojivima, pa čak i teško pristupačnima. Rat bi, dakle, završen i sve gusarstvo odasvud istjerano za ne više od tri mjeseca, a osim mnogih drugih lađa Pompej primi na predaju i devedeset mjedenokljunih. Same ljude, kojih je bilo više od dvadeset tisuća, nije ni pomislio pogubiti, ali opet nije smatrao dobrim pustiti ih da se raspršе ili ponovno slože u družine, jer su bili bez sredstava, a ratoborni i brojni. Pomislivši stoga da po prirodi čovjek niti postaje niti jest divlje i nedruštveno biće, nego se kvari čineći zlo, što mu je protiv prirode, dok ga promjena navika, mjesta i života oplemenjuje, pa kako i divlje zvijeri, kad dođu pod jedan blaži režim življenja, gube svoju divljinu i okrutnost, odluči premjestiti te ljude s mora na kopno i pustiti ih da okuse mirniji život naviknuvši se da obitavaju u gradovima i obrađuju zemlju. Neke, dakle, primiše i uključiše među svoje stanovnike mali i polunapušteni kilikijski gradovi dobivši za to dodatna zemljišta, a mnoge od njih naseli u gradu Solu koji je, nedavno opustošen poslije navale kralja Armenije Tigrana, opet obnovio. Većini pak obitavalište dade Dima u Ahaji[98a] koja je tada bila bez muškog stanovništva, a imala je mnogo dobre zemlje.

29. To su, međutim, kudili Pompejevi napadači, a njegovim postupkom prema Metelu na Kreti nisu bili zadovoljni ni njegovi najbolji prijatelji. Taj je Metel, rođak onog Metela s kojim je Pompej dijelio zapovjedništvo u Hispaniji, bio poslan kao vojskovođa na Kretu prije nego što je Pompej bio izabran na svoj položaj; jer Kreta je bila neka vrsta drugog izvora gusara odmah poslije Kilikije; Metel ih je, zaskočivši mnoge od njih, pogubljivao i uništavao. Oni pak još preostali i opsjednuti, poslavši molećive poruke Pompeju, pozivahu ga na otok smatrajući da je i on dio područja pod njegovom jurisdikcijom i čitavo se, mjereno s bilo koje točke na morskoj obali,[99] nalazi u njegovoj nadležnosti. Primivši tu poruku, Pompej pisa Metelu da obustavi rat. A pisa i otočkim gradovima da ne obraćaju pažnju na Metela, a posla im i Lucija Oktavija, jednoga od svojih pobočnika, kao zapovjednika, koji je ušao u opsjednuta gusarska utvrđenja i čak se borio na njihovoj strani čineći tako Pompeja ne samo omraženim i silničkim nego i smiješnim zato što ljudima bezbožnim i bezakonim posuđuje svoje ime i što ih ogrće svojom slavom kao amajlijom protiv zla, sve iz zavisti i ljubomore prema Metelu. Jer, kažu, ni Ahilej nije postupao kao odrastao čovjek nego kao momčić nepromišljen i sav u groznici za slavom braneći migom drugima i sprečavajući ih da gađaju Hektora

Da mu tko nè otmē slavu, te ôn da ga zgodi tek drugi.[100]

Pompej se, međutim, stvarno borio za zajedničke neprijatelje da im spasi život samo zato da liši trijumfa vojskovođu koji se jako namučio za nj. Ali Metel ne popusti, nego pirate, uhvativši ih, pokažnjava, a Oktavija pusti pošto ga je pred vojskom izvrijeđao i izgrdio.

30. Kad je bilo u Rim javljeno da je rat protiv gusara dokrajčen i da Pompej u dokolici pohodi gradove,[101] jedan od pučkih tribuna, Manlije,[102] predloži zakon da Pompej, preuzevši zemlje i vojske kojima zapovijeda Lukul, a primivši k tome i Bitiniju koju drži Glabrion,[103] vodi rat protiv kraljeva Mitridata i Tigrana zadržavajući i pomorsku silu i vlast nad morem pod uvjetima pod kojima ih je u početku primio. Ali to je značilo staviti sav rimski imperij u ruke jednog čovjeka; jer jedine pokrajine za koje se smatralo da nisu obuhvaćene prijašnjim zakonom, Frigija, Likaonija, Galatija, Kapadokija, Gornja Kolhida i Armenija, sad su mu bile pridijeljene zajedno s vojskama i trupama kojima je Lukul pobijedio Mitridata i Tigrana. Ali premda je Lukula to lišavalo slave za njegove uspjehe i on dobivao nasljednika koji će više naslijediti njegov trijumf nego njegov rat,[104] aristokraciji je to bilo manja briga, premda su priznavali da je čovjeku nanesena nepravda i učinjena nezahvalnost. Teže im je bilo podnositi Pompejevu moć, koju su smatrali instaliranom tiranidom, pa su privatno pozivali jedan drugoga i hrabrili se da napadnu taj zakon i ne žrtvuju svoju slobodu. Ali kad je došlo vrijeme za to, uplašivši se naroda, ostali iznevjeriše, a Katul, iscrpno nanizavši optužbe protiv zakona i pučkog tribuna, ali ne uspijevajući uvjeriti nikoga, višestrukim povicima s govornice tražio je od senata da potraži planinu, kao što su učinili njihovi preci, ili hrid kamo da pobjegnu da bi spasili

slobodu.[105] Zakon bude prihvaćen, kako kažu, u svim tribusima i Pompej bî u nenazočnosti proglašen gospodarem gotovo svega onoga čega i Sula, pošto je oružjem i ratom podložio sebi Rim. Sam pak, primivši dopis i doznavši za odluku, kažu da je u prisutnosti prijatelja koji su mu čestitali sveo obrve, pljesnuo se rukom po bedru i rekao tonom kao da mu već dotužuje i dosađuje zapovjedništvo: »O, jao, mojih beskrajnih zadataka! Kako bi mnogo bolje bilo biti neugledan čovjek ako nikada neće prestati moje vojevanje i ako neću moći, skinuvši sa sebe taj teret zavisti, sa ženom proboraviti na ladanju!« Na te riječi ni njegovi najbliži prijatelji nisu mogli podnijeti njegovo licemjerje, znajući da razmirica s Lukulom samo raspaljuje njegovo urođeno častoljublje i želju za vlašću i da se zato još većma raduje.

31. I svakako, ubrzo ga odadoše njegovi postupci. Jer izlažući posvuda naredbe, pozivao je vojnike pod zastave i dao zvati k sebi podložne vladare i kraljeve. Štaviše, prolazeći onim krajevima, ništa što je Lukul uradio nije ostavio nepromijenjenim, nego i kazne mnogima otpusti i nagrade oduze; jednom riječju, radio je sve kao za okladu da pokaže poštovaocima tog vojskovođe da je potpuno bez vlasti. Kad mu je to Lukul preko prijatelja predbacivao, odlučeno bi da se sastanu; i sastadoše se u Galatiji. Pa budući da su obojica bila zaista izuzetno veliki vojskovođe i postigli izvanredne uspjehe, kad se njihovi liktori susretoše, imali su svežnjeve prutića jednako isprepletene lovorom; ali Lukul je dolazio iz zelenih i sjenovitih krajeva, a Pompej je slučajno baš dovršio dug marš kroz zemlju bez drveća i isušenu. Videći stoga Lukulovi liktori da je Pompejev lovor uvenuo i osušio se, davali su im dio svoga svježega pa njime ukrasiše i ovjenčaše njegove prutiće. I to uzeše kao znak da Pompej dolazi da prisvoji Lukulove pobjede i njegovu slavu. Bio je Lukul po redu konzulovanja i po dobi stariji od Pompeja, ali Pompej je imao veći ugled zbog dva trijumfa. Pa ipak, prvi susret obaviše u najvećoj mjeri diplomatski i ljubezno, veličajući uzajamno jedan drugome djela čestitajući na uspjesima; ali kod razgovora koji su slijedili nisu se složili ni oko čega razumnog, nego čak izvrijeđaše jedan drugoga; Pompej Lukula zbog srebroljupstva, a Lukul Pompeja zbog želje za vlašću, te ih prijatelji jedva razdvojiše.

Štaviše, Lukul u Galatiji raspodijeli dio osvojene zemlje, a Pompej je, utaborivši se malo podalje, nastojao spriječiti da se Lukulovim zapovijedima posvećuje ma kakva pažnja i oduze mu sve vojnike osim tisuću i šest stotina, za koje je smatrao da su zbog svojeglavosti njemu beskorisni, a prema Lukulu neprijateljski nastrojeni.[106] Osim toga, omalovažavajući Lukulova djela, otvoreno je govorio da je on vodio kazališni rat sa sjenama njihove kraljevske moći, dok je njemu ostao boj protiv stvarne i kroz ranije bitke razumu dovedene vojne sile, jer je Mitridat sada pribjegao štitovima, mačevima i konjima. Braneći se, Lukul je tvrdio da Pompej sada korača borbi s utvarom i sjenom rata vjeran svome običaju da se, poput lijena lešinara, spušta na tuđe mrtvace i trga na komade rasute ostatke rata. Tako je, naime, sebi pripisao pobjede nad Sertorijem, Lepidom i spartakovcima koje su stvarno izvojevali Kras,

Metel i Katul.[107] Stoga nije nikakvo čudo što se nastoji lažno dičiti slavom armenskih i pontskih ratova čovjek koji se domislio da se, ovako ili onako, ugura u čast trijumfa nad odbjeglim robovima.[108]

32. Poslije toga Lukul otplovi,[109] a Pompej rasporedivši svoje brodovlje da stražari nad morem između Fenikije i Bospora,[110] sam krene na Mitridata koji je imao trideset tisuća teških pješaka i dvije tisuće konjanika, ali se nije usuđivao ponuditi bitku. Ponajprije, kad je kralj svoju čvrstu i napadaju nepristupačnu goru na kojoj je upravo taborovao napustio zbog, kako je mislio, nedostatka vode, Pompej, zaposjevši istu i zaključujući po prirodi biljnog svijeta i konfiguraciji tla da to mjesto sadrži vrela, naredi svojim vojnicima da posvuda iskopaju zdence. Tad smjesta tabor bî pun vode, te su se čudili da za svog tog vremena Mitridat nije za to doznao. Zatim se Pompej utabori uokrug oko Mitridatova tabora i podigne oko njega zid. Ali kralj, izdržavši četrdeset i pet dana opsade, neopazice umakne s najkrepkijom jezgrom vojske, poubijavši bolesne i beskorisne. Potom ga ipak Pompej iznenadi kod Eufrata, te se utabori uza nj; i u strahu da ga ne preduhitri prijelaskom preko Eufrata, usred noći povede vojsku pod oružjem na nj; pripovijeda se da je u to vrijeme Mitridat imao u snu viziju koja je otkrivala budućnost. Usnilo mu se da, ploveći Pontom uz povoljan vjetar, već vidi Bospor i prijateljski pozdravlja suputnike kao što bi činio onaj koji se raduje jasnu i sigurnu spasu; ali iznenada vidje sebe lišena svih drugova, bacana amo tamo na malenu ostatku skupine. Dok je on sanjao tu nesreću prijatelji ga, pristupivši mu, digoše obavještavajući ga da Pompej napada. Morao se iz nužde pobiti braneći svoj šanac i njegovi zapovjednici, izvevši vojsku, postroje je u borbeni poredak. Ali kad Pompej opazi njihove pripreme, stade oklijevati da se po mraku izloži opasnosti jer je mislio da ih treba samo objahati uokrug tako da ne pobjegnu, a za dana ih napadati, jer su brojčano nadmoćni. Ali njegovi najstariji vojnički tribuni, moleći i potičući ga, navedoše ga na odluku da napadne odmah; jer ni mrak nije bio potpun, nego je mjesec, spuštajući se, pružao još dosta vidljivosti da se razaznaju osobe. I to je najviše zavaralo kraljeve vojnike. Rimljani su, naime, napadali imajući mjesec za leđima; a kako je već svjetlo bilo na zalasku, sjene, iskačući daleko ispred njihovih tijela, padahu na neprijatelje koji nisu mogli točno ocijeniti rastojanje; nego, misleći da su na dohvat ruke, izbacivši beskorisno koplja ne dosegoše ni do koga. Razabravši to, Rimljani nasrnuše na njih s vikom i, kad se neprijatelji više nisu usuđivali čvrsto ostajati na svome mjestu, ubijahu ih u paničnu bijegu tako da ih je palo mnogo više od deset tisuća, a njihov tabor bî osvojen.

Sam je pak Mitridat u početku s osamsto konjanika prosijecao i probijao sebi prolaz kroz rimske redove, ali kad se ostali brzo raspršiše, ostade s tri pratioca. Jedan od njih bila je kraljeva inoča Hipsikratija koja je uvijek pokazivala muževnu ćud i neobičnu smjelost; zbog toga ju je kralj nazivao Hipsikratom;[111] tada odjevena u dugačku perzijsku mušku haljinu i na konju, niti je tjelesno bila iscrpljena dugim jahanjem niti izmorena služeći kralju i timareći mu konja sve dok ne dođoše u mjesto Sinoru,[112] puno kraljeva novca i blaga. Uzevši odatle skupocjena odijela,

Mitridat ih podijeli svojim pratiocima koji su mu se priključili na bijegu. Također dade svakom od prijatelja i smrtonosni otrov da ga nosi uza se kako nitko ne bi protiv svoje volje pao neprijateljima u ruke. Odande krene prema Armeniji k Tigranu, ali kad mu ovaj zabrani dolazak i javno ga ucijeni na sto talenata,[113] mimoišavši izvore Eufrata, nastavi bijeg kroz Kolhidu.[114]

33. Pompej pak provali u Armeniju na poziv mladog Tigrana; sad se, naime, bio pobunio protiv oca i susreo se s Pompejem kod rijeke Araksa koja izvire u istome kraju kao i Eufrat, ali okreće prema istoku i ulijeva se u Kaspijsko more. Njih dvojica tada napredovahu zajedno primajući u podložništvo gradove; no kralj Tigran, nedavno skršen od Lukula, kad je doznao da je Pompej blage i milostive ćudi, primi rimsku posadu u svoju palaču pa, povevši sa sobom prijatelje i rođake, sam pođe da se preda. A kad na konju dođe do rimskog šanca, dva Pompejeva liktora, pristupivši mu, zatražiše da sjaše s konja; jer nitko nikad nije bio viđen u rimskom taboru da sjedi na konju. Tigran ne samo da posluša, nego im predade i mač odriješivši ga; i najzad, kad dođe do samog Pompeja, skinuvši tijaru, učini pokret da mu je položi pred noge i – vrhunac poniženja! – spustivši se, da se ničice baci preda nj. Ali Pompej ga preduhitri i, uhvativši ga za desnicu, povede ga naprijed; i posjevši ga blizu sebe, a sina s druge strane, reče Tigranu da za svoje druge gubitke treba da okrivljuje Lukula koji mu je oteo Siriju, Fenikiju, Kilikiju, Galatiju i Sofenu,[115] ali ono što je sačuvao do Pompejeva dolaska zadržat će ako isplati Rimljanima šest tisuća talenata[116] odštete za učinjene nepravde, a njegov sin postane kraljem Sofene. Tim je uvjetima Tigran bio veoma obradovan i, kad ga Rimljani pozdraviše kao kralja, prepun radosti obeća svakome vojniku dati pola mine srebra,[117] centurionu deset mina, a vojničkom tribunu po talenat; ali njegov je sin bio vrlo nezadovoljan i, pozvan na večeru, reče da mu nisu potrebne takve počasti od Pompeja: on će sebi, naime, sam naći drugog Rimljanina koji će mu ih ukazati. Nato bude stavljen u lanac i predan na čuvanje za trijumf. Nedugo poslije toga Part Fraat posla zahtjev za izručenje mladića s obrazloženjem da mu je on zet, te predlažući da Eufrat bude granica između obiju država. Pompej odgovori da mladi Tigran pripada prije ocu nego tastu, a granicu će odrediti onako kako je pravično.

34. Ostavivši[118] Afranija da pazi na Armeniju, sam je, idući na Mitridata, morao proći narodima koji su obitavali oko Kavkaza. Najveći su od tih naroda Albanci i Iberi[119] od kojih se područje Ibera proteže do Moshičkoga gorja[120] i Ponta, a Albanci obitavaju prema istoku i Kaspijskome moru. Isprva ovi Pompeju na njegov zahtjev dopustiše prolaz; ali kad je u njihovoj zemlji vojsku zatekla zima, a Rimljanima je u to vrijeme pala svetkovina Saturnalija,[121] napadoše Rimljane s ne manje od četrdeset tisuća ljudi, prešavši rijeku Kirno koja izvire u Iberskim planinama i prima kao pritok Araks, koji se spušta iz Armenije, a izlijeva se u dvanaest rukavaca u Kaspijsko more. Drugi pak tvrde da Araks ne utječe u tu rijeku, nego se, tekući vlastitim tokom, blizu nje ulijeva u to more.

Pompej, međutim, premda je mogao omesti prijelaz neprijatelja preko rijeke, pusti da mirno prijeđu; zatim ih napadne pa natjera u bijeg i velik broj poubija. A kad je njihov kralj poslao poslanike i zamolio milost, oprosti mu vjerolomstvo i sklopi s njime mir, pa zatim pođe na Ibere, brojčano ne slabije a još ratobornije od ostalih, koji su veoma željeli ugoditi Mitridatu suzbivši Pompeja. Jer Iberi nisu bili podložni niti Međanima niti Perzijancima, a izbjegli su i makedonsku vlast jer je Aleksandar morao hitno otputovati iz Hirkanije. No bez obzira na to, Pompej ih potuče u velikoj bitki tako da ih je izginulo devet tisuća, a bilo zarobljeno više od deset tisuća, te zatim provali u Kolhidu; kod rijeke Fasis susretne ga Servilije s lađama kojima je čuvao Pont Euksin.[122]

35. Međutim potjera za Mitridatom, koji se zavukao među narode oko Bospora i Meotide,[123] bila je praćena velikim teškoćama a Pompeju je bilo dojavljeno da su se Albanci opet odmetnuli. Okrenuvši se natrag na njih u gnjevu i želji za osvetom, s mukom i uz opasnosti prijeđe ponovo Kirno jer su barbari mnogobrojnim koljem zagradili obale i, kako mu je predstojao dugačak, mučan put kroz bezvodno područje, napunivši vodom deset tisuća mijehova od kože, pođe na neprijatelje te ih zatekne postrojene na rijeci Abantu: šezdeset tisuća pješaka i dvanaest tisuća konjanika, ali slabo naoružanih i većinom samo u kožama divljih zvijeri. Vodio ih je kraljev brat po imenu Kosis koji, čim je nastala borba izbliza, jurnuvši na Pompeja, pogodi ga kopljem u udubljenje na oklopu, a Pompej, zamahnuvši rukom, probode ga i usmrti.

Pripovijeda se da su u toj bitki na strani barbara ušle u boj i Amazonke sišavši s planina oko rijeke Termodonta. Jer kad su poslije bitke Rimljani skidali oružje s ubijenih neprijatelja, naišli su na amazonske štitove i visoke čizme, ali nijedno žensko tijelo nije bilo viđeno. Amazonke nastavaju dijelove Kavkaza koji se pružaju prema Hirkanskome moru,[124] a ne graniče s Albancima, nego između njih žive Gele i Legi;[125] s tim narodima, sastajući se svake godine, opće kroz dva mjeseca, a zatim, udaljivši se, žive same za sebe.

36. Krenuvši poslije te bitke na marš u Hirkaniju i prema Kaspijskome moru, zbog mnoštva gmizavaca smrtonosna ujeda vrati se natrag kad je bio udaljen samo još tri dana hoda i povuče se u Manju Armeniju. I kraljevima Elimejaca[126] i Međana, koji mu poslaše poslanike, uzvrati prijateljskim pismima, ali na partskoga kralja, koji je provalio u Gordijenu[127] i pljačkao Tigranove podanike, posla vojsku pod Afranijem, pa ga istjera i potjerom pogna sve do kraja oko Arbele.

Od Mitridatovih inoča koje su mu bile dovedene Pompej nije obljubio nijedne, nego ih sve vrati roditeljima i rođacima. Većina su ih, naime, bile kćeri vojskovođa i vladara. Ali Stratonika, koju je kralj najviše cijenio i koja je čuvala zlatom najbogatiju kraljevu tvrđavu, bila je, kako se čini, kći nekog starog i inače ne baš imućnog svirača, a smjesta je osvojila Mitridata kad je jednom pred njim zasvirala pri piću tako da ju je odmah uzeo sa sobom u krevet, dok je starca otpremio veoma nezadovoljna čak i bez prijazne riječi. Ali kad je, probudivši se u zoru,

ugledao u kući stolove pretrpane zlatnim i srebrnim čašama i veliko mnoštvo služinčadi, eunuha i paževa kako mu prinose skupocjene haljine, a pred vratima konja gdje stoji urešen kao oni kraljevih prijatelja, držeći da je čitava stvar izrugivanje i šala, pojuri da pobjegne kroz vrata. No kad su ga sluge zadržavale i govorile mu da mu je kralj darovao veliko imanje nedavno umrla bogata čovjeka i da su te stvari samo mali prvijenci i uzorci ostalih dobara i imovine, jedva povjerovavši, pa odjenuvši grimiznu haljinu i skočivši na konja, projaše kroz grad vičući: »Sve je to moje!« Onima koji su mu se smijali govorio je da nije čudo što to radi, nego da je čudo što ne baca kamenje na one koje susreće jer je lud od radosti. Od takva je roda i krvi bila Stratonika.[128] No ona i predade tu utvrdu Pompeju[129] i k tome mu donese mnogo darova, od kojih on prihvati samo one za koje se činilo da će biti ukras hramovima i da će podati sjaja trijumfu, a ostalo dopusti Stratoniki da uživa u veselju. Isto tako i kad mu kralj Ibera posla počivaljku, stol i prijestolje, sve od zlata, i zamoli ga da ih uzme, i to predade kvestorima za javnu blagajnu.

37. U tvrđavi Kenu[130] naiđe Pompej i na tajne spise Mitridatove i pročita ih ne bez zadovoljstva jer su bacali mnogo svjetla na kraljev značaj. Bijahu tu i sjećanja iz kojih se otkrilo da je osim mnogih drugih otrovom smaknuo i sina Arijarata, i Sardijca Alkeja zato što ga je slavom nadmašio u utrci konja. Bila su zabilježena i tumačenja snova, od kojih je neke sam usnio, a druge neke od njegovih žena, pa pisma Monime[131] njemu, vrlo lascivna sadržaja, i njegovi odgovori njoj. Teofan[132] tvrdi da je bio nađen i Rutilijev[133] govor koji je potakao kralja da pobije Rimljane u Aziji. Ali većina povjesničara s dobrim razlogom nagađa da je to zlonamjerna izmišljotina Teofanova koji je lako mogao mrziti Rutilija, čovjeka njemu nimalo slična, a vjerojatno i da ugodi Pompeju, čijeg je oca Rutilije u svojim povijesnim djelima prikazao kao potpuna nitkova.

38. Došavši odatle u Amis,[134] njegovo ga častohleplje navede na zazoran postupak. Jer dok je temeljito izružio Lukula što je za života neprijateljeva izdavao pismene darovnice i dijelio poklone i počasti, sve što pobjednici obično čine po završetku i okončanju rata, sam je Pompej ipak, dok je još Mitridat vladao na Bosporu i imao skupljenu znatnu vojnu silu, postupao isto tako kao da je već sve dovršeno, uređujući pokrajine i dijeleći poklone, jer je k njemu došlo mnogo glavara i vladara, te dvanaest barbarskih kraljeva. Stoga se i nije udostojao, odgovarajući na pisma partskoga kralja, osloviti ga kao drugi »kraljem kraljeva«, jer je želio ugađati ostalim kraljevima. Njega je pak obuzimala strastvena i žarka želja da povrati Siriju i kroz Arabiju izbije na Crveno more[135] zato da zaključi svoj pobjednički pohod Oceanom koji okružuje nastanjeni svijet; jer i u Africi je prvi u pobjedničkom napredovanju stigao do vanjskog mora,[136] i u Hispaniji je opet omeđio rimsku vlast Atlantskim morem i, treće, nedavno je, goneći Albance, zamalo izbio na Hirkansko more. Da poveže, dakle, svoj kružni pohod s Crvenim morem, pokrene vojsku. Ta i inače vidio je da je teško s vojskom loviti Mitridata i da je neugodniji protivnik kad bježi nego kad se bori.

39. Primijetivši stoga da će za sobom ostaviti moćnijeg neprijatelja nego što je on sam – glad, postavi brodove kao stražu da zaustavljaju trgovačke lađe koje plove u Bospor; smrt je bila kazna za one koji budu uhvaćeni. Zatim, uzevši sa sobom veliko mnoštvo svoje vojske, povede je na marš; naišavši na još nepokopana tijela onih, koji su pod Trijarijem[137] pali poslije neuspješne bitke s Mitridatom, sve ih sjajno i dostojno pokopa, a propuštanje toga čini se da je jako pridonijelo mržnji vojnika na Lukula. Pošto je njegov legat Afranije podložio Arape oko Amana,[138] a on se sam spustio u Siriju,[139] kako ovom nisu vladali zakoniti kraljevi, proglasi je pokrajinom i vlasništvom rimskog naroda, a Judeju pokori i zarobi njezinoga kralja Aristobula.[140] Jedne je gradove osnivao, druge je oslobađao kažnjavajući njihove tirane, ali najviše je vremena proveo baveći se sudstvom, presuđujući sporove gradova i kraljeva; onima pak, kamo sam nije dospijevao stići, slao je svoje prijatelje; kad su Armenci i Parti prepustili njemu odluku u teritorijalnom sporu, posla im tri suca i posredovatelja. Jer velik je bio glas o njegovoj moći, a ne manji o njegovoj hrabrosti i blagosti; time je uspijevao prikriti i većinu prijestupa svojih prijatelja i bliskih znanaca, jer po naravi nije bio stvoren da sprečava ili kažnjava one koji su činili zlo, ali se pokazivao tako susretljivim prema svima koji su dolazili s njime u dodir da su rado podnosili njihovu lakomost i grubost.

40. Najveći je utjecaj na nj imao oslobođenik Demetrije, mlad čovjek, uostalom ne baš bez inteligencije, ali koji je odveć zloupotrebljavao svoju dobru sreću; o njemu se pripovijeda i slijedeća zgoda. Filozof Katon, dok je još bio mlad, ali je već imao velik ugled i visoko smjerao, dođe u Antiohiju[141] kad Pompej nije bio ondje, hoteći upoznati grad. Sam je, međutim, kao uvijek koračao pješice, a prijatelji koji su ga pratili na putu jahali su na konjima. Ugledavši pred gradskim vratima mnoštvo u bijelo odjevenih ljudi i s jedne strane puta mladiće, a s druge dječake koji su činili dvored, bio je zlovoljan misleći da je to učinjeno iz poštovanja i počasti prema njemu premda mu to nimalo nije trebalo, pa zatraži od prijatelja da sjašu i nastave pješice s njime; a kad su se približili, onaj koji je ravnao i upravljao svom tom paradom s vijencem na glavi i štapom u ruci, pošavši im ususret, upita ih gdje su ostavili Demetrija i kada će stići. Katonovi prijatelji prasnuše u smijeh, a Katon, rekavši: »Jadna li grada!«, prođe kraj njega ne odgovorivši mu ništa drugo.[142]

Pa ipak, sam je Pompej činio Demetrija manje zazornim time što je trpio njegove obijesne ispade koji nisu kod njega izazivali mrzovolje. Pripovijeda se da se često na prijemima, dok je Pompej dočekivao i primao druge goste, on, već sjedeći gizdav, kočoperio povukavši svoju togu s glave do preko ušiju.[143] Još se nije ni vratio u Italiju, a već je kupio najugodnija predgrađa Rima i najljepša mjesta za zabavu, najraskošnije su vrtove nazivali Demetrijevima; a sam je Pompej sve do svog trećeg trijumfa stanovao umjereno i skromno. Ali kasnije, kad je podigao Rimljanima to lijepo i znamenito kazalište,[144] sazidao je uza nj, kao neki mali čamčić uz veliku lađu, kuću sjajniju od one, ali ne i takvu da bi izazivala zavist, tako da se vlasnik koji se poslije Pompeja uselio u nju čudio i pitao gdje je Pompej večeravao. Tako se barem pripovijeda o tome.

41. Kako kralj Arapa oko Petre nije ranije nimalo uzimao u obzir rimsku moć, a tada se silno uplašio i pisao da je odlučio u svemu slušati i izvršavati zapovijedi, Pompej, želeći ga učvrstiti u toj namjeri, zavojšti na Petru[145] s vojskom iako je protiv toga većina imala nemalo zamjerki. Smatrali su da je to izbjegavanje potjere za Mitridatom i tražili da se Pompej okrene protiv njega, starog protivnika Rima, koji se opet oporavlja i sprema, kako je bilo javljano, te da vodi vojsku kroz Skitiju i Peoniju[146] protiv Italije. Pompej, međutim, smatrajući da je lakše uništiti njegovu vojsku dok ratuje nego njega osobno uhvatiti kad bježi, nije htio trošiti snage u uzaludnoj potjeri, nego je poduzimao druge poduhvate u razmacima dok rat nije trajao i tako je razvlačio vrijeme.

Ali sudbina riješi tu nepriliku. Ta nije više bio na velikoj udaljenosti od Petre i već je toga dana podigao šanac, a sam se vježbao na konju pokraj tabora, kad dojašu pismonoše noseći dobre vijesti. To je odmah bilo jasno po vršcima njihovih kopalja: bili su, naime, ovjenčani lovorom. Čim ih ugledaše, vojnici pritrčaše Pompeju. On je najprije htio dovršiti svoje vježbanje, ali na povike i molbe, sjahavši s konja i uzevši pisma, pođe na čelu vojnika u tabor. Kako nije bilo prave govornice niti su dospjeli načiniti vojničku, zamjenu za onu (a prave je sami rukama vadeći duboko iz zemlje veliko grumenje i gomilaju ga jedno na drugo), u trenutnoj velikoj žurbi i revnosti, snesavši na hrpu samare tovarne marve, načine nekakvo povišeno mjesto. Stupivši na nj, Pompej im objavi da je Mitridat mrtav jer se sam skončao pošto se njegov sin Farnak pobunio protiv njega i primio u posjed sve tamošnje vlasti čineći to, kako je napisao, i za sebe i za Rimljane.[147]

42. Nato se vojska, ispunjena radošću, kako je bilo i prirodno, posvetila žrtvama i zajedničkom gošćenju osjećajući da je u Mitridatovoj osobi umrlo deset tisuća neprijatelja. Tad Pompej, okrunivši svoja djela i vojevanja završetkom za koji se nije mogło očekivati da će biti tako lak, odmah povuče vojsku iz Arabije; i prolazeći brzo kroz pokrajine koje su ga odvajale od cilja, dođe u Amis i nađe ondje mnogo darova koje je dao dopremiti Farnak, mnogo mrtvih tijela članova kraljevske obitelji i leš samog Mitridata ne baš lako prepoznatljiv po licu (jer je balzamirateljima promaklo da nisu izvadili mozak); ali oni, koji su bili željni tog prizora, prepoznavahu ga po brazgotinama. Pompej se sam, naime, nije mogao odlučiti da ga vidi, nego, ublažujući božansku odmazdu,[148] dade ga otpremiti u Sinopu. Ali se zadivio veličini i sjaju odjeće i oružja što ih je Mitridat običavao nositi; pa ipak, remen za mač, koji je bio vrijedan četiri stotine talenata,[149] Publije, ukravši ga, proda Arijaratu, a tijaru Gaj, Mitridatov brat po mlijeku, dade potajno Sulinu sinu Faustu na njegovu molbu, a bila je remek-djelo izrade. To je tada izmaklo Pompejevoj pažnji, ali Farnak kasnije doznade za to pa kazni kradljivce.

Uredivši i sredivši tamošnje prilike, Pompej nastavi svoj put sad već s većom pompom. Tako došavši u Mitilenu dade gradu slobodu radi Teofana i ostade da promatra tradicionalno natjecanje pjesnika koji su ovoga puta imali kao jedinu svoju temu njegove podvige. A kako mu se veoma svidjelo i kazalište, dade izraditi njegov tlocrt i skicu da bi mogao

u Rimu izgraditi njemu slično,[150] ali veće i veličanstvenije. Kad je stigao na Rod, posjetio je predavanja svakoga od sofista i svakome je na dar poklonio po talenat; Posejdonije[151] je stvarno zapisao predavanje što ga je za nj održao protiv učitelja govorništva Hermagore o nalaženju teme općenito.[152] U Ateni je Pompej jednako darežljivo postupio prema filozofima; a kako je gradu dao za obnovu pedeset talenata,[153] nadao se da će u Italiju stupiti ovjenčan slavom najslavnijega od ljudi i da kod kuće čeznu da ga vide isto kao i on njih. Ali onaj božanski činilac, koji se stalno trudi da s velikim i sjajnim darovima sudbine izmiješa i neki dio zla, odavno je potajno bio zauzet time da mu povratak učini gorčim. Jer Mucija se za njegove odsutnosti prepustila razvratu. I dok je još bio daleko, Pompej se prezirno odnosio prema glasovima o tome; ali kad je došao bliže Italiji i imao vremena da se, kako se čini, ozbiljnije pozabavi tom optužbom, posla joj otpusnicu a da niti je tada napisao niti kasnije izrekao zbog čega je šalje od sebe; no razlog je naveden u Ciceronovim pismima.[154]

43. Svakovrsne su priče o Pompeju stizale u Rim prije njega i uzbuna bijaše velika jer se mislilo da će odmah povesti vojsku na Rim i uspostaviti čvrstu samovladu. Kras se s djecom i novcem potajno ukloni iz grada bilo stvarno iz straha ili prije, kako se čini, hoteći učiniti vjerodostojnijim ocrnjivanje Pompeja i zavidničku mržnju protiv njega stvoriti žešćom. No on, čim je stupio na italsko tlo,[155] sabravši vojnike u skupštinu i prozborivši im prema prilici, te izrazivši im svoje prijateljstvo i zahvalnost, naloži im da se raziđu svaki u svoj grad i da se prihvate svojih mirnodopskih poslova pamteći da se za trijumf opet sastanu kod njega. Kad je vojska tako bila raspuštena i svi doznali za to, čudna se stvar desi. Kad su gradovi kroz koje je prolazio vidjeli Pompeja Velikog kako nenaoružan i s nekoliko znanaca putuje zemljom kao da dolazi s nekog običnog puta po tuđini, slijevajući se da mu pokažu svoju naklonost i prateći ga, dovedoše ga do Rima s vojskom većom od njegove; pa da je tada imao na umu neki prevrat i mijenjanje uređenja, nimalo mu ne bi trebalo druge vojske.

44. Ali kako zakon ne dopušta pobjedničkom vojskovođi da uđe u grad prije trijumfa, Pompej posla senatu zahtjev da se odlože izbori za konzule i da mu učine tu uslugu da osobno podrži Pizonovu kandidaturu.[156] Ali kako se Katon suprotstavio tom zahtjevu, Pompej ne dobi ono što je želio. No zadivivši se njegovoj otvorenosti u govoru i odlučnosti kojom je jedini javno zastupao zakonitost, poželi da ga nekako pridobije; i kako je Katon imao dvije nećakinje, jednu htjede sam uzeti za ženu, a drugu udati za svog sina. Ali Katon prozre taj pokušaj smatrajući to podmićivanjem na neki način rodbinskom vezom kao mitom, premda su njegova sestra i žena bile nezadovoljne što će Pompej Veliki biti odbijen kao rođak po tazbinstvu. U međuvremenu Pompej je, hoteći da Afranije bude izabran za konzula,[157] trošio zbog njega novac u tribusima: narod je dolazio k Pompejevim vrtovima da ga dobije tako da se stvar razglasila, pa su i Pompeja psovali što tu najvišu magistraturu, koju je sam polučio

za svoje uspjehe, čini robom na prodaju za one koji je ne mogu steći svojim vrlinama. »Pa eto«, rekao je Katon ženama svoje obitelji »dio tih predbacivanja morali bismo i mi primiti na se da smo se srodili s Pompejem«. A one, čuvši to, priznaše da on bolje od njih prosuđuje o tome što je dolično.[157a]

45. Njegov je trijumf bio takve veličine da mu, premda je bio razdijeljen na dva dana,[158] nije dostajalo vremena, nego je mnogo od pripremljenog za prikazivanje moralo biti izostavljeno, a bilo je toga dovoljno da učini veličanstvenom i sjajnom još jednu trijumfalnu povorku. Natpisi nošeni ispred povorke objavljivali su imena naroda nad kojima je slavio trijumf. Bili su to ovi: Pont, Armenija, Kapadokija, Paflagonija, Medija, Kolhida, Iberi, Albanci, Sirija, Kilikija, Mezopotamija, Fenikija i Palestina, Judeja, Arabija i sve gusarstvo po kopnu i moru što ga je svladao. Kod tih naroda osvojeno je bilo ne manje od tisuću utvrda, gradova ne mnogo manje od devet tisuća, uz osam stotina gusarskih lađa; trideset devet gradova bilo je utemeljeno. Pored toga, natpisi su objašnjavali da su javni prihodi od poreza ranije iznosili pedeset milijuna drahmi,[159] a od zemalja što ih je Pompej pripojio državi porasli su na osamdeset pet milijuna[160] i da je u javnu blagajnu u novcu i u zlatnim i srebrnim predmetima unio dvadeset tisuća talenata[161] ne računajući novac podijeljen vojnicima, od kojih je onaj čiji je dio bio najmanji dobio tisuću petsto drahmi.[162] Zarobljenici vođeni u trijumfalnoj povorci, pored gusarskih vođa, bili su sin Tigrana armenskog sa ženom i kćerkom, Zosima, žena samoga kralja Tigrana, Aristobul, kralj Judejaca, sestra i petero djece Mitridatove, skitske žene i taoci Albanaca, Ibera i komagenskoga kralja;[163] bilo je i vrlo mnogo pobjednih znakova brojem jednakih svim bitkama u kojima je Pompej pobijedio sam ili preko svojih podzapovjednika. Ali ono što je najviše pridonosilo njegovoj slavi i što nije uspjelo još nikada nijednome od Rimljana bilo je to što je svoj treći trijumf slavio nad trećim kontinentom. Jer i drugi su prije njega slavili po tri trijumfa; ali on je prvi slavio nad Afrikom, drugi nad Evropom, a ovaj posljednji nad Azijom, tako da se činilo da je na neki način svojim trima trijumfima obuhvatio sav nastanjeni svijet.[164]

46. Starost mu je u to vrijeme bila, prema povjesničarima koji ga u svemu uspoređuju s Aleksandrom i u svemu ga hoće njemu približiti, manje od trideset četiri godine, ali stvarno se primicao četrdesetoj.[165] Kakva bi sreća za nj bila da je završio život u tom trenutku do kojeg je uza nj bila Aleksandrova dobra sreća! Jer vrijeme koje je nadolazilo donijelo mu je sreću, koja mu je pribavila samo omrazu, i nesreću, koja je bila nepopravljiva. Utjecaj što ga je časnim sredstvima stekao u gradu stavio je u službu nezakonitih ciljeva drugih pridonoseći njihovoj snazi onoliko koliko je gubio od svoje slave, tako da ga prije nego što je to opazio uništiše sama sila i veličina vlastite moći. Pa kao što najčvršći dijelovi i mjesta u gradovima, kad padnu neprijateljima u ruke, pridodaju svoju snagu njihovoj, tako je Cezar, uzdigavši se Pompejevim utjecajem protiv grada, oborio i uništio upravo onoga čijom je pomoću ojačao protiv ostalih. A desilo se to ovako.

Kad se Lukul vratio iz Azije pošto se Pompej prema njemu ponio onako uvredljivo, senat mu smjesta priredi sjajan doček i, kad je Pompej došao natrag, još više nastojeći umanjiti njegov prestiž, poticao je Lukula na političko djelovanje. Ovaj je, međutim, u drugome već izgubio energiju i njegova se djelotvornost ohladila budući da se prepustio užitku dokolice i zadovoljstvima svoga bogatstva, ali je Pompeja, odmah skočivši na nj i napavši ga žestoko zbog ukidanja njegovih uredbi,[166] nadvladao i odnio u senatu pobjedu uz podršku Katona. Pompej, nadglasavan i potiskivan, morao je tražiti utočište kod pučkih tribuna i vezati se uz mlade avanturiste; najdrskiji i najbestidniji među njima, Klodije,[167] prihvativši ga, baci ga pred narod i, povlačeći ga mimo njegova dostojanstva ovamo i onamo po Forumu, služio se njime za potvrdu onoga što je govorio i predlagao ugađajući i ulagujući se svjetini. I k tome je još tražio nagradu od Pompeja, kao da mu pomaže, a ne da ga sramoti, a kasnije ju je od njega i dobio u žrtvovanju Cicerona koji je bio Pompeju prijatelj i učinio mu je više političkih usluga od ma koga drugog. Jer kad je Ciceron bio u opasnosti i molio ga za pomoć, Pompej ga ne htjede ni vidjeti nego zaključavši vrata pred onima koji su došli radi Cicerona, hitro ode kroz druga vrata od kuće. A Ciceron, uplašivši se ishoda svog suđenja, potajno se povuče iz Rima.[168]

47. U to se vrijeme Cezar, vrativši se s vojne,[169] prihvatio politike koja mu je zasada donijela mnogo popularnosti i moći za budućnost, ali je najviše naškodila Pompeju i gradu. Po prvi se put natjecao za konzulat; kako su Kras i Pompej bili u svađi, videći da će mu, ako se priključi jednome, drugi postati neprijatelj, potrudi se da obojicu izmiri – stvar inače plemenita i korisna po državu, ali ju je on učinio iz niske pobude i podmuklo. Jer kod države je kao i kod broda: kad se sila koja održava ljuljanje ravnomjernim sva skupi na jednoj strani i postane jedinstvena, čini da ta strana neodoljivo pretegne i sve izvrne naglavce. Barem je Katon onima koji su govorili da je državu upropastila kasnija svađa između Cezara i Pompeja rekao da pogrešno okrivljuju ono što se dogodilo posljednje; nije, naime, svađa i neprijateljstvo njihovo postalo prvo i najveće zlo gradu, nego njihovo združivanje i sloga. No Cezar bî doista izabran za konzula; i odmah, udvarajući se siromašnima i onima bez sredstava, predloži osnivanje novih naseobina i diobu zemlje kršeći tako dignitet te magistrature i praveći od konzulata neku vrst pučkog tribunata. Kad mu se suprotstavljao njegov drug u službi Bibul a Katon bio spreman da svom silom podrži Bibula, Cezar izvevši na zborište pred narod Pompeja i obrativši mu se, upita ga da li odobrava predložene zakone; a kad je Pompej potvrdio, reče: »Ako bude, dakle, pružan otpor tim zakonima, hoćeš li doći narodu u pomoć?« »Svakako«, reče Pompej »doći ću donoseći protiv onih koji budu prijetili pored mača i štit«. Opće je mišljenje bilo da do toga dana Pompej niti je rekao niti učinio nešto vulgarnije, tako da su ga čak i njegovi prijatelji opravdavali govoreći da mu je to izletjelo onog trena na govornici. Međutim, po onome što se kasnije događalo bilo je već očigledno da se potpuno prepustio Cezarovu manipuliranju. Na sveopće se, naime, iznenađenje Pompej oženio Cezaro-

vom kćerkom Julijom zaručenom s Cepionom, za koga se imala udati za nekoliko dana, a za umirenje Cepionove srdžbe Pompej mu obeća vlastitu kćer koja je već bila u zarukama sa Sulinim sinom Faustom. Sam pak Cezar oženi se Kalpurnijom, kćerkom Pizonovom.

48. Nato Pompej, napunivši sav grad vojnicima, silom sve držaše u ruci. Kad je konzul Bibul silazio na Forum s Lukulom i Katonom, iznenada nasrnuvši na njih, polomiše svežnjeve prutića njegovih liktora, a netko Bibulu saspe košaru izmetina na glavu, dok dva pučka tribuna koji su ga pratili, zadobiše rane. Pošto su tako Forum ispraznili od onih koji su se odupirali, prihvatiše zakon o podjeli zemlje; a narod, progutavši tu meku, postade potpuno upokoren i pripravan da klimanjem glave prihvati sve njihove zamisli; tako su bile odobrene Pompejeve uredbe oko kojih se svađao s Lukulom, a Cezaru ovostrana i onostrana Galija, te Ilirik na pet godina s četiri potpune legije, dok su za sljedeću godinu[170] kao konzuli određeni Cezarov tast Pizon i Gabinije, najpretjeraniji Pompejev ulizica.

Dok se to događalo, Bibul, zaključavši se u kući, kroz ostalih osam mjeseci svoga konzulovanja nije izlazio u javnost, ali je izdavao proglase pune optužbi i pogrda protiv obojice. Katon je kao u snoviđenju i od Apolona nadahnut u senatu nagovještavao budućnost grada i Pompeja, dok je Lukul, odrekavši se borbe, vodio miran i lagodan život tvrdeći da je prešao godine za političku djelatnost, na što je Pompej dometnuo da je za starca rasipnički život još nedoličniji nego bavljenje politikom. No ubrzo se i sam mlitavo prepusti ljubavi prema svojoj mladoj ženi, njoj je posvećivao svu pažnju, provodio dane na ladanju i po vrtovima, a zanemarivao zbivanja na Forumu tako da ga je tada čak i Klodije, koji je u to vrijeme bio pučki tribun, prezreo i upustio se u vratolomne pothvate. Pošto je, naime, istjerao iz grada Cicerona, a Katona pod izgovorom povjerena mu vojničkog zapovjedništva otpremio na Kipar, dok je Cezar otišao u Galiju, a vidio je da je narod njemu naklonjen zato što je sve političke mjere i djelovanje i usmjerio na to, odmah se dao na nastojanje da poništi neke od njegovih[170a] uredbi pa je, ugrabivši njegova zarobljenika Tigrana, držao ga uza se, sudski je gonio neke njegove prijatelje iskušavajući time Pompejevu moć, a najzad, kad se Pompej pojavio pred sudom,[171] Klodije na čelu rulje pune bezočnosti i bezobraznosti, sam se postavivši na najupadljivije mjesto, stade izbacivati ovakva pitanja: »Tko je raskalašeni imperator? Tko kao čovjek traži čovjeka?[172] Tko si češe glavu jednim prstom?«[173] A oni, kao kor uvježban da naizmjence odgovara, kad bi on zatresao togom, na svako su pitanje odgovarali: »Pompej«.

49. To je, dakako, boljelo Pompeja koji nije bio navikao da sluša kako o njemu ružno govore i nije imao iskustva u takvoj vrsti ratovanja; ali još ga je jače jedilo što je opažao da senat uživa što on biva sramotno vrijeđan i što trpi kaznu za svoju izdaju prema Ciceronu. Ali kad je na Forumu došlo do udarca, pa čak i do ranjavanja i jedan se Klodijev sluga u vrevi provlačio između onih koji su okruživali Pompeja, a u njega

nađoše mač, uze to kao izliku, a i inače se plašio Klodijeve bestidnosti i vrijeđanja, te više ne iziđe na Forum tako dugo dok je Klodiju trajao mandat. Ostajao je kod kuće i neprestano s prijateljima razmatrao kako da ublaži srdžbu senata i optimata protiv sebe. Na Kuleonove pozive, međutim, da otpusti Juliju i zamijeni prijateljstvo s Cezarom prijateljstvom sa senatom nije uopće obraćao pažnju, ali posluša one koji su smatrali da treba pozvati natrag Cicerona, čovjeka koji je bio i najveći neprijatelj Klodiju i izvanredno omiljen u senatu. Isprativši, dakle, s jakom vojničkom pratnjom njegova brata, koji je molio za Ciceronov povratak na Forum, gdje je, doduše, bilo ranjenih i ubijenih, nadvlada Klodija. I čim se na temelju prihvaćena zakona Ciceron vratio,[174] odmah izmiri Pompeja sa senatom i, zagovarajući zakon o žitu, na neki način učini opet Pompeja gospodarom svega što su Rimljani posjedovali na kopnu i na moru.[175] Jer pod njegovu nadležnost došle su luke, trgovačke postaje, razdioba žita, jednom riječju moreplovstvo i poljoprivreda. Klodije je tvrdio da zakon nije bio predložen zbog oskudice žita, nego da je oskudica žita nastala da bi se mogao predložiti taj zakon kojim Pompejeva moć, koja je venula kao od beskrvnosti, opet oživljava i oporavlja se novom vlašću, ali drugi razlažu da je ta zamisao potekla od konzula Spintera[176] čija je namjera bila da zatoči Pompeja u višoj službi kako bi on sam bio poslan u pomoć kralju Ptolemeju.[177] No, ipak, pučki tribun Kanidije predloži zakon da Pompej bez vojske, samo s dva liktora, bude izmiritelj kralja s Aleksandrijcima. Činilo se da ni Pompej nije imao ništa protiv tog zakona, ali ga senat ipak odbije s prilično prihvatljivim obrazloženjem da se plaši za njegovu sigurnost. Osim toga, po Forumu i kod vijećnice nađeni su listići u kojima se tvrdilo da je Ptolemejeva želja da mu Pompej bude dodijeljen kao vojskovođa umjesto Spintera. A Timogen[178] stvarno tvrdi da je Ptolemej bez potrebe otišao i napustio Egipat nagovoren od Teofana, koji je radio na tome da Pompeju pribavi novu priliku da dođe do novaca i novog zapovjedništva. Ali to je nevjerojatno ne toliko zbog Teofanova nitkovluka koliko zbog Pompejeve naravi, u kojoj častoljublje nije bilo tako podmuklo niti tako nisko.

50. Postavljen tako nadzirateljem organizacije snabdijevanja žitom, Pompej posla svoje predstavnike i prijatelje na razna mjesta, a sam otplovi na Siciliju, Sardiniju i u Afriku da sabire žito. A kad je kanio isploviti s njime, kako je na moru puhao jak vjetar i kormilari oklijevali, stupivši prvi na palubu broda i naredivši da se diže sidro, uzvikne: »Ploviti je nužno, živjeti nije nužno«. Pokazujući takvu hrabrost i revnost, uz pomoć dobre sreće napuni more brodovima, a tržišta žitom tako da je i vanjskim narodima doteklo od viška onoga što je on pribavio; kao iz vrela preobilja, svima je bogato naviralo.

51. U međuvremenu Cezara podigoše njegovi keltski ratovi; i premda se činilo da je veoma udaljen od Rima i zaokupljen Belgama, Svebima i Britancima, neopazice je velikom vještinom podrivao Pompeja politički u srcu samog Rima i u najvažnijim pitanjima. Jer on sam, zaogrnut svojom vojnom silom kao duša tijelom, nije je toliko upotreblja-

vao protiv barbara koliko ju je vježbao, čeličio i činio nepobjedivom i strašnom bojevima s njima kao u lovovima i hajkama na divljač, a zlato, srebro i ostalo bogatstvo i ratni plijen, koji mu je u obilju pritjecao iz njegovih brojnih ratova, slao je u Rim i svojim podmićivanjem i darežljivošću stavljao na kušnju edile, pretore, konzule i njihove žene, te je pridobijao na svoju stranu mnoge; stoga, kad je prešao Alpe i zimovao u Luki,[179] veliko je mnoštvo običnih ljudi kao za okladu jurilo da se nađe ondje, dok je dvije stotine ljudi senatorskog staleža, među kojima i Pompej i Kras, i sto i dvadeset svežnjića prutića prokonzula i pretora bilo viđeno na Cezarovim vratima.[180] Ostale je zato otpremio puneći ih nadama i novcem, dok je s Pompejem i Krasom sklopio sporazum da se njih dvojica natječu za konzule, a Cezar će ih podupirati šaljući mnoge od svojih vojnika da glasaju; čim budu izabrani, oni će sebi nastojati osigurati upravu pokrajinama i zapovjedništvo nad vojskom, dok će Cezaru potvrditi sadašnje za daljnje petogođe. Kad je to izbilo na javu, ogorčivalo je prve građane; i Marcelin, ustavši u narodnoj skupštini, u lice ih upita da li će se natjecati za konzula.[181] I dok ih je većina naroda pozivala da odgovore, prvi Pompej reče da će se možda natjecati a možda i neće; Kras pak odgovori diplomatskije: reče da će postupiti prema tome koje od toga dvoga bude smatrao da će biti od veće koristi za opće dobro.[182] A kad je Marcelin ustrajao u svojim napadima na Pompeja i smatralo se da govori veoma snažno, Pompej primijeti da je Marcelin nejnepravičniji od sviju ljudi jer mu nije zahvalan što ga je od nemušta učinio rječitim i od izgladnjela punim bljuvotina.[183]

52. Ipak, premda su svi drugi odustajali od kandidature za konzulat, Katon ohrabri i nagovori Lucija Domicija[184] neka je se ne odrekne; jer borba neće biti za vlast, nego protiv tirana za slobodu. Ali Pompej i njegovi pristaše, pobojavši se Katonove odlučnosti, da ne bi, imajući uza se čitav senat, odvukao i naveo na predomišljanje one u narodu koji zdravo rasuđuju, ne dopustiše Domiciju da siđe na Forum, nego, poslavši naoružane ljude, ubiše lučonošu[185] koji je išao pred njima, a ostale natjeraše u bijeg; posljednji je uzmakao Katon ranjen u desni lakat dok se borio braneći Domicija.

Takvim putem došavši na vlast, niti u ostalome nisu postupali doličnije. Nego kao prvo, dok je narod donosio glasove za izbor Katona za pretora, Pompej raspusti skupštinu izgovarajući se nepovoljnim znamenjem a umjesto Katona pretorom proglasiše Vatinija, pošto su novcem podmitili tribuse. Zatim preko pučkog tribuna Trebonija predlagahu zakone da se, kao što je bilo dogovoreno, Cezaru produžuju ovlaštenja za još jedno petogođe, da se Krasu povjerava Sirija i vojna na Parte, a samome Pompeju čitava Afrika, obje Hispanije i četiri legije vojnika, od kojih dvije posudi Cezaru na njegovu molbu za rat u Galiji. Ali premda je Kras otišao u svoju pokrajinu po isteku svoga konzulata,[186] Pompej, otvorivši svoje kazalište, prilikom njegova posvećenja održavao je gimnastičke i glazbene igre i priredio borbe zvjeradi u kojima bi ubijeno pet stotina lavova, a povrh svega borbu slonova, najstravičniju predstavu.

53. Time si pribavi divljenje i popularnost, ali opet ne manju omrazu zato što je, predavši svoje pokrajine i trupe legatima koji su mu bili prijatelji, sam provodio vrijeme u mjestima za uživanje po Italiji idući od jednog do drugog skupa sa svojom ženom, bilo što je bio zaljubljen u nju ili što nije imao snage da ostavi nju zaljubljenu u njega; jer i to se navodi kao razlog. Doista je ljubav mlade supruge prema mužu bila opće poznatom, premda Pompejeva dob nije opravdavala takvu strast; ali čini se da je uzrok bio ili u trijeznoj suzdržanosti muža koji osim svoje zakonite supruge nije poznavao drugih žena, ili u dostojanstvenosti njegovih manira, ne ukočenoj nego punoj šarma u ophođenju i osobito zavodljivoj za žene, ako barem u toj stvari ne treba kurtizanu Floru osuditi zbog lažna svjedočenja. Kad je prilikom izbora edila došlo do tuče među nekima, a bilo je i ubijenih oko njega, nemalo poprskan krvlju promijeni haljine. A kako su sluge, koji su te haljine nosile kući, činili to u bezglavoj jurnjavi, njegova mlada žena, koja je upravo očekivala dijete, ugledavši okrvavljenu togu, pade u nesvijest i jedva se povrati k sebi, a kao posljedica šoka i uzrujanosti dođe do pobačaja. Stoga niti oni, koji su najvećma zamjerali Pompeju njegovo prijateljstvo sa Cezarom, nisu mu mogli predbacivati zbog njegove ljubavi prema svojoj ženi. Ipak, zatrudnjevši ponovo i rodivši žensko djetešce, umre od trudova, a djetešce je nadživje samo za nekoliko dana.[187] Kad se Pompej spremao da njezino tijelo pokopa u svojoj albanskoj vili, narod je silom uze i odnese na Martovo polje više iz sažaljenja prema mladoj ženi, nego iz želje da ugodi Pompeju i Cezaru. Ali od njih dvojice činilo se da narod ukazuje veće počasti nenazočnome Cezaru nego nazočnome Pompeju. Jer grad je odmah stao vreti, a vrenje se proširi na sve i govorilo se samo o njihovu raskidu budući da je bila uništena obiteljska veza koja je dotada više prikrivala nego susprezala želju za vlašću njih obojice. Malo potom[188] stiže vijest i da je Kras poginuo u Partiji; i tako je velika smetnja izbijanju građanskog rata bila uklonjena; kako su ga se, naime, obojica bojala, ipak su nekako jedan prema drugome postupali u granicama zakonitosti. Ali kad sudbina ukloni toga trećeg borca koji je čekao pobjednika u njihovoj međusobnoj borbi, odmah se moglo reći s komičkim pjesnikom da se jedan protiv drugoga

Već uljem maže, ruke prahom posipa.[189]

Tako je sudbina sićušna stvar u usporedbi s ljudskom naravi. Jer ova ne može zadovoljiti svoje želje ako sve prostranstvo imperija i golema veličina široke zemlje nisu bile dostatne za dva čovjeka, nego, premda su čuli i čitali da, »nàtroje sve podijeliv'«, bogovi[190] »zadòbiše jednaki dio«[191] svaki, oni su smatrali da rimska država nije dovoljna za njih samo dvojicu.

54. A ipak, Pompej je jednom, obraćajući se narodu, rekao da je sve službe dobio ranije nego što je očekivao i položio ih brže nego što se očekivalo. I, Zeusa mi, kao potvrdu istinitosti tih riječi mogao je navesti to što je uvijek raspuštao svoje vojske. Tada je, misleći da Cezar neće otpustiti svoje trupe, tražio u državnim magistraturama oslonac protiv njega, ali izvan toga nije pokušavao nikakve prevratničke promjene, niti

je želio da se čini da on nema povjerenja u Cezara, nego radije da s visine gleda na njegove spletke i prezire ga. Ali kad je vidio da se magistrature ne dijele po njegovoj želji zbog podmićenosti građana, dopusti da u gradu dođe do bezvlađa;[192] i odmah se stalo mnogo govoriti u prilog diktatoru koga se prvi odvaži javno predložiti pučki tribun Lucilije savjetujući narodu da izabere Pompeja za diktatora. Ali kad ga je Katon napao, on umalo ne izgubi tribunsku službu, dok su se u obranu Pompejevu javljali mnogi njegovi prijatelji izjavljujući da njemu ta služba niti treba niti je on želi. A kad je Katon povladio Pompeju i pozvao ga da se pobrine o poštovanju zakonskog poretka, on se, postiđen, i pobrine, te konzuli Domicije i Mesala nastupe svoju službu.[193] Ali kad se kasnije opet javljalo bezvlađe i sve je više ljudi sve smjelije pokretalo pitanje diktatora, uplaše se Katon i njegovi pristaše da ne budu silom nadvladani, pa odlučiše Pompeja, ponudivši mu jednu kako tako zakonitu službu, odvratiti od apsolutne i tiranske vlasti. Tako Bibul, koji je Pompeju bio neprijatelj, prvi predloži u senatu da Pompej bude izabran za konzula bez druga u službi; ili će se, naime, tako grad riješiti nastalih nereda ili će postati robom najmoćnijem čovjeku. Kako se prijedlog učinio očigledno neobičnim s obzirom na čovjeka koji ga je iznio, Katon, ustavši i kad su svi očekivali da će se usprotiviti, u nastaloj šutnji reče da on sam ne bi iznio podneseni prijedlog, ali budući da ga je drugi već podnio, on poziva da se usvoji, jer je njemu milija ma kakva vlast od anarhije, a smatra da nitko neće moći u vrijeme tolikih nemira vladati bolje od Pompeja. Pošto je to senat prihvatio i izglasao da Pompej, kad bude izabran za konzula, vlada sam, ali ako sam poželi druga u službi, da može odabrati koga on osobno ocijeni prikladnim po isteku dva mjeseca svog mandata, postavši tako konzulom[194] i proglašen od međukralja Sulpicija,[195] Pompej osobito ljubezno pozdravi Katona, priznajući mu da ga je veoma zadužio i pozivajući ga da mu privatno bude savjetnikom u vršenju vlasti. Ali Katon nije dopuštao da mu Pompej duguje ma kakvu zahvalnost; jer ono što je rekao rekao je ne radi njega nego radi grada; a privatno će mu dati savjet ako ga Pompej pozove; ako ga pak ne pozove, javno će iznijeti svoje mišljenje. Takav je, međutim, bio Katon u svemu.

55. Vrativši se u Rim, Pompej se oženi Kornelijom, kćerkom Metela Scipiona,[196] koja nije bila djevojka, nego je nedavno ostala udovicom iza Krasova sina Publija za koga se udala kao djevojka prije nego što je zaglavio u Partiji. Mlada je žena imala mnogo čari pored mladenačke ljepote. Dobro se, naime, razumjela i u književnost, i u sviranje lire, i u geometriju, a imala je običaj s koriščću slušati filozofske razgovore. K tome imala je narav bez neugodna cjepidlačenja što ga mladim ženama usađuje takvo obrazovanje; a rod i ugled njezina oca bili su besprijekorni. Pa ipak, brak se nekima nije sviđao zbog razlike u godinama; ta Kornelija bi po dobi više pristajala kao žena Pompejevu sinu. Oni kritičniji smatrali su da je Pompej zanemario nesretno stanje grada kojemu ga je ovaj izabrao za liječnika i prepustio se njemu jedinome u ruke; a on stavlja sebi vijence na glavu i slavi svadbu, dok bi i sam svoj konzulat morao smatrati nesrećom jer mu ga ne bi niti dali onako mimo zakona da je domovini

dobro. Štaviše, premda je predsijedao sudskim postupcima zbog podmićivanja i potkupljivanja i propisivao zakone po kojima su se donosile presude, u ostalim je slučajevima postupao kao sudac dostojanstveno i časno pružajući sudnicama sigurnost, red i mir svojom prisutnošću u pratnji vojnika. Ali kad se sudilo njegovu tastu Scipionu, poslavši po tristo šezdeset porotnika da dođu k njemu kući, obratio im se za podršku i tužilac je odustao od sudskoga gonjenja kad je vidio da Scipiona s Foruma prate porotnici, pa se opet jednom o Pompeju loše govorilo; a još više zato što je, ukinuvši zakonom hvalospjeve onima koji su pod sudskim progonom, sam došao da održi pohvalni govor Planku.[197] I Katon (slučajno je, naime, bio jedan od porotnika), začepivši rukama uši, reče da nije u redu da suprotno zakonu sluša pohvale. Stoga je Katon prije glasanja bio izuzet, ali Planko bude osuđen glasovima ostalih na Pompejevu bruku. A nekoliko ga je dana kasnije Hipsej, bivši konzul, kako je bio pod istragom i vrebao trenutak kad se Pompej vraćao iz kupelji na večeru, zaklinjao za milost obujmivši mu koljena. On pak prođe pokraj njega prezrivo rekavši da mu Hipsej samo kvari večeru a ne postiže ništa drugo. Tako ga je stizala objeda da se čini da nije nepristran. No sve je drugo uspio dovesti u red i za preostalih pet mjeseci uzeo je sebi kao druga u službi svog tasta Scipiona. Bilo je također izglasano da može držati svoje pokrajine još jedno četverogođe i da prima svake godine tisuću talenata[198] kojima će hraniti i uzdržavati vojsku.

56. Ali Cezarovi prijatelji, iskoristivši tu priliku, tražili su da se povede računa i o Cezaru koji je vodio toliko bojeva za rimski imperij; ili je, naime, zaslužio da dobije još jedan konzulat ili produženje svog zapovjedništva da mu ne bi netko drugi, došavši na njegovo mjesto, oduzeo slavu njegovih napora, nego da onaj, koji je uspjehe izvojevao, ostane na svom zapovjedničkom položaju i nesmetano uživa svoje počasti. Kad je o tome nastala rasprava, Pompej, da stvori dojam da iz naklonosti prema Cezaru nastoji otkloniti omrazu prema njemu, reče da posjeduje Cezarovo pismo u kojem on izražava želju da dobije nasljednika i da bude oslobođen svog zapovjedništva; on pak smatra da je u redu da se udovolji Cezarovu traženju konzulata i u odsutnosti. Ali kad se tome suprotstavio Katon i zahtijevao da Cezar, tek kad položi oružje i postane običan građanin, traži od sugrađana neke usluge,[199] a kako se Pompej ne upusti u prepirku, nego se držao kao da priznaje poraz, bilo je još više sumnji o njegovim osjećajima prema Cezaru. On također posla k njemu tražeći natrag trupe koje mu je dao na posudbu,[200] izgovarajući se ratom s Partima. Ovaj pak, premda je znao prave razloge traženja povrata vojnika, odasla ih, lijepo ih obdarivši.

57. Nakon toga, pošto se u Neapolisu ozbiljno razbolio,[201] Pompej se oporavi, a Neapolitanci na Praksagorin nagovor priniješe žrtve zahvalnice za njegov spas. Kako su njihov primjer slijedili susjedi i stvar je obišla svu Italiju, svaki je, i malen i velik grad, svetkovao mnogo dana. Nijedno mjesto nije moglo obuhvatiti sve koji su mu dolazili ususret, nego su se putovi, sela i luke ispunjali onima koji su prinosili žrtve i gostili se. Mnogi

su ga i ispraćali s vijencima na glavi i bakljama u ruci, zasipajući ga cvijećem tako da je njegovo putovanje i povratak kući bio prekrasan i presjajan prizor. A ipak, kaže se da između ostalih uzroka izbijanja rata taj trijumfalni povratak nije bio manje značajan od bilo koga drugog. Jer, istovremeno s velikom radošću javnosti, Pompeja je ispunila preuzetnost koja je nadilazila sve proračune temeljene na činjenicama; zabacivši onu opreznost koja je uvijek osiguravala njegove uspjehe i dostignuća, zapao je u neograničeno samopouzdanje i prezir prema Cezarovoj moći, uvjeren da mu protiv njega nije potrebna nikakva oružana sila niti ikakve tegobne pripreme, nego da će tog čovjeka mnogo lakše srušiti nego što ga je ranije podigao. K tome dođe Apije dovodeći iz Galije trupe što ih je Pompej posudio Cezaru; i rekao je mnogo toga čime je umanjivao Cezarove tamošnje uspjehe i iznosio pogrdne priče o Cezaru, te govorio da Pompej sam ne poznaje svoju moć i ugled ako se osigurava drugom oružanom silom protiv Cezara koga će oboriti njegovim vlastitim četama čim se samo pojavi; tolika je i mržnja na Cezara i čežnja za Pompejem u njih. To, dakle, Pompeju zavrti pamet i tako je u svojoj nadmenosti bio pun omalovažavanja protivnika da je ismijavao one koji su se bojali rata, a one je koji su govorili da, krene li Cezar na grad, ne vide snage koje će ga braniti od njega, smiješeći se i vedra lica pozivao da se ne brinu: »Ta gdje god u Italiji«, reče »ja udarim nogom o tle, izniknut će armije pješaka i konjanika«.

58. Sad se i Cezar odlučnije stao posvećivati političkim prilikama više se sam ne uklanjajući daleko od Italije, nego stalno šaljući u grad vojnike da sudjeluju u izborima, a novcem potajno djelujući na mnoge magistrate i podmićujući ih; među ovima bio je konzul Paulo koji je promijenio lojalnost za tisuću petsto talenata,[202] pučki tribun Kurion koga je oslobodio nebrojenih dugova i Marko Antonije koga je prijateljstvo s Kurionom učinilo dionikom njegovih dugova. Bilo je doista rečeno da je jedan od centuriona kojeg je poslao Cezar, čuvši pred vijećnicom da senat ne odobrava Cezaru produženje ovlaštenja, udario rukom po maču i rekao: »Ali ovo će mu ga dati«. A i Cezarovo djelovanje i pripreme imale su tu svrhu.

Ipak, zahtjevi i traženja Kurionova u ime Cezara bili su očigledno većma demokratični. Jer on je tražio jedno od dvoga: ili da se i od Pompeja zahtijeva raspuštanje vojske ili da se ni Cezaru ne oduzima njegova; bilo, naime, da postanu obični građani uz pravične uvjete, bilo da ostanu na sadašnjim položajima, snagom jedan drugome ravni, neće izazivati nemira; ali onaj tko jednoga od njih dvojice slabi, taj udvostručuje moć koje se plaši. Kad je na to konzul Marcelo odgovorio nazivajući Cezara razbojnikom i tražio da ga se glasanjem proglasi javnim neprijateljem ako ne položi oružje, ipak je Kurion s Antonijem i Pizonom uspio utoliko da navede senat da dade svoje mišljenje. On pozva one koji traže da samo Cezar položi oružje a Pompeju da ostane njegovo zapovjedništvo da stanu na jednu stranu, i većina ih prijeđe onamo.[203] A kad je pozvao neka stanu na jednu stranu svi oni koji žele da obojica polože oružje i da nijedan ne zadrži svoje zapovjedništvo, samo dvadeset dvojica pristadoše

uz Pompeja, a uz Kuriona svi ostali. I on, smatrajući da je pobijedio, blistajući od radosti istrči pred narod koji ga pozdravi pljeskom i obasipanjem vijencima i cvijećem. Pompej nije bio prisutan u senatu; zapovjednici vojski, naime, ne ulaze u grad. Marcelo, međutim, ustavši, izjavi da neće ondje sjedeći slušati govore, nego, videći kako se preko Alpa pomalja deset legija u maršu, i sam će poslati čovjeka koji će im se suprotstaviti u obranu domovine.

59. Poslije toga ljudi promijeniše odjeću kao kod neke opće žalosti; a Marcelo je stupao preko Foruma k Pompeju u pratnji senata i, stavši preda nj, reče: »Nalažem ti, Pompeju, da pritekneš u pomoć domovini, da upotrijebiš raspoložive snage i da unovačiš nove«. To isto reče i Lentul koji je bio jedan od dvojice konzula izabranih za iduću godinu.[204] Ali kad je Pompej započeo s novačenjem, neki se ne odazivahu na njegov poziv, malobrojni se skupljahu nerado i bezvoljno, a većina je vikala: »Pomirba!« Jer doista je Antonije, usprkos protivljenju senata, pročitao pred narodom neko Cezarovo pismo koje je sadržavalo prijedloge privlačne za svjetinu. Tražio je, naime, da se obojica, pošto napuste svoje pokrajine i otpuste svoje vojske, pojave pred narodom i polože račun o onome što su učinili. Ali Lentul, sad već konzul, nije htio sazvati senat; Ciceron, međutim, upravo stigavši iz Kilikije, nastojao je izraditi kompromis da Cezar, napustivši Galiju i otpustivši svu ostalu vojsku, čeka na svoj drugi konzulat zadržavši dvije legije i Ilirik. Kad Pompej s time nije bio zadovoljan, Cezarovi prijatelji pristadoše da on otpusti još jednu legiju; ali kako se Lentul usprotivio, a Katon vikao da Pompej griješi dajući se opet zavarati, nagodba nije bila postignuta.

60. Uto bi javljeno da je Cezar zaposjeo Arimin,[205] velik grad u Italiji, i da maršira ravno na Rim sa svom svojom vojskom. Ali to je bilo neistina; jer on je nastupao s ne više od tri stotine konjanika i pet tisuća legionara; ostale su njegove trupe bile onkraj Alpa i on nije čekao na njih jer je volio napasti neprijatelje iznenada, dok su još u pometnji i ne očekuju ga, nego da im dade vremena i bori se s njima pošto se pripreme. Ustvari, došavši do rijeke Rubikona koja omeđuje njemu dane pokrajine, zastade šuteći i stade oklijevati sam u sebi razmatrajući ozbiljnost svoga postupka. Zatim, kao onaj koji se na strmeni strmoglavljuje u dubinu bezdana, zatvorivši oči razuma i povukavši zavjesu između njih i opasnosti i samo uzviknuvši nazočnima na helenskome: »Neka kocka bude bačena!«, prevede vojsku preko rijeke.

Čim je glas o tome dopro do Rima i ispunio ga metežom, zaprepaštenjem i stravom kao još nikada dotad, senat se odmah žurno strči k Pompeju gdje su bili i magistrati, a kad je Tulo[206] upitao za vojsku i trupe, a Pompej krzmajući i nesigurnim glasom odgovorio da ima spremne one koji su mu došli od Cezara, a da smatra da će brzo sabrati novounovačene kojih ima trideset tisuća, Tulo poviče: »Prevario si nas, Pompeju!« i posavjetova da se Cezaru odmah šalju poslanici, dok je neki Favonije, čovjek inače ne loša značaja, ali koji je često mislio da drskom tvrdogla-

vošću oponaša bespoštednu otvorenost Katonovu, tražio od Pompeja da udara nogom o tle pozivajući vojske što ih je obećavao. Ali Pompej spokojno podnese to neumjesno zadirkivanje;[207] a kad ga je Katon podsjećao na ono što je u početku rekao o Cezaru, odgovori Pompej da je ono što je Katon rekao bilo većma proročansko, a da je ono što je on uradio bilo većma prijateljsko.

61. Katon je sada iznio mišljenje da Pompej treba da bude izabran vrhovnim zapovjednikom s neograničenim ovlaštenjima pridometnuvši da je dužnost onih koji su prouzročili veliko zlo da ga i uklone. Sam stoga odmah krene za Siciliju (jer ta ga je pokrajina ždrijebom dopala[208]), a od ostalih svaki u onu koju mu je ždrijeb dodijelio. Ali kako je gotovo sva Italija bila na nogama, situacija je bila zbunjujuća. Jer oni koji su stanovali izvan Rima u bezglavu su bijegu odasvud pritjecali u grad, a oni koji su živjeli u Rimu jurili su van i napuštali grad u kome je u oluji nereda konstruktivni dio pučanstva bio slab, a nepokorni dio jak, te magistrati nisu s njime mogli izići na kraj. Bilo je, naime, nemoguće zaustaviti strah i nitko nije Pompeju dopuštao da slijedi tok vlastitih zaključivanja, nego što je god koga spopadalo, bilo strah, ili tuga, ili zbunjenost, odmah je hitao da ga time ispuni; stoga su i protuslovne odluke bile na snazi istoga dana i Pompeju je bilo nemoguće da dobije bilo koju točnu obavijest o neprijatelju zato što su mu mnogi dojavljivali što bi god slučajno doznali, a onda se ljutili ako on nije vjerovao. Proglasivši u tim okolnostima izvanredno stanje[209] i naredivši da ga svi iz senata slijede, te objavivši da će smatrati Cezarovim pristašom svakoga koji ostane, kasno navečer ostavi grad. A konzuli pobjegoše ne prinijevši ni žrtve, uobičajene prije početka rata. Ali i uza sve te strahote ostao je taj čovjek vrijedan zavisti zbog opće naklonosti ljudi prema njemu jer, premda su mnogi grdili način vođenja operacija, ipak nije bilo nikoga tko je mrzio vojskovođu, nego je doista bilo moguće utvrditi da oni koji su pobjegli iz grada radi slobode nisu bili tako brojni kao oni koji su to učinili ne mogavši ostaviti Pompeja.

62. Nekoliko dana kasnije, ušavši u Rim i zaposjevši grad, Cezar se prema svima ponašao ljubezno i umirivao ih je osim što se Metelu, jednome od pučkih tribuna, koji je pokušavao da ga spriječi da uzme novaca iz državne blagajne, zaprijetio smrću i prijetnji pridometnuo još grublju riječ: rekao mu je, naime, da mu je to teže reći nego učiniti.[210] Otjeravši tako Metela i uzevši što mu je trebalo, pođe u potjeru za Pompejem nastojeći da ga izbaci iz Italije prije nego što mu pristignu trupe iz Hispanije. No on je, zaposjevši Brundizij i našavši ondje obilje brodova, odmah pošto je ukrcao konzule i trideset kohorti vojnika, poslao ih naprijed u Dirahij,[211] a tasta Scipiona i sina Gneja odaslao u Siriju da ondje opreme brodovlje. Sam pak, zagradivši gradska vrata i postavivši po gradskim zidinama najlakše naoružane vojnike, pa naredivši Brundizijcima da se ne miču iz svojih kuća, čitav grad ispresijeca iskopanim rovovima i ulicu ispuni ukopanim zašiljenim koljem[212] osim dviju kojima je on osobno sišao k moru. Poslije dva dana, kad je već u miru ukrcao ostalo mnoštvo, iznenada davši znak onima koji su čuvali zidine i, pošto

su ti hitro dotrčali, uzevši ih na brodove, zaplovi preko mora. Cezar pak, kad ugleda zidove napuštene, razabravši da je Pompej pobjegao, kako je nastojao da ga slijedi, umalo nije upao u jarke i na kolje. No budući da su ga Brundizijci upozorili na njih, izbjegavajući grad[213] i zaobilazeći ga u krugu, utvrdi da su, osim dviju na kojima je bilo par vojnika, sve lađe već otplovile.

63. Drugi pisci ubrajaju Pompejev odlazak morem u njegove najbolje strateške poteze, ali sam se Cezar čudio što je Pompej, držeći čvrst grad i očekujući svoje trupe iz Hispanije, a imajući vlast nad morem, napustio i žrtvovao Italiju. I Ciceron mu zamjera[214] što se radije ugledao u Temistoklovu strategiju nego u Periklovu, premda mu je položaj bio sličan Periklovu, a ne Temistoklovu.[215] A Cezar je svojim postupcima pokazao da se veoma plašio dugotrajna rata. Jer uhvativši Pompejeva prijatelja Numerija, posla ga u Brundizij tražeći izmirenje uz jednake uvjete za obojicu; ali Numerije je otplovio s Pompejem.[216] Zatim je Cezar, koji je u šezdeset dana postao gospodarom čitave Italije bez kapi prolivene krvi, htio odmah nastaviti potjeru za Pompejem, ali kako nije imao lađa, vrativši se, krenuo je na Hispaniju želeći tamošnje trupe pridobiti na svoju stranu.

64. U međuvremenu se oko Pompeja okupila velika vojna sila koja je na moru bila posvema bez premca (imao je, naime, pet stotina bojnih brodova i svu silu lakih i izviđačkih brodica), a konjaništvo, cvijet Rima i Italije, brojilo je sedam tisuća ljudi koji se svi odlikovahu odličnim rodom, imućnošću i hrabrošću; pješadiju pak, koja je bila mješovita sastava i trebalo joj je vojne obuke, on je uvježbavao kod Beroje[217] ne sjedeći lijeno, nego vježbajući i sam zajedno s njima kao da je u naponu snage. Ta veliko je značenje za samopouzdanje vojnika imalo to što su gledali Pompeja Velikog kome su do šezdesete manjkale samo dvije godine kako se pod oružjem nadmeće kao pješak, a onda opet, kao konjanik, kako bez napora izvlači mač dok mu je konj u punom trku i onda ga s lakoćom stavlja natrag u korice, dok pri bacanju koplja nije pokazivao samo preciznost nego i snagu daljinom dometa koju mnogi od mlađih nisu mogli nadmašiti. Pohodili su ga redovno kraljevi i vladari naroda, a broj vodećih ljudi iz Rima oko njega bio je dovoljan za potpun senat. Došao je i Labijen napustivši Cezara, premda mu je bio prijatelj i vojevao s njime u Galiji, i Brut, sin Bruta koji je bio ubijen u Galiji,[218] čovjek ponosita duha, koji ranije nikada nije ni riječ progovorio s Pompejem, niti ga je ikada pozdravio smatrajući ga ubojicom svog oca; ali tada se stavio pod njegovo zapovjedništvo držeći ga osloboditeljem Rima. Ciceron se, premda je drugo zagovarao u spisima i govorima u senatu, ipak zastidio da se ne nađe u broju onih koji su stavili sve na kocku za domovinu. Došao je u Makedoniju i Tidije Sekstije, čovjek u dubokoj starosti, hrom na jednu nogu; kad su se drugi podrugivali, Pompej, vidjevši ga, ustade i pohita k njemu smatrajući velikom potvrdom ispravnosti svoje stvari to što oni koji su prešli i godine i snagu da se bore biraju opasnost uza nj umjesto sigurnosti.

65. Kad se senat sastao i na prijedlog Katonov izglasao zaključak da neće ubiti nijednog Rimljanina osim na bojnome polju ni plijeniti grada koji je podanik rimski, Pompejeva stranka stekne još više simpatija; jer i oni, koji nisu imali što tražiti u tome ratu, bilo što su predaleko živjeli ili što zbog njihove slabosti za njih nije nitko mario, bar su im se u svojim željama priključivali i riječima se borili na njihovoj strani za pravdu smatrajući neprijateljem i bogova i ljudi onoga koji ne priželjkuje da Pompej pobijedi.

Pa ipak, i Cezar se kao pobjednik[219] pokazivao obzirnim i, zarobivši Pompejeve trupe u Hispaniji, pusti zapovjednike, a vojnike uze u svoju službu.[220] Onda ponovo prešavši Alpe i hitro prošavši Italijom, dođe u Brundizij kad je već bilo oko zimskog suncostaja;[221] i prešavši more, sam pođe u Orik,[222] a Pompejeva prijatelja Vibulija, koga je imao uza se kao ratnog zarobljenika, posla Pompeju predlažući da se sastanu, raspuste sve vojske za tri dana i, obnovivši prisegama svoje prijateljstvo, da se vrate u Italiju. To je Pompej opet smatrao zamkom; i sišavši hitro k moru, zaposjedne točke, mjesta i položaje koji pružahu jaka uporišta pješačkim snagama, te sidrišta i pristaništa povoljna za one koji dolaze morem, tako da je svaki vjetar koji je puhao donosio Pompeju žito, vojsku ili novac, dok je Cezar, u poteškoćama i na kopnu i na moru, od nevolje silno nastojao da dođe do bitke te je, stalno napadajući Pompejeva utvrđenja i izazivajući ga, većinom pobjeđivao i nadvladavao u tim čarkama, ali jednom umalo ne bi satrt i izgubi vojsku kad je Pompej sjajno poveo boj sve do općeg bijega Cezarove vojske koja je imala dvije tisuće mrtvih; ali silom se probiti i skupa s bjeguncima upasti u njihov tabor ili nije uzmogao ili se pobojao tako da je Cezar rekao prijateljima: »Danas bi pobjeda bila na strani naših neprijatelja da su imali pobjednika«.

66. Poneseni tim uspjehom, pompejevci su požurivali odluku bitkom. Pompej, međutim, premda je izvanjskim kraljevima, vojskovođama i gradovima pisao tonom pobjednika, plašio se rizika takve bitke smatrajući da će otezanjem i neprilikama Cezarovim nadvladati ljude nepobjedive na oružju i navikle već dugo vremena da zajedno pobjeđuju, ali koji su za druge aspekte vojevanja, za duge marševe, promjene položaja, kopanje jaraka i gradnju utvrda, već bili zbog starosti onemoćali i zato nastojali svim silama da se što prije uhvate u koštac i sraze s protivnicima. No ipak, ranije je Pompej kako tako uspijevao uvjeravanjem navesti svoje ljude da miruju; ali kad je poslije one bitke Cezar, zbog oskudice digavši tabor, kroz Atamaniju[223] krenuo u Tesaliju, preuzetnost tih ljudi više se nije mogla obuzdati, nego su, vičući da Cezar bježi, jedni tražili da se ide za njim goneći ga, drugi da se prijeđe u Italiju, dok su treći slali sluge i prijatelje u Rim da im unaprijed zauzmu kuće blizu Foruma jer su se namjeravali odmah natjecati za magistrature. Mnogi su samoinicijativno plovili Korneliji na Lezb javljajući joj dobru vijest da je rat pri koncu; onamo ju je, naime, Pompej sklonio.

Kad se sastao senat, Afranije iznese mišljenje da se treba držati Italije – ta ona je najveća nagrada u tom ratu – jer tko je njoj gospodar, dobiva

odmah u ruke i Siciliju, Sardiniju, Korziku, Hispaniju i čitavu Galiju; ali najjači mu je argument bio: dok domovina iz takve blizine pruža ruke prema Pompeju, da nije pravo puštati da je zlostavljaju i drže kao ropkinju sluge i ulizice tiranā. Međutim, sâm Pompej smatrao je da nije za njegov prestiž dobro da po drugi put bježi od Cezara i dade se od njega goniti sad kad mu je sudbina dala priliku da on goni njega, a da nije u redu ni da ostavi Scipiona i ljude konzulskog ranga u Tesaliji i Heladi, koji će odmah, sa svojim novcem i znatnim snagama, doći u Cezarovu vlast, te da se za Rim najviše brine onaj tko ratuje za nj što dalje od njega, kako bi grad, ne doživjevši ratne nevolje, pa čak i ne čuvši za njih, u miru čekao pobjednika.

67. Pošto je glasanjem odobreno njegovo mišljenje, Pompej krene u potjeru za Cezarom, odlučan da izbjegava bitku a da ga drži pod opsadom i, prateći ga u stopu, satire oskudicom. I inače je, naime, to smatrao korisnim, a povrh toga dopro mu je do ušiju glas koji je kolao među konjanicima da treba, čim potuku Cezara, i njega samoga oboriti. Neki kažu da zbog toga Pompej i nije povjerio Katonu nikakav važniji posao, nego ga je, kad je išao na Cezara, ostavio uz more da pazi na prtljagu pobojavši se da ga on ne bi, kad Cezar bude uništen, odmah prisilio da položi vlast. Dok je tako polagano pratio neprijatelje, okrivljivali su ga i vikali na nj da njegova strategija nije uperena protiv Cezara nego protiv domovine i senata da bude sam neprestano na vlasti i da nikad ne prestane držati ljude, koji sebe smatraju vrijednima da vladaju svijetom, kao svoje poslužitelje i tjelohranitelje. Domicije Ahenobarbo činio ga je omraženim nazivajući ga Agamemnonom i kraljem kraljeva. A Favonije mu nije bio manje neugodan svojim neumjesnim šalama od onih koji su govorili otvoreno: »Ljudi«, vikao je »zar ni ove godine nećemo moći jesti tuskulanskih[224] smokava?« Lucije pak Afranije, koga su optuživali da je izdajom izgubio hispanske čete,[225] videći kako sada Pompej izbjegava bitku, govorio je da se čudi što njegovi tužitelji ne istupe pa se pobiju s tim trgovcem pokrajinama.

Brojnim tim i takvim govorima silom su Pompeja, čovjeka koji je bio rob slave i straha da ne razočara prijatelje, povukli za sobom u vrtlog svojih nadanja i težnji, čemu je žrtvovao svoje najbolje promišljene zamisli – nešto što se ne smije dogoditi niti kormilaru kakve lađe, a pogotovo ne vrhovnom zapovjedniku tolikih naroda i vojski. Pompej je znao pohvaliti liječnike koji ne ugađaju bolesnim željama svojih pacijenata, a sam je popustio pred nezdravim elementima u vojsci uplašivši se toga da im radi njihova spasa ne postane dosadan. Jer kako bi mogao netko reći da su pri zdravoj pameti ljudi koji su već obilazili taborom nastojeći pridobiti glasove za konzulate i pretore, dok su se Spinter,[226] Domicije i Scipion svađali, nadmetali i otimali o Cezarovo vrhovno svećeništvo?[227] Kao da je pred njima utaboren Tigran Armenac ili kralj Nabatejaca[228], a ne onaj Cezar s onom vojskom koji je na juriš osvojio više od tisuću gradova, pokorio više od tri stotine naroda, pa pošto se s Galima i Germanima pobio u više bitaka no što bi ih čovjek mogao izbrojiti, zarobio ih sto puta po deset tisuća a, porazivši ih na bojnome polju, poubijao još toliko.

68. Ali ipak, kad siđoše u farsalsku ravnicu, stalnim salijetanjem i rogoborenjem prisiliše Pompeja da održi ratno vijeće u kome se Labijen, zapovjednik konjice, ustavši prvi, zakle da neće uzmaći iz bitke sve dok neprijatelj ne bude potučen; a istom se zakletvom svi zakleše. Te noći učini se Pompeju u snu da je ušao u svoje kazalište, a narod mu je pljeskao dok je on sam ukrašavao hram Venere Pobjednice[229] obilnim plijenom. U jednom ga je pogledu san hrabrio, u drugome uznemirivao, jer se pobojao da on to ne donosi slavu i sjaj Cezarovu rodu koji potječe od Venere;[230] i neka panična uzbuna, projurivši taborom, trže ga iza sna. Za jutarnje pak straže iznad Cezarova tabora, koji je bio potpuno miran, zablista jarko svjetlo, a plamena zublja, izdigavši se iz njega, sunovrati se na Pompejev tabor; to kaže i sam Cezar da je vidio obilazeći straže.[231] U osvit dana,[232] kad je kanio krenuti s vojskom prema Skotusi i vojnici su već rušili šatore i slali naprijed teretnu marvu i sluge, dođoše izvidnice s izvještajem da su vidjeli veliko komešanje vojske za neprijateljskim šancem i gibanje i buku ljudi koji polaze u bitku. Poslije ovih dođoše drugi javljajući da se prvi već svrstavaju u borbeni poredak. Stoga Cezar, rekavši da je došao iščekivani dan u koji će se boriti protiv ljudi a ne protiv gladi i oskudice, naredi da se svom brzinom pred njegovim šatorom istakne grimizna tunika; jer to je kod Rimljana znak za bitku. A vojnici, ugledavši je, uz vesele poklike pohrliše k oružju ostavivši šatore. I dok su ih časnici vodili na odgovarajuća mjesta, svaki se, kao da se radi o kazališnom koru, bez buke i s mirnoćom koju daje uvježbanost postavljao u bojni red.

69. Pompej sam s desnim krilom imao se postaviti nasuprot Antoniju; u središte stavi svog tasta Scipiona protiv Lucija Kalvina, dok je lijevim krilom zapovijedao Lucije Domicije, ojačan glavninom konjaništva.[233] Ondje su se zgrnuli gotovo svi konjanici da natjeraju u bijeg Cezara i sasijeku desetu legiju o kojoj se najviše govorilo kao o najbojovnijoj, a Cezar se običavao boriti u njezinim redovima. Ali opazivši da je neprijateljsko lijevo krilo okruženo tako brojnim konjaništvom i pobojavši se sjaja njihovog naoružanja, Cezar posla po šest kohorti iz pričuve i postavi ih iza desete legije naredivši im neka miruju da ih neprijatelj ne opazi; a kada konjica bude napadala, istrčavši između vojnika u prvim redovima, neka ne izbace koplja kao što to obično čine najbolji vojnici žureći se da potegnu mačeve, nego neka njima udaraju prema gore ranjavajući neprijatelje u oči i lice; jer ti lijepi plesači ratničkog plesa, u punom cvatu svoje mladosti, neće izdržati na svome mjestu u strahu za svoju ljepotu niti će se usuditi baciti pogled na željezo tako blisko njihovim očima. Time je, dakle, Cezar bio zaokupljen.

Pompej pak, nadziruć s konja borbeni raspored, kad vidje da protivnici na svome mjestu mirno čekaju trenutak napada, dok najveći dio njegove vojske ne miruje nego se talasa i uzrujano vrpolji zbog nedostatka iskustva, poboja se da mu se već u početku bitke potpuno ne raspadne bojni poredak i zato dade zapovijed prednjim redovima da dočekuju navalu neprijatelja stojeći s naperenim kopljima i ostajući čvrsto na svojim mjestima. Cezar, međutim, kudi tu taktičku zamisao;[234] prema njemu, Pompej je time otupio silinu njihovih udaraca koja nastaje pri

napadu u trku i, oduzevši im protunapad koji većinu vojnika u najvećoj mjeri ispunja oduševljenjem i poletom pri srazu s neprijateljima uvećavajući im vikom i trkom borbeni žar, pribio je ljude na mjestu i ohladio im zanos. Bilo je pak u Cezara dvadeset dvije tisuće vojnika, a u Pompeja nešto preko dvostruko toliko.

70. Već je bio davan znak za bitku na obje strane i truba je počinjala pozivati u boj; i dok je većina boraca brinula svoje brige, malobrojni od najodličnijih Rimljana i neki Heleni, koji su bili nazočni, ali nisu sudjelovali u bitki, sad kad je strašan kritički trenutak bio blizu, razmišljahu o tome dokle su lakomost i častohleplje doveli rimski imperij. Jer uz srodničko oružje, bratske bojne rodove i zajedničke bojne znakove, toliko mnoštvo valjanih ljudi i moć jednoga grada dizahu ruku sami protiv sebe pokazujući kako je slijepa i mahnita ljudska narav kad njome ovlada strast. Jer da su htjeli u miru vladati i uživati u plodu svojih osvajanja, najveći i najbolji dio zemlje i mora bio im je podložan, a da su još željeli gasiti i tažiti svoju žeđ za pobjednim znakovima i trijumfima, mogli su joj udovoljavati ratovima s Partima ili Germanima. Pored toga, preostajao je još velik zadatak pokoravanja Skitije i Indije – i tu je njihova sebičnost imala nimalo neslavan izgovor uljuđivanja barbarskih naroda. A koja bi skitska konjica, partske strelice ili bogatstvo Indije zadržali navalu sedamdeset tisuća Rimljana pod oružjem pod vodstvom Pompeja i Cezara čije su ime ti narodi čuli mnogo prije nego ime rimsko? Do tako su nedostupnih, šarolikih i divljih naroda pobjedonosno doprli. Ali sad su se sukobljavali jedan s drugim i ni sažaljenje prema vlastitoj slavi nije ih ponukalo da štede svoju domovinu, ljudi koji su do tog dana bili nazivani nepobjedivima! Jer sad se vidjelo da su obiteljska veza, čari Julijine i onaj brak od početka bili varav i nepouzdan zalog udruživanja nastala na temelju vlastita interesa; pravog prijateljstva u tome nije bilo.

71. I tako, kad je farsalska[235] ravnica bila ispunjena ljudima, konjima i oružjem i bojni se znakovi podigoše na obje strane, prvi istrči iz Cezarovih redova Gaj Krasijan,[236] centurion koji je zapovijedao sa sto dvadeset ljudi, a veliko je obećanje dao Cezaru. Izlazeći iz šanca njega, naime, prvoga ugleda i, obrativši mu se, upita ga što misli o bitki. A centurion, ispruživši desnicu, usklikne: »Sjajno ćeš pobijediti, Cezare; a mene ćeš danas pohvaliti ili živa ili mrtva«. Imajući na umu te riječi, izjuri i povuče za sobom mnoge, te udari posred neprijatelja. A kako je odmah nastao boj mačevima i mnogi su bili ubijani, probijajući se naprijed i sijekući one u prvim redovima, naiđe na otpor jednog od njih i taj mu zatjera mač u usta takvom snagom da je vršak, prošavši skroz, izbio van na zatiljku.[237]

Kad je Krasijan pao, bitka je u tom času bila ravnopravna, ali Pompej nije brzo napredovao desnim krilom, nego je, zabrinuto se osvrćući na druge dijelove bojišta i čekajući da vidi učinak konjice, gubio vrijeme. Najzad ovi stadoše razvijati svoje eskadrone namjeravajući opkoliti Cezara i odbaciti njegove malobrojne konjanike, postrojene ispred pješadije, na pješački bojni red. Ali kad Cezar podiže znak, njegovi

se konjanici povukoše, a kohorte, poredane da spriječe opkoljavanje, u jačini od tri tisuće ljudi, istrčavši, suprotstaviše se neprijateljima i, stajući blizu konjima, kako su bili poučeni, udarali su kopljima prema gore nišaneći u lica konjanika. Ovi pak, budući da su bili bez ikakva iskustva u bilo kojoj vrsti borbe, a ovakvu nisu očekivali niti su otprije o njoj nešto znali, nisu imali ni hrabrosti ni izdržljivosti protiv tih udaraca koji su bili upereni u oči i usta, nego, okrećući se i rukama zaklanjajući lica, neslavno udariše u bijeg. Tad Cezarovi vojnici, pustivši ih da pobjegnu, stadoše napredovati protiv neprijateljske pješadije napadajući upravo ondje gdje je krilo, ostavši nezaštićeno bijegom konjanika, moglo biti zaobiđeno i opkoljeno. I dok su ih ti napali s boka, s čela udari na njih deseta legija, te neprijatelji ne izdržaše na svojim mjestima niti ostadoše na okupu videći da se, dok su očekivali da će opkoliti neprijatelje, sada to događa njima samima.

72. Kad Pompej ugleda oblak prašine, te nasluti sudbinu svog konjaništva, teško je reći kakve su mu misli prošle glavom; ali posve nalik na sumanuta i s uma sišla čovjeka, i ne misleći na to da je Pompej Veliki, ne rekavši nikome ni riječi, ode polako pješice u svoj tabor kao živa slika onih Homerovih stihova:

Stravu ù dūšu Zeus visokòvladnī Ajasu vrgne;
On se zapanji ì štīt sedmòkošnī bacivši za se
Nagne bježat po vojsci obàzirūć se ko zvjerka.[238]

U takvu stanju ušavši u svoj šator, sjede bez riječi sve dok s bjeguncima u tabor ne prodriješe i mnogi gonioci; tada, izustivši samo: »Pa valjda ne i u moj tabor?« a ne rekavši ništa drugo, ustade i uze odjeću koja je priličila njegovoj sadašnjoj sudbini pa se krišom udalji. I ostale njegove legije pobjegoše i u taboru nastade velik pokolj taborskih stražara i slugu; a vojnika kaže Azinije Polion da je palo samo šest tisuća,[239] a on se borio u toj bitki na Cezarovoj strani.

Zauzevši tabor, Cezarovi vojnici vidješe bezumlje i lakomislenost neprijatelja. Svaki je, naime, šator bio ovjenčan grančicama mrčike i okićen cvjetnim sagovima, a stolovi puni čaša; stajali su ondje i vrčevi za miješanje s vodom,[240] a oprema i ukras više su odavali ljude koji su prinijeli svečanu žrtvu i onda svetkovali nego ljude koji su se naoružavali za bitku. Tako zaslijepljeni nadama i prepuni nerazumna samopouzdanja išli su u rat![241]

73. Odmakavši malo od tabora, Pompej otpusti konju uzdu pa je sa sasvim malobrojnim pratiocima, kako ga nitko nije progonio, odlazio u miru utonuo u razmišljanja kakva se mogu očekivati da obuzimaju čovjeka navikla kroz trideset i četiri godine u svemu pobjeđivati i nadvladavati i koji je sada pod starost prvi put iskusio poraz, prevrćući u mislima da je u jedan cigli sat izgubio slavu i moć do kojih se uzdigao u tolikim bojevima i ratovima. On, koga je još malo prije čuvalo i pratilo toliko pješadije, konjice i brodovlja, sada odlazi postavši tako beznačajan i ponižen da je ostao neprimijećen od neprijatelja koji su ga tražili. Mimoišavši Larisu, kad stiže u Tempe,[242] ožednio baci se na lice i napije

iz rijeke[243], pa opet ustavši nastavi put kroz Tempe sve dok ne stiže do mora. Ondje počinuvši ostatak noći u ribarskoj kolibi i ukrcavši se u zoru na riječni brod, pa uzevši sa sobom od pratilaca oslobođenike, a slugama naredivši neka se vrate k Cezaru i neka se ne boje, vozeći se uz obalu, ugleda veliku trgovačku lađu koja se spremala da isplovi, a vlasnik joj je bio Rimljanin koji nije bio Pompejev dobar znanac, ali ga je po izgledu poznavao; zvao se Peticije. Njemu se dogodilo da je prethodne noći usnio Pompeja, ne onakva kakva ga je često viđao nego kako ponižen i potišten razgovara s njime. I to je baš pripovijedao druzima na brodu kako već ljudi u dokolici vole naklapati o takvim zamašnim stvarima. Iznenada netko od mornara, ugledavši ga, javi da riječna lađa vesla od obale i da neki ljudi mašu haljinama i pružaju ruke prema njima. Peticije, dakle, pogledavši onamo, odmah prepozna Pompeja kakva ga je vidio u snu; i pljesnuvši se po glavi, naredi mornarima da uprave onamo čamac za pristajanje i, ispružajući desnu ruku, pozdravi Pompeja domišljajući se po njegovu držanju obratu sudbine što ga je doživio. Stoga, ne sačekavši poziv niti objašnjenje, nego uzevši na brod one koje je Pompej htio imati uza se (to su bila dva Lentula i Favonije), isplovi; i malo kasnije, ugledavši kralja Dejotara[244] kako hita od obale, uzeše i njega na brod. A kad je bilo vrijeme večeri i vlasnik broda ju je pripremio kako je najbolje mogao, Favonije, ugledavši Pompeja kako sam, jer nije imao slugu, počinje odrešivati obuću, pritrči, odriješi mu je i pomogne mu da se namaže uljem. I otada ga je stalno služio i dvorio kao robovi gospodare; prao mu je čak i noge i prostirao stol tako da bi netko, ugledavši plemenitost, jednostavnost i prirodnost tog posluživanja, mogao uskliknuti:

Ej, kako plemenitu baš sve pristaje![245]

74. I tako, proplovivši pokraj Amfipola, odande prijeđe u Mitilenu želeći uzeti na brod Korneliju i sina. I kad je pristao uz obalu otoka, posla u grad glasnika, ne onakva kakva je Kornelija očekivala po ugodnim vijestima i pismima nadajući se da je rat bio odlučen kod Dirahija, te je Pompeju još preostao samo zadatak da goni Cezara. Glasnik, zatekavši je u takvu raspoloženju, ne smože snage da je pozdravi, nego je, saopćavajući joj suzama više nego riječima najveći dio i najteže nevolje, samo pozove neka žuri ako još želi vidjeti Pompeja na jednoj još raspoloživoj mu lađi i to tuđoj. Kad je to čula, baci se na tlo i dugo je vremena ležala izvan sebe i bez riječi, a onda, jedva nekako došavši k sebi i shvativši da nije čas za suze i naricanja, istrči kroz grad k moru. Kad joj je Pompej pošao ususret i primio je u naručje jer je teturala i posrtala, krikne: »Vidim te, mužu, svedena na malen brod djelovanjem ne tvoje nego moje zle kobi, tebe koji si prije svog braka s Kornelijom plovio ovim morem s pet stotina lađa. Zašto si došao da me vidiš i nisi me prepustio mojoj okrutnoj sudbini koja je i tebe zarazila tolikom nesrećom? Kako bih sretna žena bila da sam umrla prije nego što sam čula da Publije, kome sam pripala kao djevica, leži ubijen u Partiji, a kako bih mudra bila da sam i poslije njegove smrti sama skončala svoj život kako sam i naumila! Ali bila sam očito pošteđena da postanem nesrećom Pompeju Velikom.«

75. To kažu da je rekla Kornelija, a Pompej da je odgovorio: »Samo si jednu svoju sudbinu znala, Kornelijo, onu bolju koja je možda i tebe obmanula jer je ostala uza me dulje vremena nego što to obično biva. Ali i ovo treba da podnosimo budući da smo ljudi i još moramo iskušati sudbinu. Jer smijem se nadati da ću se opet uzdići iz ovog stanja u prijašnje kad sam iz onoga pao u ovo.«

Njegova žena stoga posla po novce i sluge iz grada; a premda su ga Mitilenjani pozdravljali i pozivali da uđe u grad, ne htjede, nego ih pozove neka slušaju pobjednika i neka budu puni samopouzdanja; jer Cezar je obziran i milostiv. Sam se pak obratio filozofu Kratipu[246] (sišao je, naime, iz grada da ga vidi), te izreče ukratko svoje negodovanje i sumnje o providnosti, dok je Kratip malo popuštao pred njegovim zaključivanjem i pokušao ga dovesti do ljepših nada kako mu ne bi, proturječeći, bio neugodan u nevrijeme. Kad je Pompej mogao potegnuti pitanje o providnosti,[247] on mu je mogao odgovoriti da bi državi sada trebala samovlada zbog lošeg upravljanja; a mogao ga je i zapitati: »Kako, Pompeju, i na temelju čega da povjerujemo da bi ti kao pobjednik bolje upotrijebio svoju sreću nego Cezar?« Ali ono što zasijeca u područje rasprave o božanskome treba ostaviti takvim kakvo jest.[248]

76. Uzevši sa sobom ženu i prijatelje, Pompej se vozio dalje pristajući u lukama samo kad je iz njih trebalo vode i živeža. A prvi grad u koji je ušao bila je Atalija u Pamfiliji. Ondje mu dođoše ususret i neke troveslarke iz Kilikije i skupljahu se za nj vojnici, a senatora je opet oko njega bilo šezdeset. Čuvši da mu je brodovlje još na okupu i da Katon, uspjevši uzeti sa sobom mnogo vojnika, prelazi u Afriku, jadao se prijateljima predbacujući sebi što se dao natjerati na bitku kopnenom vojskom, a nije iskoristio svoju mornaricu, koja je bez sumnje bila nadmoćna, niti ju je usidrio na takvu mjestu gdje bi u slučaju neuspjeha na kopnu odmah imao pri ruci tu moćnu silu na moru sposobnu da ga učini ravnopravnim protivnikom neprijatelju. Jer Pompej nije počinio veće greške niti je Cezar izveo umješnijeg manevra nego što je bilo odvlačenje bitke tako daleko od podrške brodovlja. Pa ipak, budući da je bio prisiljen odlučivati i djelovati kako je najbolje mogao u nastaloj situaciji, posla glasnike u okolne gradove; a sam je, ploveći naokolo, tražio novac i opremao brodove. Ali kako je bio u strahu od brzine i hitrine svog protivnika da ga svojim dolaskom ne iznenadi posred priprema, ogledao se za privremenim pribježištem i zaklonom. Kad se tako savjetovao s prijateljima, činilo se da nijedna pokrajina ne pruža sigurno utočište, a što se tiče susjednih kraljevstava, on sam izrazi mišljenje da je Partija najpodesnija i da ih sada primi i zaštiti dok su slabi i da ih kasnije ojača i isprati s jakim snagama; od ostalih većina je svraćala misli na Afriku i Jubu,[249] ali Lezbljanin Teofan[250] smatrao je ludošću ne odlučiti se za Egipat, udaljen samo tri dana plovidbe, i za Ptolemeja, po dobi još napola dječaka,[251] ali dužnika Pompejeva zbog prijateljstva i zahvalnosti očeve,[252] nego se staviti u ruke Parta, najvjerolomnijeg naroda, ne htjeti zauzeti drugo mjesto iza Rimljanina s kojim je bio povezan tazbinstvom, a biti prvim među svima ostalima ne želeći čak ni

iskušavati umjerenost tog Rimljanina, nego umjesto toga učiniti Arsaka[253] svojim gospodarom, na što se ni Kras za života nije dao natjerati, i mladu ženu iz Scipionove kuće voditi među barbare koji svoju moć mjere svojom neumjerenošću i razuzdanošću gdje je, ako joj se i ne dogodi ništa, dovoljno strašna i sama pomisao da joj se to dogodi jer je došla u vlast ljudi koji joj to mogu učiniti. Jedino to, kako kažu, odvrati Pompeja od puta na Eufrat, ako je tu uopće i bilo još kakva Pompejeva odlučivanja, a nije bio zao duh koji ga je vodio na njegovu putu.

77. Pošto, dakle, nadvlada mišljenje da se bježi u Egipat, isplovivši s Kipra na troveslarki iz Seleukije[254] sa ženom (od ostalih jedni su plovili na ratnim brodovima poput njegovoga, a drugi na teretnim lađama), sretno preplovi more, ali doznavši da se Ptolemej smjestio u Peluziju s vojskom jer ratuje sa sestrom,[255] pristane ondje poslavši unaprijed glasnika da kralju najavi njegov dolazak i zatraži utočište. Ptolemej je još bio sasvim mlad; onaj koji je ravnao svim poslovima, Potin, skupi vijeće najutjecajnijih; a najutjecajniji bili su oni za koje je on to htio; i zatraži da svatko iznese svoje mišljenje. Bilo je svakako strašno da su o sudbini Pompeja Velikog odlučivali eunuh Potin, unajmljeni učitelj govorništva Teodot s Hija i Egipćanin Ahila; jer ti su bili glavni kraljevi savjetnici među drugim dvorjanima i skrbnicima koji su također bili u vijeću. I odluku takva sudišta čekao je podalje od obale na pučini usidreni Pompej, koji je smatrao da mu je ispod časti da za svoj život duguje zahvalnost Cezaru.

Mišljenja ostalih toliko su se razlikovala da su jedni tražili da se Pompej otjera, a drugi da se pozove i primi; ali Teodot, prikazujući svoju rječitost i retoričko umijeće, razloži da ni jedno ni drugo nije za njih sigurno, jer ako ga prime, imat će Cezara za neprijatelja a Pompeja za gospodara, a ako ga odbiju, Pompeju će biti krivi što su ga istjerali, a Cezaru što su mu produžili potjeru; najbolje im je stoga poslati k njemu čovjeka da ga ubije; ta Cezaru će ugoditi, a neće se morati bojati Pompeja. A kroz smiješak, kako vele, pridometne: mrtvac ne ujeda.

78. Prihvativši to mišljenje, povjere izvršenje Ahili. A on, uzevši sa sobom nekog Septimija, koji je davno bio Pompejev vojnički tribun, i kao drugoga centuriona[256] Salvija, te tri ili četiri veslača, zaveze se prema Pompejevoj lađi. Slučajno su svi najugledniji suputnici došli na njegov brod da vide što se zbiva. Pa kad vidješe da doček nije kraljevski, niti sjajan, niti nalik na Teofanova očekivanja, nego malobrojne ljude u jednoj ribarskoj lađi, učini im se sumnjivim taj nedostatak respekta i savjetovahu Pompeju neka povuče lađu na pučinu izvan dohvata njihovih bacačkih sprava. Uto se, međutim, barka približila i, pretekavši sve, uspne se Septimije i na latinskom oslovi Pompeja kao imperatora. Ahila pak, pozdravivši ga na helenskome, pozva ga da dođe u barku; reče, naime, da ima mnogo pličina i da dubina mora, koje ima pješčano dno, nije dovoljna za troveslarku. Istodobno vidjele su se neke kraljevske lađe kako se pune momčadi, a teško naoružani pješaci zaposijedali su obalu tako da

se činilo da im nema izbora niti ako se predomisle a osim toga nedostatak povjerenja mogao je ubojicama dati izgovor za zločin. Zagrlivši stoga Korneliju koja je unaprijed oplakivala njegovu nadolazeću smrt i naredivši da u barku prije njega uđu dvojica centuriona, te Filip, jedan od oslobođenika, i sluga imenom Skit, pa dok mu je već Ahila iz barke pružao ruku, okrenuvši se ženi i sinu, izrekne Sofoklove jampske stihove:

Tko tiraninu pođe, ide u ropstvo,
Taj rob je njegov makar došo slobodan.[257]

79. Izustivši te posljednje riječi svojima, uđe u barku; i jer je rastojanje od troveslarke do kopna bilo veliko, a nitko od onih zajedno s njime u barci nije za nj imao ljubezne riječi, svrativši oči na Septimija, reče: »Zacijelo se ja ne varam da si ti bio moj suborac?« Onaj samo kimne glavom ne rekavši ništa niti pokazavši kakvu prijaznost. Kako je opet nastala duga šutnja, Pompej stane čitati helenski govor što ga je napisao na malenu svitku pripremivši ga da njime pozdravi Ptolemeja. A kad su se stali primicati obali, Kornelija zajedno s prijateljima s troveslarke veoma je uzrujana gledala što će se desiti i poče joj se vraćati samopouzdanje kad vidje mnogo kraljevih ljudi kod mjesta gdje je barka pristala kao da mu žele iskazati počasnu dobrodošlicu. Uto, dok je Pompej prihvaćao Filipovu ruku da se lakše digne na noge, Septimije ga mačem prvi probode odostrag,[258] zatim Salvije a onda Ahila trgnuvši svoje bodeže. Pompej, objema rukama povukavši togu preko lica, ne rekavši niti učinivši ništa nedostojno sebe nego samo zastenjavši, čvrsto podnese udarce proživjevši godinu dana manje od šezdeset, a život završi dan iza svog rođendana.[259]

80. Oni s lađe, kad vidješe umorstvo, zajauknuše da se čulo do obale, pa pobjegoše svom brzinom podigavši sidro. I snažan im vjetar pomože kad su pojurili na pučinu tako da su se Egipćani vratili premda su ih htjeli progoniti. Pompeju odsjekoše glavu, a tijelo, izbacivši ga golo iz barke, ostaviše onima koji su bili željni takva prizora. Filip, međutim, osta uza nj sve dok se nisu zasitili gledanja, zatim opravši tijelo morskom vodom i zamotavši ga u svoju vlastitu donju haljinu, kako nije imao ništa drugo, obaziruć se po morskoj obali, našao je ostatke male ribarske lađice, stare ali dovoljne za lomaču nagome i to još ne potpunome tijelu. Dok je on tako skupljao drvlje i slagao lomaču, neki Rimljanin, već starac, ali koji je u svojoj mladosti vojevao s Pompejem na njegovim prvim vojnama, reče pristupivši Filipu: »Tko si, čovječe, da namjeravaš izvršiti pogrebne obrede nad Pompejem Velikim?« Kad mu ovaj odgovori da je oslobođenik, reče starac: »Ali neće sva ta čast pripasti tebi; primi i mene kao dionika u tom pobožnom činu za koji mi se ukazala prilika da ne žalim u potpunosti svoj boravak u stranoj zemlji ako sam zauzvrat za mnogu gorčinu našao barem tu sreću da svojim rukama dotaknem i spremim za pogreb najvećeg rimskog imperatora«. Takav je, dakle, bio pogreb Pompejev. Sutradan Lucije Lentul, ne znajući što se dogodilo, ploveći s Kipra i vozeći se mimo obale, kad ugleda pogrebnu lomaču i Filipa kako stoji pokraj nje, još prije nego što je bio viđen, reče: »Tko li je to ovdje

počinuo završivši svoje suđene dane?« I nakon male stanke i uz jecaj, dodade: »Možda ti, Pompeju Veliki«. Malo potom, iskrcavši se na obalu, bî uhvaćen i smaknut.

To je bio Pompejev kraj. Nedugo potom Cezar, došavši u Egipat ispunjen tako groznom krvnom krivnjom, odvrati pogled od onoga koji mu donese Pompejevu glavu kao od krvlju okaljana zločinca, a kad primi Pompejev prsten pečatnjak, zaplače; na njemu je bio urezan lav s mačem u šapama. Ahilu i Potina dade pogubiti; samom se kralju, svladanu u bitki na rijeci, zametne svaki trag. Sofist pak Teodot izbjegne kazni Cezarovoj; pobjegavši iz Egipta, potucao se u jadnu stanju i omražen od sviju; a Marko Brut, kad je, ubivši Cezara, došao na vlast, našavši ga u Aziji, pogubi ga poslije svih mogućih mučenja. Kornelija pak primi donesene joj Pompejeve ostatke, te ih pokopa u njegovoj albanskoj vili.

Bilješke

[1] Fragment izgubljenog *Oslobođenog Prometeja*. Mrski je otac Zeus koji je Prometeja dao prikovati o skitsku stijenu i slao jastreba (ili orla) da mu kljuje jetra. Oslobodio ga je Zeusov sin Heraklo.
[2] Godine 87. pr. n. e.
[3] Lucije Marcije Filip, znamenit govornik, drugi muž Atije, kasnije majke budućeg Augusta.
[4] Imenjak Filipa Makedonskog, oca Aleksandra Velikoga.
[5] Kastora i Poluksa (Polideuka).
[6] Prema nekim procjenama, oko 18,860.000 zlatnih predratnih dinara ili 22,240.000 zlatnih predratnih francuskih franaka (kupovne vrijednosti oko 1914)
[7] Ne zna se točno o čemu se radilo i zašto se Pompej bojao toga. Ali Demetrijeva oholost i lakomost bile su poznate.
[8] Vidi *Lukul* 40.
[9] O Cini vidi u Marijevu životopisu. Događaj koji se opisuje zbio se godine 87.
[10] Nasljednik je financijski bio odgovoran za ostaviteljeve pronevjere.
[11] God. 89. Askul, glavni grad pokrajine Picena, razorili su Rimljani u toku tzv. savezničkog rata, a potom obnovili.
[12] Vidi *Romul* 15.
[13] Ne vidi se zašto je to učinio. Ali Plutarh njegov postupak očigledno smatra prirodnim.
[14] God. 84.
[15] Gnej Papirije Karbon, konzul 85, 84, i 83. god. pr. n. e.
[16] Područje današnje Ankone.
[17] Tj. još kao deran.
[18] Sve pripadnici Marijeve stranke.
[19] Lucije Kornelije Scipion Azijatik, potomak Afrikančeva brata.
[20] Čini se da je tu epizodu Plutarh od Sule prenio na Pompeja: vidi *Sula* 28 i Apijan, *Građanski rat* 1, 85.
[21] Po drugima Esis, rijeka na međi Umbrije i Picena.
[22] Kvint Cecilije Metel Pijo (?–63. pr. n. e.), pretor god. 89; odlikovao se u savezničkom ratu. Bio je konzul zajedno sa Sulom god. 80.
[23] Vidi *Sula* 33. To je bilo god. 82. Na isti je način Sula pokušao natjerati Julija Cezara da otpusti svoju ženu, ali Cezar je odbio (vidi *Cezar* 1).
[24] Ranije iste godine 82. na nalog mlađeg Marija, jednog od konzula. Vidi Apijan, *Građanski rat* 1, 88.
[25] Marko Perpena Venton (?–76), pretor, podzapovjednik Marka Emilija Lepida i ubojica Sertorija koga je za kratko naslijedio.
[26] Marijeve stranke.
[27] Gnej Domicije Ahenobarbo, Cinin tast.
[28] Tj. nekom podređenom časniku za koga bi se smatralo da je postupio na vlastitu inicijativu.
[29] Gaj Opije, pobočnik i povjerljivi čovjek Cezara čije je povijesno djelo nastavio.
[30] U ovom se slučaju Opijevo svjedočanstvo doista čini sumnjivim; jer da je Pompej stvarno želio upotpuniti svoje obrazovanje, jedan običan razgovor s Valerijem nije mogao biti dovoljan. Ta epizoda prije otkriva sposobnost prijetvornosti kod Pompeja, rijetku u tako mlada čovjeka.

[31] Himera na Siciliji.
[32] Godine 87.
[33] To su bile najbrže lađe namijenjene prijevozu trupa.
[34] Godine 81.
[35] Kralj Numidije.
[36] Manije Valerije, diktator godine 494.
[37] Poslije poznate secesije puka na Sveto brdo.
[38] Kvint Fabije Rul, predak poznatog Fabija Maksima Oklijevala (vidi njegov životopis, glava 1). Rul je pročistio senat kao cenzor god. 304.
[39] Četiri bijela konja. Trijumf je bio 12. ožujka (marta) god. 81.
[40] Možda Publije Servilije Vacija Isaurik, konzul 79.
[41] Smotru su vršili cenzori.
[42] Marko Emilije Lepid, izabran 79. god. konzulom za iduću godinu skupa s Kvintom Lutacijem Katulom.
[43] Vidi *Sula* 38.
[44] God. 78.
[45] Danas Modena u sjevernoj Italiji.
[46] Vidi bilj. 22.
[47] Vidi *Sertorije* 12.
[48] Prokonzul je bivši konzul kao upravitelj pokrajine, a Pompej još nije bio konzul.
[49] God. 76.
[50] Vidi *Sertorije* 19.
[51] Vidi *Sertorije* 13.
[52] U Tarakonskoj Hispaniji.
[53] Vidi *Sertorije* 18.
[54] Danas Xucas.
[55] Pompej je htio svu slavu uspjeha zadržati za sebe, a Sertorije je držao da će lako nadmudriti svog mladog protivnika.
[56] Vidi *Sertorije* 19.
[57] Vidi *Sertorije* 21.
[58] Vidi *Lukul* 5.
[59] Uostalom, plijen od Mitridata obećavao je daleko više nego onaj od Sertorija. Lukul je bio konzul god. 74.
[60] God. 72, dvije godine nakon Lukulova polaska u rat protiv Mitridata.
[61] U glavi 10. spomenuto je da je Perpena bez pružanja otpora, tobože dobrovoljno, prepustio Siciliju Pompeju.
[62] God. 71.
[63] I ovdje osobna ambicija dobiva prednost pred razborom.
[64] Vidi *Kras* 11.
[65] Stvarno je on popularnošću zasjenio Metela i Krasa.
[66] God. 71. Bila je to izuzetna milost jer Pompej još nije obnašao niti jednu od zakonski propisanih službi koje treba da prethode konzulatu, nego je karijeru započeo njime.
[67] Konzuli su bili god. 70. Vidi *Kras* 12.
[68] Taj je zakon formalno predložio pretor Lucije Aurelije Kota. Prvi je uz senatore vitezove učinio članovima porotnih sudova Gaj Grakho 123. god. Sula ih je, međutim, opet isključio.
[69] Vidi *Kras* 12.
[70] Rimljani su počeli biti svjesni opasnosti negdje oko god. 79.
[71] Trajao je od 88–85, od 83–81. te 74. god.
[72] Mitridatovu.
[72a] Gusare.
[73] Na otoku Klaru bio je Apolonov hram.
[74] Na području Mileta. I tu je bio jedan Apolonov hram.
[75] Ondje su štovali Kabire i slavili veoma svečane misterije.
[76] Demetre.
[77] U Argolidi.
[78] Radi se o korintskom Istmu (korintskoj prevlaci).
[79] Rt u Lakoniji.

[80] Otok u Saronskom zaljevu; ondje je umro govornik Demosten.
[81] Leukada, otok u Jonskome moru.
[82] Lacinij je rt u Brutiju na istočnoj strani Tarentskog zaljeva.
[83] Gradić u Pamfiliji, jedno od uporišta gusara.
[84] Marko Antonije, znameniti govornik i konzul skupa s Lucijem Postumijem Albinom (godina nepoznata), djed triumvira, imao je ladanjsku vilu u Mizenu.
[85] Sredozemnome.
[86] God. 67.
[87] Aulo Gabinije, pučki tribun.
[88] Gibraltara.
[89] Oko 72 km.
[90] Pompej je tada bio 30 godina star.
[91] Po nekima: valjda zbog velike odgovornosti što ju je nametala.
[92] Tj. bit će uklonjen na misteriozan, tajanstven način. Vidi *Romul* 27.
[93] Kvint Lutacije Katul Kapitolin (?–61).
[94] Pučki tribun.
[95] Magistrati uglavnom financijskih nadležnosti, u ratu upravitelji ratne blagajne.
[96] Gaj Kalpurnije Pizon.
[97] Sastavili su ih za njegova kratkog boravka u gradu.
[98] Ovaj i sljedeći stih sastavljeni su u katalektičkom trohejskom tetrametru: metrički jaki su neparni slogovi.
[98a] Na Peloponezu.
[99] Vidi 25. glavu.
[100] *Ilijada* 22, 207. Prijevod Maretića i Ivšića.
[101] Godine 66.
[102] Prema Plutarhovu greciziranom pisanju Mallije. Zapravo se zvao Manilije. Manilijev je zakon bio usvojen god. 66. Vidi Ciceron, *Za Manilijev zakon.*
[103] Glabrion, konuzl 67. god., bio je poslan da zamijeni Lukula.
[104] Vidi *Lukul* 35.
[105] Nameće se asocijacija na secesiju puka na Sveto brdo (vidi *Koriolan* 6), ali kako se Katul obraća senatu, neki misle da se ne može raditi o toj seobi, nego o povlačenju senata i naroda na Tarpejsku hridinu za provale Gala god. 320.
[106] Vidi *Lukul* 16.
[107] Namjerno ispremiješan redoslijed pri nabrajanju: pobjednik nad Sertorijem je Metel, nad Lepidom Katul, nad Spartakom Kras.
[108] Ostacima Spartakove vojske iz glave 21. ili gusarima?
[109] Godine 66.
[110] Bospor je današnji Kerč.
[111] To je muško ime Hipsikrat (od *hypsí* »visoko« i *krateîn* »jak biti«).
[112] Na granici Velike Armenije.
[113] Oko 556.000 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[114] Danas Imeretija i Mingrelija.
[115] Sofena je dio Velike Armenije.
[116] Oko 28,290.000 predratnih zlatnih dinara, odnosno 33,360.000 predratnih zlatnih franaka.
[117] Mina vrijedi 100 drahmi, oko 79 zlatnih dinara ili 90 zlatnih franaka (talent otprilike 4715 zlatnih dinara).
[118] Godine 66.
[119] Ovi Iberi, koji su živjeli u dijelu današnje Gruzije, nemaju (unatoč Herodotu) nikakve veze s hispanskima.
[120] Na jugu Kolhide.
[121] Za vrijeme te svetkovine stega bi redovno znatno popuštala.
[122] Godine 65.
[123] Meotidsko jezero ili močvara današnje je Azovsko more.
[124] Jedno od imena za Kaspijsko more.
[125] To su bila skitska plemena.
[126] Njihovo je područje pripadalo Mediji.
[127] Na jugu Velike Armenije.

[128] Reminiscencija na *Ilijadu* 6, 211.
[129] Godine 65. ili 64.
[130] Nedaleko Kabire. Ime otprilike znači Novi.
[131] Grkinja iz Karije.
[132] Teofan iz Mitilene, Pompejev prisan prijatelj i historiograf.
[133] Publije Rutilije Ruf, konzul 105. god., legat Kvinta Mucija Scevole 95. i prokonzul Azije. Ortodoksan stoik. Navukao je gnjev publikana (zakupnika državnih poreza) koji su ga 92. god. natjerali da ode u progonstvo. Na grčkome je napisao rimsku povijest.
[134] Amis, velik grad po kome je bio nazvan jedan zaljev Ponta Euksina (Crnog mora). Ondje je bila jedna od Mitridatovih rezidencija.
[135] Perzijski zaljev.
[136] Do oceana.
[137] U tom porazu, do koga je došlo 67, tri godine prije Pompejeva pobjedonosnog pohoda, Trijarije, Lukulov pobočnik, izgubio je dvadeset tri vojnička tribuna i stotinu pedeset centuriona. Vidi *Lukul* 35.
[138] Planina koja se nadovezuje na gorski lanac Taur.
[139] U proljeće 64.
[140] Aristobul II, suparnik svog brata Hirkana II.
[141] To ne znači nužno da je gradio nove gradove, nego da im je davao statutarno uređenje.
[142] Vidi *Katon Mlađi* 13.
[143] Znak neurednosti.
[144] Prvo rimsko kameno kazalište. Moglo je primiti 40.000 gledalaca.
[145] To je bio glavni grad Petrejske Arabije.
[146] Peonci su živjeli sjeverno od Makedonije. Mitridat bi prodro u Italiju preko Ilirije.
[147] To je bilo 63. god. Farnak će, zavadivši se s Rimom i potučen od Cezara, zaglaviti 47. god.
[148] Bojao se božje kazne zbog neukazivanja poštovanja mrtvacu.
[149] Oko 1,886.000 zlatnih dinara ili 2,224.000 zlatnih franaka.
[150] Vidi glavu 40. Bilo je otvoreno god. 55.
[151] Znamenit stoički filozof.
[152] Radi se o tzv. retoričkoj invenciji. Učenik Posejdonijev Ciceron pokazao se u *De inventione (O pronalaženju teme)* 1, 11, 16, jednako neprijateljskim prema Hermagorinoj koncepciji.
[153] 235.750 zlatnih dinara ili 278.000 zlatnih franaka.
[154] Ni u jednome od sačuvanih. U pismu Atiku 1, 12, 3, Ciceron kaže da je Pompejev razvod od Mucije naišao na toplo odobravanje. Mucija je bila sestra Kvinta Metela Celera i Kvinta Metela Nepota. Cezar ju je zaveo! Kad je Pompej otpustio Muciju, s kojom je imao troje djece, da se oženi kćeri njezina zavodnika, jako su mu zamjerali da ga je želja za vlašću navela da uzme kćer onoga koga je sam nazivao svojim Egistom (zavodnikom Agamemnonove žene Klitemnestre).
[155] God. 62.
[156] Pizon je bio njegov legat.
[157] God. 61. Afranije je stvarno postao konzulom slijedeće godine.
[157a] Vidi *Katon Utički* 30.
[158] 29. i 30. rujna (septembra) 61.
[159] 39 i po milijuna zlatnih dinara ili 45 milijuna zlatnih franaka.
[160] 67,150.000 zlatnih dinara ili 76 i po milijuna zlatnih franaka.
[161] 94,300.000 zlatnih dinara ili 111,200.000 zlatnih franaka.
[162] 1.185 zlatnih dinara ili 1.350 zlatnih franaka.
[163] Komagena, samostalno kraljevstvo kojim su vladali Seleukovići, nalazila se u sjeveroistočnoj Siriji, a glavni joj je grad bila Samosata.
[164] Vidi *Lukul* 30.
[165] Stvarno je Pompej, rođen 30. rujna (septembra) 106. god., godine 61, kad je slavio treći trijumf, bio u četrdeset šestoj godini.
[166] U Aziji. Vidi glavu 31.
[167] Vidi Ciceronov životopis.
[168] Optužen god. 58. da je nezakonito dao smaknuti Lentula i Cetega, otišao je dobrovoljno u progonstvo. Vidi *Ciceron* 30. i 31.

[169] Neprecizno: Cezarov povratak pada u god. 60. Vidi *Cezar* 13. i 14.
[170] God. 58.
[170a] Pompejevih.
[171] Na suđenju Milonu god. 56. Vidi Dion Kasije 39, 19.
[172] Očigledna aluzija na poznatu anegdotu o Diogenu, ovdje aluzija na tobožnje Pompejeve homoseksualne sklonosti.
[173] To se, kako se čini, smatralo nepristojnim.
[174] God. 57.
[175] Tim je zakonom Pompej bio imenovan prefektom anone (nadzornikom opskrbe žitom) za razdoblje od pet godina.
[176] Publije Lentul Spinter, konzul 57.
[177] Ptolemej XI (?–51. pr. n. e.), egipatski kralj od 80. God. 58. njegovi su ga podanici protjerali, on je zatražio pomoć Rimljana i ovi ga vratiše na prijestolje, a za tu im je uslugu isplatio deset tisuća talenata. Vidi Dion Kasije 39, 12–17. Spominje se ponovno u 76. glavi.
[178] Pisac grčke povijesti u Augustovo doba.
[179] To je bilo 56. god. Vidi *Cezar* 21.
[180] Konzul je imao 12 liktora, dakle i 12 svežnjeva prutića (fasci), pretor u Rimu 2, a izvan Rima 6.
[181] Triumvirat je bio stvoren tek u travnju 56. god. Izbori su još bili daleko.
[182] Vidi *Kras* 15.
[183] Raskošnici su uzimali sredstva za povraćanje da bi mogli opet iznova žderati. No ako se Pompej podrugivao Marcelinu, znatiželja tog političara bila je posve razumljiva i opravdana.
[184] Lucije Domicije Ahenobarbo, muž Katonove sestre Porcije, konzul 54. god.
[185] Skupštine su se održavale vrlo rano izjutra.
[186] God. 54.
[187] Julija je umrla 54. god.
[188] God. 53.
[189] Stih nepoznata pjesnika. Jampski trimetar: metrički naglašeni su parni slogovi.
[190] Zeus, Posejdon i Had (Pluton).
[191] *Ilijada* 15, 189. Prijevod je Maretića i Ivšića uz nužnu promjenu sintakse (glagolskog lica).
[192] Tj. nisu bili izabrani konzuli.
[193] God. 53, sedam mjeseci poslije zakonskog roka.
[194] God. 52.
[195] Međukralj *(interrex)* je predsjedao konzularnim izborima u slučaju spriječenosti konzula kojima je istjecao mandat.
[196] Kvint Cecilije Metel Pijo Scipion (?–46. pr. n. e.), sin Scipiona Nazike, usvojen od Metela Pija.
[197] Tit Munacije Planko Bursa, pučki tribun god. 52. Bio je prisutan kod paleža vijećnice. Ciceron ga je tužio, ali se prepao Pompeja. No Planko je ipak bio osuđen.
[198] Oko 4,715.000 predratnih zlatnih dinara ili 5,560.000 predratnih zlatnih franaka.
[199] To je bio zakon. Uslugom Katon naziva konzulat koji rimski narod podjeljuje pojedincu kao posebnu milost koju nikome ne duguje.
[200] Vidi glavu 52.
[201] God. 50.
[202] Oko 8,360.000 zlatnih franaka.
[203] Ta se vrst glasanja odvajanjem na dvije strane upotrebljavala osobito onda kad nije bilo sumnje uza što pristaje većina.
[204] Za god. 49. kao konzuli bili su izabrani Lucije Lentul Krus i Gaj Klaudije Marcelo.
[205] U siječnju 49. Vidi *Cezar* 32.
[206] Bivši konzul Lucije Volkacije Tulo.
[207] Kod Apijana, *Građanski rat* 2, 37, Pompej odgovara: »Imat ćeš ih ako me budeš slijedio i mislio da je strašno ostaviti Rim i Italiju ako je to potrebno.«
[208] To je bila pretorska provincija (dodjeljivala se bivšim pretorima).
[209] To se proglašavalo u časovima neposredne velike opasnosti.
[210] Vidi *Cezar* 35.

[211] Danas Drač.
[212] Poprijeko ulica iskapali su jarke, u njih poboli kolje i pokrili lakim pokrovom da se ništa ne opaža. Vidi Cezar, *Građanski rat* 1, 27.
[213] Opsjedao ga je devet dana, a počeo mu zatvarati i luku: Cezar, *Građanski rat* 1, 25–27.
[214] Pismo Atiku 7, 11.
[215] Temistoklo je napustio Atenu da spasi Grčku, a Periklo se zatvorio u nju jer je bio siguran da ima snage da je brani.
[216] Kao potpunu gospodaru mora, Pompeju je bilo u interesu da se rat razvlači; Cezaru se, naprotiv, žurilo.
[217] Grad u Makedoniji gdje je Pompej prezimio.
[218] Vidi glavu 16. i *Brut* 4.
[219] 2. kolovoza (augusta) 49. god. pobijedio je Pompejeve trupe u Hispaniji.
[220] Vidi Cezar, *Građanski rat* 41–87.
[221] God. 49.
[222] Orik je bio na ilirskoj obali blizu epirske granice. Cezar je onamo stigao 5. siječnja (januara) 48. god.
[223] Između Epira i Tesalije.
[224] Danas Frascati, 5 sati hoda od Rima.
[225] Njegovi su ga neprijatelji optuživali da se od Cezara dao podmititi da mu prepusti Hispaniju. Vidi *Cezar* 41.
[226] Publije Lentul Spinter, konzul 57. god. On je zatražio da Ciceron bude pozvan kući iz progonstva.
[227] Od god. 63. Cezar je bio *pontifex maximus*. Vidi Cezar, *Građanski rat* 3, 83.
[228] Nabatejci su zaposjedali gotovo čitavu Petrejsku Arabiju.
[229] Taj je hram Venere *Victrix* podigao sam Pompej niže od svoga kazališta.
[230] Julijevski je rod izvodio svoj postanak od Askanija Jula, sina Trojanca Eneje, sina Afrodite ili Venere, praoca Rimljana po mitu.
[231] U svom *Građanskom ratu* Cezar to ne spominje.
[232] To je bilo 9. kolovoza (augusta) 48. god.
[233] Plutarh (ne samo ovdje nego i u *Cezaru* 44) i Apijan (*Građanski rat* 2, 76) razlikuju se u svom izvještaju o rasporedu vojski od onoga što navodi sam Cezar (*Građanski rat* 3, 88 i dalje).
[234] *Građanski rat* 3, 92. Apijan (*Građanski rat* 2, 79) veli da to Cezar čini u svojim pismima.
[235] U Tesaliji.
[236] Sam Cezar naziva ga Krastinom (*Građanski rat* 3, 91).
[237] Vidi Cezar, *Građanski rat* 3, 99, gdje Cezar veoma hvali Krastina zbog njegove spremnosti da umre.
[238] *Ilijada* 11, 544–546, gdje se Ajant, sin Telamonov, povlači pred Hektorom i Trojancima. Prijevod je Maretićev i Ivšićev.
[239] Cezar kaže da je palo 15.000 Pompejevih vojnika, a 24.000 su se predale. Kao svoje gubitke navodi 200 mrtvih vojnika i 30 centuriona. Vidi *Građanski rat* 3, 99.
[240] Posude za miješanje vode i vina, grč. krateri.
[241] Vidi Cezar, *Građanski rat* 3, 96.
[242] Lijepa udolina u Tesaliji.
[243] To je rijeka Penej.
[244] Dejotar. Četverovlasnik (tetrarh) Galatije, pridružio se Rimljanima u ratu s Mitridatom i od senata dobio Malu Armeniju i naslov kralja. Budući da je podržavao Pompeja, tražio je Cezarovu milost. Bio optužen da ga je pokušao otrovati i Ciceron ga je branio pred Cezarom.
[245] Iz jedne izgubljene Euripidove tragedije, kako Plutarh sam veli u *Moralia* 85a. Jampski trimetar: metrički naglašeni su parni slogovi. Prijevod je nešto dotjeran Račev.
[246] Kratip, tada najznamenitiji peripatetičar, smjestio se u Ateni gdje mu je učenikom bio Ciceron, ali se čini da se slabo okoristio njegovim predavanjima.
[247] Tekst je ovdje nesiguran i nema sasvim zadovoljavajuće interpretacije.
[248] Navodno je Kratipova rečenica bila: »Ali te stvari treba ostaviti božanskoj providnosti«. Nije sigurno da joj je mjesto u Plutarhovu tekstu.
[249] Juba (?–46), numidski kralj, borio se s Cezarom i sam se ubio poslije bitke kod Tapsa.
[250] Teofan s Lezba, Pompejev prijatelj, opisao je njegovu povijest.

[251] Ptolemej XII (?–47).
[252] Njegov otac Ptolemej XI Aulet, spomenut u 49. glavi, bio je vraćen na prijestolje Pompejevim utjecajem. Sin ga je u dobi od 15 godina (po drugima 17) naslijedio 51. god. skupa sa sestrom Kleopatrom kojom se oženio.
[253] Arsak je dinastičko ime partskih kraljeva.
[254] Misli se da se ovdje radi o obliku (vrsti, tipu), a ne porijeklu broda.
[255] To je bila znamenita Kleopatra.
[256] Plutarh upotrebljava termin »taksijarh«, koji ne odgovara posve rimskome centurionu: taksijarh je u makedonskoj falangi zapovijedao jedinicom od 128 ljudi.
[257] Jampski trimetri iz nepoznate tragedije. Pompej ih recitira i kod Apijana (*Građ. rat* 2, 84) i Diona Kasija (42, 4). Prijevod K. Raca.
[258] »Ondje bi ubijen od Ahile i Septimija« (Cezar, *Građ. rat* 3, 104).
[259] To je bilo 1. listopada (oktobra) 48. god.

Usporedba Agesilaja i Pompeja

1. Pošto, dakle, životi obojice njih leže izloženi pred nama, preletimo brzo u mislima pojedinosti u kojima su se razlikovali stavljajući ih jednu uz drugu. A to su ove: kao prvo, Pompej je na najpošteniji način dospio do moći i slave započevši samostalno svoj uspon i učinivši mnoge velike usluge Suli kad je ovaj oslobađao Italiju od tirana, dok se učinilo da je Agesilaj preuzeo kraljevanje postupkom, koji nije bio bez prijekora ni pred bogovima ni pred ljudima, davši osuditi zbog nezakonita porijekla Leotihidu koga je njegov brat priznao kao svoga zakonita sina i poigravši se s proroštvom koje se ticalo njegove hromosti. Kao drugo, Pompej je Sulu i za njegova života sve do kraja neprestano poštivao i mrtvu mu, usprkos Lepidu, pokopao tijelo, pa čak sinu njegovu Faustu dao svoju kćer za ženu, dok je Agesilaj Lisandra pod najobičnijom izlikom odbacio i izvrijeđao. Pa ipak, Sula od Pompeja nije dobio manje nego što mu je pružio, a Agesilaja je Lisandar učinio i kraljem Sparte i vojskovođom čitave Helade. I kao treće, Pompejevi politički prijestupi protiv pravde nastali su zbog rodbinskih veza; ta najviše je zgriješio zajedno s Cezarom i Scipionom, a oni su mu bili rodbina; a Agesilaj je, iz susretljivosti prema ljubavi svoga sina, istrgnuo kazni Sfodriju koji je morao umrijeti za nepravdu učinjenu Atenjanima, a kad je Febida prekršio mir zaključen s Tebancima, očigledno je pokazivao da ga revno podupire upravo zbog samog tog zločina. Uopće, kolika je bila šteta za koju je Pompej bio okrivljen da ju je nanio Rimljanima iz neumjesna obzira ili nepromišljenosti, to je sve Agesilaj iz naprasitosti i svadljivosti naškodio Lakedemonjanima raspirivši beotski rat.

2. S druge strane, ako treba pripisati neuspjehe koji su zadesili obojicu njih nekoj zloj sreći, Pompejevi su za Rimljane bili nenadani, dok Lakedemonjanima, koji su čuli i znali unaprijed za hromo kraljevstvo, Agesilaj nije dopustio da se od njega očuvaju. Pa da je i tisuću puta dokazano za Leotihidu da je tuđinac i nezakonit, ne bi bilo Euripontovićima teško pribaviti Sparti kralja zakonita roda i zdravih nogu da nije Lisandar u Agesilajevu interesu zatamnio značenje proroštva.

No u pogledu lijeka za nepriliku s bjeguncima, što ga je Agesilaj primijenio poslije nesreće kod Leuktre naredivši da onaj dan zakoni spavaju, možemo reći da nikada nije bilo takve državničke dosjetke. Niti možemo u Pompeja naći nešto slično tome; on je, naprotiv, smatrao da se ne mora pridržavati ni onih zakona, koje je sam propisivao, samo da bi prijateljima pokazao veličinu svoje moći. Agesilaj pak, stavljen u

položaj da mora dokinuti zakone da bi spasio sugrađane, pronašao je načina da oni ne škode građanima, a ni da se ukinu da im ne bi naškodili.[1] Nadalje, državničkoj vrlini Agesilajevoj treba pribrojiti i ono neusporedivo djelo kad je, primivši svitak s tajnom porukom, napustio sve svoje pothvate u Aziji. Jer nije, kao Pompej, koristio općem dobru samo onim čime je sebe činio velikim, nego se, gledajući na dobrobit otadžbine, odrekao tolike moći i slave kakvu nije stekao nitko ni prije ni poslije osim Aleksandra.

3. S drugoga opet polazišta, s gledišta vrhovnih zapovjedništava i ratnih uspjeha, čini mi se da s brojem Pompejevih pobjednih znakova, s veličinom vojski što ih je vodio i s mnoštvom uređenih bitaka što ih je dobio niti Ksenofont[2] ne bi mogao usporediti Agesilajeve pobjede, premda je tome povjesničaru, zbog njegovih drugih vrlina, kao posebna povlastica dano da govori i piše što god želi o tom čovjeku. Mislim također da se obojica međusobno razlikuju i stupnjem blagosti prema neprijateljima. Jedan je tako želio porobiti Tebu i raseliti Meseniju, od kojih je ova bila posestrima njegove domovine a ona postojbina njegova roda,[3] da umalo nije dotjerao dotle da izgubi Spartu a jest izgubio njezinu prevlast u Heladi; drugi je pak čak i gusarima, koji su promijenili način života, dao gradove i armenskoga kralja Tigrana, kad je mogao proslaviti nad njime trijumf; radije ga je učinio saveznikom rekavši da više cijeni cio vijek nego jedan dan.

Ako, međutim, najvažnije i najdalekosežnije vojne odluke i djela odlučuju o prvenstvu u vrlinama vojskovođa, Lakonac je Rimljanina nemalo ostavio za sobom. Jer kao prvo, nije zapustio niti ostavio svoj grad prilikom upada neprijateljske vojske od sedamdeset tisuća ljudi premda je imao samo nekolicinu teških pješaka, pa još prethodno pobijeđenih kod Leuktre; a Pompej, kad je Cezar sa svega pet tisuća i tristo vojnika zaposjeo tek jedan grad u Italiji, izjuri u strahu iz Rima bilo uzmaknuvši nemuževno pred tako malobrojnim neprijateljima bilo krivo naslutivši da ih je više; i spremivši na put svoju ženu i djecu, a ostavivši bez zaštite žene i djecu drugih građana, pobježe kad je trebalo ili da nadvlada u borbi za svoju domovinu ili da prihvati pobjednikove uvjete za nagodbu; ta bio mu je sugrađanin i rođak; ali ovako pruži čovjeku, za koga je držao strašnim da mu se produži rok vojnog zapovjedništva ili izglasa konzulat, priliku da poslije zauzeća grada rekne Metelu da i njega i sve ostale građane smatra svojim ratnim zarobljenicima.

4. Nadalje, najpreči je zadatak vrsna vojskovođe da prisili neprijatelje na bitku ako je jači od njih a da se ne dade prisiliti ako je snagom slabiji; Agesilaj je, postupajući tako, uvijek uspio ostati nepobijeđen; Pompeju je pak Cezar ondje gdje je bio slabiji izmakao ne pretrpjevši nikakve štete, a gdje je bio jači prisilio ga da se pobije samom pješadijom pa izgubi sve, a on je sam odmah postao gospodarom novca, zaliha i mora, dok bi ga sve to i bez bitke bilo upropastilo da je ostalo u rukama njegovih neprijatelja. Ono pak što se navodi kao isprika za sve to stvarno je najteža optužba za tako velikoga vojskovođu. Ta da mlad zapovjednik, smeten

do kukavičke malodušnosti bukom i galamom, napusti svoju najsigurniju taktiku, prirodno je i oprostivo, ali da se Pompej Veliki, čiji tabor Rimljani nazivahu domovinom, šator senatom, a konzule, pretore i druge zvaničnike u Rimu odmetnicima i izdajicama, on kome nikada nisu dali nadređenoga, nego je sve svoje vojne uspješno završio kao imperator, da se on, samo da izbjegne doskočice jednog Favonija i Domicija i da ga ne nazivaju Agamemnonom, dao gotovo natjerati da izloži opasnosti imperij i slobodu, tko bi to mogao podnijeti? Ako je imao u vidu izbjegavanje časovite sramote, trebalo je da, suprotstavivši se odmah u početku, zametne odlučni boj za Rim umjesto da prikazuje onaj svoj neslavni bijeg kao temistoklovsku stratešku zamisao[4] a onda poslije smatra nedostojnim moguće otezanje u Tesaliji. Ta zacijelo bog nije odabrao onu farsalsku ravnicu da im bude natjecalište i pozornica za njihovo nadmetanje o vrhovništvo niti ih je glasnikom pozivao da siđu da se bore ili da prepuste protivniku vijenac, nego mu je nadmoć kojom je raspolagao na moru pribavila mnoštvo ravnica, tisuće gradova i svu neizmjernu zemlju da je htio oponašati Maksima, Marija, Lukula[5] i samog Agesilaja koji je preturio ne manje smutnje u Sparti kad su se njeni stanovnici htjeli boriti s Tebancima u obranu svoje zemlje, a u Egiptu je podnio mnoge klevete, optužbe i sumnje kraljeve kad je od njega tražio da miruje primijenivši, kako je želio, najbolju taktiku, pa je ne samo spasio Egipćane protiv njihove volje niti je samo svojim naporima pri toliku potresanju održao Spartu uspravnom, nego je, štaviše, u svome gradu podigao pobjedni znak nad Tebancima omogućivši svojim sugrađanima da kasnije pobijede zadržavši ih tada od propasti u koju su oni silom srnuli. Stoga su Agesilaja kasnije hvalili oni koje je spasio unatoč njihovu otporu, dok su Pompeju, koga su drugi naveli na pogreške, tužiteljima bili upravo oni u koje se pouzdao. Pa ipak, neki tvrde da ga je zavarao tast Scipion; hoteći, naime, većinu novaca što ih je on donio iz Azije krišom zadržati za sebe i sakrivši ih, pospješio je bitku tvrdnjom da više nema novaca. Ali da to i jest istina, jednom vojskovođi se ne bi smjelo tako nešto dogoditi niti je smio, tako lako prevaren, dovesti u opasnost najviše probitke. U tim stvarima, dakle, to je način na koji promatramo svakoga od njih dvojice.

5. U Egipat jedan je otplovio iz nužde jer je bježao, a drugi ni iz kakva časna razloga niti potrebe nego radi novca da može ratovati s Helenima onim što zaradi poslužívši barbarima kao vojskovođa. I tako zamjerke što ih zbog Pompeja stavljamo Egipćanima Egipćani iznose protiv Agesilaja. Jer onome, kad se pouzdao u njih, učiniše nepravdu, a ovaj, kad su se pouzdali u njega, iznevjeri ih i prijeđe k neprijatelju onih kojima je doplovio da im bude saveznik.

[1] U tome nije bilo ničega drugog osim jednostavna i prosta kršenja zakona koje samo Plutarhovo nastojanje da na silu postigne simetriju pretvara u razlog Agesilajevoj slavi.
[2] Ksenofontov *Agesilaj* nije biografija nego panegirik.
[3] Teba je po mitu Heraklovo rodno mjesto, a od Herakla po predaji potječu spartanski kraljevi. I Meseniju su, po legendi, naselili Heraklovići.
[4] Temistoklo je napustio Atiku i povjerio budućnost Atene njezinu brodovlju.
[5] Svaki od spomenutih odustao je na vrijeme od bitke da bi sebi pripremio pravovremenu protuofenzivu.

Sadržaj

FILOPEMEN – TIT FLAMININ

Filopemen 5
Tit Flaminin 20
Usporedba Filopemena i Tita Flaminina 37

PIR – GAJ MARIJE

Pir 39
Gaj Marije 66

LISANDAR – SULA

Lisandar 102
Sula 125
Usporedba Lisandra i Sule 159

KIMON – LUKUL

Kimon 163
Lukul 180
Usporedba Kimona i Lukula 214

NIKIJA – KRAS

Nikija 217
Kras 247
Usporedba Nikije i Krasa 279

SERTORIJE – EUMEN

Sertorije 284
Eumen 303
Usporedba Sertorija i Eumena 319

AGESILAJ – POMPEJ

Agesilaj 321
Pompej 350
Usporedba Agesilaja i Pompeja 404